

ISSN (online) 2959-6017

ISSN (print) 2959-6009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 3(82), 2024

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 3(82)

Алматы, 2024

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(82), 2024

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшы),
магистр оқытушы:
А.Ж. Берікболова
(техникалық хатшы),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіяқап** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**,
PhD, доцент **К.С. Каримов**
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2024

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 07.06.2024 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 39,75 е.б.т.
Тапсырыс 2.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Әбдіяқап Қара (<i>Түркия Республикасы</i>) Тарихи тамырлардан диаспора көпіріне: Шығыс Түркістаннан Түркияға қазақтардың көші және оның нәтижелері.....	7
Kara Abdıyakap (<i>Turkey</i>) From historical roots to diaspora bridge: kazakh migration from East Turkestan to Turkey and its consequences	
Бердығужин Л.Б., Жумағұлов Б.С., Сарсенов А.С. Из истории освоения нефтегазового богатства полуострова Мангышлак.....	19
Berdyguzhin L.B., Zhumagulov B.S., Sarsenov A.S. From the history of oil and gas development Mangyshlak peninsula	
Муканов М.Р. Особенности национального строительства в Республике Казахстан посредством кинематографа	30
Mukanov M.R. Peculiarities of nation building in the republic of Kazakhstan through cinematography	
Shukeyeva A., Utegenov M., Adiyet K. The role of cultural and educational institutions in the daily life of the population of the virgin lands region.....	40
Шүкеева А., Өтегенов М., Адиев Қ. Тың өлкесі тұрғындарының күнделікті өміріндегі мәдени-ағарту мекемелерінің рөлі	

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Байдаулетова М.А. Гендерный вопрос духовно-рыцарских орденов: роль сестёр госпитальерок в Крестовых походах.....	52
Baidauletova M.A. Gender question of military orders: The role of hospitaller's sisters in the Crusades	
Мукатаева З.К., Берікболова А.Ж., Шуланбекова Г.К. Ұлыбритания - Кеңес Одағының дипломатиялық қарым-қатынастары (Антифашистік коалиция).....	61
Mukataeva Z.K., Berikbolova A.Zh., Shulanbekova G.K. Diplomatic relations between Great Britain and the Soviet Union (Anti-fascist coalition)	

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Жұмаділ Б.Н., Жанысбаева А.П. Ақпарат ағыны арқылы жұмсақ күш саясатын қолданып отырған мемлекеттер тарапынан киберқауіпсіздікті сақтау: Қазақстан мысалында.....	70
Zhumadil B.N., Zhanysbayeva A.P. Maintaining cyber security by states using soft power through information flow: Kazakhstan as an example	
Khamzina Zh., Kalkayeva N., Turlykhankyzy K. Development of state religious policy in Kazakhstan: an integrated approach and strategic guidelines.....	80
Хамзина Ж., Калкаева Н., Тұрлыханқызы Қ. Қазақстанда мемлекеттік діни саясатты дамыту: кешенді тәсіл және стратегиялық бағдарлар	

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №3(82), 2024

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев (зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова (ответ. секретарь),
преп. магистр: Берикболова А.Ж. (тех. секретарь),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов, к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов, PhD, проф. Вирджиния Мартин (США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США), д.и.н., проф. Кара Абдиукап (Турция), д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко (Российская Федерация), д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов, проф. М.Майер (Германия), д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская Федерация), д.и.н., Томохико Уяма (Япония), д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция), д.и.н., проф. Г.М. Карасаев, PhD, доцент К.С. Каримов (г. Коканд, Республика Узбекистан)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2024

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 07.06.2024.
Формат 60x84 1/8.
Объем 39,75 уч.-изд.л.
Заказ 2.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Козгамбаева Г.Б., Кошымова А.О., Динашева Л.С. Қазақстанға жер аударылған халықтардың күнделікті өмірі, Сталин дәуірінің шындықтарының бірі ретінде (Поляктар мысалында)..... 93
Kozgambayeva G.B., Koshymova A.O., Dinashева L.S. The daily life of the deported peoples of Kazakhstan, as one of the realities of the Stalin era (on the example of Poles)
Муратказин М.М., Кариева Т.А. Ақсуат аймағының тарихы мен даму барысы..... 101
Muratkazin M.M., Kariyeva T.A. The history and development of the Aksuat region

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Батырбаева Ш.Д., Абдыкеримов М.О. (Республика Кыргызстан) Постигание истории Кыргызстана через труды Чокана Валиханова во второй половине XIX века..... 110
Batyrbayeva Sh.J., Abdykerimov M.O. (Kyrgyzstan) Understanding the history of Kyrgyzstan through the essays of Chokan Valikhanov in the second half of the 19th century.
Boranbaev S., Junusbayev S., Kapbarova G. Pedagogical potential of expert perception of the language situation of the Turkestan region (based on the materials of a field research 2022-2023)..... 117
Boranbaev S., Джунусбаев С., Капбарова Г. Түркістан облысындағы тілдік жағдайды сарапшылық қабылдаудың педагогикалық потенциалы (2022-2023 жылғы далалық зерттеу материалдарының негізінде)
Калиева Е.Т. Қарсылық тілі: XIX ғасырдағы ақын-жырау шығармашылығындағы қазақтардың азаттық күресінің мәтіндік талдауы..... 131
Kaliyeva Y.T. The language of resistance: a textual analysis of the liberation struggle of kazakhs in the works of akin-zhyrau of the 19th century
Marhaba A., Rakhmetullin A.K. Foreign data about kazakh people in medieval century..... 144
Marhaba Ә., Рахметуллин А.К. Орта ғасырдағы қазақ тарихына қатысты шетелдік деректемелер
Көшенова Ғ.И. Ағылшын тілді тарихнамадағы Қазақ хандығы тарихының кейбір мәселелері..... 153
Kushenova G.I. Some problems of the history of the Kazakh khanate in english language historiography
Mukhazhanova T.N., Zhumagulov K.T., Sadykova R.O. Researching of the ephthalite state based on Western sources..... 163
Мухажанова Т.Н., Жұмағұлов Қ.Т., Садықова Р.О. Эфталиттер мемлекеті мәселесі: Батыс деректері негізінде зерттелуі

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Малдыбекова Л., Айтқали А. О. Захоронениях с подбоем на могильнике Мынтобе..... 171
Maldybekova L., Aitkali A.O. On the burials with a lining at Myntobe burial ground

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№3(82), 2024

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor* (editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor* (responsible secretar),
Berikbolova A.Zh. *master teacher* (technical secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD (USA),*
Claudia Chang *professor, PhD (USA),*
Kara Abdiyaka *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*
Karimov K.S. *PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2024

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009 №10102-Zh

Signed for print 07.06.2024
Format 60x84 1/8. Volume 39,75 уч.-изд.л.
order 2.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

Гурсой М., Сиздигов Б. Мыңтөбе қорымындағы обалардың салыстырмалы және абсолютті мерзімі..... 185
Gursoy M., Sizdikov B. Relative and absolute dating of mounds in the mintobe necropolis

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

Besbayev M.A., Issabek B.K., Selma Yel (Turkey) Informing through history: articles about ishan-mullahs in the soviet press as a tool for teaching students..... 198
Бесбаев М.А., Исабек Б., Селма Йел (Түркия) Тарихи ақпараттандыру: кеңестік баспасөзде ишан-молдалар туралы мақалалар арқылы студенттерді оқыту
Сүлейменова Г.М., Жамелов Б.А. Тарих сабағында мұғалім тәжірбиесін дамытудағы «іс-әрекетті зерттеу» (action research) әдісінің тиімділігі..... 207
Suleimenova G., Zhamelov B.A. Effectiveness of the «action research» method in developing teacher experience in history classes
Қабыл А.Ә., Хазретәліқызы Р., Оразхан Н.О. 1920-1930 жылдардағы қазақ халқының ауакөшу және босқыншылық тарихын оқыту мәселелері..... 216
Kabyl A.A., Khazretalikyzy R., Orazkhan N.O. Problems of teaching the history of migration and migration of the kazakh people in 1920-1930
Маханов Н.И., Нартбаев Ш.Ж., Исенғалиева Ж.М. Мұражайлардың мектеп оқушыларын тарихи санаға тәрбиелеудегі қызметінің ерекшеліктері: Түркістан облысы мысалында..... 227
Makhanov N.I., Nartbayev Sh.Zh., Isengalieva J.M. The peculiarities of the activity of museums in the education of the historical consciousness of schoolchildren: on the example of the Turkestan region
Бейсенбаева Г.К., Касенова А.Д. Возможности преобразования методик преподавания истории в учебных программах школы с использованием археологических находок..... 238
Beisenbayeva G.K., Kassenova A. Possibilities for transforming history teaching methods in school curricula using archaeological finds

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Базаркулова Б.К., Габдуллин К.Т. Иран Ислам Республикасы сыртқы саяси бағытының қалыптасуындағы Аятолла Хомейнидің рөлі..... 247
Bazarkulova B.K., Gabdullin K.T. The role of Ayatollah Khomeini in the formation of the foreign policy course of the Islamic Republic Of Iran
Нұрымбетова Г.Р. Тауқыметті тағдырлар..... 258
Nurymbetova G.R. Tragic fates

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Ахметова Д.М., Байбахов Н.А. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Қазақстан әйелдерінің тыл жұмыстарындағы әлеуметтік-тұрмыстық ахуалының ерекшеліктері.....	267
Akhmetova D.M., Baibakhov N.A. Features of the social and household situation in the rear work of women in Kazakhstan during the Second World War	
Тасыбеков А.Е. Мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмысқа қамтудың жаңа кезеңі.....	276
Tassybekov A.E. Employ people with disabilities a new era of lighting	
Рахимова Г.Н. Проблемы защиты прав детей в образовательных учреждениях.....	290
Rakhimova G.N. Problems of protecting children's rights in educational institutions.....	
Рахимова Г.Н. Білім беру мекемелеріндегі бала құқықтарының қорғалу мәселелері	
Tuleyev M.T., Nurzhanova A.M., Zhetibaev K.M. Features and historical research of agricultural development in the Syrdarya region of the Turkestan region at the beginning of the XX century.....	298
Тулеев М.Т., Нуржанова А.М., Жетібаев К.М. XX ғасырдың басындағы Түркістан өлкесінің Сырдария облысындағы ауыл шаруашылығының даму ерекшеліктері және тарихи зерттеу	
Жәнібек Мақсат, Оспанова А., Мухамеджанова Р. Семей ядролық полигоны: библиографиялық шолу.....	306
Zhanibek Maksat, Ospanova A., Mukhamedjanova R. Semey nuclear test site: bibliographical review	

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі No739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (приказ № 739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series "Historical and socio-political Sciences" is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘӨЖ 025
МРНТИ 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.001>

Әбдіуақан Қара*¹

¹тарих ғылымының докторы, Мимар Синан көркем өнер университетінің профессоры
Түркия Республикасы Стамбул қаласы

ТАРИХИ ТАМЫРЛАРДАН ДИАСПОРА КӨПІНЕ: ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННАН ТҮРКИЯҒА
ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨШІ ЖӘНЕ ОНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада 1950 жылдары Шығыс Түркістаннан Түркияға қоныс аударған қазақтардың көш процесі мен оның нәтижелері қарастырылады. Шығыс Түркістандағы саяси қысымдар мен этникалық қақтығыстар 1930 жылдардан бастап қазақтардың көшуіне себеп болды. Қытай билеушілерінің әділетсіз саясаты, әсіресе Оспан батыр сияқты жетекшілердің басшылығымен көтерілістер мен көш-қон қозғалыстарын тездетті.

Үдере көшкен қазақтар Тибет, Үндістан және Пәкістан арқылы ауыр сапарды бастан өткеріп, 1952 жылы Түркияға жетті. Мақала осы көштің себептері, кезеңдері және қазақ қоғамының Түркияға қоныстану үдерісін зерттейді. Сонымен қатар, Түркиядағы қазақ диаспорасының мәдени тұтастығын сақтау жолындағы әрекеттері мен Түркия мен Қазақстан арасындағы қатынастарды нығайтудағы рөлі де атап өтіледі.

Бұл көшу тек физикалық қозғалыс емес, сонымен қатар қазақтардың тіл, дін және мәдени құндылықтарын сақтау күресінің бір бөлігі болды. Түркияға қоныс аударған қазақтардың тәуелсіз Қазақстан мен Түркия арасындағы қатынастардың дамуына маңызды үлесі болды. Сөйтіп бұл диаспора Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени және саяси байланыстардың күшеюіне ықпал еткен көпір рөлін атқаруда.

Кілт сөздер: Түркия қазақтары, Шығыс Түркістан, қазақ диаспорасы, Түркия-Қазақстан қатынастары, Елісхан батыр.

Қара Абдууақан*¹

¹доктор исторических наук, профессор Университета искусств Мимар Синан, Республика Турция, город Стамбул

ОТ ИСТОРИЧЕСКИХ КОРНЕЙ К ДИАСПОРАЛЬНОМУ МОСТУ:
МИГРАЦИЯ КАЗАХОВ ИЗ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА В ТУРЦИЮ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

В этой статье рассматриваются миграционные процессы и результаты миграции казахских турок, переселившихся из Восточного Туркестана в Турцию в 1930-х годах. Политические репрессии и этнические конфликты в Восточном Туркестане стали причиной миграции казахов в 1930-х годах. Несправедливая политика, проводимая китайскими правителями, усилила сопротивление и миграционные движения, особенно под руководством таких лидеров, как Осман Батыр.

Эмигрировавшие казахи достигли Турции в 1952 году после трудного путешествия через Тибет, Индию и Пакистан. В статье рассматриваются причины и этапы этой миграции, а также процесс расселения казахской общины в Турции. Также освещается роль казахской диаспоры в Турции в их усилиях по сохранению своей культурной самобытности и укреплению отношений между Турцией и Казахстаном.

Миграция была не только физическим перемещением, но и частью борьбы казахских турок за сохранение своего языка, религии и культурных ценностей. Казахи, обосновавшиеся в Турции, внесли значительный вклад в развитие отношений между Турцией и Казахстаном после образования независимого Казахстана. Эта диаспора сыграла роль моста между Турцией и Казахстаном и способствовала укреплению культурных и политических связей между двумя странами.

Ключевые слова: Казахи Турции, Восточный Туркестан, казахская диаспора, отношения Турция-Казахстан, Елисхан Батыр

Kara Abdiyakar*¹

¹doctor of Historical Sciences, Professor at Mimar Sinan Fine Arts University, Istanbul, Turkey

FROM HISTORICAL ROOTS TO DIASPORA BRIDGE: KAZAKH MIGRATION FROM EAST TURKESTAN TO TURKEY AND ITS CONSEQUENCES

Abstract

This article examines the migration processes and outcomes of Kazakh Turks who migrated from East Turkistan to Turkey in the 1930s. Political repression and ethnic conflicts in East Turkistan caused the Kazakhs to start migrating in the 1930s. Unjust policies implemented by Chinese rulers accelerated resistance and migration movements, especially under the leadership of leaders such as Osman Batır.

The emigrating Kazakhs reached Turkey in 1952 after a difficult journey through Tibet, India and Pakistan. The article examines the causes and stages of this migration and the process of settlement of the Kazakh community in Turkey. It also highlights the role of the Kazakh diaspora in Turkey in their efforts to preserve their cultural identity and in strengthening relations between Turkey and Kazakhstan.

Migration has not only been a physical mobility, but also part of the Kazakh Turks' struggle to preserve their language, religion and cultural values. Kazakhs who settled in Turkey have contributed significantly to the development of relations between Turkey and Kazakhstan after the establishment of independent Kazakhstan. This diaspora played the role of a bridge between Turkey and Kazakhstan and contributed to the strengthening of cultural and political ties between the two countries.

Keywords: Kazakhs of Turkey, East Turkistan, Kazakh diaspora, Turkey-Kazakhstan relations, Elishan Batur.

Кіріспе:

1952 жылғы 13 наурызда Түркия Республикасы Министрлер Кеңесінің шешімімен Түркияға қабылданған қазақтар Шығыс Түркістаннан ат пен түйе арқылы ұзақ әрі қиын көштен кейін бүгінде Түркия мен Қазақстан арасындағы достық пен мәдениет көпірлерінің негізін қалады. Бұл көштің негізгі себебін 1912 жылы Қытайда орын алған Сунь Ят Сен төңкерісімен тығыз байланысты деп қарастыруға болады. Осы төңкеріс нәтижесінде төрт ғасырға созылған Мәнжу империясының құлауы Шығыс Түркістанда билік вакуумын туғызды. Бұл аймаққа тағайындалған генерал-губернаторлардың әділетсіз әрі озбыр саясаты қазақ халқын көтеріліске шығуға және еркін өмір сүре алатын жаңа жерлерге көшуге мәжбүр етті.

Осылайша, 30-жылдардағы алғашқы көш және 40-жылдардың аяғындағы екінші көш қозғалыстары бастау алды. 1940-1950 жылдар аралығында Алтайда Осман батырдың басшылығымен болған қазақ көтерілісі осы кезеңдегі ең ауқымды әрі маңызды көтерілістердің бірі болып саналады [1]. Екі көштің арасында он жылға жуық уақыт өткеніне қарамастан, бұл көш қозғалыстарының екеуі де 1952-1954 жылдары Түркияға қоныс аударумен аяқталды. Нәтижесінде, 1991 жылы тәуелсіздігін алған Қазақстан Республикасы үшін Түркия мен Еуропаның түрлі елдерінде қазақ диаспорасы мен мәдениеті қалыптасты. Қазіргі таңда Түркиядағы қазақтар Қазақстан мен Түркия арасындағы жақындасуға және достық қарым-қатынастардың нығаюына елеулі үлес қосуда.

Түркияла тұратын қазақтардың Алтайдан Анадольға дейінгі қыйын қыстау көш тарихына назар ауларғанла бір қатар жетекшілер көзге түседі: Елісхан Тәйжі, Зайып Тәйжі, Нұрғожай Батыр, Қалибек Хакім, Сұлтаншәріп Тәйжі, Құсайын Тәйжі және Дәлелхан Жанымханұлы Жаналтай. Олар тілін, дінін, ділін сақтау үшін Бөке батыр сияқты, азаттықты туған тонырақтан тыс жерлерден іздеп атқа қонған еді. Түркия қазақтарының аталары 1930 жылдардан кейін Шығыс Түркістандағы Қытай губернаторларының саяси қысымы мен қудалаулары салдарынан жалпы алғанда екі дүркін үдере көшті.

Бірінші көш – Елісхан және Зайып батырлардың жетекшілігінде 1937 жылы басталды. Арттарынан өкшелей қуған қытай әскерлерімен шайқасып, Тибет, Гималайды асып, 1941 жылы Үндістанға жеткен.

Екінші көш – бұдан он жылдан соң Мау Зыдұнның төңкерісінен кейін қозғалған. Бұл көшке Қалибек әкім, Сұлтан Шәріп Зуқаұлы, Құсайын Тәйжі, Дәлелхан Жаналтай, Нұрғожай Батыр сынды жетекшілер басшылық жасады. Бұлар 1951 жылы Кәшмір қаласына келіп орналасты.

Осы екі көш бір мезгілде Түркияға қоныс аударды. Елісхан мен Зайып жетекшілік еткен бірінші көштегілер Үндістан – Пәкістанда жүрген кезде "Шығыс Түркістан Қазақ босқындар қоғамын" құрып, соның атынан Түркияға қоныс аударуға өтініш хат берген еді. Осы топ 1951 жылы Кәшмірге келген екінші көштің жетекшілерінің де Түркияға өтініш хат берулерін қамтамасыз етті. Олардың өтініш хаттарын Анқара үкіметі 1952 жылдың наурыз айында қабылдады.

Сөйтіп, он жылдан кейін қозғалған екінші көш алдыңғысына Кәшмірде ілесіп, екеуі бірге Түркияға жетті. Қазақтардың Үндістан мен Пәкстаннан Түркияға топ-топ болып жасаған көші 1952 жылдан 1954 жылға дейін созылды. Олардың жалпы саны – 1850 адам еді. Сонау Алтайдың күн бетінен бостандық іздеп көтерілген көштің алғашқы санын ешкім анық білмейді. Осы орайда 18 мыңнан 48 мыңға дейінгі аралықта түрлі сандар келтіріледі. Жұрт білетін анық сан – Алтайдан Анадолыға аман жеткен қазақтардың саны. Ол – 1850 адам. Сонда тілін, дінін, ділін сақтап еркін өмір үшін арпалысқан он қазақтың ең көп дегенде бірі ғана арманына жеткен ғой! Еркін өмір сүру, қазақтық қалпын сақтау, мұсылманшылығын жалғастыру үшін он мындаған адам құрбан болған. Сол жолда өмірін қиғандардың бірі де бірегейі көш жетекшілерінен болған Елісхан Әліпұлы болатын.

Түркияға қазақ көші туралы деректер

Бұл туралы мәлімет беретін біраз еңбектер Түркия мен Еуропа елдерінде жарыққа шықты. Бұлардың маңыздыларын атап өтер болсақ:

Түркиядағы қазақтар туралы алғашқы зерттеу, Анқара университетінің ғылыми қызметкері Сағдат Шағатайдың тарапынан жасалды. Сағдат ханым, 1952 жылдың қазан айында Кәшмірден бір топ қазақтың Түркияға келіп Ыстамбұлда босқындарға арналған үйлерге орналасқанын естиді. Келесі жылы ақпан айында Анқарадан Ыстамбұлға келіп Құсайын Тәйжі жетекшілігіндегі қазақтармен танысады.

Тіл-әдебиет зерттеушісі Сағдат Ханым олардың көш тарихынан гөрі, ауыз әдебиетіне көбірек көңіл бөлді. Олардан жар-жар, мақал-мәтел, жұмбақтар секілді ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алды. Ол осы жыйнағандарын ол, 1961 жылы “Қазақша мәтіндер” деген атпен кітап қып жариялады [2].

Кітаптың алғы сөзінде автор, Құсайын Тәйжі жетекшілігіндегі қазақтардың көш тарихынан да қысқаша түсінік берген. Сағдат Ханымның алғашқы зерттеуші болып қазақтарға көңіл бөлуі тектен тек емес еді. Ол, қазақтың бір туар мемлекет қайреткерлерінен Мұстафа Шоқайдың жақын жолдасы Тахир Шағатайдың зайыбы және Татарлардың Шоқаймен үзгенгілес саяси қайраткерлерінің бірі Ғаяз Исхакидің қызы еді.

Осы кезеңде Түркиядағы қазақтарға көңіл бөлген екінші зерттеуші ағылшын журналисті Лияс Годфрей болатын. Ол 1954 жылы қазақтардың көш жетекшілерінен Қайсары қаласындағы Құсайын Тәйжі, Маниса қаласындағы Қалибек Әкім және Ыстамбұл қаласындағы Сұлтан Шәріппен кездесіп әңгімелесті. Лияс 1956 жылы Лондонда “Қазақ босуы” деген атпен жарық көрген кітабында Шығыс Түркістан қазақтары жайында жалпы мәлімет бере келе Бөке Батыр мен Оспан Батырдың іс-қимылдары туралы әңгімелейді [3]. Қазақтардың Түркияға жасалған көші, әсіресе Қалибек Әкім туралы көбірек мәлімет береді. Бұл кітап 1977 жылы “Көш” деген атпен түрік тіліне аударылып басылды [4]. Ол 2019 жылы “Азаттыққа жорықтың хикаясы Аспанға асқан үркін көш [5]” деген атпен қазақ тіліне аударылып Алматыда жарық көрді.

Түркия қазақтары арасынан шыққан алғашқы зерттеуші Хасен Оралтай болды. Ол әкесі Қалибектің көші туралы кең көлемде әңгімелеген кітабын 1961-жылы “Азаттық жолында Шығыс Түркістан қазақтары” деген атпен жариялады [6]. Ол кітаптың екінші басылымы “Қазақ түріктері” деген атпен 1976 жылы қайта басылып шықты.

Осыдан бір жылдан соң атап айтқанда, 1977 жылы “Алтайларда қанды күндер” деген атпен Хызырбек Ғайратолланың кітабы жарық көрді. Кітап 2000 және 2017 жылы екі рет қайта жарық көрді [7]. Белгілі ұйғыр жетекші Иса Юсұф Алптекиннің басқаруындағы Шығыс Түркістан Босқындар Қоғамының басылымдары арасында шыққан кітап Алтайдан Анатолияға жасалған көштің ішінде болғандардың естеліктеріне негізделген. Аталған қоғамда осы орайда, бірінші көшке жетекшілік еткен Зайып тәйжінің жолдасы Секей шаңияның ұлы Қожан уәзір ақсақалдың төрағалығында бір комитет құрылған. Осы комитеттің мүшелері үй үйді аралап көшке қатысқандардың естеліктерін жинаған. Кітап осы естеліктердің негізінде жазылып шықты. Бұл кітапта Елісхан батыр туралы құнды мәліметтер кездеседі.

Сол еңбекте осы құнды мәліметтердің маңызды бір бөлегін айтып берген Абақ керейдің базарқұл руынан шыққан Қожан уәзір ақсақалдан өмірінің соңғы жылдарында үйіне барып естеліктерін жазып кітап қып шығарды. Біздің бұл ұмтылысымыз дұрыс болған екен. Өйткені көштің бел ортасында жүрген және кей кездерде оған жетекшілік те еткен Қожан уәзір ақсақал бізге көш және Елісахан батыр туралы жан жақты сақталған мәліметтерді айтып берді. Ыстамбұл Зейтінбұрын ауданында тұратын, көштің басы қасында болған 92 жастағы Қожан уәзір ақсақаладың үйіне 2004 жылы жазда барып, естеліктерін өз аузынан жазып алған едік; ақсақал көп ұзамай, 2007 жылы дүниеден озды. Біз дәл уақтында барып ол кісінің білгендерін жазып алып қалған екенбіз. Ол бізге: қазақтың Түркияға көш тарихы және көштен бұрынғы саяси жағдайы, тұрмыс тіршілігі туралы баға жетпес мәліметтер берді.

Әңгімелесуіміз ақсақалдың қонақ қабылдайтын үлкен бөлмесінде оның зайыбы Ықиза апамыздың қатысуымен болып отырды. Бұл мен үшін өте тиімді болды. Өйткені ақсақал 92 жаста болғандықтан әңгімесінде ұмытып бара жатқан тұстарда, “ана жерде бір кісі сөйтіп еді ғой, оны айтпадыңыз ғой” немесе “Елісханды Секей шаңияның құтқарған жерін де айтсаңызшы” дейтін. Сонда ақсақал “иә, иә ұмытып бара жатыр екенмін” деп сол ұмытқан жерлерді толық айтып береді. Сонда байқағаным, апамыз ақсақалдың жанында әңгімесін ести-ести барлығын жаттап алған екен. Бәрін біледі. Соларды қайта қайта тыңдағаннан да жалықпайтын көрінді. Міне өмірлік жар деген осы болса керек. Ақсақалдың естеліктерін кітап ретінде “Қазақтардың Түркияға көші (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері)” деген атпен 2016 жылы Астанада жарияладық.

Түркиялық қазақтар арасынан шыққан қазақ көші туралы маңызды зерттеушілердің бірі ретінде Халифа Алтайды атауға әбден болады. Оның алғашқы шағын еңбегі 1977 жылы “Қазақтар туралы шежіре” деген атпен Ыстамбұлда жарық көрді [9]. Осы кітапшада Түркия қазақтарының іргелі отбасыларының 15-16 атаға дейінгі шежірелері тарқатылып көрсетілген.

Халифа Алтайдың Түркия қазақтарының көш тарихына қатысты екінші кітабы 1980 жылы “Естеліктерім” деген атпен қазақша жарияланды [10]. Өлеңмен жазылған кітапта Алтай, бала күнінен бастап басынан кешкен уақиғаларды ортаға салған. Түркияда латын әріптерімен қазақша жазылған тұңғыш кітап болып табылатын бұл еңбегінде Алтай, қазақтардың әсіресе Үндістан және Пәкістандағы өмірлері туралы құнды мәліметтер береді.

Халифа Алтайдың үшінші және ең қомақты еңбегі “Атажұрттан Анатолияға” деген атпен 1981 жылы Түркия Мәдениет Министрлігі басылымдары арасында жарық көрді [11]. 1999 жылы екінші басылымы жарық көрген кітапта қазақтардың көш тарихына қоса салт-дәстүр және мәдениеті туралы мәлімет беріледі. Бұл еңбек 1995 жылы қазақшаға аударылып Алматыда “Алтайдан ауған ел” атымен ықшамдалып жарық көрді. Кітап 2000 жылы толықтырып қайта жарық көрді [12]. Халифа Алтай да бірінші көште болғандықтан және Елісхан батырды өз көзімен көргендіктен оның бүкіл кітаптарында ол туралы мол дерек табуға болады.

Түркия қазақтарының тарихы туралы алғашқы ғылыми зерттеу Швециялық ғалым Ингвар Сванберг тарапынан жүргізілді. 1979-1986 жылдары арасында Түркия қазақтары арасында зерттеулер жасаған ол, диссертациялық еңбегін 1989 жылы Упсалада “Түркиядағы қазақ босқындар” атымен жариялады [13]. Ағылшын тіліндегі кітабында Сванберг Түркия қазақтары жайында жан жақты мәлімет берген.

Түркиялық қазақтар жайында докторлық диссертациялық еңбек жазған екінші Еуропалық зерттеуші, неміс ғалымы Марк Кишнер болды. Ол, қазақтардың тілдік ерекшеліктерін докторлық диссертация аясында зерттеп 1992 жылы жарыққа шығарған екі томдық еңбегі “Қазақшаның фонологиясы Ыстамбұлдағы қазақ босқындарынан жазып алынған әңгімелер туралы зерттеулер” деп аталады [14].

1990-жылдардың соңында атамекен Қазақстанда Түркия қазақтары туралы нақты мәліметтердің болмауы, белгілі жазушы және журналист Хасен Оралтайдың естеліктерін қазақша жазуға себеп болған көрінеді. Оның 1999-жылы Ыстамбұлда жарық көрген еңбегі “Елім-айлап өткен өмір” деп аталады [15]. Оралтай балалық шағынан бастап көрген білгендерін жазумен қатар, қазақтардың көш тарихынан, әсіресе әкесі Қалибектің төңірегінде өткен уақиғаларға және Азаттық радиосы туралы көбірек мәлімет беруде.

Түркия қазақтарының тарихына қатысты кітаптар арасында 2000 жылы Алматыда Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы жариялаған екінші көштің жетекшілерінен Дәлелхан Жаналтай ақсақалдың “Қилы заман, қиын күндер” атты естелігі болып табылады [16]. Ол кітап Жаналтай ақсақалдың балалық шағынан басталып Түркияда 1990 жылдарға дейін көрген білгендерін қамтиды.

Түркия қазақтарының әрі бірінші, әрі екінші көшін бірдей қамтыған қомақты бір мақала біздің қаламымыздан 1997 жылы Егемен Қазақстан газетінде үш санында “Алтайдан Анатолияға азап кешу” деген атпен жарық көрді [17].

Түркия қазақтары туралы тағы бір маңызды кітап Нұрғожай Батырдың естеліктері болып табылады. Осы естеліктердің түрік тіліндегі нұсқасы Мимар Синан көркем өнер Университетінің профессоры Гүлчін Чандарлыоғлының 1974 жылы Ыстамбұлда Нұрғожай Батырмен кездесулерінде алған мәліметтеріне негізделіп 2006 жылы “Бостандық жолы Нұрғожай Батырдың естеліктерімен Оспан Батыр” деген атпен жарияланған [18]. Оспан Батырмен етене жақын жолдас болған Нұрғожай Батыр сол кездегі саяси уақиғалар туралы құнды мәліметтер берген.

Естеліктердің қазақша нұсқасы 1984 жылы қаңтар айында Нұрғожай батырдың үйінде төте жазумен жазылған. Оны Шыңжаңнан Түркиядағы туыстарына қыдырып келген Сұлтан Оспанұлы жазған. Біз оның ғылыми түсініктемесін бере отырып 2008 жылы Алматыдан “Азаттықтың өшпес рухы Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр” деген атпен баспаға дайындап жарыққа шығардық [19]. Бұл еңбекте Оспан батыр туралы бұрынғы соңғы ешбір жерде жарық көрмеген тың деректер орын алуда.

Көштің көрнекті жетекшісі Елісхан батыр туралы маңызды, бірақ қысқа бір естелік Елісханның жақын туысы Әтейхан Білгінің қаламынан шыққан. Түрік тіліндегі қол жазба ретіндегі осы естелік белгілі ғалым, профессор Тұрсын Жұртбай шығарған “Қазақтың ұлт азаттық көтерілісі” атты кітапта 2007 жылы жарық көрді. Ол кітапта “Жадымдағылар (Естелік орнына)” деген атпен орын алды [20].

Түркия қазақтарының көші туралы құнды бір кітап 2011 жылы Жапонияда жарық көрді. “Қазақ көшпенділерінің 1934-1953 жылдары Алтайдан Түркияға аууы” деп аталатын кітапты Масахиро Мацүбара жазған. Бұл кітапта Елісхан батыр туралы Қытайдың архив деректерінен алынған құнды мәліметтер баршылық.

Шығыс Түркістандағы көш қозғалыстарына дейінгі саяси жағдай. 20 ғасырда Шығыс Түркістанда генерал-губернатор қызметін атқарған қытай губернаторларының алғашқысы Ян Цэнсин (1912-1928), екіншісі Цзинь Шурен (1928-1933), ал үшінші және қанды тирант Шэн Ши Цай (1933-1944) болды. Осы генерал-губернаторлар кезінде Шығыс Түркістандағы қазақтарға деген қысым-қудалау, себепсіз тұтқындап өлтіру барған сайын көбейіп отырды. Қытай әкімшілерінің салық жағынан да, саяси және әскери опасыздық режимдерін орнату арқылы жасаған зұлымдықтарының нәтижесінде қазақтар бұрынғы бейбіт ортадан айырылды [21]. Зұлым билеушілердің езгісіне қарсылық білдірген қазақ көрнекті тұлғалары адамзаттық масқаралық болып тарихта із қалтырған шектен шыққан жауыз әдістермен жазаланды.

Көші-қонға дейін қазақтар өмір сүрген география. Көші-қон қозғалысына дейін қазақтардың көпшілігі өмір сүрген география бүгінгі күні Қытай Халық Республикасының шекарасында жатқан Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданының солтүстігінде жатыр. Қазіргі кезде бұл өңірде 2 млн-нан астам (кейбір бейресми деректер бойынша 3 млн-нан астам) қазақ тұрады. Тарихи атауы Шығыс Түркістан болып табылатын, қазір Шыңжаң деп аталып жүрген аймақ 1860 жылғы Пекин келісімі мен 1864 ж. Ресей мен Қытай арасындағы шекараны анықтаған Шәуешек хаттамалары шеңберінде Қытайдың үстемдігіне түсіп, Қытай тілінде жаңа қолға түскен жерлер мағнасында «Шыңжаң» деп аталды [22]. Осы күннен бастап Шығыс Түркістан қазақтары Қазақстандағы өз отандастарынан бөлініп, Қытай шекарасында қалды. Басқаша айтқанда, Шығыс Түркістандағы қазақтар мекендеген жерлер олардың ғасырлар бойы өмір сүрген табиғи отаны болып табылады.

Қазақтар тұратын Шығыс Түркістан аймақтары — Алтай, Тарбағатай, Іле (Құлжа) сияқты Шығыс Түркістанның таулы аймақтары, атап айтқанда, Тәңір (Тянь-Шань) тауларының солтүстігі, Баркөл, Құмыл, Алтыншоқы және Ақсай облыстары, сондай-ақ Үрімші, Қарамай, Санжы, Шонжы, Жемсары, Шихю, Құтыби, Сауан және Манас қалалары Еренкабырғада, ал шығысында Қаратау және Боғда облыстары бар.

Шығыс Түркістан қазақтары тұратын Алтай, Тарбағатай және Тәңір тауларының ортасында орналасқан Жоңғария шөлі (шұңқыры) мен Іле жазығы бұл аймақтың астық қоймасы, жеміс жидек мол өсетін жерлер, кең алқабы, мұнай теңізі және әсіресе Алтай өңіріндегі алтын, уран сияқты асыл металдардың жұмағы деп аталады. Жоңғария шөлінің солтүстігіндегі 12 түрлі тармақтан келетін Ертіс өзені, Тарбағатайдың оңтүстігіндегі Еміл өзені және Тәңір тауларының солтүстігіндегі Манас өзенімен Іле аймағын суландыратын Текес, Кас және Күнөс өзендері бар.

Шығыс Түркістанда қазақтар басым болып тұратын облыс болып табылатын Іле Қазақ автономиялық облысының ауданы 884.800 шаршы километр. Басқаша айтқанда, тіпті шығыс Түркістанда қазақтар тұратын аймақтың ауқымы бүгінгі Түркия аумағынан да үлкен. Іле деп аталатын бұл өңірдегі халық саны бес миллионнан кем [23].

Көш қозғалысының себептері:

Қазақтар бұл аймақта көшпелі ретінде өмір сүріп, мал шаруашылығымен айналысқан. Шығыс Түркістан Қытай Орталық үкіметінің қарамағында болғанымен, қазақтар өз ішінде емін еркін өмір сүріп

келе жатқан. Мәнжу үстемдігі кезінде оларды "тәйжі", "үкірдай", "залын", "зәнгі" сияқты атақтары бар өздерінің қазақ билеушілері басқаратын [24], [25], [26], [27], [28]. Алайда сол кезде Орталық үкімет бұл аймақты толық бақылайды деп айта алмаймыз. Әсіресе Сунь Ят Сен 1911 жылы Мәнжу әулетін тақтан тайдырып, Қытай Республикасын құрғаннан кейін, орталықтан тағайындалған қытай генерал-губернаторлары уақыт өте келе орталықтан дербес, өз бетінше әрекет ете бастады. Кейде олар бұл аймақта үстемдік орнатқысы келген Сталин тұсында Кеңестік Ресеймен тығыз қарым-қатынас жасауға асықпады [29], [30]. Губернаторлар бұл аймақтағы ұйғырлар мен қазақтардың дербес өмірін жоюға ұмтылғандықтан, озбырлық пен қуғын-сүргін күшейе түсті. Бұл жағдай әсіресе Қытайдың Шығыс Түркістан генерал-губернаторы Цзинь Шу Рен (1928-1933) мен Шэн Ши Цай (1933-1944) билік еткен кезде шектен асты [31].

Бұл кезеңде ең кішкентай қылмыстар үшін адамдар өлім жазасына кесілді. Байырғы халықтың жерлері тәркіленіп, ішкі жақтан келген қытай эмигранттарына берілді. Қазақтардың ана тілінде оқып білім алуы шектелді. Олардан алынатын алман-салықтар шектен тыс көбейтілді. Қоғамның көрнекті мүшелері тұтқынға алынды. Міне бұл келеңсіз жағдайлар аймақтағы ұйғырлар мен қазақтардың бас көтеруіне түрткі болды.

Шығыс Түркістан губернаторы Шэн алғашында шиеленіс пен тұрақсыздықтың алдын алу үшін 1933-1938 жылдар аралығында халықтың сенімін алу үшін әккі саясат жүргізді. Атап айтқанда ол қазақтардың алдыңғы қатарлы қайраткері Шәріпхан Төрәні Алтай губернаторы етіп тағайындады. 1934 және 1936 жылдары екі рет халықтан өкілдер сайлап, съездер өткізді. Осы съездердің бірінде Алтай өлкесінің депутаты ретінде қазақтардан Жанымхан Тілеубайылы да қатысты. Съезде сөйлеген сөздерінің бірінде, Шэн өзінің алдындағы Ян Цзэнсин (1912-28) мен Цзинь Шу Реннің (1928-33) әділетсіздіктеріне байланысты халық қиын кезеңдерден өтіп жатқанын мәлімдеп, халықтың бірлігін қамтамасыз ету және олардың бейбітшілік пен тыныштықта өмір сүруін қамтамасыз ету үшін бар күшін салатынын айтып, халықты «аймақты бірге қайта құруға» шақырды. Сол жерде аймақтық үкіметтің қытай басшысы Ли Рунг және съезде сөз сөйлеген облыстық үкімет төрағасының орынбасары ұйғыр Хожа Нияз сияқты өкілдер оның саясатын қолдап, жүзеге асыратынын мәлімдеді. Бұрын-соңды мұндай ештеңе көрмеген халық шынымен де бейбіт өмір сүріп теңдікке ие боламыз деп ойлаған [32].

Алайда Шэннің шынайы бет-әлпеті біраз уақыттан кейін шыға келді. 1938 жылы ол Қытай Орталық Үкіметінің рұқсатынсыз Кеңес Одағымен келісім жасады. Осыдан кейін ол Сталин әдістерін қолданып халыққа қысым жасай бастады. Ол халық арасында үрей туғызу арқылы оларды қатаң бақылау астына алу үшін барлық құралдарға жүгінді. 1937 жылы Сталиннің Кеңестік республикаларда жасағандай «тазарту» әрекетіне кірісті. Ол еш себепсіз халық арасындағы игі басшыларды, дін басылары мен зиялы қауым өкілдерін тұтқындап түрмеге тықты. Ол оларды «империализмді қалағандар, Кеңестердің жаулары, бүлікшілер, іріткі салушылар» сияқты түрлі қолдан жасалған орынсыз қылмыстармен айыптады. Түрмелерде олар адамгершілікке еш жатпайтын азаптау-қинау тәсілдерімен өлтірілді [33].

1939 жылы Шэн Ши Цай қазақ және қырғыз съездерін ұйымдастырып, Үрімшіде халық басшыларын жинады. Олардың көбі съезден кейін ешқандай себепсіз тұтқындалып, түрмеде өлтірілді. Олардың ішінде 30-ға жуық елдің алдыңғы қатарлы тұлғалары, соның ішінде Шәріпхан төре, Әлең Уан Туре, Бұқат Бейсі, Көкенай Тәйжі, Мүфти Ақыт Хажы Ұлімжіұлы сияқты көрнекті қазақтар болды [33, 73-74 бб.], [34].

Шэн Ши Цайдың езгі мен жауыздықта шек болмаған билігі салдарынан қазақтар 1940 жылдан бастап қарулы күреске шықты. Осы тұрғыда Алтайдың Көктоғай аймағындағы қазақтар Ырысхан Ноғайбайылының басшылығымен қытай билеушілеріне қарсы қолаға қару алып атқа қонды. Олар өздеріне қарсы жіберілген қытай армиясының біразын өлтіріп, кері шегіндірді. Кейіннен 1940 жылы 25 қыркүйекте казак күштері мен қытайлар арасында бітім шартына қол қойылып, қазақтар қару-жарақтарын табыс етті. Осы келісім шарттарының бірі бойынша Алтай өлкесінің әкімшілігі қазақтарға берілуге тиіс болды [35]. Соған байланысты Бұқат Бейсі Алтай губернаторы және Алтай губернаторының орынбасары болып Жанымхан Тілеубайұлы тағайындалды [34, 478 б.]. Алайда Осман батыр қытай губернаторы Шэн Ши Цайға сенбегендіктен, ол қаруларын тапсырмай, үзенгілес жолдастарымен бірге тауға аттанады. Шын мәнісінде Осман батырдың бұл әрекетінің дұрыстығы кейін малім болатын еді. Өйткені көп ұзамай Қытай губернаторы Шэн келісімді бұзып, 1941 жылдың мамыр айынан бастап Көктоғай өңіріне қалың қытай әкери күштерін жібере бастады.

Міне біз қысқаша баяндаған осы жағдайлар бұл аймақтағы қазақтардың көтеріліске шығуына себеп болғанымен саны көп және техникасы жағынан күшті болған қытай армия күштеріне ұзақ мерзімге қарсы тұра алмасы анық еді. Бұл жағдай көшпелі өмірді басқарған қазақтардың бір бөлігінің қысыммен қудалауға тап болып үрей мен өлім арасында өмір сүрудің орнына еркін өмір сүре алатын аймақтарға қоныс аудару туралы шешім қабылдауына себеп болды [32, 68-73 бб.].

Көш кезеңдері. Шығыс Түркістандағы Қытай генерал-губернаторының қысымына ұшыраған қазақтардың Түркияға қоныс аударуы кенеттен және тікелей жасалған жоқ. Ол 1935-1952 жылдар аралығындағы 17 жыл бойы төрт кезеңнен өтті.

Бірінші кезең – Шығыс Түркістан генерал-губернаторы Шэн Ши Цайдың қысымынан қазақтардың дүнгендердің, яғни қытай мұсылмандарының қол астындағы Ганьсу провинциясына қоныс аударуы. 1935 жылы мектептерде ана тілінде білім беру тоқтап, қазақтардың атқа мінер азаматтары тұтқындала бастаған кезде Құмыл, Баркөл қалаларында тұратын қазақтар қысым және қудалаудан құтылудың жолын іздей бастады. Мақан Шания, Ерен хан, Елісхан Тәйжі, Зайып Тәйжі сияқты қазақ басшылары 1935 жылы тамызда Қойсуда құпия съез өткізді. Шығыс Түркістан генерал-губернаторы Шэн Ши Цайдың күштеріне қарсы Ганьсу және Шыңхай провинцияларының қытай мұсылман дүнген губернаторы Ма Пу Фаннан көмек сұрау туралы шешім қабылданды [7, 26 б.].

Алайда ол жерден көмек алуға мүмкіндік болмады. Бұған жауап ретінде Елісхан тәйжі бастаған казактар тобы 1936 жылдың көктемінде Ганьсуға үдере көшті [8, 107-109 бб.]. Алайда бұл көш оңай болған жоқ. Жол бойында генерал-губернатор Шэн Ши Цай жіберген қытай армиясымен қыян кескі қақтығыстар болды. Ганьсуға келген алғашқы қазақтарды дүнгендер жақсы қабылдады. Қонақжайлылық көрсетті. Үш айдан кейін Зайып Тәйжі бастаған казактардың екінші тобы Баркөлден Ганьсуға қоныс аударды.

Қазақтар Ганьсу аймағында. Қазақтардың Шығыс Түркістанның Баркөл мен айналасындағы қазақтардың Ганьсуға көшіп кетуі Алтай өңіріндегі қазақтар арасында үлкен толқу туғызды. Өйткені олар да Шығыс Түркістанның қытай генерал-губернаторы Шэн Ши Цайдың зорлық зомбылық, қуғын сүргінге саясатының салдарынан қатты қыйналуда еді. Іс жүзінде бұл қысым Баркөл казактарының Ганьсуға көшіп-қонуынан кейін одан әрі күшейе түсті. Сол жерде Шығыс Түркістанның Алтай өңіріндегі қазақ басшылары 1937 жылы қарашада кеңес өткізді. Нұр Әли Бидің үйінде өткен кездесуге Әйымбет, Құсайын Тәйжі, Сұлтан Шәріп сияқты көшбасшылар қатысты. Бұл кездесуде олар да Ганьсуға қоныс аударуға шешім қабылдады. Алайда генерал-губернатор Шэн Ши Цай бұл шешімді хабар алып оларға қарсы әскери ұшақтардың қолдауында әскер жіберді. Қатаң ұрыс қимылдарына қарамастан казактар Ганьсуға көшіп кетті. Алтай казактары өздеріне дейін қоныс аударған Елісхан мен Зайып Тәйжі бастаған Ганьсудың Ұйыркин Ырка аймағындағы казактармен кездесті [12, 15-28 бб.]. Кездесу үлкен қуаныш пен толқу-тебреніске себеп болды. Сөйтіп, Шығыс Түркістанның қытай генерал-губернаторы Шэн Ши Цайдың зұлымдығынан аман қалған Баркөл, Құмыл және Алтай аймақтарының казактары Ганьсуға жиналды [7, 37-40 бб.].

Сөйтіп, қазақтар Ганьсуда бейбіт күндер өткізе бастады. Бірақ бейбітшіліктің бұл күндері екі жылдан аспайтын уақытқа созылды. Пекиндегі Чан Кай Ши үкіметі казактарды репатриациялау үшін дүнген генералына қысым жасай бастады. Генерал Ма бұл қысымға мойынсұнбады. Себебі, бір жағынан, Қытай ішкі қайшылықтарды бастан кешіріп, екінші жағынан Жапониямен соғыста болды. Пекин үкіметі Генерал Маны көндіре ала алмағаннан кейін, Сжыв өлкесінің қолбасшысы Ма Лу Жанға бұйрық түсірді. Ол арқылы казактарға қысым жасады. Ма Лу Жан казактардың жылқылары мен қару-жарақтарын әр түрлі сылтаумен тәркілеуге кірісті. Ма Лу Жанның қысымы күн сайын күшейіп келе жатқанын көріп, казактардың жетекшілері Елісхан Тәйжидің үйінде бас қосып жағдайға шолу жасап Ма Лу Жан қолбасшының қазақтарға көзқарасы достықта емес деген қорытындыға келді және осыған байланысты Ганьсудан еркін әлемге көшіп кету туралы шешім қабылданды [33, 47-49 бб.].

Қазақтар Үндістанға барар жолда. Осылайша көші-қонның екінші кезеңі, Ганьсудан Үндістанға көш басталды. Бұл көш көптеген кедергілерге тап болды. Ең алдымен, Ма Лу Жан бұл көшке бөгет болғысы келді. 1939 жылы мамырда Ма Лу Жан Тибетке барар жолда Елісхан тәйжінің тобына уәкілдер жіберіп, оларды түрлі уәделермен қайтуға көндірді. Оларға Ыркаға қайтып келсе, бұрынғыдай қысым көрмей жайлы өмір сүре алатындықтары айтылды. Ол үшін оларға қару-жарақтарын тапсырулары сұралды. Сөйтіп келісім жасалып Ыркаға қайтып бара жатқан жолда Ма Лу Жан Сәдім жазығындағы аялдама кезінде Елісхан мен оның серіктерін тұтқындады. Алайда казактар түн ортасында қытай әскерлері ұйықтап жатқан кезде балта, күрек, тас және таяқшалармен шабуыл жасау арқылы Елісхан мен оның серіктерін құтқарып алды. Олар сонымен қатар шабуыл кезінде қолбасшы Ма Лу Жан пен оның жауынгерлерін өлтірді. Содан кейін көш тобы Тибетке қарай тағы да жолға шықты [7, 57-66 бб.], [8, 72-74 бб.], [12, 32-57 бб.].

Осы оқиғадан кейін Ганьсудағы өзге казактардың сол жерде қалуына мүмкінді жоқ еді. Зайып Тәйжі және оның үзенгілестері жиналыс өткізіп, Елісхан Тәйжіден кейін Тибет арқылы Үндістанға қоныс аударуға шешім қабылдады. Олар 1939 жылдың қыркүйегінде аттанды. Екі көш тобы Тибеттің Нақша

аймағында кездесті. Алайда олардың бұл жерге келуі оңайға соқпады. Жолда оларды бұғаттауға тырысқан қытайлықтармен де, тибет жауынгерлерімен де қақтығысуға тура келді. Бұл кедергілерді жоюда казактардың соғыста және қару қолдануда шеберлігі маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар казактарға қатал табиғи жағдайларға төтеп беруге тура келді. Көптеген адамдар Тибеттің биік таулы қыраттарында оттегінің жетіспеушілігінен пайда болған “ыс” деген аурудан қайтыс болды. Солардың бірі көш басшысы ЗайыпТәйжі болды. Сондай-ақ олар қысқы жағдайда қарға, боранға және суыққа қарсы күресті. Ең бастысы, оларды ең көп қинаған аяз суықта мұз боп қатып жартасқа айналған топырақта қаза тапқандар үшін қабір қазу еді. Осы қиындықтардың бәрінен кейін казак көші Үнді шекарасына 1940 жылдың қыркүйегінде келді [7, 57-66 бб.], [8, 72-74 бб.], [12, 32-57 бб.].

Қазақтар Үндістан мен Пәкістанда. Үндістан мен Пәкістанда көштің үшінші кезеңі басталды. Тибет шекарасын кесіп өту арқылы Үндістанға барғанымен казактардың проблемалары шешілмеді. Жаңа елде олар әр түрлі қатал жағдайларға тап болды. Қазақтар, атап айтқанда, Үндістанда олар қоныстанған Мұзафферабад босқындар лагерінде күтпеген дұшпандық қарым-қатынасқа ұшырады. Оларға лагерь әкімшілері тұтқын ретінде қарады. Өйткені казактарға жеткілікті азық-түлік немесе сусындар берілмеді, сондай-ақ тазалануға да жағдайлар жасалмады. Оның үстіне Қазақтарға жат аймақтың тропиктік климаттық жағдайлары осыларға қосылғанда лагерьде эпидемиялар орын алды. Осының кесірінен лагерьде мыңға жуық казак қаза тапқан. Қазақтардың бұл ауыр жағдайында Үндістан мұсылмандарының араласуына тура келді. Кәшмирлік мұсылмандардың көшбасшысы Мұхаммед Абдулла, Панджаб мұсылмандарының көшбасшысы Решад Әли хан, Қари Хабибулла қаласының мұсылмандары жетекшісі Ислам хан Британ өкіметіне үндеу тастап, казактарды Мұзаффарабад лагерінен алып кетуді қамтамасыз етті [7, 69-78 бб.], [12, 58-63 бб.].

Музафферабадта алты ай қыйын күндер кешкеннен кейін казак босқындары Хазар провинциясының Тырнова қаласының маңындағы Камфор лагеріне ауыстырылды. Оларды көшіру барлық қиындықтарды ұмыттыратындай қызықты әрі эмоционалды түрде іске асты. Жергілікті тұрғындар казак мұғажырларын Камфорға ауысатынын естіп білгеннен кейін, көшелерге шығып сап түзеп казактарға гүл лақтырып, бір-бірімен жарыса тамақ пен сусын ұсынды. Камфор лагері салыстырмалы түрде тыныштықты қамтамасыз етті. Бірақ мұнда да эпидемиялар пайда болып, күн сайын ондаған адам қайтыс болды. Бір жылдан кейін британдық әкімшілік казактарға босқындардың идентификацияларын берді. Осы құжатпен кез келген адам лагерден кетіп, қалаған жеріне қоныстана алатын еді. Бірақ ешкімнің кәсібі де, ақшасы да жеткілікті емес еді. Олар лагерьден шыққанда қайда барып паналайды және қалай жан бағатын еді?

Әзірге жергілікті тұрғындар казактардың апатқа ұшыраған жағдайын сезініп, ресми билік органдарына жүгініп, казактарға қоғамдық көлікпен тегін жүруді қамтамасыз етті. Олар сондай-ақ казактар үшін жаппай тұрғын үй салу науқанын бастады. Науқан аймақтың мұсылман басшыларына таралды. Османдық патшалығының соңғы халифі Әбдемежиттің қызы Дуррушехвар сұлтанға үйленген Хайдарабаттың әкімі Мир Осман хан Камфор лагеріне келіп, казактарға үй және жұмыспен қамтамасыз етуге уәде берді [17, 15 б.]. Бірақ Хайдарабат елдегі ең ыстық аймақтардың бірі еді. Сол себептен казактардың өмір сүруіне жарамады. Хайдарабат әкімінен кейін лагерьге келген Бопалдың әкімі Хамидолла хан да осындай ұсыныс жасады. Бопал Хайдарабатқа қарағанда салқын және орманды аймақ болды. Құсман Тәйжі бастаған 500 адамнан тұратын топ Бопалдың Матар қалашығына қоныстанды. Сондай-ақ кейбір казактарға Бопал қаласының шет аймақтарының бірінде Қазақбад атымен жаппай тұрғын үй салынды. Уақыт өте келе казактардың басқа топтары Лахор, Пешавар, Равальпинди, Таксила сияқты қалаларға қоныстанып сауда жасай бастады [7, 79-81 бб.], [12, 63-67 бб.]. 1947 жылы Үндістан екіге бөлінгеннен кейін казактар халқы мұсылмандардан тұратын Пәкістанға қоныстанды [33, 74-78 бб.].

Қазақтар 1940-1950 жылдар аралығында Үндістан мен Пәкістанға үйренді. Олар жергілікті мұсылман халқы тарапынан да қолдауға ие болды. (Түркия казактары өздерінің иммиграциясында пәкістандықтардың өздеріне көрсеткен жақындығын ешқашан ұмытпаған. Сол себептен олар 2005 жылдың 8 қазанында 7,6 шамасы бар ірі жер сілкінісінен шайқалған Пәкістан халқына көмек көрсету науқандарына шын жүректен қатысып, белгілі бір дәрежеде адалдық қарызын өтеуге тырысты.) Алайда олар тіл мен мәдениет айырмашылығына байланысты өздерін жайлы сезінбеді. Сондықтан олардың барлық ниеті мәдениеті мен тарихы тамырлары бірдей Түркияға қоныс аударып, келесі ұрпақтарының сол жерде өсіп-өнуін қамтамасыз ету еді.

Қазақтардың Түркияға қоныс аудару туралы шешімі

Қазақтардың көшіп-қонуының төртінші кезеңі Түркияға көшіп-қону болып табылады. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін казактар Үндістандағы Түркия елшілігіне өтініш білдіріп, Түркияға қоныс аудару туралы өтініштерін жеткізді. Алайда соғысқа кірмеген, бірақ сол кезеңдегі қиыншы-

лықтарға тап болып отырған Түркия жаңа босқындарды бірден қабылдамады [7, 83 б.]. Бірнеше жылдан кейін қазақтардың алда келген азаматтары жиналып, Түркияға көшіп баруды талап етіп қадағалауды сондай-ақ қазақтар арасында бірлік пен ынтымақты сақтау үшін бір азаматтық ұйым құру керек деп шешті. Сөйтіп, 1949 жылы Пешавар қаласында Шығыс Түркістан қазақ эмигранттары қоғамы құрылды. Зайып тәйжі ұлы Құсман Тәйжі қауымдастық төрағасы, Хамза Инан төраға орынбасары, Атейхан Білгін бас хатшы, Халифа Алтай есепші және Каймдолла Иимолла Қазынашы болып сайланды. Қауымдастық төралқа кеңесінің басқа мүшелері Әбдікебир Ақкөл, Қали Жәдик, Бексұлтан Гөкай, Ұядан Ақай және Тұрсынбай Құбілай еді [12, 109-110 бб.].

Қоғамдық ұйымның негізі қаланғаннан кейін ең алдымен Пәкістанның әр түрлі қалаларында тұратын қазақтардың тізімін дайындау керек болды. Кейінірек, 1950 жылы ақпанда бұл тізім қазақтардың Түркияға қоныс аудару өтінішімен бірге Түркияның Пәкістандағы елшісі Набил Батуға тапсырылды. Бір жылдан кейін Анкарадан қазақтардың Түркияға мигранттар ретінде қабылданатынына, бірақ бюрократиялық жұмыстардың аяқталуын біраз уақыт күтуге тура келетінін айтып жауап келді [33, 112-114 бб.].

Сонымен қатар, 1950 жылы Кәшмирге Шығыс Түркістаннан қазақ көшінің екінші толқынын құраған топ келді. Бұл топ Қалибек Хаким, Дәлехан Жаналтай, Құсайын Тәйжі, Нұрғожай батыр және Сұлтан Шәріп Тәйжі бастаған қазақтарға қоса, Иса Юсуф Альптекин мен Мехмет Эмин Бұғра бастаған ұйғырлар еді. Бұл топ 1949 жылы Мау Цзэдун бастаған коммунистік революция әкелген жаңа жежимге бағынғысы келмегендіктен еркін әлемге жол тартқан-ды [36]. Тибет арқылы келген бұл топтағы қазақтар да қытайлықтармен де, тибет жауынгерлерімен де соғыса отырып Үндістан шекарасын кесіп өтіп, Кәшмирге келіп, жеткен еді [2, 1-4 бб.], [37], [15], [3].

Арманына жеткен қазақтар Түркияда

Пәкістандағы қазақтар Кәшмирге келген отандастарына хабарласып, өздерінің Түркияға көшіп бару туралы өтініштерін түрік үкіметінің қабылданғанын айтып оларға дереу осылай өтінішті түрік консулдығына тапсыруға кеңес берілді [8]. 1952 жылы 13 наурызда Түркия Республикасы бас-министрі Аднан Мендерестің төрағалығындағы Министрлер Кеңесінің шешімімен Пәкістан, Үндістан, Кашмир қазақтары ресми түрде Түркияға иммигранттар ретінде қабылданды [7]. 1952 жылдың қыркүйегінен 1954 жылдың сәуіріне дейін екі жыл мезгілде қазақтар Түркияға топ-топ болып келді. Біріншіден, оларды Зәйтінмұрны, Тұзла және Сиркежідегі мигранттардың қонақ үйлеріне орналастырды. Кейіннен олар Маниса Салихли, Кайсери Девели, Нигде Алтайкөй, Невшехир Ақсарай және Конья Исмильге қоныстанды. Уақыт өте келе ауылдық жерлердегі тіршілік қиындықтары олардың Ыстамбұлға, Зәйтінмұрны қалашығына қоныс аударуына себеп болды. Өйткені ол кезде Зәйтінмұрны қала шетінде болғандықтан пәтер жалдау және басқа жағдайлардан қала орталығына қарағанда арзандау еді [8], [38].

Алтай тауларының бөктерінен еркін әлемге қоныс аударған қазақтардың бастапқы кезде қанша адамның атқа қонғаны туралы нақты саны белгісіз. Осыған байланысты деректерде 18 мыңнан 50 мыңға дейінгі түрлі сандар келтіріледі. Аман қалып, Түркияға жеткендердің саны болса белгілі, ол — 1850. Яғни, еркіндікке деген құштарлықпен жолға шыққан әрбір он қазақтың тек біреуі ғана өз мақсатына жете алды. Еркін өмір сүріп, қазақтық және мұсылмандық болмысын сақтап қалу үшін жасалған бұл көш он мыңдаған шәйттің қанын судай аққан еді.

Қорытынды.

Қазақтардың Түркияға көшіп-қонуы үш толқында орын алды деп айтуға болады. Алғашқы толқын Қытай Республикасы қазақтарының Чан Кай Шек тұсында Шығыс Түркістанның Баркөл, Құмыл және Алтай аймақтарынан Түркияға көшіп-келгендер құрайды. 30-жылдардың ортасында басталған бұл көші Ганьсу, Тибет, Үндістан, Пәкістан арқылы 17 жылға созылды. Екінші толқын 1949 жылғы Мау төңкерісінен кейін Қытайда жаңа режимді қабылдамағандықтан басталды. Бұл екі көштік қозғалыс жүйесіз жүргізілмеді. Жетекшілердің басшылығында байырғы көшпелі түркі мәдениетінің көш ерекшеліктеріне сәйкес тәртіпті және ұжымдық түрде жүргізілді. Бұл жағынан бұл көш заманымыздан бұрынғы дәуірлерден бастау алатын сақ, ғұн, көктүрік сыяқты түркілердің Орталық Азиядан батысқа қарай жасаған көштерінің соңғысы болып табылады.

Осы көш барысында қазақ жетекшілерінің тұрақтайтың соңғы елі ретінде Түркияны таңдалуы – бұл кездейсоқтық емес, саналы таңдау. Өйткені олардың мақсаты тіл, дін, мәдениет және тарих жағынан ортақ тамыры бар, болашақ ұрпақтары ұлттық болмысын жоғалтпайтын Түркияда шеттетілмейтін ортаға қол жеткізу еді. Қазір Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін кейбір қазақ отбасылары ата-баба отанына қайта қоныс аударып келеді. Олардың саны шамамен он мыңға жуық деп бағаланады. Қазақстан өзінің

бес миллион отандасын отанына біртіндеп қоныстандыру мақсатында арнайы көші-қон саясатын жүргізуде.

Әлемнің шамамен 40 елінде (Демограф Мақаш Тәтімов қазақтардың әлемнің 40 елінде тұратынын анықтады) шашырап орналасқан диаспора қазақтарының ішінде Түркия қазақтары өздерін ең бақытты диаспора деп есептейді [38]. Бұл олардың әрі материалдық, әрі рухани тұрғыдан өзін қауіпсіз әрі тыныш сезінуімен байланысты. Сонымен қатар, Түркияның 1991 жылы Қазақстанның тәуелсіздігін алғаш болып мойындаған мемлекет болғаны да олардың мақтанышы мен қуанышын еселей түседі. Одан бөлек, тәуелсіз Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар кез келген өзге елдермен салыстырғанда жоғары деңгейдегі достық және бауырластық негізде қалыптасқан. Түркия қазақтары осы қарым-қатынастардың дамуына өз үлестерін қосуға барынша ынталы.

Әлемнің 40-қа жуық елінде шашыраңқы орналасқан диаспора қазақтарының ішінде Түркия қазақтары өздерін ең бақытты диаспора деп санайды. Өйткені олар әрі материалдық, әрі рухани тұрғыдан өздерін бейбіт сезінеді. Түркияның 1991 жылы Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы ел болғандығы да олардың мақтанышы мен бақытын еселей түседі. Бұдан басқа, тәуелсіз Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар кез келген басқа елге қарағанда жоғары достық қарым-қатынаста және өзара туыскандық негіздерге негізделген. Олар осы қарым-қатынастарға барынша үлес қосуға тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіуақан Қара, *Азаттықтың өшпес рухы Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр*, Алматы, «Сардар» баспасы, 2008.
2. Çağatay S. *Kazakça Metinler*. - Ankara, 1961.
3. Godfrey L. *The Kazak Exodus*. - London, 1956.
4. Godfrey L. *Göç*. – İstanbul, 1977.
5. Годфрей Л. *Азаттыққа жорықтың хикаясы Аспанға асқан үркін көш*. – Алматы, 2019.
6. Oraltay H. *Hürriyet Yolundaki Doğu Türkistan Kazak Türkleri*. - İstanbul, 1961.
7. Gayretullah H. *Altaylarda Kanlı Günler*. - İstanbul, 2017.
8. Қара Ә. *Қазақтардың Түркияға көші (Қожаан уәзір ақсақалдың ауызша деректері)*. - Алматы: Орхон баспауы, 2016.
9. Altay H. *Kazak Türklerine Ait Şecere*. - İstanbul, 1977.
10. Altay H. *Esteliklerim*. - İstanbul 1980.
11. Altay. H. *Anayurttan Anadolu'ya*. - Ankara, 1981.
12. Алтай Х. *Алтайдан Ауған Ел*. - Алматы 2000.
13. Svanberg I. *Kazak Refugees in Turkey, A Study of Cultural Persistence and Social Change*. - Uppsala 1989.
14. Kirchner M. *Phonologie des Kasachischen, Untersuchung Anhand von Sprachaufnahmen aus der Kasachischen Exilgruppe in İstanbul. II Band*. - Wiesbaden, 1992.
15. Оралтай Х. *Елім-айлап өткен өмір*. - Ыстамбұл, 1999.
16. Жаналтай Д. *Қилы заман, қиын күндер*. - Алматы, 2000.
17. Қара Ә. “Алтайдан Анатолияға азап кеуі” // *Егемен Қазақстан*, 1996 жылы, 12-13, 15 Қазан.
18. Çandarlıoğlu G. *Özgürlük Yolu Nurgocay Batur'un Anlariyla Osman Batur*. - İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.
19. Қара Ә. *Азаттықтың өшпес рухы Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр*. - Алматы: Сардар Баспасы, 2008.
20. Білгін Ә. *Жадымдағылар (Естелік орнына) // Жұртбай Т. Қазақтың ұлт азаттық көтерілісі*. - Астана: Астана Полиграфия, 2009. - 197-208-беттер.
21. Forbes A. *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri: Doğu Türkistan'in 1911–1949 Arası Siyasi Tarihi*. (Çev. Enver Can). - İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı, 1990, 17-284-беттер.
22. İnyet A. *Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan // Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. – İstanbul: İnsan Yardım Vakfı, 2010, 13-бет.
23. Әбдіуақан Қара, *Азаттықтың өшпес рухы Нұрғожай батырдың естеліктері және Оспан батыр*, Алматы, «Сардар» баспасы, 2008.
24. Сәмитұлы Ж. *Қытайдағы Қазақтар*, Алматы, Дүниежүзі Қазақтары Қауымдастығы. - Алматы, 2000, 47-бет.

25. Benson L. – Svanberg I. *China's Last Nomads: The History and Culture of China's Kazaks*. Armonk-New York-London, 1998.
26. Svanberg I. *The Nomadism of Orta Zhus Kazaks in Xinjiang 1911-1949 // The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority*. Ed. Bergson L. – Svanberg L. Uppsala, 1988, 115-125-беттер.
27. Зардыханұлы Қ. *Монғолия қазақтары // Қазақ диаспорасы бүгін мен ертеңі, Астана, 2005, 99-102-беттер;*
28. Сыроежкина К.Л. *Современный Циньзян и его место у Казахстанско-Китайски отношениях*. Алматы 1997, 96-109-беттер.
29. Bräker H. *Çin-Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri // Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*. Ed., Wimbush S. E. (Çev., Yuluğ Tekin Kurat). Ankara- Yeni Forum Yayınları, 1988, 183–198-беттер.
30. Мұқаметханұлы Н. *Қытайдағы қазақ қауымдастығының қалыптасуы // Қазақ диаспорасы бүгін мен ертеңі. Astana 2005, 132-139-беттер.*
31. Forbes, 62–296-беттер; Мендікұлова М. *Исторические судьбы казакской диаспоры происхождение и развитие*. Алматы 1997, 113-122-беттер; Жаналтай Д. *Қилы заман-қиын күндер*. Almatı, 2000, 25-58-беттер;
32. Canaltay, 68-бет.
33. Ибид., 69-70-беттер.
34. Altay H. *Anayurttan Anadolu'ya*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları. 1998, 465–468 беттер.
35. Hayit B. *Türkistan Rusya ile Çin Arasında. İstanbul- Otağ Yayınları, 1975, 324–25-беттер; Canaltay, 74–75-беттер.*
36. Laird T. *Into Tibet The CIA's First Atomic Spy And His Secret Expedition to Lhasa*. New York, 2002.
37. Oraltay H. *Hürriyet Uğrunda Kazak Türkleri*. İstanbul, 1976
38. Қалибаева Б. Қ. – Бейсегұлова А. С. *Түркия Қазақтары (этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері)*, Алматы, Қазақ университеті, 2013, 38-45-беттер.
39. Татимов М. Б. *Қазақ диаспорасының этнодемографиясы және Егемен Қазақстан // Қазақ диаспорасы бүгін мен ертеңі, Астана 2005, 56-57-беттер.*

References:

1. Äbdüaqap Qara, *Azattyqyñ öşpes ruhy Nürğojai batyrdyn estelikteri jäne Ospan batyr*, Almaty, «Sardar» baspasy, 2008.
2. Çağatay S. *Kazakça Metinler*. - Ankara, 1961.
3. Godfrey L. *The Kazak Exodus*. - London, 1956.
4. Godfrey L. *Göç*. – İstanbul, 1977.
5. Godfri L. *Azattykka joryktyñ hikaiasy Aspantau asqan ürkin köş*. – Almatı, 2019.
6. Oraltay H. *Hürriyet Yolundaki Doğu Türkistan Kazak Türkleri*. - İstanbul, 1961.
7. Gayretullah H. *Altaylarda Kanlı Günler*. - İstanbul, 2017.
8. Qara Ä. *Qazaqtardyñ Türkiäğa köşi (Qojan uäzir aqsaqaldyñ auyzşa derekteri)*. - Almaty: Orhon baspaıı, 2016.
9. Altay H. *Kazak Türklerine Ait Şecere*. - İstanbul, 1977.
10. Altay H. *Estelikterim*. - İstanbul 1980.
11. Altay. H. *Anayurttan Anadolu'ya*. - Ankara, 1981.
12. Altai H. *Altaidan Auğan El*. - Almatı 2000.
13. Svanberg I. *Kazak Refugees in Turkey, A Study of Cultural Persistence and Social Change*. - Uppsala 1989.
14. Kirchner M. *Phonologie des Kasachischen, Untersuchung Anhand von Sprachaufnahmen aus der Kasachischen Exilgruppe in İstanbul*. II Band. - Wiesbaden, 1992.
15. Oraltai H. *Elim-ailap ötken ömir*. - Ystambül, 1999.
16. Janaltai D. *Qily zaman, qiyn künder*. - Almaty, 2000.
17. Qara Ä. “*Altaidan Anatoliağa azap keşu*” // *Egemen Qazaqstan*, 1996 jyly, 12-13, 15 Qazan.
18. Çandarlıoğlu G. *Özgürlük Yolu Nurgocay Batur'un Anılarıyla Osman Batur*. - İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.

19. Qara Ä. Azattyqyñ öşpes ruhy Nürğojai batyrdyñ estelikteri jäne Ospan batyr. - Almaty: Sardar Baspasy, 2008.
20. Bilgin Ä. Jadymdağylar (Estelik ornyna) // Jürtbai T. Qazaqyñ ült azattyq köterilisi. -Astana: Astana Poligrafia, 2009. - 197-208 p.
21. Forbes A. Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri: Doğu Türkistan'ın 1911–1949 Arası Siyasi Tarihi. (Çev. Enver Can). - İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı, 1990, 17-284-p.
22. İnayet A. Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan // Hür Doğu Türkistan Sempozyumu. – İstanbul: İnsanı Yardım Vakfı, 2010, 13 p.
23. Äbdüuaqap Qara, Azattyqyñ öşpes ruhy Nürğojai batyrdyn estelikteri jäne Ospan batyr, Almaty, «Sardar» baspasy, 2008.
24. Sämitüly J. Qytaidağy Qazaqtar, Almaty, Düniejüzi Qazaqtary Qauymdastyğy. - Almaty, 2000, 47 p.
25. Benson L. – Svanberg I. China's Last Nomads: The History and Culture of China's Kazaks. Armonk-New York- London, 1998.
26. Svanberg I. The Nomadism of Orta Zhus Kazaks in Xinjiang 1911-1949 // The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority. Ed. Bergson L. – Svanberg L. Uppsala, 1988, 115-125 p.
27. Zardyhanüly Q. Mongolia qazaktary // Qazaq diasporasy bügünü men erteñi, Astana, 2005, 99-102 p;
28. Syroejkina K.L. Sovremennyi Sinzän i ego mestro u Kazahstansko-Kitaiski otnoşeniah. Almaty 1997, 96-109 p.
29. Bräker H. Çin-Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri // Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğler Azınlıklar. Ed., Wimbush S. E. (Çev., Yuluğ Tekin Kurat). Ankara- Yeni Forum Yayınları, 1988, 183–198 p.
30. Müqamethanüly N. Kytidağy qazaq qauymdastyğynyn qalyptasuy // Qazaq diasporasy bügünü men erteñi. Astana 2005, 132-139 p.
31. Forbes, 62–296-better; Mendikülova M. İstoricheskie südby kazakskoi diasporoy proishojdenie i razvitie. Almaty 1997, 113-122-better; Janaltai D. Qily zaman-qiyın künder. Almaty, 2000, 25-58 p;
32. Canaltay, 68 p.
33. İbid., 69-70 p.
34. Altay H. Anayurttan Anadolu'ya. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları. 1998, 465–468 p.
35. Hayit B. Türkistan Rusya ile Çin Arasında. İstanbul- Otağ Yayınları, 1975, 324–25 p; Canaltay, 74–75 p.
36. Laird T. Into Tibet The CIA's First Atomic Spy And His Secret Expedition to Lhasa. New York, 2002.
37. Oraltay H. Hürriyet Uğrunda Kazak Türkleri. İstanbul, 1976
38. Qalşabaeva B. Q. – Beiseğülova A. S. Türkiä Qazaqtary (etnikalyq taryihy, etnografialyq erekşelikteri), Almaty, Qazaq universiteti, 2013, 38-45 p.
39. Tatimov M. B. Qazaq diasporasynyñ etnodemografiasy jäne Egemen Qazaqstan // Qazaq diasporasy bügünü men erten, Astana 2005, 56-57 p.

УДК 93:552.578.2
МРНТИ 52.47.19

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.002>

Бердыгужин Л.Б.*¹, Жумагулов Б.С.², Сарсенов А.С.³

¹д.и.н., профессор Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

²к.и.н., профессор Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

³д.и.н., профессор Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, Атырау, Республика Казахстан.

E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

ИЗ ИСТОРИИ ОСВОЕНИЯ НЕФТЕГАЗОВОГО БОГАТСТВА ПОЛУОСТРОВА МАНГЫШЛАК

Аннотация

В 1950 году объем добычи нефти в СССР вырос на 22% по сравнению с 1940 годом. Доля восточных районов, в т.ч. казахстанских нефтяников составляла 40%. Если накануне войны нефтяную промышленность Казахстана представляли только Эмбаунай и Актобемунай, то в послевоенные годы в нефтяной промышленности республики произошли значительные структурные изменения. В конце 50-х начале 60-х годов XX века открытие нефтегазовых месторождений Кенкияк, Прорва, Косозен (между Уралом и Волгой), обнаружение в полуострове Мангышлак богатых залежей нефти и газа привели к становлению целого комплекса нефтегазовой промышленности Казахстана и подняли уровень наших нефтяников в целом по СССР.

По данной статье рассматривается открытие и развитие новых нефтегазовых месторождений в Мангистауском регионе. Со временем почти 125 лет открытие и добычи на территории Казахстана нефтегазовых месторождений было опубликовано достаточно много исследований. Однако многие стороны данной проблемы, на наш взгляд, еще недостаточно изученный. При написании статьи нами были использованы архивные источники, также диссертационные работы и монографии, опубликованные в последние годы. Мангистауская нефтегазовая промышленность, являлась основой социально-экономического развитие полуострова в то же время занимает особое место в экономическом развитии наши независимой страны. В освещении материала мы старались применить новые инновационные подходы, на основе изучения конкретных источников рассматриваются также проблемы моногородов, демографическое развитие и экологическая ситуация.

Ключевые слова: нефтегазовое производство Казахстана, полуостров Мангышлак, город Новый Узень, Жетибайское месторождение, Сафи Утебаев.

Финансирование: *Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитете науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Военная история западного региона Казахстана (XVIII-XX вв.)» (регистрационный номер: AP19679667).*

Л.Б. Бердыгужин *¹, Б.С. Жумагулов ², А.С. Сарсенов ³

*¹т.ғ.д., Х.Досмухамедов атындағы Атырау университетінің профессоры,
Атырау, Қазақстан Республикасы. E-mail: berdyguzhin@mail.ru*

*²т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры,
Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru*

*³т.ғ.д., Х.Досмухамедов атындағы Атырау университетінің профессоры,
Атырау, Қазақстан Республикасы. E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz*

МАҢҒЫСТАУ ТҮБЕГІНІҢ МҰНАЙ-ГАЗ БАЙЛЫҒЫН ИГЕРУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

1950 жылы КСРО-да мұнай өндіру 1940 жылмен салыстырғанда 22%-ке өсті. Шығыс аудандарының үлесі қазақ мұнайшыларын қосқанда 40 процентті құрады. Егер соғыс қарсаңында Қазақстанның мұнай өнеркәсібі Ембімұнай мен Ақтөбемұнаймен ғана ұсынылған болса, соғыстан кейінгі жылдары респуб-

ликаның мұнай өнеркәсібінде елеулі құрылымдық өзгерістер болды. XX ғасырдың 50-жылдарының соңы мен 60-жылдарының басында Кеңқияқ, Прорва, Қосөзен (Жайық пен Еділ аралығында) мұнай-газ кен орындарының, Маңғышлақ түбегінде мұнай мен газдың бай қорының ашылуы Қазақстанда мұнай-газ өнеркәсібінің қалыптасуына әкелді және тұтастай алғанда КСРО бойынша біздің мұнайшылардың мәртебесін көтерді.

Бұл мақалада Маңғыстау облысындағы жаңа мұнай және газ кен орындарының ашылуы мен игерілуі талқыланады. 125 жылға жуық уақыт ішінде Қазақстандағы мұнай және газ кен орындарын ашу және өндіру туралы көптеген зерттеулер жарияланды. Алайда, бұл мәселенің көптеген аспектілері, біздің ойымызша, әлі де жеткілікті түрде зерттелмеген. Мақаланы жазғанда мұрағаттық дереккөздерді, сонымен қатар соңғы жылдары жарияланған диссертациялар мен монографияларды пайдаландық. Маңғыстау мұнай-газ саласы түбектің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі болды және сонымен бірге тәуелсіз еліміздің экономикалық дамуында ерекше орын алады. Материалды қамту барысында біз нақты дереккөздерді зерттеу негізінде жаңа инновациялық тәсілдерді қолдануға тырыстық, сонымен қатар моноқалалар, демографиялық даму және экологиялық жағдайды қарастырдық.

Кілт сөздер: Қазақстандағы мұнай және газ өндіру, Маңғышлақ түбегі, Жаңа Өзен қаласы, Жетібай кен орны, Сафи Өтебаев.

Қаржыландыру: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Қазақстанның батыс өңірінің әскери тарихы (XVIII-XX ғғ.)» (тіркеу нөмірі: AP19679667) гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалған.

Berdyguzhin L.B.^{*1}, Zhumagulov B.S.², Sarsenov A.S.³

¹Doctor of History, Professor, Atyrau University named after. H. Dosmukhamedova, Atyrau, Republic of Kazakhstan. E-mail: berdyguzhin@mail.ru

²Candidate of historical sciences, professor of the Kazakh National Pedagogical University named after. Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

³Doctor of History, Professor, Atyrau University. H. Dosmukhamedova, Atyrau, Republic of Kazakhstan. E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

FROM THE HISTORY OF OIL AND GAS DEVELOPMENT MANGYSHLAK PENINSULA

Abstract

The article describes the history of the discovery and development of deposits in the Mangistau region. Despite the fact that more than 120 years since the discovery and development of the oil and gas field in Kazakhstan, there are no special expert works, which has become a historiographic problem of numerous published studies. Oil production in the USSR in 1950 increased by 22% compared to 1940. The share of the eastern regions, including the oil production of Kazakhstan, is 40%. The oil industry of Kazakhstan before the war, a significant part of the trusts Embamunai and Aktobemunai, joint all exploration, drilling, production, in the post-war years in the oil industry of the republic have serious structural changes. In the late 1950s and early 1960s, the discovery of the Kenkiyak, Prorva, Kosozeno mines was of great importance in the development of the entire complex of the oil and gas industry in Kazakhstan. During these years, the extracted oil and gas reserves from the Mangistau peninsula were identified and increased, which immediately raised the level of quality and skill level of oil workers in Kazakhstan among the large unions of oil producers in Russia and Azerbaijan. When writing the article, archival data, dissertations and monographic works published in recent years were used. Mangystau mining, which has its place in the economic development of an independent country, is the basis of the socioeconomic development of the peninsula. The written article also mentions problems with the data of cities, demographic growth and ecological state.

Key words: Kazakhstan, oil and gas production, Mangistau, Zhana Uzen, Zhetybay, Sapi Utebayev.

Financing: The article was prepared as part of the implementation of a scientific project of grant funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Military history of the western region of Kazakhstan (XVIII-XX centuries)" (registration number: AP19679667).

Введение.

Внесший большой вклад развитие Мангистауской нефти, один из крупных руководителей нефтегазовых промышленности, ученый, государственный деятель Ляззат Киинов [1] трудовую доблесть в полуострове делит на четыре этапа.

I-этап. Исследования в 1887-1949 годы [2]. В дореволюционный период полуостров Мангышлак исследовали М.И. Иванин [3], М.М. Васильевский [4]. В 1887 году Николай Иванович Андрусов [5], в 1911 году и 1926-1927 годы М.В. Боярунос [6], В.Д. Соколов [7], в 1932-1933 годы С.Н. Алексейчик [8]. В послевоенные годы исследования геологов Всесоюзного научно-исследовательского геолого-разведочного института (ВНГИ).

II-этап. Исследовательские экспедиции ВНГИ в полуострове по поиску нефти и газа.

III-этап. Дальнейшая работа по определению нефти и газа на территории Мангистау в 1957-1961 годы. Характеризуется первым нефтяным фонтаном из скважины №.6. 5 июля 1961 года и открытием нефтяного источника Юра и Узенской площади.

IV-этап. Начинается с 1961 года, с разведки новых нефтяных месторождений на юге Мангистау. В результате были открыты нефтегазовые месторождения Тенге (1964), Тасбулат (1965), Карамандыбас (1965), Восточный Жетибай (1965), Донга Еспелисай (1969), также месторождения Кансу (1970), Аксу-Кендири (1972) и Южный Алатурын. Были открыты также многочисленные месторождения в 1980-1990 годы в Северном Мангистау, Устюрте и южном Прикаспии.

Материалы и методы.

К слову сказать, ни одной только нефтью богат этот край [9]. Следует отметить, что один из исследователей края вышеупомянутый М.В. Боярунос в 1910-1911 годы обнаружил здесь фосфорит, а в 1926-929 годы угольные месторождения [10].

Впервые в центре обратились в свой взор на богатство Мангистау в 30-е годы XX в., в связи с развитием Эмбинской нефти, западного Туркменистана и открытием сульфата в Карабугазе [11]. Неоценим вклад в исследование богатства Мангистау Ленинградского Всесоюзного геолого-разведочного научно-исследовательского института [12]. В 1941 году сотрудником института С.Н. Алексейчиком была создана карта расположения нефтяных месторождений Мангистау. Начиная с 1960-х годов управление геологии Казахстана взяло в свои руки исследование Мангистау. Началом собственной добычи стала разработка Жетыбайского и Узенского месторождения.

Методологическую основу исследования составляют принципы историчности и объективности. В ходе исследования использовались научно-сравнительный анализ и проблемно-хронологические методы.

Обсуждение.

В советском историографии можно назвать работы М.С. Лисичкина [13], Е.Д. Шашина [14], Т.Ш. Шаукенбаева [15], Жолбасканова Т. [16], Н.Кисметова [17], К.Б. Исентаева [18], И.К. Камешова [19], В.В. Кислякова [20]. В трудах советских и казахстанских исследователей прослеживается летопись освоения Мангистауской нефти, партийная и комсомольская работы в создании нефтегазового комплекса и ратный труд геологов, бурильщиков полуострова [21].

Имеющая более чем вековую историю нефтяная промышленность Казахстана продолжает привлекать внимание многих исследователей. И неслучайно на рубеже XX и XXI веков появились полноцветные научные труды по данной проблематике. К их числу можно отнести исследование Б.Б. Кузутбаевой [22], А.К. Есеркепова [23], О.Д. Табылдиева [24], Л.Б. Бердыгужина [25]. Увидевший свет в годы независимости эти работы, на основе новых источников описывается формирования национальных кадров в Мангышлаке, построения городов Актау и Новый Узень, социально демографическое развития региона.

Результаты исследования.

Нефтяная промышленность Казахстана в довоенный период состояла из трестов «Эмбаунай» и «Актобемунай», они же выполняли всю разведочную работу и добычу.

В послевоенные годы в нефтяной промышленности Казахстана произошли значительные структурные изменения.

Были созданы тресты «Казахстан мунай барлау», «Актобе мунай барлау», которые непосредственно занимались разведкой, бурение и добычей. Подготовка месторождения для производственных потребности стал заниматься созданной в эти же годы «Казахстан мунайкурулыс трест». Развитие нефтяного региона неоценимы вклад внесла отечественная геологическая и нефтехимическая наука. Особая роль в этом деле принадлежат Каньшу Имантаевичу Сатпаеву (1899-1964), первому президенту Академии Наук Казахской ССР [26]. Именно под его непосредственным руководством в июле 1946 года была организована в г. Гурьев (ныне Атырау) научно-исследовательская база Жайык-Эмба. Директором базы был

назначен Сапар Қарымсақов (1904-1975). Он свой трудовой путь начал в 1925 году коллектором в нефтяной промышленности Доссора, без отрыва от производства окончил Московскую горно-металлургическую академию, затем Бакинскую Всесоюзную академию нефтяной промышленности. В 1929-1931 годах был директором горно-промышленного учебного заведения в Доссоре, школы ФЗО в г. Гурьеве, в 1931-1941 годы начальником геолого-разведочного отдела треста «Эмбанефть», в 1941-1942 годы секретарём Гурьевского областного комитета партии, в 1942-1943 годы директором центральной научно-исследовательской лаборатории треста «Казахстанмунай», в 1943-1944 годах директором нефтедобывающего промысла Доссор [27].

Организация научно-исследовательской базы по поиску углеводородов в 1949 году решением выездной сессии АН КазССР подняла на новый уровень разведку и разработку нефтяных месторождений [28]. Вокруг базы были организованы секторы геологии и разработки нефтяных месторождений. Открытие института нефти в 1956 году, создание на его базе института нефтехимии и углеводородов были осуществлены в результате тесного сотрудничества ученых-геологов и геофизиков. Сложными научно-исследовательскими работами в крае в 1950-е годы руководили директоры института В.Г. Беньковский, Т.Г. Сарбаев также учёные-производственники П.Я. Авров, А.Б. Ли, М.А. Арапетян, С.Ч. Чакабаев. Во многом благодаря их стараниям были созданы научные проекты и началось борьба за добычу нефтяных и газовых месторождений. Как результат в конце 1950-х годов были открыты крупные месторождения.

Немаловажное значение имела в деле развития нефтегазовой отрасли создание треста «Мангышлакнефтегазразведка». Он был создан на основании приказов Союзного министерства от 5 января 1957 года и объединение «Казахстанмунайгаз» от 8 апреля того года. Первоначально аппарат управления трестом находился в г. Форт-Шевченко. Трест возглавлял [29] известный инженер нефтяник Урынбай Адаевич Бердыгужин (1910-1974). Трест занимались бурением местностей Бузашы, Тубижек, Кызан, Акшымырау, Кашак, Каржашы-Тасбас и др. Постепенно расширяя район разведочных работ были освоены месторождения Жетібай, Асар, Узень.

В начале разведки и бурения на Мангистау руководящий состав треста выглядел так: У.А. Бердыгужин директор, Б.И. Баранов заместитель директора, В.Е. Ким главный бухгалтер, А.Хисметов главный инженер, Н.А. Суворов главный механик, В.Токарев главный геолог, В.М. Власов начальник производственно-технического отдела [30].

Специалисты треста начали бурительные работы в трёх местах, каждому из них были определены партии бурильщиков. №1 партия глубокого бурения была утверждена по направлению Тубижик. Руководителем партии был Калиев Куан, главным геологом Ж.Даутов, бухгалтером К.Есенжанов, старшим механиком И.Н. Зотов, мастерами - К.И. Бураков, А.Д. Александров. №3 партия была утверждена в направлении Жетібай. Руководителем партии был Д.Усенов, бухгалтером Жумажанов, механиком Таджиев, старшим инженером Х.Алдаков, старшим геологом В.Н. Тевекоев, мастерами Рыскалиев и Щедрин.

В направлении Кызан была утверждена партия №4. Руководителем партии был Х.Тажиев, бухгалтером Сисенов, механиком Шульц, старшим геологом Б.Исмурзин, мастером бурения И.Кузнецов, заведующим хозяйственным отделом Тургымбаев.

Отдел по строению башни треста возглавлял П.Д. Цепов. П, мастерской заведовал К.М. Болдырев [31]. Основной костяк специалистов треста составляли Эмбенские нефтяники. С момента начала бурения была предпринята работа по подготовке кадров из числа местного населения. На специальных курсах в Таушикской школе обучались специальностям помощник бурильщика, моторист и др. Вёл курсы выпускник института нефти им. Губкина Тажиев Хасан [30, с. 64]. Курсы только в 1958 году выпустили 30 молодых специалистов. Сам Тажиев был выходцем из семьи нефтяников, трудовой путь начинал на Кульсаринском предприятии бурения, был начальником Жетібайской экспедиции бурения, главным инженером треста.

Борьба за нефть и газ в степях Мангистау началась с г.Форт-Шевченко. Это во многом было связано с тем, что контора треста была расположена здесь, основные строительные материалы, техника, запасные части, продовольствие и др. доставлялись через Каспийское море. Тяжёлая техника и бурильные установки доставлялись по суше из Эмбы. Одновременно с бурением решались жилищные вопросы для специалистов, обеспечение производства электроэнергии и, самое главное - проблема водоснабжения. От положительного решения этих вопросов зависело выполнение государственного плана коллективным треста.

Красноречивым свидетельством этому являются следующие примеры: на первый квартал 1958 года было запланировано 2400 метра глубокого бурения, 4000 метра структурного бурения, 1000 метра квартирного бурения, то было выполнено 952 метра глубокого бурения (т.е на 47,6%), 7169 метра

структурного бурения (178%), 1039 метра квартирного бурения (103,9%). Словом государственный план частично не был выполнен. На различных совещаниях этот план был поставлен остро. Ибо трест выполнил план 1958 года на 53,2%, за 4 месяца 1959 года на 41,7%. Основной причиной всего этого явились нехватка кадров специалистов, быстрый износ техники, производственные аварии на буровых установках [32].

В это время начиная с 24 января 1959 года шло бурения двух скважин. Первый скважиной руководили мастера Юрий Кузнецов, Жигер Тухатов, бурильщики Кошкинбай Калиев и Николай Петров, вторую скважину – бригадир Салык Рыскалиев и его бурильщики- Кадыр Кожамметов, Абил Жаксымбетов, Бисенгали Бижеков, Жалды Токжинов.

В конце февраля 1960 года скважина №2 на глубине 1715 метра достигла нефтяного пласта, следом скважина №1 тоже достигла. Позже такого же результата добились на скважине №6 под руководством мастера Николая Петрова. 5 июля 1961 года мощный фонтан нефти и газа выстрелил высотой 53 метра, объёмом 300 метра на этой скважине. Остановлен он был только в 12 часов 7 июля. В связи с этими событиями сюда прибыли заместитель министра геологии СССР Б.Н. Ерофеев, министр геологии Казахской ССР Шахмардан Есенов, начальник геологического управления Западного Казахстана Е.И. Иванов, главный геолог Нарен Имашев. Параллельно производились бурения в 80 км. к юго-восточному от Жетибай в направлении Узень. Началом Узенской нефти считается событие 5 января 1961 года, когда на скважине №18 на глубине 367 метра выстрелил фонтан природного газа. Бурильщиками здесь руководил мастер Газиз Абдыразаков. Затем в конце этого года на скважине №1 на глубине 1248 метра была обнаружена нефть. Фонтаны нефти и газа в Узене и Жетибай свидетельствовали о богатстве нефтью и газом Мангистауского полуострова. В связи с этим встала проблема производства и добычи нефти и газа в этом регионе. Освоение крупнейшего нефтегазового месторождения привлекало внимание соседних республик. Особенно в этом было заинтересовано руководство Туркменской ССР. Дело в том, что осенью 1962 года первый секретарь ЦК КПСС Н.С. Хрущёв прибыл с визитом в управление «Ленинскунай» около г. Небит Даг Туркменской ССР, где перед туркменскими нефтяниками поднимал вопрос об освоении Мангистауского нефтегазового месторождения. Возникла угроза передачи такого локального куска в другую республику и проблема Мангистау приобрела политическое значение. В отстаивании богатого месторождения велика роль академика К.И. Сатпаева, секретаря Центрального комитета партии Казахстана (ЦК КП Казахстана) Р.Байгалиева, министра геологии Казахской ССР Ш.Есенова, которые проявили патриотизм и принципиальность. Во многом благодаря их заслугам Мангыстауская нефть осталась в ведении Казахской республики. Это было полдела, теперь предстояло освоение этого богатства. Руководство Казахской ССР, нефтяники незамедлительно взялись за осуществление этой задачи. Председатель Совета народного хозяйства (далее Совнархоз) Западного- Казахстанского края Сафи Утебаев выдвинул 8 предложений в 1963 году, одобренный председателем союзного нефтяного комитета Н.К. Байбаковым и утвержденный председателем Совнархоза СССР Д.Ф. Устиновым:

1. Создать объединение «Мангышлакнефть» в г.Шевченко (ныне Актау). Расстояние между городами Гурьев (ныне Атырау) и Шевченко было довольно приличным.

Жетибай и Узень (Өзен) располагались ещё дальше. Поэтому управлять из Гурьева было невозможным. В то время в Мангистау не было дорог, отсутствовала питьевая вода. В этих условиях требовалось, чтобы руководство было рядом с производством дабы решать возникновение проблемы на месте.

2. Повышение заработной платы рабочих-нефтяников в связи с природными особенностями (нехватка воды, отсутствие населенных пунктов и др.), привлечь рабочую силу в этот регион не предоставляется возможным. Чтобы оживить полуостров требовалось тысячи рабочих сил.

3. Закончилось строительство железной дороги Макат-Шевченко. Далее планировалось продолжить строительство дороги через Жетибай до Узени. Она должна была обеспечить кроме всего перевозку производственной нефти из новых площадей.

4. Из г.Шевченко через Жетибай до Узени провести высоковольтную электрическую линию. Для этого необходимо было увеличить мощность электростанции в г.Шевченко. Это было возможным при дополнительном выделении деталей, позволяющих дать 25 тысяч киловатт. Электричество было необходимо не только для производства, но и людям уже живущих непосредственно на нефтяных промыслах.

5. Строительство жилых домов в Узени. Это было одним из злободневных вопросов, ибо для тысяч будущих рабочих требовалось стабильное жилищное условие.

6. Построить асфальтную дорогу Шевченко-Жетибай-Узень.

7. Строительство необходимых производственных баз на нефтедобывающих промыслах.

8. Проложить нефтепроводы и водопроводы.

Несмотря на самоотверженную работу нефтяников и местных партийно-советских органов наладить производство на фактически голом месте не удавалось. 13 декабря 1965 года бюджетная комиссия рассмотрела финансово-хозяйственные вопросы в отраслях тяжёлой промышленности Казахской ССР и констатировала о невыполнении годового плана по нефтяной промышленности и в частности по освоению Мангистауской нефти. С этого момента скорейшее освоение новых открытых месторождений стало главным всей нефтяной отрасли.

Первая разработка Жетибайского месторождения началось 1 января 1967 года. Уже в 1967-1968 годы здесь заработало 19 нефтяных, 14 газовых скважин, откуда добывалось 319.730 тыс. тонн нефти и 113.564 млн. кубических метров газа. Для полного освоения месторождения было организовано управление «Жетибаймунайгаз» в составе пяти цехов. Управление возглавил А.Дергачёв, позже на его место был направлен опытный специалист из управления «Прорвамунай» С.Нуржанов. Первый Мангистауской нефти был отправлен в Гурьевский нефтеперерабатывающий завод (далее ГНПЗ) 10 июля 1965 года. В следующем году был построен нефтепровод Узень-Жетибай-Актау и получила возможность доставки нефти в базы железных дорог и морских портов. В первые полгода на Узеньском нефтепромысле было добыто 1.400 тыс тонн нефти, 334.6 тыс. куб газа. На Жетибайском нефтепромысле нефть стала добывать с декабря 1966 года. В 1967 году в Узени и Жетибае было добыто ценного сырья 3.738 тыс. тонн, а в 1970 г. 10.401 тонн. Однако оставалось желать лучшего доставка большой нефти в обрабатывающие предприятия. Поэтому был построен нефтепровод Узень-Актау-Кулсары-Атырау-Куйбышев. Он был ведён в действия 25 августа 1969 года [33].

Об этом полных тягот и напряженного труда этапе развития нефтяной промышленности описал в своих трудах ветеран нефтяной промышленности Казахстана Рахмет Жайлыбайулы Утесинов [34].

В 1963 году было создано производственное объединение «Мангыстаумунайгаз». Начальником был назначен С.Чеплаков, главным механиком - Акимбаев Сахи, заместителем директора - Утеп Балгымбаев, главным инженером Н.В. Смольников.

В создании объединения огромную роль сыграл Утеп Балгымбаев, который с первых дней создания занимался организационными вопросами. Он привёл с собой главного бухгалтера Адайбая Раева, главного механика Сахи Акимбаева, начальника планового отдела Темирхана Сарбуфина, начальника тех. отдела Табына Оржанова, его заместителя Салимжана Асылханова. А назначенный начальником Чеплаков Степан Федорович прибыл на рабочее место спустя 3 месяца. С собой он привёл группу бакинцев. Среди них главный инженер Смольников, главный геолог Дурмишьян, начальники отделов труда и кадров Костин и Костина, нефтяного- Самуэлян, начальник отдела геологии Дмитриев и др.

1 июля 1964 года было создано управление «Узеньмунайгаз» директором которого был назначен Рахмет Утесинов, главным инженером - Александр Дергачёв, главным геологом Алексей Осадчий, заместителем директора Урынбай Бердыгужин. На 15 ноября 1964 года в управлении работало 114 человек, из них 21 инженерно-технических персонала [35]. На заседании коллеги Казахского республиканского научно-технического общества в нефтегазовой отрасли им. академика Губкина в составе председателя научно-технического общества объединения главного инженера треста «Мангыстаумунайгазбарлау» С.Балгымбаева, главного инженера промысла «Узеньмунайгаз» А.Дергачёва, состоявшемся 17 января 1966 года были выдвинуты кандидатуры на Ленинскую премию в области науки и техники за открытие в южном Мангистау месторождений Узень и Жетибай. На основании их предложений в 1966 году из треста «Мангыстаумунайгазбарлау» Х.Ж. Узбеккалиев, Х.М. Махамбетов, В.Токарев, из объединения «Ембаумунайгаз» Ж.А. Досмуханбетов, Ленинградские учёные Н.Черепанов, Б.Дьяков, из Западно-Казахстанского геологического управления Н.О. Имашев, Е.И. Иванов, из министерства геологии Казахской ССР Ш.Есенов, В.Матвеев были удостоены Ленинской премии [36].

20 июня 1966 года указом Верховного Совета СССР мастер-бурильщик треста «Мангыстаумунайгазбарлау» Салық Рысқалиев награжден золотой медалью Героя социалистического труда. Произошедшие значительные изменения в нефтегазовой отрасли республики в 1950-е, начале 1960-х годов продолжились на основе хозяйственных реформ, начатых в 1965 году.

На основании Постановления Совета Министров СССР от 12 октября 1965 года за №755 все нефтяные промыслы были выведены из подчинения Совнархозов и переданы напрямую союзному министерству нефтегазовой промышленности. В целях осуществления данного Постановления Совет министров Казахской ССР принял своё постановление за №769 от 20 ноября 1965 года. По нему были утверждены структура и кадровый состав республиканской нефтегазовой промышленности.

Структура и состав объединения «Қазақстанмунай»: (с центром в г.Шевченко)

I. Укрупненный нефтяной промысел Доссор-447 чел.

2. Укрупненный нефтяной промысел Макат- 373чел.
  3. Нефтяной промысел Байшонас- 318 чел.
  4. Укрупненный нефтяной промысел Косшагыл- 357 чел.
  5. Укрупненный нефтяной промысел Кулсары- 776 чел.
  6. Укрупненный нефтяной промысел Сагыз- 227 чел.
  7. Укрупненный нефтяной промысел Комсомол- 171 чел.
  8. Укрупненный нефтяной промысел Кошкар- 230 чел.
  9. Нефтедобывающее управление Каратон- 680 чел.
  10. Нефтедобывающее управление Кенкияк- 348 чел.
  11. Нефтедобывающее управление Прорва- 1112 чел.
- В т.ч. а) Бурильная контора Прорва- 590 чел.

б) Автотранспортная контора Кулсары- 194 чел.

12. Доссорский ремонтно- транспортный завод- 227 чел.
13. Транспортная контора №2- 277 чел.
1. Дорожное предприятие -304 чел.
2. Гурьевское коммунальное предприятие- 437 чел.
3. Предприятия капитального ремонта- 224 чел.
4. Центральная научная лаборатория- 94 чел.
5. Станция нормативных исследований- 63 чел.
6. Учебный комбинат- 12 чел.
7. Караульный отряд №13- 176 чел.
8. Строительно- монтажное управление- 321 чел.
9. Предприятие по снабжению нефтяного техникума- 237 чел.
10. Дирекция строящихся предприятий- 20 чел.
11. Управление комбината, экономический отдел- 84 чел.

Всего- 8065 чел.

II. Состав Мангистаумунайгаз, бывшего объединения «Мангистаумунай» на 1 января 1966года:

1. Управление «Узеньмунай» -590 чел.
2. Экспедиция «Узеньмунайгазбарлау»-648 чел.
3. Бурильное предприятие-553 чел.
4. Производственно- техническая база по снабжению -415 чел.
5. Автотранспортное предприятие- 633 чел.
6. Управление магистральных нефтепроводов- 170 чел.
7. Дирекция строящихся предприятий- 44 чел.
8. Нормативно- исследовательская станция- 22 чел.
9. Аппарат объединения- 92 чел.

III. Завод имени Петровского- 834 чел.

IV. Управление по снабжению рабочих (8 ОРС отдел рабочих снабжений, 3 дополнительных хозяйств, торговая база)-1988 чел.

V. Управление магистральных нефтепроводов в г. Гурьев-1457 чел.

VI. Бюро центрального технического аппарата- 25 чел. [37].

В целом в объединение «Казахстанмунай» на 1 января 1966 года работало 15.536 специалистов. В том числе: рабочих - 11.971, инженеров-техников - 1794, служащих - 604. Объединение направило в средние специальные и высшие учебные заведения 137 молодых специалистов, 117 молодых специалистов были повышены в должностях, 609 человек были подготовлены в качестве рабочих, 1454 служащих прошли курсы повышения квалификации, 184 молодых людей прошли профессиональные курсы обучения. В этот период за счёт средств объединения получали образование в средних специальных и высших учебных заведениях СССР 97 человек. В эти годы продолжалось открытие новых месторождений и освоение ранее открытых. Одним из них был Бозашы. Бозашы расположен в 300 километрах к северу от г.Шевченко (ныне Актау), раньше здесь было море, сейчас оно отошло на 15-20 км. В результате широкомасштабных геолого-разведочных работ с помощью передвижных станков в Бозашы было открыто нефтяное месторождение Каражанбас. 26 января 1974 года в результате структурных исследований здесь на глубине 303 метра определили огромный запас нефти. Здесь в сутки можно было получать около 150 тонн нефти.

30 января 1976 года бригада А.Волочаева открыла нефтяное месторождение Каламкас. 21 декабря того же года бригада Е.Тореханова открыла ещё одно месторождение на площади Жалгызтобе. Такие же интенсивные структурные исследования велись и на других площадях.

В 1974-1978 годы ежегодно пробуривали 20-22 тыс. метров глубины и было введено в действие 45 скважин. На всех вышеназванных площадях объём глубинных буровых работ достигло 30-40 тыс. метров. В открытии нефти в Бозашы весомый вклад внесли такие опытные и высококвалифицированные специалисты как Х.Узбеккалиев, Ж.Салимгереев, Х.Тажиев, Т.Кошенов, С.Казиев. Всей производственной, геологической, геофизической, бурительной работой напрямую руководили объединение нефтегазовой разведки в Гурьеве и министерство геологии Казахской ССР.

Открытие богатых запасов нефти и газа в Мангыстауском полуострове выдвинул Казахстан на передовые позиции в нефтегазовой отрасли СССР. Тем временем открытие и освоение всё новых и новых нефтяных месторождений продолжалось ещё более быстрыми темпами. Были открыты: в 1974 году Каражанбас, в 1975 году Северный Бозашы, в 1976 году Каламкас и Жалгызтобе, в 1979 году Арман и Восточный Каратурын, в 1980 году Морской Каратурын. За короткий период были открыты и сданы в эксплуатацию 59 месторождений. За этот трудовой подвиг а 1980 году работники производства и науки А.Держачёв, А.Каширский, Н.К. Надиров были удостоены Государственной премии Казахской ССР [38]. Не остался без внимания и самоотверженный труд нефтяников-буровиков. Т.Кадыров, Г.Шевченко, Г.Абдуразаков, В.Несветайлов, А.Еремин, Д.Нурутдинов были удостоены звания Героя Социалистического Труда [39].

Эмбинские нефтяники и инженерно-технические кадры во многом способствовали формированию специалистов-нефтяников в Мангыстауском полуострове. В этих целях ещё в 1965 году был организован в Узени учебный комбинат. 19 февраля 1966 года по приказу №74/11 учебный комбинат был введён в составе объединения «Қазақстанмунай». На основании этого приказа директором учебного комбината была назначена Т.Петрова. Управление «Узеньмунай» выделило для работы в комбинате инженер-техников Н.Карасёва, Ю.Демакова, А.Стремского, Ж.Оспанова. Основные курсы в учебном комбинате вели преподаватели Р.Дьяченко, С.Бухметьева, Е.Журавлева, К.Рыскалиев. По специальностям электромонтёра, машиниста-дизелиста, оператора, помощника бурильщика преподавание велось в объёме 192 теоретических часа, 170 практических часов. Комбинат до 1990 года подготовил для объединения «Мангистаумунайгаз» 41.991 специалистов, для объединения «Узеньмунайгаз» - 2742 специалистов.

Примечательно, что за этот период в Мангыстау выросла целая плеяда местных кадров. Среди них следует отметить родившихся в полуострове Мангыстау, внесшие весомый вклад в развитие нефтегазодобывающей отрасли региона специалистов-нефтяников депутата Верховного Совета СССР Нурлыхана Бекбосынова, министра энергетики и минеральных ресурсов Республики Казахстан Ляззата Киинова, организаторов нефтегазовой промышленности Хайруллу Ережепова, М.Абилханова, Тергеу Айдарханова, Анеса Буркитбаева, Хусаина Талабаева, Сагына Кырымкулова, Султана Ногаева, Дуйсенби Арипова, Жаксылык Жангазиева, Мурата Курбанбаева, Куралбека Келжанова и Сахипа Керелбаева.

В 1960-е годы открытые богатые месторождения нефти и газа, способствовали ускоренному развитию промышленности региона и становление городов на полуострове Мангистау.

Мангистауская нефтегазодобывающая промышленность, имеющая свое место в экономическом развитии независимой страны, является основой социально-экономического развития полуострова.

Заключение.

В ноябре 1962 года Совет министров Казахской ССР рассмотрел вопрос о создании производственных объединений, о проблемах лёгкой, пищевой, тяжёлой промышленности. В республике было запланировано создание 4-х крупных объединений.

Постановлением от 7 сентября 1963 г. за №53-12 Верховного Совета Народного хозяйства СССР, постановлением от 5 ноября 1963 г. Совета Министров Казахской ССР, в соответствии с решением Совета народного хозяйства Западного Казахстана 1 декабря 1963 году было создано нефтяное объединение Мангистаумунайгаз.

Коллегия Центрального Комитета КПСС специально рассмотрел вопрос об освоении Узеньских месторождений и отметил медленные темпы разработки. В связи с этим председатель госплана СССР Н.К. Байбаков и министр нефтехимической промышленности СССР Л.Я. Костандов специально прибыли в Мангистау и совместно с Гурьевским областным комитетом партии определили необходимые безотлагательные мероприятия [40]. На первую очередь были поставлены задачи строительства водопровода Сауыскан-Узень, телефонная связь Ералиев-Жетибай-Узень, и строительство жилых домов.

25 февраля 1965 года Центральный Комитет ВЛКСМ объявил Мангистау площадкой «Всесоюзного комсомольского стройки».

Для освоения Мангистауской нефти привлекались кадры из национальных республик. В 1950-1960-е годы нефтяная промышленность Казахстана вышла на передовое место в Советском Союзе во многом благодаря освоению новых месторождений и самоотверженному труду нефтяников.

Как известно, развитие нефтяной промышленности Казахстана берёт своё начало с Эмбинских промыслов, в 30-е годы XX века к ним присоединились Актюбинские нефтяные промыслы.

В 1960-е годы нефть и газ стали добываться в трёх регионах Казахстана: Гурьев, Актобе и Мангистау. Главную роль в открытии и освоении новых месторождений сыграли Эмбинские нефтяники.

Нефтегазовый комплекс Казахстана играет значимую роль в развитии страны, обеспечивает значительную часть налоговых поступлений в бюджет страны.

Список использованной литературы:

1. Кишинов Л.К. Пути развития нефтяной промышленности Мангистау //Нефть и газ. – 1999. – № 2. с.25-34
2. Андрусов Н.И. О геологических исследованиях в Закаспийской области произведенных летом 1887 года. Труды Арало-Каспийской экспедиции. вып 6.1889. с.121-125
3. Иванин М.И. Поездка на полуостров Мангышлак.Записки Русского географического общества. Книга 1-2. 1849. с.83-88
4. Васильевский М.М. Материалы к геологии полуострова Мангышлак. Материал для геологии России. Том 24.1909. с.101-109
5. Андрусов Н.И. Краткий геологический очерк полуострова Тюб-Караган и горного Мангышлака. Труды комиссий Московского сельскохозяйственного института по исследованию фосфаритов, серия 1, том 3, 1911. с.13-16
6. Труды Императорского Петроградского общества естествоиспытателей. Том 38. Выпуск 5. Отделение геологии и минералогии. К геологии Гурьевского уезда Уральской области. Петроград. 1916 г., с.56
7. Соколов В.Д. Нефтяные месторождения восточного побережья Каспийского моря.1926. с.65-71
8. Алексейчик С.Н. НГРИ, Ленинград. Проблема нефтеносности полуострова Мангышлак. Раздел: Архив журнала. Нефтяное Хозяйство. /1937/ Август / Геология и геолого-разведочные работы. с.55-58
9. Андрусов Н.И. Материалы для геологии Закаспийской области. часть 2, Мангышлак. Труды Арало-Каспийской экспедиции, выпуск 8.1915. с.63-66
10. Волков В.А., Куликова М.В. Московские профессора XVIII — начала XX веков. Естественные и технические науки. — М.: Янус-К; Московские учебники и картолитография, 2003.— с.294
11. Оноприенко В.И. Николай Иванович Андрусов. 1861-1924. Москва: Наука, 1990. – с.219
12. Алексейчик С.Н.Тюбиджикский нефтеносный район. Труды НГРИ, серия 1, выпуск 86, 1936. с.67-71
13. Лисичкин С.М. Очерки по истории развитие Отечественной нефтяной промышленности. – Москва-Ленинград, 1954. – с.343
14. Шагин Е.Д. Нефтяная промышленность СССР. – М, 1971. – с.155
15. Шаукенбаев Т.Ш. Экономика нефтяной промышленности Казахстана. – Алма – Ата, 1974. – с.365
16. Жолбасканов Т. Руководство Коммунистической партий Казахстана развитием нефтяной промышленности в годы семилетки (1954-1965 гг.): автореф... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1972. – с.25
17. Кисметов Н. Деятельность Коммунистической партий Казахстана по освоению нефтяных богатство Мангышлака (1959-1970): автореф... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1974. – с.31
18. Исентаев К.Б. Вопросы повышение экономической эффективности геолого-разведочных работ на нефть и газ в западном Казахстане: дисс... канд. экон. наук. – Алма-Ата, 1968. – с.270
19. Камешев И.К. Формированные и развитие Мангышлакского территориально-производственного комплекса (1966-1980 гг.): автореф... канд. ист. наук. - Алма-Ата, 1988. – с.28
20. Кисляков В.В. Развитие нефтяной промышленности, формирование и подготовки рабочих кадров нефтянников Каз. ССР. (1946-1970 гг.): автореф... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1982. – с.26
21. Бердыгужин Л.Б. Нефтяная промышленность Казахстана: кадровый потенциал.-Алматы, 2012. -368 с.

22. Кузутбаева Б.К. Социально-экономическое развитие г.Актау (1959-2001 гг.): дисс... канд. ист. наук. – Алматы, 2001. – 164 с.
23. Есеркепов А.К. Социально – экономическое развитие Западного Казахстана. Во второй половине XX в: дисс... канд. ист. наук. – Москва, 2003. – 185 с.
24. Табылдиева О.Д. Этнодемографическое развитие мангистауцев в XX веке (1897-1999): автореф. канд. ист. наук. – Алматы, 2004. – 28 с.
25. Бердыгужин Л.Б. История нефтегазовых месторождений Мангистау. //Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова. №3 (66). 2022. с.27-39
26. Надиров Н.К. К.И.Сатпаев и нефте газовой отрасли Казахстана //Нефть и газ. – 1999. – № 1. с.12-23
27. Атырауский областной государственный архив: фонд – 346, опись-1, дело-5. л.1-7
28. Сериков Т.П. Развитие нефтяной науки и образованные в Атырауской области // Нефть и газ. – 1999. – № 2. с.69-74
29. Утебаев С. Через перевалы– Алматы, 1976. – с.160
30. Сухамбердиев М. Валентин Токарев. – Актау-Алматы, 2000. – с.112
31. Мангистауский областной государственный архив: фонд – 322, опись-1, дело-2. л.15-16
32. Ашимбаев Т. Богатство недр и щедрость души. – Алма-Ата, 1976. – с.165
33. Мангистауский областной государственный архив: фонд – 322, опись-1, дело-7. л.7-17
34. Утесинов Р. Открытие гиганта – Алматы, 1982.- с.273
35. Мангистауский областной государственный архив: Ново -Узенский филиал. фонд – 2, опись-1, дело-8. л.1-2
36. Куандыков Б.М. Геологии Прикаспия – Родине. – Москва, 1991. – с.92
37. Мангистауский областной государственный архив: фонд – 322, опись-1, дело-14. л.211-212
38. Сериков Т.П. Исследование новых нефтей, газоконденсатов и их исследование // Нефть и газ. – 2002. – № 1. с.65-71
39. Богатый край. – Алматы, 1987. – с.121
40. Атауов С. Борьба партийных организация Казахстана за развитие тяжелой промышленности (1956-1965 гг.): дисс. док. ист. наук. – Чимкент, 1982. – 391 с.

References:

1. Kiinov L.K. Ways of development of the oil industry in Mangistau //Oil and gas. – 1999. – №. 2. p.25-34.
2. Andrusov N.I. About geological research in the Trans-Caspian region carried out in the summer of 1887. Proceedings of the Aral-Caspian expedition. issue 6.1889. p.121-125.
3. Ivanin M.I. Trip to the Mangyshlak Peninsula. Notes of the Russian Geographical Society. Book 1-2.1849. p.83-88.
4. Vasilievsky M.M. Materials for the geology of the Mangyshlak Peninsula. Material for the geology of Russia. Volume 24.1909. p.101-109.
5. Andrusov N.I. A brief geological sketch of the Tyub-Karagan peninsula and the mountainous Mangyshlak. Proceedings of the commissions of the Moscow Agricultural Institute for the study of phospharites, series 1, volume 3, 1911. p.13-16.
6. Proceedings of the Imperial Petrograd Society of Naturalists. Volume 38. Issue 5. Department of Geology and Mineralogy. On the geology of the Guryev district of the Ural region. Petrograd. 1916, - 56 p.
7. Sokolov V.D. Oil fields of the eastern coast of the Caspian Sea. 1926. p.65-71.
8. Alekseychik S.N. NGRI, Leningrad. The problem of oil content of the Mangyshlak Peninsula Section: Journal Archive. Oil Industry. /1937/ August / Geology and geological exploration work. p.55-58.
9. Andrusov N.I. Materials for the geology of the Trans-Caspian region., part 2, Mangyshlak. Proceedings of the Aral-Caspian expedition, issue 8.1915. p.63-66.
10. Volkov V. A., Kulikova M. V. Moscow professors of the 18th - early 20th centuries. Natural and technical sciences. — M.: Janus-K; Moscow textbooks and cartolithography, 2003. -294 p.
11. Onoprienko V.I. Nikolai Ivanovich Andrusov. 1861-1924. Moscow: Nauka, 1990. -219 p.
12. Alekseychik S.N. Tyubidzhik oil-bearing region. Proceedings of NGRI, series 1, issue 86, 1936. p.67-71.
13. Lisichkin S.M. Essays on the history of the development of the domestic oil industry. – Moscow-Leningrad, 1954. – 343 p.

14. Shashin E.D. *Oil industry of the USSR*. – M, 1971. – 155 p.
15. Shaukenbaev T.Sh. *Economics of the oil industry of Kazakhstan*. -Alma-Ata, 1974. -365 p.
16. Zholbaskanov T. *Leadership of the Communist Party of Kazakhstan in the development of the oil industry during the seven-year plan (1954-1965): abstract...* cand. ist. Sci. – Alma-Ata, 1972. – 25 p.
17. Kismetov N. *Activities of the Communist Party of Kazakhstan in developing the oil wealth of Mangyshlak (1959-1970): abstract...* cand. ist. Sci. – Alma-Ata, 1974. – 31 p.
18. Isentaev K.B. *Issues of increasing the economic efficiency of geological exploration for oil and gas in Western Kazakhstan: diss...* cand. econ. Sci. – Alma-Ata, 1968. – 270 p.
19. Kameshev I.K. *Formation and development of the Mangyshlak territorial-industrial complex (1966-1980): abstract...* Ph.D. ist. Sci. - Alma-Ata, 1988. – 28 p.
20. Kislyakov V.V. *Development of the oil industry, formation and training of oil workers in Kazakh. SSR. (1946-1970): abstract of...* Ph.D. ist. Sci. – Alma-Ata, 1982. – 26 p.
21. Berdyguzhin L.B. *Oil industry of Kazakhstan: human resources potential*. - Almaty, 2012. - 368 p.
22. Kuzutbaeva B.K. *Socio-economic development of Aktau (1959-2001): diss...* cand. ist. Sci. – Almaty, 2001. – 164 p.
23. Eserkepov A.K. *Social and economic development of Western Kazakhstan. In the second half of the twentieth century: diss...* cand. ist. Sci. – Moscow, 2003. – 185 p.
24. Tabyldieva O.D. *Ethnodemographic development of Mangistau people in the twentieth century (1897-1999): abstract*. Ph.D. ist. Sci. – Almaty, 2004. – 28 p.
25. Berdyguzhin L.B. *History of oil and gas fields of Mangistau.//Bulletin of Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov. №. 3 (66). 2022. p.27-39.*
26. Nadirov N.K. *K.I.Satpayev and the oil and gas industry of Kazakhstan //Oil and gas*. – 1999. – №. 1. p.12-23.
27. *Atyrau Regional State Archives: fund – 346, inventory-1, file-5. sh.1-7*
28. Serikov T.P. *Research of new oils, gas condensates and their research //Oil and Gas*. – 2002. – №. 1.
29. Utebaev S. *Through the passes – Almaty, 1976. – 160 p.*
30. Sukhambardiev M. *Valentin Tokarev*. – Aktau-Almaty, 2000. – 112 p.
31. *Mangistau Regional State Archive: fund – 322, inventory-1, file-2. sh.15-16*
32. Ashimbaev T. *The wealth of mineral resources and the generosity of the soul*. – Alma-Ata, 1976. -165 p.
33. *Mangistau Regional State Archive: fund - 322, inventory-1, file-7. sh.7-17*
34. Utesinov R. *Discovery of the giant - Almaty, -1982. - 273 p.*
35. *Mangistau Regional State Archive: Novo-Uzensky branch. fund - 2, inventory - 1, file - 8. sh.1-2*
36. Kuandykov B.M. *Geology of the Caspian region - to the Motherland*. Moscow, 1991. - 92 p.
37. *Mangistau Regional State Archive: fund - 322, inventory-1, file-14. sh.211-212*
38. Serikov T.P. *Development of petroleum science and education in the Atyrau region //Oil and gas*. – 1999. – №. 2. p.69-74.
39. *Rich region*. – Almaty, 1987. – 121 p.
40. Atauov S. *The struggle of the party organizations of Kazakhstan for the development of heavy industry (1956-1965): diss. doc. ist. Sci. – Chimkent, 1982. – 391 p.*

УДК 7.011.26
МРНТИ 13.11.46

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.003>

М.Р. Муканов*¹

¹доктор философии (PhD), начальник кафедры уголовно-исполнительного права Костанайской академии МВД Республики Казахстан имени Ш.Кабылбаева г. Костанай, E-mail: alikh8385@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ПОСРЕДСТВОМ КИНЕМАТОГРАФА

Аннотация

На сегодняшний день казахский кинематограф играет ключевую роль в духовном развитии и модернизации страны. Особое внимание уделяется истории, этнографии, традициям и обычаям казахского народа. В статье проведен анализ особенностей национального строительства в Республике Казахстан посредством кинематографа. В рассмотрено несколько кинематографических работающих структурных моделей казахского кинематографа и выделены ключевые элементы национальной идентичности на примере определенных кинолент. Изучены национальные особенности казахского народа, представленные в отечественном кинематографе советской эпохи и периода независимости. Однако приходится признать, что процесс национального строительства через киноэкран до сих пор осуществляется не на должном уровне. В связи с этим, сделан вывод о необходимости комплексного и глубокого реформирования отечественного кинематографа. В качестве первоочередных задач видится обеспечение независимости казахстанской киноиндустрии путем установления прямой подотчетности Правительству Республики Казахстан либо полной юридической и финансовой автономии в рамках Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, а также создание специализированного киновуза для удовлетворения потребностей отрасли. Только прозрачная и продуманная государственная политика в сфере киноиндустрии может способствовать развитию отрасли и созданию фильмов, соответствующих национальным интересам.

Ключевые слова: национальное строительство, кинематограф, Республика Казахстан, национальная идентичность, история, знаковые фигуры, патриотизм.

Финансирование: «Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант №.BR21882266) Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы независимости).

М.Р. Муканов*¹

¹философия докторы (PhD), Қазақстан Республикасы ИМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының қылмыстық-атқару құқығы кафедрасының бастығы, Қостанай қ.,
e-mail: alikh8385@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КИНЕМАТОГРАФИЯ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰРЫЛЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда қазақ кинематографы елдің рухани дамуы мен жаңғыруында шешуші рөл атқарады. Қазақ халқының тарихына, этнографиясына, салт-дәстүрлеріне ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада кинематография арқылы Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрылыстың ерекшеліктеріне талдау жасалды. Қазақ кинематографиясының бірнеше кинематографиялық жұмыс істейтін құрылымдық модельдері қарастырылып, белгілі бір кинотаспалар мысалында ұлттық бірегейліктің негізгі элементтері бөлектелген. Кеңес дәуірі мен тәуелсіздік кезеңінің отандық кинематографиясында ұсынылған қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері зерттелді. Алайда, ұлттық құрылыс процесі кино экраны арқылы әлі де тиісті деңгейде жүргізілмейтінін мойындауымыз керек. Осыған байланысты отандық кинематографияны кешенді және терең реформалау қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Бірінші кезектегі міндеттер ретінде Қазақстан Республикасының Үкіметіне тікелей есеп беруді не Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт

министрлігі шеңберінде толық заңдық және қаржылық дербестікті белгілеу жолымен қазақстандық киноиндустрияның тәуелсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ саланың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мамандандырылған киновузу құру көрінеді. Киноиндустриядағы ашық және ойластырылған мемлекеттік саясат қана саланың дамуына және ұлттық мүдделерге сәйкес келетін фильмдер жасауға ықпал ете алады.

Кілт сөздер: ұлттық құрылыс, кинематография, Қазақстан Республикасы, ұлттық бірегейлік, тарих, көрнекті қайраткерлер, патриотизм.

Қаржыландыру: "Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (грант №.BR 21882266) тәуелсіздік жылдарындағы халықтың тарихи жадын және Қазақстандағы ұлттық құрылыс саясатын зерттеу).

M.R. Mukanov*¹

¹*Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Department of Penal Enforcement Law of the Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Sh. Kabylbayev, Kostanay city, e-mail: alik8385@mail.ru*

PECULIARITIES OF NATION BUILDING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN THROUGH CINEMATOGRAPHY

Abstract

Today Kazakh cinema plays a key role in the spiritual development and modernization of the country. Special attention is paid to the history, ethnography, traditions and customs of the Kazakh people. The article analyzes the peculiarities of nation-building in the Republic of Kazakhstan through cinematography. Several cinematic working structural models of Kazakh cinematography are considered and key elements of national identity are emphasized on the example of certain films. The national features of the Kazakh people presented in the national cinematography of the Soviet era and the period of independence have been studied. However, we have to admit that the process of nation-building through the cinema screen is still not carried out at the proper level. In this regard, it is concluded that a comprehensive and profound reform of the national cinematography is necessary. The priority tasks include ensuring the independence of Kazakhstan's film industry by establishing direct accountability to the Government of the Republic of Kazakhstan or full legal and financial autonomy within the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, as well as the creation of a specialized film university to meet the needs of the industry. Only a transparent and well-considered state policy in the film industry can contribute to the development of the industry and the creation of films that are in the national interest.

Keywords: nation-building, cinematography, Republic of Kazakhstan, national identity, history, iconic figures, patriotism.

Financing: "This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant no. BR21882266) A study of the historical memory of the population and the policy of nation-building in Kazakhstan during the years of independence).

Введение. Важным аспектом национального строительства является формирование общего исторического нарратива, который определяет самоопределение нации. Ключевую роль здесь играет история - события и личности, которые стали определяющими для формирования нации и воплощают ее ценности. Установить связь с прошлым помогает искусство, помогая понять и выразить то, что переживали и мыслили наши предки [1, с. 124]. Этот вид рефлексии является важным элементом формирования национальной идентичности.

Существует несколько причин, почему кино следует рассматривать как важное явление в процессе национального строительства и как средство отражения общества и страны в определенную эпоху. Кинематограф заслуживает особого внимания из-за его коллективного характера создания: в отличие от других видов искусства, таких как живопись, скульптура или литература, кино производится совместными усилиями съемочной группы и входит в состав киноиндустрии, которая накладывает свои условия на процесс создания фильмов [2, с. 312].

Кинематограф заслуживает более глубокого изучения как средство формирования национальной идентичности, поскольку является самым популярным и широко распространенным видом искусства в

современном мире. Он способен передавать определенные ценности и убеждения аудитории любого уровня, что делает кино эффективным инструментом для воздействия на общественное мнение. Современный кинематограф представляет собой сложный социальный институт, охватывающий различные аспекты общественного сознания и оказывающий значительное влияние на жизнь и мировоззрение общества.

Материалы и методы. Для написания статьи были использованы академические исследования, проведенные учеными в разные годы, которые тщательно проанализировали основные темы и направления казахского кинематографа, а также особенности истории и этнографии Казахстана. Методологической основой исследования послужил историко-кинематографический подход, а также сравнительный анализ для изучения национального развития через призму казахского кинематографа.

Результаты. Кино является одним из средств успешного решения задачи, вставшей перед многими постсоветскими странами – поиску и развитию национальной идентичности. В Советском Союзе кино использовалось как мощное средство пропаганды социалистических и коммунистических идеалов. После получения независимости Казахстан продолжил это традицию, однако перенаправил ее в новое русло [3, с. 2].

Государственная киностудия «Казахфильм» была организована еще в советский период - в 1934 г., как Алма-Атинская студия кинохроники. Так, одним из первых казахских художественных фильмов оказалась картина «Амангельды», представленная в жанре исторической драмы. Чуть позже, в 1960 г. киностудия была переименована в студию «Казахфильм».

Вместе с тем, в советский период кинематограф Казахстана был существенно ограничен. Политическая власть контролировала тематику фильмов, основные сюжеты, подбирались даже специальные актеры. Впрочем, такие идеологические стратегии и практики были распространены не только в Казахской ССР, но и в целом, по всей стране.

Однако, уже с 1980-е гг. началась так называемая «Казахская новая волна», поскольку в этот период появились такие фильмы, как «Игла» (1988 г., реж. Р. Нугманов), «Конечная остановка» (1989 г., реж. С.Апрымов). Именно данные полнометражные киноленты, как отмечали многие исследователи, выступили как некие «точки отсчета», с которых начался новый этап в развитии кинематографа Казахстана [4, с. 172].

После обретения независимости Правительство РК, оценив большой вклад киноиндустрии в просвещение народа и развитие культуры, обратилось к развитию независимого казахстанского кинематографа. Кинопроизводство отражает ценности народной культуры, которые присутствуют в литературе, живописи, музыке, а кинематография создает возможность формирования национального сознания, чувств, повышения межнациональных отношений [5, б. 79].

Внимание современного кинематографа к идеям развития национального сознания, сохранения сегодняшних духовных и культурных ценностей и передачи их из поколения в поколение возникает из-за нового взгляда, способности мыслить по-новому и делать рациональные выводы. Путем рассмотрения данного вопроса определяется феномен казахского кинематографа на современном этапе исторического развития казахского народа. Поэтому развитие национальной идеи и национального сознания, духовный рост казахского народа тесно связан с проблемами, поднимаемыми казахским кинематографом.

В казахстанском кинематографе сегодня можно выделить несколько основных моделей развития, которые формируются за счет совместного действия государственного и частного кинопроизводства, развития отечественного кинопроката и труда кинематографистов различных поколений и взглядов.

Первая модель подразумевает выполнение государственного заказа, который связан с основными стратегическими направлениями развития независимого государства. В своей программной статье «Независимость превыше всего» Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев призывает кинематографистов создавать исторические фильмы мирового уровня [6]. Обычно это крупномасштабные проекты с высоким бюджетом и широким кинопрокатом, в основном представляющие собой исторические и биографические фильмы. Из недавнего можно назвать «Казахское ханство», «Томирис» др.

Следует отметить участие казахстанских кинематографистов во многих международных проектах. К примеру, фильм «Кочевник» является совместным трудом казахстанских и зарубежных кинематографистов. Кинокартина основана на второй книге из трилогии «Кочевники» И. Есенберлина. Историческая основа фильма - биография Абылай хана. Еще одним международным проектом казахстанского кинематографа является фильм «Монгол». Это картина о правителе Темуджине, который стал известен как Чингисхан и превратился в легенду.

Вторая модель кинопроизводства представляет собой авторское низкобюджетное кино, где режиссеры создают мировоззренческие фильмы, выражая свои мысли и позицию по вопросам настоящего времени. Эти фильмы часто принимают участие в кинофестивалях и достигают определенного успеха, способствуя формированию уникального кинематографического стиля в плане сценария и художественного исполнения. Они также отражают реакцию авторов на актуальные социальные проблемы.

Третья модель кинопроизводства, наиболее динамично развивающаяся в настоящее время, представлена коммерческим кино, ориентированным на быструю окупаемость и прибыль. Начиная с начала 2000-х годов, отечественный кинопрокат постепенно пересматривает свою работу, становясь отражением современных предпочтений и запросов аудитории и кинематографистов в Казахстане.

Четвертая модель известна как телевизионное кино, где в настоящее время телесериальное производство занимает лидирующее положение.

Все четыре модели кинопроизводства в Казахстане действуют в своих собственных интересах, практически не пересекаются и создают парадоксальную ситуацию. Ежегодно наблюдается формальное увеличение выпускаемых фильмов, но большинство фильмов, которые активно продвигаются для показа в кинотеатрах, являются заказными и ориентированы на широкую аудиторию, в то время как фильмы, пользующиеся обсуждением, участвующие в фестивалях и получающие награды, остаются в истории казахского кино как уникальные авторские работы и показываются более ограниченно. История свидетельствует о том, что в конечном итоге остаются фильмы с уникальной авторской концепцией (третья модель), не подчиняющиеся стандартам, свободно воплощающие образы и идеи с основной тематикой защиты слабых и уязвимых [7, с. 185].

Важным в процессе национального строительства является закрепление «знаковых фигур» в виде единой символической структуры, в т.ч. и в кино. Так, к таким фильмам, можно отнести киноленту «Абай» (1995 г., реж. А. Амиркулов), в которой был раскрыт образ казахского поэта, просветителя и мыслителя XIX в. Безусловно, фигура Абая является знаковой для Казахстана, поскольку он считается и основоположником казахской письменной литературы. Еще один фильм – «Юность Джамбула» (каз. «Жамбыл»; 1996 г., реж. К. Касымбеков) посвящен акыну казахских степей. Помимо «знаковых фигур», в этих кинолентах были наглядно продемонстрированы различные символы, влияющие на идентичность: от «природных» (степь, верблюды), до «этнических» (к примеру, использование этнической музыки, инструментов («домбры»), национальных блюд и т.д.).

Кроме того, интерес вызывают и более современные киноленты: «Махамбет» (2008 г., реж. С.Таукел), в которой был раскрыт образ одного из руководителей восстания казахов в 1836-1838 гг. Здесь акцентируется внимание не только на исторических событиях, но, в первую очередь, отражаются качества национального героя.

Чуть позже был выпущен фильм «Биржан-сал» (2009 г., реж. Д. Жолжаксынов), который был посвящен казахскому акыну, композитору, создавшему в XIX в. своеобразный кочующий театр. Биографическая кинолента «Жаксылык» (2019 г., реж. Т. Мерекенов) раскрывает образ борца греко-римского стиля, Чемпиона мира и даже Заслуженного тренера Казахской ССР – Жаксылыка Ушкempiрова.

В целом, общий посыл таких фильмов при формировании идентичности одинаков. Именно данные личности отображают имидж страны, становятся узнаваемыми за пределами государства, безусловно влияют на процессы национального строительства и т.д.

Вместе с тем, особый интерес среди данных фильмов вызывает так называемая киноэпопея «Путь Лидера», посвященная жизненному становлению первого президента РК – Н.А. Назарбаева, который, безусловно, стал «знаковой фигурой» для нашей страны, а попытка конструировать идентичность на основе его личности (в годы его правления), не была безуспешной. Первый президент не только смог стать «лидером-управленцем», его имидж автоматически был перенесен и на имидж Республики.

Еще один инструментов кинематографа в рассматриваемом направлении являются «коллективные травмы». Так, немало художественных и документальных фильмов посвящено одной из коллективных травм XX века – голоду, насильственной коллективизации в Казахской АССР.

Одной из первых оказалась кинолента «Заманай» (пер. на рус. «Тяжелые времена», 1997 г., реж. Б.Шарип), снятая по роману писателя С. Жунусова – «Тропа» («Горные тропы», 1990 г.). В фильме рассказывается история казахской девушки Балзии, которая испытывает глубокую привязанность к своей родине – Казахстану. Через символику природы показано, как героиня гордится местами своего происхождения: степью, горами, голубыми небесами. Однако события коллективизации и репрессий заставляют ее бежать в Китай. Спустя много лет она возвращается в образе пожилой женщины, пытающейся вернуться на родину вместе со своим внуком.

В основе сюжета другого художественного фильма – «Жат» (пер. на рус. «Чужой»), 2015 г., реж. Е.Турсунов) лежит история отца и сына, живущих на казахских землях в скромной мазанке и работающих в колхозе «Интернационал». Их жизнь переворачивается из-за процесса коллективизации, и отец мальчика Ильяса становится жертвой репрессий. В результате мальчик отправляется в горы вместе со своим верным другом – жеребенком. В конце фильма Ильяс умирает в полном одиночестве и недоверии к людям.

Кинолента «Плач великой степи» (2021 г., реж. М. Кунаровой) раскрывает феномен голода сквозь призму цветовой гаммы: темного и светлого. Так, в начале фильма запечатлены яркие образы повседневной жизни казахов до наступления трагических событий: ясное голубое небо, зеленая трава, изобилие национальных блюд, музыка и танцы. Однако с появлением угрозы все оттенки становятся тусклыми, серыми и черными, приобретая негативный оттенок. К этому палитре добавляется красный цвет, символизирующий кровь и ассоциирующийся с советской властью и НКВД [8, с. 129].

В целом, в качестве ключевых маркеров национальной идентичности в данных кинолентах можно выделить «обращение к природным символам», поскольку детально были показаны горы, пустыни, степи, небеса, и к «особенностям национальной культуры» – национальной музыке, таким символам, как юрта, одежда, еда, шаныраку и т.д., а также «образу врага», «коллективной травме». Особенно важен образ юрты, которая по сути считается священным миром казахского народа, сформировавшимся вместе с ним и сложившимся из веж истории. Уважение к порогу и семье как знак здоровья и благополучия семьи – давняя традиция. А. Мухамбетова писала о месте хозяйственного инвентаря, характерном для кочевого народа: «Девиз кочевников – брать из материальных предметов только необходимое. Этот рожденный из жизни принцип отбора выражается в типе здания. Юрта стала для казахов многофункциональным помещением, служила домом для хозяев, местом приема гостей, местом проведения всех семейных обрядов и торжеств, шаманских ритуалов, главным помещением, где собирались профессиональные певцы, поэты и музыканты представили свое искусство» [9, с. 165],

Во многих казахских фильмах используются удобные юрты, которым нет равных в мире, компактные и быстромонтируемые, как красота национального колорита. Работа от создания юрты до ее возведения требует терпения, выдержки и умения. Потому что это очень сложный продукт. Ее гнезда сделаны из твердых пород дерева, высушены молоком и украшены узорами ручной работы и драгоценными камнями.

Однако в фильме «Кызгалдак» (2008 г., реж. С. Дворцовой) юрту кочевника можно узнать только по ее внешнему виду. Предметы быта здесь отличаются от прошлых: на стенах висят ковры фабрики, современная посуда, керосиновые лампы, железная печка для обогрева дома и приготовления пищи вместо очага.

До сих пор ни один режиссер ни в одном казахстанском кино не показывал национальную юрту в столь невыразительном и бесстрастном состоянии. Здесь С. Дворцовой распространяет горькую правду прошлой истории казахского народа. То есть он напомнил о безобразном состоянии юрты, которая считается национальным и самым ценным достоянием казахов.

Следует отметить, что общество Казахстана придерживается процесса единения и согласия между разными национальностями и отдельными народами, поэтому главным направлением считается политическое согласие между этническими группами. На такую политическую тему в фильме С.Таукелея «Жеруык Атажурт» («Земля обетованная» 2010 г.), показывающем толерантность казахского народа, удачно показаны подъем корейцев, вынужденных поселиться на чужбине с иной религией и языком, быт единой нации, вступившей в эту новую жизнь. Режиссер показывает это зрителю через мизансцену, призванную показать казахское гостеприимство. Данной особенности казахской нации Г. Макдугалл, представитель ООН, дал оценку в своем докладе на состоявшемся в Женеве заседании Совета по правам человека: «Правительство и многонациональный народ Казахстана заслуживают высокой оценки за то, что межэтнические в обществе наблюдается толерантность» [10].

Особая роль в казахстанском кинематографе отведена фильмам, в которых прослеживается идея становления идентичности на основе формирования чувства патриотизма. Кроме того, данные киноленты направлены на поддержание порядка в стране, стабильности политической системы и легитимности действующей власти. Однако эти кинематографические практики, скорее работают на формирование гражданского общества, а не национального строительства.

Так, к данным фильмам стоит отнести, например, такие киноленты, как «Подарок Сталину» (2009 г., реж. Р. Абдрашев), «Время патриотов» (2022 г., реж. С. Утепбергенов) и т.д. В основе сюжета фильма «Подарок Сталину» повествование о непростой судьбе маленького еврейского мальчика – Сабыра (его

настоящее имя – Саша), который в 1949 г. попал в Казахстан и остался без родителей. Обычный путевой казахский обходчик – Касым, который в итоге спасает Сабыра, заменяет ему родителей.

Фильм апеллирует к концепту «патриотизма», поскольку через многие годы уже взрослый Саша совершает паломничество в тот самый аул, в котором его воспитал дед Касым. Таким образом, образ «аула» выступил в данной киноленте, как образ «святого, потаенного места».

Интерес вызывает и другой художественный фильм – «Время патриотов». Так, сквозь призму данной киноленты были продемонстрированы «настоящие чувства к Родине», поскольку было показано, как главные герои – братья Султан и Бекзат смогли объединиться (несмотря на семейный конфликт) во время террористической угрозы стране.

Таким образом, с момента обретения нашей страной независимости актуализировалась задача национального строительства, т.е. формирования и утверждения государства в качестве политического образования, а также достижения жизнеспособного единства, развития у людей способности к адаптации и свершениям, чувства национальной принадлежности. И среди прочих процессов национального строительства особую роль сыграло появление новых кинолент, как художественного, так и документального содержания. Так, большое количество кинокартин независимого Казахстана было посвящено различным историческим событиям, «знаковым фигурам», «коллективным травмам», а также патриотическим чувствам.

Известно, что любой художник выражает собственные мысли о мире, которые перекликаются с социокультурными изменениями и процессом модернизации современного общества. Представляется, что казахское искусство, в т.ч. кино, является единственным государственным механизмом, защищающим интересы народа и продвигающим рациональное мышление. Это искусство, восхищающее каждого зрителя и повышающее его духовный и эстетический вкус, считается зеркалом той жизни, которой мы живем.

Казахский национальный кинематограф был лидером многих хороших художественных и творческих инициатив на пути формирования национального самосознания и мировоззрения со времени снятого в 1938 г. в стране первого фильма «Амангельды» и не оставил этого направления до сих пор. В то же время он сыграл большую роль в формировании общественного мнения, в привлечении масс к поиску правильного решения будущих вопросов на пути цивилизованного развития народа.

Обновление в казахском искусстве основано на адаптации к современным требованиям национальной культуры. Оно использует необходимые методы, проверенные в мировой художественной практике, в соответствии с мировыми историческими и культурными тенденциями. То, что глобализация несет с собой преобразование мира в единую информационную технологию, доказывается определением геополитического и культурного положения казахского народа, уровня мирового культурного развития.

В условиях нынешней глобализации традиционные ценности и идеалы культуры народа Казахстана могут оказаться под давлением. Это связано с тем, что концепция «глобализации» означает, что люди мира живут в одном направлении, и поэтому нет спроса на национальную идентичность. Поэтому казахский народ, внося свой вклад в мировое развитие, должен дополнять его, взаимодействуя с нормами западно-европейской культуры, а в основе – стараться сохранить свое наследие и повернуть основной механизм развития в этом направлении. Точнее, создать возможность казахской культуре и национальному искусству противостоять западной культуре. Эта тенденция ярко отразилась в фильмах, снятых в годы независимости.

Однако на сегодняшний день, когда темпы развития техники и технологий возросли, в стране все еще отсутствует развитие кинематографа, добившегося больших успехов в т.ч. в процессе национального строительства. Качество продукции, некоторая шаблонность и однородность кинопроектов, довольно низкий технологический уровень свидетельствуют о необходимости действительно мощных реформ в этой отрасли.

Обсуждение. По точному определению И.Т. Смаиловой, кинематограф — это изобразительное моделирование образа мира в движении и во времени, которое складывается с помощью средств киноязыка [7, с. 183]. Казахский кинематограф в сравнении с другими национальными кинопроизводствами совсем молод. Кинопроизводство начинается в советскую пору с 1925 г. А, если говорить о его независимости и самостоятельности, - так немного больше четверти столетия.

Опубликовано множество научных работ, посвященных зарождению и становлению казахского кино. Среди них казахстанские кинематографисты разделили и рассортировали историю отечественного кино на отдельные периоды по жанрам и темам. Доктор искусствоведения, профессор Б. Ногербек разделил фильмы на четыре группы: «фольклорный фильм», «тоталитарный фильм», «нетоталитарный фильм», «антитоталитарный фильм» [11, с. 67].

Профессор К.Смайллов, кандидат искусствоведения, внес значительный вклад в развитие казахстанского кинематографа в целом, как с научной и творческой точки зрения, так и своей личностью. Он является автором многочисленных научных статей, а также учебников «Так рождается фильм» и «История казахского кино».

В работах К.С. Смаилова, который как ученый проанализировал многие кинопроизведения, упоминается, что первые фильмы для Казахстана начали сниматься в конце 1920-х – начале 1930-х гг. Это: «Бунт», «Полевая песня», «Жут», «Турксиб», «Каратауская тайна», «Следы врага» и др. К. Смайллов пишет: «Может ли быть более великая мечта, чем заснять печальные и радостные события, происходившие в казахской степи в то время, и оставить будущим поколениям истинную картину того периода жизни?...» [12, с. 140]. Фактически то, что не может быть выражено словами о нашем национальном духе, исторических корнях и особой культуре, было выражено с помощью кинокамеры через конкретные доказательства.

Г.Джеймс писал: «Только обычаи, нравы, привычки, формы зрелые я установленные питают творчество; это и есть тот материал, из которого сделана литература». И далее утверждал: «Требуется длительная история, чтобы образовалась хоть какая-то традиция, длительная традиция, чтоб образовался хоть какой-то вкус, и длительная история вкуса, чтоб возникло хоть какое-то искусство» [13, р. 21-22].

История становления отечественного киноискусства в целом начинается с первого фильма «Амангельды», вышедшего на экраны в 1938 г. Тогда классические казахские писатели Б. Майлин и Г.Мусырепов написали сценарий к фильму о герое гражданской войны Амангельды Иманулы. Основной чертой этого произведения является стремление к свободе, сострадание к родной земле и народу, стремление к мирной жизни, совершение конкретных и осмысленных действий на этом пути, высказывание и критика противника с острыми красноречивыми чертами.

Иными словами, в художественный образ Амангельды создатели фильма вложили настоящий этнопсихологический казахский характер. Известно, что тогда шла дискуссия на тему «оригинальное казахское произведение или неоригинальное произведение этот фильм». На упомянутый вопрос К.С. Смайллов ответил: «Можем ли мы признать этот фильм первым казахстанским художественным фильмом? Есть те, кто говорит, что нет, поскольку, по их словам, это продукт российского кино, у казахов тогда не было киностудии. С другой стороны, на экране впервые были показаны казахские сценаристы, сильные казахские актеры, появившиеся в фильме национальные музыка, быт, образ жизни и одежда. И именно поэтому это первый казахский фильм, начало истории казахского кино» [14, с. 9].

По мнению немецкого кинокритика З. Кракауэра: «Фильмы выполняют свое истинное назначение тогда, когда в них запечатлена и раскрыта физическая реальность» [15, с. 15]. Действительно, если камера (т.е. оператор) на съемочной площадке может за короткое время раскрыть смысл увиденной сцены, используя соответствующий момент в ходе события, то кинематограф выполнил свою функцию.

Так, фильм «Меня зовут Хожа» режиссера А. Карсакбаева, впервые на казахстанской земле снявшего фильм о детях, – это экранное произведение, полное таких быстрых сцен. Здесь режиссер общается с детьми и подростками и умело передает характер героев, чистые и наивные чувства деревенского мальчика, непоколебимый характер, неожиданные поступки и поведение. Ритм фильма напоминает биение детского сердца – то далекое, то близкое.

Режиссер А. Карсакбаев смог через характер главного героя – Ходжи передать такие качества казахской нации, как искренность, наивность, чистота, справедливость, честность, ум, способности, сострадание, мужество. По словам К.С. Смаилова, «Мы говорим, что это любимое произведение казахстанского детского кино. Его главная особенность в том, что он реалистично показывает естественные характеры и поступки маленьких персонажей. Образ Тома Сойера в мировой детской литературе можно увидеть в поведении главного героя этого фильма – Ходжи, только на казахском языке. Он смелый и изобретательный мальчик, который всегда изобретает то, чего не существует. Именно таким представлен его персонаж в замечательном рассказе Б. Сокпакбаева» [14, с. 28].

В целом, согласно советской идеологии того времени, кинематограф также пропагандировал коммунистическое строительство и был призван формировать советских личностей. Героями в образе патриотов своей Родины являются преимущественно октябристы, пионеры, комсомольцы, коммунисты, а также граждане, герои Великой Отечественной войны, социалисты-рабочие и др. По мнению кинокритика, кандидата искусствоведения Г. Абикиевой: «Главным показателем социальных изменений в обществе является образ главного героя в кинематографе. Тен – носитель культурной самобытности и общественной активности. В советское время носителей официальной идеологии было десять» [16, с. 102].

С фильмами, повышающими и формирующими духовный вкус подрастающего поколения, лучше знакомить с детства. В связи с этим, представляется целесообразным включить их в школьную программу.

Особенность защиты национальных ценностей казахского народа в целом может открыть путь духовному развитию общества, проявить традиции всех этапов исторического развития. Поэтому основная функция кинематографа – учитывать пожелания зрителя, определять его духовные и культурные потребности, работать на этой основе, а главное – пропагандировать национальные ценности. Потому что фильм воздействует на зрителя более непосредственно, чем письменная литература, и неважно, какова идея и предмет. Также кинематограф обладает способностью посредством языка кино связывать сегодняшний день определенного народа и общества с прошлым или прошлое с будущим и создавать бытовую и психологический портрет каждого периода.

С первых лет независимости возрос интерес к изучению отечественной истории и раскрытию правды белых страниц во всех областях литературы, искусства и культуры. «Культура во всей совокупности своих компонентов при этом выступает важнейшим фактором устойчивого развития, благодаря чему сохранение культурных кодов, традиций и национальных обычаев приобретает тропический характер. Преемственность поколений обеспечивается, в частности, восстановлением и развитием национальных обычаев и обрядов, аккумулирующих многовековой опыт народа» [17, с. 309-310.].

Другими словами, признание прошлого и построение пути в будущее через исторические следы прошлого важно для казахского народа, который уже несколько лет находится в состоянии духовной бедности и дошел до состояния, когда не осознает своих корней. За более чем четверть века после обретения независимости казахский народ повернул голову к истоку национальной формы и традиции и взял курс на корректировку своего направления.

Казахское кино XXI века определяется тем, что художественный поиск духовного развития общества, личности и широких слоев населения, его значение интенсивно работают в процессе сохранения и передачи национальных ценностей казахского народа. Современные исследования и анализ показывают, что сегодняшний казахстанский кинематограф отказывается от прямого копирования народных культурных традиций и намерен преподнести основную идею в новом подходе в соответствии с современными требованиями.

Однако самое главное здесь – сохранение национального языка. Немецкий исследователь Й. Рау писал: «Для родного языка характерно выражение особой жизни и особого образа мышления. Оно несет в себе невидимые отпечатки давно забытых чувств и событий. Чувства патриотизма, любовь к своей стране и культуре формируются через семью. Целенаправленное ослабление роли национального языка - это прямой путь к духовной деградации, к шаблонному однообразию, к унижению достоинства независимого государства» [18, с. 25-26]. Следовательно, национальная идентичность и самосознание культурно развиваются, когда каждая нация сохраняет свои традиционные символы и признает свои уникальные этнические, культурные, языковые и ментальные особенности. Это способствует формированию основ глобальной культуры и инновационного мышления, которое адаптируется к требованиям современной эпохи.

По мнению Г.О. Абикеевой, истинное начало национального строительства в кинематографе пришлось на 1998 год, когда кинематографисты перестали просто отражать различные аспекты реальной жизни, а стали активно формировать и создавать новую реальность на экране, стремясь сделать её образцом для подражания в реальной жизни [19, с. 293].

Таким образом, национальный (этнический) кинематограф не есть кинематограф локальный. Он возникает в определенной этнической группе и в конкретном контексте пространства и времени. Для того чтобы быть признанным как художественно значимый, необходимо, согласно Л. Гумилеву, наличие пассионарности [20, с. 97], когда национальный кинематограф осознает свою необходимость и самостоятельно создает свой собственный повествовательный стиль, требуя для этого специфические художественные средства, то есть формируя свой собственный язык кино. Ни одни внешние факторы, такие как финансовые привилегии, квоты или определение культурной политики в области кино, не могут создать национальный кинематограф, если он не обладает уникальной ментальностью, которая востребована современной культурой. При этом содержание национального сознания опирается на язык, мировоззрение и социальное положение народа, а также на особенности национальной культуры.

Заключение. Для обеспечения прогрессивного и успешного развития киноиндустрии необходимо провести комплексное и глубокое реформирование отечественного кинематографа, начиная с изменений в структуре государственного управления и заканчивая внедрением эффективных методов, основанных на мировом опыте киноменеджмента. Основным условием успешной работы является обеспечение независимости.

Необходимо вывести киноотрасль из подчинения Министерству культуры и спорта РК и обеспечить ей прямую отчетность перед Правительством РК (по аналогии с Государственными организациями, такие

как Госцентр поддержки национального кино, киностудия «Казахфильм», Госфильмофонд (Архив кинофото документов), возрожденный Госкинопрокат и специализированный государственный киновуз, должны быть управляемы из одного центра для более эффективной координации и работы.

Постоянное наблюдение и контроль за всем процессом создания фильмов - от идеи и питчинга до проката во всех регионах страны, участие в международных кинофестивалях, продвижение и дистрибуция за границей - помогут гибко реагировать на потребности рынка в специалистах и контенте, а также использовать влияние кино на зрителей для воспитания патриотизма и продвижения актуальных идеологических задач. Пример из Узбекистана может служить положительным образцом в этом контексте.

Так, Указом Президента Республики Узбекистан от 07.04.2021 г. № УП-6202 «О мерах по поднятию киноискусства и киноиндустрии на качественно новый уровень и дальнейшему совершенствованию системы государственной поддержки отрасли» [21] определены основные направления развития национальной кинематографии в соседней республике, среди которых: признание киноискусства как ключевого элемента культурного и духовного развития общества; улучшение системы государственной поддержки киноиндустрии на основе принципов рыночной экономики; развитие киноиндустрии как самостоятельной экономической сферы с современной технической базой; создание эффективной системы обучения и повышения квалификации специалистов в области кинематографии. Тем же указом было создано Агентство кинематографии Узбекистана и возрожден Ташкентский международный кинофестиваль под названием «Жемчужина Шелкового пути», который теперь регулярно проводится. Также была учреждена некоммерческая организация «Центр развития национальной кинематографии», аналог казахстанского НАО «Государственный центр поддержки национального кино». Это свидетельствует о том, что наши соседи не только усваивают полезный опыт у казахстанских коллег, но и предпринимают стратегические шаги в области государственной поддержки национального кинематографа.

В качестве еще одной значительной проблемы можно назвать нехватку квалифицированных специалистов в кинематографии. Несмотря на наличие кинофакультетов в отечественных вузах (Национальная академия искусств им. Т. Жургенова, Национальный университет искусств, университет «Туран»), вопрос подготовки и повышения квалификации профессиональных кадров остается актуальным. Каждый год выпускаются десятки дипломированных специалистов, но спрос на них постоянно растет. Учебные заведения, где обучают киноспециальностям, имеют недостаточное материально-техническое обеспечение. Практически не проводится подготовка специалистов по техническим направлениям. Следовательно, возникла необходимость создания специализированного киновуза, который бы удовлетворял потребности киноиндустрии во всех областях специализации [22].

Подводя итог, можно сделать вывод, что, в целом, задача сегодняшнего поколения – возродить некоторые забытые традиции и обычаи. Потому что традиция – это духовное сокровище, которое должно передаваться из века в век, от отца к сыну. И именно кино представляет собой вид искусства, сохраняющий гений отдельного народа и передающий его следующему поколению.

Несмотря на то, что это искусство является самым молодым на мировой арене, оно в настоящее время значительно опережает другие жанры по своей уникальной специфике. Это связано с воздействием технологий и технологий, которые стремительно развиваются с каждым днем. Точно так же в произведениях с ярко выраженным национальным колоритом существует функция максимально открытого и ясного описания истории предков. Однако без прозрачной, выверенной, продуманной государственной политики в сфере киноиндустрии невозможно обеспечение условий для развития отрасли и создания качественных фильмов, соответствующих национальным интересам.

Список использованной литературы:

1. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А.Баикирова. – М.: АСТ, 2004. – 552 с.
2. Хигсон Э. Национальная идентичность и массмедиа // Медиа. Введение: учебник / Под ред. А.Бриггза, П. Кобли; пер. с англ. Ю.В. Никуличева. – 2-е изд. – М.: Юнити-Дана, 2017. – 550 с.
3. Кожабергенова А.Е. Развитие национальной кинематографа в Казахстане: историография проблемы // *Studia Humanitatis*. – 2022. – № 4. – С. 1-13.
4. Абикеева Г. Казахское кино эпохи независимости // Литературно-художественный ежемесячный журнал «Простор». – 2016. – №12. – С. 171-180.
5. Туякбаева А.Ш. Қазақ кино өнеріндегі салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтардың көрінісі: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2019. – 136 б.
6. Статья Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева «Независимость превыше всего» // Сенат Парламента РК. 2021 г. URL: <https://senate.parlam.kz/ru-RU/statyaindependence>

7. Смаилова И.Т. Современный казахский кинопроцесс: диалектика переходного кинематографа // *Культура и искусство: традиции и современность: сб. материалов IX Международной научно-практической конференции.* – Чебоксары, 2021. – С. 183-187.
8. Дерендяева А.Д. Голод 1930-х годов в Казахской (Казахской) АССР: влияние современного кинематографа на конструирование идентичности // *Исторический курьер.* – 2022. – № 1 (21). – С. 124-132.
9. Кочевники. Эстетика: Познание мира на традиционном казахском языке мой рисунок. – Алматы: Наука, 1993. – 264 с.
10. В многонациональном Казахстане царит этническая толерантность // ООН. 2010 г. URL: <https://news.un.org/ru/story/2010/03/1160831>.
11. Сиранов К. Киноискусство Советского Казахстана. – Алма-Ата: «Казахстан», 1966. – 399 с.
12. Смаилов К.С. Многотомное собрание сочинений. Т. 3. – Алматы: Казыгурт, 2004. – 392 с.
13. James W. *Great Men and Their Environment.* – Kila, MT: Kessinger Publishing, 2005. – 48 p.
14. Смаилов К.С. История казахского кино. – Алматы: Просвещение, 1999. – 166 б.
15. Кракауэр З. Теория кино: реабилитация физической реальности / Пер. Д.Ф. Соколова, О.Улыбышева. Под ред. О. Улыбышевой. – М., 2024. – 504 с.
16. Абикиева Г.О. Образ семьи в кинематографе Средней Азии в контексте формирования культурной идентичности в регионе: дис. ... д-ра искусствоведения. – М., 2010. – 319 с.
17. Туякбаева А.Ш. Традиционные обряды и ритуалы казахского народа как отражение духовной культуры в казахском кинематографе // *Вестник КазНУ.* – 2015. – № 1 (153). – С. 308-313.
18. Рау Й. Ценность национального и национального языка // *Казахская наука и национальные инновации.* – Алматы: 2014. – С. 20-30.
19. Абикиева Г.О. Нацстроительство в Казахстане и других странах Центральной Азии и как этот процесс отражается в кинематографе. – Алматы: Центр Центральноазиатской кинематографии, 2006. – 308 с.
20. Кухно И.Ю., Сложеникина Ю.В., Растягаев А. В. Авторский термин и авторская терминология Льва Николаевича Гумилева. – Самара: СФ МГПУ, 2019. – 247 с.
21. Указ Президента Республики Узбекистан от 07.04.2021 г. № УП-6202 «О мерах по поднятию киноискусства и киноиндустрии на качественно новый уровень и дальнейшему совершенствованию системы государственной поддержки отрасли» // *LexUZ.* 2021 г. URL: <https://lex.uz/docs/5374442>.
22. Торебай К. Еще раз о кино // *Казахстанская правда.* 2023 г. URL: <https://kazpravda.kz/n/eshche-raz-o-kino/>.

References:

1. Hantington S. *Kto my? Vyzovy amerikanskoj nacional'noj identichnosti / Per. s angl. A. Bashkirova.* – М.: АСТ, 2004. – 552 s.
2. Higson E. *Nacional'naya identichnost' i massmedia // Media. Vvedenie: uchebnik / Pod red. A. Briggza, P. Kobli; per. s angl. YU.V. Nikulicheva.* – 2-e izd. – М.: YUniti-Dana, 2017. – 550 s.
3. Kozhabergenova A.E. *Razvitie nacional'nogo kinematografa v Kazahstane: istoriografiya problemy // Studia Humanitatis.* – 2022. – № 4. – S. 1-13.
4. Abikeeva G. *Kazahskoe kino epohi nezavisimosti // Literaturno-hudozhestvennyj ezhemesyachnyj zhurnal «Prostor».* – 2016. – №12. – S. 171-180.
5. Tuyakbaeva A.SH. *Қазақ кино өнеріндегі salt-dәstürler мен рухани қындyлықтардың көринісі: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған dissertaciya.* – Алматы, 2019. – 136 б.
6. *Stat'ya Prezidenta Respubliki Kazahstan Kasym-Zhomarta Tokaeva «Nezavisimost' prevyshe vsego» // Senat Parlamenta RK.* 2021 g. URL: <https://senate.parlam.kz/ru-RU/statyaindependence>
7. Smailova I.T. *Sovremennyj kazahskij kinoproces: dialektika perekhodnogo kinematografa // Kul'tura i iskusstvo: tradicii i sovremennost': sb. materialov IX Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii.* – CHEboksary, 2021. – S. 183-187.
8. Derendyaeva A.D. *Golod 1930-h godov v Kazahskoj (Kazahskoj) ASSR: vliyanie sovremennogo kinematografa na konstruirovaniye identichnosti // Istoricheskij kur'er.* – 2022. – № 1 (21). – S. 124-132.
9. *Kochevniki. Estetika: Poznanie mira na tradicionnom kazahskom yazyke moj risunok.* – Алматы: Nauka, 1993. – 264 s.
10. *V mnogonacional'nom Kazahstane carit etnicheskaya tolerantnost' // OON.* 2010 g. URL: <https://news.un.org/ru/story/2010/03/1160831>.
11. *Siranov K. Kinoiskusstvo Sovetskogo Kazahstana.* – Alma-Ata: «Kazahstan», 1966. – 399 s.
12. *Smailov K.S. Mnogotomnoe sobranie sochinenij. T. 3.* – Алматы: Kazygurt, 2004. – 392 s.
13. *James W. Great Men and Their Environment.* – Kila, MT: Kessinger Publishing, 2005. – 48 p.

14. Smailov K.S. *Istoriya kazahskogo kino*. – Almaty: Prosveshchenie, 1999. – 166 b.
15. Krakauer Z. *Teoriya kino: reabilitaciya fizicheskoy real'nosti* / Per. D.F. Sokolova, O. Ulybysheva. Pod red. O. Ulybyshevoj. – M., 2024. – 504 s.
16. Abikeeva G.O. *Obraz sem'i v kinematografe Srednej Azii v kontekste formirovaniya kul'turnoj identichnosti v regione: dis. ... d-ra iskusstvovedeniya*. – M., 2010. – 319 s.
17. Tuyakbaeva A.SH. *Tradicionnye obryady i ritualy kazahskogo naroda kak otrazhenie duhovnoj kul'tury v kazahskom kinematografe* // *Vestnik KazNU*. – 2015. – № 1 (153). – S. 308-313.
18. Rau J. *Cennost' nacional'nogo i nacional'nogo yazyka* // *Kazahskaya nauka i nacional'nye innovacii*. – Almaty: 2014. – S. 20-30.
19. Abikeeva G.O. *Nacirostroitel'stvo v Kazahstane i drugih stranah Central'noj Azii i kak etot process otrazhaetsya v kinematografe*. – Almaty: Centr Central'noaziatskoj kinematografii, 2006. – 308 s.
20. Kuhno I. YU., Slozhenikina YU. V., Rastyagaev A. V. *Avtorskij termin i avtorskaya terminologiya L'va Nikolaevicha Gumileva*. – Samara: SF MGPU, 2019. – 247 s.
21. *Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 07.04.2021 g. № UP-6202 «O merah po podnyatiyu kinoiskusstva i kinoindustrii na kachestvenno novyj uroven' i dal'nejshemu sovershenstvovaniyu sistemy gosudarstvennoj podderzhki otrasli»* // *LexUZ*. 2021 g. URL: <https://lex.uz/docs/5374442>.
22. Torebaj K. *Eshche raz o kino* // *Kazahstanskaya pravda*. 2023 g. URL: <https://kazpravda.kz/n/eshche-raz-o-kino/>.

УДК 914: 03
МРПТИ 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.004>

Shukeeva A.*¹, Utegenov M.² Adiyet K.³

¹доктор филологический (PhD) Sh Ualikhanov Kokshetau State University
E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru, Orcid 0000-0002-2057-6416

²candidate of Historical Sciences Sh Ualikhanov Kokshetau State University
E-mail: utegenov@inbox.ru, Orcid 0000-0003-3622-1806

³leading researcher at the National Academy of Education named after Y. Altynsarina
E-mail: kairken82@gmail.com, Orcid 0000-0002-1127-2664

THE ROLE OF CULTURAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE DAILY LIFE OF THE POPULATION OF THE VIRGIN LANDS REGION

Abstract

In 1951-1964 the daily life of workers at Virgin Lands campaign of cultural and educational institutions during the “development of virgin and fallow lands” is described. The state of cultural and educational centers in the former settlements of the virgin lands and new methods of cultural services for the population at the time of the arrival of the workers, the activities of state and party bodies on organizing the leisure of them, the state of cultural centers in Kazakhstan, which was part of Virgin and Fallow Lands in the USSR, the opinions of the authorities on this matter were considered.

The place and importance of cultural and educational institutions in the daily life of the inhabitants of the Virgin Lands covering the period 1951-1964 are analyzed on the basis of new archival data. Especially emphasizes that an extremely important aspect of the daily life of the inhabitants of the Virgin Lands is daily work, the organization of everyday life and leisure, large-scale cultural and educational work and its problems, the peculiarities of the life of the population during the Soviet period, the growth of "houses of culture" in farms with high capacity, on the study of the formation of cultural centers. During the study, it was noted that there were cases when small Kazakh villages were closed by houses of culture under the pretext of inefficiency of maintaining such institutions, instead, samples of Russian culture were promoted under the pretext of developing international socialist culture without taking into account the spiritual and cultural values of the indigenous people of the region, other nationalities and nationalities who arrived on virgin land.

Keywords: Virgin Lands campaign, workers at Virgin Lands, North Kazakhstan, The USSR, everyday life history.

А.Шукеева *¹, М.Өтегенов ², Қ.Адиет ³

¹Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, философия докторы (PhD)

E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru Orcid 0000-0002-2057-6416

²Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, тарих ғылымдарының кандидаты

E-mail: utegenov@inbox.ru Orcid 0000-0003-3622-1806

³Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының жетекші ғылыми қызметкері

E-mail: kairken82@gmail.com Orcid 0000-0002-1127-2664

ТЫҢ ӨЛКЕСІ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНДЕГІ МӘДЕНИ-АҒАРТУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада 1951-1964 жж. «тың және тыңайған жерлерді игеру» кезеңіндегі мәдени-ағарту мекемелерінің «тыңгерлердің» күнделікті өмірі сипатталады. Тың өлкесіндегі бұрынғы елді-мекендердегі мәдени-ағарту ошақтарының жағдайы мен тыңгерлер келген уақыттағы халыққа мәдени қызмет етудің жаңа жолдары, «тыңгерлердің» бос уақытын ұйымдастыруға байланысты үкімет пен партия органдарының іс-шаралары, қазақ ауылдарындағы мәдениет ошақтарының жай-күйі, ресми билік орындарының осы мәселеге деген көзқарастары қарастырылған.

1951-1964 жылдар аралығын қамтитын кеңестік кезеңдегі тың өлкесі тұрғындарының күнделікті өміріндегі мәдени-ағарту мекемелерінің орны мен маңызын тың архив деректері негізінде талданады. Әсіресе Тың өлкесі тұрғындарының күнделікті өмірінің маңызды аспектісі – еңбектегі күнделіктігі, тұрмыс жағдайлары мен бос уақытын ұйымдастырылуы, мәдени-ағартушылық жұмыстардың кең ауқымды жүргізілуі және оның проблемалары, кеңестік кезеңдегі халықтың тұрмыс салт ерекшеліктері, қуаттылығы жоғары шаруашылықтарда «мәдениет үйлері» бой көтеріп, мәдени ошақтардың қалыпташуын зерттеуге баса назар аударды.

Зерттеу барысында шағын қазақ ауылдарын мәдениет үйлерімен қамтылмауы, ондай мекемелерді ұстау тиімсіз деген сылтаумен жабылып қалған жағдайлар орын алғандығына тоқтала отырып, өлкенің автохтон халқының, тыңға келген өзге де ұлттар мен ұлыстардың рухани-мәдени құндылықтары ескерілмей оның орнына интернационалдық социалистік мәдениетті дамытып жатырмыз деген желеумен орыс мәдениетінің үлгілері насихатталғандығы көрсетілген.

Кілт сөздер: тың игеру науқаны, тың игерушілер, Солтүстік Қазақстан, КСРО, күнделікті өмір тарихы.

Шукеева А. *¹, Утегенов М.², Адиет К.³

¹Кокшетауский университеті имени Ш. Уалиханова, доктор философии (PhD)

ainur_shukeeva@mail.ru Orcid 0000-0002-2057-6416

²Кокшетауский университеті имени Ш. Уалиханова, кандидат исторических наук

utegenov@inbox.ru Orcid 0000-0003-3622-1806

³Ведущий научный сотрудник Национальной академии образования имени И.Алтынсарин

kairken82@gmail.com Orcid 0000-0002-1127-2664

РОЛЬ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ЦЕЛИННОГО РЕГИОНА

Аннотация

В 1951-1964 годах описана повседневная жизнь работников целинных земель кампании культурно-просветительных учреждений во время «освоения целинных и залежных земель». Состояние культурно-просветительских центров в бывших населенных пунктах целинных земель и новые методы культурного обслуживания населения на момент прибытия трудящихся, деятельность государственных и партийных органов по организации их досуга, состояние культурных центров в Казахстане, которые входили в состав Целинные и залежные земли в СССР, учитывались мнения властей по этому вопросу.

Место и значение культурно-просветительных учреждений в повседневной жизни жителей Целинного края, охватывающего период 1951-1964 гг., анализируются на основе новых архивных

данных. Особенно акцентирует, исключительно важным аспектом повседневной жизни жителей Целинного края является повседневность в труде, организация быта и досуга, широкомасштабное проведение культурно – просветительской работы и ее проблемы, особенности быта населения в советский период, рост «домов культуры» в хозяйствах с большой мощностью, на изучении формирования культурных очагов.

В ходе исследования было отмечено, что происходили случаи, когда небольшие казахские села закрывались домами культуры под предлогом неэффективности содержания таких учреждений, вместо этого пропагандировались образцы русской культуры под предлогом развития интернациональной социалистической культуры без учета духовно-культурных ценностей автохтонного народа края, других национальностей и национальностей, прибывших на целину.

Ключевые слова: Кампания по освоению целинных земель, рабочие на целинных землях, Северный Казахстан, СССР, история повседневной жизни.

Introduction.

In 1954-1964, in five regions of Northern Kazakhstan, the rural population's daily life during the most intense "movement of workers to virgin lands of Kazakhstan" is one of the fundamental topics of national historiography neglected by researchers. The article focuses on only one aspect of this large-scale topic - the role of cultural and educational institutions in the newly developed Virgin and Fallow Lands of the USSR and the daily lives of the population.

Everyday life (German: Alltagsgeschichte, English: Everydayness common sense, Russian: "Every day") is one of the most critical areas of modern historical science. Due to the lack of consistency in the scientific articles published on this topic in the Kazakh language, we decided to use the version closest to the German and English versions.

In general, this term's final approval refers to the second half of the twentieth century, although this term was first used under Z. Freud's book "The Psychopathology of Everyday Life," published in 1904 [1, 544]. Thus, in a study of a new historical direction, such as "everyday history" or "everyday life," the researcher's focus is on the subjective interpretation of the history of everyday life of ordinary people, that is, the world of life that is important for the individual. In this regard, the question of how representative we are in disclosing the essence of the phenomena we study is possible due to the expansion of our access to historical evidences, including archival documents and memories of people of that time, the collapse of the USSR and the opening of Kazakhstan as a result of becoming an independent state.

Researchers of "everyday history" or "everyday life" of Virgin and Fallow Lands in the USSR can be divided into three groups. The first is the "Western scholars" who laid the foundation for this direction, and the second is the USSR and Russian scholars who have focused on the daily history of ordinary people in the post-Soviet space, the collective nature of which has always prevailed in the East. The third group includes historians of the post-soviet countries of the USSR, including Kazakhstani historians. So far, a characteristic feature of the development of Kazakhstani historians' discourse in this direction is that it is limited to studying the everyday life of people in cities or the life of people at the beginning and first quarter of the last century. At the same time, this is a Soviet person in the "Soviet format." Furthermore, in the period of the history of Kazakhstan, known as the "Epic of the Rise of the Virgin lands," which has its epoch-making significance, taking into account the mental state of people of different nationalities, who were resettled in the northern hemisphere, such as the perception of national identity, the environment, changes in the Kazakhs and other ethnic groups that came to the development of virgin lands before, are not studied by researchers.

Historiographical review.

In Western Europe's historiography, the founders of this field of research were French and German scientists. In the 70s and 80s of the twentieth century, there were young scientists such as M. Planka, who proposed to abandon the historical tradition of workers' daily lives in various institutions and enterprises as the main object of historical research socio-political processes and structures on the Old Continent. Furthermore, the French scientists Mark Blok [2, 255] and Lucien Febvre [3, 629] in their writings argued that history should be considered as "the humanities of man and time." They laid the foundation for the synthesis of historical research at interdisciplinary sciences, such as history and philosophy, ethnology and psychology. Since then, Western historiography has developed a historical tradition of studying and describing ordinary people's daily lives from the general laws and causes of political and economic development.

However, there were representatives of German historiography who studied the research in this area in depth. They divided everyday life into several types of categories. The first is "Aneignung" - "possession of the world,"

in which when a person falls into a particular life situation, his actions and worldview sometimes contradict everyday life norms due to the individual's perception of social reality. They tried to substantiate the conclusion that the answer to why a person performed such actions in a particular situation can be explained only by considering the personality, human traits, and situation in the actual process, not by studying the established norms.

In this new historical discourse, we consider the American school the most developed cultural and anthropological direction of modern historical science. However, D. Winling, one of the brightest modern representatives of this school, concludes that a simple way of life, a person is a bastion against state violence and oppression [4]. Of course, this opinion corresponds to a person's psychological portrait prone to isolation in an individualistic society. In 20th century, in the Soviet period, a person was more interested in the public than in the individual. In most cases, a person in a team and his daily life were subject to intense state regulation.

Furthermore, the peculiarity of the cultural and anthropological direction developed by D. Winling attracts researchers' attention from the point of view of human psychology in the context of the crisis of other traditional community institutions of people in modern post-industrial society. F. Braudel, one of the American position's followers, presented aspects of historical research, analyzing historical-psychological, historical-cultural phenomena, historical and demographic processes from the perspective of a person's everyday life [5, 623]. We believe that this method can be widely used, considering human nature and society's peculiarities in the traditional Eastern and Soviet eras.

The emergence of new directions in the sociological sciences of that time contributed to the fact that the study of everyday life became a separate important branch of historical science. In particular, the emergence of modernist concepts such as the concept of sociological knowledge of P. Berger and T. Luckmann [6, 325] and the social feminist theories of A. Schutz [7, 300] had a decisive impact. The essence of P. Berger and T. Lukman's theory was to meet with witnesses of the past "face to face" and reconstruct and reconstruct the past image through interviews, thereby creating a picture of the whole world of the past.

Among the researchers developing this topic in the historiography of the Soviet Union were Anikeev A.A., Akhizerov A.S., Senyavsky A.S., Kruglov D.N, Sokolov A.K., Zhuravlev S.V. According to the Russian researcher Senyavsky A.S., "everyday history" is the most detailed, factual history of human life [8, 416]. The person who conducted a study of the Orenburg region's daily life and published a monograph was Kuznetsova O.V., whose work, was written based on materials from the Orenburg region, it was a Ph.D. thesis published in 2008 under the title "Everyday life of the first settlers 1954-1965". The author studies the formation of new social communities connected with miners' settlement in Russia's virgin lands, their problems arising from everyday life, demographics, marriage and family, and cultural centers in it. The formation of customs in the settlements of virgin lands' workers, which originated "artificially," was determined by analyzing the holidays [9, 318].

However, in Russian historiography, as a rule, researchers of everyday life have often taken urban residents' everyday lives as the main object of their work, the object of research. Furthermore, the largest socio-economic event in the USSR at that time was the development of priorities for the whole of Kazakhstan, especially in the five virgin lands' regions of the country, that is, the areas of daily life and work of the rural population in the agricultural sector remain outside the field of view of researchers to this day. Therefore, in the study, we try to comprehensively consider the history of the inhabitants of the northern region's daily life during the uplift of virgin lands.

The first collection of articles on the study of everyday life of the northern region population is called "North-Kazakhstan region in 1917-1957". It contains materials about the daily life of the urban population in the northern region [10, 155]. Besides, the local historian Dubitsky A. "On the life of Akmola" [11, 127] can be attributed to the works on the northern region's cities. Also, it would be possible to include the collective works of Malekhonkov V.G. and Tolstykh Z.P. [12, 46], works of Tumanshin K.M. [13, 24] on the history of Petropavlovsk, "Our Pavlodar" [14, 70], which made up the theme of the life of this city. In reports and articles at a scientific and practical conference organized in 1990 in the virgin center of Tselinograd near the Scientific Academy of the Kazakh SSR Institute of History and Ethnology named after Sh. Valikhanov and the Tselinograd Regional Party Committee, together with the Tselinograd Pedagogical Institute named after V. Seifulin, an attempt to approach the socio-political problems of the Ishim region, including the epic of the uprising, from a new methodological point of view [15]. In such a historical discourse, the article by the researcher Abuev K. "On the history of the development of virgin lands in Kazakhstan," published in the proceedings of the conference, examines the historiography of the virgin lands' epic and emphasizes that only until 1975 about 15 thousand different works were published.

Although the works of the nationwide movement, the party and the Soviet organizations, which raised the virgin lands, are described in these words in a panoramic manner, the authors trapped in the Soviet ideology could not come to the study of virgin land campaign issues in terms of scientific criticism and analysis. Western historians and researchers have not considered the scientific criticism of the development of Virgin lands in such a short time and volume. Several foreign authors have noted that the indigenous people's interests have been trampled on by voluntaristic decisions [16, 114-118]. In general, the campaign to raise virgin lands in Kazakhstan was deliberately and purposefully ignored by the Kazakh people's economic and social needs, who for centuries lived and mastered this lands by voluntaristic methods. The imperial-colonial psychological virus poisoned those who came to the virgin lands. In this regard, there were frequent clashes between the local population and the "virgin lands' workers." It was said that the USSE, under the guise of international slogans, carried out the royal era's colonial policy. M.A. Khamitova, who profoundly and widely touched upon this issue in her 2020 research paper "Foreign historians of the development of Virgin and Fallow Lands," quotes the following comments of Western foreign scientists: "It is known that most researchers of the Western Soviet Union viewed the Soviet period in Kazakhstan as "neo-colonialism," and emigration to Kazakhstan as a continuation resettlement policy of tsarist Russia, Stolypin's agrarian reform. For example, if the English historian Malcolm D. Kennedy, in his book "A Short History of Communism in East Asia," wrote: "Russian characters and politics remain unchanged. Soviet goals and aspirations are essentially identical to those of the tsarist", in his 1958 book "Red Imperialism," published in Turkish, Tahir Chagatai was convinced that the non-Russian-speaking peoples of the Soviet Union would be "enslaved by the colonial system."

Moreover, the French historian Vincent Montaigne wrote in his book "Soviet Muslims" that "Kazakhstan in all respects turns into a Russian colony." German orientalist H. Findeisen and H. Schlenger explain the problem of virgin lands campaign not only in economic terms but also in terms of political factors. In particular, H.Findeisen, in an article published in the second issue of "Osteuropa" in 1954, explained that the primary purpose of the development of virgin lands was the mass Russification of national territories in order to strengthen the empire. Besides, the Western media considered the influx of migrants from Russia and Ukraine to develop Virgin and Fallow Lands in Kazakhstan as a pressure on the local population's national interests.

Furthermore, R. Leerd and I. Chappel, in the article "Kazakhstan - the agricultural core of Russia," wrote that, "as a result of joining the Soviet regime, the Kazakhs moved away from their former way of life, that was, a nomadic way of life" [17]. Of course, since Kazakhstan was a closed country of the USSR at that time, the lack of access to documentary materials, and foreign historians' opinions, we also see the erroneous conclusions of the lack of precise knowledge of the real historical situation in Kazakhstan. At the beginning of the campaign, the Kazakhs were engaged in pastoral cattle breeding but moved to the settlements. In the north, Kazakhs began to run a complex of Soviet collective farms, along with livestock farming.

Several works on the study of the North Kazakhstan region's history and the region in the 2000s began to show up. Among them is the first part on the history of the Kostanay region and the city, published in 2003, and the second part in 2007, edited by Ternov I.K. "History of Kostanay region: past and present" [18, 508], history of Pavlodar region, the theme of everyday life of the population is written based on extensive archival materials, which is reflected in the works of Bolting V.D. [19, 612], Chmykh N. [20, 205].

The study of such works in the 21 century has every reason to believe that in the first decade of the 20 century, the theme of everyday life in cities became one of the most studied historical topics in Kazakhstan. Among such fundamental studies is the work of Abdrakhmanova K.K. "Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1945-1953" [21, 30], and monographs of Kozybayeva M.M. "Everyday life of the urban population of Northern Kazakhstan in 1920-1930", published in 2015 [22, 208]. For the first time in her research, Kozybayeva M.M. tried to show the urban population's life in the northern region in terms of cultural and anthropological concepts through archival, statistical, periodicals, movies, and photographs. In her work, she compared the changes in the Kazakh society and foreigners' society based on national history discourse. There are also researchers for the theory and methodology of everyday research in Kazakhstani historiography whose articles were published: Abenov D.E., Alibay Zh.D. "History of everyday life as a methodological problem" [23, 116; 193], Zhalmagambetov E. "Methodology of the history of everyday life and its research methods" [24], Abdrakhmanova K.K. "Problems of the history of the city diary in modern Russian historiography."

We believe that a common feature of many scientific articles published in Kazakhstan's historiography is the development of virgin and fallow lands, its historical consequences, and lessons learned. The work of Abdraitova A.S. "Development of virgin and fallow lands: history and lessons" [25] can be attributed to the articles devoted to the negative impact of the virgin campaign on the demographic, social, spiritual, and cultural situation of the local population, the social situation of the migrants. Another article by the same author was

published (in Russian) in 2008 in the journal "Eurasian Community" "Social consequences of the development of virgin lands in Kazakhstan" [26, 93-99].

As researcher Akhmetova L. noted in her monograph "Patriotism in the Perspective of History" published in 1996, the migration of such a large number of people from all Union republics to the Kazakh steppes and their exceptional political support was not limited to foreigners. This changed Russians and Ukrainians' opinion, who settled on Kazakh land in the first half of the twentieth century and assimilated with the area.

It was told that the concept of "virgin lands worker" was eliminated, and the concept of "Kazakhstani citizen" came to replace it [27, 48]. As a result, the change of toponyms began to change since royal eras, gained momentum, and new ideological names were discovered only in the Kokshetau region. For example, the names of farms and settlements such as "Kantemirsky," "Tikhookensky," "Krasnoflotsky," "Tselinny," "Harvest", "Zolotaya Niva". "Researcher Kaisarov K. wrote about this that "new Russian-Slavic names were given without discussion, without a referendum" [28]. So, we see that various aspects of Virgin and Fallow Lands era in Northern Kazakhstan have already been touched upon. However, the history of the settlers and residents of this region's daily life was not given due attention.

Methodology.

To reveal this topic, the historian abandoned the paradigm of the "mass" and considered people in that "crowd" as adults and children with a specific cultural and psychological identity, their dreams, based on archival documents, using anthropological principles, focusing on a fundamental topic that is still ignored by researchers of domestic historiographies, such as the daily life of the rural population during the Virgin lands campaign in North Kazakhstan in 1954-1964, the only aspect of the topic is the use of methods of statistical analysis, comparative historical analysis of the impact of cultural and educational institutions in Virgin and Fallow Lands of the USSR and its part Northern Kazakhstan region on the daily lives of the population.

Main part.

In the 50s-60s of the 20th century, the fact that so many people come to the Virgin and Fallow Lands, and their cultural centers are located in rural areas, and not in cities, is a big socio-political problem for local councils and party, Komsomol bodies which have become an important issue. It was necessary to create a socially significant system, starting with commercial establishments serving the virgin lands' workers, a club, a library, and a bathhouse. When such structures were not put into operation, various negative situations arose among the virgin lands' workers. Activities such as recreation on "wild lands" on the banks of rivers and lakes, drinking alcoholic beverages in apartments, which eventually escalated into conflict, clashes with residents in neighboring villages, complicated the work of law enforcement agencies, and exacerbated the criminal situation. Among the virgin lands' workers, there were representatives of the former criminal world from the GULAG camps. The then newspaper Akmola Pravda reported: at the end of 1957. V. Y. Leiman and K. Aitzhanov committed a severe crime: the first killed his three children and stepmother, and the second one killed citizen Stanko. Akmola regional court sentenced the killers to the strictest death penalty" [29, 116 p].

A state farm office, a village council building, a shop with three sellers, a bathhouse, a library, where a collection of political and agricultural literature, including fiction, consisted of 2,500 books, were opened in the Kalininsky state farm of the Molotovskiy district of Akmola region, which is the center of virgin lands cultivation. The opening of a club for 200 people in this state farm was a happy event in its cultural life. The club hosted movies and large festive events, official meetings, and an amateur art club. The amateur art group organized at the state farm performed not only in their village but also in other district settlements with concerts [30, 81-82 p.] Our experience in organizing a new grain farm "Kalininsky". Molotovskiy district of Akmola region.

As a result, many people have the opportunity to spend their "leisure time" meaningfully. We can say that it has created conditions for the spiritual growth and intellectual development of people.

As mentioned earlier, the book should be noted, thanks to the state order of that period, to meet the demand for literary works in great demand among readers. At the time, witnesses often said that books from the rural library could be read freely in the city. The amateur movement's development was significant in the population's aesthetic education, so the authorities paid particular attention to this issue and took appropriate measures. For example, based on the decision of the Virgin Lands - Territorial Party Committee of the Republic of Kazakhstan, with the approval of the city party committee bureau, the final concert was scheduled for March 10-21, 1964, and this year it was decided to involve 30 amateur groups instead of 18 [31, 32. 37 p.]. During this historical period, cultural and educational work began to be carried out on a larger scale than before. Although clubs have long existed on the old state and collective farms before the rise of the virgin lands, they have often been places of public gatherings and film screenings. They had limited opportunities to educate the population.

Moreover, not all settlements in the Northern region had such cultural centers as clubs and libraries, and in the virgin lands, these cultural centers did not yet have a full-fledged coverage of the general population. The archival materials confirm the examples we have studied. Moreover, due to the predominance of young people in most of the population's demographic structure, the proper organization of their "leisure" was a severe social problem. Proper organization of "leisure" of youth also significantly impacted the criminogenic situation in the "virgin lands." Most of the crimes among youth in the "virgin lands" were committed by this group of unorganized people. According to the USSR Ministry of Internal Affairs and KGB (Committee for State Security) data in 1956-1964, 60% of the registered crimes in the virgin lands areas were committed by young Harvest participant on virgin lands on state farms. At the same time, petty hooliganism was widely reported in the press at the time. An article in the Priishimsky district newspaper said: "Unfortunately, in our district, there is various hooliganism in public places (clubs, canteens, shops, etc.), in particular: swearing, people walking on the street on their own, such as touching, fighting in clubs, deliberately destroying public places of rest" [32, 146 p.]. The increase in such large-scale crimes can be explained by the diversity of the "virgin lands workers," a large number of youth among them, the recent amnesty from prisons and the significant number of those involved in the campaign. These factors have led to a sharp decline in the ethics and culture of human relations.

Before organizing this work in a particular, systematic way, it was a simple form of "leisure" at the family level or in a group, such as going to the river, lake, forest to rest. Furthermore, from the second half of the twentieth century in the 50s, clubs and libraries began to function as centers of mass cultural and educational life in the "Virgin Land." The work on raising the culture of the rural population has begun to bear fruit. People subscribed to periodicals and became passive students and authors of articles and poems published in the district and regional newspapers. The press also frequently published articles by freelance reporters on various issues or private correspondents from various publications about the community's life. One of the forms of art that re-emerged from the situations of everyday life of virgin lands were ditties.

Such objective reasons required the improvement of the library system and other cultural sites in the new areas. One of this work's main goals was to restore the "Virgin Lands criminogenic situation." Auto clubs, youth festivals, a decade of literature and art, amateur concerts played a vital role in this direction. Along with folk theaters, choral singing and vocal ensembles were created. In Kazakhstan's virgin and fallow lands in 1955, it is planned to install 452 cinemas, 416 of which are mobile cinemas and 56 are stationary. Bulayev district of the North Kazakhstan region was one of the largest districts in the region. There were 11 state farms and five collective farms, one district library, a children's library, and a culture house. In the district's settlements, there were 16 rural libraries, 11 rural clubs with cinemas, but there were no cultural institutions in 54 settlements of the district. For example, in one Kalinin state farm, there were three libraries and two clubs in 17 settlements, and in 12 settlements, there were no cultural institutions at all. To rehabilitate this situation in the Bulayev district's settlements in 1958, it was planned to open nine new clubs and one library [33, 1 p.]. The situation in the neighboring Presnovsky District was much better than in the Bulaevsky District. By the 40th anniversary of the Great October Revolution, the district leadership and builders gave a new impetus to work in this direction, and by October 1, 1957, they opened 25 cultural institutions, including 11 cinemas. Many clubs did not follow safety precautions when watching movies.

In 21 cultural places, there were impressive halls with cinemas. In 18 cultural institutions: clubs and "red corners," schools did not have such halls. The certificate, written by the head of the regional department of culture, O. Soshnikova, contains the following information: "At the end of the year, the club institutions' work was checked and evaluated. As a result, the commission highly appreciated the work of Ryazanov, head of the Vozvishin village club, Kapitonov, head of the Kalinin state farm, and A. Sukhov, head of the Molodezhny state farm. At the same time, the commission noted that the district party committee and the district executive committee do not pay enough attention to the development of cultural and educational institutions in Bulayev district and some local party organizations' position. It noted that little attention was paid to the development of amateur art in the region. In the large grain farming Chistovsky there was no amateur orchestra, except for the brass one, and people are dissatisfied with the head of the party organization of the state farm, chairman of the workers' committee Glushchenkov. There were many workers in the village, but there were no opportunities to organize them. Even chess and checkers clubs were not opened in the club, but there was a pharmacy in the club as if there was no other place. There were movie screenings in the club every day, but youth cannot find a place to rehearse. The club stage had been renovated and it was not equipped. These problems did not bother the leaders. In this regard, the local youth-produced Russian-style ditties for "party organizer" and "worker":

"Dear party organizer
Where do you disappear?"

Too many lectures a long ago
I did not read in the state farm”.

Out of 18 amateur groups, only 7-grain state farms of Kalinin, Bulaev, Zhdanov, Vozvyshen, Molodezhny, and Bulaev MTS participated in the annual regional amateur festival. The rest did not come, including Chistovskiy grain state farm, located only 12 km from the district. There are 10 thousand people in the Bulayev district center, but a decent house of culture has not been built yet. The House of Culture staff is well-equipped, previously located in the library's old building, amateur artists of our district center have repeatedly won regional competitions. There was no decent “House of Culture,” so young people did not have a place to go in their spare time. A cinema dedicated to the 40th anniversary of October was opened in Bulayev. It seems that the district administration considered the cinema building as a “House of Culture.” That is why the party held meetings of activists, conferences of the Komsomol, and placed campaign points in this building connected with the election campaign. As a result, the cinema was not able to fulfill its work plan. The annual income from the screenings was only 9 thousand rubles [34, 2-3 p.].

One of the largest virgin districts in the Pavlodar region was Pavlodar district, only in the collective farm named after Kirov in 1954, 1375 hectares of land was cultivated, and Jacob Behnke’s team achieved the best result in Kazakhstan, yielding a yield of 20.1 centners per hectare. In 1955, the Kirovites increased their incomes, and they had a chance to exhibit at the All-Union Exhibition of the National Economy. The choirs “Chernoretsky” and “Olginsky” of this area dates back to 1955. It started with the choir of the village club and still works today. The first performance of the choir took place at the 1955 annual exhibition of artists. In the same year, 22 creative teams from machine and tractor stations and collective farms took part in the district competition [35, 113-114].

At a meeting of the regional committee of Kokshetau region was held a special meeting on the short-term preparation of cultural and educational institutions. During the meeting, the head of the regional department of culture listened to Comrade Islamkhanov and concluded that the regional cultural centers' readiness to work in winter conditions was unsatisfactory. Only 20 of the 54 cultural and educational institutions of the region, which were subject to capital repairs, were repaired, and most of the 169 cultural and educational institutions that are subject to significant repairs were not conducted qualitatively. In Ruzaevskiy, Krasnoarmeitskiy, Kyzyltu districts, there was an acute problem of providing fuel for cultural and educational facilities in winter and the inadequate provision of clubs with musical instruments and furniture [36, 116.].

This document was called the publication of a district newspaper in Russian in the Kyzyltu district. According to current stereotypical approach, there was a misconception that a Northern region is a place where the population had been mixed or predominantly Russian-Slavic. One of the clearest examples of this was the ethnic composition of Kyzyltu district of Kokshetau region, which borders with Omsk, Russian Federation. The document stated (It is written in the archival document of the administrative-territorial structure of Kokshetau region of the same period that the ethnic composition was not taken into account) [37, 68 p.]. Currently, about 6,000 Russians and Ukrainians had moved to the district. As workers, they were interested in the life of the district. However, the district newspaper was published only in Kazakh. The district party committee asked the higher authorities to publish the second newspaper in the district in Russian under the name “Harvest” in 800 copies [38, p. 379]. One of the issues to be addressed in the settlers' adaptation to the local area was that they did not even want to teach the local people's language at an elementary level to tell about the history and culture of the Kazakhs. However, in a letter to the second secretary of the Communist Party of Kazakhstan, L.I. Brezhnev, the North Kazakhstan region's leadership, noted the growing importance of newly established state farms in the regional economy, noting that they were organized in Oktyabrskiy and Presnov districts, 150-300 km from the regional center. The editorial office announces the state farm department's opening, which writes about state farms' life and works, economic experience [39, 342 p.]. Thus, the decisions to inform and ideologically support the “virgin lands campaign” were made at the highest level.

It was easy to see that the settlers were given a completely different “installation” than the Moscow Center. They realized that they were “conquerors” of the “nameless” steppe, cultivators of lands that had not been directly involved in agriculture for centuries, and that they were coming to the land of nomads, who were “uncivilized” and “wild” at the perspective of the party and the government. The psychological pattern inherent in the Virgin lands' workers' psychology, especially in its first waves, was a “cultural superiority, a sense of domination” that existed in all imperialist nations and it was influential for a very long time. Furthermore, such “humanism” means Soviet international aid, brotherhood. The bridge was a bit obscure and was supported by the highest level of the USSR leadership. On the contrary, they deliberately stated that the Kazakhs of the Karasu district of the Kostanay region, who were rapidly “Russified” in historiography, despite the official policy of the party and government,

they kept their customs and traditions at the level of a problem that required an immediate solution, which could be seen in the following archival document.

The newspaper “Virgin Land” published article about the Karasu district of the Kostanay region's cultural life: Chapaev subdivision of the state farm named after Ilyich is a small village. Seventy-one families live here, most of them are students of the local library. Here we are talking about the residents of a single Kazakh village. The head of the library Abdrakhman Zhunusov is one of the most respected people in the village. If you look at the cultural life of the district, you can see its shadows. For example, cultural and educational institutions' work is revived only during the hot season, such as spring sowing and harvesting, and then slows down. Local parties and trade unions have not been sympathetic to the stabilization of cultural institutions. In the last two years in the state farms “Koibagar,” “Pavlovka” club managers were replaced twice. What kind of work should be done in a club where the manager is not stable? Lectures of the local party and soviet workers in places of culture are rare. Sadly, religious holidays and rituals are still celebrated in some parts of the district religious beliefs, and animals are slaughtered and sacrificed. The periodicals of that period are supported by archived data on the population's daily spiritual life [40, 156 p.].

During the virgin lands campaign period, remarkable work was carried out to form Soviet traditions. One example was establishing a 14-member city council in Tselinograd, the Virgin Lands center, to promote and introduce Soviet traditions and customs systematically. Asanov A.M., the secretary of the city party committee, was approved as the council's chairman. Attention was paid to the celebration of other events in the people's lives, such as marriage, the birth of a child, the issuance of passports to boys and girls, enlistment in the Soviet Army. For this purpose, it is planned to hold marriages at least twice a month, and once a month in the Palace of Virgin lands workers and Railwaymen [41].

Conclusion.

The virgin lands workers who settled in the northern part of Kazakhstan for a short historical period changed the demographic profile of the region and changed the nature of cultural and spiritual development in rural areas. Genres and Russian culture models were propagandized under the pretext that Kazakhstan was developing an international socialist culture instead of considering the spiritual and cultural values of the autochthonous people of this region, other nations, and ethnic groups. The library funds opened in the virgin lands also consisted mainly of books in Russian.

In the northern region, cultural institutions' coverage, which had a special place in the population's daily spiritual life, i.e., clubs, libraries, periodicals, has been substantially resolved. By 1964, not a single virgin land state farm center had been built and put into operation. In some high-capacity farms, “houses of culture” have sprung up. Before the development of television, clubs and houses of culture became a place of leisure for the population and a place for communication. In rural areas, the rural intelligentsia was formed, which became the intellectual basis for these cultural centers. Cultural centers were the only public places that increased the solidarity and unity of the rural population. Most of them were Kazakh villages, which were located in buildings with cultural centers that were not adapted to this process. Coverage of Kazakh villages with cultural centers was based on the principle of “residual.” Even in some small villages, such facilities had been shut down because they are inefficient. This, in turn, was a typical situation in the Kazakh villages of the northern region.

References:

1. Freud, S. (2015), *Psychopathology of everyday life*. – Moscow, Publishing house “Prosveshchenie”: p.544.
2. Block M. (1986), *Apology of history or craft history*. 2nd edition, add., In: Lysenko Ed., E.M. – Moscow, Nauka: p.255.
3. Febvre, L. (1991), *Combats pour l'histoire*. – Moscow, Nauka: p.629.
4. Sperner, E. (1985), *Die neue Geschichtsschreibung. Geschichtswerkstätten und Geschichtsprjekte in der Bundesrepublik (Kooperschichtsprjekt I Historisch-politische Arbeiter-Bewegung in der Region)*. Bielefeld.
5. Braudel, F. (1992), *Structures of Everyday Life the Limits of the Possible*. – Berkeley, University of California Press: p.623.
6. Berger, P., Luckmann, T. (1995), *Social construction of reality. A treatise on the sociology of knowledge*. – Moscow, Moscow Philosophical Foundation “Academy-Center” “Medium”: p.325.
7. Scuts, A. (1976), *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. In: Brodesen, A. Ed. – Netherlands, Martinus Nijhoff Publishing House: p.300.
8. *Diary as a methodological problem of micro and macro-historical research // History in the XXI century: a historical and anthropological approach to teaching and studying the history of mankind (Materials of the*

international Internet portal www.auditorium.ru. In: Kerevo, V. Ed. – Moscow, Moscow Public Fund, (2001), p.416.

9. Kuznetsova, O.V. (2008), *Daily life of the first settlers 1954-1965. Dissertation for candidate of historical sciences.* - Orenburg, 2008: p.318.

10. *North Kazakhstan region in 1917-1957: collection of articles.* (1957). -Alma-Ata: Kazgosizdat: p.155.

11. Dubitsky, A.F. (1959), *Akmola is a famous city.* – Akmolinsk, Kniga, 1959: p.127.

12. Malekhonkov, V.G. & Tolstykh, Z.P. (1959), *The emergence of the city of Kostanay.*- Kostanay: Kostanay oblizdat: p.46.

13. Tumanshin, K.M. (1960), *The history of the development of Petropavlovsk and its district (1861-1917) Dissertation for candidate of historical sciences.* – Alma-ata: Nauka: p.24.

14. Nash Pavlodar. (1970). – Alma-Ata: Kazakhstan: p.70.

15. *Socio-political history of the Priishim region.* 1990. (Abstracts and speeches at conferences). - Tselinograd.

16. Abuev, K.K. (1990), “On the question of the history of the development of virgin lands in Kazakhstan“. Tselinograd: pp.114-118.

17. Khamitova, M.A. (2020), *On the development of virgin and fallow lands by foreign historians "Eurasian Union of Scientists (EUS), 1 (70).*

18. Ternovoi, I.K. (2007), *Kostanay region: past and present, 2 part, In: Ternovoi, I.K. Ed. - Kostanay: Printing house Kostanay: 508.; 2003, 1 part: 409.*

19. Boltina, V.D. (2004), *Life is unthinkable without an archive // Collection of articles and essays.* - Pavlodar: ECO: p.612.

20. Terenik, M. & Chmykh, N. (2004), *Pavlodar: stages of growth of Pavlodar: p.205.*

21. Abdrakhmanova, K.K. (2009), *Everyday life of the cities of Central Kazakhstan 1945-1953. Dissertation for candidate of historical sciences.* – Karaganda: p.30.

22. Kozybaeva, M.M. (2015), *"Everyday life of the urban population of Northern Kazakhstan in the 1920s-1930s." Thesis for the degree of Doctor of Philosophy (PhD).* – Astana: p.208.

23. Abenov, D.Y. & Alibay Zh.D. (2015), *"The history of everyday life as a methodological problem" // Materials of the international scientific-practical conference "Theory and methodology of historical science". Kostanay: 116, p.193.*

24. Zhalmagambetov, E. (2014), *Methodology of the history of everyday life and methods of its research // Historical reading №2 (2).* – p.35.

25. Abdiraimova, A.S. (2009), *Development of Virgin and Fallow lands: history and lessons // Bulletin of Almaty, №2 (3).* – p.48.

26. Abdiraimova, A.S. (2008), *Social consequences of the development of Virgin lands in Kazakhstan // Eurasian community.* - No. 4: pp.93-99.

27. Akhmetova, L. (1996), *Patriotism in the corner of history.* Almaty: Sanat: p.48.

28. Kaisar, K. (2014), *Attitude to the development of virgin lands // History of Kazak №6 (129), August-September.* – p.117-123.

29. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. fund 1541, 3 inventory, case 454, p.116, Murderers sentenced to death Akmolinskaya Pravda, 8.09.1957.*

30. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. fund 1987, 1 inventory, case 50, p. 81-82, Our experience in organizing a new grain farm "Kalininsky". Molotovskiy district of Akmola region.*

31. *State Archive of Russian Federation, fund 5451, 58 inventory, case 32. p.37, Speech by the head of the department of culture of Kokchetav, Comrade Ruslyakov.*

32. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. fund 1541, inventory 3, case 487, p.146, "Compliance with public order and the rules of a sociological society." February 26, 1958 the newspaper "Stalin's banner" No. 18 (2102).*

33. *State Archive of Northern Kazakhstan, fund 2057, inventory 1, case 90, p. 1, About the state of cultural institutions of the Bulaevsky region.*

34. *State Archive of Northern Kazakhstan, fund 2057, inventory 1, Case 90, p.2-3, About the state of cultural institutions of the Bulaevsky region.*

35. *Virgin land: yesterday, today, tomorrow.* (2004). – Almaty: 113-114. (Virgin land: yesterday, today, tomorrow, 2004: pp.113-114)

36. *Newspaper "Virgin Land" (1961), July 1: pp.116. -12 б.*

37. Presidential State Archive of Kazakhstan, fund 708, inventory 27, case 1113, page.68, Kokshetau region. Administrative data from January 1, 1954
38. Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 708, inventory 27, case 574, p. 379, Report to the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan to comrade Ponomorenko P.K. about the publication of a regional newspaper in Russian in the Kyzyltus region.
39. Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 708, inventory 27, case 574, 342 p. Letter to the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, Comrade Brezhnev L.I. of July 21, 1954.
40. Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 708, inventory 27, case 1117, p.156. Minutes of the XI Kokshetau city party conference. Propaganda and agitation.
41. Newspaper "Virgin Land", (1965), № 3. 10th of February. - p.8.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зигмунд Фрейд Психопатология обыденной жизни. Издательство «Просвещение» Москва 2015. Электрондық нұсқа көлемі 477 Кб.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка. –Изд.2-е, доп., пер. Е.М. Лысенко. - М.:Наука,1986-255 с.
3. Февр Л. Бои за историю.-М.: Наука,1991.-629 с.
4. Sperner E. Die neue Geschichtsschreibung.Geschichtswerkstaetten und Geschichtsprjekte in der Bundesrepubik (Kooperschichtsprjekt1 Historisch-politfsche Arbetter- Bewegung in de Region). Bilefeld, -1985
5. Braudel F. Structures of Everyday Life the Limits of the Possible. - Berkeley: University of California Press, 1992.- p. 623.
6. Бергер П.,Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Московский философский фонд «Academia-Центр» «Медиум», 1995. - 325 с.
7. Scuts A.Collected Papers II. Studies in Social Theory. Edited by A. Brodesen.-The Netherlands:Martinus Nijhoff Publishers,1976.-300 p.
8. Повседневность как методологическая проблема микро и макроисторических исследований //История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества (Материалы международной Интернет конференции 20.03-14.05.2001 на информационно-образовательном портале www auditorium.ru) / Под.общ.ред В.В. Кереево. – М.: Московский общественный фонд ,2001. -416с.
9. Кузнецова О. В. Повседневная жизнь первоцелинников 1954-1965гг. дис.канд. ист.наук. – Оренбург, 2008.-318 с.
10. Северо – Казахстанская область в 1917-1957 гг.: сборник статей. - Алма-Ата: Казгосиздат,1957.-155 с.
11. Дубицкий А.Ф. Ақмола –город славный. – Ақмолинск: Книга,1959.-127 с.
12. Малехоньков В.Г.Толстых З.П.Возникновение города Кустаная. - Кустанай: Кустанайский облгиздат,1959.-46 с.
13. Туманин К.М.История развития Петропавловска и его уезда (1861-1917 гг.) автореф.канд.ист.наук.- Алма-Ата: Наука, 1960. – 24с.
14. Наш Павлодар. –Алма-Ата: Казахстан, 1970.-70 с.
15. Социально-политическая история пришимья.(Тезисы и выступлений на конференции) Целиноград 1990.
16. Абуев К.К. «К вопросу истории освоения целинных земель в Казахстане. Целиноград. 1990 114-118 с. Бұл да сонда.
17. Хамитова М.А. Шетел тарихшылары тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) 1(70), 2020.
18. Костанайская область:прошлое и настоящее: в 2 ч./ под. ред. И.К. Тернового.- Костанай:Костанайский печатный двор,2003.-Ч.1.- 409 с. 2007-Ч.2.-508 с.
19. Болтина В.Д. Немыслима без архива жизнь //Сборник статей и очерков. –Павлодар: ЭКО,2004.- 612 с.
20. Тереник М., Чмых Н. Павлодар: ступени роста. Павлодар, 2004. -205 с.
21. Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана 1945-1953 гг.: автореф. ...канд.ист.наук. - Караганда, 2009.-30 с.

22. Козыбаева М.М «Повседневная жизнь городского населения Северного Казахстана в 1920-1930-е гг.» диссерт. На соискание ученой степени доктора философии (PhD) – Астана, 2015. 208 стр.
23. Абенов Д.Е., Алибай Ж.Д. «История повседневности как методологическая проблема» //Тарих ғылымының теориясы мен әдіснамасы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары жинағы. Қостанай, 27-наурыз 2015 ж. 116, 193 бб.
24. Жалмағамбетов Е. Күнделікті өмір тарихының методологиясы мен оның зерттеу әдісі //Тарих тағылымы №2(2) 2014.-35 б.
25. Абдираймова А. С. Тың және тыңайған жерлерді игеру: тарихы мен тағылымы // Хабаршы Алматы, №2 (3) 2009. – 48 б.
26. Бұл да соныкі. Социальные последствия освоения целинных земель в Казахстане //Евразийское сообщество. 2008. - №4.- С.93-99.
27. Ахметова Л. Патриотизм в ракурсе истории. Алматы: Санат, 1996. – С.48.
28. Қайсар Қ. Тың жерлерді игеруге көзқарас //Қазақ тарихы №6(129), тамыз-қыркүйек, 2014. – 117-123 бб.
29. ҚР ОМА. 1541– қ., 3 т., 454-іс. 116 п Кісі өлтірушілерге ату жазасы берілді. //Ақмолинская правда. 8.09. 1957 ж
30. ҚР ОМА 1987– қ., 1 т., 50-іс. 81–82 п. Наш опыт организации нового зерносовхоза «Калининский». Молотовского р-на Ақмолинской области.
31. РФ МА. 5451– қ., 58 т., 32-іс. 37 п. Выступление зав.гор.отдела культуры г.Кокчетав товарища Руслякова.
32. ҚР ОМА. 1541– қ., 3 т., 487-іс. 146 п. «Соблюдать общественный порядок и правила социалистического общежития». 26. 02. 1958 г. //Сталинское знамя. №18 (2102).
33. СҚММ. 2057– қ., 1 т., 90- іс. 1 п. О состоянии учреждений культуры Булаевского района.
34. СҚММ. 2057– қ., 1 т., 90- іс. 2-3 п. Бұл да сонда.
35. Целина: вчера, сегодня, завтра. Алматы, 2004, стр. 113-114
36. «Тың өлкесі» газеті 1961 №116, 1 июль. – 12 б.
37. ҚР ПА. 708 –қ., 27-т., 1113-іс, 68 п. Кокчетавская область. Административные данные на 1 января 1954 г
38. ҚР ПА. 708 –қ., 27-т., 574-іс, 379 п. Докладная записка к Секретарю ЦК КП Казахстана товарищу Пономоренко П.К. об издании районной газеты на русском языке в Кызылтуском районе.
39. ҚР ПА. 708 –қ., 27-т., 574-іс, 342 п. Письмо Секретарю УК КП Казахстана товарищу Брежневу Л. И. от 21 июля 1954 г.
40. ҚР ПА. 708 –қ., 27-т., 1117-іс, 156 п. Протокол XI –ой Кокчетавской городской партийной конференции. Пропаганда и агитация.
41. //Тың өлкесі газеті 1965. № 3. 10-ақпан. - 8 б.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 94(4)"375/1492"
МРНТИ 03.09.25

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.005>

Байдаулетова М.А. *1

*Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. Алматы, Казахстан
<https://orcid.org/0000-0002-3719-2902>
e-mail: maiya_79@mail.ru*

**ГЕНДЕРНЫЙ ВОПРОС ДУХОВНО-РЫЦАРСКИХ ОРДЕНОВ:
РОЛЬ СЕСТЁР ГОСПИТАЛЬЕРОВ В КРЕСТОВЫХ ПОХОДАХ**

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению и анализу гендерного вопроса Духовно-рыцарских Орденов и Крестовых походов.

Целью данной статьи является рассмотрение такого сложного исторического явления как участие женщин в духовно-рыцарских ордена и крестовых походах, что позволяет нам более объективно рассмотреть данный феномен, дав новую точку зрения на происходившие тогда события, показывая также как разные уставы (августинский или бенедиктинский) влияли на отношения к женщинам в разных Орденах - от полного их неприятия до достаточно значимых ролей в иерархии Ордена. Также затрагивается роль сестёр мирянок, которые зачастую были богаты и влиятельны.

Актуальность проблематики данной статьи выражена в том, что представлен современный взгляд казахстанских исследователей на гендерный вопрос крестовых походов, в частности роли сестёр госпитальеров на основе анализа латинских исторических источников и современных трудов западных ученых.

На современном этапе изучения деятельности духовно-рыцарских орденов в условиях Крестовых походов появляются работы по исследованию роли женщин в Орденах, поскольку гендерный вопрос, ранее практически не затрагивающийся, на сегодняшний день, является одним из наиболее важных в исследовании данной проблематики.

При работе над статьей были использованы различные научные методы и подходы не только исторической дисциплины как таковой, но и междисциплинарные методы.

Ключевые слова: гендерная история, Крестовые походы, Духовно-рыцарские Ордена, Орден госпитальеров, Орден тамплиеров, Средние века

М.А. Байдаулетова *1

*²Әл-Фараби Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: maiya_79@mail.ru*

**РУХАНИ-РЫЦАРЛЫҚ ОРДЕНДЕРДІҢ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕСІ:
КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫНДАҒЫ ГОСПИТАЛЬЕР АПАЛЫ-СІҢЛІЛЕРДІҢ РӨЛІ**

Аңдатпа

Бұл мақала Рухани-рыцарлық ордендер мен крест жорықтарының гендерлік мәселесін қарастыруға және талдауға арналған. Бұл мақаланың мақсаты - әйелдердің рухани - рыцарлық ордендер мен крест жорықтарына қатысуы секілді күрделі тарихи құбылысты қарастыру, бұл бізге осы құбылысты объективті түрде қарастыруға мүмкіндік береді, сол кезеңде болған оқиғаларға жаңа көзқарас беріп, сонымен қатар әртүрлі жарғылар (августиндық немесе бенедиктиндік) әртүрлі ордендердегі әйелдерге

деген қарым - қатынасқа толық оларды қабылдамаудан орден иерархиясындағы маңызды рөлдерге дейін қалай әсер ететіндігін қарастыру.

Көбінесе бай және ықпалды болған қарапайым апалы-сіңлілердің рөлі де қозғалады.

Бұл мақала проблематикасының өзектілігі қазақстандық зерттеушілердің крест жорықтарының гендерлік мәселесіне, атап айтқанда, латын тарихи дереккөздері мен батыс ғалымдарының қазіргі заманғы еңбектерін талдау негізінде апалы-сіңлілі госпитальерлердің рөліне заманауи көзқарасы ұсынылғандығында көрінеді.

Крест жорықтары жағдайында рухани-Рыцарлық бұйрықтардың қызметін зерттеудің қазіргі кезеңінде әйелдердің бұйрықтардағы рөлін зерттеу жұмыстары пайда болады, өйткені бұрын іс жүзінде қозғалмаған гендерлік мәселе осы мәселені зерттеудегі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Мақалада жұмыс істеу барысында тарихи пәннің әртүрлі ғылыми әдістері мен тәсілдері ғана емес, сонымен қатар пәнаралық әдістер де қолданылды.

Кілт сөздер: гендерлік тарих, крест жорықтары, Рухани-рыцарлық ордендер, госпитальерлер ордені, Тамплиерлер ордені, орта ғасырлар

Baidauletova M. A.^{*1}

²*Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty*
E-mail: maiya_79@mail.ru

GENDER QUESTION OF MILITARY ORDERS: THE ROLE OF HOSPITALLER'S SISTERS IN THE CRUSADES

Abstract

This article is dedicated to the exploration and analysis of gender issues within Military Orders and the Crusades.

The aim of this study is to examine the intricate historical phenomenon of women's participation in these orders and the Crusades themselves. This approach allows for a more objective understanding of this phenomenon, offering a fresh perspective on historical events. Additionally, it highlights how different charters, such as the Augustinian or Benedictine, influenced attitudes towards women in various Orders, ranging from their complete exclusion to the assignment of significant roles within the Order's hierarchy. Furthermore, the article addresses the role of lay sisters, who were often wealthy and influential, thereby contributing to the overall functioning and structure of the Orders.

The relevance of the issues highlighted in this article is due to the fact that Kazakhstani researchers' current perspective on the gender issue of Crusades, particularly the role of hospital nurses, is based on analysis of Latin historical sources and modern works of Western scientists.

At the present stage of studying the activities of those orders in the circumstances of the Crusades, there are works on the study of women's role in those Orders, since the gender issue, previously practically untouched, is today considered to be one of the most crucial in the study of this issue.

When working on the article, various scientific methods and approaches were used, not only of the historical discipline as such, but also of interdisciplinary methods.

Keywords: gender history, Crusades, Military Orders, Hospitallers' Order, Knights Templar's Order, Middle Ages

Введение.

Крестonosное движение в Святую Землю является значимым историческим явлением не только для Западной Европы и Ближнего Востока, но и для всего мира. Длительное на протяжении двух веков с 1096 по 1272 гг и продолжившееся уже на других направлениях с благословения Папы, оно существовало вплоть до Нового времени и породило множество исторических процессов и явлений, которые проявляются и в наши дни.

Крестовые походы произошли в переломный момент истории как для Западной Европы, так и для Ближнего Востока. В Европе происходило усиление централизации власти, начался процесс складывания национальных государств, произошло развитие производственных сил и в силу этого развитие экономики, рост потребностей, усиление влияния католической церкви, которое ранее было ослаблено из-за ряда причин социального и политического характера.

На Ближнем Востоке также происходили изменения. Там на фоне развитие культуры и медицины на первое место стали выдвигаться турки-сельджуки, менялся старый порядок. Отличаясь меньшей веротерпимостью, новый миропорядок установленный турками-сельджуками на Ближнем Востоке вначале ограничил посещения Иерусалима христианскими паломниками, а затем и вовсе начал их преследование, что явилось одним из поводов начала крестовых походов.

И в результате данных изменений происходит столкновение культур - экспансия Запада на Восток и экспансия Востока на Запад. И это столкновение породило множество вопросов, явлений и отравило развитие мировой истории по другому пути.

О Крестовых походах и на современном этапе развития исторической мысли зачастую думают, как только о мужском занятии, лишь изредка говоря о женщинах сопровождавших мужей, братьев и отцов в походах, забывая о многих других и не упоминая о роли духовно-рыцарских орденов. При этом имеются различные исторических источники в которых пусть и немного, но пишется о женщинах и их роли. В основном, конечно женщины в этих хрониках идеализированны, однако, если внимательно их прочитать и подойти к ним с использованием современных знаний и методов исторического исследования, то тогда эти труды раскроются с другой стороны.

Тем не менее в течение последних двух десятилетий интерес к духовно-рыцарским орденам и их роли в крестовых походах снова возрос, хотя на переднем плане все еще находятся крестовые походы, а не духовно-рыцарские ордена и женщины в этих орденах.

В современной отечественной историографии, к сожалению нет значимых трудов по рассмотрению духовно-рыцарских орденов и их роли в крестовых походах в целом, и полностью отсутствуют труды по гендерному вопросу крестовых походов и роли монахинь в формировании этого исторического феномена.

Говоря про современную российскую историографию, как продолжателей советской историографии по данному вопросу, следует отметить, что духовно-рыцарские ордена и крестовые походы редко рассматриваются комплексно, да и по отдельности тоже не рассматриваются, уделяя внимания лишь одному аспекту, забывая о влиянии и взаимодействия других аспектов на их появление, становление и развитие.

Тем не менее в последние годы все же появились работы, в основном компиляции, и по духовно-рыцарским орденам, в частности Мальтийском Ордену и Ордену Тамплиеров.

При этом основной проблемой и ошибкой этих работ является редкая самостоятельная работа с источниками, отсутствие проведения собственного анализа источников, нахождения новых аспектов в изучаемой теме и др.

Также зачастую переводы источников на русский язык содержат неправильные названия, собственные названия, вместо устоявшихся терминов и т.д., а также неточности, которые видны историку, но не каждому лингвисту. Либо же еще не содержат поясняющие ссылки.

Из интересующего нас аспекта гендерной истории в современной российской историографии имеется лишь научно-популярный труд Майоровой Е.И. [1] в котором собраны практически все ошибки указанные выше.

Зарубежная историографии, к которой мы относим в основном английскую, французскую, немецкую и итальянскую, прошла свой путь в изучении темы от взглядов на Крестовые походы и появления духовно-рыцарских орденов как следствия военной экспансии на Восток до рассмотрения экономических, идеологических и политических факторов крестовых походов и влияния Востока на Запад, взгляда с другой стороны, интеграционных вопросов и что немаловажно гендерной истории.

Последние тенденции в изучении данной темы, в контексте современных тенденций развития исторической науки, связаны с накопленной огромной историографической базы прошлого, осмыслением и анализом эффективности тех исследовательских методов, что применялись историками прошлого для уяснения еще неразрешенных вопросов, взгляда с другой стороны или же изнутри. В данный момент для исторической науки вновь открывается материальный мир прошлого, рассматриваются различные аспекты, которые не нашли отражения в работах предшественников. Усиливается роль просопографических исследований с опорой на различные методы научного познания и методик вспомогательных исторических дисциплин, например таких как геральдика, нумизматика, генеалогия и др.

Поэтому гендерный вопрос так важен в наши дни, необходимо показать роль женщин в духовно-рыцарских орденах и крестовых походах, их особенное место от обширной области участия вдали от полей сражений (сестры госпитальерки), финансировании и организации крестовых походов (Эльвира Кастильская, графиня Тулузская - жена графа Тулузского Раймон IV, основателя графства Триполи) до

женщин воительниц (Флорина Бургундская - жена принца Свена датского - оба погибли в бою). Работы Дж. Нг [2], Кристофа Майера [3], Миры Бом [4], Хелен Николсон [5] и других помогают раскрыть данную проблематику.

Исходя из вышеизложенного мы видим, что в тот исторический период существовал существенный пласт женщин воительниц, женщин монахинь, женщин оказывающих финансовую и духовную поддержку Крестовому воинству.

Основной проблемой данного вопроса является недостаточность объективного материала, несмотря на множество письменных исторических источников различного происхождения о духовно-рыцарских орденах и Крестовых походах. Это в первую очередь латинские, греческие и арабские источники, рассказывающие о об Орденах и крестоносцах, но практически не освещающие место и роль женщин в духовно-рыцарских орденах, если мы рассматриваем массив источников в целом.

Но в современной исторической и историографической мысли уже имеет место гендерная история, женская история, что позволяет нам более объективно рассмотреть данный феномен, дав новую точку зрения на происходившие тогда события и на то как женщины повлияли на становление современной западной истории в частности и на становление всемирной истории, всемирных процессов в глобальном разрезе мысли.

Ученые сосредотачиваются на роли женщины в целом в крестовых походах и, в частности, на роли женщин в духовно-рыцарских орденах.

Также следует отметить, что западные историки больше ориентированы на изучение истории ордена тамплиеров, а российские ученые - на тевтонский орден, хотя и те и другие стали проявлять интерес и к прочим орденам.

Тем не менее, как можно заметить из историографии приведенной выше, если в современной западной историографии имеются труды по женщинам в крестовых походах и духовно-рыцарских орденах, то в современной российской исторической мысли такие труды отсутствуют.

Разбирая современную историографическую мысль еще можно отметить, что последователи постмодернизма, отрицали исключительную значимость «исторических документов», настойчиво подчеркивая, что историк, вольно или невольно, строит свой текст в соответствии с принципами риторики, господствующими в его эпоху. Это их свойство можно проследить в работах постмодернистского направления как позднесоветских авторов вышедших из изоляции, так и в большей степени в работах западных авторов, что прослеживается в работах как французских авторов, так и других Пол Хил [6], Кэрл Хилленбранд [7], где отрицаются традиции и даётся новое направление.

В то время, как постструктурализм дает нам антропологический поворот в истории, в историографии и социальной истории. Стали расширяться междисциплинарные связи и привлекаться к изучению того или иного исторического процесса и другие науки. Исследуются культура и политическая философия.

В целом, по современной историографии работ по данному вопросу мы можем видеть, насколько стремительно развивается наука. Концепция менялась от агрессивной, разрушительной роли духовно-рыцарские орденов к культурному и в большей степени экономическому аспекту в глобальном плане.

В современных условиях качественно нового этапа развития историография становится для ученых одной из наиболее важных областей исторического исследования. Историография также является важнейшим инструментом, позволяющим определить уровень развития науки, изменение концепций исследований и определить направления и задачи дальнейшего исследования, а также определить направление научного поиска, новизны проблемы. Таким образом оценка роли историографии на современном этапе научной мысли становится критичной для исследовательской мысли.

И хотя изучение «женской истории» в целом зародилось в 60-х годах 20 века, но тогда оно было не совсем актуальным, а лишь проникло в «мужскую историю». И лишь сейчас в 21 веке изучение данного направления исторической науки обрело свою собственную форму. При этом, что касается истории женщин Средневековья, и в частности роли и места женщин в духовно-рыцарских орденах, то до недавнего времени каких-либо значимых исследований не проводилось.

И как можно увидеть по работам западных авторов этот вопрос стал вновь актуален, в связи с изменениями, произошедшими в сознании людей 21 века, формированием новой социальной истории и второй волной интереса к гендерной истории.

Широкое участие женщин как в самих орденах, так и в крестовых походах отражено в трудах разных авторов. Хотя, как было указано выше, большинство этих работ посвящено крестовым походам с небольшим количеством материала об участии женщин в военных орденах, однако исследовательская работа Миранды Бом [4] полностью посвящена женщинам в духовно-рыцарских орденах во времена

крестовых походах. Так, она пишет в своем исследовании о сёстрах Ордена Святого Иоанна Иерусалимского (госпитальеры). Анализируя их присутствие в контексте женского монашества на протяжении нескольких столетий, Бом сравнивает их положение с положением других женщин в других духовно-рыцарских орденах и объясняет, почему женщины были так многочисленны среди госпитальеров, в военном ордене.

Исходя из вновь открывшихся данных, из более скрупулёзного изучения роли женщин в Крестовых походах и их участия в духовно-рыцарских орденах, в разрезе гендерной истории следует отметить, что данная проблематика является чрезвычайно обширной, поэтому в рамках статьи, будут рассмотрены лишь тезисно роль и место сестёр госпитальерок в Крестовых походах.

Материалы и методы.

Для реализации поставленных задач были проанализированы различные источники по заданной тематике. В качестве основной группы представлены западные источники: латинские хроники, трактаты и уставы духовно-рыцарских орденов и многое другое. Следует отметить, что письменные памятники латинских хронистов (духовных лиц) показывают нам взгляд на появление военных орденов со стороны европейцев, причем в большей степени со стороны духовных представителей со всеми вытекающими отсюда особенностями.

В качестве дополнительной группы источников были рассмотрены арабские, армянские, греческие (византийские) источники и ряд других.

В основе данной статьи лежат методы социальной истории, общенаучные методы познания (систематизация теоретических данных, их анализ и синтез), конкретно-исторический метод, системный исторический контент-анализ, проблемно-хронологический и системный подход, а также компаративистский (сравнительный) метод.

Помимо этого при написании данной работы были задействованы три основных принципа: принцип системности, историзма, а также принцип объективности.

Наука не стоит на месте, а ежеминутно развивается и появляются новые данные. В следствии чего научные знания могут устаревать, начинают исследоваться пласты деятельности, ранее не затронутые или оставленные без должного внимания, что ставит перед нами задачу опираться на факты, в их конкретно-историческом развитии, без искажения в угоду современной конъюнктуры. И для соблюдения объективности необходимо критическое мышление при работе с фактами, которые должны рассматриваться системно, структурировано и со множественностью подхода, выстраивая целостную иерархическую общность для получения реальной картины исторического явления.

Дискуссия и результаты.

Для начала следует отметить, что женщины Западной Европы в 11 веке обладали большими правами и свободами, чем они же веками позднее, что не могло не сказаться на их месте и роли в обществе. Так например женщины могли наследовать землю в большинстве государств Средневековой Европы, вдовы и незамужние женщины обладали большой самостоятельностью и т.д. [8]. В некоторых городах женщины избирались в члены Городского Совета, что могло идти в разрез со светским правом, но соответствовало одному из множества других, как например королевское право, каноническое право, обычное право и т.д..

Здесь же мы затрагиваем участие женщин в рыцарском ордене иоанитов, более известного как Орден госпитальеров или Мальтийский Орден. В этом Ордене женщин былого намного больше, чем в каком либо еще, где они имели право участвовать.

Женщины в него принимались с самого начала, в отличии от того же Ордена тамплиеров, в который женщины не принимались совсем, поскольку согласно уставу Ордена они вводили мужчин во грех. Об этом различие написано в труде Миры Миранды Бом [4], который целиком и полностью посвящен именно женщинам в Духовно-рыцарских орденах во времена Крестовых походов.

Мира Миранда Бом внесла огромный вклад в развитие гендерной истории, в контексте женской истории военных сообществ. В своем исследовании, она сделала ряд важных выводов, показывающие например и то, как и почему в военном ордене присутствовали женщины, давая объяснения этому вроде как противоречивому факту. Начав с ранней истории Ордена госпитальеров, показав его благотворительную направленность и то что именно женщины в большинстве своем ухаживали за страждущими.

Также, она, проведя сравнения между Духовно-рыцарскими орденами, смогла показать то, что те ордена которые следовали правилам Святого Августина, как например госпитальеры, были более терпимы к нахождению женщин в своих рядах, чем те, которые следовали правилам Святого Бенедикта, как например тамплиеры.

Помимо этого она показала в своей работе как благодаря пожертвованиям сестёр мирянок, увеличивалось благосостояние и влияние Ордена.

О сёстрах госпитальерках в западной историографии есть еще несколько работ, так например в книге сборнике о них за авторством Luttrell, A., & Nicholson H.J. [9] представлены различные новые исследования от разных авторов, в том числе и специально переведённые на английский язык.

Хелен Николсон, пишет о женщинах в Духовно-рыцарских орденах [5], рассматривая в своей статье не только сестёр госпитальерок, но и сестёр Тевтонского Ордена, показывая в своем исследовании, что в отличие от Ордена Св. Иоана, в Тевтонском ордене женщины могли быть только младшими сестрами (сёстрами мирянками) и их деятельность лежала в области ухода за немощными.

В своих ранних работах, она также касалась роли и места женщин в Духовно-рыцарских орденах во время Крестовых походов.

Что касается других современных авторов, то они рассматривают женщин в общих чертах истории крестовых походов. Итак, Майер [3] в своей статье рассматривает примеры двух женщин - Маргарет Беверли и Екатерины Сиенской, показывая превращение Маргарет из воина Господня в его невесту (монахиню). И рассказывает историю Екатерины, которая была монахиней доминиканкой и мистиком. При жизни она пользовалась большим уважением, а после смерти была возведена в сан святой. Он объясняет, как они участвовали в финансировании духовно-рыцарских орденов и организации крестовых походов.

Историческим источником о жизни Маргарет Беверли являются латинские и французские копии оригинала записи ее младшего брата Томаса, который, будучи монахом, также убедил сестру принять постриг по возвращению ее из Латинского Востока. Так в данном труде написано о действиях Маргарет при осаде Саладином Иерусалима в сентябре 1187 года. Томас пишет, что:

«Я носила нагрудный знак, как мужчина и прибыла к укреплениям, с котелком на голове вместо шлема. ...Хотя я и была напугана, я научилась скрывать свою слабость», - говорила Маргарет» [10].

Из данного отрывка записи мы видим, что Маргарет, которая прибыла в Иерусалим с паломничеством и была напугана осадой, тем не менее нашла в себе силы встать на защиту города вместе с мужчинами, помогая им в обороне.

О помощи женщин при осадах крепостей и городов крестоносцев также имеются данные в различных нарративных источниках, как например «Алексиада» Анны Комниной [11], История Никиты Хониата [12] и другие работы.

Вот, в частности, Хониат Никита в своем труде «История» так пишет о воинах Господних:

«Между ними были и женщины, ездившие на конях подобно мужчинам, смело сидевшие в седлах...» [12].

Возвращаясь к вопросу об иерархии и роли женщин в Орденах следует отметить, что в Орденах госпитальеров женщины могли присутствовать на разных уровнях служения:

Они могли быть полноправными сёстрами монахинями, давшими три монашеских обета - целомудрия, бедности и послушания. Эти сёстры могли занимать различные должности внутри Ордена, в том числе быть настоятельницами и главами командорий, поскольку отрешились от всего земного.

Женщины, которые по различным причинам, главным образом из-за молодого возраста, ещё не были готовы принять монашеский постриг, могли находиться в статусе послушниц. Эти женщины, только начавшие свой путь служения и посвятившие себя Богу, постепенно готовились к полному вступлению в монашескую жизнь или же могли оставаться послушницами, равно как и вернуться к мирской жизни.

И, наконец, женщины в духовно-рыцарском орденах госпитальеров могли быть младшими сёстрами или же сёстрами мирянками, которые, в отличие от первых двух категорий сестёр, не носили монашеского одеяния и проживали в своих домах, а не в обителях ордена.

Также их никуда не отправляли по нуждам ордена за пределы дома, если они сами не изъявляли такого желания. В основном это были представительницы зажиточных слоев населения. Мирские сестры Орденов, находясь не в монастыре, а в своих домах, оказывали значительную поддержку своим братьям. Они осуществляли сбор пожертвований для Ордена в ходе поездок по своему региону, создавали необходимые для походов на Святую Землю предметы, заготавливали провиант и выполняли множество других задач, способствующих обеспечению нужд Ордена.

Следует также отметить, что термин "дом" здесь охватывает не только их физическое жильё, но и местность (регион), в котором они проживали, а в редких случаях и страну.

Таким образом, все из сестёр Ордена госпитальеров могли отправиться в Святую Землю, кто-то по велению епископа, а кто-то выразив свое собственное желание.

Говоря о Крестовых походах, следует уточнить их понимание в религиозном сознании Жителей Средневековой Европы и в особенности в сознании монахов. Так в работе Грегори Аббата написано, что:

«Это были Священные войны за освобождения Гроба Господня и они являлись промыслом божьим, его планом изъявленным людям с помощью Папы Римского» [13]

Из данного цитирования можно понять, что, участие в религиозной экспедиции, представляющей собой суть Крестовых походов, по мнению средневековый европейцев, было воспринято ими как богоугодное дело, и множество монахинь присоединилось к своим братьям на этом богоугодном пути. И тем не менее, хотя нам известно о женщинах участвовавших в Крестовых походах, начиная с самого первого, от тех же Фульхерия Шартрского [14] и Альберта из Экса [14], а также уже упомянутой выше Анны Комниной, о монахинях сведения чрезвычайно скудны.

Так, достоверно из упомянутых западных источников мы можем говорить о трех монахинях шедших с войском на Святую землю, при этом известно имя только одной, а также известно, что ни одна из них не принадлежала ордену госпитальеров. При этом в картулярах Ордена Госпитальеров имеются записи о сёстрах, отправившихся в Святую Землю и о мирских сёстрах, проживавших там.

Поэтому исходя из анализа источников и записей в них о сёстрах Ордена мы видим, что, монахини Ордена, брали на себя те же обязательства, что и монахи и соответственно могли принимать участие и участвовали во всех экспедициях Ордена связанных с Крестовыми походами или обороной государств крестоносцев на Латинском Востоке.

Также необходимо отметить, тот достоверный факт, что во время Первого Крестового похода и осады Иерусалима, Орден госпитальеров оставался в осаждённом городе и помогал страждущим, а в числе служителей Ордена были и женщины.

Тут мы подходим к различию, которое выявлено среди западных и восточных источников, так если западные источники, говорят нам о непосредственном участии сестёр из различных Орденов в битвах, то те арабские источники, что пишут о них, говорят об их небоевом статусе. (Данные взяты из английского перевода арабских источников) [16], [17]. Такое различие может обуславливаться тем, что более всего из разных исторических источников, как западных, так и восточных известно о сёстрах мирянок, большинство из которых были богатыми и знатными особами, финансово поддерживающими религиозные ордена, или же о сёстрах настоятельницах, которые не принимали участия в боевых действиях, но организовывали руководство и быт домов Ордена в различных городах.

Помимо этого у арабских хронистов не было доступа к внутренним документам Ордена, равно как и не было того отношения к женщинам как в Европе, что вело к ограниченному видению роли и места женщин как в христианских религиозных братствах, так и в крестовых походах.

Еще одна деталь касаясь сестёр монахинь, которая имеет важное значение для исследователей - это то, что в хрониках и документах того периода их зачастую называли не по имени, а по должности или же шло обращение «Domine» - госпожа, леди. Поэтому очень сложно выделить кого-либо.

Из источников Ордена времен Первых Крестовых походах, описанных в картулярах мы можем отметить Сестру Аделаиду, которая отправилась в Иерусалим во время Второго Крестового похода (1147-1149 гг). Вот что там пишет автор:

«Notum sit omnibus tas presentibus tam futuribus quod domina Adalis, quo fuit dicta uxor Bertrandi Veirune, Iherosolimam venit et in domum Hospita...» [18]. Здесь говорится о том, что в присутствии братьев монахов и епископа Арля, а также других значимых людей она отдала приору Сен-Жиля все свое имущество во искупление грехов ее и ее детей: дома в Арле, луг и использование некоторых кораблей. И стала сестрой монахиней. В своем новом качестве сестры госпитальерки она отправилась на Латинский Восток и вошла в местный Орден Госпитальеров. Умерла она также в Иерусалиме.

Говоря про сестёр мирянок, то первой упомянутой сестрой на Латинском востоке является Гиля, богатая жительница Иерусалима, которая отдала свой дом Ордену Госпитальеров взамен на их заботу о ней и ее сыне в жизни, если впадут в нищету, и в смерти, устроив им похороны от братства [18].

Другие же сестры мирянки, которые были не только богаты, но и знатны, как упомянуто выше, сопровождали своих мужей, отцов и братьев в Крестовых походах, собирали средства для организации экспедиций, построения домов госпиталей и других благотворительных целей, сопровождавших европейскую экспансию на Восток.

Анализируя представленные данные, мы можем сделать некоторые выводы относительно того, чем являлись монашеские братства, в частности Странноприимный орден Св. Иоана для людей того времени. Они были для них защитниками и в жизни и в смерти и в посмертии, поскольку заботились об их телах и душах. И женщины достаточно легко принимали постриг, а также оставаясь мирянками служили на благо военно-монашеских орденов.

Но тем не менее хронисты того периода не относили к воинам Господним, показывая лишь то, что место женщины за мужем и ее целью является служение мужу или, в случае с монахинями и послушницами, в служение Христу. Поэтому несмотря на наличие большого количества сестёр в братстве госпитальеров и их значительной роли в Крестоносном движении, речи об этом в исторических источниках практически не ведётся.

В картулярах Ордена Госпитальеров, работе, которую провел Делаویل Ле Ру на основании исследования нарративных источников и других, относящиеся к Ордену Святого Иоанна, с самого начала его существования до конце 1310 года также имеются сведения и о монахинях командорий [19]. Так в своем труде Делаویل Ле Ру пишет, что женские Дома госпитальеров были основаны бок о бок с мужскими командориями с самого начала основания Ордена Госпитальеров и иллюстрирует это на примере некой Агнес.

Это исследование, пусть и ограниченное и с ошибками, которые видны были как самому автору, так и последующим исследователям данного вопроса, до сих пор является авторитетным трудом, на который ссылаются и современные исследователи гендерного вопроса Крестовых походов и духовно-рыцарских орденов.

Однако и здесь мы видим, что после данного титанического труда, роль женщин всё равно не была полностью раскрыта и, более того, интерес к сестрам Ордена, находившимся в тени своих братьев не проявлялся еще более ста лет.

Заключение.

В заключение, обобщая полученные результаты, можно сделать вывод о том, что женщины в Ордене госпитальеров занимали различные позиции в служении и управлении находясь на всех уровнях иерархической лестницы от сестер мирянок до настоятельниц и глав командорий и их значимость была настолько велика, что уже в XII веке начали создаваться специализированные женские обители братства, а в смешанных обителях они присутствовали с самого начала существования Ордена. На Латинском Востоке они активно участвовали в жизни обителей братства в Антиохии, Акре и Иерусалиме, деля все обязанности и трудности с мужчинами Ордена.

Также следует вновь подчеркнуть, что если бы не различия в уставах, включая принятие Орденем госпитальеров правил Святого Августина, что позволяло им принимать в свои ряды женщин на всех уровнях монашеского служения, и принятие Рыцарями Храмовниками правил Святого Бенедикта, запрещавших служение женщин в Ордене, история Крестовых походов и духовно-рыцарских орденов могла бы развиваться по иному пути. Однако, несмотря на важную роль женщин в жизни средневекового общества, а также их значимый вклад в развитие и поддержку (финансовую, материальную и духовную) идеи крестовых походов и Ордена Святого Иоанна Иерусалимского (более известного как Орден Госпитальеров), даже в XXI веке наблюдается недостаточное количество исследований, посвященных женской истории крестовых походов. Еще меньше из этих работ посвящено сестрам госпитальеркам.

Список использованной литературы:

1. Майорова Е.И. Женщины в эпоху Крестовых походов. М.: Вече, 2012. — 384 с.: ил.
2. Ng, J. (2019). *Women of the Crusades: The Constructedness of the Female Other, 1100–1200*. *Al-Masāq*, 31(3), 303–322.
3. Maier, Christoph. (2004). *The roles of women in the crusade movement: A survey*. *Journal of Medieval History*, 30, 61–82.
4. Bom, M. (2012). *Women in the Military Orders of the Crusades (The New Middle Ages) (2012th ed.)*. Palgrave Macmillan.
5. Nicholson, H. J. (2010). *The role of women in the Military Orders. Militiae Christi: Handelingen van de Vereniging voor de Studie over de Tempeliers en de Hospitaalridders vzw, Jaargang 1*, pp. 210–19.
6. Hill, P. (2018). *The Knights Templar at War 1120–1312. Pen and Sword Military*.
7. Хилленбранд Кэрл Крестовые походы. Взгляд с Востока: мусульманская перспектива / Пер. с англ. — СПб.: «Издательство «ДИЛИА», 2008. — 672 с.

8. Shaher S. *The Fourth Estate: A History of Woman in the Middle Ages*. L.; N.Y., 1983.
9. Luttrell, A., & Nicholson, H. J. (2017). *Hospitaller Women in the Middle Ages*. Taylor & Francis
10. Margaret of Beverley and Thomas of Beverley, her brother, her biographer / U RL: <http://www.umilta.net/jerusalem.html>
11. Алексиада [Текст] / Анна Комнина ; пер. [с греч.], коммент. и ст. Я. Н. Любарского. - Изд. 3-е, испр. и доп. - Санкт-Петербург : Алетейя, 2010.
12. Хониат Никита. История / URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/index.htm>
13. Gregory-Abbott, C. (2007). Anthony Luttrell and Helen J. Nicholson, eds., *Hospitaller Women in the Middle Ages*. Ashgate, 2006. *Medieval Feminist Forum*, 43(2), 64–66
14. Фультхерий Шартрский. Иерусалимская история / Перевод с латинского, вступительная статья и примечания А. Н. Слэзкина. СПб.: Евразия, 2020. - 368 с.
15. Albert of Aix historia hierosolymitanae expeditionis – Текст : электронный // : The Latin Library [сайт]. – URL: <http://thelatinlibrary.com/albertofaix.html>
16. Richards, D. S. (2010). *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh. Part 2: The Years 541–589/1146–1193: The Age of Nur al-Din and Saladin (Crusade Texts in Translation) (1st ed.)*. Routledge.
17. H., R., & Gabrieli, F. (1986). *Arab Historians of the Crusades*. *Military Affairs*, 50(3), 157.
18. Amargier, P. (1972). *Cartulaire de Trinquetaille. no. 110*. Centre d'Études des Sociétés Méditerranéennes.
19. LE ROULX, J. Delaville. *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem 1100-1310*. - Paris : Ernest Leroux, 1894-1906. - 4 v. <https://purl.pt/28965>.
20. Determann, M. (2008). *The Crusades in Arab School Textbooks. Islam and Christian–Muslim Relations*, 19(2), 199–214.

References:

1. Majorova E.I. *Zhenshiny` v e`poxu Krestovy`x poxodov*. M.: Veche, 2012. — 384 p.: il. [in Russian]
2. Ng, J. (2019). *Women of the Crusades: The Constructedness of the Female Other, 1100–1200*. *Al-Masāq*, 31(3), 303–322. [in English]
3. Maier, Christoph. (2004). *The roles of women in the crusade movement: A survey*. *Journal of Medieval History*. 30. 61-82. [in English]
4. Bom, M. (2012). *Women in the Military Orders of the Crusades (The New Middle Ages) (2012th ed.)*. Palgrave Macmillan. [in English]
5. Nicholson, H. J. (2010). *The role of women in the Military Orders. Militiae Christi: Handelingen van de Vereniging voor de Studie over de Tempeliers en de Hospitaalridders vzw, Jaargang 1*, pp. 210–19. [in English]
6. Hill, P. (2018). *The Knights Templar at War 1120–1312. Pen and Sword Military*. [in English]
7. Hillenbrand Carol *Krestovy`e poxody`. Vzgl'yad s Vostoka: musul`manskaya perspektiva / Per. s angl.*— SPb.: «Izdatel`stvo «DILYa», 2008. — 672 p. [in Russian]
8. Shaher S. *The Fourth Estate: A History of Woman in the Middle Ages*. L.; N.Y., 1983. [in English]
9. Luttrell, A., & Nicholson, H. J. (2017). *Hospitaller Women in the Middle Ages*. Taylor & Francis. [in English]
10. Margaret of Beverley and Thomas of Beverley, her brother, her biographer / U RL: <http://www.umilta.net/jerusalem.html> [in English]
11. Aleksiaada [Tekst] / Anna Komnina ; per. [s grech.], komment. i st. YA. N. Lyubarskogo. - Izd. 3-ye, ispr. i dop. - Sankt-Peterburg : Aleteyya, 2010. [in Russian]
12. Xoniat Nikita. *Istoriya* / URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/index.htm> [in Russian]
13. Gregory-Abbott, C. (2007). Anthony Luttrell and Helen J. Nicholson, eds., *Hospitaller Women in the Middle Ages*. Ashgate, 2006. *Medieval Feminist Forum*, 43(2), 64–66. [in English]
14. Ful'kheriy Sharttrskiy. *Iyerusalimskaya istoriya / Perevod s latinskogo, vstupil'el'naya stat'ya i primechaniya A. N. Slozkina*. SPb.: Yevraziya, 2020. - 368 p. [in Russian]
15. Albert of Aix historia hierosolymitanae expeditionis – Text : electronic // : The Latin Library – URL: <http://thelatinlibrary.com/albertofaix.html> [in English]
16. Richards, D. S. (2010). *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh. Part 2: The Years 541–589/1146–1193: The Age of Nur al-Din and Saladin (Crusade Texts in Translation) (1st ed.)*. Routledge. [in English]

17. H., R., & Gabrieli, F. (1986). *Arab Historians of the Crusades. Military Affairs*, 50(3), 157. [in English]
18. Amargier, P. (1972). *Cartulaire de Trinquetaille. no. 110. Centre d'Études des Sociétés Méditerranéennes*. [in French]
19. LE ROULX, J. Delaville. *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem 1100-1310*. - Paris : Ernest Leroux, 1894-1906. - 4 v. <https://purl.pt/28965>. [in French]
20. Determann, M. (2008). *The Crusades in Arab School Textbooks. Islam and Christian-Muslim Relations*, 19(2), 199–214. [in English]

УДК 902
МРНТИ 03.09.03

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.006>

Мукатаева З.К.*¹, Берікболова А.Ж.², Шуланбекова Г.К.³

¹тарих ғылымдарының кандидаты,

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Семей, Қазақстан
E-mail:zauremukataeva4@gmail.com. ORCID ID:0009-0008-9604-8477

²Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистрі, оқытушы, Алматы, Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>, E-mail:berikbolova1995@mail.ru

³тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Ресей медициналық университеті,
Қазақстан тарихы және әлеуметтік -гуманитарлық пәндер кафедрa менгерушісі Алматы, Қазақстан,
E-mail:gul.aidana@mail.ru

ҰЛЫБРИТАНИЯ - КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ (АНТИФАШИСТІК КОАЛИЦИЯ)

Аңдатпа

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихы осы күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтпаған мәселелердің бірі. Әсіресе фашистік Германия Кеңес Одағына соғыс ашқаннан кейін басқа мемлекеттер, соның ішінде Ұлыбритания мен Құрама Штаттар антифашистік коалиция құруда басшылықты өз қолдарына алды.

Германияға қарсы соғыста біріккен әскери қимылдар жасау туралы 1941 жылы 12-ші шілдеде қол қойылған КСРО мен Ұлыбритания өкіметтерінің арасындағы келісім антигитлерлік коалицияны құруда ең алғашқы қадам болды. Антигитлерлік коалицияның құрылуына, байланыстардың және ынтымақтас-тықтың орнауына 1941 жылы күзде өткен үш держава – КСРО, Ұлыбритания мен АҚШ-тың Мәскеу конференциясы маңызды рөл атқарды. Бұндай келісімдерге қол жеткізуге ағылшын елінің дипломатия-лық өнері үлкен әсерін тигізгені сөзсіз.

Дегенмен, мәскеулік келіссөз барысында бірқатар мәселелер бойынша КСРО мен Англия арасын-дағы қайшылықтар жойылған жоқ болатын, сонымен қоса өзара көмек көрсету туралы бағдарлама жобасы да шығарылмаған еді. Алайда келісім КСРО мен Англия арасындағы достық, одақтық қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік болды. Ол фашизмге қарсы күресіп жатқан мемлекеттердің одағын құруда маңызды рөл атқарды.

Германияға қарсы біріккен қимыл-әрекеттер туралы ағылшын-кеңес келісіміне қол қою, сонымен бірге, экономикалық мәселелер бойынша ағылшын-кеңес келісімінің сәтті аяқталуын да алдын ала анық-тады. Ағылшын-кеңес келісімінің бекітілуі Кеңес Одағында да, Англияда да үлкен құрметке ие болды.

Кілт сөздер: Германия, КСРО, Ұлыбритания, антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихы, келісім.

Мукатаева З.К.*¹, Берікболова А.Ж.², Шуланбекова Г.К.³

¹кандидат исторических наук университета Шакарим. Семей, Казахстан

E-mail:zauremukataeva4@gmail.com. ORCID ID:0009-0008-9604-8477

²магистр, преподаватель КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

³кандидат исторических наук, заведующий кафедрой истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин Казахстано-Российского медицинского университета, Алматы, Казахстан,

E-mail:gul.aidana@mail.ru

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ И СОВЕТСКОГО СОЮЗА (АНТИФАШИСТСКАЯ КОАЛИЦИЯ)

Аннотация

Дипломатическая история антифашистской коалиции в годы Второй мировой войны-одна из проблем, не потерявшая своей актуальности и по сей день. Особенно после того, как нацистская Германия развязала войну Советскому Союзу, другие государства, включая Великобританию и Соединенные Штаты, взяли на себя руководство созданием антифашистской коалиции. Соглашение между СССР и британскими властями, подписанное 12 июля 1941 года о совместных военных действиях в войне против Германии, стало первым шагом в формировании антигитлеровской коалиции. Важную роль в формировании антигитлеровской коалиции, установлении связей и сотрудничества сыграла Московская конференция трех держав – СССР, Великобритании и США, прошедшая осенью 1941 года. Несомненно, большое влияние на достижение таких договоренностей оказало дипломатическое искусство английской страны. Однако в ходе московских переговоров противоречия между СССР и Англией по ряду вопросов не были устранены, как и проект программы о взаимопомощи. Однако договор открыл широкие двери для установления дружеских, союзных отношений между СССР и Англией. Он сыграл важную роль в создании союза государств, борющихся против фашизма. Подписание англо-советского соглашения об объединенных действиях против Германии также предопределило успешное завершение англо-советского соглашения по экономическим вопросам. Утверждение англо-советского договора получило большое признание как в Советском Союзе, так и в Англии.

Ключевые слова: Германия, СССР, Великобритания, дипломатическая история антифашистской коалиции, договор.

Mukataeva Z.K.*¹, Berikbolova A.Zh.², Shulanbekova G.K.³

¹candidate of Historical Science of Shakarim University Semey, Kazakhstan

E-mail:zauremukataeva4@gmail.com. ORCID ID:0009-0008-9604-8477

²master, teacher of Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>,

E-mail:berikbolova1995@mail.ru

³Kazakh-Russian medical university, Head of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Almaty, Kazakhstan, E-mail:gul.aidana@mail.ru

DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN GREAT BRITAIN AND THE SOVIET UNION (ANTI-FASCIST COALITION)

Abstract

The diplomatic history of the anti-fascist coalition during the Second World War is one of the problems that has not lost its relevance to this day. Especially after Nazi Germany unleashed war on the Soviet Union, other states, including Britain and the United States, took the lead in creating an anti-fascist coalition. The agreement between the USSR and the British authorities, signed on July 12, 1941, on joint military actions in the war against Germany, was the first step in the formation of the anti-Hitler coalition. An important role in the formation of the anti-Hitler coalition, the establishment of ties and cooperation was played by the Moscow Conference of the three powers - the USSR, Great Britain and the United States, held in the autumn of 1941. Undoubtedly, the diplomatic art of the British country had a great influence on the achievement of such agreements. However, during the Moscow negotiations, the contradictions between the USSR and Britain on a number of issues were not

eliminated, as was the draft program on mutual assistance. However, the treaty opened wide doors for the establishment of friendly, allied relations between the USSR and Britain. He played an important role in the creation of the union of states fighting against fascism. The signing of the Anglo-Soviet agreement on joint action against Germany also predetermined the successful conclusion of the Anglo-Soviet agreement on economic issues. The approval of the Anglo-Soviet treaty received great recognition both in the Soviet Union and in England.

Keywords: Germany, USSR, Great Britain, diplomatic history of the anti-fascist coalition, treaty.

Кіріспе.

Өзектілігі. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихы осы күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтпаған мәселелердің бірі. Әсіресе фашистік Германия Кеңес Одағына соғыс ашқаннан кейін, басқа мемлекеттер, соның ішінде Ұлыбритания мен Құрама Штаттар антифашистік коалиция құру басшылығын өз қолдарына алды. Осы маңызды істің барысында 1941 жылы тамызда өткен Мәскеу конференциясының рөлі жоғары болды. Осы конференцияда үш ұлы державаның саяси көшбасшылары А.Гарриман (Америка Құрама Штаттары), лорд Бивербурк (Ұлыбритания), А.А. Громыко (Кеңес Одағы) бірінші рет кездесіп, антифашистік коалиция құру мәселесін талқылай келе, сонымен бірге соғыстан кейін әлемді бейбіт жолмен реттеу мәселелерін де қарастырды.

Шындығында мұның барлығы өте ауқымды мәселе еді: соғыс барысында дипломатиялық қызмет белсенді жұмыс істеумен болды. Дегенмен кейбір сала бойынша дипломатиялық келіссөздер соғыс қимылдары жүріп жатқан аймақта болды. Сонымен Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Мәскеу, Тегеран, Қырым (Ялта) және Потсдам конференциялары антифашистік коалицияның дамуы мен күшеюінде маңызды рөлге ие болды. КСРО, АҚШ және Ұлыбританияның басшылары осы мақсатпен ең маңызды екіжақты келіссөздер жүргізіп отырды. Мемлекеттердің сыртқы саяси қызметі фашистік блокқа қарсы күрес жүргізуге бірігіп, әлемдік дипломатияның тарихында жарқын іс қалдырды.

Соның ішінде 1939-1942 жылдар аралығында ағылшын елінің фашистік блокқа қарсы КСРО елімен бірге әрекет жасау үшін, біраз күш-жігерін салды. Әрине, бұған бірден сену қиын, дегенмен КСРО-ның соғысқа белсене кіріскен уақытынан бастап, ағылшын елінің дипломатиялық өнерін байқауға болады.

Материалдар мен әдістемелер. Бұл мақаланы жазуда антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихына, соның ішінде ағылшын елінің дипломатиялық өнері туралы көптеген кеңестік, ресейлік және шетелдік тарихшылар мен саясаткерлердің зерттеулері пайдаланылды. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихына қатысты В.Л. Израэляның «Дипломатия в годы войны (1941-1945)» [1], Г.Н. Севостьяновтың «Политика великих держав накануне Второй мировой войны» [2], М.И. Семирягвтың «Антифашистское народное восстание» [3] ғылыми зерттеулерін ерекше атауға болады. Бұл зерттеулерде авторлар екінші дүниежүзілік соғыстың басталуынан антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихын жан-жақты қарастырған.

Ал Черчилль У. «Вторая мировая война» [4] еңбегінде екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы антифашистік коалицияның дипломатиялық тарихын жаза отырып, соғыстың алғашқы жылдары Ұлыбритания антифашистік коалицияны құру жолында КСРО-мен жақсы байланыс орната алуы мен соғысушы елдердің ішкі және сыртқы саясаты туралы баяндайды.

Негізгі бөлім. Германияның Францияны талқандауы бүкіл халықаралық жағдайды күрт өзгертті. КСРО «үшінші рейхтің» одан арғы күшеюін қаламады, бірақ сонымен бірге нацистік серігінің ашуын келтіруге қауіптенді. Бұл жағдайларда Кеңес Одағы өзінің жеке әскери-саяси акцияларын, сонымен бірге Балтық елдеріне қатысты акциялар қабылдады. Мәскеуден келген хабарлама, Ұлыбританияның сыртқы істер министрі Галифакастың Балтық жағалауы елдеріндегі кеңес әскерлерінің қатысуы, қорғаныс сипатын алды деген сенімін күшейте түсті. Ол 1940 жылы 17 маусымдағы кабинет отырысында былай деп сөз сөйледі: «Ресейдің әрекет-қимылдарында, өзіне кейінгі кездегі әскери жетістіктері мүлде ұнамай жүрген Германияға қарсы позициясын күшейту ұмтылысы жасырынып жатқанына күмәніміз жоқ». Алайда Балтық жағалауындағы жағдайлардың ары қарай өрістеуі кеңес-ағылшын қарым-қатынасын шиеленістіріп жіберді. Ұлыбританияның билеуші топтарында КСРО-ның құрамына балтық елдерінің қосылуы «ашық түрдегі агрессия және алаяқтық» нәтижесі болып табылады деген көзқарас басым болды. Британдық үкімет Балтық жағалауы тауарлар мен алтын қорларына тыйым салды, кемелерін британ порттарында тұтқынға алды. Ал кеңес үкіметі өз кезегінде бұл шараларға қарсы наразылық білдірді.

Британдық үкімет енді осы жағдайды пайдалану арқылы КСРО-ға қатысты саяси инициатива үшін қолайлы сәт туды деп санады. 1940 жылдың 24-нен 25-не қараған түні Мәскеудегі британ өкілі

С.Криппске ағылшын премьер-министрі Черчилльдің Сталинге жазған жеке жеделхатының мәтіні берілді. Жеделхатта еуропалық континентте герман үстемдігінен төніп тұрған қауіпті және екі жақтағы көзқарастардың айырмашылығы мен өзара сенбеушілікке қарамастан, Ұлыбритания мен КСРО ортақ қауіптің алдында бірігіп әрекет жасай алатыны жайлы атап өтілді [5,45].

Сталин Криппсті 1940 жылы 1 шілде күні қабылдап, онымен үш сағат аралығында «тату және айтарлықтай ашық түрде» әңгімелесті. Сталин Германияға теңізде үстемдік етуге мүмкіндік бермесе, ол Еуропаға қауіп төндіре қоймайды деп мәлімдеді. Алайда кеңес-ағылшын қарым-қатынасының дамуында Криппс пен Сталин келіссөзінің практикалық нәтижелері болмады, сонымен қоса британ үкіметі кеңес жағымен оны қызықтыратын Түркия, Балтық ауданы және Қиыр Шығыс мәселерін шынайы талқылаудан бас тартты. Форрин оффис бұл мәселе бойынша Кеңес Одағына көнуге үзілді-кесілді қарсы шықты. Бұған негізгі себеп ағылшын-кеңес қатынасының жақсартылуындағы келешектің болмауы еді. Егер Форин оффис балтық жағалауы елдеріне қатысты мәселеде британдықтар Кеңес Одағына жол берген жағдайда, кеңес өкіметімен қатынас өзгереді деп санаса, онда британ өкіметі мораль мен заң көзқарасы бойынша қарсылықты тез ұмытар еді, әрине, АҚШ-қа қатысты бұл акция әрекетінен бас тартар еді.

1941 жылы көктемде Лондонда Германияның КСРО-ға дайындалып жатқан шабуылы туралы хабарламалар жиілей түсті. Маусым айының басында жақын күндегі герман шабуылының айқындығы анықталды. Дәл сол кезде батыс державалары Германия бірнеше апта аралығында сөзсіз жеңіске жетеді деп санаған еді. Жалпы алғанда германдықтардың КСРО-ға шабуылы қарсаңында британ үкіметі қиындықты басынан кешіріп жатты. Оған Ұлыбританияның германдықтар Кеңес Одағының ресурстарын жаулауда үлкен қиындықтар кездестірмейді деп сезуі себеп болды. Британ өкіметі КСРО-ға қандай-да болса бір шынайы көмек беруде аз мүмкіндік көрді және ең бастысы, Кеңес Одағының одақтасы болғысы келмеді. Сонымен қоса, Ұлыбритания соғысты ары қарай жалғастыруға қажетті көмек көрсетіп жатқан АҚШ қолдау жасауды тоқтатуы мүмкін деп қауіптенді. Кеңес Одағының жеңіліс табуымен, Таяу Шығыс пен Үндістанға қарай герман әскерінің жылжуын ештеңе тоқтата алмайтын секілді болып көрінді. Бұл жағдайға ешқандай жоспар жасалған жоқ. Бірдеме жасау мүмкін емес еді, тек күту және жақсыға үміттену ғана қалды [6, 78].

1941 жылы 22 маусымда фашистік Германия соғыс жарияламастан Кеңес Одағына шабуыл жасады. Қараңғы түсер уақытта неміс аэродромдарынан ауа кемелерінің армадасы көтерілді, Балтықтан Қара теңізге дейінгі шекарадағы кең майданға өтіп, шығысқа жол тартты. Олардың бір бөлігі терең объектілерге – жойылған әскери-теңіз базаларына, қалалар мен теміржол шептеріне бағыт алды; кейбіреулері жойқын күштерді шекара маңайындағы аэродромдарға, әскерлер, штабтар, қоймалар, байланыс шептері мен жолдар орналасқан аудандарға тастады.

Ең алғаш болып ауадан жасалған соққыны өзіне Қара теңіз флотының негізгі базасы – Севастополь қабылдады. Жаудың тұтқиылдан жасаған шабуылы арқылы әскери кемелерді қатардан шығару және Солтүстік өткелден теңізге шығар жолды бекіту әрекетіне қаланың әуе шабуылына қарсы қорғаныс пен флот бөлімшелерінің шабуылымен тойтарыс жасалды. Сонымен қоса, неміс фашистері Қызылту Балтық флотының базаларына да айтарлықтай қауіп төндіре алмады. Ал құрлықтағы әскери қимылдар мүлде басқа жағдайда өрбіді. Аймақтың әскери әуе бөлімшелері өздерінің ұшақтарын бағыттауға және жасырынуға үлгермей, ауадағы жаудың басымдыққа ие болған тұтқиыл шабуылынан үлкен шығынға ұшырады. Кеңес Армиясының әскерлері сенімді әскери әуе тосқауылынан айырылды [7,55].

Құрлықта немістер өз шабуылын қуатты артиллериялық дайындықпен бастады. Таңғы сағат 4-те неміс фашистері Балтық теңізі мен Қара теңізге созылған шекара бекетіне, салынып бітпеген камалдарға, әскери қалаларға, лагерьлерге, байланыс шептері мен басқа да объектілерге шабуыл жасады. Кенеттен басталған атыс шабуылдары жеке құрамалардың үлкен шығынға ұшырауына алып келді және көптеген жерлерде шекара аудандарындағы дивизиялардың бірігуіне кедергі болды. Осы жағдай Балтық жағалауы ерекше әскери бөлімшесінің 8-ші және 11-ші дивизиясы, Батыс ерекше әскери бөлімшесінің 4-ші армиясы және Бресте орналасқан 22-ші дивизия дұшпанның әскери әуе шабуылы мен артиллериялық соғысы салдарынан бірнеше жүздеген адамдарынан айырылды, 100 танктен жоғары, өз артиллериясы мен автомашинасының жартысынан аса, көп мөлшердегі жарылғыш зат және жанармай қорларынан айырылды. Басқа дивизиялар секілді бұл дивизиялардың да шабуыл жасауларына зиян келтірілген еді.

Ең алғаш жаумен ашық шабуылға түскен шекарашылар болды. Атқыш қарумен қаруланған олар дұшпанды қаймықпай қарсы алып, жан аямай қарсы тұрды. Өзінің табандылығы және ерлігімен Августовтік, Ложминдік, Брестік, Владимир-Волындық, Пермьшельдік, Рава-Рустік, Кагульдік және тағы басқа да шекара отрядтары ерекшеленді.

Құрлықтағы әскер неміс Бас әскери штабының басшысы генерал-полковник Гальдер 24 маусымда өзінің қызмет күнделігінде былай деп жазды: «Ұрыста орыстардың беріктігін ерекше атау керек. Немістерге тұтқынға түсуді қаламаған дот гарнизондары тіпті өздерін сол доттармен бірге жарып жіберген жағдайлар да орын алды» [1, 25].

Жаяу әскерлер де қолайсыз жағдайларға қарамастан айқасқа түсті. Гитлерлік Германия мен оның басқыншылық жағынан жақтастарына қарсы Кеңес Одағының Отан соғысы халықтардың антифашистік қозғалысының одан ары көтерілуіне ықпалы күшті болды. Ал еңбекші халық, әрине, Кеңес Одағы жағына шықты.

Ұлы Отан соғысы басталысымен, кеңес сыртқы саясатының алдында жаңа маңызды тапсырмалар тұрды, оның ең негізгісі – дұшпанға қарсы соққы ұйымдастыруға, ары қарай немістер басып алынған территорияны азат етуге, фашистік басқыншыларды толығымен талқандауға ең қолайлы халықаралық жағдайларды қамтамасыз ету болып табылды.

Талқылау. Кеңес дипломатиясына ең алдымен, фашистік Германия және Италиямен соғысып жатқан Еуропалық мемлекеттер бұдан былай КСРО-ның берік одақтасы болуы үшін қамдану керек болды. Ол үшін фашистік Германияға қарсы соғысып жатқан мемлекеттердің коалициясын құру және нығайту керек еді. Сонымен қоса Германияның КСРО-ға қарсы соғысында бейтараптық сақтап отырған, ал шын мәнінде гитлерлік Германияға қолдау көрсетіп отырған мемлекеттер тарапынан шабуылдың алдын алу мақсатында бар күшті салу керек болды. Сайып келгенде, КСРО-ның сыртқы саясатының басты мақсаты германдық фашизм езгісіне тап болған Еуропа халықтарына олардың егеменді құқықтарын қалпына келтіру және азат ату мақсатында оларға көмек беру болды. Фашистік блок мемлекеттеріне қарсы соғыстың жалпы тапсырмалары соғыстың бірінші күні құрылған Мемлекеттік комитет қорғанысының басшысы И.В.Сталиннің 1941 жылы 3 шілде күні сөйлеген сөзінде және қыркүйекте Лондондағы одақаралық конференциядағы КСРО өкіметінің декларациясында тұжырымдалды [8, 90].

Англия және АҚШ өкіметі де фашистік Германия мен оның одақтастарын жеңіліске ұшыратуға әлемдік германдық үстемдік қаупін жоюға, өздерінің тәуелсіздігін сақтауға талпынды. Алайда, бұл елдердің билеуші топтарының соғыста негізгі көздеген мақсаты – әлемдік нарықта Германияны қауіпті бәсеке ретінде әлсірету еді. Олар гитлерлік фашизм мен реакциясын Германия мен басқа елдерде жоюға мүлде талпынбады. АҚШ пен Англианың әскери-саяси билік топтары бұл соғысты әлемнің барлық бөліктерінде, мүмкіндігінше көп елдерге өз ықпалдарын таратып, соғыстан кейін әлемде өздерінің жеке үстемдігін орнату үшін пайдалануды көздеді. Батыс державаларының саясатындағы осы секілді себептер Германияның талқандалуы жақындаған сайын күшейе түсті. Бұған Англианың премьер-министрі У.Черчилльдің 1942 жылы 8 қаңтарда өзінің сыртқы істер министрі А.Иденге жазған хаты дәлел бола алады: «Әскери күштердің арақатынасы қалай болатынын және соғыстың соңына қарай жеңімпаз-әскер қайда болатынын ешкім болжай алмайды. Алайда Құрама Штаттар мен Британдық империя бұл соғыстан қатты әлсіреп шықпайтындығына және экономикасы мен қарулануы жағынан бұрын-сонды әлем көрмеген өзінің ең қуатты блокты құрайтындығына мүмкіндік мол көрінеді және біз Кеңес Одағының көмегіне зәру болудың орнына, керісінше ол өз елін қалпына келтіру үшін біздің көмегімізді қажет етеді деп атап көрсетті» [9, 122].

Гитлерлік Германияның Кеңес Одағына шабуылы ағылшын басшылары үшін күтпеген жағдай болмады. «Менің қарауымдағы барлық деректердің мәліметіне, - деп жазды 1941 жылғы 15 шілдеде Черчилль АҚШ президенті Ф.Рузвельтке, - соның ішінде ең сенімділеріне қарағанда, жақын арада немістер Ресейге шамасы күшті соққы жасайтын болу керек» [10, 92].

Гитлерлік Германияның Кеңес Одағына қарсы агрессиясы, Черчилльдің айтуына қарағанда, ағылшындықтардың кеңес-герман кикілжіңінің шарасыздығы жайлы сенімін ақиқатқа айналдырды. Гитлерлік Германияның КСРО-ға қарсы дайындалып жатқан шабуылы туралы Черчилльге хабарланған бетте ағылшын премьер-министрі Черкерсада орналасқан қала сыртындағы резиденциясына өзінің ең жақын қызметкерлерін – кабинет мүшелері Иденді, Бивербрукті, империялық генерал штабының басшысы Дилланы және КСРО-да жүрген Ұлыбританияның дипломатиялық өкілі Криппсті шақырып алып олармен бірге құрылған жағдайды талқылады. Алайда, сол кездегі Англианың билеуші топтарының айналасында Кеңес Одағының гитлерлік Германияға ұзақ қарсылығының мүмкіндігіне сенбеген скептиктер көп болса да, жиналыста Германияға қарсы соғыста КСРО-ны қолдау мәлімдемесі туралы шешім қабылданды. Черчилльдің ең жақын қызметкерлерінің бірі Бивербрук растағандай, Черкерстегі жиналысты көтеріңкі көңіл-күй биледі – оның барлық қатысушылары гитлерлік Германия Кеңес Одағына шабуыл жасау арқылы Англияға фашистік қысымын әлсірететінін жақсы түсінді. Осындай эмоция басқа да көптеген америкалық қайраткерлер арасында да белең алды. «Мен үшін, - деп есіне алады ағылшын

өкілі А.Гарриман, - Шығыстағы гитлерлік бетбұрыс туралы жаңалық ең жағымды жеңілдік ретінде келді, алайда біз әлі де соғыс жағдайында емес едік» [10, 95-98].

Черчилль 22 маусым күні кешке радиодан берген хабарламасында фашистердің тарапынан жасалған кезекті опасыздық пен агрессия деп бағалаған гитлерлік Германияның Кеңес Одағына шабуылын бүкіл дүниежүзілік соғыстағы жаңа кезеңдердің бірі болып табылады деп мәлімдеді. Черчилль өзінің антикоммунистік көзқарастарын мойындаса да, гитлерлік Германияға қарсы соғыста КСРО-ға қолдау көрсету туралы өте анық пікір білдірді.

Ағылшын премьер-министрінің мәлімдемесінде гитлерлік Германияның Кеңес Одағына шабуылы Британдық аралдарға басып кірудің әрекеті мен нышаны болып табылады деген жағдай ерекше атап өтілді. Сондай-ақ, Черчилль болса, Гитлер өзінің бұл ниетін қыс басталғанға дейін жүзеге асыруға үміттенетінін атап кетті. «Ресейге төнген қауіп, - деп мәлімдеді Черчилль сөйлеген сөзінің соңында, - ол бізге және Құрама Штаттарына төнген қауіп, сол себепті өзінің ошағы мен үйі үшін шайқасқан әрбір орыстың ісі секілді - бұл жер шарының әр бұрышындағы еркін адамдар мен еркін халықтардың ісі» [10, 102].

Лондонның мәлімдемесін назарға ала отырып, кеңес өкіметі 1941 жылдың маусым айының аяғында ағылшын әскери командасымен тікелей байланыс орнату мақсатында, Англияға генерал Ф.И.Голиковтың басшылығымен әскери миссия аттандыруды шешті. Бір уақытта Кеңес өкіметі Мәскеуге ағылшын әскери және экономикалық комиссияның келуіне келісімін беріп, олар кеңес астанасына 27 маусым күні келді. Басталып кеткен келіссөз барысында кеңес жағы ағылшындарға екі жақты декларацияға қол қоюды ұсынды, декларация әр жақ өзара көмек көрсетуі мен оңаша бітім жасаспайтын міндеттемеден тұратын екі баптан құралды. Черчилль бұл ұсынысына өзінің 10 шілде күнгі Сталинге жолдаған хатында келісіммен жауап берді. Келіссөздер 1941 жылы 12 шілдедегі фашистік Германияға қарсы соғыста бірігіп әрекет ету туралы келісімнің бекітілуіне алып келді. Келісімнің бірінші статьясы екі өкіметтің соғыста барлық түрдегі бір-біріне өзара көмек көрсету мен қолдау; екіншісі – бүкіл соғыс аралығында екі жақтың келісімінсіз келіссөз жасамауды, уақытша бітім және бейбіт келісім бекітпеуді көрсететін міндеттемеден тұрды. Кеңес жетекшілігі Ұлыбританияны табанды түрде көмекке шақырды. Алайда сол уақытта британдық күштер немістерге қарсы шабуыл жасауға ешқандай мүмкіндігі болмады, ал Англияда Кеңес Одағына бір жағдайлармен көмек беру қажеттілігі туралы түсінік өсе түсті [11, 118].

Кеңес Одағы мен Англия арасындағы келісімге жеткен жылдамдық екі өкіметтің одақтық байланыс орнатудағы өзара қызығушылық пен берік ниетінің дәлелі болды. Расында, мәскеулік келіссөз барысында бірқатар мәселелер бойынша КСРО мен Англия арасындағы қайшылықтар жойылған жоқ болатын, сонымен қоса өзара көмек көрсету туралы бағдарлама жобасы да шығарылмаған еді. Алайда келісім КСРО мен Англия арасындағы достық, одақтық қарым-қатынас орнатуға жол ашты. Ол фашизмге қарсы күресіп жатқан мемлекеттердің одағын құруда маңызды рөл атқарды.

Ағылшын-кеңес келісімінің бекітілуі Кеңес Одағында да, Англияда да үлкен қолдауға немесе құрметке ие болды. Пресс-конференцияда сөйлеген сөзінде Кеңес ақпараттық бюро бастығының орынбасары С.А. Лозовский аталған келісімді халықаралық жағдайды түбірімен өзгертетін үлкен тарихи маңызы бар құжат деп атады [12, 43].

Германияға қарсы біріккен қимыл-әрекеттер туралы ағылшын-кеңес келісіміне қол қою, сонымен бірге экономикалық мәселелер бойынша ағылшын-кеңес келісімінің сәтті аяқталуын да алдын ала анықтады. 1941 жылы 16-шы тамызда қол қойылған тауар айналымы, несие және клиринг туралы ағылшын-кеңес келісімі, КСРО-ны маңызды мөлшерде қамтамасыз етуді, сонымен қоса, бірнеше кеңес тауарларын Англияға жеткізу туралы қарастырды. Көрсетілген келісім бойынша Англия Кеңес Одағына тауарды төлеу үшін 5 жылдық мерзімге 3 %-дық жылдық үстемемен 10 млн. фунт стерлинг несие берді. Келісімге сәйкес екі жақ арасындағы төлемдер клиринг негізінде реттелді.

Германияға қарсы соғыста бірігіп әрекет ету туралы ағылшын-кеңес келісімі, тауар айналымы, несие және клиринг туралы келісім КСРО мен Ұлыбритания арасындағы одақтық қарым-қатынасқа байланысты бекітілген алғашқы құжат болды. Ағылшын өкіметінің бұл байланысты орнатуының екі себебі болды, біріншіден Англия өзінің халықаралық жағдайдағы көрінісін маңызды нығайтса, екіншіден гитлерлік Германияға қарсы соғыс келешегін жақсартты [13, 47-49].

Гитлерлік Германияның КСРО-ға тұтқиылдан жасалған опасыз шабуылынан кейін, бірден бүкіл Англия бойынша кеңес халқының азаттық күресіне қолдау ретінде қарапайым ағылшын халқының шерулері өтті. Елде ағылшын-кеңес достығының комитеттері құрылды. КСРО-ға жылдам және тиімді көмек көрсету бойынша науқан басшылығында ағылшын жұмысшылары болды. Осылай 1941 жылы шілдедегі шотланд тау-кен кәсіподағының жылдық конференциясында елдегі басқа тау-кенші кәсіподақтарымен қолдауға ие болған «төтенше резолюция» қабылданды, онда «қазіргі уақыттағы біздің ортақ

тапсырмамыз өз халқымызды қорғау және ортақ дұшпан алдында бірігіп, жеңіске жету мақсатында Англияның барлық күштерін Кеңес Одағының күштерімен біріктіру үшін жаңа шараларды қабылдау болып табылады» деп атап көрсетілді.

Англияда КСРО-мен достық аптасы орасан зор танымалдылыққа ие болды, оның негізгі тапсырмасы ағылшын қоғамын кеңес халқының тұрмыс-тіршілігімен, өмірімен таныстырды. Бұл апталардың бағдарламасына кеңес және орыс композиторларының шығармаларынан концерт өткізу, дәрістер ұйымдастыру, кинофильмдер көрсету және т.с.с кірді. Достық апталары антигитлерлік коалиция мемлекеттері мен халықтарын ынтымақтастығын нығайтуда оң септігін тигізді және көптеген жылдар бойы буржуазиялық насихатпен таралған Кеңес Одағы туралы өсек-аянның әшкереленуіне алып келді.

Алайда кеңес-герман соғысының басталысымен Англия саясатына антикеңестік тенденциялар ықпал етуін қоймады. Көптеген ағылшын әскери басшылары мен кейбір өкімет мүшелері Кеңес Одағы, қарулануы мен әскери дайындығы жағынан КСРО-ны әлдеқайда асып түсетін Германияға қарсы соғысты ұзақ уақыт бойы жүргізу жағдайында болмайды деген пікір білдіріп жатты. Соғыстың бірінші күндері, тіпті, Мәскеудегі ағылшын елшісі Криппстің өзі де Кеңес Одағы гитлерлік шабуылға бірнеше аптадан артық төтеп бере алмайды деп санады. Гитлерлік Германияға қарсы соғыстағы Кеңес Одағының мүмкіндіктерінің скептикалық бағалануы негізінде Еуропалық саяси қайраткерлерінің кеңестік қоғамдық және мемлекеттік құрылысына сенбеушілігі, олардың антикоммунизмдік және антикеңестік көзқарастары жатты.

Сонымен қатар, ағылшын насихатының жеке антикеңестік зұлымдықтары да орын алды. Мысалы, «Католик геральд» реакционды газеті ағылшындарды Кеңес Одағымен қандай да бір ынтымақтастықтан бас тартуға шақырды. Британдық «Би-би-си» радиохабарландыру корпорациясы Англияның барлық одақтастарының әнұранын радиодан тарату дәстүрін бұзып, кеңес әнұранын («Интернационал») берген жоқ. Алайда, сол кездегі Англияның саяси өмірінің дамуын бұл тенденциялар да, сол көңіл-күйлер де анықтаған жоқ. Кеңес Одағын қолдаудағы серпінді қозғалысты ағылшын халқының бүкіл прогрессивті адамзатпен бірлесіп фашизмге қарсы соғыстың соңына дейін күресудегі жалынды талпыныс – міне, Англия сыртқы саясатына маңызды ықпал еткен осы жағдайлар еді. КСРО-мен одақ Англиядағы ұлттық мүдделер үшін ауадай қажет болды. Сол себепті, Англиядағы Кеңес Одағының дұшпандары ағылшын-кеңес жауынгерлік ынтымақтастығының маңызын төмендетуге және Кеңес Одағының абыройын түсіруге қанша тырысса да, ол үшін сөзсіз қолайсыз уақыт еді [5, 55-87].

Нәтижелері. Германияның КСРО-ға шабуылы, сонымен бірге, нацистердің зиянкестік әрекеттері бұл елге үдей түскен Иранның келешегі жайлы ағылшын-кеңес келісіміне де мүмкіндік туғызды. 1941 жылы 25-ші тамызда кеңес әскерлері Иранның солтүстік шекарасына өтсе, британдық әскерлер елге оңтүстіктен кірді. Ұлыбритания және Кеңес Одағы Иранға қатысты өздерінің мақсаттарына аздаған алауыздықпен жетті.

1941 жылы қоңыр күз айларында германдық әскерлердің Кавказға жылжуына байланысты, британдық әлеуметтанушы топтар мұнай кәсіпшілігін жарудағы дайындыққа көмек көрсету үшін Бакуға келді. Алайда, мұнай кәсіпшілігін жоюды жүзеге асыру керек болмады.

Британдық қоғамдық пікір КСРО-мен аса тығыз қарым-қатынас орнатуға белсенді түрде алға шықты. Кеңес Одағына қатысты өсе түскен энтузиазм, Черчилльдің ақпарат министріне «коммунизмнің қаупін ұмыту» туралы британдық қоғамдық пікірдің қазіргі тенденциясына қарсы әрекет жасау үшін қандай акциялар жүзеге асыру талап етілетінін қарауға нұсқау беруге түрткі болды [14, 78-79].

1941 жылы 5-ші желтоқсанда Ұлыбритания Финляндияға, Румыния мен Венгрияға соғыс жариялады, бірақ ағылшын тарапынан жасалған бұл қадам ағылшын-кеңес қарым-қатынасының қайшылықтарын жоймады. Олардың негізгі себептері соғыстың мақсаттары жайлы мәселелер мен соғыстан кейінгі тәртіптердің реттелуімен байланысты болды.

1941 жылы желтоқсанда А.Иденнің Мәскеуге сапары барысында, оның Сталинмен пікір-таластың басты тақырыбы осы мәселелер төңірегінде болды. Сталин бірінші кезекте ағылшындардан 1941 жылғы Балтық жағалауы мен Финляндиядағы кеңес шекарасының мойындауын, КСРО-ға Петсамо мен Мемелдің (Клайпеда) қосылуын, Польшамен шекарадағы Керзон сызығының КСРО-ның пайдасына өзгеруін талап етті. Сонымен бірге, Кеңес Одағының басшысының ойынша, Шығыс Пруссияда Польшаның құрамына кіруі керек еді. Ал Иден өз кезегінде КСРО-ның бұл талаптарымен келісе алмады. Сонда Молотов Иденге екі жаққа да тиімді болып табылатын өзара көмек және соғыстан кейін мәселелер туралы келісім жобаларын ұсынды. Жалпы Иденнің Мәскеуге сапары сәтті бола қоймады [15,141].

Премьер-министр Черчилльдің және ағылшын әскери кабинетінің 1941 жылғы кеңес шекарасын мойындамауға қатысты көзқарастары өзгеріссіз қалды. Сол кезде 1942 жылы көктемнен бастап кезінде

мүлде басқа ойда болған Форин оффис Шығыстағы кеңес жеңісінің мүмкіндігімен санаса бастады. 1942 жылы ақпан айында Иден Галифаксті ескертіп, назар салды: «Жеңімпаз ретінде Кеңес Одағы орасан зор мәртебе мен ықпалға ие болады, ол көптеген еуропалық мемлекеттерге өзінің коммунистік режимін орнатуға мүмкіндік алады. Сол себепті, КСРО-мен әлі тым кеш болмай тұрғанда, соғыстың дәл осы кезеңінде жақсы байланыс орнату біз үшін өте маңызды» [15, 144-146].

Сыртқы істер халық комиссары Молотовтың 1942 жылы мамыр айында Лондонға сапары барысында британдық басшылармен әңгімесі екінші майдан және кеңес-польдік шекара жайлы мәселелерді талқылаудан басталды. 22 мамыр күні Иден тығырықтан шығудың жолы ретінде, соғыстан кейінгі тәртіпті реттеу бойынша барлық даулы мәселелерді айналып өтетін өзара көмек туралы ағылшын-кеңес келісімінің жаңа жоспарын ұсынды. Құндылығы бойынша келісім кеңес үмітіне сәйкестігі аз болды және кеңес күдігін жоя қоймады, бірақ сонда да бұл ағылшын-кеңес байланысындағы алға басқан анық қадам болды. Ал британ басшыларына бұл айтарлықтай дерлік жеңіс болды, өйткені олар Молотовты бұл ымыраны қабылдауға көндіре алды [15, 148].

Қорытынды. Гитлерлік Германия өзінің КСРО-ға қарсы соғысын тек әскери артықшылықпен және тұтқиылдан шабуыл жасау арқылы ғана емес, сонымен қоса, елде орын алған күрделі және қолайсыз жағдайларды пайдалану арқылы бастады. Кеңес одағына гитлерлік Германияның бастауымен Финляндия, муссолиндік Италия, буржуазиялық Румыния, хортистік Венгрия, Гитлермен құрылған қуыршақ Словакия өкіметі секілді сателлит мемлекеттер соғыс жариялады. Сонымен бірге, милитаристік Жапония, Түркия, Испания және т.б. мемлекеттер өздерінің бейтараптығын жарияласа да, іс жүзінде Германияға көмек көрсетіп жатқан еді. Кеңес Одағының Германия мен оның жақтастарына қарсы соғысуы бастауы екінші дүниежүзілік соғыс сипатын өзгертіп, оны фашистік жаншылуға қарсы халықтардың азат, әділетті соғысына айналдырды.

Германияға қарсы соғыста біріккен әскери қимылдар жасау туралы 1941 жылы 12-ші шілдеде қол қойылған КСРО мен Ұлыбритания өкіметтерінің арасындағы келісім, антигитлерлік коалицияны құруда ең алғашқы қадам болды.

Антигитлерлік коалицияның құрылуына, байланыстардың және ынтымақтастықтың орнауына 1941 жылы күзде өткен үш держава – КСРО, Ұлыбритания мен АҚШ-тың Мәскеу конференциясының маңызы зор болды. Бұл конференцияның шешімі бойынша Құрама Штаттар КСРО-ға 1941 жылдың 7-ші қарашасынан бастап қару-жарақты қарызға немесе жалға беру(ленд-лиз) туралы заң іске асып енді және 1 млрд. доллар көлемінде пайызсыз қарыз берді.

Кеңес Одағына АҚШ пен Англияның 1941 жылы шілдеде АҚШ президенті Ф.Рузвельттің жеке өкілі Г.Гопкинстің, 1941 жылы желтоқсанда Ұлыбританияның сыртқы істер министрі А.Иденнің және 1942 жылы тамызда Ұлыбритания премьер-министрі У.Черчилльдің көрнекті мемлекет қайраткерлерінің келуі, 1941 жылы кеңес әскери миссияларының Англия мен АҚШ-қа жасаған сапарлары, КСРО сыртқы істер халық комиссарының 1942 жылы мамыр-маусым айларында Лондон мен Вашингтонға сапарлары, одақтас елдерге соғысты жүргізумен байланысты ең маңызды мәселелер бойынша пікір алмасуға мүмкіндік берді, олардың арасындағы әскери ынтымақтастықтың нығаюына себеп болып, ең бастысы антигитлерлік коалицияның құрылуы мен нығаюына қызмет етті.

1942 жылы Кеңес Одағымен бекітілген келісімдер: Германияның Иран территориясын КСРО мен Англияға қарсы соғыста пайдалануға кедергі болған КСРО, Ұлыбритания мен Иран арасындағы үш жақты келіссөз; Еуропадағы гитлерлік Германия мен оның жақтастарына қарсы соғыста одақтастық жайлы және соғыстан кейін өзара көмек және ынтымақтастық туралы 1942 жылы 26-шы мамырда қол қойылған келіссөз; 1942 жылы 11-ші маусымда КСРО мен АҚШ өкіметтері арасында қол қойылған агрессияға қарсы соғыс жүргізуде қолданылатын принциптер туралы келісімдер де осы мақсатты көздеген еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Израэлян В.Л. *Дипломатия в годы войны (1941-1945)*. М., 1985.-254 с.
- 2.Севостьянов Г.Н. *Политика великих держав накануне Второй мировой войны*. М., 1961.
- 3.Семиряга М.И. *Антифашистское народные восстания*. М., 1995. – 118 с.
- 4.Черчилль У. *Вторая мировая война*. М., 1991.-115с.
5. Семиряга М.И. *Тайны сталинской дипломатии 1939-1941*. М., 1992.-110с.
6. Самсонов М.И. *Вторая мировая война. 1938-1945: очерк важнейших событий*. М., 1990. 251с.
7. Giraml H. *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands: Konflikte u. Entscheidungen, 1941-1948*. Frankfurt, 1985.-98 с.

8. Kacewicz G. *Great Britain, the Soviet Union and the Polish government in exile (1939-1945). The Hague etc: Nijhoff, 1979.-189с.*

9. Борисов А.Ю. *СССР и США союзники в годы войны. 1941-1945 гг. М., 1983. – 19 с.*

10. Черчилль У. *Вторая мировая война. - М., 1991. -Т.2. -38 с.*

11. *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. I. М., 1946. – 69 с.*

12. *Важнейшие решения. - М., 1964. -116 с.*

13. *Всемирная история: Вторая мировая война / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М.Волчек и др. - Мн.: Харвест.: АСТ, 2002. -119с.*

14. *Трухановский В.Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939-1945). - М., 1999. - 41с.*

15. *Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы. Т. I-II. М., 1983.-53с.*

References:

1. *Israelian V.L. Diplomacia v gody voyny (1941-1945). М., 1985. [in Russian]-254 p.*

2. *Sevostianov G.N. Politika velikih derjav nakanýne Vtoroi mirovoi voyny. М., 1961. [in Russian]-118 p.*

3. *Semiriaga M.I. Antifashistskoe narodnye vosstanua. М., 1995. [in Russian]-115p.*

4. *Cherchill Ý. Vtoraia mirovaia voina. М., 1991. [in Russian]-110p.*

5. *Semiriaga M.I. Tainy stalinskoj diplomatu 1939-1941. М., 1992. [in Russian]-251p.*

6. *Samsonov M.I. Vtoraia mirovaia voina. 1938-1945: ocherk vajneishih sobytu. М., 1990. [in Russian]-98 p.*

7. *Giraml H. Die Alliierten und die Teilung Deutschlands: Konflikte u. Entscheidungen, 1941-1948. Frankfurt, 1985 [in German]-189 p.*

8. *Kacewicz G. Great Britain, the Soviet Union and the Polish government in exile (1939-1945). The Hague etc: Nijhoff, 1979. [in English]-19p.*

9. *Borisov A.Ý. SSSR i SShA soýzniki v gody voyny. 1941-1945 gg. М., 1983 [in Russian]-38p.*

10. *Cherchill Ý. Vtoraia mirovaia voina. - М., 1991. -Т.2. [in Russian]-69p.*

11. *Vneshniaia politika Sovetskogo Soýza v period Otechestvennoi voyny. Т. I. М., 1946. [in Russian]*

12. *Vajneishie reshenua. - М., 1964. [in Russian]-116p.*

13. *Vsemirnaia istorua: Vtoraia mirovaia voina / A.N. Badak, I.E. Voinich, N.M.Volchek i dr. - Мн.: Harvest.: АСТ, 2002. [in Russian]-119p.*

14. *Tryhanovsku V.G. Vneshniaia politika Anglu v period vtoroi mirovoi voyny (1939-1945). - М., 1999. [in Russian]-41p.*

15. *Sovetsko-angluskie otnoshenua vo vremia Velikoi Otechestvennoi voyny 1941-1945 gg. Dokýmenty i materialy. Т. I-II. М., 1983. [in Russian]- 53p.*

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 974.01
МРНТИ 19.21.11

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.007>

Б.Н. Жұмаділ ^{*1}, А.П. Жанысбаева ²

¹с.э.м., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
журналистика және саясаттану факультетінің 3-курс докторанты Қазақстан, Астана қаласы,
bolat.zh.n@mail.ru

²Ph.D, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Филология факультетінің аға оқытушысы Қазақстан, Шымкент қаласы,
akniet.zhanysbayeva@mail.ru

АҚПАРАТ АҒЫНЫ АРҚЫЛЫ ЖҰМСАҚ КҮШ САЯСАТЫН ҚОЛДАНЫП ОТЫРҒАН
МЕМЛЕКЕТТЕР ТАРАПЫНАН КИБЕРҚАУІПСІЗДІКТІ САҚТАУ:
ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Киберқауіпсіздік ұғымы мемлекеттің ұлттық деңгейдегі қауіпсіздігіне тікелей байланысты феномен. Ғаламтор желісі, әлеуметтік желілер немесе кез келген ақпарат таратушы көздер белгілі бір әлеуметтік топтарға әсер ету үшін қолданылады. Егер ақпараттық басқару немесе ықпал ету сырт мемлекеттен келсе онда бұл жұмсақ күш стратегиясының бір бөлігі саналады. Сөйте тұра цифрлық технологияларды толық көлемде қолдану қазіргі қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Ал ақпараттық технологиялар мемлекеттік басқарудың барлық дерлік салаларында: экономика, білім, денсаулық, саяси, әкімшілік және т.б. қолданылады. Әлемнің осындай цифрландыру жүйесіне жаппай көшуі әр мемлекеттің ұлттық деңгейде өз деректерін кибершабуылдардан қамтамасыз ету өзекті мәселеге айналып отыр. Әлемнің озық мемлекеттері мемлекетті ақпараттандыруда және деректерді пайдалануда қауіп төндіретін кибершабуылдармен күресу мақсатында кешенді стратегиялық жұмыстарын әлдеқашан бастаған. Соған қарамастан кибершабуылдың саны күн сайынғы дамуға сәйкес азайған емес. Керісінше қауіпсіздікті қастамасыз ету жаңа деңгейге өткен, әрі күрделене түскен. Осы тұста Қазақстанның да өз халқы мен мемлекеттік аппараттарын шабуылдардан қорғау мақсатында жұмыс жасауы әлі де тиісті деңгейге жеткен жоқ. Оған себеп және кедергі болатын мәселелер мен оның шешу жолдарына ұсыныстар осы мақалада талданатын болады.

Кілт сөздер: жұмсақ күш, ақпарат ағыны, ақпараттық басқару, киберқауіпсіздік, Қазақстандағы киберқауіпсіздік.

Жұмаділ Б.Н. ^{*1}, Жанысбаева А.П. ²

¹докторант 3-курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, факультет
Журналистики и политологии Казахстан, г.Астана, bolat.zh.n@mail.ru

²Ph.D, старший преподаватель Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова, факультет
Филологии, Казахстан, г.Шымкент, akniet.zhanysbayeva@mail.ru

ПОДДЕРЖАНИЕ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВАМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ
«МЯГКОЙ СИЛЫ» ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННОГО ПОТОКА:
НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Понятие кибербезопасности – явление, напрямую связанное с национальной безопасностью государства. Интернет, социальные сети или любой другой источник информации используются для воздействия на определенные социальные группы. Если информационный контроль или влияние исходит от иностранного государства, это считается частью стратегии мягкой силы. Однако полноценное использование цифровых технологий стало неотъемлемой частью современного общества. А информационные технологии используются практически во всех сферах государственного управления: экономике, образовании, здравоохранении, политике, управлении и т. д. Массовый переход мира на такую систему цифровизации становится актуальным вопросом для каждого государства по защите своих данных от кибератак на национальном уровне. Передовые страны мира уже начали комплексную стратегическую работу по борьбе с кибератаками, создающими угрозу использованию информации и данных государством. Однако количество кибератак не уменьшается в соответствии с ежедневным развитием. Наоборот, пренебрежение безопасностью вышло на новый уровень и усложнилось. На данный момент усилия Казахстана по защите своего народа и государственного аппарата от нападений еще не достигли должного уровня. В этой статье будут проанализированы проблемы, которые вызывают и предотвращают это, и предложены решения.

Ключевые слова: мягкая сила, информационный поток, управление информацией, кибербезопасность, кибербезопасность в Казахстане.

Zhumadil B.N.*¹, Zhanysbayeva A.P.²

¹3rd year doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of Journalism and Political Science, Kazakhstan, Astana, bolat.zh.n@mail.ru

²Ph.D, senior lecturer at M.Auezov South Kazakhstan University, Faculty of Philology, Kazakhstan, Shymkent, akniet.zhanysbayeva@mail.ru

MAINTAINING CYBER SECURITY BY STATES USING SOFT POWER THROUGH INFORMATION FLOW: KAZAKHSTAN AS AN EXAMPLE

Abstract

The concept of cybersecurity is a phenomenon directly related to the national security of the state. The Internet, social networks or any other source of information are used to influence certain social groups. If information control or influence comes from a foreign state, it is considered part of a soft power strategy. However, the full use of digital technologies has become an integral part of modern society. And information technologies are used in almost all areas of public administration: economics, education, healthcare, politics, management, etc. The massive transition of the world to such a digitalization system is becoming an urgent issue for every state in protecting its data from cyber attacks at the national level. The world's leading countries have already begun comprehensive strategic work to combat cyber attacks that pose a threat to the use of information and data by the state. However, the number of cyber attacks is not decreasing according to the daily development. On the contrary, the disregard for safety has reached a new level and become more complex. At the moment, Kazakhstan's efforts to protect its people and state apparatus from attacks have not yet reached the required level. This article will analyze the problems that cause and prevent it and propose solutions.

Keywords: soft power, information flow, information management, cybersecurity, cybersecurity in Kazakhstan.

Кіріспе.

Ақпарат және интернет ағымы заманында өмір сүріп жатқан әрбір қоғамның өзара байланысы ақпараттық ресурстар арқылы іске асатыны белгілі. Қазіргі кезде әрбір мемлекеттің кез келген сайттарына кіру қолжетімді әрі шығу көзінің дұрыс-бұрыстығына қарамай кез келген ақпаратты алуға болады. Бұл жерде ақпарат таратушы әрбір тарап тек өзінің көздеген нысанасына жету үшін атсалысатындықтан, ақпараттың шынайы әрі қауіпсіз таралуына ешкім кепіл бере алмайды. Дегенмен өз ықпалын орнатқысы және күшейткісі келетін мемлекет, ұйым немесе топтар осы тұрғыда жұмсақ күш саясатын пайдаланады.

Жұмсақ күш ұғымын саясаттанушы Джозеф Най 1990 жылы «Soft Power» [1] еңбегінде алғаш атап өткені белгілі. Кейінірек бұл ұғымды «The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone» еңбегінде кеңінен талдайды [2]. Яғни, саясаттанушы бұл терминнің анықтамасын «қатты күш» саясаты ұғымымен салыстырады. Қатты күш – мемлекеттік биліктің басқаларға қарсы қолданатын

материалдық күші болса, жұмсақ күш – елдің басқаларға мәжбүрлеу немесе күштеу арқылы емес, өзіне еліктіру және сендіру арқылы рухани тұрғыда әсер ету мүмкіндігін білдіреді [3].

Жұмсақ күш елдің мәдениетінен, құндылықтарынан, саясаттарынан және институттарынан туындауы мүмкін және халықаралық қатынастарды қалыптастыруға және дипломатиялық мақсаттарға да жетуге көмектеседі. Демек, дәстүрлі биліктің күші азайып бара жатқан кезеңде әскери күш секілді билікті қолданудың тиімділігі азайып, керісінше жұмсақ күшті пайдалану маңыздылығы артады [4]. Мұндағы жұмсақ күшті тиімді пайдалану – өзге мемлекеттермен немесе ұйымдармен берік қатынас орнатудың бір құралы ретінде ақпараттық технологиялар мен коммуникацияның мүмкіндіктерін атап өтеді.

Осы тұрғыда қазіргі кезде көптеген мемлекеттер интернет күшін пайдалана отырып ақпарат ағыны арқылы жұмсақ күш саясатын ұстанып отырғаны жасырын емес. Яғни, ақпараттық жұмсақ күшті қолдана отырып ақпаратты, идеяларды, мәдениетті және құндылықтарды тарату арқылы әсер етуді көздейді. Мұнда қоғамдық дипломатия, мәдени өзара алмасулар, білім беру бағдарламалары, бұқаралық ақпарат құралдарымен жұмыс және белгілі бір идеологияны немесе әңгімені насихаттау сияқты әрекеттер кіруі мүмкін [5]. Ол елдің идеялары мен құндылықтарының тартымдылығын пайдалана отырып, қандай-да бір түсініктерді қалыптастыруға, қарым-қатынас орнатуға және ұлттық мүдделерді ілгерілетуге бағытталады.

Өзектілігі. Ақпараттық және коммуникациялық құралдарды пайдалану аясының кеңеюі әсерінен қауіпсіздікті қамтамасыз ету феномені туындайды. Әсіресе қазіргі өте жылдам даму үдерісінде жүрген қоғам үшін қауіпсіздікті бір табан алға қою басты назарға алынып отыр. Себебі, ақпараттың кеңінен таралуы әсерінен мемлекет өз халқын, ұйымдарын немесе мемлекеттік, аумақтық және аймақтық деңгейдегі кез келген топтарды сырттан келетін қауіп-қатерлерден қорғай отырып, қажетсіз және сапасыз мазмұндағы ақпаратты тұтынуды алдын-алу шараларын қолдануды жетелі зерттеу өзекті болып отыр.

Материалдар және Методология.

Материалдар. Ғылыми зерттеу мақаланы жазуға Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру» туралы заңының деректері, ақпараттық қауіпсіздік туралы тұжырымдамасы, сондай-ақ киберқауіпсіздік туралы Концепциясы материалдары пайдаланылды. Сонымен қатар, тақырыптың теориялық бөлімін зерделеу мақсатында Американдық саясаткер-зерттеушілердің еңбектері және Қазақстандағы ақпараттық ағындар мен киберқауіпсіздік деңгейін нақты сандар арқылы салыстыра көрсету негізінде отандық әрі шет елдік тәуелсіз зерттеуші институттардың мәліметтері жинақталып, аталмыш зерттеу жұмысын дайындауға пайдаланылды.

Методология.

Ақпараттық қауіпсіздік ұғымы туралы түсінік әр жерде әр қалай түсіндіріледі. Дегенмен Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру» туралы заңына сәйкес ақпараттық қауіпсіздік дегеніміз – электрондық ақпараттық ресурстардың, ақпараттық жүйелер мен ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның сыртқы және ішкі қатерлерден қорғау жағдайы [6].

Мемлекет өз территориясында ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін заңды түрде әрекет ететін нақты қадамдар жасайды. Мұнда адам, топ, ұйым немесе мемлекеттік деңгейдегі ұйымдардың қауіпсіздігі, бостандығы және азаматтық конституциялық құқықтар кешенді түрде қарастырылады. Оны іске асыру үшін техникалық, бағдарламалық, құқықтық тәртіп секілді құралдарды жүйелі түрде қолданады. Осыған орай Қазақстан Республикасы да өз территориясында өмір сүріп жатқан кез келген тұлға немесе ұйымның ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету негізі Қазақстан Республикасының Конституциясы мен «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 1998 жылғы заңдарынан бастау алады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 1999 жылғы «Мемлекеттік құпиялар туралы», 1999 жылғы «Терроризмге қарсы күрес туралы», 2003 жылғы «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы», 2003 жылғы «Ақпараттандыру туралы» және 2005 жылғы «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңнамалары ақпараттық қауіпсіздікті жан-жақты қамтамасыз ету мақсатында әзірленді [7].

Демек, кез келген қоғамның, мемлекеттің әлеуметтік тобының немесе жеке адамның қауіпсіз дамуы олардың ақпараттық қауіпсіздігіне тікелей байланысты. Өйткені ақпараттық орта – қоғамның бірден-бір бөлігі. Әрбір қоғам ақпараттық қауіпсіз орта қалыптастыруы керек. Бұл жердегі ақпараттық қауіпсіз орта – мемлекеттің, қоғамның, әлеуметтік топтың, жеке адамның өмірін сақтау үшін ақпараттық ресурстардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ақпараттық қауіптерге, адамдардың жеке және қоғамдық санасы мен психикасына жағымсыз ақпараттық әсерлерге қарсы тұру қабілеті.

Бақылау және талқылау.

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі стратегияның басты мақсаты – тұтынушының құпиялығы мен оның жеке бас деректерінің таралмауын сақтау, антивирустық бағдарламаларды қамтамасыз

ету, құқықтық жауапкершілік күшін арттыру, құрылғыларда пайда болған кез келген өзгерістерді бақылау және ақау туындаған сәтте оны шешудің жолын әзірлеу.

Қазақстанда отандық ақпараттандыру көздерінен бөлек шет елдік ақпараттық құралдары әдетте батыс мемлекеттерінен келеді. Сондықтан ақпарат таратудағы қауіп-қатерлер мен проблемалар да осы ресурс көздерінен шығу ықтималдылығы жоғары.

Қазақстандағы өмір сүретін халықтың ақпарат алатын негізгі ресурс көздері - әлеуметтік желілер (45,7%) және интернет сайттары (42,8%). Сондай-ақ елдің ішінде және сыртында орын алып жатқан оқиғаларды да теледидар арқылы (30,4%), туыстарымен, достарымен, таныстарымен және жұмыстағы әріптестерімен (22,1%) сөйлесу арқылы біледі. Халықтың 6,5%-ы баспа БАҚ-ты, ал 3,9%-ы ғана радионы ақпарат көзі ретінде қолданады.

Халықтың басым көпшілігі теледидар арналарындағы көрсетілетін жаңалықтарға сенетініне қарамастан, Қазақстандағы негізгі ақпарат көзі – әлеуметтік желілер.

Әлеуметтік желілерді қолдануда көш бастап тұрған платформалардың бірі - Instagram. Бұл желіні қолданушылар ақпаратты жазбаша мәтін, видео, фото түрінде жариялай алады. Одан кейін Facebook. Бұл желіні пайдаланушылар әдетте ұзақ мәтінді жазбалар жариялайды. Дегенмен соңғы кезде трендке кірген, ақпаратты қысқа түрде тарататын ТікТок желісі жас буын арасында кеңінен қолданылып жүр.

Мұнан да басқа әлеуметтік желілердің кез келген түрлері негізгі дереккөз бола алады. Мәселен Facebook желісінде шынымен де көптеген БАҚ-та пайда болмайтын жақсы, сенімді ақпарат бар. Және бұл әлеуметтік желілер өте маңызды ақпарат көзі бола алады [8].

Сонымен қатар, ақпараттық ресурстардан келетін қауіп-қатерлер тек ақпараттың шынайы-жалған-дығына ғана қатысты емес, сондай-ақ тұтынушылардың дербес деректерін бұзуға, ұрлауға бағытталған іс-әрекеттер де жатады.

Сарапшылардың пайымдауынша, Қазақстан үшін жиі кездесетін киберқауіптер әлеуметтік секторға кибершабуылдар (жеке деректерге шабуыл жасау), вирустық шабуылдар, мемлекеттік секторға шабуыл жасау, фишингтік шабуылдар, алаяқтық, мемлекеттік емес салаларға залал келтіру, сондай-ақ қаржы секторына жасалған шабуылдар жатады.

Әсіресе соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатқан цифрландыру жүйесі – ақпараттық қауіпсіздікке қауіп тудыратын бірден-бір жолы. Мәселен, М.Губайдуллина өз зерттеуінде цифрландыруды қорғалмаған әрі ашық дереккөзі ретінде санады [9]. Оның пікірінше, халықаралық аренадағы дипломатиялық қарым-қатынастар аясында мемлекеттің цифрландыру жүйесін қолдануы оның ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келеді. Дегенмен Э.Вильборг, К.Хедстрем және Х.Ларссонның тұжырымдауы бойынша цифрландыру саясаты мемлекеттік қызметтерді көрсетудің өнімділігін арттыра отырып оның ашықтығын көрсетеді [10]. Цифрландыру халық үшін жылдам, қызметтерді онлайн жүзеге асыра алатын әрі төлемдерді онлайн төлеуге болатын, жылдам ақпарат бере алатын ыңғайлы құрал саналады. Күнделікті өмірде мемлекеттің кез келген азаматы әртүрлі анықтамаларды, теңгерімдерін тексеру, онлайн сауда жасау секілді кез келген қызмет түріне қол жеткізіп отыр. Бұл тұрғыда цифрландыру оң нәтижелерді көрсете алады.

Цифрландыру өзінің ықпалына қарамастан жүйені бұзу, дербес деректерге қол жеткізу секілді шабуылдарға көптеп ұшырайды. Бұл әрекет заманауи қоғамда – кибершабуыл деп аталады. Ақпарат тұтынушы кез келген адам, топ, ұйым, тіпті мемлекеттік құпияны сақтаушы дербес сайттар да кибершабуылға тап болуы мүмкін. Кибершабуыл жасайтын ақпараттық заң бұзушылар мемлекеттің өз адамдары немесе шет елдік азаматтар да болуы мүмкін. Сол себепті, жоғарыда атап өткендей ақпарат ағыны заманында жұмсақ күштің қолына тап болып кибершабуылға ұшырап жатқан тараптар аз емес. Бұл жағдайға бірінші кезекте жауапты – мемлекет. Және кибершабуыл түрлеріне қарай ол істі заңмен кудалау міндетті.

Осы тұста НАТО-ның бұрынғы қолбасшысы Джеймс Дж. Ставридис ақпараттық қауіпсіздік туралы білдірген ойының маңыздылығын атап өткен дұрыс: «Мені түнде (НАТО күштерінің қолбасшысы ретінде) ұйықтатпайтын бір нәрсе бар. Ол – киберқауіпсіздік. Киберқауіпсіздік ұлттық мүдделеріміздің ең жоғары деңгейлерінен: медицина, білім, жеке қаржы жүйелері арқылы келеді...» [11]. Мұндағы киберқауіпсіздік – бұл электрондық түрдегі ақпараттың және оны өңдеуге, сақтауға, сыртқы және ішкі қауіптерден тасымалдауға арналған ортаның, яғни ақпараттандыру саласындағы ақпараттық қауіпсіздіктің жай-күйі [12].

Қазақстан ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөнінде заңнама қабылданымен іс жүзінде кибершабуылдан зардап шеккен адамдар мен ұйымдар саны аз емес. Керісінше ол жыл сайын артып келеді. Мәселен 2023 жылғы статистика бойынша кибершабуылдан зардап шеккендердің саны бойынша

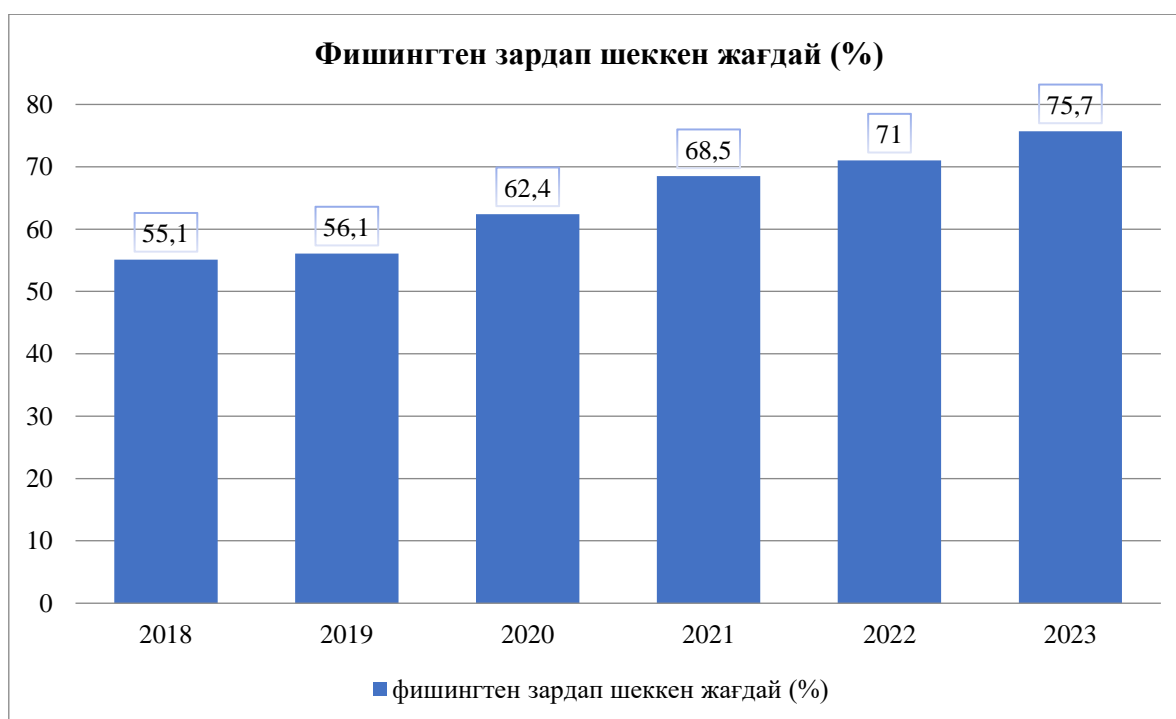
Қазақстан әлем бойынша 7-орынды тізгіндеді. Олардың қатарында қарапайым халықтан бастап ірі ұйымдарға дейін бар [13].

Олардың көпшілігі, яғни жиі шабуыл жасайтын сайттар – ботнеттер. Ботнет немесе зомби желісі – зиянкестерге иелерінің хабарынсыз басқа адамдардың құрылғыларын қашықтан басқаруға мүмкіндік беретін зиянды бағдарламамен зарарланған компьютерлер желісі. Ботнеттерді пайдалана отырып, шабуылдаушылар спам жібере алады, вирустар таратады, компьютерлер мен серверлерге шабуыл жасай алады және басқа да қылмыстарды жасай алады.

Ақпараттық шабуыл жасайтын кеңге таралған тағы бір кибер қылмыс түріне – фишинг жатады. Бұл компьютерлік алаяқтықтың негізгі мақсаты – интернет пайдаланушылардың шоттары мен банктік ақпаратын ұрлау.

Аталмыш фишинг шабуылы 2022 жылдың бірінші ширегін 2023 жылдың бірінші ширегімен салыстыратын болсақ 12%-ға артқан. Ал жалпы корпоративтік сектордағы фишинг шабуылдары 120%-ға өсті.

Ал Statista мәліметі бойынша жаһандық ұйымдардың төлем бағдарламаларынан зардап шеккен жағдайларының өсуін мына сандардан көруге болады (1-сурет):

1-сурет. Statista мәліметі бойынша фишингтен зардап шеккендер саны (%)

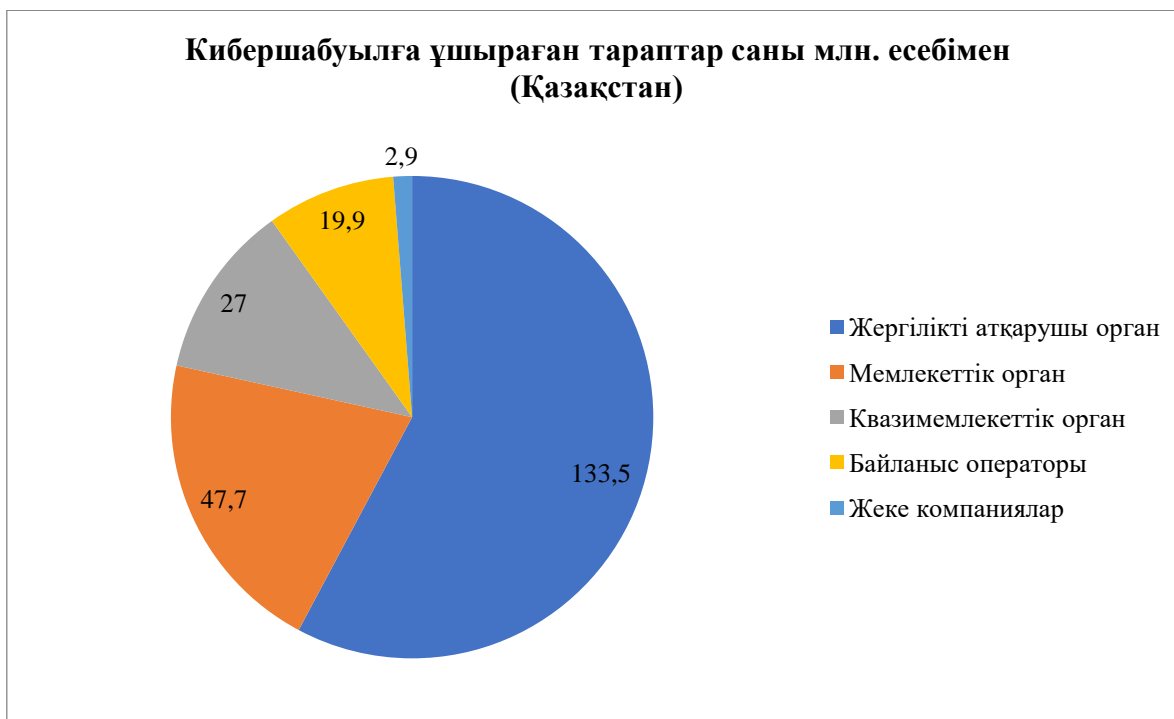
2023 жылғы кибершабуылдардың басым бөлігі компьютерлерге зиянды вирустардың шабуылынан орын алған. Оның алдыңғы жылдың өзінде саны 3 мыңға жетті, яғни жыл сайынғы өсім 71,2% көрсеткішті көрсетті.

Ботнеттер (3 мың жағдай), интернет-ресурсқа кіре алмау (813 жағдай), фишинг (628 жағдай), рұқсатсыз сайтқа кіріп кету және интернет-ресурстың мазмұнын өзгерту (317 жағдай), қызмет көрсетуден бас тарту (118 жағдай) сияқты жағдайлары да жиі байқалды [14].

Кибершабуылдың түр-түріне қарамастан, оның жыл сайынғы арту себебін тек көлемі жағынан ғана түсіндіру мүмкін емес. Себебі жоғарыда келтірілген 2018 жылғы статистика мен 2023 жылғы статистика арасында цифрлық даму жағынан елдің киберқауіпсіздігін қамтамасыз етуде көп өзгерістер мен алға даму орын алды. Кибершабуылдан қорғайтын көптеген құралдар пайда болып арнайы жүйе де құрылды. Дегенмен хакерлер де бір орында қалмайтыны белгілі, олар да ақпарат пен қаржыларға қол жеткізудің жаңа жүйесін жетілдіріп отырады. Яғни жоғарыдағы бір фишингтен көріп отырған статистика киберқауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімдігі, болмаса тиімсіз екендігін көрсетпейді, керісінше қорғаушы тарап пен шабуыл жасаушы тараптың өз нысанасына жетуде қаншалықты алға ілгерілеп жатқанын көрсетеді.

Қазақстанның қылмыстық істер жөніндегі статистикасында кибер жабуылдан зарттап шеккен тараптар туралы ақпараттар кездеспейді, немесе олардың саны өте аз деңгейде тіркеледі. Мысалы, Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасының қылмыстық істер жөніндегі статистикасында 2022 жылы кибершабуылдан зардап шеккен 85 іс тіркелсе, одан кейінгі жылы оның саны небәрі 142-ге көтерілген [15]. Мұндағы басты назарға алатын нәрсе – аталмыш тіркелген құқық бұзушылық ақпаратқа немесе ақпараттық жүйеге заңсыз қол жеткізу бойынша орын алған.

Қазақстан қызмет көрсету саласы тұрғысынан заманауи цифрландыру жүйесін толықтай тұтынып отырған мемлекет. Әсіресе, онлайн қызмет көрсету мен банкингтік жүйені қарапайым халық кеңінен қолданады. Демек, ақша айналымы жүрген жерде кибершабуылдаушылардың да көз тігетіні сөзсіз. Оған қоса Қазақстан шет елдік ресурстарға қол жеткізе алатындықтан елдің кибершабуылшыларды еліктіреті анық. 2023 жылы кибершабуылдың кез келген түріне тап болған кез келген тұтынушы жалпы саны 223 миллионнан астам кибершабуылға ұшыраған. Кибершабуыл жасаушы тараптардың басым көпшілігі – АҚШ, Украина, Қытай, Ресей, Польша мемлекеттері [16].

2-сурет. Кибершабуылға ұшыраған тараптар саны

Айта кету керек, киберқауіпсіздік саласы Қазақстанда даму сатысында және бұл салада отандық мамандар аз. Алайда бұл тек Қазақстан үшін ғана проблема емес. Бүгінгі таңда көптеген елдер киберқауіпсіздік саласында жоғары білікті мамандардың тапшылығын сезінуде.

Осыған байланысты, ең алдымен, Республикада киберқауіпсіздікті қамтамасыз етудің келесі элементтерден тұратын тиімді жүйесін құру қажет: заңнамалық, әдістемелік, кадрлық және осы жүйелердің жұмыс істеу механизмі.

Киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тек материалдық-техникалық емес, сонымен қатар осы салада жоғары білікті мамандары бар нормативтік-құқықтық база болуы қажет. Көптеген зерттеушілер киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету үлкен инвестицияны қажет ететінін атап өтеді, өйткені кез келген елде сандық деректердің қауіпсіздігін халықаралық және ұлттық деңгейде қамтамасыз ету қажет.

Сондай-ақ, мемлекет түрлі кибершабуылдарды алдын алу үшін келесідей шараларды ұстану керек:

3-сурет. Кибершабуылды алдын алу шаралары

1. Халықты киберқауіпсіздік туралы ұғыммен хабардар ету және білім беру: қарапайым халық арасында азаматтардың, бизнестің және мемлекеттік органдардың құпия сөздерді пайдалану, фишинг әрекеттерін тану және бағдарламалық құралды жүйелі түрде жаңарту сияқты бастапқы базалық білімді қалыптастыру.

2. Киберқауіпсіздікті қамтамасыз ететін инфрақұрылымға инвестиция салу: маңызды жүйелер мен желілерді қорғау үшін желіаралық қалқандарды, шабуылды анықтау жүйелерін және шифрлау протоколдарын қоса алғанда, сенімді киберқауіпсіздік инфрақұрылымын дамыту үшін ресурстар бөлу маңызды.

3. Ынтымақтастық орната отырып қауіпсіз деңгейде ақпарат алмасу: мемлекеттік органдар, жеке сектор ұйымдары және халықаралық серіктестер арасында киберкеңістікте жауапты мінез-құлық нормаларын ілгерілету сияқты киберқауіптермен күресу үшін арнайы ынтымақтастықты дамыту.

4. Оқиғаларды алын алу: кибершабуылдарды тиімді азайту және қалпына келтіру үшін инциденттерге әрекет ету жоспарларын әзірлеу және үнемі жаңартып отыру керек.

5. Киберқауіпсіздікті зерттеу мен әзірлеу үшін қаржы бөлу: дамып келе жатқан қауіптерден ілгері болу үшін киберқауіпсіздіктің инновациялық технологиялары мен әдістерін зерттеу және оларды әзірлеу үшін ресурстарды бөлу керек.

6. Мемлекеттермен жеке серіктестік орнату: киберқауіпсіздік мүмкіндіктерін арттыру, озық тәжірибемен бөлісу және пайда болған қауіптерді бірлесіп шешу үшін мемлекеттік органдар мен жеке сектор ұйымдары арасындағы серіктестікті дамыту.

7. Үздіксіз мониторинг және бағалау: әлеуетті қауіптерді олар кибершабуылға ұласпас бұрын анықтау және азайту үшін киберқауіптер мен осалдықтарды үздіксіз бақылау мен бағалауды жүзеге асыру.

Жаһандық әлемде цифрландырудың қарқынды өзгеріп жатқан тенденцияларына байланысты осындай толықтырулар қарастырылған заңды әзірлеуге тура келеді. Бұл жылдам өзгеретін әлемнің талабы және Қазақстан жаһандану кезеңіндегі өзгерістер мен цифрлық трансформация жағдайларын елеусіз қалдыра алмайды. Дегенмен, 2015 жылғы «Ақпараттандыру туралы» заң қабылданғаннан бері оған 15 реттен астам өзгерістер мен толықтырулар енгізілген, «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңына да өзгерістер мен толықтырулар енгізілгенін атап өткен жөн.

Алайда, жоғарыдағы көрсетілген статистиканы негізге ала отырып, мемлекеттік қызметшілердің басым бөлігі Республиканың құқықтық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізумен ғана айналысқанын көруге болады. Киберқауіпсіздікті жақсарту үшін Қазақстан киберкеңістіктегі ықтимал қауіптерді анықтау үшін бірыңғай үкіметтік желіні енгізген озық мемлекеттердің тәжірибесін қарастыра алады. Бұл механизм оларға кибершабуылдар қауіпін болдырмау үшін стратегия мен заңнамалық базаны

әзірлеуге көмектесті [17]. Осылайша, Қазақстанның киберқауіпсіздік туралы заң жобасында келесі 4 негізгі бағытты қамтығаны дұрыс:

- Маңызды ақпараттық инфрақұрылымды кибершабуылдардан қорғауды күшейту.
- Киберқауіпсіздік қатерлері мен оқиғаларының алдын алуға және оларға әрекет етуге дайын болу.
- Кибер инциденттер туралы ақпаратты ортақ пайдалану үшін негіз жасау.

- Отандық бизнесті ынталандыру және қолдау мақсатында киберқауіпсіздік қызметтерін жеткізушілер үшін клиентке бағытталған лицензиялау жүйесін құру. Сондай-ақ лицензиялауға жеңіл тәсілді енгізу.

Жалпы, кибершабуылдар мен басқа елдердің ақпараттық қабылдауға әсері цифрлық дәуірдегі технология, геосаясат және қоғамдық пікір арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді көрсетеді. Тиімді киберқауіпсіздік шаралары, дипломатиялық араласу және халықаралық ынтымақтастық осы динамикаларды басқару және зиянды кибер әрекеттердің ақпараттық қабылдау мен жаһандық тұрақтылыққа әсерін азайту үшін өте маңызды.

Басқа елдерден келетін интернет-ресурстардың ықтимал қауіптерінен қорғау үшін келесі шараларды ұстанған дұрыс:

1. Қауіпсіз және сенімді дереккөздерді пайдалану: ақпаратқа қол жеткізу, бағдарламалық құралды жүктеп алу және онлайн транзакцияларды жүргізу үшін беделді және танымал веб-сайттарды, платформаларды және қолданбаларды пайдалану.

2. Вирустарға тосқауыл қоятын бағдарламаларды қолдану: зиянды әрекеттерді, соның ішінде шетелдік көздерден шыққандарды анықтау және блоктау үшін құрылғыларда заманауи антивирустық бағдарламалық құралды, брандмауэрлерді және зиянды бағдарламаларға қарсы бағдарламаларды ұстау. Белгілі осалдықтарды түзету үшін операциялық жүйелер мен қолданбаларды үнемі жаңартып отыру.

3. Электрондық хаттар мен сілтемелерден сақ болу: Электрондық хаттарды, тіркемелерді ашқанда немесе белгісіз немесе күтпеген жіберушілерден, әсіресе шет елдерден келген сілтемелерді басқанда абай болу. Олар фишинг әрекеттері болуы мүмкін немесе құрылғыны бұзуға немесе құпия ақпаратты ұрлауға арналған зиянды бағдарламаларды қамтуы мүмкін.

4. Деректерді шифрлау: құпия деректер мен коммуникациялар көзін шифрлау, әсіресе ақпаратты желіде бөліскенде немесе басқа елдерде орналасқан жеке тұлғалармен немесе ұйымдармен байланысқанда құпиялықты қорғау және деректерге рұқсатсыз кіруді болдырмас үшін қауіпсіз байланыс арналары мен шифрлауды пайдалану.

5. Жеке ақпараттың ашылуын шектеу: жеке ақпаратты ұрлау, киберталдау немесе шетелдік көздерден туындауы мүмкін онлайн қудалаудың басқа түрлері қауіпін азайту үшін жеке ақпаратты, әсіресе жалпыға қолжетімді платформалар мен әлеуметтік медиа желілерінде ашуды барынша азайту.

6. Сандық ізді бақылауда ұстау: Сандық ізді және онлайн тіркелген кез келген күдікті әрекетке немесе рұқсатсыз кіруге, әсіресе, бөгде ұйымдардың кедергілері немесе кибер шабуылдарын үнемі бақылау.

7. Хабарлы және білімді болу: киберқауіпсіздіктің ең жақсы тәжірибелері, пайда болатын қауіптер және зиянды әрекеттер, соның ішінде басқа елдерден әрекет ететіндер қолданатын дамып келе жатқан тактикалар туралы хабардар болу.

Осы белсенді шараларды қабылдау және қырағы болу арқылы адам өз деректерін және цифрлық активтерді басқа елдердегі интернет ресурстарынан туындайтын ықтимал қауіптерден жақсырақ қорғай алады және ұлттық қауіпсіздік тұтастығын сақтауға септігін тигізеалады.

Жоғарыдағы талдауларға қарай отырып, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін ұйымдастыру және басқару тәсілін кешенді түрде құру қажет екенін анық көруге болады. Сонымен, киберқауіпсіздік – командалық жұмыс және ондағы әрбір жауаптының өз рөлі бар. Үкімет ІТ-шешімдерді енгізуге қоғамды, квазимемлекеттік және жеке секторларды тарта отырып, Қазақстанда киберқауіпсіздікті дамытуды бастау мүмкіндігін қарастыруы қажет. Сондай-ақ, киберқауіпсіздік – мемлекет пен жоғарыда аталған мүдделі тараптармен қатар, жеке тұлғаның да жауапкершілігі.

Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын жүзеге асыру аясында ең алдымен қоғамды киберкеңістікте болып жатқан өзгерістер туралы ақпараттандыру қажет. Бұл сәтсіздіктердің алдын алудың ең тиімді әдістерінің бірі деп саналады. Сонымен бірге, оның трансұлттық сипатын ескере отырып, үкіметтің киберқылмыспен күресудегі күш-жігерін күшейту керек.

Республикадағы заңнама нормалары мен құқық қорғау органдары мен соттарының қызметін киберқауіпсіздікке қатысты мәселелер тұрғысынан қарастырғаны жөн. Жоғарыда аталған іс-шаралар Қазақстанның халықаралық аренадағы мәртебесі мен тұрақтылығын ІТ-индустрияның сенімді хаб орталығы ретінде жақсартуға да ықпал етеді. Дегенмен, бұл мақсаттарға жету үшін алыс-жақын

серіктестермен, ғылыми мекемелермен, үкіметтермен және үкіметтік емес салалық серіктестермен, сондай-ақ интернет-провайдерлермен тығыз жұмыс істеу қажет.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, киберқауіпсіздік пен ақпараттық жұмсақ күш өзара байланысты екенін көруге болады, өйткені киберқауіпсіздіктің тиімді тәжірибелері елдің беделін арттыра алады, жаһандық қабылдауға әсер етеді және цифрлық домендегі құндылықтары мен мүдделерін ілгерілетеді. Киберқауіпсіздікке инвестиция салу және киберкеңістікте жауапты мінез-құлықты ілгерілету арқылы елдер әлемдік деңгейдегі өздерінің стратегиялық мақсаттары мен мүдделерін ілгерілету үшін ақпараттық жұмсақ күшті пайдалана алады. Ал ақпарат ағыны арқылы жұмсақ күшті пайдаланатын мемлекеттердің киберқауіпсіздікті сақтауы олардың мүдделерін қорғауға, цифрлық кеңістікте тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және халықаралық аренадағы беделін сақтауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Joseph S. Nye, Jr. *Soft Power*. - Slate Group, LLC. - 1990. - pp. 153-171.
2. Nye J. Jr. *The paradox of American power: why the world's only superpower can't go it alone*. – N.Y.: Oxford University Press. – 2002.
3. Nye J.Jr. *Soft power: the means to success in world politics*. *PublicAffairs.– Political Science*. – 2009. – 208 p.
4. Anne-Marie Slaughter. *The Chessboard and the Web: Strategies of Connection in a Networked World*. – New Haven, CT, Yale University Press. – 2017. – 304 pp.
5. Crocker, Chester A.; Hampson, Fen Osler; Aall, Pamela R. *leashing the dogs of war: conflict management in a divided world*. – US Institute of Peace Press. – 2007. – p. 13.
6. Қазақстан Республикасының 2015 жылдың 24 қарашасындағы №418-V ҚРЗ «Ақпараттандыру туралы» Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418>
7. "Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы туралы" Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 21 қыркүйектегі N 894 Қаулысы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000894>
8. Социологическое исследование по медиапотреблению и медиаинформационной грамотности в странах центральной Азии. – 2021. URL: <https://www.m-vector.com/uploads/files/64912ca4abede.pdf>
9. Губайдуллина М. *Внешинополитическая деятельность и дипломатия в современных условиях транспарентного информационного пространства // International Relations and International Law Journal*. – 2018. – Т. 79, №3 – С. 14-22.
10. Wihlborg E., Hedstrom K., Larsson H. *E-government for all Norm-critical perspectives and public values in digitalization // Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences*. – 2017. – С. 2549-2559.
11. *Cybersecurity and Digital Business Risk Management*. URL: <https://www.gartner.com/en/information-technology/insights/cybersecurity>
12. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407. Об утверждении Концепции кибербезопасности ("Киберцифр Казахстана"). URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407>
13. Kaspersky CyberSecurity Weekend. URL: https://forbes.kz/actual/technologies/kaspersky_kazakhstan_zanyal_sedmoe_mesto_v_mire_po_kolichestvu_kiber_ratak/
14. Опасность из глубин интернета: количество кибератак в РК увеличилось на 56%. URL: <https://energyprom.kz/ru/articles-ru/society-ru/opasnost-iz-glubin-interneta-kolichestvo-kiberatak-v-rk-velichilos-na-56/>
15. В Казахстане растёт число кибер-преступлений. URL: <https://wfin.kz/publikatsii/kazakhstan-v-tsifrakh/91787-v-kazakhstane-rastjot-chislo-kiber-prestuplenij.html>
16. Основные страны – источники кибератак на Казахстан назвали в государственной технической службе. URL: <https://informburo.kz/novosti/osnovnye-strany-istocniki-kiberatak-na-kazakhstan-nazvali-v-gosudarstvennoi-texniceskoi-sluzbe>
17. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 17 мая 2022 года № 311. Об утверждении Государственной программы "Цифровой Казахстан". URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>

References:

1. Joseph S. Nye, Jr. *Soft Power*. - Slate Group, LLC. - 1990. - pp. 153-171.
2. Nye J. Jr. *The paradox of American power: why the world's only superpower can't go it alone*. – N.Y.: Oxford University Press. – 2002.
3. Nye J.Jr. *Soft power: the means to success in world politics*. *PublicAffairs.– Political Science*. – 2009. – 208 p.
4. Anne-Marie Slaughter. *The Chessboard and the Web: Strategies of Connection in a Networked World*. – New Haven, CT, Yale University Press. – 2017. – 304 pp.
5. Crocker, Chester A.; Hampson, Fen Osler; Aall, Pamela R. *Leashing the dogs of war: conflict management in a divided world*. – US Institute of Peace Press. – 2007. – p. 13.
6. *Kazakhstan Republikasyn 2015 zhyldyn 24 karashasyndagi No.418-V KRZ "Akparattandyru turaly" Zany*. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418>
7. *"Kazakhstan Republikasyn akparattyk kuipsizdik tuzhyrymdamasy turaly" Kazakhstan Republikasyn President Zharlygyn zhobasy turaly Kazakhstan Republikasy Ukimetin 2006 zhylygy 21 kyrkuyektegi N 894 Kaulysy*. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060000894>
8. *Sociological research on media consumption and media information literacy in Central Asian countries*. – 2021. URL: <https://www.m-vector.com/uploads/files/64912ca4a6ede.pdf>
9. Gubaidullina M. *Foreign policy and diplomacy in modern conditions of a transparent information space // International Relations and International Law Journal*. – 2018. – Vol. 79, No. 3 – pp. 14-22.
10. Wihlborg E., Hedstrom K., Larsson H. *E-government for all Norm-critical perspectives and public values in digitalization // Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences*. – 2017. – C. 2549-2559.
11. *Cybersecurity and Digital Business Risk Management*. URL: <https://www.gartner.com/en/information-technology/insights/cybersecurity>
12. *Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 No. 407. On the approval of the Cybersecurity Concept ("Cybersecurity of Kazakhstan")*. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407>
13. *Kaspersky CyberSecurity Weekend*. URL: https://forbes.kz/actual/technologies/kaspersky_kazahstan_zanyal_sedmoe_mesto_v_mire_po_kolichestvu_kiberatak/
14. *Danger from the depths of the Internet: the number of cyber attacks in the Republic of Kazakhstan increased by 56%*. URL: <https://energyprom.kz/ru/articles-ru/society-ru/opasnost-iz-glubin-interneta-kolichestvo-kiberatak-v-rk-uvelichilos-na-56/>
15. *The number of cybercrimes is growing in Kazakhstan*. URL: <https://wfin.kz/publikatsii/kazahstan-v-tsifrakh/91787-v-kazahstane-rastjot-chislo-kiber-prestuplenij.html>
16. *The main source countries of cyber attacks on Kazakhstan were named in the state technical service*. URL: <https://informburo.kz/novosti/osnovnye-strany-istocniki-kiberatak-na-kazahstan-nazvali-v-gosudarstvennoi-texniceskoi-sluzbe>
17. *Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827. It became invalid by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 17, 2022 No. 311. On the approval of the State program "Digital Kazakhstan"*. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>

УДК 974
IRSTI 21.01.11

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.008>

Khamzina Zh.^{1*}, Kalkayeva N.², Turlykhankyzy K.³

¹Doctor of Legal Sciences, professor, Department of Jurisprudence
Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan, e-mail: 292803@mail.ru

²Candidate of Law, associate professor, Department of Jurisprudence
Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan, e-mail: nesibeli77@mail.ru

³Senior Lecturer, Department of Jurisprudence Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan, e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

DEVELOPMENT OF STATE RELIGIOUS POLICY IN KAZAKHSTAN: AN INTEGRATED APPROACH AND STRATEGIC GUIDELINES

Abstract

The study provides an analysis of the evolution of state religious policy in Kazakhstan, with special emphasis on an integrated approach that combines strategic guidelines with practical measures aimed at promoting religious harmony and strengthening national security. A detailed analysis of the legal, administrative, and practical aspects of interaction between the state and religious institutions is conducted, emphasizing the critical importance of preserving the secular model of governance that promotes freedom of conscience, religious tolerance, and the prevention of interreligious conflicts. A comprehensive review of existing literature, combined with empirical data collected from various governmental and non-governmental sources, as well as a comparative analysis of the practices of other secular states, reveals significant public support for the current religious policy. However, the study also identifies key challenges facing Kazakhstan, such as the growing threat of religious extremism, demographic pressures, and the need to update the legal framework. The main findings of the work emphasize the need to develop a holistic concept of state policy in the religious sphere, including legal, methodological, and organizational measures that will effectively manage religious diversity in the country. The conclusion presents strategic recommendations aimed at further improving Kazakhstan's religious policy, which will contribute to strengthening socio-political stability and ensuring a balanced, progressive approach to religious issues in the context of modern challenges of globalization and regional changes.

Keywords: interconfessional relations, interethnic stability, national security, religious sphere, freedom of conscience

Financing: The article was written under the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is specifically funded under the program «The influence and prospects of Islam as a spiritual, cultural, political, and social phenomenon in postnormal times: the experience of the countries of the Middle East and Central Asia» (IRN BR21882428).

Хамзина Ж.А.*¹, Калкаева Н.Б.², Тұрлыханқызы К.³

¹заң ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті,
Құқықтану кафедрасының профессоры Алматы қ., Қазақстан, e-mail: 292803@mail.ru

²заң ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті,
Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: nesibeli77@mail.ru

³Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті,
Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІК ДІНИ САЯСАТТЫ ДАМУ: КЕШЕНДІ ТӘСІЛ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАҒДАРЛАР

Аңдатпа

Зерттеу діни үйлесімділікке жәрдемдесуге және ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған стратегиялық бағдарлар мен тәжірибелік шараларды үйлестіретін ықпалдастырылған тәсілге ерекше назар аудара отырып, Қазақстандағы мемлекеттік діни саясаттың эволюциясын талдауды білдіреді.

Мемлекет пен діни институттардың өзара іс-қимылының құқықтық, әкімшілік және тәжірибелік аспектілеріне егжей-тегжейлі бағалау жүргізілді, бұл ар-ождан бостандығын, діни шыдамдылықты қамтамасыз етуге және дінаралық жанжалдарды болдырмауға ықпал ететін басқарудың зайырлы моделін сақтаудың сындарлы маңыздылығын көрсетеді. Түрлі мемлекеттік және үкіметтік емес дереккөздерден жиналған эмпирикалық деректермен үйлестірілген қолда бар әдебиетті кешенді шолу, сондай-ақ басқа да зайырлы мемлекеттердің тәжірибелерін салыстырмалы талдау діни саясаттың ағымдағы бағытын айтарлықтай қоғамдық қолдауды анықтауға мүмкіндік берді. Алайда, зерттеу Қазақстанның алдында тұрған діни экстремизмнің өсіп келе жатқан қаупі, демографиялық қысым және құқықтық базаны жаңарту қажеттігі сияқты негізгі сын-қатерлерді де ашады. Жұмыстың негізгі қорытындылары елдегі діни әртүрлілікті тиімді басқаруға мүмкіндік беретін құқықтық, әдіснамалық және ұйымдастырушылық шараларды қамтитын діни саладағы мемлекеттік саясаттың тұтас тұжырымдамасын әзірлеу қажеттігіне назар аударады. Қорытындыда Қазақстанның діни саясатын одан әрі жетілдіруге бағытталған стратегиялық ұсынымдар ұсынылды, бұл әлеуметтік-саяси тұрақтылықты нығайтуға және жаһандану мен өңірлік өзгерістердің қазіргі заманғы сын-қатерлері жағдайында діни мәселелерге теңгерімді, прогрессивті көзқарасты қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Кілт сөздер: конфессияаралық қатынастар, этносаралық тұрақтылық, ұлттық қауіпсіздік, діни сала, ар-ождан бостандығы.

Қаржыландыру: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR21882428, бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы «Постқалыпты уақыттағы рухани-мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыстар ретіндегі исламның ықпалы мен келешектері: Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдерінің тәжірибесі» бағдарламасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Хамзина Ж.А. ^{*1}, Калкаева Н.Б. ², Тұрлыханқызы Қ. ³

¹доктор юридических наук, профессор кафедры Юриспруденции
Казахского национального педагогического университета им. Абая г. Алматы, Казахстан,
e-mail: 292803@mail.ru

²кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры Юриспруденции
Казахского национального педагогического университета им. Абая г. Алматы, Казахстан,
e-mail: nesibeli77@mail.ru

³старший преподаватель кафедры Юриспруденции
Казахского национального педагогического университета им. Абая г. Алматы, Казахстан,
e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ: КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ

Аннотация

Исследование представляет собой анализ эволюции государственной религиозной политики в Казахстане, с особым акцентом на интегрированный подход, который сочетает стратегические ориентиры и практические меры, направленные на содействие религиозной гармонии и укрепление национальной безопасности. Проведена детальная оценка правовых, административных и практических аспектов взаимодействия государства и религиозных институтов, что подчеркивает критическую важность сохранения светской модели управления, способствующей обеспечению свободы совести, религиозной терпимости и предотвращению межрелигиозных конфликтов. Комплексный обзор существующей литературы в сочетании с эмпирическими данными, собранными из различных государственных и неправительственных источников, а также сравнительный анализ практик других светских государств, позволили выявить значительную общественную поддержку текущего курса религиозной политики. Однако исследование также вскрывает ключевые вызовы, стоящие перед Казахстаном, такие как растущая угроза религиозного экстремизма, демографическое давление и необходимость обновления правовой базы. Основные выводы работы акцентируют внимание на необходимости разработки целостной концепции государственной политики в религиозной сфере, включающей правовые, методологические и организационные меры, которые позволят эффективно управлять религиозным разнообразием в стране. В заключении представлены стратегические рекомендации, ориентированные на дальнейшее совершенствование религиозной политики Казахстана, что будет способствовать укреплению социально-

политической стабильности и обеспечению сбалансированного, прогрессивного подхода к религиозным вопросам в условиях современных вызовов глобализации и региональных изменений.

Ключевые слова: межконфессиональные отношения, межэтническая стабильность, национальная безопасность, религиозная сфера, свобода совести.

Финансирование: *Статья подготовлена в рамках реализации программы «Влияние и перспективы ислама как духовно-культурного, политического, социального явления в постнормальные времена: опыт стран Ближнего Востока и Центральной Азии», ИРН BR21882428, программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.*

Introduction.

Following Kazakhstan's attainment of independence, the nation—a historical melting pot where diverse ethnicities and religions have coexisted harmoniously and enriched each other culturally—established the necessary political, legal, and socio-economic frameworks to foster the development of its cultural heritage and traditional spiritual values. In alignment with the nation's Constitution, Kazakhstan has adopted a secular model for state-religious interactions. This model is founded on the principles of legal equality for all citizens and respect for the personal beliefs of each individual, regardless of their language or religious background.

Under widely recognized international norms, the state has the authority to oversee the activities of religious organizations to safeguard citizens' rights and public safety. The "Law of the Republic of Kazakhstan on Religious Activity and Religious Associations" is designed to uphold the right to freedom of conscience as prescribed by international law and the national Constitution. This law establishes the legal framework for implementing state policies and protecting national interests in the religious domain.

Within the existing legal framework, the activities of religious associations are regulated, and procedures are specified for missionary work, organizing religious events, conducting religious studies expertise, building places of worship, and distributing religious literature.

The state also implements specific measures to promote stability in the religious sector, enhance interfaith harmony and tolerance within society, and strengthen resistance against the ideologies of religious extremism and radicalism in all their forms [1, 89-98]. As of the end of 2023, necessary conditions have been established to support the activities of 3,977 officially registered religious associations, representing 18 confessions in Kazakhstan. These include: 2,835 Islamic associations, 342 Orthodox associations, 93 Catholic associations, 586 Protestant associations, 61 Jehovah's Witnesses associations, 24 New Apostolic Church associations, 13 Society for Krishna Consciousness associations, 7 Jewish associations, 6 Bahá'í associations, 2 Buddhist associations, 2 Church of Jesus Christ of Latter-day Saints (Mormons) associations, and 1 Moonist association.

A total of 486 missionaries are officially registered; among them, 416 are foreigners, and 70 are nationals of the Republic of Kazakhstan. By confession, there are 272 Catholic representatives, 42 Orthodox representatives, 59 Pentecostal Church representatives, 17 New Apostolic Church representatives, 40 Society for Krishna Consciousness members, 22 Presbyterian Church representatives, 5 Baptist representatives, 4 Seventh-day Adventist representatives, 2 Jewish representatives, 2 Lutheran representatives, 4 Jehovah's Witnesses representatives, 2 Buddhist representatives, and 15 Mormon representatives. As of the end of 2023, the country operates 14 religious educational institutions with a total of 4,395 students.

At the end of 2023, 53 facts of administrative offenses in the field of religious activities were identified, of which 29 facts were identified by law enforcement agencies and regional Directorates for Religious Affairs under Articles 453, 489 of the Code. Currently, authorized state and law enforcement agencies are primarily concentrating on preventive and educational efforts, aiming to reduce the reliance on administrative measures [2].

As an independent nation with a diverse ethnic and religious makeup, Kazakhstan is developing its unique framework for interaction between government bodies and religious associations. Research [3], [4,41-58] indicates that religious beliefs form a unique sphere, encompassing both universal human values and potential risks to spiritual harmony, social relations, and citizens' consciousness. Therefore, the approaches and principles of state policy for regulating public relations in the religious sphere are unique, taking into account the country's specificity and the cultural-mental characteristics of its people.

In 2019, pivotal studies titled 'The Religious Situation in the Republic of Kazakhstan' and 'The Population's Assessment of State Policy in the Religious Sphere' found that 92.8% of the population identifies as believers, with Islam (70.2%) and Orthodoxy (26%) being the predominant religions. These investigations also showed strong public approval of the government's religious policies, with 89.5% support and 63.04% backing the secular governance direction. Awareness of anti-extremism efforts is high, at 76.9%, contributing to a generally positive view of the religious climate, described by 83% of respondents as "prosperous" or "somewhat prosperous" [5].

These indicators suggest that state measures in the religious sphere have contributed to stability and found broad support within Kazakhstani society. However, significant risks of religiously driven social destabilization remain under-controlled by current legislation and state management levels.

The 2023 U.S. Department of State report highlights several issues within Kazakhstan's religious sphere, including fines, arrests, detentions, or imprisonments based on religious beliefs or affiliations; prohibitions on unregistered groups practicing their faith; restrictions on peaceful religious gatherings; limitations on public religious expressions and attire; criminal liability for statements inciting religious discord; restrictions on proselytism, religious literature, and content censorship [6].

Additionally, Institute for War and Peace Reporting (IWPR) in 2023 noted some liberalization in legislation concerning human rights protection but pointed out ongoing challenges in ensuring freedom of religion. National security and counter-terrorism laws frequently restrict believers' rights and are used for stringent control over religious groups [7].

Research by R. Podoprighora [8] reveals that following the Soviet Union's collapse, both governmental and societal apprehensions about religious institutions persist in Kazakhstan, particularly affecting public sectors like education. Without reforms in political systems, societal attitudes towards religion, and perceptions of secularism, the shift towards more liberal religious legislation and practices remains unlikely. The remnants of Soviet-era suspicion and prejudice against religious minorities continue to influence the state-religion relationship in Kazakhstan.

Our analysis is supported by findings from Cornell et al. [9], which detail the evolution of Kazakhstan's state religious policies. Recent developments have highlighted the government's previous underestimation of risks from extremist religious groups, prompting legislative and policy reforms aimed at addressing these threats. These measures, focusing on groups and individuals labeled as extremist or unconventional, have sparked criticism from Western observers.

The core Western critique of Kazakhstan's religious policies stems from a deep ideological divide. Western views emphasize absolute religious freedom and governmental neutrality, intervening only when violence occurs. In contrast, Kazakhstan believes in active government oversight of religion to support traditional religious groups and maintain social harmony. This approach, while needing periodic updates, faces criticism for being overly restrictive.

In Kazakhstan, Western critiques often fail to gain traction as they challenge the country's fundamental Skeptical/Insulating secular model, thus having little impact on policy. A more effective strategy would involve acknowledging the basis of Kazakh policies and collaboratively working with local officials to refine them. This cooperative approach could help Kazakhstan develop a religious policy model that might serve as a reference for other Muslim-majority nations.

Numerous scholars have explored the intricacies of the Kazakhstani approach to state-religious interactions, with notable contributions from Korganova et al. [10], Yerekesheva [11], Mukhit [12], Kusack [13], Smagulov [14], Cornell et al. [9], Mazhiev et al. [15], Zhanat et al. [16], Aimukhambetov et al. [17], Azilkhanov & Zhalgas [18] and Buribayev et al. [19].

Additional research has been directed towards understanding the evolution of religious sentiment in Kazakhstan, as exemplified by works from Tutinova, Laruelle, Moldakhmet, Alimbekova, Karimov, Alimbekova, Karpat, Kabidenova, Ayazhan & Kabdulayevna, Kulsaryieva, Yerekesheva and Malik. These studies not only analyze Kazakhstanis' perceptions of religious radicalism and strategies for its mitigation but also address practical concerns in the field, highlighted by the research of Beissebayev, Rakhimbekov, Ahmed, Surucu, Olcott and Malik [20].

Kazakhstani legal scholars have extensively explored the intricacies of personal rights within the religious domain, scrutinizing the state of religious freedom under current laws. Noteworthy contributions in this area include works by Trofimov, Epkenhans, Podoprighora, Isakova and Brady. Additionally, the formation of religious identity in Kazakhstan, examining its significance across different historical epochs, has attracted scholarly attention. Key studies in this domain have been conducted by Zhussipbek et al., Summers et al., Achilov, Sadvokassov & Zhumashev, Yemelianova, Zengin & Badagulova, Mustafayeva et al., Haghayeghi, Aydingun, Curanović, and Charles. Research delving into religious education has been pivotal, featuring contributions by Kusack, Erpay et al., Oktyabrovich, Mussabekov & Seisenova, Smagulov et al., Mustafayeva et al. and Tursunbay. Furthermore, investigations into the nuances of religious conversion and shifts in religious consciousness among women in Kazakhstan offer insightful perspectives, with studies from Kusbekov et al. [21], Tolsdorf [22], Sultangaliyeva [23], and Constantine [24].

Scholarly discussions on state-religious dynamics often emphasize the role of socio-cultural and national-historical factors in shaping religious policies. However, there has been limited detailed evaluation of Kazakhstan's approach to managing its religious sector. This study investigates the interaction between religion and the multi-confessional, multi-ethnic fabric of Kazakhstan, a secular nation by constitutional mandate. It focuses on how the country oversees religious groups, aligning with democratic norms while addressing the complex dynamics between state and religion. Given the predominantly Muslim population, crafting a distinct secular framework that accommodates this majority is crucial. Our research highlights how Kazakhstan uniquely engages with different religious denominations, aiming to define future policy directions and underscore the specific features of these state-religion interactions.

Justification of the choice of articles and goals and objectives.

The study of religion, its place, and role in the process of state-building in Kazakhstan is relevant due to the processes of modernization and the transformation of religious values and their integration into civil identity. The increasing influence of religious factors on public consciousness, surges of Islamophobic sentiments, and radical discourse necessitate an objective analysis of the religious landscape and the identification of its ontological characteristics. Conducting an analysis of contemporary religious paradigms will reveal the prospects for the future of religion in Kazakhstan and its potential for innovation in science, education, and social life.

This article aims to outline and examine the development and strategic direction of Kazakhstan's state religious policy, which is essential for the country's continued state-building and governance efforts. This study explores the current direction and key features of Kazakhstan's management of its religious domain, aiming to refine and improve the existing legal framework and introduce socio-economic, political, and administrative reforms. A comprehensive, integrated approach is proposed for reshaping state policy in the religious domain, incorporating legal, methodological, and organizational strategies. The findings are intended to guide and synergize the efforts of various stakeholders, including governmental bodies, religious organizations, and civil society, in refining and advancing Kazakhstan's policies on religious coexistence and interfaith dialogue.

Research Objectives:

To elucidate the primary characteristics of the development of religion in independent Kazakhstan and to identify the socio-economic, political, and spiritual bases for its operation under new socio-political conditions.

To examine the religious climate in Kazakhstan and to assess the political and legal frameworks governing the religious sphere.

To investigate the extent of the religious factor's impact on the country's national security, and on interethnic and interfaith stability, considering the historical development experience in independent Kazakhstan.

To formulate recommendations and proposals for addressing pressing issues within the religious sphere.

Scientific research methodology.

This research employs a mixed-methods approach to examine the evolution of state religious policy in Kazakhstan, utilizing both qualitative and quantitative techniques to develop a comprehensive understanding of the subject. The methodology incorporates key elements designed to create cohesive strategies for policy development. A detailed analysis of existing literature was conducted, encompassing academic articles, government reports, legal documents, and historical texts. This review established a theoretical basis, identified research gaps, and offered insights into the historical and socio-political dynamics of religious policy in Kazakhstan.

This analysis explored the interactions among religious institutions, state policies, and societal dynamics. It helped pinpoint crucial elements of Kazakhstan's religious policy framework, such as legislative actions, governance structures, and stakeholder roles, contributing to our understanding of how religious policy is shaped within the country.

This study employed comparative analysis to benchmark Kazakhstan's religious policy against other secular states with significant religious diversity, assessing different models of state-religious interaction to identify best practices for refining Kazakhstan's strategic guidelines. The research included a survey developed with local religious studies and sociology experts, focusing on public attitudes towards current religious policy, the government's management effectiveness, and satisfaction with religious freedoms.

Additionally, qualitative data from literature reviews and comparative analysis were thematically analyzed to identify relevant themes and patterns for developing Kazakhstan's state religious policy. The study also featured in-depth case studies examining the implications of policy changes on religious freedom and the effectiveness of various policy approaches.

Using empirical data and insights from these case studies, the research proposed future scenarios for evolving Kazakhstan's religious policy to enhance religious harmony, address current challenges, and refine governance

models. This methodological approach provides a solid foundation for generating actionable insights and recommendations for policymakers, religious communities, and civil society, aiming to improve the management and efficacy of religious policy in Kazakhstan.

Main part.

The study reveals key patterns in Kazakhstan's religious dynamics, emphasizing the need for strategic responses due to globalization's impact. This includes the importation of religious tensions and the rise of radical movements, influenced by political misuse of religion and global trends in religious extremism and terrorism. Kazakhstan's state must regulate religious practices to maintain freedom of conscience and develop new state policies for managing religion.

Legal adjustments are required to align with global and regional trends and combat religious radicalism and extremism. Despite a generally moderate religious stance, there's an uptick in religiosity among Kazakhs, potentially eroding secular foundations. This includes a rise in public expressions of piety, which some confuse with atheism, and increased radicalization among youth who lack deep religious knowledge, making them susceptible to extremist influences.

Social dynamics, like socio-economic disparities and perceived injustices, contribute to youth vulnerability towards radical ideologies. The confessional landscape is further complicated by unregistered and radical religious groups, leading to societal divisions and conflicts within the religious community.

Results and discussion.

The study reveals key patterns in Kazakhstan's religious dynamics, emphasizing the need for strategic responses due to globalization's impact. This includes the importation of religious tensions and the rise of radical movements, influenced by political misuse of religion and global trends in religious extremism and terrorism. Kazakhstan's state must regulate religious practices to maintain freedom of conscience and develop new state policies for managing religion.

Legal adjustments are required to align with global and regional trends and combat religious radicalism and extremism. Despite a generally moderate religious stance, there's an uptick in religiosity among Kazakhs, potentially eroding secular foundations. This includes a rise in public expressions of piety, which some confuse with atheism, and increased radicalization among youth who lack deep religious knowledge, making them susceptible to extremist influences.

Social dynamics, like socio-economic disparities and perceived injustices, contribute to youth vulnerability towards radical ideologies. The confessional landscape is further complicated by unregistered and radical religious groups, leading to societal divisions and conflicts within the religious community.

The state's role in regulating overseas religious education is critical, as unmonitored education abroad can foster harmful ideologies. Strengthening domestic educational pathways and professional development in religious studies is vital for building local expertise to counter extremism.

Effective government strategies are needed to foster a societal stance of zero tolerance towards radical behaviors, enhance interagency collaboration, and implement educational and preventive measures against extremism. Establishing clear policy directions and strengthening capacities to tackle religious extremism are urgent priorities for Kazakhstan's medium-term religious policy agenda.

The examination of Kazakhstan's religious landscape reveals notable trends and challenges that necessitate strategic policy interventions. Globalization has introduced complex challenges, such as interreligious tensions and the emergence of radical religious movements. This situation underscores the need for updated regulations to effectively navigate these influences and prevent the exploitation of religion for political and extremist purposes.

The existing laws governing religious activities are outdated, necessitating revisions to align with global trends and the evolving domestic religious landscape, particularly to curb religious extremism. Despite a traditionally moderate religious population, there is a noticeable increase in visible religiosity, which some misinterpret as a shift from secularism to atheism, threatening the secular foundation of the state.

Young people are particularly vulnerable to radical ideologies due to socio-economic disparities and a lack of critical religious understanding, increasing the risk of societal division and conflict. The unregulated interactions among various religious groups and the trend of pursuing unmonitored religious education abroad contribute to the assimilation of harmful ideologies. This underscores the need for regulated and quality theological education within Kazakhstan.

There is a critical need for professional development in religious studies and theology to mitigate extremism risks. It is essential to establish clear policy priorities and enhance the capabilities of government and non-governmental bodies in managing religious affairs. Additionally, fostering collaboration among government, civil

society, media, and educational institutions, and promoting a societal stance of zero tolerance towards radical religious behaviors are crucial for effectively combating extremism.

These findings underscore the importance of a comprehensive and multifaceted approach to addressing Kazakhstan's religious challenges, focusing on both preventive measures and the development of informed and cohesive policies.

From our perspective, the state's primary endeavors should concentrate on these objectives:

- 1) Strengthening the secular basis of state development while ensuring the protection of every citizen's right to freedom of conscience;
- 2) Refining the legal framework governing religious practices and organizations;
- 3) Improving coordination between governmental agencies and civil society in executing Kazakhstan's religious policy, with a focus on upholding secularism and mitigating religious extremism;
- 4) Guaranteeing citizens' legislatively enshrined rights to freedom of conscience and respect for their religious beliefs;
- 5) Creating an environment conducive to the legitimate activities of religious groups, while obstructing the proliferation of harmful religious sects that threaten national security, the secular constitution, and promote radicalization among certain demographics;
- 6) Elevating the scope and effectiveness of public education and awareness initiatives, designed to communicate the state's efforts in maintaining societal stability, ethnic and religious cohesion, and to cultivate resilience against harmful religious ideologies.

The formulation and execution of religious policies should be the responsibility of a designated authority within the religious sector, in collaboration with relevant governmental entities and civil society organizations. The approach to religious policy at both national and local levels ought to adhere to the ensuing principles:

- 1) Adopting an integrated strategy in the application of state religious policy;
- 2) Enhancing cross-sectoral collaboration that leverages the capabilities and resources of both state and community organizations towards realizing the objectives and mandates in the religious domain;
- 3) Implementing sophisticated techniques for monitoring and evaluating the religious landscape to inform strategic administrative decisions;
- 4) Actively preventing illegal activities associated with religious groups.

Our conclusions emphasize that Kazakhstan is dedicated to reinforcing its secular foundations while ensuring every citizen's right to freedom of conscience, highlighting the balance between secular governance and religious freedom.

There is a focus on refining laws governing religious practices and organizations to better meet current needs and enhance cooperation between government agencies and civil society. This is crucial for effectively implementing religious policy, particularly in maintaining secularism and countering extremism.

The analysis underscores the importance of upholding the rights to freedom of conscience and respecting diverse religious beliefs, as mandated by law. It is essential to foster conditions that support legitimate religious activities and prevent the proliferation of harmful sects, which is vital for national security and adherence to the secular constitution. Increasing the scale and effectiveness of educational and awareness initiatives is crucial to enhance societal stability and resilience against harmful ideologies.

Responsibility for developing and implementing religious policy should rest with a designated authority within the religious sector, in collaboration with relevant government and civil organizations, to ensure a unified and strategic approach. This approach should be comprehensive, involving cross-sectoral cooperation and sophisticated monitoring to make informed decisions and actively prevent unlawful activities related to religious groups.

These findings highlight the need for an integrated and proactive strategy to manage Kazakhstan's religious landscape, emphasizing the integration of secular principles, legislative precision, and public engagement in policymaking.

Kazakhstan's establishment of a secular state is a significant historical achievement, influenced by its unique historical and cultural backgrounds and the nature of its religious life. The constitution underscores secularism as a core principle guiding state-religious interactions, ensuring that societal functions like education, healthcare, and governance are governed strictly by statutory laws.

Secular ideals are integral to the functioning of the state, ensuring that no religion receives state endorsement or becomes obligatory. Instead, policies focus on the collective welfare and security of society. In Kazakhstan's democratic and secular framework, decisions are made with societal interests in mind, maintaining a clear separation between religious influences and legislative processes.

The principle of freedom of conscience allows citizens to freely define their religious stance without coercion, promoting harmony among different religious communities. The state retains the authority to guide religious organizations and impose legal constraints, provided these do not infringe on personal religious convictions.

In governance and civil service, civil servants must adhere to professional obligations, maintaining neutrality and avoiding religious advocacy in their official functions. Religious practices are prohibited in the law enforcement, special agencies, and the Armed Forces to ensure that service duties are not compromised.

The mass media plays a role in promoting secular principles, interfaith harmony, and preventing religious extremism, with religious coverage limited to outlets established by registered religious associations. This comprehensive approach reinforces Kazakhstan's commitment to a secular governance system, balancing religious diversity with the overarching needs of the state and its citizens.

Within the Educational Framework. The educational sector is pivotal in nurturing a sense of Kazakhstani patriotism and a deep appreciation for the nation's cultural and spiritual heritage among individuals and the wider community. The core tenets of the educational infrastructure, beyond spiritual or religious education, include:

- Upholding the secular essence of the education system as mandated by the state.
- Charging educators with the responsibility to refrain from endorsing or promoting any religious perspective.
- Guaranteeing the autonomy of educational institutions in their internal governance and activities, free from religious influence.
- Providing students with a scientific and objective understanding of various religions as part of their educational journey.
- Forbidding any form of compulsion in education to affiliate with or remain within any religious group.
- Disallowing absences from academic sessions based on religious grounds.
- Banning religious ceremonies and missionary endeavors within educational premises.
- Enforcing dress code policies as defined by educational institutions.

Within the Healthcare Framework, it is imperative that religious groups and their emissaries refrain from persuading individuals to reject medical interventions critical to the preservation of health and life. Healthcare institutions must:

- Initiate educational dialogues with patients who resist vaccinations, organ transplants, blood transfusions, and other medical procedures for religious reasons.
- Guarantee that healthcare and pharmacy professionals, in the course of delivering medical services, avoid any behaviors (or lack thereof) influenced by personal religious convictions. Moreover, these professionals should abstain from orchestrating or engaging in any religious rituals that might jeopardize patient health or safety.

Kazakhstan's secular framework promotes equitable cultural development for all ethnic groups and faiths, ensuring every citizen can cultivate and celebrate their culture, traditions, and language, and participate fully in public and state life. The state respects and preserves the national traditions and customs of all ethnic groups, requiring that all religious associations honor state symbols and public holidays.

The state also places a high priority on preserving historical and cultural heritage, safeguarding sites of both global significance and religious importance. This includes sacred sites associated with various religions, integral to Kazakhstan's heritage. The Kazakhstani model of secularism supports the national and cultural identity, with government efforts focused on maintaining and developing this diverse heritage.

Regarding family institutions, Kazakhstan allows religious rituals for significant life events, but only legally registered marriages are recognized. This upholds the secular constitution which also grants the state a role in child upbringing if it's in the child's best interest, and allows adults to independently choose their religious or atheistic beliefs, free from parental influence.

The rights of minors are protected by Kazakhstani legislation, specifically through laws governing religious activities. These laws mandate that religious leaders prevent minors from participating in religious activities if a parent or other legal guardian objects. Additionally, the 'Law on the Rights of the Child,' dated August 8, 2002, stipulates that any religious ceremonies involving minors must obtain the consent of either the parents or their legal representatives. This ensures that religious ceremonies involving minors can only be conducted with the consent of both parents or their authorized representatives.

In the relationship between the state and religious associations, the state monitors the efforts of religious organizations to promote humanistic values within society. Several strategies are critical to manage this effectively:

Enhance the mechanisms for cooperation between central and local government bodies and religious organizations.

Provide substantial support for community initiatives by religious groups that align with the goals of the state's religious policy.

Encourage ongoing dialogue with religious organizations on a broad range of issues to mitigate radicalization among followers, counter extremist religious ideologies, and weaken their theological underpinnings.

Ensure transparency in the organizational, financial, economic, and doctrinal operations of religious groups in the country.

Curb the activities of religious groups and movements, along with their affiliates, that defy constitutional norms, especially those undermining the principles of a secular state. This includes efforts to combat the proliferation of religious extremism and terrorism.

The analysis suggests that Kazakhstan's constitutional dedication to secularism plays a key role in regulating the relationship between the state and religion, ensuring that public roles are dictated by statutory laws instead of religious doctrines. The state supports the freedom of conscience, permitting individuals to freely choose their religious beliefs without pressure, thereby fostering harmony among various religious groups.

To maintain national security and public order, the state regulates religious organizations, ensuring they respect individual freedoms and do not foster extremism. Civil servants are mandated to remain neutral and must not use their positions to benefit religious groups.

Education, media are pivotal in promoting secular principles and interfaith harmony, while in healthcare, religious influence on medical decisions is discouraged. Cultural policies support equitable development across all ethnic and religious groups. The legal framework manages religious participation by minors and regulates religious rites to align with constitutional standards.

Enhancing cooperation between the government and religious organizations is vital for promoting humanistic values and combating extremism, with an emphasis on transparent organizational activities.

This underscores the significance of a robust secular system in Kazakhstan, essential for fostering a cohesive, inclusive, and secure society.

To enhance the accountability of executive bodies, it's proposed to introduce a transparent reporting mechanism whereby both central and local executive entities regularly disclose their religious affairs-related activities and outcomes on a public platform. This could encompass comprehensive data on efforts to foster religious harmony, outcomes of interfaith dialogues, and actions against religious extremism.

The development of an optimal interagency cooperation model is also suggested, involving the establishment of a national interdepartmental committee on religious affairs. This committee would consist of representatives from central and local executive authorities, civil society institutions, and religious organizations, tasked with coordinating religious policies and initiatives across different levels of governance and society. Key measures include precisely delineating the roles and responsibilities of committee members to avoid overlap or competency gaps.

Moreover, setting specific criteria and performance metrics is crucial. A framework of indicators, such as the reduction of religious conflicts, enhancement of the populace's religious literacy, and successful engagement of religious organizations in delivering social services, should be devised to gauge the efficacy of local executive bodies in enforcing religious policy.

Essential actions include conducting foundational research to ascertain the current effectiveness level, routine monitoring and evaluation of these metrics, and strategy modification as required.

The adoption of a distinct Kazakhstani approach is advocated, leveraging the nation's rich heritage of religious tolerance and multiculturalism to design educational initiatives highlighting shared values across various religious factions. This strategy aims to bolster unity and diminish the appeal of extremist ideologies.

Practical measures encompass partnering with religious leaders, scholars, and the media to create and disseminate educational content, and organizing interfaith dialogues and cultural exchange programs to enhance mutual understanding and respect.

To counteract the influence of harmful religious factions, launching a national awareness campaign to educate the public about the risks of religious extremism, including recognition and reporting guidelines for suspicious behavior, is recommended. Utilizing traditional and social media, community gatherings, and educational institutions for this campaign could prove effective. Practical actions entail training law enforcement and social service personnel in culturally sensitive approaches to religious extremism, along with establishing hotlines and online platforms for confidential and secure reporting of extremism-related concerns.

Strengthening coordination for deradicalization and rehabilitation is critical. One approach could be the establishment of a national deradicalization center acting as a hub for coordination among government agencies, local authorities, law enforcement, and specialized agencies. This center could spearhead programs aimed at rehabilitating individuals influenced by extremist ideologies, with a focus on both incarcerated individuals and

those in the community at risk. Developing tools and protocols to identify those susceptible to radicalization or in need of rehabilitation, within both the penal system and the broader society, is essential. Tailored programs might include psychological counseling, education from moderate religious leaders, vocational training, and activities for social integration. Training for law enforcement, social workers, and prison staff on understanding radicalization, recognizing signs, and interacting effectively with those undergoing deradicalization is necessary. Involving local communities and families in the rehabilitation process by offering support networks post-rehabilitation is beneficial.

Modernizing the media and promoting secular and national spiritual traditions could involve launching a national media initiative dedicated to the history of religious tolerance and secularism in Kazakhstan, celebrating coexistence and a shared national identity. This initiative could utilize multiple media outlets, such as television, digital platforms, and social media, to engage a broad audience. Creating content that highlights Kazakhstan's secular values and spiritual heritage through historical stories, personal experiences, and cultural celebrations is essential. Partnering with media professionals, influencers, and content creators is critical to ensure the extensive reach and effectiveness of the campaign's messages. Additionally, incorporating educational materials into school curricula that emphasize Kazakhstan's secular governance and the importance of religious tolerance is important. Setting metrics to assess the effectiveness of media campaigns and educational initiatives, with adjustments made based on feedback and outcomes, is necessary.

Comprehensive information and awareness-raising measures might include creating a national portal or online platform offering reliable information on various religions, the dangers of extremism, and the virtues of secularism and religious tolerance. This platform could serve as a valuable resource for educational institutions, the media, and the public. Organizing workshops for journalists, educators, and community leaders on effective strategies to advocate for secular principles and combat religious extremism is recommended. Facilitating forums and discussions that promote open dialogue on religion, secularism, and social values, encouraging diverse group participation, is encouraged. Implementing feedback mechanisms to gauge the impact of informational efforts allows for ongoing enhancement based on community input and reactions.

Enhancing the framework of religious studies and education is critical. This initiative necessitates revising the religious studies curricula in both schools and higher education institutions to provide a comprehensive understanding of world religions, the history of religious thought, and the societal impact of religion. Key goals include fostering critical thinking and promoting interfaith dialogue. Practical measures include developing curricula, training specialized teachers, and providing educational institutions with necessary resources such as textbooks, multimedia materials, and guest speakers from diverse religious backgrounds. Additionally, integrating modules that address religious extremism, critical media literacy, and the risks associated with religious extremism into secondary education curricula is essential. These modules are designed to help students critically evaluate information sources and recognize extremist propaganda.

Establishing a network of community centers is crucial for providing support to individuals at risk of radicalization or seeking reintegration after exposure to extremist ideologies. These centers should offer consultations, educational programs, vocational training, psychological counseling, religious education promoting moderate views, and job placement assistance. Staff must be trained in culturally sensitive counseling and rehabilitation techniques. Additionally, implementing a system to monitor the progress of individuals and assess the effectiveness of the programs is essential to ensure these centers meet their objectives effectively.

The successful application of these strategies to refine state religious policy should lead to:

- 1) Creation of a framework for cross-sectoral cooperation and dialogue among government entities, civil society organizations, and religious groups across various levels;
- 2) The ability to anticipate and track evolving trends and patterns within the religious landscape, both in the short and long term;
- 3) A reinforcement of secular principles within public awareness;
- 4) A societal consensus rejecting any form of radical or extremist behaviors in religious contexts;
- 5) The advancement and specification of Kazakhstan's distinct approach to managing the relationship between state authorities and religious organizations;
- 6) Enhanced, precise rehabilitation initiatives for followers of harmful religious ideologies, individuals convicted on charges of extremism or terrorism, and their families;
- 7) A boost in outreach and educational activities targeting susceptible or challenging groups, aimed at undermining extremist religious ideologies, utilizing the expertise of trained religious leaders and educators;
- 8) This initiative emphasizes the creation of theoretical and practical tools to reinforce the state's secular framework and counteract religious extremism and terrorism;

9) This project aims to expand and enhance rehabilitative educational programs at centers for individuals affected by or convicted of religious extremism and terrorism. Included in this expansion is the consideration of potentially revoking citizenship for those found guilty of related offenses;

10) Increased promotion of Kazakhstan's indigenous spiritual and cultural heritage both domestically and abroad.

Conclusion.

This research has meticulously examined the development and current dynamics of religious policy in Kazakhstan, emphasizing its pivotal role in sculpting the socio-political landscape and bolstering national security. Our in-depth investigation into the legal, administrative, and practical facets of state-religious interactions has unveiled the intricate task of upholding a secular governance model. This model adeptly balances religious freedom with the imperative of societal stability, showcasing the nuanced relationship between state policies and religious practices.

The study highlights substantial public endorsement of the government's religious policies, reflecting widespread satisfaction with the management of religious diversity and the reinforcement of secularism. Nonetheless, the research has identified enduring challenges, including demographic shifts, rising religious extremism, and an urgent need for sweeping legal reforms to adapt to a dynamically evolving religious landscape. These issues call for a sophisticated approach to policy development that honors both Kazakhstan's secular constitution and the diverse religious sentiments of its citizens.

To address these challenges, the study proposes a series of strategic recommendations aimed at refining Kazakhstan's religious policy framework:

- Strengthening the Legal Infrastructure: Enhance legal frameworks to provide the necessary flexibility for accommodating diverse religious practices while firmly upholding the principles of secular governance.

- Fostering Interfaith Dialogue: Encourage deeper interfaith dialogue and cooperation to cultivate mutual respect and understanding among varied religious communities.

- Promoting Educational Initiatives: Launch comprehensive educational programs that elucidate religious rights and freedoms, along with the associated responsibilities, to foster a well-informed populace.

The imperative for ongoing research and the implementation of adaptive policy mechanisms is vital. As Kazakhstan progresses on its journey towards a well-balanced secular state, it is essential to maintain a proactive and foresighted stance in religious policy management. This includes addressing current concerns and anticipating potential challenges that may emerge from both domestic shifts and global religious trends.

Implementing the outlined strategies for religious policy will not only affirm Kazakhstan's commitment to its constitutional values but also align with emerging geopolitical realities, addressing both domestic and international security challenges effectively. The stability, peace, and security of Kazakhstan's society hinge on the constructive and active participation of governmental bodies, non-governmental organizations, civil society, and citizens who are dedicated to safeguarding state interests. This collaborative effort is crucial for fostering a secular Kazakhstan and ensuring a peaceful and harmonious future for its ethnically and religiously diverse population.

By building upon the foundational insights of this study, Kazakhstan can significantly enhance its religious policy framework, ensuring it positively impacts the nation's overarching goals of peace, stability, and harmony. This endeavor will require concerted efforts from all societal sectors—government, religious organizations, and civil society—to collaboratively develop policies that are inclusive, well-informed, and effective.

In conclusion, this research not only deepens the understanding of Kazakhstan's religious policy landscape but also charts a strategic course for future enhancements. We hope that the insights and recommendations provided herein will serve as a valuable resource for policymakers, religious leaders, and scholars involved in the ongoing discourse on religion and state interactions in Kazakhstan and beyond.

References:

1. Aubakirova, S. S., Ismagambetova, Z.N., Karabayeva, A.G., & Akhmetova, G.G. *Tolerance in contemporary Kazakhstan sociocultural space.* //European Journal of Science and Theology, 2014, -10(6), -89-98.
2. *Information on the state of the religious sphere of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.* //URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/activities/141?lang=en>
3. Cottingham, J. (2005). *The spiritual dimension: Religion, philosophy and human value.* Cambridge University Press. // <https://philpapers.org/rec/COTTSD>
4. Ismail, I. *Character education based on religious values: an Islamic perspective.* Ta'dib: Jurnal Pendidikan Islam, 2016, -21(1), -41-58.

5. Information on the state of the religious sphere of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.//URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/projects/details/729?directionId=141&lang=en>
6. U.S. Mission Kazakhstan (2023) Kazakhstan: 2022 International Religious Freedom Report. // URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/kazakhstan-2022-international-religious-freedom-report/#>
7. Report (2023) Analytical Report: Review of the Situation with Freedom of Religion with Analysis of Legal Norms in the Republic of Kazakhstan. Institute for War and Peace Reporting. //URL: https://belief.cabar.asia/wp-content/uploads/sites/8/2023/04/Report-ru_updated_1304.pdf
8. Podoprigora, R. Legal Framework for Religious Activity in Post-Soviet Kazakhstan: From Liberal to Prohibitive Approaches. // Oxford Journal of Law and Religion, 2020. - 9(1), -105-131.
9. Cornell, S. E., Starr, S. F., & Tucker, J. (2017) Religion and the Secular State in Kazakhstan. Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies.
10. Korganova, S. S., Taubayeva, M. E., & Assankhojayeva, I. F. Interconfessional consent as a factor of stable development of Kazakhstan. In Industrial Technologies and Engineering ICITE-2020 (pp. 202-205).
11. Yerekesheva, L. G. Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan. //The Muslim World, 2020. -110(1), -64-88
12. Mukhit, A. Religious situation in Kazakhstan: potential conflicts and risk factors. //Central Asia and the Caucasus, 2006. -6 (42), -76-86.
13. Kusack, W. In Search of a Welcoming Environment for Religions in the “New Kazakhstan”.// The Review of Faith & International Affairs, 2023. -1-10.
14. Smagulov, K. The religious situation today in Kazakhstan. //Central Asia and the Caucasus, 2011. -12(3), -45-64.
15. Mazhiev, G., Melissova, B., & Almukhametov, A. Historical and legal aspects of the formation of the Republic of Kazakhstan as a Secular State.// EJRS, 2022. -30 (2), -68-78.
16. Zhanat, A., Nurgul, T., Galiya, S., Kairat, Z., Kudaiberdi, B., & Maxat, M. Peculiarities of Kazakhstan and Malaysia in View of the Relationship between State and Religion.//Journal of Islamic Thought and Civilization, 2023. -13(1), -75-88.
17. Aimukhambetov, T. T., Seitakhmetova, N. L., Mukhitdenova, A. T., Rysbekova, S. S., Omirbekova, A. O., & Alikbayeva, M. B. Study of the state religious policy in the Republic of Kazakhstan. //European Journal of Science and Theology, 2019, -15(2), -123-134.
18. Azilkhanov, M. A., & Zhalgas, A. The Current Condition of the Religious Sphere in Kazakhstan: An Assessment of Trends, Risks, and Challenges. //Islamic Studies, 2022. -61(2), -215.
19. Buribayev, Y., Turlykhankyzy, K., Kalkayeva, N., Shakenov, D., & Khamzina, Z. Strategic Development and Comprehensive Guidelines for State Policy in Kazakhstan's Religious Sphere. //International Journal of Religion, 2024, -5(3), -40-51.
20. Malik, B. A. Islam in post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through institutionalisation. //Asian journal of Middle Eastern and Islamic studies, 2019. -13(3), -351-369.
21. Kusbekov, D. K., Beissenova, A. A., Karipbaev, B. I., & Mamytkanov, D. K. Religious identification of modern Kazakhstani women. //European Journal of Science and Theology, 2019. -15(3), -177-190.
22. Tolsdorf, M. The relationship between religiosity of Kazakh women and attitudes toward political, economic, and social factors in modern day Kazakhstan (Doctoral dissertation, University of Pittsburgh). (2017)
23. Sultangaliyeva, A. Women and religion in post-soviet Kazakhstan-a View from within. //Gender in Modern Central Asia edited by Thomas Kruessmann (ed.), .2015. -139-161.
24. Constantine, E. A. Soviet policy and ideology for gender in Central Asia and contemporary reversal. //Everyday life in Central Asia: Past and Present. Indiana University Press, Bloomington, 2007. -115-126.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Aubakirova, S. S., Ismagambetova, Z. N., Karabayeva, A. G., & Akhmetova, G. G. Tolerance in contemporary Kazakhstan sociocultural space. //European Journal of Science and Theology, 2014, -10(6), - 89-98.
2. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің дін саласының жай-күйі туралы ақпарат // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/activities/141?lang=kk>
3. Cottingham, J. (2005). *The spiritual dimension: Religion, philosophy and human value*. Cambridge University Press.// <https://philpapers.org/rec/COTTSD>
4. Ismail, I. Character education based on religious values: an Islamic perspective. *Ta'dib: Jurnal Pendidikan Islam*, 2016, -21(1), -41-58.

5. «Қазақстан Республикасындағы діни ахуал туралы» және «Қазақстан халқының дін саласындағы мемлекеттік саясатты бағалауы» тақырыбындағы әлеуметтік зерттеулер // <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/projects/details/729?directionId=141&lang=kk>
6. Казахстан: международный доклад о свободе вероисповедания за 2022 г. // URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/kazakhstan-2022-international-religious-freedom-report/#>
7. Аналитический отчет обзор ситуации со свободой вероисповедания с анализом правовых норм в Республике Казахстан //URL: https://belief.cabar.asia/wp-content/uploads/sites/8/2023/04/Report-ru_updated_1304.pdf
8. Podoprigora, R. *Legal Framework for Religious Activity in Post-Soviet Kazakhstan: From Liberal to Prohibitive Approaches.* // *Oxford Journal of Law and Religion*, 2020. - 9(1), -105-131.
9. Cornell, S. E., Starr, S. F., & Tucker, J. (2017) *Religion and the Secular State in Kazakhstan.* Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies.
10. Korganova, S. S., Taubayeva, M. E., & Assankhojayeva, I. F. *Interconfessional consent as a factor of stable development of Kazakhstan.* In *Industrial Technologies and Engineering ICITE-2020* (pp. 202-205).
11. Yerekesheva, L. G. *Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan.* // *The Muslim World*, 2020. -110(1), -64-88
12. Mukhit, A. *Religious situation in Kazakhstan: potential conflicts and risk factors.* // *Central Asia and the Caucasus*, 2006. -6 (42), -76-86.
13. Kusack, W. *In Search of a Welcoming Environment for Religions in the “New Kazakhstan”.* // *The Review of Faith & International Affairs*, 2023. -1-10.
14. Smagulov, K. *The religious situation today in Kazakhstan.* // *Central Asia and the Caucasus*, 2011. -12(3), -45-64.
15. Mazhiev, G., Melissova, B., & Almukhametov, A. *Historical and legal aspects of the formation of the Republic of Kazakhstan as a Secular State.* // *EJRS*, 2022. -30 (2), -68-78.
16. Zhanat, A., Nurgul, T., Galiya, S., Kairat, Z., Kudaiberdi, B., & Maxat, M. *Peculiarities of Kazakhstan and Malaysia in View of the Relationship between State and Religion.* // *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 2023. -13(1), -75-88.
17. Aimukhambetov, T. T., Seitakhmetova, N. L., Mukhitdenova, A. T., Rysbekova, S. S., Omirbekova, A. O., & Alikbayeva, M. B. *Study of the state religious policy in the Republic of Kazakhstan.* // *European Journal of Science and Theology*, 2019, -15(2), -123-134.
18. Azilkhanov, M. A., & Zhalgas, A. *The Current Condition of the Religious Sphere in Kazakhstan: An Assessment of Trends, Risks, and Challenges.* // *Islamic Studies*, 2022. -61(2), -215.
19. Buribayev, Y., Turlykhankyzy, K., Kalkayeva, N., Shakenov, D., & Khamzina, Z. *Strategic Development and Comprehensive Guidelines for State Policy in Kazakhstan's Religious Sphere.* // *International Journal of Religion*, 2024, -5(3), -40-51.
20. Malik, B. A. *Islam in post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through institutionalisation.* // *Asian journal of Middle Eastern and Islamic studies*, 2019. -13(3), -351-369.
21. Kusbekov, D. K., Beissenova, A. A., Karipbaev, B. I., & Mamytkanov, D. K. *Religious identification of modern Kazakhstani women.* // *European Journal of Science and Theology*, 2019. -15(3), -177-190.
22. Tolsdorf, M. *The relationship between religiosity of Kazakh women and attitudes toward political, economic, and social factors in modern day Kazakhstan (Doctoral dissertation, University of Pittsburgh).* (2017)
23. Sultangaliyeva, A. *Women and religion in post-soviet Kazakhstan-a View from within.* // *Gender in Modern Central Asia* edited by Thomas Kruessmann (ed.), .2015. -139-161.
24. Constantine, E. A. *Soviet policy and ideology for gender in Central Asia and contemporary reversal.* // *Everyday life in Central Asia: Past and Present.* Indiana University Press, Bloomington, 2007. - 115-126.

УДК 374.03
МРНТИ 03.29

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.009>

Г.Б. Козгамбаева*¹, А.О. Кошымова², Л.С. Динашева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қаласы
ORCID 0000-0002-0637-5044, E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қаласы
ORCID 0000-0003-3466-2216, E-mail: akosh.kno@gmail.ru

³Халықаралық туризм және меймандостық университеті. Қазақстан, Түркістан қаласы
ORCID 0000-0003-0831-4162, E-mail: dinash_lyazzat@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ, СТАЛИН ДӘУІРІНІҢ ШЫНДЫҚТАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ (ПОЛЯКТАР МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

XX ғасырдың соңғы ширегінде бұрын зерттелмей, ғылыми айналымға ене қоймаған немесе бөлшектеп қаралған тақырыптарды зерттеу қолға алынды. Сондай тақырыптардың қатарына Совет елінде өткен ғасырдың 30-50 жылдары жер аударылған халықтардың тарихи, тағдыры мен күнделікті өмірі туралы тақырыптарды зерттеу қолға алынды. Осындай тағдырдың ауыр тауқыметін бастарынан өткізген ұлттардың ішінде поляктар да болды. Республикамызға жер аударылған поляктар туралы зерттеулер ауқымды болғанымен, олардың әлеуметтік жағдайы мен деформациясы және күнделікті өмірдегі жағдайы толық зерттелмеген.

Сонымен қатар мақалада арнайы контингенттің қоныс аударуы, шаруашылық және және еңбек тәртібі, әлеуметтік жағдайы, өндірістік және қоғамдық орындардағы жұмыс мәселелері қарастырылған. Жер аударылған поляктардың жұмыс күші арнайы қоныстанған жерлерде өмір сүруі мен бейімделуінің факторы болды.

Мақалада алға қойған басты мақсат Қазақстанға жер аударылған поляктардың күнделікті өмірі Сталин дәуірінің шындықтарының бірі ретінде қарастыру. Поляктар Қазақстан аумағына жер аударылған халықтардың басым көпшілігін құрады және олардың жағдайы ауыр болды. Отанына қайтқанша аштық, түрлі індеттер, азапты ауыр еңбек, кеңес азаматтығын қабылдаудан (1943ж.) бас тартқандары репрессияға ұшырап, қамауға алынған поляктар жер аударылған басқадай ұлттар сияқты ауыр күндерді бастарынан өткерді. Мақалада Қазақстан аумағына жер аударылған поляктарды қоныстандырылған жерде бейімделудегі күнделікті өмірі мен ауыр тұрмыс тіршілігі туралы ғылыми зерттеулер, поляк азаматтары мен олардың ұрпақтарының естеліктері, баспасөз беттеріндегі және архив материалдары негізінде талдау жасалды.

Кілт сөздер: поляктар, республика, депортация, жазаланған ұлттар, тоталитарлық жүйе.

Козгамбаева Г.Б. *¹, Кошымова А.О. ², Динашева Л.С. ³

¹КазНУ имени аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы, E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

²КазНУ имени аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы, E-mail: akosh.kno@gmail.ru

³Международный университет туризма и гостеприимства город Туркестан.

E-mail: dinash_lyazzat@mail.ru

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ КАЗАХСТАН, КАК ОДНА ИЗ РЕАЛИЙ СТАЛИНСКОЙ ЭПОХИ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛЯКОВ)

Аннотация

В последней четверти XX века началось изучение темы, которые не вошедших в научный оборот или рассмотренных как фрагментарно. К их числу относится и проблема, связанная с депортированными народами в Советской стране в 30–50 годы XX века, также повседневной жизни депортированных народов, оказавшихся в этот, период перед угрозой полной гибели. Среди национальностей, перенесших тяжкий тяжесть судьбы, были и поляки. Хотя исследования поляков, депортированных в нашу

республику, обширны, но деформации и социальной судьбы и их тяжелая положение в повседневной жизни полностью не исследован.

В статье раскрыты вопросы расселения, хозяйственного и трудового устройства, социального обеспечения, производственной и общественной деятельности спецконтингента. Отмечается, что труд для депортированных поляков был фактором выживания и адаптации в местах спецпоселений.

Главная цель статьи-рассмотреть повседневную жизнь поляков, депортированных в Казахстан, как одну из реалий сталинской эпохи. Был проведен анализ повседневной жизни и тяжелой жизни поляков, депортированных на территорию Казахстана, в адаптации на новом месте на основе воспоминаний польских граждан и их потомков, научных исследований и материалов на страницах прессы. Показаны пути их использования в качестве вынужденной рабочей силы в сельском хозяйстве и промышленности. Поляки составляли подавляющее большинство депортированных на территорию Казахстана, и их состояние было тяжелым. До возвращения на родину голод, различные эпидемии, тяжелый каторжный труд, отказ от принятия советского гражданства (1943г.) поляки были арестованы и как другие депортированные этносы пережили тяжелые дни.

Ключевые слова: поляки, республика, депортация, тоталитарная система, наказанные нации.

G.B. Kozgambayeva*¹, A.O. Koshymova², L.S. Dinasheva³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.

E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru.

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: akosh.kno@gmail.ru

³International University of Tourism and Hospitality of Turkestan.

E-mail: dinash_lyazzat@mail.ru

THE DAILY LIFE OF THE DEPORTED PEOPLES OF KAZAKHSTAN, AS ONE OF THE REALITIES OF THE STALIN ERA (ON THE EXAMPLE OF POLES)

Abstract

In the last quarter of the twentieth century, there was the study of previously unexplored facts which were not included in scientific papers or merely were considered in small details. Among such issues are those related to the daily life of the deported peoples in the USSR in the 30-50s of the twentieth century, that is, about their historical fate and the painful days that they went through.

Among the nationalities who suffered the heavy burden of history were Poles. Although the studies of Poles deported to our republic are extensive, the extent of the deformation of their social fate and their miserable condition in everyday life have not yet been fully studied. The article explores the issues of settlement, economic and labor arrangements, social security, industrial and social activities of the special settlers. It is noted that labor for deported polan was a factor of survival and adaptation in places of special settlements. The main purpose of the article is to consider the daily life of Poles deported to Kazakhstan as one of the realities of the Stalin era. The analysis of the daily life and hard life of Poles deported to the territory of Kazakhstan, in adaptation to a new place based on the memories of Polish citizens and their descendants, scientific research and materials on the pages of the press was carried out. The ways of their use as forced labor in agriculture and industry are shown. Poles made up the vast majority of those deported to the territory of Kazakhstan, and their condition was severe. Before returning to their homeland, famine, various epidemics, painful hard labor, refusal to accept Soviet citizenship (1943) were repressed, and the arrested Poles, like other deported nationalities, went through difficult days.

Keywords: Poles, republic, deportation, totalitarian system, punished nations

Кіріспе. XX ғасырдың оң бойында Қазақ елінің аумағына көптеген ұлттарды көшірудің күрделі үдерісі жүрді. Советтік биліктің жүргізген саясаты бойынша «сенімсіз» деп танылған ұлттар мен тұтастай халықтарды депортациялау салдарынан туып өскен мекенінен мүлдем ерекшеленетін жерлердегі күнделікті өмірі мен бейімделу тарихы бүгінгі күні өзекті.

Советтік биліктің жүргізген ауыр қылмыстар санатындағы еркінен тыс жер аудару үрдісі көптеген этностардың этно-әлеуметтік және территориялық тұтастығын жою тұрғысынан жасалған әрекеті еді. Мәжбүрлі түрде күш қолдану арқылы жер аударылған поляктарды ұлттық болмысынан айыруға әрекет жасалды. Поляктардың біздің республикамызға еркінен тыс жер аударылуы туралы зерттеулер ауқымды,

алайда олардың күнделікті өмірі мен бейімделу мәселелері әлі де толықтай зерттелмеген. Мақалада бүгінгі күндегі тақырыптың өзектілігін ескере отырып, республика аумағына депортацияланған поляктардың күнделікті өмірі мен бейімделуі мәселелерін зерттеуді басты мақсат етіп алдық. Қазақстанға депортацияланған поляктар қатал климаттық жағдайда елсіз мекендерге қоныстандырылып, сол жерге бейімделуде және күнделікті өмірде қиын жағдайларды бастарынан өткізді. Олар ауыл шаруашылығында, көмір шахталарында және кең орындарындағы ауыр жұмыстарға жегілді.

КСРО-да жүргізілген сталиндік тоталитарлық идеология салдарынан Қазақ елі аумағына жиырма-сыншы ғасырдың 30-50-ші жылдары көптеген ұлттар мен жекелеген халықтар саяси репрессиялау мен күшпен жер аударылды. Қазақ елін екінші Отаны санайтын, кезінде бірнеше толқынмен республикамызға жер аударылған поляктардың тарихи тағдыры жайлы жазылған Отандық және шетелдік зерттеулер негізінде жарияланған еңбектер аз емес. Алайда, күшпен жер аударылып жазаланған халықтардың көшірілген жерлерге бейімделу мен күнделікті өмір тіршілігі мәселелерін байланысты М.Қ.Қойгелдиевтің басшылығымен «Айтылған тарих» орталығының ұжымдық жинағы, Ванда Иксанскаяның, Б.Загурскийдің естеліктері, Ю.Шаповалдың, Н.Кубиктің және т.б. жер аударылған поляктар туралы мақалалары және поляк азаматтары мен олардың ұрпақтарының интернет сайтына жариялаған естеліктері ғылыми айналымға енді.

Методология. Тақырыпты зерттеуде жазылған естеліктер, баспасөз материалдары мен архив құжаттарын және ғылыми зерттеу материалдарын салыстыра зерттеу әдісі пайдаланылды. Тарихи оқиғаларды зерттеу барысында саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалылық, жүйелік сынды зерттеу тәсілдері қолданылды. Советтік билік кезінде аз ұлттар мен этностарды еркінен тыс, күш қолдану арқылы жер аудару саясатына қатысты қоғамтанушы ғалымдардың еңбектеріндегі көзқарастарға сүйене отырып, талдау жасалды. Зерттеу барысында кеңестік қуғын-сүргін саясаты тәуелсіздік тұрғысынан талданып, бүгінгі Қазақстанды мекендеуші ұлттардың жарасымдық пен бірлік тұрғысында өмір сүріп отырғандығы қамтылды. Тарихи құндылықтар мен жалпы адамзаттық қоғамдық қатынастар негізінде, қоныс аударған поляктардың Қазақстанға келу себептері, орналасуы және күнделікті өмірі және бейімделуі, еңбекке араласу негіздері туралы мәселелерге жан-жақты талдау жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Совет елінде саяси, әлеуметтік-экономикалық, таптық, этникалық немесе идеологиялық принциптер бойынша тұрғындарды мәжбүрлі түрде қоныс аудару ауқымды түрде өткен ғасырдың отызыншы жылдарына дейін жүргізілген емес. Сталиндік дәуірде жүргізілген саясаттың құрбандығына ұшырап, қаншама ұлттар мен тұтастай халықтар өздерінің туған жерінен күшпен жер аударылған халықтардың саны алпыстан асады. Олардың қатарында поляктар, немістер, корейлер, әзірбайжандар, қарашайлар, ингуштер, шешендер, месхеті түріктер, татарлар, ирандар, күрттер, гректер, және т.б. ұлттар болды. Республика территориясына еркінен тыс жер аударылған поляктар Кеңес үкіметінің қаулы, қарарлары және ұлт саясатын жүргізудегі өктем әрекеттері бойынша жүргізілді. Бүгінде екінші отанында тұрақтап қалған поляктардың өткен тарихының көлеңкелі беттеріне көз жүгіртсек, олар кезінде күштеп қоныс аударылғандар және олардың ұрпақтары. Поляктар Қазақстан аумағына II Дүниежүзілік соғысқа дейін және соғыс жылдарында бірнеше толқынмен еркінен тыс жер аударылды. Жер аударудың бірінші кезеңі 1936 жылы орын алды, сол кездегі Польшамен мемлекеттік шекара бойында 800 метрлік жолақта тұратын немістер мен поляктар қоныс аударуға мәжбүр болды. 1936 жылы поляктар мен немістерді көшіру екі кезеңге, алғашқысы маусымда, кейінгісі қыркүйекте іске асырылды. Маусымда 35820 поляктар көшіп келді, оның ішінде 23234 жасөспірім балалар болды [1, с.52]. 1936 жылдың қыркүйегінде Украинадан Қазақстанға 14048 отбасы – 63976 адам көшірілді. Көшіп келгендерді орналастырудағы ең ауыр мәселе тұрғын үймен қамтамасыз ету болды [2, 37 б.].

Украинадағы Поляк автономиялық ауданы 1925 жылы 21 шілдеде Житомир округінің құрамында (1926 ж. Винницк округі) құрылып, поляк коммунисті Юлиан Мархлевскийдің (1866-1925) есімі беріледі. Аудан орталығы Довбиш елді мекені (Житомир облысы, Баранов ауданы) атқарады. Мекенге сонынан Мархлевск атауы берілді. Әкімшілік-аумақтық тұрғыдан бөлінген 25 ауылдық кенестерге бөлінген болса, олардың - 21 поляк, 2 - украин, 2 - неміс кенестері болды. Жүргізілген 1926 жылғы санақ бойынша ауданда тұратын адамдар саны - 40 577, олардың: 69,83% - поляктар, 18,36% - украиндер және 6,91% - немістер құрады [3, с.53.]. Украинада Мархлевский атындағы поляк ұлттық автономиялық аудан, ал кейінірек Белоруссиядағы Дзержинский атындағы поляк ауданы жойылды. Негізінен Батыс Украина және Батыс Беларусь территориясынан 1940 жылдың ақпанынан 1941 жылдың мамырына дейін 309-321 мың поляк азаматы жер аударылды [4, с.130]. Украинадан қоныс аударылған поляктар мен немістердің үстінен қойылған бақылау қатал болды. Жер аударылған поляктардың басым бөлігі қазіргі Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстарында орналасты, оларда алғашқы қоныстандырған осы нүктелерден

бірқатар: Андреевка, Лозовое, Первомайка, Камышенка, Зеленый Гай, Петровка, Ключи және т.б. ауылдар пайда болды. Республика аумағына жер аударылған поляктар естеліктерінде, олардың сол кездегі жағдайы туралы мәліметтер берілген. Мәселен, Б.Ф. Загурский өзінің естелігінде жер аудару туралы хабарланғаннан кейін, жиналуға 1-2 күн уақыт беріліп, адам құрлы көрмей, мал таситын вагондарға тиіп, қазақ даласына, бізге айтқандай «мақта өсетін елге» алып келді. Оларды елді мекендерге емес, елсіз, ұшы қиыры жоқ айдалада құдық және жерге қадалған қазықта «№ 14 нүкте» деген жазуы бар жерге алып келді [5, с.146]. Мал және тауар таситын поездармен бірнеше апталар мен айларға созылған ұзақ жол жүру азабы ауыр болды. Осындай азапты ауыр жолдарда қарттар мен сәбилер көптеп қайтыс болды.

Қазақстан территориясына еркінен тыс арнайы қоныс аударылғандар: тұрғын үймен, жұмыспен, азық-түлікпен қамтамасыз етілмеді және тағы басқадай тұрмыстық мәселелері шешілмеді. Аталған мәселелер қоныс аударушылардың статусы мен жергілікті биліктің оларға деген сенімсіз көзқарасынан туындады. Оларға көрсетілетін медициналық қызметтің төмен дәрежеде болуы және санитарлық тазалықтың сақталмауы салдарынан түрлі аурулардың тарауына және қоныс аударушылардың арасында өлім-жетімнің көп болуына әкеп соқтырды. Мәселен, тек Украин КСР-нен 1936 жылы қоныс аударғандар арасында мынадай аурудың түрлері тіркелген: «қызылша (корь) – 2 283 рет, скарлатина – 140 рет, тиф – 45, асқазан аурулары – 3 189. Қызылша (корь) ауруынан 669 адам, скарлатинадан 38 адам қайтыс болған [6, с.15].

Юлия Шаповалдың далалық материалдары негізінде жинаған деректерінде республиканың солтүстігіне жас баласымен жер аударылған қарт ана поляктардың депортацияланғанына 80 ж. орай өткен кездесуде сөйлеген сөзінде Қазақстанға арнайы қоныс аударылушылардың ауыр өмірінің қилы тарихына тоқталды. Ол: «Арамыздан 1937-38 жылдары ер адамдарды жаппай алып кетті, оның себебін кейін білдік, оларға Польшаның пайдасына антисоветтік қызмет жасады деп айып тағылды. Ал қалған ер адамдар, қарттар мен балаларды қазақ жерінің солтүстігіне жер аударды. 1937 жылы тың далаға алғашқы атыз жүргізіп, ұжымшар ұйымдастырылып, бидай өсірдік. Адамдар осы қатал аймаққа тамыр жая бастады. Бірақ содан кейін соғыс басталды. Поляк және неміс ұлтының ер азаматтарын еңбек армиясына Қарағандыға шахтаға алып кетті, тек әйелдер мен балалар қалды. Алайда ауыр тұрмыс пен қиындыққа қарамастан бидай өсіру, мемлекетке астық тапсыру, армияны тамақтандыру керек болды. 1942-1944 жылдары аштық және іш сүзегі мен дизентерия эпидемиясы болды. 1943 жылы өте қиын болды, мемлекетке жоспарланған астық өткізу және әр қосалқы шаруашылықтан ет, жұмыртқа, салығын тапсыру керек болды ... 1954 жылдан бастап тың игеру басталған кезде, тың игерушілер сияқты, еңбек күндеріне ақша бере бастады. 1956 жылдан бастап поляктар арнайы комендатурадан босатылды [7, с.50].

Поляк ұлтының азаматы Ковель ауданы Волынь қаласында тұрған Станислав Стыковскийдің ата – анасы және туған бауырларымен 1939 жылы 10 ақпанда НКВД-ның қарулы қызметкерлері үйлеріне баса көктеп кіріп, бір сағат жиналуға уақыт берген. Оларды Архангельск облысы Нянди поселкесіне жер аударды. Станислав өзінің әңгімесінде: «...Бізді Сібірден тауар вагонымен алып келе жатқанда, жолда поезд станцияға тоқтаған кезде майданға аттанып бара жатқан жауынгерлерден нан сұрадым. Маған екі жауынгер берген екі нанды анам мен қарындасыма алып келдім.... Бізді Оңтүстікте Созақ ауданы Қызыл қанат совхозына алып келді. Анам жалғыз өзіне бізді асырау қиын соққандықтан 1942 жылы күзде Нина мен мені Шолаққорғандағы балалар үйіне берді. Біздің отбасымызға 1944 жыл ауыр болды, азық-түлік жетіспей, бізге күніне бір тілім нан мен быламық берді. Елде сүзек ауруы тарады, ақпанда мен іш сүзегімен ауырдым, содан кейін анам мен Джозеф, Янина да ауырды. Елде аштық болды, біз қырға барып, сарымсақ іздеп, шикі жидек жедік, кірпі, тасбақа және кей жағдайда итті сойып, отқа қақтап жедік. 1946 жылы 3 наурызда біз Польшаға оралдық» деп, өзінің басынан өткен қиыншылықтар туралы айтты [7].

Қазақ елінің аумағына 1940 жылы кеңестік биліктің құжаттарында көрсетілгендей поляктардың «осадниктер», әкімшілік жолмен жер аударылғандар, босқындар деп аталатын түрлері болды. Польшада жергілікті тұрғындарға қатысты осадниктер белгілі бір полицейлік қызметтер атқарды, олар КСРО-да «еңбекші халықтың қатерлі жаулары» деп есептеліп, отбасыларымен бірге КСРО-ның түкпір-түкпірлеріне көшірілді. Олардың негізгі бөлігі поляктар болғанымен, олардың ішінде еврейлер, украиндар, белорустар, немістер және басқа да ұлт өкілдері де молынан болған, яғни олардың ұлттық құрамы біркелкі болмады. Сонымен қатар Қазақстанда Польшаның қуғын-сүргінге ұшыраған офицерлері мен басқа да шенділердің шамамен 66 мың отбасы мүшесі айдауда болды [9, с.156]. Ольчик Ванда (1927-2002 жж.) 1940 жылы Украинадан Ақтөбеге жер аударылған. НКВД қызметкерлері күш қолдану арқылы туған жерінен көшіруге наразы болғандығына қарамай мал таситын вагон ішіне жер аударылатындарды күшпен кіргізген екен. Ванда естелігінде: «...кенеттен вагонның есігі ашылып, қолында баласы бар әйелді кіргізеді. Бірнеше минуттан кейін әйел – Менің Янечкам қайда, менің Янечкам деп, айқайлай бастады

Бірнеше минуттан кейін НКВД қызметкері есікті ашып, міне сіздің күшігіңіз, деп кішкене қызды құды бір мал сияқты итеріп кіргізді. Бір вагонда жетпістен астам адам болдық. Жолда тоқтаған аялдамаларда адамдармен бірге вагондар да тіркелді. Вагон ішіндегі адамдар жол-жөнекей біреулері дұға жасаумен, біреулері қыңсылап жылаумен, және ыңырсып жылаған дыбыстар да естілді. Жол бойы тоқтаған тұрақтарда НКВД адамдары есікті ашып, фамилияларды жазып, өлгендер бар ма? деп, сұраумен болды. Егер қайтыс болғандар болса, станцияда вагоннан шығарып тастап, темір жол бойына жерлеп кеттіп жатты» [8].

1940 жылы 13 сәуірде Белосток воеводствосының Щучин қаласынан әкелінген Галина Гурская өзінің естелігінде, бізді тиеген эшелон 29 сәуірде Павлодар станциясына келді. Мындаған поляктар Ертіс жағалауына түсірілді. Жалаңаш жерде, өңменінен өтетін суық желдің өтінде олар үш күнді өткізді. Тек 3 мамыр күні оларды аудандарға бөлді. Сегіз жасар Галинаның отбасын ата-аналарымен және бауырлар Куйбышев ауданы «Ақкөл» совхозына әкелді. Олармен қатар Украинаның Хмельницкий облысынан жер аударылған Галина Станиславовна Панасенконың ата-анасымен бірге Ақмола облысы Шортанды ауданы Андреевкаға жіберді. Ол естелігінде бұл отбасын жерден қазылған жертөлеге жіберді. Жол жөнекей қатты шаршаған және аштықтан өлім аузында болған бұл отбасын жергілікті қазақтар көмек берді. Сонымен қатар жергілікті тұрғындар 1940 жылы облысы жер аударылған И.А. Смакотинаның отбасын аштықтан құтқарды. Оларға қазақ көршілері бірі айран береді, екіншісі «нан» беріп, өлім аузынан құтқарды. Ресми түрде, бұрынғы поляк азаматтары эвакуацияланған деп саналды, бірақ іс жүзінде құқықтары шектеулі болды. Арнайы көшірілгендер пайдалануға міндетті елді мекендерде олар үшін белгіленген тәртіп пен қоғамдық тәртіпті сақтау және НКВД арнайы комендатурасының нұсқаулары мен бұйрықтарына бағыну міндеттелді. Бұзықшылық жасағандарға айыппұл салынды немесе қамауға алынды. Өз еркімен қоныстанған жерінен кетіп қалса, қашу ретінде және қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Мысалы, Гавенда Збигнев Франчишкович жер аудару орнынан қашқаны үшін (қазіргі Теренкөл аудан) 30 желтоқсан 1940 ж. КСРОның НКВД шешімімен 5 жылға сотталып, еңбекпен түзеу лагерлеріне жіберілді [10,с.19-20].

Волынская облысынан (бүгінде Украина) 1941 жылы Сібірге жер аударылып, кейін Оңтүстік Қазақстандағы Шолаққорған, Ащысайда болған поляк ұлты Тадеуш Кульик (1930 ж. т.) соғыс жылдарында Ащысай руднигінде жұмыс істеген әйелдер еңбегіне байланысты естелігінде: «Жер асты шахтаның тоғыз және он бірінші қабаттарында жұмыс істеу ең қорқынышты және ауыр болды. Ол қабаттарда үнемі жер асты суы тасып кететін. Тасыған сулар шахтада жұмыс істейтін адамдардың басына құйылып кететін жағдайлар көп болды. Соған орай үнемі жұмыс істеп тұрған насостың дауысы қатты гүрілдеп шығып тұратын. Бұл жерде апат көп болды және көптеген адамдар электр тоғының салдарынан қайтыс болды. Олардың жұмыс барысындағы түрлері сұп-сұр болып, тірі өлікке ұқсап кететін. Өйткені жоғарыда көрсетілген үреймен қатар улы газ болатын. Әйелдер руда өндіретін шахталарда да жұмыс істеді» деген мәлімет береді [11,78 б.].

Әйелдер мен кәмелеттік жасқа толмаған балалар ауыл шаруашылығы мен қатар шахталар мен рудниктердегі ерлер атқаратын ауыр жұмыстарға тартылып өмір мен өлім ортасында жұмыс істеді. Көп қиыншылықтар көрген поляктардың күнделікті өміріндегі материалдық ауыртпалықтар мен қиындықтары олардың ана тілінде сөйлеу, діни рәсімдері мен ғұрыптарды еркін түрде ұстану мүмкін болмады. Сол кезде жүргізілген кеңестік саясат пен мемлекеттің атеистік идеологиясы жағдайында мұның бәріне тыйым салынды, бұл жағдай олардың ұлттық бірегейлігін сақтауға кедергілер жасап, көп қиындықтар тудырды [7,с.57].

II Дүниежүзілік соғыс жылдарында депортацияланған поляктарды Қазақстан аумағына қоныстандыру салдарынан республикадағы поляктардың саны артты. ПХК анықтамасы бойынша 1942 жыл басында Қазақ КСР-де поляктардың саны 103 757 болды [12]. Республиканың облыстары бойынша: Оңтүстік Қазақстан облысына - 25 998 адам; Жамбыл облысына – 22 051 адам; Солтүстік Қазақстан облысына – 12 362 адам; Қостанай облысына – 5317 адам; Павлодар облысына – 9233 адам; Семей облысына – 9000 адам; Ақтөбе облысына – 5646 адам; Шығыс Қазақстан облысына – 454 адам; Алматы облысына - 184 адам; Қызылорда облысына – 1000 адам; Қарағанды облысына – 373 адам; Гурьев облысына – 187 адам; Батыс Қазақстан облысына – 159 адам; Ақмола облысына – 7793 адам қоныстандырылған [13]. Қайсы бір ұлтты алсаң да, өзге елге келіп қоныс аударуы, тіпті таныс емес, беймәлім ортаға келіп сіңісіп кетуінің өзі өте қиын болды.. Еркінен тыс арнайы қоныс аударылғандарға арнап салынған тұрғын үй жетіспеді, салынған үйлердің қанқасы болғанымен қақаған аязда жылуы жоқ болды. Салынатын үйлер түрлі сылтаулармен белгіленген уақытында бітпей қалуы нәтижесінде жер аударылғандар жер төлелерде, мал қораларда, барактарда, ескі моншалар мен қираған ғимараттарда

тұруға мәжбүр болды. Азық-түлік тапшы болды, әрі жетіспеді, әсіресе Созак ауданында орналасқан жеке қожалықтарда бұл мәселе шешілмеді. Кооператив ұйымы арнайы қоныс аударылғандарды азық-түлікпен, күнделікті тұтынатын заттармен, нанмен қамтамасыз етумен шын мәнінде мүлде айналыспады [14]. Жер аударылған поляктар коменданттық режимде болды, олар тұрғылықты мекеннен кетуге рұқсат етілмеді және екі аптада бір рет комендатурада белгіленіп тұру керек болды. Поляк Загурский НКВД комендатураның қадағалауымен кету құқығынсыз «арнайы қоныс аударушылар» ретінде қорлыққа ұшыраған жиырма жылдық ренішін айтады. Ауыр тұрмыстық жағдайларына қарамастан адамдар жер төлелер қазып сол жерде бірнеше отбасы болып өмір сүріп, қатал жағдайларда жер аударылған жерге бейімделуге мүмкіндігінше тырысып бақты [5, с.186].

Кеңестік тоталитарлық жүйе олардың біртұтастығынан айырып, олардың тағдырына орны толмас қасірет алып келді. Славяндардың батыс тобына жататын осы ұлт өкілдерінің саны 1989 жылғы санақ бойынша республика аумағында 60 мың адам шамасында болдығанын ескерсек, қазіргі күнде 51 мыңдай поляктар тұрады [15].

1944 жылы желтоқсанда КСРО-ның Польшамен одақтастық қатынастарының орнауымен поляктарды қоныс аудару іс жүзінде тоқтатылды. Репатриация процесі басталады. Жалпы, 1945 жылғы 17 маусымдағы мәліметтер бойынша, лагерлер мен түрмелерде шығу тегі бойынша поляктарға жататын 25047 адам болған. Л.П. Берия неміс армиясының құрамында тұтқынға алынған поляктарды лагерлерден ішінара босату туралы өтінішпен И.В. Сталинге жүгінді [16, с.217]. 1945 жылғы 6 шілдедегі поляк-кеңес репатриация жөніндегі келісімімен Қазақстаннан кеткен поляк азаматтары еліне кетуге рұқсат берілді. Алайда, аталмыш келісімге Қазақстандағы поляктардың барлығы жатпады. Қазақстанға XX ғасырдың отызыншы жылдары жер аударылып келген поляктарға, бұл жарлық оларды «Кеңес Одағы азаматтары» қатарында деп есептеліп, оларға қатысты болмады [17, с.230]. Сонымен поляктардың бәрі қайта қоныс аудармады. Ұлты поляк екендігін растайтын құжаттары болмаған жағдайда, денсаулығына байланысты және лагерьде болған, 1943-1944 жылдары «екінші лекке» тап болғандар, сондай-ақ Қазақстанға отбасын алып кету үшін келіп, қайта алмай қалған әскерилер реэмиграцияға рұқсат алмаған. Соғыстан кейінгі жылдары арнайы қоныс аударушыларды репатриациялау бойынша бірнеше акция өткізгеніне қарамастан, бұл құбылыс И.В.Сталин қайтыс болғаннан кейін ғана жаппай жүзеге асады. 1954 жылдан бастап басқа арнайы қоныс аударушылар сияқты, поляктарды да есептен шығара бастайды, әрі қарай оларға орын ауыстыру еркіндігін берілді. 1960 жылға дейін жер аударылған поляктардың басым бөлігі Польшаға оралды [18,с.13]. Бүгінде Қазақстанда тұратын поляк азаматтары Константин Гузовский өзінің естелігінде мен кішкентай кезімде ата-анам үйде поляк тілінде сөйлейтін, бірақ ол кезде тыйым салынған. Анам біреудің терезе астында жүретінін және тыңдайтынын сезгендіктен, қорқып кетіп, жылап жіберді, содан кейін олар бір-бірімен және менімен тек орыс тілінде сөйледі", – деп еске алды. Ал Татьяна Славецкая, Алматы қаласындағы "Więź" поляк мәдени орталығының төрайымы, ата-анасынан поляк тілін үйрене алмады, өйткені олар қазірдің өзінде тілді білмейді. Өйткені оның әжесі мен атасы өз балаларының поляк тілінде сөйлесе өздерінің басынан өткендей бір нәрсеге душар болуы мүмкін деген оймен орыс тілінде сөйлегенің қалады [10, с.19-20].

Поляктар жасырын пәтерлерге жиналып орталарында болған жеке әңгімелерде ауыр тұрмыстық және материалдық жағдайлары және олардың еркін жүріп тұруына тыйым салынуы туралы кеңес мемлекетінің әкімшілік ережелеріне наразылықтары және т.б. туралы әңгімелер айтатын. Бақытсыздыққа ұшыраған поляктар бір-біріне моральдық қолдау көрсете отырып, біріне-бірі қол ұшын беріп, бірге болуға тырысты.

КСРО-да кеңестік биліктің сталиндік жүйесі жүргізген халықтарды жаппай күштеп депортациялау мәселесінің жаңаша өлшемдерде қаралуының жаңалығы, қазіргі ұлттық саясаттағы бетбұрыс, тарихи жадының өркениеттік парадигмасын қалыптастыру бағытында тегі жағынан жақындарын жинақтау мәселесін күн тәртібіне қойды. Мәселен, 2018 жылы Ұлыбританиялық жазушы Майкл Сагадис Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивіне келіп, әжесі Юзефа Буйдо туралы мәлімет тапқан. Оның әжесі 1940 жылы Белоруссиядан Ақтөбе облысына депортацияланған. Майкл Сагадис әжесі туралы мәліметтер жинақтау мақсатында Польша делегатурасының 1941-1943 жылдардағы құжаттармен танысты. Ол өзінің үйінен әжесінің ата-анасына жазған хатын тауып алған. Хатта әжесі Қазақстанның Ақтөбе облысына жер аударғандығы және өмірі өте қиын, көмек сұрағандығы жазылған екен. Ол архивтен әжесінің Қобда ауданы Шибаявка ауылында отбасын құрып, сонда жерленгендігі туралы мәлімет тапты [19]. Өздерінің өткен тарихын түгендеу мен бүгінде екінші Отанына айналған поляктар туралы олардың ұрпақтары Қазақстан архивтерінен өз ұлты мен туған, туыстарының тарихи тағдырларына байланысты жиналған материалдар бойынша естелік кітаптар шығарып интернет сайттарында материалдар жариялануда.

Келесі естелікті Лубэл облысы, Томашув ауданынан әуелі 1940 жылы Сібірге, 1941 жылы желтоқсанда бүгінде Түркістан облысы Созақ ауданы Калинин колхозына жер аударылған Наливко Хэлена (1923 ж.т.). Шолаққорған елдімекенінің жанындағы Калинин колхозында қоныстандырған. Бір күндік нанымыз бен ас ауқатымызды табу үшін, таңның атысынан күннің батысына дейін еткен еңбек ақысына 100 -200 гр грамм ұн берілген, олар ет, сүт, жеміс дегенді білмеді. Бір күні оның отбасындағы мүшелерінің бәрі кешке қарай айналаны анық көре алмайтындай (куринная слепота) ауруға ұшырады. Анам Шолаққорғанда ұлты орыс шаштаразы отбасымен таныс еді, олардың анасы медбике болып жұмыс істетін. Анам болған мән жайды айтып көмек сұрағанда, шаштараз өздері сойып жеген иттің бауырын береді. Анам бізге сол бауырды пісіріп берді, сол ақ екен, біздің көзіміз кешке жақсы көріп, ауруды ұмыттық. Ал 1942 жылы Шолаққорғанда болған іш сүзегі ауруымен менің әпкем Ядзе ауырды. Ол он күн ыстығы көтеріліп, ес түссіз жатты, алайда оны емдейтін дәрі - дәрмек болмады. Ол уақыт өте жазылғанымен бұрынғы қалпына келе алмады. Сол жылы көп поляктар сүзек ауруынан қайтыс болды. Біз жаз айында колхоз даласында жұмыс істедік. Ер кісілердің барлығы дерлік соғыста болды, ал колхоздың ауыр жұмысын қарттар мен әйелдер және жас өспірім балалар істеді. Мақта тердік және екен егісті жинадық. Бірақ сол кезде аштықтан, аурудан, өмірдің қиыншылығынан көп адамдар қайтыс болды. Аштан өлместің қамымен біз колхоздан тауық, астық ұрлап үйге алып келдік. Біздің отбасымыз отанымызға қайтамыз деген үмітпен өмір сүрді. Біз үнемі аш болдық, біздің үйдің айналасында өскен шөптерді қорек еттік. Әкем кейде алып келеген (200-300 гр) ұннан анам пісірген наннан үзім ғана берді. Осылай айлар, жылдар өтті. Біз Польшаға қайтқанан кейін сүзекпен ауырған әпкем 1947 ж. қайтыс болды [20, 216-224 бб.].

Қорытынды.

Совет елінде жаппай репрессия мен депортация жылдарында Қазақстан республикасы территориясына еркінен тыс жер аударылған халықтар ауыр тауқыметті бастарынан кешірді. Жер аударылған халықтармен бір шаңырақтың астында өмір сүрген қазақстандықтардың да Совет елінің тоталитарлық, ұлттық саясатына сыни, қарама-қайшы көзқарастарын қалыптастырды.

Көп қиыншылықтар көрген поляктардың күнделікті өмірінде бастарынан өткен ауыр материалдық жағдайлары мен ауыр жұмыстарға тартылған қиындықтарымен қатар олардың ана тілінде сөйлеуге шектеу қойылуы және діни рәсімдері мен ғұрыптарды еркін түрде тұтынуына мүмкін болмады. Сол кезде жүргізілген кеңестік саясат пен мемлекеттің атеистік идеологиясы жағдайында мұның бәріне тыйым салынды, бұл жағдай олардың этникалық бірегейлігін сақтауға қиындық тудырды.

Қазақстанның қазіргі көпұлтты халқының бірегейлігін қамтамасыз етуге бағытталған саясаты және мемлекеттің толеранттылық мүддесінің ашықтығы жағдайында, мұнда өмір сүріп жатқан әр түрлі ұлттар тағдырының қаншалықты бағдарлы екендігін пайымдауға болады. Украина, Белоруссия, Балтық бойы елдерінен, Польшадан бірнеше толқынмен жер аударылған поляктардан басқа еуропалық аумақтардан, кеңестік жүйенің азиаттық, кавказдық шекаралық аумақтарынан күштеп қоныс аударған халықтарға пана болған Қазақстан, әлі күнге дейін көп ұлттылық мүддесінде тұғырлы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Полян П.М. *Не по своей воле... История и география принудительных миграции в СССР.* – М., 2001. – С. 90.
2. Көкебаева Г.К., Сманова А.М. *Қазақстан - Польша; тоғысқан тағдарлар.* – Алматы: 2012. - 208 б.
3. Artur Kijas, *Polacy w Kazachstane Przeszlosc I terazniejszosc.* Wydawnictwo Aboos: Poznan. 1993. - S 95.
4. Гурьянов А.Э. *Польские спецпереселенцы в СССР в 1940-1941 гг.-с. 114-137//Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А.Э. Гурьянов // Исторический сборник «Мемориала». Вып. 1.– Москва: Звенья, 1997. – С.256.*
5. Загурский Б. *Семейная сага. Память.* - Астана. 2011., - С. 260.
6. Абуов Н. А. *Депортация народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской области).* Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата ист. наук. - Караганда, 2008. – 30 б.
7. Шаповал Ю. *Этничность и религия у депортированных народов (на примере поляков в Казахстане //Эл - Фараби әлеуметтік - гуманитарлық зерттеу журналы.* - Алматы., -2016., № 3 (55). – С. 47- 61.
8. *Рассказ о судьбе Станислава Галки и его семьи/составили Марта Бень Мендзылесе А.Т., перевод Кобринь Е., - Мендзылесе. - 2005. http://sybiracy.bystrzyca.pl/materialy_ru/galka.html (Айналым күні 12.03.2023).*

9. Земсков В.Н. 1994. Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–1950 гг. //Отечественные архивы. 1993, - №1; Спецпоселенцы (1930–1959 гг.) //Население России в 1920–1959 гг.: численность, потери, миграции. Сб. –Москва, 1994. - С.156.

10. Кубик Н.А. Не все вернулись домой... Из истории депортированных в Павлодарскую область // Алматы́ски Курьер Полоні́я. - Алматы., 2021., - №1(31). –С.-19-22.

11. Мырзатаева З.М. Ащысай – Кентау тарихынан: өлкетану курсына кіріспе. Оқу құралы. - Алматы: Арыс баспасы. 2020. – 184 б.

12. ҚР ОМА Қ.1146, Т.1, ІС 287, П.9

13. ҚР ОМА Қ.1146, Т.1, ІС 287, П. 267

14. ТОМА Қ.121. Т.6. ІС 9, П.11

15. Кабушев Б.Ж., Кабушева Л.Ж. Қазақстанға арнайы қоныс аудару саясаты// Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2017. - № 4(08). // <https://edu.e-history.kz /ru/ publications/ view/568/> (Айналым күні 14.12.2023).

16. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: документы, факты, комментарии. - Москва, 1992. -С. 288.

17. Кияс А., Наказанный народ //В степи далекой. Поляки в Казахстане. - Познань, 1997. -144 с.

18. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. 1990. - № 11. - С. 3–17.

19. Еимұратова Б., Депортация тарихы архив құжаттарында// <https:// aqtobegazeti kz/?p=76293> (Айналым күні 06.11.2020).

20. Қойгелдиев М.Қ. Ащысай – Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік. Естеліктер мен тарихи сұхбаттар жинағы / Құрастырушылар М.Қ.Қойгелдиев, Т.Исанский т.б. – Алматы: ИП «Балауса», 2019. -392 б., -199-226 бб.

References:

1. Polán P.M. Ne po svoei vole... Istoria i geografia prinúditelnyh migrasú v SSSR. – М., 2001. – S. 90.

2. Кóкебаева Г.К., Смапова А.М. Qazaqstan - Polsha; toǵysqan taǵdarlar. – Алматы: 2012. -208 б.

3. Artur Kijas, Polacy w Kazachstane Przeszlosc I terazniejszosc. Wydawnictwo Abos: Poznan. 1993. -S 95.

4. Гурьянов А.Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940-1941 гг.-с. 114-137. // Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А.Э. Гурьянов // Исторический сборник «Мемориала». Вып. 1.– Москва: Звенья, 1997. – С.256. Guryanov A.E. Emigrantes Poloni ad URSS in 1940-1941gg. - S.114-137. // Repressio contra cives Polonos et Poloniae / Sost. A.E. Guryanov // Collectio historica "Memoria". 1.- Moscova: Zvenya, 1997. - S. 256.

5. Zagyrsku B. Semenaia saga. Památ. - Astana. 2011., - S. 260.

6. Abuov N.A. Deportasia narodov v Kazahstan v 1936-1957 gg. (na matehialae Severo -Kazahstanskou, Kokhsetavskom oblasti). Aftoreferat. diss. Na soiskanie yheno stepeni kandidata hist. nauk. Karaganda, 2008. - S. 30.

7. Shapoval Iy. Etmichnos i religia y deportirovannyh narodov (na primere polákov v Kazahstane // Ál - Farabi áleymettik - gymanitarlyq zertey jyrnaly. - Алматы., -2016., № 3 (55). – 47 - 61bb.

8. Rasskaz o sýdbe Stanislava Galki i ego semi//sostavili Marta Ben Mendzylese A.T., perevod Kobrin E., - Mendzylese., - 2005. http://sybiracy.bystrzyca.pl/materialy_ru/galka.html (Ainalym kúni 12.03.2021).

9. Земсков В.Н. 1994. Принудительные миграции из Прибалтики в 1940-1950 гг. //Отечественные архивы. 1993, - №1; Спецпоселенцы (1930-1959 гг.) //Население России в 1920-1959 гг.: численность, потери, миграции. Сб. – Москва, 1994. - С.156.

10. Кýбик Н.А. Не все вернулись домой... Из истору депортированных в Павлодарский облас // Алматы́ски Курьер Полоні́я. - Алматы., 2021., - №1(31). –С.-19-22.

11. Мырзатаева З.М. Ащысай – Кентау тарихынан: óлкетаны кýрсына кириспе. Оқы қуралы. - Алматы: Арыс баспасы. 2020. – 184 б.

12. QROMA. 1146 –q., tizim -1, 287 - is., 9 - p.

13. QROMA. 1146 –q., tizim -1, 287 - is., 117 - p.

14. TOMA. 121 –q., tizim -6, 9 - is., 11 - p.

15. Kabyshhev B.J., Kabyshva L.J. Qazaqstanǵa arnaly qonys aýdarý saiasaty// Elektronny naýchny jyrnal "edu.e-history.kz". – 2017. - № 4(08).// <https://edu.e-history.kz /ru/ publications/ view/568/> (Ainalym kúni 14.12.2023).

16. Joseph Stalin - Lavrentiyu Beria: "Ih nado deportirovat...": documenta, facta, commenta. - Moscova, 1992. -S 288.
17. Kias A. Nakazannyi narod//V stepi dalekoi. Poláki v Kazahstane. - Poznan, 1997. – S.144.
18. Zemskov V.N. Spesereselensy v SSR, 1930- 1960. – Moskva:Naýka, 2005. – 306 s.
19. Eshmuratova B., Deportasia tarihy arhiv qujattarynda// <https://aqtobegazeti.kz/?p=76293> (Analym kúni 06.11.2023).
20. Qoigeldiev M.Q. Ashysai – Kentay turgyndarynyń ómirindegi áleymettik-mádeni biregeilik. Estelikter men tarihi suhbattar jinaǵy/ Qurastyryshylar M.Q.Qoigeldiev, T.Isansku t.b. – Almaty:IP"Balay'sa", 2019. -392 b., -199-226 bb.

УДК 791.03
МРНТИ 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.010>

М.М. Муратказин*¹, Т.А. Кариева²

¹т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан, E-mail: muratkazin@bkl.ru
²тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
Семей, Қазақстан, E-mail: karieva77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>

АҚСУАТ АЙМАҒЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ДАМУ БАРЫСЫ

Аңдатпа

Ақсуат ауданы – Абай обылысының құрамындағы әкімшілік-аумақтық бірлік. Орталығы – Ақсуат ауылы. Көп деректерде Ақсуат ауданының тарихы 1935 жылдан басталады делінеді. Дегенмен, мақалада бұл аймақтың тарихы тереңде екенін ашық көрсетіп жазылған. Аудан атауы 1868 жылы Ресей императоры Александр II «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жайлы Уақытша Ереже» Жарлығына қол қойған кезеңнен бастау алады. XVIII ғасырда жергілікті аңыз-әңгімелерде «Ақсуат» сөзі қолданылғаны туралы әртүрлі деректер де кездеседі.

Ақсуат ауданы батысында Аягөз және Жарма аудандарымен, солтүстігінде Көкпекті ауданымен, оңтүстігінде Үржар, Мақаншы аудандарымен мен ҚХР аумағымен, шығысында ШҚО-ның Тарбағатай ауданымен шектесіп жатыр. Орналасу аймағы тарихи, саяси, әлеуметтік тұрғыда маңызы бар аудан болғандықтан, әр кезеңдегі өзгерістер, даму барысын қазіргі таңда да тақылау өзекті болып табылады. 1997 жылы 23 мамырда Ақсуат ауданы жойылып, оның аумағы Тарбағатай ауданына берілді. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 3 мамырдағы № 887 Жарлығына сәйкес 2022 жылы 7 маусымда Ақсуат ауданы Тарбағатай ауданының құрамынан бөлініп, жеке аудан болып қайта құрылды.

Кілт сөздер: Ақсуат ауданы, аудан тарихы, обылыс.

Муратказин М.М.*¹, Кариева Т.А.²

¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор КазНПУ им. Абая
г. Алматы, Казахстан E-mail: muratkazin@bkl.ru
²кандидат исторических наук университета Шакарим. Семей, Казахстан
E-mail: karieva77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЯ АКСУАТСКОГО РЕГИОНА

Аннотация

Аксуатский район-административно-территориальная единица в составе Абайской области. Центр- село Аксуат. В большинстве источников история Аксуатского района восходит к 1935 году. Однако в статье прямо указано, что история этого региона глубоко укоренилась. Название района восходит к периоду, когда в 1868 году российский император Александр II подписал указ «Временное положение об управлении Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областями». В XVIII веке в местных легендах-рассказах встречаются и различные источники об использовании слова «Аксуат». Аксуатский район граничит на Западе с Аягоским и Жарминским районами, на севере с Кокпектинским районом, на юге с Урджарским, Мақанчинским районами и территорией КНР, на востоке с

Тарбағатайским районом ВКО. Так как территория расположения является исторически, политически, социально значимым районом, то изменения на каждом этапе, ход развития актуальны и сегодня. 23 мая 1997 года аксуатский район был упразднен, а его территория передана Тарбағатайскому району. В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 3 мая 2022 года № 887 7 июня 2022 года Аксуатский район был выделен из состава Тарбағатайского района и преобразован в отдельный район.

Ключевые слова: Аксуатский район, история района, область.

M.M. Muratkazin^{*1}, Kariyeva T.A.²

¹*candidate of historical sciences, associate professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail:muratkazin@bkl.ru*

²*candidate of Historical Science of Shakarim University Semey, Kazakhstan
E-mail: kariyeva77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>*

THE HISTORY AND DEVELOPMENT OF THE AKSUAT REGION

Abstract

Aksuatsky district is an administrative-territorial unit within the Abai region. The center is the village of Aksuat. In most sources, the history of the Aksuat district dates back to 1935. However, the article explicitly states that the history of this region is deeply rooted. The name of the district dates back to the period when in 1868 the Russian Emperor Alexander II signed a decree "Temporary regulations on the administration of the Ural, Turgai, Akmola and Semipalatinsk regions". In the XVIII century, local legends and stories contain various sources about the use of the word "Aksuat". Aksuat district borders on the West with Ayagoz and Zharma districts, on the north with Kokpekty district, on the south with Urdzharsky, Makanchinsky districts and the territory of the People's Republic of China, on the east with Tarbagatai district of East Kazakhstan region. Since the territory of the location is a historically, politically, and socially significant area, changes at each stage and the course of development are relevant today. On May 23, 1997, Aksuat district was abolished, and its territory was transferred to Tarbagatai district. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 2022 No. 887, on June 7, 2022, Aksuat district was separated from Tarbagatai district and transformed into a separate district.

Keywords: Aksuatsky district, history of the district, region.

Кіріспе.

Ақсуат ауданының тарихы, оның даму барысы, белгілі бір кезеңдердегі өзгерістер туралы еңбектер жоқтың қасы. Аймаққа қатысты жекелеген еңбектер арқылы мақаланың мазмұнын ашу үшін жекелеген мәселелерге жауап беру арқылы көтеріліп отырған бағыттың мәнісін анықтауға болады. Негізінен, дереккөздермен кеңес тарихшылары, қазіргі кезеңнің тарихшыларының еңбектерін пайдалана отырып, Шығыс Қазақстан облысының Ақсуат аймағының тарихы сол өлкеде табылған ескерткіштер мысалында зерттеліп отыр.

Шығыс Қазақстан Облыстық Мемлекеттік Архивінің электронды 129-қордың тарихи-мәдени ескерткіштерге қатысты мәселелер көтерілген материалдар алынған. Осы мұрағаттың электронды сайтынан алынған мәліметтердегі әкімшілік-аумақтық құрылым жөнінде және Ақсуат аймағының тарихы мен аудандық кеңестері жөнінде ақпарат берілген.

Ақсуат аймағы жайлы және сол жердегі аңыз әңгімелер мен ескерткіштер жайлы Т.Түсіпов, Е.Қ. Оралбай, З.Қайсеновтың және т.б. осы қатардағы еңбектерде тақырыпқа қатысты мәліметтер берілген. З.Қайсенов «Шығыс Қазақстан облысының тарихи-очерктері» кітабында Шығыс Қазақстан облысының мәдени мұраларына, өлкенің археологиясы, көне ескерткіштерге, жоңғарлар кезіндегі тарихи кезеңге тереңірек тоқталады. Осы еңбекте Абай облысының Ақсуат ауданының тарихына сипаттама беріледі.

Т.Түсіповтың «Тарбағатай - өскен жер» атты еңбегінде өңірдің ұштасқан тау жоталары, сол жердегі берілген жер аттарын аңыз арқылы сипаттап көрсеткен. «Тарбағатай нұры» аудандық басылымда М.Маратқызының «Ақжарда-тау көтерген Толағай» деген мақаласында жұмыстың тақырыбы қатысты мәліметтер келтірілген. Мақала авторы Ақсуат өңірінің ескерткіштерін жөнге келтіру және жоңғар шапқыншылығы кезінде соғысқан батырларды еш қалтырмай оларды да тарихи-мұра қатарына кіргізіп, ескерткіштер салуды ары қарай іске асыру мәселесін көтерген. Автор сонымен қатар Тарбағатай өңіріндегі мифологиялық тарихи орындармен ескерткіштер жайлы мәлімет береді.

Қ.Ақжасарова өзінің «Тарбағатай тарихы» деген мақаласында «Мәдени мұра» атты жиынтық кітапшасында жарияланған, қазақ елінің асыл мұралар қазынасында Ақсуат өңірінің өзіндік үлесі қомақты екендігін көрсете келе, Ақсуат өңіріндегі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан асыл мұралар ғылыми танымдылықпен зерделене түскендігі жайлы тоқталған. Автор онда арғы бергі тарихты түбегейлі зерттеу, жинақтау, насихаттау бағытында, өлкетанудың негізін құрастырып отырған ғылыми зерттеу жұмыстарының бірден бір орталығы - Ақсуат тарихи - өлкетану музейі екендігі берілген.

Сонымен қатар, 1998 жылы «Барқытбелдің баурайында» атты еңбекте, Ақсуат ауданына байланысты мәліметтер толығырақ қамтылған. Бұл еңбекте ауданның тарихына, Тарбағатай ауданы құрылған кездегі ауданның шаруашылығына, халықтың әлеуметтік жағдайына, елдегі саяси жағдайға және мәдениеті туралы мәліметтер көрсетілген.

Алматы қаласындағы «Қазақ көшпенділер мәдени мұрасының проблемаларын зерттеу» институтының кіші ғылыми қызметкері С. Садықов «Тарбағатай нұры» аудандық басылымында жарияланған «Тарбағатай баурайындағы Қоңыртау көшпенділердің мұралары жайлы» жазған мақаласында Ақсуат аймағы тарихи ескерткіштері қарастырылған және кең байтақ қазақ жерінде табиғи байлықпен қатар, тарихи орындардың да көптеп кездесетіні сөз болады.

Жер көлемінің үлкендігіне орай, әлі де зерттелмеген Отанымыздың ой-шұңқырлары, тарихи орындары, табиғат ескерткіштері көп. Тарихшы ғалым С.Смағұлова «Тарбағатай нұры» басылымында жарияланған «Бөрітастаған құпиясы: Аңыз бен Ақиқат» мақаласында: «Жәңтікей мен кіндікті ауылдары арасындағы жазықта жатқан Бөрітастаған жартасы туралы Ақсуат өңірінде мекендейтіндердің бәрі халық аузында бұрыннан бері таралып келе жатқан аңызды жыр етіп айтады. Халық жадында сақталған бұл аңызға сүйенсек, жартас жатқан жерге ертеректе бір кемпір отар қойын жайып, күн көріпті-мыс. Бір күні сол отарлы қойына қасқыр шапса керек. Жіп иіріп отырған кемпір қасқырларға қарсы ұршығының тасын алып лақтырып жіберсе керек. Тастың түскен жеріне үлкен тау пайда болып, «Бөрітастаған» аталыпты» - деп мифологиялық түрде өз еңбегін айқындаған.

Материалдар мен әдістемелер. Ақсуат аймағының тарихын зерттеуде жинақталған мағлұматтарды қарастыру барысында жұмыстың әдістемелік негізі ғылыми қағидаларға негізделген. Мақаланы жазуда жан - жақты ғылыми тарихилық, шынайлық сынды әдістемелік қағидалар қолданылды. Сонымен қатар, мақала нақтылы фактілік, жүйелеу, салыстыру, саралау, қорытындылау әдістері барысында жүргізілді.

Ақсуат аймағының тарихын ашу үшін жекелеген мәселелерге жауап беру арқылы көтеріліп отырған мәселенің мәнісін анықтауға болады. Шығыс Қазақстан Облыстық Мемлекеттік архивінің онлайн 129-қорлардың тарихи-мәдени деректері негізге алынды. Осы архивтан алынған мәліметтерде әкімшілік-аумақтық құрылым жөнінде және аймақтың тарихи ескерткіштері жайлы берілген. Сонымен қатар «Дидар», «Семей таңы» және т.б. басылымдар материалдары қолданылды.

Негізгі бөлім.

Қазақстан Республикасының тарихи ескерткіштер қазынасында Ақсуат аймағының үлесі салмақты. Ал енді тақырып аясын қамтитын Ақсуат аймағының тарихи бастауларына тоқталайық. Ақсуат аймағының Семей облысына қарауы тым ерте кезден, 1868 жылы Ресей императоры Александр II «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жайлы Уақытша Ереже» Жарлығына қол қойған кезеңнен бастау алады.

1927 жылғы наурызда Бүкілодақтық Кеңестердің VI съезінде Республика басшысына экономикалық саралау арқылы, орналасу жер жағдайына, табиғатына, басқару мүмкіншіліктеріне ыңғайлап губерния, уез, болыстарды қысқартып, оның орнына жаңа құрылым – округ, аудан-қала, село, ауыл үштізбекті жүйесін тездетіп шешу тапсырылады.

1928-1935 жылдары ауданда 12 ауылдық, селолық кеңестер болды. Қазіргі Ойшілік, Құмкөл ауылдары Ақсуат ауданына қараған. Ақсуат ауданының құрылуы толық аяқталмағандықтан, партия комитеті мен кеңестер атқару комитетінің қабілетті жоғары кадрлармен толықтыру жұмысын жүзеге асыруға кіріскен болатын. Сол кездегі Ақсуат аймағының алғашқы басшының бірі Бейсенбай Құсанов көп жылдар Ақсуат аймағын басқарып, ел мен жердің дамуына үлкен ерекше үлес қосқан жан еді [1, 243].

1928 жылдың 17 қаңтарында Семей, Өскемен болыстары мен Семей губерниясына қарайтын Бұқтырма уезі, Жетісу губерниясына қарайтын Лепсі уезінің жартысы қосылып Семей округін құрды. Осы жылдың 3- қыркүйек күнгі Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің қаулысы негізінде Семей округі бойынша: 23 аудан құрылды. Міне, таратылған Зайсан уезі бойынша, Тарбағатай, Нұр-Зайсан, Нарын болыстары негізінде – Ақсуат ауданы, осы уездегі Баспан-Базар, Қызыл тас, Нарын болыстарының негізінде – Қызыл тас ауданының негізі қаланды [1, 243].

Салыстырмалы түрде қарағанда, келесі кестеден, Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданының 1928 жылғы елді мекендерінің бөлінісін көруге болды [2, 40].

Кесте 1

Ақсуат ауданы

№	Ауылдық (ауыл, село, кент) округтердің атауы	Округтің бұрынғы атауы	Округ атауларының (Орталығының) орыс тіліндегі атауы (транскрипциясы)	Округ орталығының атауы
1	Ақсуат ауылдық округі	Ақсуат селолық округі	Аксуатский сельский округ-с. Ақсуат	Ақсуат ауылы
2	Екпін ауылдық округі	Екпін селолық округі	Екпинский сельский округ-с. Ақсуат	Екпін ауылы
3	Көкжыра ауылдық округі	Көкжыра селолық округі	Кокжиринский сельский округ-с. Ақсуат	Көкжыра ауылы
4	Сәтпаев ауылдық округі	Сәтпаев селолық округі	Сатпаевский сельский округ-с. Ақсуат	Сәтпаев ауылы
5	Ырғызбай ауылдық округі	Ырғызбай селолық округі	Ырғызбайский сельский округ-с. Ақсуат	Ырғызбай ауылы
6	Қызылкесік ауылдық округі	Қызылкесік селолық округі	Кызылкесыкский сельский округ-с. Ақсуат	Қызылкесік ауылы
7	Құмкөл ауылдық округі	Құмкөл селолық округі	Кумкольский сельский округ-с. Ақсуат	Құмкөл ауылы
8	Ойшілік ауылдық округі	Ойшілік селолық округі	Ойшликский сельский округ-с. Ақсуат	Ойшілік ауылы
9	Кіндікті ауылдық округі	Кіндікті селолық округі	Киндиктинский сельский округ-с. Ақсуат	Кіндікті ауылы
10	Ақжар ауылдық округі	Ақжар селолық округі	Акжарский сельский округ-с. Ақсуат	Ақжар ауылы
11	Қабанбай ауылдық округі	Қабанбай селолық округі	Кабанбайский сельский округ-с. Ақсуат	Қабанбай ауылы
12	Қарасу ауылдық округі	Қарасу селолық округі	Карасуский сельский округ-с. Ақсуат	Қарасу ауылы
13	Құйған ауылдық округі	Құйған селолық округі	Куйганский сельский округ-с. Ақсуат	Құйған ауылы
14	Жетіарал ауылдық округі	Жетіарал селолық округі	Жетаралский сельский округ-с. Ақсуат	Жетіарал ауылы
15	Маңырақ ауылдық округі	Маңырақ селолық округі	Маныракский сельский округ-с. Ақсуат	Маңырақ ауылы
16	Жаңаауыл ауылдық округі	Жаңаауыл селолық округі	Жанааульский сельский округ-с. Ақсуат	Жаңаауыл ауылы

1928 жылы Шығыс Қазақстан Облысы Ақсуат өңірінде 16 ауылдық округ болды. Орталығы Ақсуат ауылы есептеліп, халқының саны 59 737 адам еді.

1932 жылдың 21 наурызында Қазақ Автономиялық Кеңес Социалистік Республикасының Орталық Атқару Комитетінің Президиумы 12 ауылдық кеңес құруды көздеді. Олар: Ақжарлық, Голощекиндік, Жаңғыстастық, Жартастық, Қарасулық, Құмқылдық, Маңырақтық, Покровтік, Тебестік, Тополево-Мысовскийлік, Оразовтық және Шорғындық ауылдық кеңестері.

Ақсуат ауданы 1935 жылғы 9 қаңтарда Шығыс Қазақстан облысының құрамында Көкпекті және Ақсуат аудандарының бөліктерінен қайта құрылды (1935 жылғы 31 Қаңтарда БОАК-пен бекітілген). Ауылдық Кеңестер: Ақсуат, Қарағоба Қарғыба болуы кк, Үш Арал, Сталин, Көктөбе, Ақжайлау, Қызылкесек, Көкжар, Ерназар, Қызылтан, Ойшілік, Құмгүл [3, 2]. Сонымен Шығыс Қазақстан Облыстық Атқару Комитетінің 1935 жылғы 24 ақпандағы қаулысымен Күнгүл және Ойлық ауылдық кеңестері, жаңадан құрылған Ақсуат ауданына ауыстырылды; Зырян ауданынан Тарбағатайға дейін Шілікті ауылдық кеңеске берілді. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1939 жылғы 14 қазандағы Жарлығымен Ақсуат ауданы Шығыс Қазақстан облысынан Семей облысының құрамына берілді [4, 19]. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1954 жылғы 4 тамыздағы Жарлығымен ауылдық кеңестер біріктірілді: Алғабас және Ерназар-Ерназар.

Көк-Түбек және Көк-Жирин-Көк-Жирин; Сталин және Қызыл-кесек-қызыл-кесекке; Қызыл-қайың және Ақсуат-Ақсуат; Семей облысы ауданының аумағын беру сәтінде аудан құрамында жоғарыда аталған ауылдық кеңестерден басқа Алғабас ауылдық кеңесі болды.

Талқылау.

Алғашқы Кеңес үкіметін ұжымдастыру мен колхоз құрылысын, партия ұйымдарын құрып нығайтуда және қайтсек те халықтың жағдайын жақсартамыз деген ауданымыздың абзал азаматтары көп болды. Олар М.Күденов, Алдажар Қосаев, Кеңесары Бакин, Ж.Сәрсенов, Кәрібай Танашев, А.Нұразханов, Кәрім Егізбаев, М.Өтемісов, А.Көбелеков, Құрманғали Самарханов, Х.Интин, Туғанбай Батыршин, С.Бөлекбаев, Мағзұм Төребеков, Әбілмәжин Аманқұлов, И.Қожамбердин, Бәтен Дүйсенбаева, Көшкінбай Айтжанов, М.Истомин, М.Түсіпов, Әубәкір Бекқожин, Жәкіш Жарылғапова, Минуар Тоғанасова, К.Кәрібаев, Жолдыбай Мәстекбаев, Кәрім Мұқышев, Рахымжан Исин, З.Сексенова, М.Дүтбаев, Е.Шомбин, Ә.Қамбетов, Ә.Оспанов, Н.Смағұлова, Рысбек Жекебаев, М.Ибраева, Сайдахмет Шұқыжанов, Қ.Кіштанов, Ш.Мұхамеджанов, Қ.Білалов, Н.Машалов тағы да басқа көптеген азаматтар болды. Сол бір қиын қыстау кезеңде осы аға ұрпақ өкілдері ерлікке пара-пар еңбек етіп, халықты сондарынан ерте білді. Бұлардың еңбегі кейінгі жас ұрпаққа үлгі, өнеге [5, 15].

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1954 жылдан 1997 жылға дейінгі қаулы бойынша ауылдық кеңестер құрылды. Олар: Қызылту және Покровтік - Покров те, Жирен және Қарасулық - Қарасу да, Шілікті және Максимогорковтік - Қарасуда, Қарасу және Шорғындық- Қарасуда, болды.

Қарғалы ауылдық кеңесі таратылды; Қаратал елді мекені Ақсуат ауылдық кеңесінің құрамына, Сұлутал елді мекені – Ойшілік ауылдық кеңесінің құрамына берілді [6, 416].

Ақсуат аймағының мәдени өмірінде де елеулі өзгерістер болды. Аймақта көпшілікке өнер-білім тарататын мәдениет ошақтарының саны көбейді. Ақсуат аймағының өзінде ғана 18 селолық клуб, 17 автоклуб, 36 кітапхана, 2 кинотеатр, өлкетану музейі жаңалық пен жақсылықтың жаршысы, халықтың шын мәніндегі мәдени - рухани нәр алатын, адамзат баласының ақыл-ойы қол жеткізген игіліктермен молынан сусындайтын сүйікті орнына айналып отыр. Ақсуат өнерпаздарының атағы республикаға, және шет елдерге де таныс болды.

Аймақ мәдениетінің кеңестік кезеңдегі алғашқы бастамасы Ақсуат ауылында ашылған тұңғыш «Қызыл отау» үйінен басталыпты. Алғашында онда 300-дей ғана кітап болған екен. 1938 жылы ең алғашқы көпшілік кітапхана аудан орталығынан ашылған. Осы тұста кітапханашы болып Иіс Рахметжанов жұмыс істепті. 1950 жылға дейін ауылдарда мәдениет үйлері болмағандықтан көркемөнерпаздар мектеп сахнасында өнерлерін көрсеткен. 1958-1959 жылдары Ғ.Мүсіреповтың «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», Ә.Тәжібаевтың «Жалғыз ағаш орман емес» деген спектакльдері сахнада қойылған. Семейдің Абай атындағы драма театрының сол кездегі режиссері, Қазақ КСР-інің халық артисі Б.Омаров Ақсуаттық өнерпаздардың талабын жоғары бағалап, драма үйірмесін «Халық театры» атағын алуға әзірлеуге ат салысты. Белгілі өнерпаздардың толассыз еңбегін ақсуаттықтар ақтады. 1960 жылы Қазақ КСР Мәдениет Министрлігінің шешімімен Ақсуат өнерпаздарының ұжымына «Халық театры» деген мәртебелі атақты иеленді. 1966 жылы Ақсуат ауылында танымал сазгер, өнегелі ұстаз Алшынғазы Байқыдыровтың ұжымдастыруымен алғашқы домбырашылар оркестрінің негізі салынды.

1970 жылы ауданның мәдени өмірінде тағы бір елеулі жаңалық болды. Жас өнерпаздардың белсене араласуымен «Көктем» эстрадалық ансамблі құрылды. Оның негізін қалаушылар Ф.Аккерт, А.Әмірханов сынды өнерлі жастар. Ақсуат аймағына үнсіз кино лентасы ең алғаш рет 1935 жылы әкеліп қойылған болатын. Әйкен Пыштаханов деген азамат киноны қойған адам екен. Ал 1943 жылдан бастап бұл өңірге «К-25» маркалы кино аппараты мен дыбысты кино ленталары келген. Аталған аппараттар сол кезеңде «АЗ-2» деген бір цилиндрлі моторымен жұмыс істейтін. Алғашқы клуб үйлері 50-60 орындық шағын ғана болды да кино да сонда қойылған. Аталған жылдары елді мекендерді бір-бірімен жалғастыратын негізгі көлік – түйе, өгіз жегілген арба мен шана болған. 1955 жылға дейін алыс ауылдарды қыста шана, жазда арбамен аралап жүріп халыққа кино көрсетілімдерін ұсына алған. Алғашқы киномеханиктер Зәбір Қабдиев, Әнуарбек Мамырбековтар еді. М.Баймұрзинге 1969 жылы Қазақ КСР-іне еңбегі сіңірген Мәдениет қызметкері деген құрметті атақтарға ие болды [7, 110].

1955 жылдың өзінде Ақсуат ауданында 9 оқу үйі, 6 кітапхана, 5 қызыл отау, 2 селолық клуб, 2 мәдениет үйі, 2 тұрақты және 3 көшпелі кино жұмыс істейді. Мұнан басқа аймақта МТС пен ММШС - та 2 оқу үйі, орта және орталау мектептерде 5 кітапхана совхоз бен балық заводында колхоздарда барлығы 12 клуб орналасқан болатын. Кино мен мәдени ағарту мекемелерінде қызмет істейтін 47 адамның ішінде

СОКП мүшесі 10, комсомол мүшесі 24, ортадан жоғары білім бар 1, орта мамандық білімі бар 1, жалпы орта білімі бар 11,7 - сынып көлемінде білімі барлар 18 болды.

Кеңестік дәуірде мәдени - ағарту мекемелерінің қызметкерлері мен алғашқы кездерде айына бір рет, соңғы кездерде екі айда бір рет семинар және саяси шаруашылық науқандарға байланысты нұсқау мәслихаттарын өткізіп отырған. 1955 жылы бір рет семинар, бір рет нұсқау мәслихатты өтті.

Аудандық мәдениет бөлімі жанында 23 адамнан құралған лекторлар тобы, Тұғыл селосы мен Шілікті совхозында селолық лектория жұмыс істейді. Аудан лекторлары тобының жұмысын сол кезеңде Мұхитов жолдас басқарады, 1955 жылы лекторлар мен мәслихат өткен жоқ. Лекторлар тарапынан оқылған лекция өте аз [8, 110].

1957 жылы Ақсуат аймағының «Обединенным труд» колхозында балық аулауда колхоз бойынша I - кварталдың жоспары 65 пайыз ғана орындалды. Балық аулаудың I - кварталында звено бастықтары Садғожанов Сыдық 71 пайыз, Апселимов Қасымжомарт 70 пайыз, Берикпаев Садуақас 90 пайыз, Бельдемчинов Балтабай 70 пайыз норма орындап, өздерімен социалистік жарысқа түскен звенолардан озып шықты. Дегенмен бұл көрсеткіштер әр уақытта әртүрлі болды. Мысалы, Колхоз бойынша өткен 1956 жылға қарағанда балық аулау нашар болып, звенолардың барлығы 100 пайыз орындай алмады.

Сондай-ақ II кварталдың сезондық маусымына дайындықпен кірісіп, II кварталға 18 звено құрамы жұмыс істеп бастады. Олардың 6 ертіс сүзғауы, 4 зайсан сүзғауы, 7 құрмау қайықтары өздеріне бөлініп берілген тиісті учаскелерде жүріп жатыр. Партия ұйымы бойынша үгітшілер тобы II кварталға қайта іріктеліп, тиісті учаскелерде өздеріне тапсырылған іс-жоспар бойынша социалистік жарысты ұйымдастырып, оның қорытындысын колхозшыларға жария еткен [9, 19].

1954 жыл 23 наурыз күні Андреев атындағы колхозда бастауыш партия ұйымының жиналысында Орталық комитетінің ақпан-наурыз пленумы мен Қазақстан Коммунистік Партиясы VII съезінің қорытындылары және бастауыш партия ұйымының міндеттері жайында баяндама жасалынды [10, 18].

Сол кезеңдегі деректерге сүйенсек бір жақтылық көзқарасты байқаймыз. Атап айтқанда, Халық шаруашылығының мәдениетті өркендеуі және колхозшылардың материалдық әл - ауқатын жақсарту жөнінде колхоз алдына тұрған орасан зор міндеттерді орындауға партия ұйымының дайын екендігін көрсетті деген асыра сілтеу жоспарлары да берілген [11, 2].

1953 жылы мәдени жаңалықтарға толы жыл болды, соның бір дерегі ретінде Ласты аудандық кеңесіндегі Ворошилов атындағы колхоздың орталығында жаңадан салынған 250 адамдық клуб үйінің ашылуы. Клуб үйі ашылғаннан кейін мұнда колхозшыларға 6 рет концерт, 2 рет кино картина қойылымдары көрсетілді. Колхозшылар өздерінің бос уақыттарын клубта өткізген. Биллиард, шахмат - дейбі ойнап, мәдениетті дем алды. Клуб үйі жанында ұйымдастырылған көркем өнер үйірмесі жұмысы істеді. [12, 2].

Ақсуат ауданында 1961 жылы алғаш рет мәдениет үйін пайдалануға берілді. Екі қабатты мәдениет ордасының шымылдығы «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Беу, қыздар-ай» және Әнуарбек Сейілхановтың дайындаған, баянмен сүйемелденген қойылымдарымен басталды. «Біржан-Сара» операсында басты партияларын орындаған Тоқтасын Мәсәлімов пен Сәния Шағиева әнмен шалқытты. Бүкіл аудандағы жалғыз ғана екі қабатты үйдің ашылуы Ақсуат аймағындағы шын мәніндегі тарихи оқиға еді. Бұл ғимарат арқылы кейіннен Ақжар мәдениет үйі театрының іргетасы қаланды. Алматыдағы консерваторияның актерлік факультетін бітіріп, Совет Сәбиевтің келуі де мәдениет үйінің пайдалануға берілуімен тура келді. Совет Сәбиев мәдениет бөліміне қызметке орналасып, мәдениет үйінің режиссері болып бекітілді. Ақжар мәдениет үйінде көп еңбегі сіңген өнер қайраткері, мәдениет үйінің директоры Болат Құсайыновтың өнеріне, еңбегіне, құрмет көрсету өнердің де, елдің де мерейі үшін қажет-ақ [13, 29].

XX ғасырда Ақсуат аймағынан шыққан, атағы республикадан асып танымал болған өнерпаздар тобы қалыптасты. Ақсуат аймағы өнерпаздары 1962 жылы 22 маусымда Қазақ КСР Мәдениет Министрлігінің шешімімен мәдениет үйі өнерпаздар ұжымына «Ақжар халық театры» атағын иеленді. Ақсуат, аймағының танымал өнерпаздары Ақжар халық театрының төңірегіне шоғырланды. Қазақ ұлттық консерваториясының түлегі С.Сәбиев аймақ халқының таланттарын қолдады. Аймақ жастарын өнерге тәрбиеледі. Абай атындағы орта мектеп ұжымы «Біржан- Сара» операсын сахнаға қойылымға шығарды. Басты рольдерді сомдағандар қатарында Ә.Қайназарова, Қ.Билялов, З.Билялова, Ғ.Малдыбаева, И.Қамажанов және т.б. болды, ұстаздар қауымы түгел опера қойылымына белсенді араласты.

Республиканың 40-қа жуық аудандары арасында 1962 жылы Алматыда «Халық театрларының» байқауы өткен. Ақсуат ауданынан барған өнерпаздар «Ана Жер Ана» қойылымымен ауданның мәдени өміріне жаңа бетбұрыс жасады.

1963 жылы 1-қарашада Мәскеудің орталық телестудиясында Ақжар халық театрының өнерпаздары үлкен концерт қойды. Аталған тұста Ақсуат, Зайсан аудандары біріктіріліп, «Зайсан өндірістік бірлестігі» атанып тұрған уақыт. «Ақжардан Мәскеуге дейін» деректі фильмі түсірілді. 1960 жылдардың басында Ақсуат аймағының мәдениетінің біршама жетістікке жеткен кезеңі еді.

XX ғасырдың әр жылдарында ауданның мәдениет саласына басшылық жасаған С.Тоқтаубаев, А.Теміржанов, К.Байтоғасов, Т.Мұқатов, А.Нұрғазина, С.Рақымжанов, Г.Әмірғазина өнері топырағынан деп саналатын өңірдің мәдени өміріне жетістіктер әкелді. XX ғасырдың аяғында аймақта бір аудандық, 8 ауылдық мәдениет үйлері, 23 ауылдық клубтар, 18 автоклуб, 7 «халықтық» атағы бар өнер ұжымдары халыққа мәдени қызмет жасаған екен. Аталған мемлекеттік мәдениет орындарында 200-ге жуық адам қызмет етті.

XX ғасырдың 50 жылдарында халық алдына өнер көрсеткен оркестр жетекшісі Т.Баяхов, халық хоры және вокальды топтың жетекшісі, сазгер Қ.Қайырбаев, әншілер Е.Қыдырмолдин, С.Дөңесбаев, С.Оспанов, Ә.Бітібаева, Т.Мәтқарімов, Б.Жолдыбаев, Т.Рахатов, т.б. қобызшы З. Ескендірова аймақтың мақтанышы болды. Ақын С.Мәуленовтің сөзіне жазылған Б.Әшірбаевтың «Тарбағатай таулары» әні ел-жұрттың әніне айналды. Ақжар аудандық Мәдениет үйінің базасында 1970 жылы «Жастар» сазды-аспапты эстрадалық шағын топшасы құралды. Оны ұйымдастырушы вокалистер Оралбек Әумажиков, Болат Закиров, Болат Құсайынов, Қайрат Қабдешов, Қанат Әмірханов, Майра Қаламова, Тілеубек Ажахметов, Үмітгүл Баянбаева, Рашид Абдуллин, Досмұхамбетов, Бексолтанов, Адамбек Құнанбаев және т.б.. Аталған тұлғалардың өнердегі жолы әр түрлі болды. Ақсуаттың осы жас толқындары тұсында өнерпаздарымыз республикалық орталық телестудиядағы «Алтыбақан» бағдарламасына қатысты. Республикалық сахнада көрсеткен өнерпаздардың өнеріне Алматы қаласының халқы қошамет көрсетті. Ақжар өнерпаздары 1989 жылы Болгарияда өткен Қазақ республикасы мәдени күніне қатысып, үлкен абыроймен оралды.

Ақсуат ауданында туып, республикаға танымал он саусағынан өнер тамған шеберлер есімдерінің қатары жыл сайын көбеюде. Олардың қатарында алдымен «Карикатураның королі» атанған Еркін Нұрзахановтың есімін атасақ болады. Еркін Ыбырайымұлының биік азаматтық болмысы, суретшілік ерекшелігі, журналистік қарымы туған ел-жұртының мақтанышы.

1964 жылы Шығыс Қазақстан облысы Ақсуат аймағының Ақжар аулында дүниеге келген Сержан Мұратұлы Бәшіров туралы айта кетсек. Ол Алматының Гоголь атындағы Мемлекеттік көркемсурет училищесін, ал 1991 жылы Алматы Мемлекеттік театр - көркемөнер институтын тәмамдаған. Республикалық көркемсурет колледжінің оқытушысы. Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі. Осындай талантты өнерпаздардың Ақсуатта туып өскені елге мақтаныш. [14,307]

Ақындар Бақыт Ихсанов, Хамит Балшабеков, Әрінбек Мәселов, Оралбек Бөкебаев, Сайлаухан Сағидолин туған ел - жұртының жақсылығы мен өмір тынысын жыраудың үлгісін көрсете білді. Өткен ғасырдағы Ақсуаттың қайталанбас ақынының бірі - Хамит Балшабеков еді. Тума талантты мен дарыны, қабілеттілік күші оны Шығыс өнерінің биігіне көтерді. Ой өрімі өжет, сөз саптауы өтімді де ұтқыр, өлеңдері оқырманының көкейіне дөп тиетін, тілдік қоры мол ақын еді. Ақсуат аймағы өнерлі өңірлердің бірі болып табылады [15, 156]

Нәтижелері.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 3 мамырдағы Жарлығымен Семей облысы таратылып, Ақсуат ауданы Шығыс Қазақстан облысының құрамына кірді [16, 20]. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 23 мамырдағы қаулысымен Ақсуат ауданы таратылып, оның аумағы Тарбағатай ауданының құрамына енгізілді [16, 23 с.].

1997 жылдың мамыр айындағы әкімшілік-аумақтық өзгерістерге байланысты көршілес Тарбағатай, Ақсуат аудандары қосылып, бір таудың төсін жайлаған, ежелден рулас, бауырлас екі ел қайта қауышып, іргесі кеңейді. 59 мың халқы бар облысымыздағы ең үлкен аудандардың қатарында, оннан астам ұлт өкілдері мекендеген өңір жыл өткен сайын түлеп, жаңарды. Әр уақыт сайын, әр жылдар сайын еңбек еткен маңдай тер бағаланып, ауданымызды абыройға бөлеген еңбек ерлері, алтын жұлдыздарды кеудеге қадаған Ақсуат патриоттары, жасампаз еңбектің жемісін көрген ел ағаларының айтулы істері ұрпақтан ұрпаққа алмасып, жадымызда жаңғырып жатты. Ел ішінде адал еңбек сіңіріп, атақ-абырайға бөленген аға-ұрпақ өкілдері сан жеткісіз. Әрқайсысының өз орны, өз жолы бар. Тарбағатай осындай ардақтылармен де абыройлы. Ауданның ұл-қыздары жасампаз ісі арқылы халқын көтерсе, халқы оларды мақтан етті [17, 36].

1999 жылғы 1 қаңтар айындағы аудандық құрамы бойынша, ауылдық округтер: Ақсуат, Екпінді, Көкжыра, Сәтпаев, Ырғызбай, Қызыл - Кесек, Құмкөл, Ойшілік, Кіндік, Қабанбай, Қарасу, Құйған, Жетіарал, Маңырақ; Туғыл поселкелік әкімшілігі болды [17, 36].

Ақсуатта елге билік айтқан көсемдер, шешендер, әділ шешімді билер, қол бастап шыққан батырлар, күйшілер, күміс көмей әншілер, ақындар, көріпкел әулиелігімен аты аңызға айналған емшілер, жауырыны жерге тимеген палуандар өмір кешкен.

Қазақстан тарихи зерттеулерінде «Алтын - оба» аталып кеткен Шілікті аңғарындағы қорғандардан осы дәуірдің көне мәдениет ескерткіштері. Археологиялық қазба кезінде 500-ден астам алтын бұйымдар шыққан. Олардың көпшілігі еліміздің ұлттық архивінде және әлемдегі ең үлкен архивтардың бірі Санкт-Петербургтағы Эрмитажда сақталуда. Шыбынды елді-мекені маңындағы обадан табылған барыс мүсіні орнатылған қос шырағдан, Кіндікті өңірінен түркі қағанаты дәуіріндегі тас мүсіндер табылған. Жермен елдің тұтастығын сақтап қалған ұрпаққа ұран, халқына мақтан болған Қаракерей Қабанбай, Би Боранбай, Дәулетбай бабаларымыздың Ақсуат өңірінің тумасы екендігін, ұлы ерлігіне лайық дарабоз, батыр атануы ұрпақтар үшін зор мақтаныш. Елін қорғаудағы ұлы ерліктер Ақсуат өңірінде өткені белгілі. Аудан жеріндегі Қалмаққырған, Долаңқара, Кергентас, Баспан, Майлышат, Құбас кезеңі, Шорға, Мауқыбай, Шаманна тағы басқа тарихи жерлер осы оқиғаға байланысты аталған.

Аймақтағы 1826 жылы орыс патшалығына бодан болмаймыз деп алғаш рет анықтап, ашық қарсы шығып ақыры сол үшін құрбан болған Қожагелді батыр, Сатының ұраны болған Бұтабай, Маңырақ айқасында аты шыққан Байотар, ел бірлігін көксеген Сасан, Шәкі билер, Сатының биі қажы, бүкіл ісі қазаққа әйгілі Тана мырза мен Кенжелі шешен, Найман елінен алғаш рет қажыға барған Шал қажы, Құрбан қажы, Әулие емші Ырғызбай, Оразбай дуана, қарадан шығып аға султан болған Қисық, сұлтандар Ақсуат жерін мекендеген еді. Аймақтың әкімшілік – территориялық бөлінісі, негізінен қазіргі кезде аудан 17 ауылдық округ, және 65 ауылдық елді мекенге бөлінген еді. Ақсуат, Ақжар, Тұғыл, Жетіарал, Қабанбай, Жәңтікей, Қарасу, Сәтпаев, Құмкөл, Көкжыра, Құйған, Екпін, Жаңаауыл, Маңырақ, Қызылкесік, Ойшілік, Кіндікті ауылдық округі бар Ақсуат ауданы. Шығыс Қазақстан облыстық Мемлекеттік архиві және филиалдары [17, 36].

Қорытынды.

Абай облысы Ақсуат ауданының тарихын жазу барысында, ең бірінші әкімшілік-аумақтық құрылысы жайлы қарастырылды. Онда Ақсуат өңірінің әкімшілік-аумақтық құрылымының тарихы және сол жердегі шыққан адамдар мен ондағы ауылдық кеңестердің құрылуы жайлы баяндалады.

Солтүстігі Ресеймен, шығысы мен оңтүстік-шығысы Қытаймен шектесіп жатқан қазіргі Абай облысына қарасты Ақсуат ауданы 1997 жылы бұрынғы Семей облысының Ақсуат ауданы мен Шығыс Қазақстан облысына қарасты Ақсуат ауданының бірігуі негізінде құрылған, тарихы да, табиғаты да тым ерекше аймақ.

Аудан орталығы – бұрынғы Ақсуат ауданының орталығы Ақсуат ауылы. Бұл елді мекен Тарбағатайдың орта тұсындағы еңістік етегіне қарай орналасқан.

Ал Семей облыстық Мәдениет басқармасының ұсынысымен Қазақ КСР-і Мәдениет Министрлігінің 1986 жылғы 17 желтоқсандағы №385 бұйрығы негізінде облыстық тарихи-өлкетану музейінің Ақсуат аудандық бөлімі болып құрылып, 1993 жылы 18 мамырда өзінің алғашқы келушілерін қабылдады [18].

Шығыс Қазақстан облысы елді мекендерінің, Әкімшілік-аумақтық құрылыс кезінде 1920-2002 жылдар аралығында аттарды өзгерту мен түрлендіру жолында, осы бір қиын жолдардан өтті. Облыста жанадан, аудандар, қалалар, ауылдар, құрыла бастады. Ол кезде әкімшілік бағыныстағы өзгерістерде болып жатты. Бірақ облыстың көптеген елді мекендері қайта өзгертіліп жатты. Сондықтан топонимияның ұлтына байланысты, әкімшілік-аумақтық бірліктердің түпнұсқа тарихи-географиялық атауларын қалпына келтіру және қазақ топонимдер атауларын орыс тіліне аудару керек болды [19, 78-82].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайсенов З. Шығыс Қазақстан облысының тарихи-очертктері / З. Қайсенов. - Өскемен, 2007. - 334 б.; 243б.
2. Шығыс Қазақстан облысының ономастикалық атауларының көрсеткіш-анықтамалығы: «Рекламный Дайджест» баспаханасы. – Өскемен, 2008. – 136 б., 40-41б.
3. «Прииртышская правда», 27 февраля 1935 г., № 46 – 2б.
4. Центральный государственный архив (ЦГА) РК, ф.1109, оп.5, д.46, л.19
5. Тарбағатай 80 жыл : энциклопедия / С. Жақаев [және т.б.]. - Өскемен, 2008. – 152 б.; 15б.
6. Нургалымова Г. Шығыс Қазақстанның көне тарихы мен мәдениеті. - Алматы, 1998 ж. -168 с.

7. Барқытбелдің баурайында: Тарбағатай ауданына 70 жыл / Ә. Қайырбаев [және т. б.]. - Өскемен, 1998. – 306 б.; 110б.
8. ШҚОМА. - 129-қор. - 12-тізбек. - 64-іс. - 32 парақ; п.32
9. ШҚОМА.. - 129-қор. - 14-тізбек. - № 45. - 19 п.; п.19
10. ШҚОМА.. - 129-қор. - 12-тізбек. - № 26. - 18 парақ; п.18
11. Мәдени ойын-сауық // Болшевиктік колхоз. – 1952. - 17 қаңтар. - №3(487). –2б.
12. Мәдени жаңалықтарға толы жыл // Болшевиктік колхоз. – 1953. 22 қаңтар - №7 (1031). –2 б., 2б.
13. Дидар // Тоқпановтың ізі қалған театр / Ф. Қожахметов - 2017. - 13 шілде. - Б. 29., 29б.
14. Ақанұлы С. Ғасыр көші : Тарбағатай ауданына 85 жыл / С.Ақанұлы. - Өскемен, 2013. - 404 б.; 307 б.
15. Сборник актов постановлений Правительства (САПП) РК, 1997, № 18, с.156,
16. Тарбағатай 80 жыл : энциклопедия / С. Жақаев [және т.б.]. - Өскемен, 2008. – 152 бет., 20б.
- 17.Справочник рекомендован к изданию Научным Советом Комитета по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан. – 2003. - 4декабря. – 456 с., 36б.
18. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://e-arhiv.vko.gov.kz/kk/Page/Index/1551>. свободный. – Яз. Каз.
19. Ақжасарова, Қ. Тарбағатай тарихы / Қ. Ақжасарова // Мәдени мұра. – 2011. №6. – б., 78-82б.

References:

1. Qaicenov Z. Shyǵys Qazaqstan oblysynyń tarıhı-ocherkteri / Z. Qaicenov. - Óckemen, 2007. - 334 b.; 243b.
2. Shyǵys Qazaqstan oblysynyń onomastikalıyq ataıylarınnyń kórcetkish-anyqtamalyǵy: «Reklamnyı Daidject» баспаханасы. – Өскemen, 2008. – 136 б., 40-41б.
3. «Prurtyshckaaıa pravda», 27 fevralıa 1935 g., № 46 – 2b.
4. Tsentralnyı gosudarstvennyı arhiv (TsGA) RK, f.1109, op.5, d.46, l.19
5. Tarbaǵataı 80 jyl : entsiklopedua / C. Jaqaev [jáne t.b.]. - Óckemen, 2008. – 152 b.; 15b.
6. Nırgalymova G. Shyǵys Qazaqstannıń kóne tarıhy men mádenieti. - Almaty, 1998 j. -168 s.
7. Barqytbeldıń baıraıynda: Tarbaǵataı aıdanyna 70 jyl / Á. Qayırbayev [jáne t. b.]. - Óckemen, 1998. – 306 b.; 110b.
8. ShQOMMA. - 129-qor. - 12-tizbek. - 64-ic. - 32 paraq; p.32
9. ShQOMMA. - 129-qor. - 14-tizbek. - № 45. - 19 p.; p.19
10. ShQOMMA. - 129-qor. - 12-tizbek. - № 26. - 18 paraq; p.18
11. Mádeni oıyn saıyq // Bolshevıktik kolhoz. – 1952. - 17 qańtar. - №3(487). –2b.
12. Mádeni jańalyqtarǵa toly jyl // Bolshevıktik kolhoz. – 1953. 22 qańtar - №7 (1031). –2–bet., 2b.
13. Dıdar // Toqpanovtyń izi qalǵan teatr / Ğ. Qojahmetov - 2017. - 13 shilde. - B. 29., 29b.
14. Aqanuly S. Ǵacyr kóshi : Tarbaǵataı aıdanyna 85 jyl / C. Aqanuly. - Óckemen, 2013. - 404 b.; 307b.
15. Sbornik aktov postanovlenıu Pravitelctva (CAPP) RK, 1997, № 18, c.156,
16. Tarbaǵataı 80 jyl : entsiklopedua / C. Jaqaev [jáne t.b.]. - Óckemen, 2008. – 152 bet., 20b.
- 17.Справочник рекомендован к издануı Naıchnym Covetom Komiteta po ýpravlenııy arhıvami ı dokýmentatsıei Mınısterctva kúltúry, informatsıı ı obectvennogo coglacıua Respýblikı Kazahctan. – 2003. - 4dekabria. – 456 с., 36б.
18. Elektronnyı recırc. – Rejum doctýpa: <http://e-arhiv.vko.gov.kz/kk/Page/Index/1551>. cvobodnyı. – Iaz. Kaz.
19. Aqjacarova, Q. Tarbaǵataı tarıhy / Q. Aqjacarova // Mádeni mura. – 2011. №6. – б., 78-82б.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК: 323.94(571.1)

МРНТИ 07.09.07 (03.91.01)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.011>

Батырбаева Ш.Д.¹, Абдыкеримов М.О.²

¹доктор исторических наук, профессор кафедры истории Гуманитарного факультета
Кыргызско-Российского Славянского университета, Республика Кыргызстан

²Аспирант Кыргызско-национального университета им. Ж.Баласагына, Республика Кыргызстан
г. Бишкек

e-mail: maratagai1001@gmail.com

ПОСТИЖЕНИЕ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА ЧЕРЕЗ ТРУДЫ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье приведен список очерков Чокана Валиханова, проводится их интерпретация и классификация с точки зрения источниковедения. Анализируется содержание очерков, их тематика и методология. Особое внимание уделяется значению очерков для изучения истории и культуры Центральной Азии, а также их вкладу в этнографические и исторические исследования. В очерках Валиханов описывает важные аспекты жизни и быта народов Центральной Азии, их обычаи, традиции и верования. Эти работы являются ценным источником информации для современных исследователей, занимающихся изучением истории и этнографии Кыргызстана. В статье рассматриваются основные мотивы и темы, присутствующие в очерках, и делаются выводы о значимости этих работ для дальнейших исследований. Кроме того, автор утверждает, что в работе Шокана Уалиханова о поездке в Кыргызстан сохранены общие исторические ценности. В 1856-1857 гг. посетил Алатауских киргизов и обратил внимание на произведение киргизов “Манас”. На основании этого визита в исторический оборот были включены крупные труды: Записки о киргизах, Дневник Иссык-Кульской поездки. В целом современная историческая наука доказывает, что эти произведения с историографической и документальной точки зрения дополнили ряды исторических документов Среднеазиатских государств во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, очерки, Центральная Азия, источниковедение, этнография, история.

Sh.J. Batyrbayeva¹, M.O. Abdykerimov²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of the Faculty of Humanities
of the Kyrgyz-Russian Slavic University named after B. Yeltsin, Bishkek

²Graduate student Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek

UNDERSTANDING THE HISTORY OF KYRGYZSTAN THROUGH THE ESSAYS
OF CHOKAN VALIKHANOV IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY.

Abstract

The article presents a list of Chokan Valikhanov's essays, providing interpretation and classification from a source study perspective. The content of the essays, their themes, and methodology are analyzed. Special attention is given to the significance of the essays for the study of the history and culture of Central Asia, as well as their contribution to ethnographic and historical research. Valikhanov's essays describe important aspects of the life and customs of the peoples of Central Asia, their traditions, and beliefs. These works are valuable sources of

information for contemporary researchers studying the history and ethnography of Kyrgyzstan. The article examines the main motifs and themes present in the essays and concludes their significance for further research. In addition, the author claims that Shokan Ualikhanov's work on a trip to Kyrgyzstan preserves common historical values. In 1856-1857, he visited the Alatau Kyrgyz and drew attention to the Kyrgyz work "Manas". On the basis of this visit, major works were included in the historical turnover: Notes on the Kyrgyz, the Diary of the Issyk-Kul trip. In general, modern historical science proves that these works from a historiographical and documentary point of view joined the ranks of historical documents of the Central Asian states in the second half of the XIX century.

Keywords: Chokan Valikhanov, essays, Central Asia, source study, ethnography, history.

Ш.Д. Батырбаева *¹, М.О. Абдыкеримов ²

¹ тарих ғылымдарының докторы, Гуманитарлық факультеттің тарих кафедрасының профессоры Қырғыз-Ресей Славян Университеті

*²Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз-ұлттық университетінің 2 курс аспиранты., Бішкек қ.
e-mail: maratagai1001@gmail.com*

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ АРҚЫЛЫ ҚЫРҒЫЗСТАН ТАРИХЫН ТҮСІНУ

Аннотация

Мақалада Шоқан Уәлихановтың очерктерінің тізімі келтірілген, оларды деректану тұрғысынан түсіндіру және жіктеу жүргізіледі. Эсселердің мазмұны, олардың тақырыбы мен әдістемесі талданады. Орталық Азияның тарихы мен мәдениетін зерттеу үшін очерктердің маңыздылығына, сондай-ақ олардың этнографиялық және тарихи зерттеулерге қосқан үлесіне ерекше назар аударылады. Очерктерде Уәлиханов Орталық Азия халықтарының өмірі мен өмірінің маңызды аспектілерін, олардың салт-дәстүрлері мен нанымдарын сипаттайды. Бұл жұмыстар Қырғызстанның тарихы мен этнографиясын зерттейтін заманауи зерттеушілер үшін құнды ақпарат көзі болып табылады. Мақалада эсселердегі негізгі мотивтер мен тақырыптар қарастырылады және осы жұмыстардың әрі қарайғы зерттеулер үшін маңыздылығы туралы қорытындылар жасалады. Сонымен қатар автор Шоқан Уәлихановтың қырғыз еліне жасаған сапарындағы еңбегінде жалпы тарихи құндылықтар сақталғандығын автор алға тартады. 1856-1857 жылдары Алатау қырғыздарына барып, қырғыздың “Манас” шығармасына көңіл аударды. Осы сапарының негізінде Қырғыздар жайындағы жазбалар, Ыстықкөл сапарының күнделігі атты ірі еңбектерді тарихи айналымға қосты. Жалпы бұл еңбектер тарихнамалық және деректік тұрғыдан Орта Азия мемлекеттерінің XIX ғасырдың екінші жартысындағы құнды шынайы дереккөз ретінде айналымға енген құжаттар қатарын толтырғандығын қазіргі тарих ғылымы дәлелдеп отыр.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, очерктер, Орталық Азия, деректану, этнография, тарих.

Введение. История Кыргызстана представляет собой многогранное и сложное явление, охватывающее множество аспектов жизни и культуры региона. Одним из ключевых источников для изучения этого богатого исторического наследия являются очерки Чокана Валиханова, выдающегося казахского ученого, этнографа и путешественника XIX века. Его работы по праву считаются фундаментальными и представляют собой ценный вклад в понимание истории и культуры Центральной Азии. Группа очерков Чокана Валиханова является наиболее значимой и обширной категорией, которая заслуживает систематизации и глубокого анализа. Важно отметить, что данные очерки охватывают широкий спектр тематических направлений, что делает их незаменимым источником для исследователей. Проведенный на сегодняшний день детальный анализ этих произведений позволил выделить несколько ключевых направлений, среди которых экономические, исторические, этнографические, культурные, географические и политические аспекты.

Экономические очерки Валиханова предоставляют ценную информацию о хозяйственной деятельности народов Кыргызстана, их торговых связях и сельскохозяйственных практиках. Исторические труды позволяют проследить важнейшие события и процессы, формировавшие развитие региона на протяжении веков. Этнографические исследования Валиханова представляют собой глубокое изучение быта, обычаев и традиций кыргызского народа, что особенно ценно для сохранения культурного наследия.

Культурные и географические очерки Чокана Валиханова раскрывают богатство и разнообразие природы Кыргызстана, а также культурные взаимодействия, формировавшие уникальную идентичность региона. Политические аспекты его трудов дают представление о сложных взаимоотношениях между различными этническими группами и государственными образованиями, существовавшими на территории Центральной Азии.

Таким образом, очерки Чокана Валиханова представляют собой уникальный источник для постижения истории Кыргызстана, его культурного и этнографического наследия. Систематизация и глубокий анализ этих произведений открывают новые горизонты для изучения прошлого региона и понимания его значимости в контексте мировой истории. В настоящей статье будет проведен детальный обзор основных направлений очерков Чокана Валиханова с акцентом на их вклад в изучение истории Кыргызстана.

Группа *очерков* представляет собой наиболее значимую и обширную категорию, которую следует систематизировать с учетом различных тематических аспектов. В ходе подробного анализа очерков Чокана Валиханова на сегодняшний момент были выделены произведения, охватывающие следующие направления: экономические, исторические, этнографические, культурные, географические и политические. Отличительной чертой этих произведений являются постановка проблемы, источники информации и использование информационной базы. [1] Не описывая подробно каждый очерк, систематизируем их по темам:

Экономический: «О торговле в Кульдже и Чугучаке». В этом очерке Валиханов анализирует торговые отношения и экономическую жизнь в Кульдже и Чугучаке, двух ключевых торговых центрах Центральной Азии. Он раскрывает динамику торговли, включая товарооборот, торговые маршруты и влияние географического положения на экономическое развитие. Валиханов акцентирует внимание на культуре торговли, обычаях местного населения и межэтнических взаимодействиях, что позволяет получить полное представление о коммерческой жизни того времени.

Исторические: «О Киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще», «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи», «Заметки по истории южносибирских племен». В труде «О Киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще» Чокан Валиханов исследует археологические памятники и древние захоронения киргизов и кайсаков, рассматривая их культурное и историческое значение. Он детализирует строение могил и их расположение, сопоставляя с аналогичными памятниками в других регионах, что подчеркивает уникальные черты киргизской культуры. В продолжение темы военного наследия, в очерке «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи» Валиханов анализирует военную технику и вооружение киргизов, исследуя, как они адаптировались к условиям борьбы и взаимодействия с соседними народами. Он обращает внимание на типы оружия и доспехов, их эволюцию и культурные аспекты, связанные с военным делом, что также помогает понять общественные структуры того времени. Дополняя этот контекст, в работе «Заметки по истории южносибирских племен» Валиханов исследует исторические процессы, касающиеся южносибирских племен, включая киргизов. Он рассматривает миграции, социальные и политические структуры, а также взаимодействия с другими этническими группами, что позволяет создать более полное представление о контексте формирования киргизского общества. Эти труды Валиханова совместно предоставляют ценное понимание культурного и исторического наследия Кыргызстана.

Этнографические: «О кочевках киргиз», «О киргиз-кайсацкой Большой орде», «Киргизское родословие», «Записки о киргизах», «Об управлении казахами Большого жуза». В труде «О кочевках киргиз» Чокан Валиханов описывает традиционные кочевые практики киргизов, их образ жизни, быт и обычаи. Он акцентирует внимание на сезонных миграциях, особенностях пастушеского хозяйства и связи с природой, подчеркивая важность кочевничества для киргизской идентичности. Развивая эту тему, в работе «О киргиз-кайсацкой Большой орде» Валиханов исследует социальные и политические структуры этой орды, рассматривая внутренние отношения и влияние на соседние народы. Он описывает организацию общества и роль кочевых племен в более широком контексте Центральной Азии, что помогает понять механизмы взаимодействия между этническими группами.

Дополняя эти исследования, в труде «Киргизское родословие» Валиханов анализирует родовые структуры и систему родства киргизов. Он изучает генеалогические связи и их значение в социальной жизни, что имеет ключевое значение для понимания киргизской идентичности и культурных практик. В «Записках о киргизах» Валиханов делится наблюдениями о жизни и культуре киргизов, собранными во время своих путешествий. Этот труд освещает традиции, обычаи и социальные аспекты, предоставляя ценную информацию для изучения киргизского народа. Наконец, в работе «Об управлении казахами Большого жуза» Валиханов анализирует политическую организацию и управление казахами, особенно в

контексте Большого жуза. Он рассматривает вопросы управления, права и обязанностей в обществе, а также взаимодействие с другими этническими группами, что дополняет понимание этнического разнообразия региона.

Этнографический очерк также можно назвать социальным, так как здесь изучается социальная организация среднеазиатских народов, но большое внимание было уделено именно идеям государственной организации и самоуправления. [2]

Культурные очерки:

«Следы шаманства у киргизов», «О мусульманстве в степи», «Тенгри (бог)», «Песня об Аблае», «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды», «Поговорки Большой орды», «О формах казахской народной поэзии», «Составные части киргиз-кайсацкого пороха», «О Хлебопашестве, «Смерть Кукотай-хана и его поминки». В труде «Следы шаманства у киргизов» Чокан Валиханов исследует шаманские практики киргизского народа, акцентируя внимание на ритуалах, связанных с обращением к духам и предкам. Он анализирует влияние шаманизма на культурные и социальные аспекты жизни киргизов, подчеркивая его значение для формирования идентичности. В работе «О мусульманстве в степи» Валиханов рассматривает процесс исламизации среди кочевых народов, анализируя синкретизм традиционных верований и исламских практик. Он отмечает роль исламских праздников и обрядов в повседневной жизни киргизов и их влияние на социальные отношения.

В труде «Тенгри (бог)» Валиханов описывает древние представления о Тенгри как верховном боге. Он исследует мифологию, ритуалы поклонения и их связь с более широкими религиозными традициями региона, выявляя устойчивость этих верований в контексте исламизации.

В работе «Песня об Аблае» Валиханов анализирует народный эпос как средство передачи исторической памяти и культурных ценностей. Он рассматривает структуру и содержание песни, подчеркивая ее значение для формирования коллективной идентичности и патриотизма.

Труд «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды» включает систематизацию устных сказаний, отражающих исторические события и социальные нормы. Валиханов анализирует их влияние на формирование культурной памяти и идентичности киргизов.

В «Поговорках Большой орды» исследуется фольклорный жанр, который передает моральные и этические нормы. Валиханов демонстрирует, как поговорки отражают жизненный опыт народа и его культурные установки.

Работа «О формах казахской народной поэзии» анализирует поэтические традиции, выявляя общие черты и различия с киргизскими практиками. Это исследование расширяет понимание поэтического наследия Центральной Азии.

В труде «Составные части киргиз-кайсацкого пороха» Валиханов рассматривает технологии производства пороха, подчеркивая их значение для военного дела и материальной культуры киргизов.

Наконец, в работе «О Хлебопашестве, Смерть Кукотай-хана и его поминки» исследуются обычаи, связанные с поминками и аграрными практиками, отражающие социальные и культурные связи в киргизском обществе. Таким образом, культурные очерки Чокана Валиханова представляют собой важный источник для изучения традиций, верований и культурных практик киргизского народа, способствуя углубленному пониманию его культурного наследия.

Географические: «Географический очерк Заилийского края», «О Баян-Аульском округе», «Статьи в “Географическо-статистическом словаре Российской империи”», «Описание Алтышара, или Кашгара», «О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859».

В контексте географических очерков возникает несколько вопросов, поскольку последние два из упомянутых произведений охватывают как исторические, так и этнографические аспекты. В частности, очерк «О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 гг.» представляет собой значительное творение Чокана Валиханова, включая обширный обзор (географический, исторический, социальный, экономический и политический), посвященный Восточному Туркестану. Эта работа полностью включена в настоящее издание под тем же названием и представляет собой основную часть другой работы, состоящей из пяти глав и именуемой «Описание Алтышара, или Кашгара». Обе работы можно рассматривать как единый большой очерк, считающийся наиболее масштабным трудом казахского просветителя, составленным в форме отчета о состоянии стратегически важных городов Алтышара и Кашгара, неизвестных на тот момент миру. Чокан Валиханов, проведя 11 месяцев в полном изучении этого региона, подробно изложил полученные данные,

охватив политическую систему, население, экономику, промышленность, торговлю, историю, а также предоставил географический обзор. Таким образом, по содержанию этих работ видно, что они многогранны и обширны, однако мы классифицируем их как географические очерки, поскольку в них сосредоточены именно географические аспекты.

Политический: «Аблай», «Записка о судебной реформе», «Дополнение к записке о судебной реформе», «Записки о Канадском ханстве», «О Западном крае Китайской империи», Военные: «Сведения о войне кокандцев с Китаем в Кашгаре в 1830 г.», «О восстании в Кашгар в 1825-1826».

В политическом очерке преимущественно рассматриваются военные вопросы, особенно в последних двух. А в произведении «О Западном крае Китайской империи» Чокан Валиханов пишет о важнейших проблемах государственного управления, политической и военной организации Западного Китая, например: «Восточный Туркестан состоит из двух княжеств и пяти военных округов, а потому иногда двойко нарицательно имя страны, называемой “Жети Шаар” – Семь городов» [4] «О Западном крае Китайской империи» заслуживает быть отмеченным еще как историческая работа, так как она знакомит нас с политическим устройством Восточного Туркестана, начиная с древнейших времен. Как наглядный пример приводится отрывок из этой статьи: «[Восточный] Туркестан состоит из двух княжеств и пяти военных округов...Главноуправляющий Западным карем и корпусный командир войск, здесь расположенный, цзян-цзюнь и непременный его советник хебе-анбань имеют местопребывание в городе Или...Здесь существует важное правительственное место: Главное Илийское управление, имеющий в своем ведомстве весь Западный край; в Илийском округе расположены манджурские и китайские войска, составляющие гарнизон города». [5]

Все эти политические произведения считаются самыми значимыми работами из написанных казахским просветителем. Поэтому основная доля описание приходится на эти работы.

В результате проведенной классификации интеллектуального наследия Чокана Валиханова была выявлена структура и разнообразие его произведений, учитывающих различные виды исторических источников. К ним относятся документы личного происхождения, путевые дневники, очерки и публицистика. Каждый из этих источников вносит свой вклад в обогащение нашего понимания исторического контекста Средней Азии, а также разнообразных аспектов жизни её народов.

Документы личного происхождения, такие как письма и записи, дают представление о личных взглядах Валиханова на социальные, культурные и политические явления своего времени. Путевые дневники, в которых он фиксировал свои наблюдения во время путешествий, предоставляют уникальную информацию о географии, экономике и этнографии регионов, а также о взаимодействии различных этнических групп.

Очерк и публицистика, в свою очередь, отражают более широкий спектр общественно-политических и социально-экономических проблем. Они позволяют понять, как Валиханов воспринимал изменения в обществе, их причины и последствия. Эти произведения раскрывают важные страницы истории среднеазиатских народов, демонстрируя многообразие их культурных традиций, а также сложные социальные и политические процессы.

Таким образом, классификация наследия Чокана Валиханова не только помогает систематизировать его вклад в изучение истории и культуры, но и подчеркивает его значимость как исследователя, способствующего глубокому осмыслению прошлого Средней Азии. Его работы продолжают оставаться актуальными для современных исследований, открывая новые горизонты для дальнейшего анализа и интерпретации.

Источники личного происхождения, представленные обширной перепиской, обеспечивают понимание межличностной коммуникации автора, раскрывают его индивидуальный психологический портрет и личные переживания. В путевых дневниках запечатлены исторические события и факты, касающиеся разнообразных аспектов общественной жизни. Очерки, в свою очередь, фиксируют исторические события и факты по различным вопросам.

Следует выделить статьи, опубликованные в газете «Северная пчела», как автономный вид исторического источника в творческом наследии Чокана Валиханова. В них преимущественно рассматриваются политические и экономические аспекты, делая их значимым элементом в общем контексте его научной деятельности.

Исходя из исследования выделяются следующие ключевые аспекты истории и культуры кыргызского народа в трудах Чокана Валиханова: [8]

• Эпос «Манас»: Важным вкладом является запись отрывка из эпоса "Манас" под названием «Поминки по Кёкёктёю». Этот материал выявляет богатый этнографический и культурный контекст, представленный в кыргызском героическом эпосе.

• Многоаспектное исследование: Путешествия и записки Чокана Валиханова охватывают различные аспекты, такие как история, культура и география кыргызского народа. Этот многоотраслевой характер включает в себя религиозные, юридические и политические аспекты, предоставляя ценные материалы для изучения.

• Язык и хозяйство: Исследования Чокана Валиханова предоставляют информацию о языке и хозяйстве кыргызов того времени. Эти сведения не только способствуют более глубокому изучению родного языка, но и предоставляют уникальный взгляд на быт кыргызского народа.

Очерк о вкладе Чокана Валиханова в изучение истории Кыргызстана подчеркивает исключительную ценность его трудов для понимания сложного и многослойного культурного и исторического наследия региона. Валиханов, будучи первым исследователем, систематически анализировавшим киргизскую культуру и историю, создал обширное наследие, которое продолжает оставаться актуальным и востребованным в современных научных дискуссиях. В процессе анализа его произведений были выделены ключевые направления исследований, такие как экономические, исторические, этнографические, культурные, географические и политические аспекты. Эти направления демонстрируют многообразие и глубину его исследований, открывая перед нами многогранный портрет киргизского общества.

Экономические труды Валиханова, включая «О торговле в Кульдже и Чугучаке», предоставляют уникальные сведения о хозяйственной деятельности и торговых связях народов Кыргызстана. Он детально описывает структуру торговли, пути товарооборота и влияние экономических факторов на общественные отношения, что позволяет лучше понять динамику развития региона.

Исторические очерки, такие как «О Киргиз-кайсацких могилах» и «Заметки по истории южносибирских племен», раскрывают важные события и процессы, формировавшие развитие региона на протяжении веков. Валиханов анализирует археологические памятники и военные традиции, обеспечивая ценные исторические контексты, которые являются основой для дальнейших исследований.

Этнографические исследования, включая «О кочевках киргиз» и «Записки о киргизах», сохраняют и передают богатую культурную традицию киргизского народа. Валиханов фиксирует обычаи, ритуалы и традиции, тем самым создавая важный ресурс для понимания культурной идентичности и самоосознания киргизов.

Культурные и географические аспекты его работ раскрывают природное и культурное разнообразие Кыргызстана. В труде «Следы шаманства у киргизов» исследуется влияние природных условий на формирование культурных практик, а в других работах анализируется связь между культурным наследием и географической средой.

Политические исследования Валиханова углубляют понимание сложных межэтнических и государственно-административных взаимоотношений в регионе. Его работы помогают прояснить динамику взаимодействия между различными этническими группами и влияние политических факторов на социальные процессы.

Таким образом, систематизация и глубокий анализ очерков Чокана Валиханова не только обогащают наше знание о прошлом Кыргызстана, но и предоставляют ценный материал для дальнейших исследований. Его работы служат важным источником для историков, этнографов и культурологов, стремящихся к всестороннему изучению и пониманию Центральной Азии. Вклад Чокана Валиханова в изучение истории и культуры Кыргызстана остается неопределимым, продолжая вдохновлять новые поколения исследователей и способствуя сохранению уникального наследия региона.

Список использованной литературы:

1. Ермекбай Ж.А., Абусейтова М.Х. Сборник докладов международной научно-практической конференции «История Казахстана: инновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания» [Текст] / Ж.А. Ермекбай, М.Х. Абусейтова // Елтаным баспасы. – Алматы, 2013. – С. 22-30.
2. Потанин Г. Н. Наши мечты [Текст] / Г.Н. Потанин // Сибирская жизнь, 1913. – № 17.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений [Текст]: в 5 т. / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т. 1. – 432 с.

4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений[Текст]: в 5 т. / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 2. – 416 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений[Текст]: в 5 т. / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 3. – 416 с.
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений[Текст]: в 5 т. / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – 461 с.
7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений[Текст]: в 5 т. / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 5. – 528 с.
8. Турдалиева Ч.Дж. История и культура кыргызов по трудам Ч.Ч. Валиханова [Текст]: дис. ...канд.ист.наук: 07.00.02 / Ч.Дж. Турдалиева – Бишкек, 2000. – 207 с.
9. Валиханов Ч.Ч. Сочинения Чокан Чингисовича Валиханова[Текст]: в 32-х т. / Ч.Ч.Валиханов; [под ред. Н.И. Веселовского]. – СПб.: Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии, типография главного управления уделов, 1904. – Т. 29. – 624 с.

References:

1. Ermekbai J.A., Abuseitova M.H. Collection of reports of the international scientific and practical conference "History of Kazakhstan: innovative concepts and periodization as a priority of scientific knowledge" [Text] / J.A. Ermekbai, M.H. Abuseitova // *Eltanym baspasy*. – Almaty, 2013. – pp. 22-30.
2. Potanin G. N. *Our dreams* [Text] / G.N. Potanin // *Siberian life*, 1913. – No. 17. [in Russian]
3. Valikhanov Ch.Ch. *Collected works* [Text]: at 5 t. / h.Ch. Valikhanov. – Almaty: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1984. – vol. 1. – 432 p. [in Russian]
4. Valikhanov Ch.Ch. *Collected works* [Text]: at 5 t. / h.Ch. Valikhanov. – Almaty: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. – vol. 2. – 416 p. [in Russian]
5. Valikhanov Ch.Ch. *Collected works* [Text]: at 5 t. / h.Ch. Valikhanov. – Almaty: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. – Vol. 3. – 416 p. [in Russian]
6. Valikhanov Ch.Ch. *Collected works* [Text]: at 5 t. / h.Ch. Valikhanov. – Almaty: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. – Vol. 4. – 461 p. [in Russian]
7. Valikhanov Ch.Ch. *Collected works*[Text]: at 5 t. / h.Ch. Valikhanov. – Almaty: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. – Vol. 5. – 528 p. [in Russian]
8. Turdalieva Ch.J. *The history and culture of the Kyrgyz according to the works of Ch.Ch. Valikhanov* [Text]: dis. ...candidate of Historical Sciences: 07.00.02 / Ch. J. Turdalieva – Bishkek, 2000. – 207 p. [in Russian]
9. Valikhanov Ch.Ch. *The works of Chokan Genghisovich Valikhanov*[Text]: in 32 t. / h.h.Valikhanov; [edited by N.I. Veselovsky]. – St. Petersburg: *Notes of the Imperial Russian Geographical Society on the department of ethnography, printing house of the main directorate of the estates*, 1904. – Vol. 29. – 624 p. [in Russian]

УДК – 37.091.4:(516)
МРНТИ 14.01.33

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.012>

Boranbaev S. ^{*1}, Junusbayev S. ², Kapbarova G. ^{*3}

¹Doctor of Philology, Professor of SKU named after M. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0002-5596-737X> E-mail: sandybai60@mail.ru,

² Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of SKU named after M. Auezov,
Shymkent, Republic of Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-0338-4006>
E-mail: serik_1971_10@mail.ru

³PhD doctoral student PhD doctoral student at the South Kazakhstan Pedagogical University named after
Ozbekali Zhanibekov, Republic of Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>
E-mail: goha1986-01@mail.ru

PEDAGOGICAL POTENTIAL OF EXPERT PERCEPTION OF THE LANGUAGE SITUATION OF THE TURKESTAN REGION (BASED ON THE MATERIALS OF A FIELD RESEARCH 2022-2023)

Abstract

The article identifies the possibilities of using expert opinions on the language situation and prospects for language policy in the region in pedagogical practice based on the analysis of data collected during field research in the Turkestan region in 2022-2023. The experts were employees of relevant departments of local administrations, managers and employees of educational organizations and researchers from universities.

Pedagogical practice means explaining to students of various disciplines and courses the main trends of the current language situation and the prospects for the development of language policy in the region. Such explanatory activities seem relevant in the context of the implementation of the Concept for the Development of Language Policy in the Republic of Kazakhstan in 2023-2029, because the young people's perception of language policy initiatives, in particular the transition of the Kazakh language to the Latin script, largely depends on the arguments of the information company, which are based on the interpretation of expert opinions, immersed in practical activities.

Expert opinion was studied by the method of individual and group expert interviews with employees of relevant departments of regional and district level administrations, employees and heads of educational institutions in different regions of the region, teachers and experts working at universities. In addition, when visiting local administrations and educational institutions, the participant observation method was used, which made it possible to assess the level of prevalence of visual information in different languages inside buildings, books and teaching aids in libraries.

The analysis of expert opinions is based on field materials collected during expert interviews, group discussions and participant observation in different regions of the Turkestan region in 2022-2023.

Keywords: language situation, language planning, Turkestan region, citizens' perception of government initiatives, expert opinion, comfort/discomfort of the language environment, readiness/unpreparedness for the transition to the Latin script.

Financing: *This study was conducted within the framework of grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AR 14872068 "Study of language policy and practice in the Turkestan region in the context of the tasks of language development of the Republic of Kazakhstan").*

С. Боранбаев*¹, С. Джунусбаев², Г. Капбарова^{3*}

¹ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан Республикасы
<https://orcid.org/0000-0002-5596-737X> E-mail: sandybai60@mail.ru

²т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0003-0338-4006>
E-mail: serik_1971_10@mail.ru

^{3*} PhD докторант, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>
E-mail: goha1986-01@mail.ru

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЙДЫ САРАПШЫЛЫҚ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫ (2022-2023 ЖЫЛҒЫ ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада 2022-2023 жылдары Түркістан облысында жүргізілген далалық зерттеулер барысында жинақталған мәліметтерді талдау негізінде тіл ахуалы мен өңірдегі тіл саясатының келешегі туралы сараптамалық қорытындыларды педагогикалық тәжірибеде пайдалану мүмкіндіктері айқындалған. Сарапшылар ретінде жергілікті әкімшіліктің тиісті бөлімшелерінің қызметкерлері, білім беру ұйымдарының басшылары мен қызметкерлері, жоғары оқу орындарының ғылыми қызметкерлері болды.

Педагогикалық тәжірибе деп студенттер мен оқушыларға әртүрлі пәндер мен курстар оқытуында қазіргі тілдік жағдайдың негізгі тенденцияларын және аймақтағы тіл саясатының даму болашағын түсіндіруді айтады. Мұндай түсіндіру шаралары Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру аясында өзекті болып көрінеді, өйткені жастардың тіл саясаты бастамаларын қабылдауы, атап айтқанда қазақ тілінің латын графикасына көшуі, көбінесе кәсіптік тәжірибесі бар сарапшылардың пікірлеріне негізделген ақпараттық компанияның дәлелдеріне байланысты.

Сарапшының қорытындысы облыстық және аудандық деңгейдегі басқармалардың тиісті бөлімдерінің қызметкерлерімен, облыстың әр өңіріндегі білім беру ұйымдарының қызметкерлері мен басшыларымен, жоғары оқу орындарында жұмыс істейтін оқытушылар мен сарапшылармен жеке және топтық сараптамалық сұхбат әдісімен зерделенді. Сонымен қатар, жергілікті әкімшіліктерге және оқу орындарына барған кезде қатысушыларды бақылау әдісі пайдаланылды, бұл ғимараттар, кітапханалардағы кітаптар мен оқу құралдарының ішіндегі әртүрлі тілдердегі көрнекі ақпараттың таралу деңгейін бағалауға мүмкіндік берді.

Сараптамалық қорытындыларды талдау 2022-2023 жылдар аралығында Түркістан облысының түрлі аймақтарында сарапшылар сұхбаттары, топтық талқылаулар және қатысушылардың бақылауы кезінде жиналған далалық материалдарға негізделген.

Кілт сөздер: тілдік ахуал, тілдік жоспарлау, Түркістан облысы, азаматтардың мемлекеттік бастамаларды қабылдауы, сарапшылардың пікірі, тілдік ортаның жайлылығы/ыңғайсыздығы, латын графикасына көшуге дайындығы/дайын еместігі.

Қаржыландыру: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру шеңберінде жүзеге асырылды (АР 14872068 «Қазақстан Республикасының тілдерді дамыту міндеттері контекстінде Түркістан облысындағы тіл саясаты мен практикасын зерделеу»).

Боранбаев С.¹, Джунусбаев С.², Капбарова Г.^{3*}

¹д.ф.н., профессор, Южно – Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Шымкент, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5596-737X> E-mail: sandybai60@mail.ru

²к.и.н., доцент, Южно – Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Шымкент, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0338-4006>
E-mail: serik_1971_10@mail.ru

^{3*} PhD докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова,
Республика Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>
E-mail: goha1986-01@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЭКСПЕРТНОГО ВОСПРИЯТИЯ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (НА МАТЕРИАЛАХ ПОЛЕВОГО ИССЛЕДОВАНИЯ 2022-2023 гг.)

Аннотация

В статье на основе анализа данных собранных в ходе полевых исследований в Туркестанской области в 2022-2023 году выявляются возможности использования в педагогической практике экспертных мнений по поводу языковой ситуации и перспектив языковой политики в регионе. В качестве экспертов выступили сотрудники профильных департаментов локальных администраций, руководители и работники образовательных организаций, исследователи из университетов.

Под педагогической практикой понимается разъяснение в ходе разных дисциплин и курсов студентам и учащимся основных тенденций текущей языковой ситуации и перспектив развития языковой политики в регионе. Такая разъяснительная деятельность представляется актуальной в контексте реализации Концепции развития языковой политики в РК в 2023-2029 годах, поскольку восприятие молодёжью инициатив языковой политики, в частности перехода казахского языка на латинскую графику во многом зависит от аргументов информационной компании, которые базируются на интерпретации мнений экспертов, погруженных в практическую деятельность.

Экспертное мнение изучалось методом индивидуальных и групповых экспертных интервью с сотрудниками профильных департаментов администраций областного и районного уровня, работниками и руководителями учреждений образования в разных районах области, преподавателями и экспертами, работающими в университетах. Кроме того, при посещении локальных администраций и образовательных учреждений использовался метод включённого наблюдения, позволивший оценить уровень распространённости визуальной информации на разных языках внутри зданий, книг и методических пособий в библиотеках.

Анализ мнений экспертов базируется на полевых материалах собранных в ходе экспертных интервью, групповых дискуссий и включённого наблюдения в разных районах Туркестанской области в 2022-2023 годах.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковое планирование, Туркестанская область, восприятие гражданами инициатив власти, экспертное мнение, комфорт\дискомфорт языковой среды, готовность\неготовность к переходу на латинскую графику.

Финансирование: Данное исследование проведено в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (АР 14872068 «Изучение языковой политики и практики в Туркестанской области в контексте задач языкового развития Республики Казахстан»).

Введение.

Языковая политика является важной частью государственного строительства, не случайно, на протяжении всего периода независимости Казахстана она была в центре внимания власти и общества и все значимые её вехи сопровождались бурными дискуссиями. Такая ситуация обусловлена сложными процессами изменения статуса казахского, русского и других языков, на которых говорят жители страны, за прошедшие 30 лет. На протяжении всего этого периода обретения независимости в Казахстане проводилась гибкая и взвешенная языковая политика, которая провозглашала постепенное расширение сферы применения казахского языка, но сохраняла возможность комфортного использования русского, узбекского, уйгурского таджикского языка. При этом, количество школ с неказахским языком обучения постепенно снижалось [1;2] на фоне сокращения русскоязычного населения Казахстана и повышения

роли казахского языка в качестве символа национального строительства после советского периода, который был объявлен колониальным.

В декабре 2019 года была принята «Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы», которая отражала новый этап языкового развития страны, поскольку в качестве основной цели в ней определялось «ведение гармоничной языковой политики, направленной на модернизацию казахского языка на основе латинографического алфавита, дальнейшее повышение языковой культуры и развитие языкового капитала, обеспечивая полноценную деятельность казахского языка как государственного языка» [3]. Задачи, связанные с развитием других языков, распространённых в стране, занимают гораздо более скромное место.

После нескольких месяцев интенсивного включения латиницы на казахском языке в визуальную информацию и проведения соответствующих пропагандистских кампаний было объявлено о снижении темпов внедрения латинской графики для более детального изучения эффективности предложенной версии алфавита и готовности населения к использованию латинографической письменности, изучения мнений экспертов по поводу предварительных итогов внедрения нового алфавита. Экспертные и публичные дискуссии и обсуждения этих вопросов длились несколько лет.

Наконец, в июне 2023 года после открытого онлайн-обсуждения была принята «Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы», в которой прописаны в числе прочих задач «Основные направления перехода на латинскую графику» [4]., что говорит о развитии планов правительства в этом отношении. 19 октября 2023 года эта Концепция была утверждена и теперь к 2029-му году по итогам ее реализации ожидаются следующие основные результаты: 1. Доля казахскоязычного населения по республике - 84 %; 2. Доля населения, говорящего на трёх языках - 32 %; 3. Доля населения, охваченного курсами обучения новому алфавиту и правилам правописания - 15%; 4. Доля делопроизводства центральных государственных и местных исполнительных органов на государственном языке - 94 %; 5. Доля терминологического фонда, основанного на правилах орфографии латинского алфавита казахского языка (с нарастающим итогом) - 40 %) [5].

Разумеется, ответ на вопрос о том, насколько реально выполнимы эти планы и за счет каких ресурсов, зависит от понимания господствующих в обществе представлений о текущей языковой ситуации и о желаемых мерах по её улучшению. Именно этими представлениями определяется и восприятие гражданами предлагаемых властями инициатив и готовность содействовать их реализации. Соответственно выявление закономерностей и факторов формирования этих представлений в ходе образовательного процесса становится главным вопросом не только прикладного, но и научного характера. Как представляется, особая роль среди этих факторов принадлежит тем характеристикам языковой ситуации вокруг учащихся, которые формируются на основе оценок и мнений, сформулированных людьми, непосредственно вовлечёнными в процесс реализации языковой политики и наблюдающими все аспекты этой деятельности своими глазами.

Нужно только учитывать важность учёта региональной специфики в ходе анализа языковой политики и её восприятия гражданами в Казахстане. В частности, А. Жикеева, полагая, что «различия в языковой ситуации отдельных районов: севера и юга, приграничных районов являются общепризнанными», признает, что многие аспекты регионального рассмотрения языковой политики остаются вне поля зрения исследователей. В связи с этим, считает исследовательница «возникает насущная необходимость регионального подхода в изучении языковой ситуации в Республике Казахстан» [6].

В развитие этого подхода внесла свой вклад, как работа самой А. Жикеевой посвященная особенностям развития трехязычия в Кустанайской области [7], так и исследования языковых компетенций жителей Западно-Казахстанской и Актюбинской отраженные в статьях К. Абильдаевой, А. Амена и А.Кенжегуловой [8,9]. Кроме того, ситуация в Актюбинской области изучается и в ходе социолингвистических опросов, проводимых Управлением по развитию языков Актюбинской области [10]. Зарубежные исследователи касались региональных аспектов также в основном применительно к северным регионам Казахстана [11] и их больше интересовало влияние языкового поведения на особенности идентичности отдельных групп жителей страны [12,13].

Как видим в региональном разрезе этноязыковая ситуация в Казахстане становилась объектом изучения очень неравномерно. Основное внимание исследователей было направлено на регионы Северо-Запада и Севера страны, тогда как южные области оставались вне пределов научного интереса. Кроме того, изучая этноязыковую ситуацию в регионах, исследователи рассматривали различные ее аспекты, что снижает ценность сопоставительного анализа.

На сегодня языковая ситуация в Туркестанской области отражает специфику этнического состава населения, в котором доминируют казахи (75 % всех жителей области) и 93% населения владеют казахским языком. Соответственно, на казахском языке осуществляется львиная доля документооборота и только на казахском языке ведётся обучение в 742 из 1000 школ области. Ещё в 8 школах ведётся обучение на русском языке и в 1 на узбекском. В остальных 249 обучение ведётся на двух языках, чаще на казахском/узбекском и казахском/русском, но в 12 школах на казахском/ таджикском. При этом, в регионе можно выделить несколько зон, которые отличаются между собой согласно доле казахского населения, распространённости казахского языка в школьном обучении и повседневном речевом поведении.

Кроме того Туркестанская область является не только одной из самых густонаселённых в стране, но и самой динамичной по темпам роста населения. На наш взгляд, комплексное изучение восприятия языковой ситуации в регионе, включающее анализ представлений и мнений разных категорий населения является актуальным не только в научной перспективе, но и с точки зрения решения прикладных задач, связанных с реализацией Концепции развития языковой политики в РК в 2023-2029 году. С одной стороны, в регионе, который демонстрирует высокую степень этно-культурного разнообразия (в некоторых районах школьное обучение, помимо казахского и русского, ведётся на узбекском и таджикском языках) неизбежна специфика мероприятий языковой политики в контексте самых разных форм симбиоза языковых компетенций и речевого поведения.

С другой стороны, Туркестанская область является пограничной и для населения приграничных районов привычная языковая среда включает в себя как возможность прослушивания теле и радиопередач из соседнего Узбекистана на узбекском языке, так и необходимость, особенно для тех, кто занят в приграничной торговле и обслуживании транзитной инфраструктуры, использовать другие языки в ходе повседневной деятельности, чаще всего это узбекский, английский и русский языки.

Нужно отметить, что отдельные стороны языковой ситуации и языковой политики в регионе уже изучались в 2016-2017 годах сотрудниками научного Центра «История и Этнология» Южно-Казахстанского университета, когда были проведены опросы методом анкетирования, а также групповые и экспертные интервью в некоторых районах Туркестанской (в 2017 году – Южно-Казахстанской области). Но, поскольку вопросы «языковой» направленности были лишь частью программы исследований, посвящённой преимущественно факторам межэтнического взаимодействия, то целостной картины особенностей языковой политики они не давали, хотя, материалы тех исследований могут послужить хорошей основой для сравнительного анализа некоторых аспектов языковой ситуации в регионе в настоящее время [14]. Таким образом, целью настоящего исследования является изучение различных аспектов экспертных оценок современной языковой ситуации Туркестанской области с целью использования в ходе учебного процесса для формирования в молодежной аудитории наиболее благоприятного восприятия и активного участия в реализации поставленных «Концепцией развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы».

Для достижения поставленной цели необходима реализация следующих исследовательских задач:

1. Изучение представлений по поводу перспектив реализации «Концепции ...2023-2029» в регионе доминирующих среди экспертов профильных организаций областного и районного уровня.
2. Исследование закономерностей восприятия языковой ситуации среди сотрудников образовательных организаций Туркестанской области.
3. Анализ оценок перспектив языковой реформы, распространенных среди экспертов высшей школы.

Материалы и методы исследования.

Экспертные интервью и включённое наблюдение проводились на протяжении 2022-2023 годов и были локализованы в тех районах области, где языковые ситуации были бы наиболее разнообразны. Так, в городе Туркестане, областном центре доминирует казахское население, а в прилегающем Сауранском районе сохранилось много компактных поселений с узбекским населением. В Сарыагашском районе большинство школ с казахским языком обучения, но есть школы с обучением и на русском, узбекском, таджикском языках. Кроме того, значительная часть Сарыагашского района прилегает к территории Узбекистана, так как расположена вдоль границы и население имеет возможность принимать телепередачи соседнего государства. К тому же, на территории района расположены важнейшие пункты перехода границы для пассажиров и транзитного международного грузового автотранспорта, постоянно происходит общение с гражданами разных государств, что не может не оказывать влияния на коммуникационную и языковую среду.

В Толебийском районе обучение идёт преимущественно на казахском языке, но есть и классы с преподаванием на русском языке. Таким образом, охват в одном исследовании мнений специалистов разного уровня ответственности и географической локализации позволит анализировать восприятие языковой ситуации в регионе во всей её полноте и многообразии.

Результаты.

1. Экспертное мнение сотрудников локальных администраций

Областной уровень

Прежде всего, нашими собеседниками стали сотрудники департаментов образования и развития языков областной администрации. По мнению сотрудника отдела развития языков Управления культуры Туркестанской области в целом «по области доля людей, владеющих государственным языком составляет 95%, что выше доли людей казахской национальности (76 %) и 80 % граждан, для которых казахский язык не родной, владеют им. Это неплохая основа, на которой могут успешно развиваться любые инициативы языкового характера. Конечно, приоритетным языком является родной язык, он всегда будет стоять на первом месте. Но когда молодые люди выезжают в другие страны, им понадобится навыки общения на русском и английском языке. Потому что русский и английский языки являются языками международного общения, которые прописаны в Уставе ООН». Поэтому в Отделе развития языков не считают интерес к изучению русского и английского языков отклонением от главных целей языковой политики, как она была сформулирована ещё в Послании Н.Назарбаева 2017 года: «Наша молодёжь должна быть признана во всем мире в качестве широко образованных людей, владеющих 3 языками».

В отличие от северных областей с страны, где иногда ощущается недостаток знаний казахского языка, в Туркестанской области ощущается нехватка специалистов по обучению русскому языку. Поэтому в языковых Центрах, которых 17 в области, каждый год на 1-2 % увеличивается обучение русскому языку. Основные потребители курсов русского языка - это студенты, которые приезжают учиться в крупные города из сел и обнаруживаю, что они совсем недостаточно знают русский язык, хотя учили его в школе, где преподавание шло формально. Даже если они учатся на казахском языке, некоторая часть литературы и методической информации существует только на русском или английском языке. А некоторым из них и часть основной программы приходится осваивать на русском языке. У этой части населения возникают ощущения языкового дискомфорта.

Специалисты отдела прекрасно осведомлены на основании постоянного мониторинга о том, что в разных районах области разный уровень освоения языков: «Отырарский, Байдибекский, Созакский районы - это районы, где 100 процентов населения общаются на государственном языке. А в Арыском, Тулькубасском, Толебийском, Сарыагашском, Сайрамском, Сауранском уровень овладения государственным языком составляет 80-98 процентов, поэтому предстоит ещё работа по полноценному изучению казахского языка. Специалисты языковых центров устраивают языковые курсы прямо в учреждениях, воинских частях, банковских организациях.

Отдел по развитию языков вёл работу по разъяснению в разных аудиториях задач Стратегии языковой политики до 2025 года, одной из важных среди которых была модернизация казахского языка на основе латинской графики. С октября цели этой работы были скорректированы в Концепции развития языковой политики в 2023-2029 года. Для сотрудников Отдела не является неожиданностью длительный срок реализации намеченного перевода казахского языка на латиницу. Специалисты прекрасно осознают все сложности предстоящей работы, особенно среди людей старшего поколения. Для решения этих задач был разработан специальный план подготовки специалистов по использованию латинской графики. Эта работа началась в 2019 году, когда из области было направлено 16 специалистов языковых центров из разных районов области на овладение 72-часовым специальным учебным курсом. По окончании этого курса они на местах проводили большую разъяснительную работу по использованию латинской графики в образовательных учреждениях.

Нужно отметить, что в ходе исследований 2022-2023 года нам приходилось видеть специальные разъяснительные плакаты и другую визуальную продукцию на латинице во всех школах области. Кое-где работа даже шла с опережением графика, несмотря на то, что окончательная версия нового алфавита на латинице ещё не была утверждена. Это привело к тому, что в конце ноября 2019 года такая массовая подготовка была приостановлена для уточнения окончательной версии алфавита. При этом, разъяснительная работа на местах была продолжена. В частности, только в Туркестанской области проводилось около 80-ти подобных мероприятий в год.

На протяжении 2019 – 2023 гг. Отдел по развитию языков занимался в основном разъяснительной и аналитической работой в отношении страхов и ожиданий жителей по поводу введения латинской

графики. Все позитивные и негативные высказывания подвергались осмыслению. Часто можно было слышать: «Мой ребёнок будет учиться на латинице, а все его старшие родственники окажутся безграмотными? Что мы будем делать в семье?». Часто приходилось слышать опасения «мы останемся такими, как Узбекистан, что особенно касается наших граждан, часто бывающих в соседней республике?». Вызывает много вопросов и оформление документов, как новые будут сочетаться со старыми, выданными ранее?

Ко всем подобным высказываниям в Отделе относятся предельно корректно и серьёзно: жителям спокойно объясняется, что без предварительного обсуждения никакие важные нововведения, касающиеся обычных людей вводиться не будут. Не нужно скрывать все эти опасения и делать вид, что общество едино в данном вопросе. По мнению специалистов, эта задача в конечном счёте реализуемая, но одно-два поколения учащихся в образовательных учреждениях пройдут через тяжёлый период сосуществования двух графических систем, поэтому сотрудники приветствуют неторопливость и взвешенность решений правительства.

По мнению специалистов Управления образования Туркестанской области, одномоментный переход на латиницу в учреждениях образования будет сложным и вряд ли реализуемым. Гораздо эффективнее вводить это новшество поэтапно, начиная с младших классов и одновременно начав подготовку учителей, работающих на латинской графике. Обучение специалиста-педагога обходится и миллиарды и растянуто на 4-5 лет. Не нужно ожидать, что со специалистами с навыками работы на латинской графике будет по-иному. Иначе будет имитация и профанация, как и тогда, когда захотели подготовить за несколько месяцев учителей, которым нужно было вести свой предмет на английском.

Также возможно ускоренное введение латинской графики в некоторых школах-гимназиях, где готовят будущих студентов медицинских ВУЗов. А потом уже постепенно можно открывать классы с обучением казахскому языку на латинской графике. «Наши учителя также, как и все в обществе, по-разному относятся к ожидаемой реформе, но нам не приходилось слышать категорических возражений и неприятия. То есть, когда будут поставлены конкретные задачи, они будут их решать, по ходу предлагая конкретные методические приёмы для облегчения усвоения новых навыков, и они понимают уровень сложности этих решений».

В целом в области идёт обучение на 4 языках, каких-либо конфликтов между учениками или родителями на почве использования разных языков никогда не фиксируется. Таких примеров не было. Иногда родители учащихся узбекских и таджикских школ переводят их в классы с казахским и русским языком обучения, и из их объяснений видно, что так поступают в тех семьях, где хотят, чтобы их дети работали за пределами своих сел и даже области. К тому же, выпускники не могут сдавать экзамены ЕНТ на таджикском языке и это мотивирует их к выбору другого языка обучения. Министерство образования Казахстана обеспечивает таджикские и узбекские школы учебниками на соответствующих языках, которые создаются при активном участии учителей из этих школ.

Районный уровень

В Центре развития языков Сарыагашского района языковую ситуацию охарактеризовали следующим образом: Всего в районе живёт 220 тыс. человек, 78 школ с казахским языком обучения, 12 школ смешанных, где обучение идёт на казахском и узбекском, казахском и русском и казахском и таджикском языках. Причём в некоторых таких школах, класс с казахским языком обучения только один и учатся на 100 % только дети таджикской национальности. Некоторые родители поддерживают открытие казахских классов и обучение своих детей на казахском языке, некоторые против так как выступают за сохранение специфики именно таджикских школ. Все эти разногласия обнаруживаются только на уровне дискуссий и не было случаев открытых выступлений против казахских классов в таджикских школах или публичной критики этих начинаний.

Такая же ситуация и в казахско-узбекских школах. Те родители, которые не хотят, чтобы их дети, как и они, « всю жизнь работали в теплицах, на полях » пишут заявления о переводе своих детей в казахские классы, поскольку это даёт им шанс сдать ЕНТ, поступить в университет и начать строить карьеру за пределами родного села или района. Те же родители, кто держится преимущественно своего языка и культуры, выступают за сохранение обучения только на узбекском языке. Власти поддерживают большее распространение элементов казахской культуры в школах с неказахским языком обучения.

В прошлом году пришлось задание дать всем школам имена, референтные казахской культурной традиции. Поступило предложение заменить имя Улугбека в названии школы. «Конечно это предложение было отклонено, Улугбек-это явление мирового значения. Он не только узбек, он принадлежит к общему наследию тюркских народов. Если так рассуждать, то надо будет поменять и имя Аль-Фараби в названии многих объектов? Название школы было написано на узбекском языке: “Улукбек мактаби”.

Было решено переписать название в казахской транскрипции “Ұлықбек мектебі”. В других местах тоже название “Мәңгілік Ел” было написано на русском языке как “Мангилик Ел”, и сотрудники Центра работали над исправлением этих названий. Таким образом языковая среда формируется, исходя из доминирования казахского языка, но с учётом местной этнокультурной специфики.

В целом уровень владения казахским языком жителями района оценивается в 98,2%, русским – в 76 %, английский язык развит хуже. Специфика района заключается в том, что на протяжении многих лет основное вещание в прилегающих к границе территориях было на узбекском языке из Ташкента, до которого от границы не более 20-ти километров. Только в последнее время на территории вдоль границ стало уверенно принимать телевидение «Отау» на казахском языке. Поэтому для людей старше 40 лет привычной смотреть передачи на узбекском языке, даже если они сами казахи и в быту говорят только на казахском языке. Кроме того, поездки в соседнюю страну и торговля на границе привела к необходимости знать узбекский язык на бытовом уровне. Но сотрудники центра не считают это проблемой, поскольку в школе дети изучают с первого класса казахский язык. По их мнению, русский язык можно начинать с 3-го класса, а английский с 5-го класса, так как базовый должен быть казахский язык и тогда многоязычность не поколеблет языковой идентичности.

В языковом центре очень большой запрос на изучение русского и английского языка. сильно не хватает преподавателей, так как им выгоднее работать в школе, где выше зарплата. По штату на каждый из трёх языков должно приходиться 3 преподавателя, но у нас по два места на каждый язык вакантны. За год в языковом центре бесплатно проходят обучение чуть больше тысячи человек, так как каждый курс рассчитан на 4 месяца 96 часов. Одновременно учатся 500 человек. Специалисты все время пишут заявки на расширение штатов и увеличение ставок преподавателям, но пока идёт только сокращение управленческих структур.

В районе существуют 7 этнокультурных центров, которые также регулярно проводят мероприятия, большая часть которых посвящена языкам и таким образом языковой многообразию поддерживается. На наш взгляд, специалисты Центра и районной администрации в целом, хотя и выступают за преимущественное развитие казахского языка, но вполне осознают необходимость развивать также другие языки, так как географическая и этнодемографическая ситуация не позволяет всю коммуникацию осуществлять на одном языке.

Восприятие перехода на латинскую графику у сотрудников вполне реалистическое: они прекрасно осознают все трудности и неизбежные потери, при этом не считают эти трудности непреодолимыми. Для того, чтобы эти потери не ощущались как катастрофические, на основе своего опыта специалисты районной администрации и районного Центра развития языков адаптируют инициативы республиканского Комитета по развитию языков к реалиям своего района, выполняя все намеченные показатели.

Для этого уже на протяжении 2-лет в Центре по развитию языков издаются методические пособия по использованию латиницы на разных уровнях подготовки. Все эти пособия публикуются на сайте и находятся в общем доступе. Несмотря на то, что окончательная версия нового алфавита утверждена только осенью 2023 года, материалы, опубликованные ранее не утратят своей эффективности, так как итоговые изменения не очень значительны, а у учителей и методистов уже есть материалы, описывающие большинство наиболее сложных моментов в овладении латинографической версией казахского языка.

По мнению районных специалистов, нельзя игнорировать тот факт, что большая часть жителей значительную часть жизни использовала казахский язык на кириллице и не принимает во внимание огромный корпус литературы на казахском языке на кириллице. Иначе «мы потеряем весь этот пласт казахской культуры», так как все перевести на латиницу невозможно. К тому же любой перевод есть дополнение нового смысла, которого не было у автора и привнесение новых значений, о которых автор и не думал. Но одновременно это утрата того смысла, который вложил автор в своё произведение, если он создавал его на кириллице.

Есть и ещё одно соображение «у нас на юге почти 100 % казахи знают казахский язык на кириллице и знают русский язык, а казахи на севере страны не знают и казахского языка на кириллице. При резком введении новой графической системы мы можем потерять весь Север, так как нашим казахам там труднее будет переходить на латиницу, не зная казахского на кириллице». Поэтому не стоит сразу «забывать казахский на кириллице», нужно делать это постепенно, если мы за 10 лет доведём параллельное знание казахского на двух системах примерно до 5-го класса школы, то потом, также постепенно нужно будет вводить латиницу все дальше и шире. При этом нужно учитывать, что дети и младшие школьники усваивают латиницу через телефоны и социальные сети и им будет легче, а вот старшему поколению придётся гораздо труднее.

Таким образом, анализ современного этапа языковой политики, сделанный экспертами из числа сотрудников локальных органов власти региона, непосредственно вовлечённых в планирование и реализацию мероприятий на местах, выглядит очень информативным, в контексте создания учебных материалов для курсов, призванных формировать благоприятное восприятие иницилируемых правительством страны нововведений в языковой сфере. Этот анализ содержит с одной стороны реалистичный срез ситуации, не избегающий фиксации сложных и неоднозначных ситуаций, сочетающийся с подчёркиванием факторов, которые позволят реализовать все намеченные индикаторы.

2. Языковая ситуация глазами педагогов школ с разными языками обучения

В школе им. Б. Гафурова в Сарыагашском районе обучается 788 человек. Преподавание с 2012 года ведётся на 3-х языках по системе билингвального образования: отдельные предметы ведутся на разных языках. При этом учитывается необходимость выпускникам сдавать ЕНТ на казахском языке, поэтому если урок математики ведётся на таджикском языке, то некоторые слова и термины учитель показывает на казахском языке. Ученики на 100 % таджикской национальности, но в последние 5 лет каждый год открывается один первый класс с казахским языком обучения. Таковы пожелания органов образования, благодаря этому школа получает статус смешанной казахско-таджикской и директор школы назначается из числа казахов. Такие классы не всегда имеют полный комплект учеников, но часть родителей, иногда не сразу, это может быть и во втором и в третьем классе, переводит своих детей в казахский класс. Таких родителей не много, но они есть каждый год. По словам родителей, на их выбор повлияло желание дать своим детям возможность сдать ЕНТ на казахском языке и быть более свободными в выборе профессии.

В поселке Бостандык живут только таджики, 16 тысяч человек, каждый год из двух школ в селе выпускаются 50 человек, из них только 10 человек идут дальше учиться, остальные будут работать на полях в окрестностях села также как их родители. Всего 2 раза за всю историю школы выпускники поступали на грант в медицинский институт. «Те, которые обучаются в платных университетах осваивают педагогические специальности и мы их принимаем на работу. Если нет кандидата нужной специальности, то берём казахоязычного специалиста». По словам директора, казашки по национальности «для детей важен казахский язык, если мы стратегически смотрим в будущее». Трудно сказать согласна ли с ней заместитель таджичка, но никаких возражений на эти слова не последовало, скорее всего, она разделяет подход директора.

Он выглядит логичным если учесть, что только небольшая часть выпускников поступает в университеты Таджикистана и то только на медицинские специальности. Остальные будут трудоустроиваться и жить в Казахстане. При этом по программе дети изучают 5 раз в неделю таджикский язык и 3 раза в неделю казахский. Так же распределяются и часы по литературе. То есть в ходе обучения ученики усваивают преимущественно таджикскую культуру и в меньшей степени казахскую, хотя живут в окружении её. По мнению директора, языковые часы нужно перераспределить: «на таджикском языке литература проводится 2 раза в неделю, но не могу сказать, что доля изучаемых деятелей казахской литературы составляет хотя бы 40 процентов. Пусть учащиеся этой школы познакомятся не только с великими личностями таджикской нации, с великими личностями, внёсшими вклад в развитие государства Таджикистан, таджикскую литературу, но и с великими личностями, внёсшими вклад в становление Казахстана. Наши ученики тоже должны быть знакомы с ними. Ученик становится патриотом Таджикистана, при этом не бывает в Таджикистане и не будет в будущем там жить или работать. Почему бы тогда не уделить большее внимание Абаю Кунанбаеву, Ахмету Байтурсынову, Мухтару Ауезову?»

В школе признают проблему с учебниками на таджикском языке. Их пишут сами учителя школы, переводя с казахского на таджикский тексты по языку и литературе, а потом, после согласований печатают в республиканском издательстве «Атамура». Учебник по математике используют на казахском языке. Никто не знает насколько адекватен перевод. Директор говорит на таджикском, но не столько, чтобы контролировать качество перевода. В идеале эти тексты должны проверять специалисты из Таджикистана, но такой возможности пока нет.

Также много времени и сил занимает перевод документов и переписки с казахского на таджикский и обратно с органами образования. Директор считает, что если оставить документооборот только на казахском, то это сильно упростит дело, но тогда не будет полноценной школы с таджикским языком обучения. Этот вопрос пока не разрешим, также как и ситуация с использованием учителей школы в качестве переводчиков в судебных процессах между жителями таджиками, которые должны по закону идти на языке обращения, то есть таджикском. Все жители села таджики, но судьбы в районе – ведут

процесс на казахском и нуждаются в постоянном переводе, что отвлекает учителей. Звучат голоса, чтобы перевести все подобные процедуры на казахский язык, но это нарушает конституционные положения и тезисы Закона о языках.

По мнению специалистов школы, переход на латиницу казахского языка не станет проблемой для местных жителей, так как они постоянно общаются по торговым и личным делам с жителями соседнего Узбекистана и уже привыкли к латинской графике. Об этом учителя судят по тому, что в родительских дискуссиях в социальных сетях постоянно проскальзывают казахские слова на латинице. Проблема утраты уникальности казахского языка существует, но при поэтапном введении, считают в школе, язык постепенно приспособится. «Ведь пишем же мы на казахском языке на кириллице, которую разработал А. Байтурсынов. Это тоже была реформа и радикальная смена алфавита и мы до сих пор не потеряли язык и культуру, хотя, наверное, язык стал другим».

Школа им. Айни с таджикским языком обучения находится в поселке Интымак, где также живут компактно около 20 тыс. таджиков. Сегодня в ней учится 500 человек. Школа уже 5 лет имеет статус казахско-таджикской, так как каждый год в ней открывается по одному классу с казахским языком обучения. По словам заместителя директора, в основе открытия казахских классов лежит спрос со стороны родителей, которые обеспокоены тем, как их дети будут сдавать ЕНТ и дальше учиться за пределами села. На казахском языке преподают учителя казахской национальности, хотя ученики на 100 % таджики. В учебном плане есть и изучение русского языка.

Таким образом, в учебном процессе в школе используется 4 языка: казахский и таджикский в большей мере, но есть преподавание русского и английского языков. С учебниками решают проблемы, также как и в школе им. Б. Гафурова: учителя школы сами готовят материалы, на основании которых потом печатаются учебники в Алматы. Иногда некоторые учебники присылают из Таджикистана в рамках сотрудничества органов образования двух стран. В библиотеке школы есть книги и учебники на 4 языках, включая методические пособия для учителей.

Учителя-таджики считают, что использование других языков помимо таджикского в учебном процессе не влияет на сохранение использования таджикского языка: «Вот, например, я таджик, моя жена, дети, сын, сноха все таджики, все вокруг говорят на таджикском, какие могут быть опасения?» После окончания школы выпускники в небольшом количестве по специальным квотам учатся в Таджикистане на медицинских и педагогических специальностях. В 2022 году таких было 3 человека. Один выпускник поступил на грант в мединститут в Туркестане, ещё несколько человек поступили в ме́д академию в Шымкенте.

Подготовка таких выпускников к экзаменам на казахском и русском языках происходит, по словам учителей, на добровольной основе в свободное от основных занятий время бесплатно: «Мы все люди мусульмане, помогаем друг другу, если есть желающие учиться мы помогаем просто так». К переходу на латиницу казахского языка преподаватели относятся без восторга, так как понимают неизбежные трудности в первое время, но спокойно: «Все поставленные задачи будем выполнять, у нас ученики и учителя трудолюбивые».

Школа-лицей им М. Кашгари находится в ауле Карнак, входящем в городской округ Кентау, недалеко от города Туркестана. В школе учатся около 1000 детей преимущественно узбекской национальности. Как и в других школах с неказахским языком обучения, на протяжении последних лет каждый год один из первых классов ведёт обучение на казахском языке. Например, в 2022-2023 учебном году из 6 первых классов в 5 обучение идёт на узбекском языке и в одном – на казахском. Учатся там школьники узбекской национальности, родители которых посчитали, что их детям легче будет устроить свою жизнь за пределами села или сами уже работают в Астане или Алматы и хотят, чтобы их дети пошли по их стопам.

Школа с 2008 года работает по программе билингвального образования в числе 20-ти школ по всей стране, которые включены в дорожную карту Министерства образования. На добровольной основе отбираются дети, которые проходят различные предметы на 4-х языках. В 1 классе обучение происходит только на родном языке. Со 2-го класса математику дети проходят на русском и на узбекском языке по выбору, а естествознание на узбекском и на казахском языке. Когда дети переходят в старшие классы, математику, физику в основном изучают на русском языке, а всемирную историю, историю Казахстана, географии на казахском и узбекском. ЕНТ в основном сдают на русском языке, только единицы делают это на казахском. В отдельных классах математику, информатику и физику изучают на английском языке. В школе проводятся дебаты на 4 языках для развития разговорной речи и умения излагать свою точку зрения, по этим видам программы школа лидирует в области. Не все родители согласны с многоязычной

моделью обучения, так как дети слишком много времени отдают учёбе и не помогают им в хозяйственных делах, поэтому часть школьников учится по обычной программе.

По мнению учителей, дети смогут усвоить казахский язык на латинице, если использовать принцип билингвального обучения: то есть, вводить латинскую графику в младших классах, чтобы латинский алфавит был первым освоенным ими алфавитом казахского языка, чтобы им не нужно было переучиваться и тогда через десять лет все школьники будут естественным образом носителями казахского языка на латинице. Уже сегодня на стенах коридоров школы очень много методической информации на казахском языке с использованием латиницы.

В школах номер 3 и номер 5 Тoleбийского района Туркестанской области основной учебный процесс проходит на казахском и русском языке соответственно и дополнительно изучается английский язык. Таким образом, в данных школах, где учатся, в основном школьники казахской национальности (небольшой контингент русскоязычных школьников учится в 5 школе) обеспечивается принцип трехязычия: каждый ученик владеет одним основным языком и может использовать для учебных повседневных целей ещё два языка: либо казахский и английский, либо русский и английский. С учебниками у учителей в обеих школах проблем нет, но есть проблемы с методикой изучения казахского языка для его неносителей.

Задания в учебнике начиная с 2-го класса ориентированы на развитие речи путём разучивания и разбора стихотворений и небольших текстов на казахском языке. При этом, по мнению учителей, подразумевается, что ученик уже владеет навыками разговорного казахского языка, что справедливо для потребностей носителей языка, для которых изучение особенностей грамматики и пунктуации языка актуально в ходе языкового развития. Тогда как для неносителей языка, этот подход оказывается неэффективным, так как ученики заучивают стихи и фразы, не имея возможности самостоятельно опробовать их в семье или среди сверстников. В результате у школьников есть багаж знаний стихотворений и правил, но совершенно не развиты навыки общения и слушания текстов на казахском языке. Об этом говорится не первый год, но иная методика не внедряется и дети так и остаются с формальными знаниями и без реальной возможности использования казахского языка. По этому поводу в районный и областной департаменты образования планируется отправить специальные рекомендации.

Учителя оценивают уровень готовности учащихся и педагогического состава школ к переходу на латинскую графику как достаточный для комфортной реализации этой задачи, но рассчитывают на поэтапный, а не одномоментный график внедрения. По их мнению, у разных педагогов и разных учеников опыт использования латинского отличается и поэтому не рационально вводить одинаковые требования для всех.

В качестве вывода можно отметить, что восприятие языковой ситуации работниками образовательных учреждений несёт в себе дополнительные возможности в ходе создания информационных материалов, которые могут быть использованы в ходе учебного процесса. Личные наблюдения и анализ ситуации сквозь призму потребностей конкретных образовательных учреждений и окружающих их разнообразных сообществ позволяют наполнить педагогические материалы яркими образами и живым представлением неоднозначных ситуаций, что повышает эмоциональное воздействие таких материалов в ходе учебного процесса и улучшает их усвоение.

3. Эксперты высшей школы

Некоторые аспекты языковой политики обсуждались не только педагогами и специалистами департамента образования, но и исследователями, работающими в различных университетах и изучающими возможные итоги переходы казахского языка на латинскую графику. Обмену мнений таких экспертов было посвящено несколько круглых столов (декабрь 2022 г, сентябрь - октябрь 2023 г.) состоявшихся в Южно-Казахстанском университете.

В отличие от педагогов-практиков академические учёные анализировали не условия и возможности процесса перевода казахского языка на латиницу, а влияние подобной реформы на сам язык, его структуру и на общество в целом. Главные вопросы, которые более всего беспокоят специалистов можно сгруппировать в несколько блоков:

1. Судьба культурного наследия нации, созданного на казахском языке на кириллице. Понятно, что весь огромный объём накопленных текстов невозможно и не нужно переводить на латиницу и часть информации бесследно пропадёт. Возникает вопрос, какова будет доля «культурного наследия, от которого мы готовы отказаться и кто будет решать, что войдёт в состав будущего фонда казахской культуры, а что нет?»

2. Перспективы разделения казахского народа, проживающего в разных странах на несколько групп все менее понимающих друг друга, поскольку они будут проживать в разных странах и использовать казахский язык на отличающихся друг от друга графических системах: казахи России, Узбекистана, Монголии. Так же нельзя забывать и о неизбежности разделения казахов внутри Казахстана на основе степени использования латиницы. Понятно, что молодёжь будет больше использовать латиницу, а более старшие поколения меньше: насколько это повлияет на межпоколенные связи и взаимодействия. Так же нельзя забывать и о том, что у нас в стране останутся большие группы людей, которые продолжают использовать и в публичной сфере и в сфере образования языки, основанные на кириллице: русский язык, узбекский язык таджикский язык.

3. Изменения в структуре и фонетике самого языка, которые обязательно произойдут, поскольку об этом свидетельствует опыт других стран: Например, турки потеряли звук “Қ”, татары потеряли звук “Ғ”, что изменило звучание многих слов и дало языку новый облик. Насколько это отвечает нашим интересам – ответа пока нет. В Казахстане рабочие группы по реформе языка с удовлетворением рапортууют о том, что сократили алфавит с 42 до 32 букв и сделали его более компактным включив, в него все казахские буквы и специфические звуки. Но есть ещё спорные вопросы. Например, звуки “Ұ”, “Ү”, “У” в будущем могут исчезнуть из языка и будут постепенно трансформироваться на букву “У”. Это значит, что потеря букв из алфавита в дальнейшем приведёт к исчезновению специфических звуков. Поэтому мы должны относиться к каждому буквенному символу с особой осторожностью.

4. Одной из главных задач перехода на латиницу считается модернизация казахского языка и отход от колониального прошлого. Цели благородные, но насколько они достижимы в ходе этой реформы? Вопрос пока открыт. Есть мнение, что переход на латиницу - это шаг к созданию единого общетюркского языка. Главными сторонниками этой идеи считаются турки, но они сами за 100 лет только перевели свой язык на латиницу, серьёзно изменив его фонетику. Пойдут ли они на ещё одну смену алфавита. Очень сомнительно, то есть декларации есть, но реально никто на это не пойдёт. Создание общего тюркского алфавита - это пустая, напрасная трата времени.

Если у нас есть цель избавиться от влияния русского языка, мы должны сделать 9 звуков более казахскими по звучанию и продолжать использовать кириллицу. Проблема казахского языка не в кириллице, а в его слабой востребованности. У нас в стране миллионы казахов не нуждаются в казахском языке, а лишь декларируют свою принадлежность к казахской культуре. Переведа язык на латиницу, мы оттолкнём их от казахского языка, так как он станет более чужим для них, несмотря на все их заявления.

Как видим, аргументы учёных достаточно серьёзны. Никто из них не говорит, что трудности перехода на латинскую графику лежат только в сфере её непривычности или нежелания людей делать дополнительные усилия над собой, но приводят аргументы, показывающие разнообразные последствия, которые может повлечь за собой эта реформа. Привлечение подобных аргументов в педагогическую деятельность позволит сделать формируемые учебные материалы более комплексными по своему содержанию, поскольку они будут отражать не только наблюдаемые стороны языковой реформы: вывески и печатную продукцию на латинице, но и те изменения языка и языковой среды, которые могут произойти в отдалённой перспективе и воздействие которых на общество нужно просчитывать уже сейчас.

Обсуждение.

Таким образом, основные черты восприятия языковой ситуации в Туркестанской области глазами экспертов, вовлечённых на разном уровне в реализацию языковой политики в регионе, выглядят следующим образом:

1. Эксперты оценивают уровень владения казахским языком в области как 80 -100 % от общего числа населения в зависимости от района проживания. Как видим, оценки экспертов более оптимистичны, чем данные статистики (93% населения владеющих). Он в достаточной мере распространён в качестве основного языка публичных высказываний, документооборота, СМИ и визуальной информации. Он используется практически во всех школах области в качестве либо основного языка обучения, либо изучаемого предмета. Недостатки в методическом обеспечении обучения казахскому языку просматриваются там, где он преподаётся неносителям языка, которые, обучаемые с помощью тех же методик, что и носители, получают формальный большой объем информации, но не обучаются навыкам повседневного общения и использования.

2. Для большинства экспертов многоязычие как общественной жизни, так и сферы образования является неотъемлемым свойством Туркестанской области, условием её поступательного социально-демографического развития. Эксперты областного и районного уровня рассматривают преподавание на

русском, узбекском и таджикском языках как один из элементов языковой политики, призванных обеспечивать языковые потребности разных групп населения, что способствует их лояльности и внутреннему единству общества.

Некоторые директора таджикских школ - казахи по национальности, сталкиваясь с повседневными трудностями осуществления двуязычия (документооборот на двух языках, привлечение учителей в качестве переводчиков в судах, трудности с учебниками) осторожно высказывают пожелания в необходимости сокращения роли национального языка (узбекского и таджикского) в учебном процессе. Эти мнения звучат лишь в личных беседах, так как все понимают, что в условиях 100 % узбекского и таджикского контингента в школах и некоторых населённых пунктах такие предложения могут вызвать непонимание сообщества. Это свидетельствует о том, что в учительской среде в местах компактного проживания неказахского населения обсуждаются пути и формы реализации принципа многоязычия, но не подвергается сомнению присутствие нескольких языков в школьной практике.

3. Вопросы перехода на латинскую графику продолжают оставаться в центре внимания экспертного сообщества как среди педагогов-практиков так и среди академических исследователей. Единое мнение по поводу влияния реформы на казахский язык и общество в долгосрочной перспективе пока не сформировано. Ряд экспертов выступают с критикой предложенного варианта алфавита и сомневаются в реализуемости некоторых из поставленных задач реформы, таких как создание общетюркского языка и модернизация и повышение роли казахского языка в обществе.

В тоже время большинство экспертов, признавая наличие неизбежных трудностей и потерь в ходе введения латинографической версии казахского языка, считают его вполне осуществимым при условии поэтапной реализации и максимальной открытости экспертного и общественного обсуждения.

4. Эксперты отмечают сохранение и даже рост востребованности не только английского, но и русского языка для разных категорий населения. Особенно это характерно для областного центра, крупнейшего города региона – Шымкента и приграничного Сарыагашского района, где повседневная коммуникация выходит за рамки локального и государственного языков. Оптимизация и сокращения сотрудников по развитию языков и языковых центров выглядит на этом фоне несвоевременным и недальновидным. Невозможность использования русского или английского языка в современном информационном пространстве ограничивает перспективы развития молодого поколения жителей области.

Заключение.

В свою очередь, интерпретация выше отмеченных выводов в контексте использования итогов исследования в качестве информационных материалов в ходе образовательной деятельности по формированию в молодёжной среде позитивного восприятия мероприятий языковой политики позволяет отметить следующее:

1. Педагогический потенциал экспертного восприятия языковой политики в Туркестанской области может быть оценён как оптимальный для задач создания в молодёжной аудитории благоприятной среды в контексте не только позитивного отношения к отдельным мероприятиям языковой политики, но и готовности участия в них.

2. Это объясняется охватом в исследовании мнений из различных сегментов экспертного сообщества, что позволит педагогам на этой основе формировать у учащихся комплексное видение языковой политики, включающее в себя опыт и особенности практики в разных языковых ситуациях.

3. Особую ценность представляют содержащиеся в собранном материале описания реальных ситуаций и положительные примеры решения возникающих проблем, поскольку они позволяют создавать аргументы в поддержку языковой политики на основе живых примеров, что повышает эмоциональное воздействие на учащихся и способствует лучшему усвоению программы.

Список использованной литературы:

1. Fierman W. (2006) *Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools*. *The Russian Review*, 2006, Vol. 65, No. 1, pp. 98-116. <https://colab.ws/articles/10.1111%2Fj.1467-9434.2005.00388.x>

2. Савин И.С. *Взгляд на историю межэтнических отношений в Казахстане*. М.: Институт востоковедения. 2019. <https://book.ivran.ru/book?id=5050>

3. *Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы*. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045>

4. *Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы*. Июнь 2023 года. [http://Концепция_развития_языковой_политики_в_Республике_Казахстан_на_2023-2029_годы_\(www.gov.kz\)](http://Концепция_развития_языковой_политики_в_Республике_Казахстан_на_2023-2029_годы_(www.gov.kz)) <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14488704>

5. *В Казахстане утвердили Концепцию развития Языковой политики на предстоящие 6 лет*. 19 октября 2023 года. http://В_Казахстане_утвердили_Концепцию_развития_языковой_политики_на

предстоящие 6 лет. <https://www.zakon.kz/pravo/6410885-v-kazakhstane-utverdili-kontseptsiyu-razvitiya-yazykovoy-politiki-na-predstoyashchie-6-let.html>

6. Жикеева А. Р. Региональный компонент в изучении языковой ситуации в Республике Казахстан // Лингвокультурология. 2014. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnyy-komponent-v-izuchenii-yazykovoy-situatsii-v-respublike-kazahstan>

7. Жикеева А. Р. Особенности формирования и развития трехязычия в Республике Казахстан на примере Костанайской области // Педагогическое образование в России. 2017. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-i-razvitiya-trehyazychiya-v-respublike-kazahstan-na-primere-kostanayskoy-oblasti>

8. Абилядаева К.М. К вопросу о многоязычии в Западном Казахстане. Политика триединства языков. Вестник Актюбинского университета им. С. Баишева. Актюбинск. 2015. <https://articlekz.com/article/12123?ysclid=lhcyjbd15z694538954>

9. Амен А.Ж., Кенжегулова А.А. Исследование отношения жителей Западно-Казахстанской области к государственному языку и перспективе его развития (по результатам социологического исследования) // Вестн. Удм. ун-та. Социология. Политология. Международные отношения. 2021. Т. 5, вып. 2. С. 155-163. <https://doi.org/10.35634/2587-9030-2021-5-2-155-163>

10. Языковая ситуация в Актюбинской области. Управление по развитию языков Актюбинской области 2022 <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-til/documents/details/357720?lang=ru&ysclid=lhcyj8qycx577522516>

11. Jašina-Schäfer, A. (2019). Everyday Experiences of Place in the Kazakhstani Borderland: Russian Speakers Between Kazakhstan, Russia, and the Globe. Nationalities Papers, 47(1), 38-54. doi:10.1017/nps.2018.25 <https://migrationresearch.com/item/everyday-experiences-of-place-in-the-kazakhstani-borderland-russian-speakers-between-kazakhstan-russia-and-the-globe/714721>

12. Blackburn, M. (2019), 'Discourses of Russian-speaking youth in Nazarbayev's Kazakhstan. Soviet legacies and responses to nation-building', Central Asian Survey, 38 (2), pp. 217–36. <https://ideas.repec.org/a/taf/ccasxx/v38y2019i2p217-236.html>

13. Smagulova, J. (2016), 'The re-acquisition of Kazakh in Kazakhstan: Achievements and challenges', in E.Ahn and J. Smagulova (eds), Language Change in Central Asia, Berlin: De Gruyter, pp. 89–107 <https://scholar.google.ru/citations?user=LJbnsQYAAAAJ&hl=ru>

14. Оңтүстік Қазақстандағы этносаралық өзара әрекеттестік факторлары: зерттеу және тәжірибе: монография /Джунусбаев С.М., Қарибаев С.У., Байтүреева К.А., Савин И.С. - Шымкент: «Әлем», 2017.-195 б.

References:

1. Fierman W. (2006) Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. The Russian Review, 2006, Vol. 65, No. 1, pp. 98-116. <https://colab.ws/articles/10.1111%2Fj.1467-9434.2005.00388.x>

2. Savin I.S. A look at the history of interethnic relations in Kazakhstan. Moscow: Institute of Oriental Studies. 2019. <https://book.ivran.ru/book?id=5050> [In Russ.]

3. State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045> [In Russ.]

4. Concept of language policy development in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029. June 2023. [http://Concept of language policy development in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029](http://Concept%20of%20language%20policy%20development%20in%20the%20Republic%20of%20Kazakhstan%20for%202023-2029) (www.gov.kz) <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14488704> [In Russ.]

5. Kazakhstan has approved the Concept for the Development of Language Policy for the Next 6 Years. October 19, 2023. [http://Kazakhstan has approved the Concept for the Development of Language Policy for the Next 6 Years](http://Kazakhstan%20has%20approved%20the%20Concept%20for%20the%20Development%20of%20Language%20Policy%20for%20the%20Next%206%20Years). <https://www.zakon.kz/pravo/6410885-v-kazakhstane-utverdili-kontseptsiyu-razvitiya-yazykovoy-politiki-na-predstoyashchie-6-let.html> [In Russ.]

6. Zhikeeva A. R. Regional component in the study of the language situation in the Republic of Kazakhstan // Lingvoculturology. 2014. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnyy-komponent-v-izuchenii-yazykovoy-situatsii-v-respublike-kazahstan> [In Russ.]

7. Zhikeeva A. R. Features of the formation and development of trilingualism in the Republic of Kazakhstan on the example of the Kostanay region // Pedagogical education in Russia. 2017. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-i-razvitiya-trehyazychiya-v-respublike-kazahstan-na-primere-kostanayskoy-oblasti> [In Russ.]

8. Abildayeva K.M. On the issue of multilingualism in Western Kazakhstan. The policy of trinity of languages. Bulletin of the Aktobe University named after S. Baishev. Aktobe. 2015. <https://articlekz.com/article/12123?ysclid=lhcyjbd15z694538954> [In Russ.]

9. Amen A.Zh., Kenzhegulova A.A. Study of the attitude of residents of the West Kazakhstan region to the state language and the prospects for its development (based on the results of a sociological study) // *Bul. Udm. University. Sociology. Political Science. International Relations*. 2021. Vol. 5, issue 2. Pp. 155-163. <https://doi.org/10.35634/2587-9030-2021-5-2-155-163>

10. Language situation in Aktobe region. Department for the development of languages of Aktobe region 2022 <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-til/documents/details/357720?lang=-ru&ysclid=lhcjy8qycx-577522516> [In Russ.]

11. Jašina-Schäfer, A. (2019). *Everyday Experiences of Place in the Kazakhstani Borderland: Russian Speakers Between Kazakhstan, Russia, and the Globe*. *Nationalities Papers*, 47(1), 38-54. doi:10.1017/nps.2018.25 <https://migrationresearch.com/item/everyday-experiences-of-place-in-the-kazakhstani-borderland-russian-speakers-between-kazakhstan-russia-and-the-globe/714721>

12. Blackburn, M. (2019), 'Discourses of Russian-speaking youth in Nazarbayev's Kazakhstan. Soviet legacies and responses to nation-building', *Central Asian Survey*, 38 (2), pp. 217–36. <https://ideas.repec.org/a/taf/ccasxx/v38y2019i2p217-236.html>

13. Smagulova, J. (2016), 'The re-acquisition of Kazakh in Kazakhstan: Achievements and challenges', in E. Ahn and J. Smagulova (eds), *Language Change in Central Asia*, Berlin: De Gruyter, pp. 89–107 <https://scholar.google.ru/citations?user=LJbnsQYAAAAJ&hl=ru>

14. *Factors of interethnic interaction in Southern Kazakhstan: research and experience: monograph* / Junusbaev S.M., Karibaev S.Yu., Baitureeva K.A., Savin I.S. - Shymkent: «Alem», 2017.-195 p. [In Kaz.]

ӘӨЖ 94(574).05
МРНТИ 03.23.07

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.013>

Е.Т. Калиева *¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, тарих және құқық институтының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-6538-6691>
E-mail: kalieva.eleukhan@gmail.com

ҚАРСЫЛЫҚ ТІЛІ: ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ АҚЫН-ЖЫРАУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ АЗАТТЫҚ КҮРЕСІНІҢ МӘТІНДІК ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Мақалада Ресейдің империялық басқаруына қарсы азаттық күресі контекстінде ХІХ ғасырдағы ақын-жыраудың поэтикалық шығармаларының қарсылықты тіліне талдау жүргізіледі. Сүгір Мырзалыұлының (ХІХ ғ.) 1969-1870 жылдардағы «Ереженін» өмірге енгізілуіне байланысты дүниеге келген «Болғанда ханың қазық, биің арқан» деп басталатын өлеңі мен «Ауа бір көштік бір күнде» шығармасы, Шыныяз Шонайұлының (ХІХ ғ.) «Жаңа низам» поэмасы мен «Жебесі шыны болаттан садағымның» өлеңдері мәтіндік талдауға түскен.

Бұл этникалық орыс емес әдеби дереккөздердің - постколониялық поэтиканың жарқын мысалы ретінде ұсынылған. Осы шығармалар мысалында автор тарихи шындықты постколониялық қабылдау дискурсы аясында алып зерттейді, осы өлеңдер мен поэмаларды екі түрлі оқу мүмкіндігін көрсете отырып, автор патша үкіметінің енгізген "жаңалықтарына" деген халықтың көзқарасын, психологиялық жәй-күйін семантикалық субтексттермен талдайды. Мәтінаралық өлшем авторларды қазақ мәдениетіндегі "зар-заман" тақырыбымен байланыстыруға, постколониалдық, поскеңестік Қазақстанда авторлар қолданатын әдістердің бірі деп тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Мақсаты отаршылдыққа қарсы күрес аясында туындаған әдеби шығармалар мен шығармашылықты талдау арқылы ұлттық әдебиеттің постколониялық аспектілерін ашу. Ақындар шығармашылығына постколониялық тәсілді қолдану арқылы оқиғаның жалпы көрінісі мен сол оқиғаның жасырын жақтарын байқауға болады. Зерттеу өз тәуелсіздігі үшін күрес кезеңінде қазақтардың ұлттық бірегейліктің тілдік аспектілеріне әдеби мәтіндік талдауға жүгінеді.

Кілт сөздер: отаршылдық, бірегейлік және мәдени айырмашылықтар, отаршылдыққа қарсы қарулы күрес, ұлтшылдық, мәдени қарсылық, поэзия, ХІХ ғасыр, постколониялық теория, постструктурализм, әдеби талдау, Эдвард Саид, Бенедикт Андерсон, бастапқы дереккөздерді талдау, әлеуметтік-мәдени талдау, деконструкция, орталықтандырылған құрылымдардан бас тарту, тіл мағынаны қалыптастыру құралы ретінде.

Калиева Е.Т.*¹

¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Казахстан, Алматы, <https://orcid.org/0000-0002-6538-6691>
E-mail: kalieva.eleukhan@gmail.com

ЯЗЫК СОПРОТИВЛЕНИЯ: ТЕКСТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ КАЗАХОВ В ТВОРЧЕСТВЕ АКЫН-ЖЫРАУ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье анализируется язык сопротивления поэтических произведений жырау XIX века в контексте освободительной борьбы против имперского правления России. Стихотворение Сугира Мырзалыулы (XIX в.), родившееся в связи с введением в жизнь «Правил» 1969-1870 гг., начиная с «Болғанда хан кол, биің арқан» и в текстовый анализ попали произведения Шыныяза Шонаулы (XIX в.) «Жаңа нызам» и «Стрела из стали».

Это представлено как яркий пример неэтнических русских литературных источников – постколониальной поэтики. На примере этих произведений автор исследует историческую действительность в рамках дискурса постколониального восприятия, анализирует семантическими субтекстами психологическое состояние, отношение населения к «нововведениям», внесенными царским правительством, показывая возможность читать эти стихи и поэмы в двух разных формах. Межтекстовое измерение позволяет связать авторов с темой «зар заман» — периодом скорби в казахской культуре, и утверждать, что постколониализм становится одним из методов, используемых авторами в постсоветском Казахстане.

Цель раскрытия постколониальных аспектов национальной литературы посредством анализа литературных произведений и творчества, возникших в рамках борьбы с колониализмом. Используя постколониальный подход к творчеству поэтов, можно увидеть общую картину события и скрытые стороны этого события. Исследование ссылается на литературно-текстовый анализ языковых аспектов национальной идентичности казахов в период борьбы за свою независимость.

Ключевые слова: колониализм, идентичность и культурные различия, антиколониальная вооруженная борьба, казахи, теоретические фреймворки, методология, национализм, культурное сопротивление, поэзия, XIX век, постколониальная теория, постструктурализм, литературный анализ, Эдвард Саид, Бенедикт Андерсон, анализ первичных источников, социокультурный анализ, деконструкция, отказ от централизованных структур, язык как инструмент формирования смысла.

Kaliyeva Y. T.*¹

¹Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty,
<https://orcid.org/0000-0002-6538-6691>
E-mail: kalieva.eleukhan@gmail.com

THE LANGUAGE OF RESISTANCE: A TEXTUAL ANALYSIS OF THE LIBERATION STRUGGLE OF KAZAKHS IN THE WORKS OF AKIN-ZHYRAU OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The article examines the language of resistance employed in poetic works by Zhyrau authors of the nineteenth century, situated within the context of the liberation struggle against imperial rule by Russia. The poems of Sugir Myrzalyuly (19th century) and Shyniyaz Shonayuly (also 19th century) are included in the textual analysis. Myrzalyuly's poem was written in connection with the introduction of the "Rule" of 1969-1870, and begins with the words "Bolganda khan kol, biin arkan". Shonayuly's works, "Zhaңa nizam" and "Arrow of Steel", are also included in the analysis.

This serves as a compelling illustration of non-ethnic Russian literary sources within the domain of postcolonial poetics. The author employs these works as illustrative examples to examine historical reality within the context of postcolonial perception. They analyse the semantic subtext of the poems to gain insight into the psychological state and attitude of the population towards the "innovations" introduced by the Tsarist governments. This analysis demonstrates the potential for interpreting these poems in two distinct forms. The

intertextual dimension enables us to establish a connection between the authors and the theme of "zar-zaman", or "period of grief", within the context of Kazakh culture. It can be argued that postcoloniality represents one of the methods employed by the authors in the post-Soviet era of Kazakhstan.

The objective of investigating the postcolonial elements of national literature is to analyse literary works and creative output that emerged from the struggle against colonialism. Adopting a postcolonial perspective to the work of poets enables the examination of the broader context and the more subtle aspects of this historical event. The study employs a literary and textual analysis of the linguistic aspects of Kazakh national identity during the struggle for their independence.

Keywords: colonialism, identity and cultural difference, anti-colonial armed struggle, Kazakhs, theoretical frameworks, methodology, nationalism, cultural resistance, poetry, XIX CENTURY, postcolonial theory, poststructuralism, literary analysis, Edward Said, Benedict Anderson, primary source analysis, socio-cultural analysis, deconstruction, rejection of centralised structures, language as an instrument of meaning-making.

Кіріспе.

Мақала ақын-жыраудың поэтикалық шығармаларын мәтіндік талдауға негізделген. Қазіргі қазақтардың мәдени және тарихи жадының сақталуы мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуын зерттеуде, сондай-ақ адамдардың қазіргі заманғы құқықтар мен әділеттілік үшін қозғалыстарына серпін беруге байланысты назар аударуды қажет етеді.

Қазіргі уақытта әлемдік ғылымда постколониалдық теорияны қолдана отырып, отарлық кезеңді түсінуге әртүрлі әрекеттер жасалып келеді. Ең кең таралған көзқарастардың біріне сәйкес, постколониализм тұжырымдамасы «езілген, жәбір көрген» мәдениеттердің тасымалдаушыларының көзімен отарлауды «бөтен, басқа» отаршылдық билік ретінде қарастырған ыңғайлы да тиімді. Бір назар аударатын мәселе: бұл перспективалық парадигмалар Қазақстанға қарағанда, Қазақстаннан тыс жерлерде көбірек зерттелген. Дәл осы қазақшылдық «орыстық емес» көзқарасты ескере отырып, бұл мақалада мен постколониалдық теория шеңберінде постколониалдық Қазақстанға тән белгілі бір әлеуметтік-саяси жағдайлардың тұжырымдамасы жасалады. Сонымен қатар, постколониалдық схемалар мен постколониалдық қайта құрулардың салдары болған «жарақатпен» жұмыс істеу тәсілі ретінде көркем әдебиеттің қалай қолданылатындығын дәлелдеймін.

Мақаланың өзектілігі бірнеше маңызды аспектілермен негізделеді: біріншіден, тарих пен әдебиеттегі оққылықтың орнын толтыру: зерттеу XIX ғасырдағы қызметі қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің маңызды аспектісі болып табылатын ақын-жыраудың шығармашылығына арналған. Ақын-жырау өз шығармалары арқылы мәдени және тарихи құндылықтарды қалыптастыруда тарихи жад рөлін атқарды. Екіншіден, қарулы күрес контекстінде алып қарастыру: зерттеу қазақтардың отаршылдыққа қарсы күресін білдіру және рефлексиялау құралы болған ақын-жырау мәтіндеріне бағытталған. Бұл әдеби шығармашылықтың саяси және әлеуметтік-мәдени сын-қатерлер жағдайында қарсыласу формасы ретінде қалай қызмет еткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, лингвистикалық талдау және қарсылық тілі: мәтіндік талдауға назар аудара отырып, мақала қарсылықты білдіру үшін ақын-жырау қолданатын тілдік стратегиялар мен айшықты тілдік өрнектерге назар аударады. Бұл мәдени қарсылықтың ерекше аспектілерін және тілдің азаттық күрес құралына айналу жолдарын аша алады. Төртіншіден, теориялық құрылымдарды (фреймворктарды) қолдану: мақала мәтіндерді талдау үшін постколониалдық және постструктуралистік теориялық құрылымдарды қолдануға талпыныс жасалған. Бұл XIX ғасырдағы қазақтардың әдеби мұрасын қазіргі заманғы теориялар тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді, осылайша зерттеу саласын кеңейтеді. Бесіншіден, ақын-жырау мәтіндерін зерттеу Қазақстандағы XIX ғасырдың әлеуметтік-мәдени контекстіне қарауға мүмкіндік береді. Бұл қоғамдық және саяси оқиғаларды талдауды, сыртқы күштердің сол өңірге және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы әсерін қамтылады. Қарсылық тіліне мәтіндік талдауға назар аудара отырып, мақала ақын-жыраудың қарсылықты білдіруге пайдаланатын тілдік стратегиялары мен ұғымдарға назар аударады. Бұл қазақтардың ұлт-азаттық күресінің - мәдени қарсылықтың бірегей аспектілеріне назар аударуға жетелейді.

Осылайша отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін зерттеу және дереккөздердің лингвистикалық талдауын қолдану арқылы, қазақтардың орыс отаршылдық саясатына қарсылығын тіл арқылы білдіру тәсілдерін көрсете алады.

Қазақтардың Ресей империясына қарсы отаршылдыққа қарсы күресі контекстінде лингвистикалық талдау туралы айтқанда, бұл мәтіндердің, сөйлеудің және басқа да лингвистикалық элементтердің тілдік аспектілерін зерттеуді білдіреді.

Материалдар мен әдістер. Ақындар шығармашылығындағы азаттық күрестің көрінісін зерттеу сол мәтіндерді, сондай-ақ оларды құрастыру контекстін талдау үшін әртүрлі әдістерді қолдануды қамтиды. Міне, осы тақырыпта төңірегінде қолдануға болатын зерттеу тәсілдерінің бірнешеуін атап өтуге болады.

Әдеби-сыни әдіс азаттық күресімен байланысты бейнелерді, рәміздерді және метафораларды бөліп көрсете отырып, құрылымды, стильді және тілдік ерекшеліктерді зерттеу үшін қолданылады. Тарихи талдау шығармаларды қазақтардың тәуелсіздік үшін күресінің контекстінде қарауға көмектеседі, ал әлеуметтік-мәдени тәсіл тілдік тәжірибелер мен әлеуметтік-мәдени орта арасындағы өзара байланысты анықтауға септігін тигізеді.

Ресей империясы контекстіндегі ақындар шығармашылығындағы отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін зерттеу теориясы мен әдіснамасы әртүрлі тәсілдерге негізделуі мүмкін. Біздің ойымызша, осы зерттеу аясында төмендегі бірнеше негізгі теориялық және әдіснамалық аспектілерді ескерілді. Бірінші, постколониализм теориясы болып табылады: отарлық құрылымдардың оларға тәуелді халықтардың тілі мен мәдениетіне әсерін зерттеуге баса назар аударылады. Бұл отаршылдық "мұраның" лингвистикалық тәжірибеде қалай көрінгенін талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау.

Гаятри Спивак [1] пен Эдвард Саид [2] сияқты зерттеушілер постколониалдық теорияларға және оларды отаршылдыққа қарсы қозғалыстарды талдау үшін қолдануға баса назар аударды. Э.Саид "Ориентализм" ұғымын енгізді, ол оны шығыс мәдениеттері туралы басым идеяны құрастыратын және бекітетін билік жүйесі ретінде қарастырды. Эдвард Саид өзінің негізгі еңбегінде батыстық интеллектуалдар мен ғалымдардың шығыс туралы стереотиптер мен түсініктерді қалай қалыптастырғанын талдайды. Гаятри Спивак пен Эдвард Саидтың мақалалары "Postcolonial Studies" және "Cultural Critique" сияқты академиялық журналдарда жарияланған. Мысалы, Спивак постколониалдық көзқарас отаршылдыққа қарсы ұмтылыстар нәтижесінде өзгерістің мәдени және жеке басын қалай жасыра алатынын талқылайды.

Ахилл Мбембе [3], басқалармен қатар, оны "теория" деп атауды асыра сілтеу деп санайды. Ол бір жағынан отаршылдыққа қарсы және антиимпериалистік күрестен, екінші жағынан батыс философиясының мұрасынан және еуропалық гуманитарлық ғылымдарды құрайтын пәндерден туындап отыр деп санайды. Сондықтан бұл ой ағымына ерекше бөліп көрсете отырып, балама әдістер ретінде мәселені зерттеуге үлкен үлес қосқандығын атап өтті.

1869-1870 жылдардағы қазақ көтерілісін зерттеуге постколониалдық және постструктуралистік теорияларды қолдану осы тарихи оқиғаның әлеуметтік-мәдени және саяси аспектілерін талдауды бере алады. Эдвард Саидтың "Ориентализмін" туралы Батыстық идеялардың қазақтар мен олардың мәдениеті туралы идеялары көтеріліске қалай әсер еткенін талдауға қолданылуға болады. Билік пен білімнің отарлық динамика контекстінде қалай қалыптасып құрылымдалғанын және бұл қазақтардың мәдени бірегейлігін қалыптастыруға қалай әсер еткенін қарастыратын боламыз.

Эдвард Саидтың постколониалдық әдеби теориясы аясында XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэзиясын зерттеу арқылы әдеби туындылардың отарлық жүйенің ұжымдық санаға әсерінің күрделі динамикасын түсінуге бағытталған терең талдау болып табылады.

Бұл тұрғыда Э.Саидтың еңбегі сол өлеңдердегі қарулы күрестің айқын көріністерін ғана емес, сонымен қатар шығыстануға және «Басқаның» қалыптасуына байланысты нәзік нюанстарды ашуға арналған. XIX ғасырдың ақындары отаршылдық жағдайында өздерінің ұлттық бірегейлігін түсініп, өз туындыларына қарсылық, бостандық және тәуелсіздікке ұмтылу тақырыптарын қойды.

Эдвард Саид поэзияны дәуірдің шындығын бейнелеп қана қоймай, сонымен бірге қоғамдық пікірді белсенді түрде қалыптастыратын дискурстың бір түрі ретінде қарастырады. Ақындар күрестің шежірешісі ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейліктің сәулетшісі болды. Постколониалдық контексте поэзия - ұлттың өзін-өзі тануы мен бостандыққа ұмтылуын білдірудің ажырамас құралы ретінде әрекеті болды деп тұжырымдаймыз.

Постколониалдық әдеби теория аясында поэтикалық тілді талдау терең семантикалық қабаттарды ашуға және метафораларда, бейнелерде және поэзия құрылымында кодталған қарсылықты елестетуге мүмкіндік береді. Ақындар тілді ұлттық аспектілерді жеткізу құралы ретінде және сонымен бірге мәдени отарлауға қарсы тұру құралы ретінде шебер қолданды.

Осылайша, XIX ғасырдағы қазақ ақындарының өлеңдерін постколониалдық талдау олардың ұлттық әдеби мұраға қосқан үлесін атап қана қоймай, олардың ұжымдық жад мен бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін де көрсетеді. Осы ұстанымды пайдалана отырып, біз әдеби шығармашылықтың отаршылдық сын-қатерлерге қалай жауап бергенін және турбулентті тарихи өзгерістер-трансформация дәуірінде қарсылаудың тиімді құралына айналғанын тереңірек түсіне аламыз.

Кейбір зерттеушілер Эдвард Саидтың идеяларын түсіндіруде бағдарламалық ұлтшылдықты [4] бірнеше рет атап өтті, сынға алды және теориялық тұрғыдан негіздеді. Мысалы: поляктардың «тәуелділік теориясына» (*studia postzależnościowe*) немесе Александр Эткиндтің [5] Ресейдің ішкі колонизациясын зерттеуге тән бір мәдени дәстүрге шоғырланған бағыттардың әдіснамасында постколониалдық ұлтшылдықтың қандай дәрежеде бар екенін әлі мұқият талдау керек.

Дегенмен, постколониалдық сын бірнеше деңгейде жұмыс істейтігін қарастырып көрейік. Бір жағынан, «Ориентализмдегі» Эдвард Саид сияқты, ол отаршылдық прозаны деконструкциялайды: яғни империялық жоба негізінде жатқан психикалық көзқарас, символдық формалар мен идеялар сияқты құрылымдық бөліктер арқылы талдайды. Сондай-ақ, бұл прозаның бұрмалану әлеуетін ашады - бір сөзбен айтқанда, өтірік қоры және қиял-ғажайып функциялардың салмағы, онсыз отаршылдық Тарихи билік жүйесі ретінде жұмыс істей алмады. Осылайша, ол еуропалық гуманизм деп саналатын нәрсенің колонияларда екіұштылық, түсініксіздік және шындыққа пародия ретінде қалай көрінетінін көрсетеді.

Эдвард Саидтің түпдереккөздерді талдаудың әдіснамасы [2] бастапқы дереккөздерді сыни талдау үшін қолданылады. Бұл колониялық дискурстан туындаған тарихи құжаттардағы мүмкін, ықтимал бұрмалаушылықтарды анықтау үшін маңызды. Эдвард Саидтің әдіснамасы тарихи құжаттарға саналы түрде қараудың қажеттігін баса көрсете отырып, түп деректерді сыни талдауға ықпал етеді. Бұл колониялық дискурстың отаршылдыққа қарсы күресті қалай қабылдағанын және қандай идеологиялық ауытқулар туындағанын көруге мүмкіндік береді. Шынында да, отарлау жүйесі ешқашан өзі және басқалар туралы жалған шындыққа жанаспайтын айтуды тоқтатқан емес. Франц Фанон "Қара тері, ақ маскалар" [6] кітабында анық түсіндіргендей, отарлаушыларды нәсілдік кемсіту процедуралары осы екіжүзділік пен жалған экономикасының қозғаушы күші болды. Постколониалдық ойлауда нәсіл - еуропалық гуманизмнің шеңберінде жабайы аймақ болып саналады. Постколониалдық ойлау сол жабайы аймақтағы «жабайы аңның» қаңқасын бөлшектеуге, оның сүйікті мекендейтін жерлерін жоюға бағытталған. Неғұрлым радикалды түрде ол «хайуан, аң» режимінде өмір сүрудің нені білдіретінін, қандай өмір ұсынатынын және адамдар қандай өлімнен ажал құшатынын білуге тырысады. Бұл еуропалық отаршылдық гуманизмде бейсаналық өзін-өзі жек көру деп атауға болатын нәрсе бар екенін көрсетеді. Жалпы нәсілшілдік және әсіресе отаршылдық нәсілшілдік-бұл өзін-өзі жек көрудің екіншісіне ауысуын білдіреді.

Жалпы нәсілшілдік пен отарлық нәсілшілдік, атап айтқанда, өзіне деген жек көрушіліктің «Басқаға» ауысуын білдіреді. Фанон теориясын қолдану қазақтардың колонияға қарсы күреске қатысуының психологиялық аспектілеріне тереңірек көзқарас бере отырып, ұлттық сана эволюциясының негізгі кезеңдерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы: поляктардың «тәуелділік теориясына» (*studia postzależnościowe*) немесе Александр Эткиндтің [7] Ресейдің ішкі колонизациясын зерттеуге тән бір мәдени дәстүрге шоғырланған бағыттардың әдіснамасында постколониалдық ұлтшылдықтың қандай дәрежеде бар екенін әлі мұқият талдау керек.

Колониализмге қарсы танымал өкіл Франц Фанон қара нәсілділерді Еуропа қалаларының қоғамына кіріуге мәжбүрлеу және бұл әрекеттердің сәтсіздігін үнемі еске салу арасындағы қақтығысты атап көрсетеді: «Францияға келген қара адам картинкалар "р" дауысын жұтып жатыр деген аңызды өрескел жоққа шығарады. Ол өзін-өзі күшпен мәжбүрлеп, өзімен-өзі ашық қақтығысқа түседі. Ол «р» деген сөзді жай ғана емес, оған баса назар аудара бастайды. Тіпті айналасындағылардың ең елеулі реакцияларын жасырынып бақылап, өз даусын тындап, өз тіліне сенбей, - қаншалықты жалқау орган! - деп, ол өз бөлмесінде тығылып, дұрыс дикция жасауға тырысып, сағаттап дауыстап оқитын болады». (Франц Фанон. «Қара былғары, ақ маскалар».)

Фанонның «қара нәсілділердің жаны - ақ нәсілді адамдар жасаған артефакт» идеясы шын мәнінде постколониализмнің негізін қалаушылар Эдвард Вади Саид, Гаятри Чакраворти Спивак және Хоми Харшеджи Бхабханың [8] (Баба) басты тезисіне айналады. Бұл авторлардың өмірбаяндары өзара және олардың жұмыстарының теориялық негіздерімен үндеседі. Әдетте, конвенционалды тұрғыдан оларды қосарланған бірегейлік арқылы ұсынамыз: палестиналық, үнді-американдық, үнді-ағылшын (*Palestinian-American, Indian-American* және *Indian-English*). Олар батыс университеттерінде білім алған «ақ емес нәсілді» интеллектуалдар ретінде бір мезгілде инсайдерлер мен аутсайдерлер болды, ал әдебиеттану мамандығы олардың жұмыстарының басты фокусын айқындады: тіл, дискурс (бір нәрсе туралы айтудың белгілі бір тәсілі), мәтіндер [9].

Хоми К. Бхабха "The Location of Culture" [10] атты еңбектерінде "Үшінші кеңістік" ұғымына жүгінеді — мәдениеттер қиылысатын және бірегейліктің жаңа формаларын жасайтын орын делінеді. Ол мәдени ассимиляция мен трансформация процестеріне жаңа көзқарас ұсынады. Мысалы «Үшінші кеңістік» ұғымы тұжырымдамасын отаршылдық контекстіндегі мәдени ассимиляция процестерін талдау үшін

қолдануға болады. Әр түрлі мәдениеттермен, соның ішінде орыс мәдениетімен өзара әрекеттесу қазақтардың мәдени тәжірибесі мен жеке басының өзгеруіне қалай әсер еткенін зерттеуге болады.

Постструктурализмнің негізгі идеяларын қарсылық тілін зерттеуге қалай қолдануға болады? Жалпы постструктурализм белгілі бір біртұтас, тұрақты құрылым идеясынан бас тартып, мән-мағынаның әртүрлілігі мен өзгергіштігін мойындайды. Ол тілді, билікті және әлеуметтік-мәдени құрылымдарды түсінудегі ыдырау және деконструкция процестеріне баса назар аударады. Мысалы, Жак Деррида ("Письмо и различие"), Мишель Фуко ("Надзор и наказание", "Археология знания"), Ролан Барт ("Смерть автора") және басқалар.

Хобсбаумның ұлтшылдық теориясы қазақтардың ұлттық бірегейлігі қалай қалыптасқанын және оның отаршылдыққа қарсы күрес барысына қалай әсер еткенін анықтайды.

Бенедикт Андерсон [11] тұжырымдаған ұлтшылдықтың әдеби теориясы аясында XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэзиясын зерттеу осы ақындардың өз өлеңдері арқылы ұлттық бірегейлікті қалай белсенді қалыптастырғанын және олардың шығармашылығы отаршылдық сын-қатерлер жағдайында ұлттық қарсылық қауымдастығының қалыптасуына әсер еткенін түсінуге бағытталған терең талдау ретінде құрылған.

Андерсон теориясын XIX ғасырдағы поэзияны талдауға қолдану ақындардың әдеби мұра мен тілмен қалай қарым-қатынас жасағанын анықтауға, ұлттың қоғамдық қиялын қалыптастыруға ықпал еткен мифтер мен бейнелерді жасауға мүмкіндік береді. Олардың жұмысы тарихи "дауылдардың" сәттерін көрсетіп қана қоймай, қоғам өзінің ұлттық жанын көрген айна ретінде қызмет етті.

Поэзияда көрсетілген ұлттық бірегейлік мәдениетке тән тілді, бейнелерді және белгілерді қолдану арқылы ерекшеленетін әдеби шығармашылықтың негізгі элементіне айналады. Ақындар ұлт пен оның тарихы туралы ұжымдық идеяларды белсенді түрде қалыптастырды, ұлттық мотивтерді поэтикалық дискурста енгізді және осылайша қоғам мүшелерін ортақ құндылықтар төңірегінде шоғырландырды.

Андерсонның теориясы поэзияның ұлттық қарсыласу қауымдастығының қалыптасуына қалай әсер еткенін де ашады. Ақындар "ойдан шығарылған қауымдастықтың" құрылысшылары ретінде әрекет етіп, халықты отаршылдыққа тәуелділікке қарсы тұруға шабыттандырған ортақ ұлттық тарихты құруға мүмкіндік берді.

Осылайша, ұлтшылдықтың әдеби теориясы қазақ ақындарының өлеңдерінің ұлттық сананы қалыптастыруға және олардың шығармашылығының әлеуметтік-саяси контекстпен қалай белсенді өзара іс-қимыл жасағанын түсінуге әсерін ашуға, қазақ ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы мен нығаюына ықпал етуге бағытталған.

Лингвистикалық антропология тәсілі арқылы мәдениет және әлеуметтік тәжірибелер контекстіндегі тілді зерттеуге, тілдік формалардың жеке аймақтық бірегейлік пен мәдени құндылықтарды білдіру мен қалыптастыруға қалай қызмет ететінін талдауға болады.

Әлеуметтік-мәдени талдауы әдіснамасы пайдаланады. Бұл тәсіл мәдени ерекшеліктердің колонияға қарсы күрес кезеңінде әлеуметтік және саяси өзгерістермен қалай өзара іс-қимыл жасағанын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіснамасы бойынша жүргізілген әлеуметтік-мәдени талдау мәдени ерекшеліктердің қазақтардың қарсылығына қалай әсер еткенін түсіну үшін маңызды болып табылады. Әдіснама әлеуметтік және мәдени тәжірибедегі өзгерістер колонияға қарсы қозғалыс процестерін қалай көрсететінін анықтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік-мәдени талдауды тілді, дінді, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді қоса алғанда, күрестің әлеуметтік-мәдени аспектілерін қарсылық пен бірлікті қалыптастыру құралы ретінде зерттеуде қолданатын боламыз.

Мақаланың әдіснамасы бөлімінде мынадай тәсілдерді пайдалана отырып, терең талдау жүзеге асырылады: Тарихи талдау бойынша қазақтардың отаршылдыққа қарсы қарулы күресіне тарихи шолу жасалуы шарт: оқиғалардың хронологиясы жоғарыда аталған теориялық және әдіснамалық аспектілерді ескере отырып, неғұрлым егжей-тегжейлі талдауға ұшырайды. Бұл әдіснама оқиғалардың хронологиясын қайта құруға ғана емес, сонымен қатар қазақтар қоғамындағы құрылымдық өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Империялық басқарудың әлеуметтік институттарға және ұжымдық қарсылықты қалыптастыруға ұзақ мерзімді ықпалына баса назар аударылады. Отаршылдыққа қарсы күрестің контекстік және құрылымдық аспектілерін ескеретін осы әдіснамасы қолданылады. Бұл тәсіл империялық басқарудың ықпалымен қазақтардың қоғамындағы ұзақ мерзімді өзгерістерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Әдеби талдау дегеніміз: қазақ ақындарының поэтикалық мәтіндерін зерттеу қарулы күреспен тығыз байланысты бейнелерді, нышандарды және стильдік сипаттамаларды бөліп көрсетуге бағытталған терең әдеби талдауды білдіреді. Талдау әскери жанжалдардың физикалық мәнін ғана емес, сондай-ақ тәуелсіздік

үшін күрестің эмоционалдық, психологиялық аспектілерін жеткізу үшін авторлар қолданатын поэтикалық тәсілдерге назар аударады.

Өлеңдердің құрылымдық талдауы әскери оқиғалардың шиеленісі мен динамикасын көрсететін композиция, рифма, метр және басқа да формальды элементтердің ерекшеліктерін айқындайды. Әр түрлі ақындардың өлеңдерін салыстырмалы зерттеу жалпы тақырыптар мен мотивтерді, сондай-ақ әрбір ақынның қарулы күресті сипаттау тәсілінің жеке ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Поэзиядағы бейнелер мен нышандарды талдау соғыс пен қарсылыққа байланысты метафоралар мен аллегорияларды анықтауға бағытталған. Кейіпкерлер, табиғат, қару сияқты поэтикалық бейнелер тек әдеби құрылымдарға ғана емес, сондай-ақ ұлттық қарсылықпен байланысты терең мағыналық қабаттарды жеткізудің қуатты құралдарына айналады.

Контекстуалдық «мәнмәтіндік талдау: контекстуалдық талдауды кеңейту өлеңдер пайда болған және дамыған тарихи және мәдени ортаны қарауды қамтиды. Тарихи контексті зерттеу поэзияға қандай нақты оқиғалар мен сын-қатерлер әсер еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Мәдени талдау қазақ ақындарының ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді өз туындыларына қалай салғанын айқындайды.

Әлеуметтік контекст қоғамдық өзгерістердің поэзиялық дискурсқа әсерін талдау үшін маңызды. Қарулы күресті көркемдік тұрғыдан қабылдауға нақты қандай әлеуметтік және саяси факторлар әсер етті? Әлеуметтік-мәдени ортаның қандай аспектілері лексиканы, тақырыптар мен стильдік тәсілдерді таңдауға әсер етті?

Әдеби және контекстуалдық талдаудан басқа зерттеудің басқа әдістері:

1. Семиотикалық талдау: неғұрлым кең мәдени жүйенің бөлігі ретінде өлеңдегі белгілер мен символдарды зерделеу.

2. Рецептивті талдау: поэзияның аудиторияға әсерін, оны қабылдауын және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге реакциясын бағалау.

3. Бейнелерді контекстік талдау: егер поэтикалық мәтіндерге иллюстрациялар қолжетімді болса, қарулы күрес контекстінде мағыналарды берудің тағы бір тәсілі ретінде көрнекі элементтерді зерделеу.

Бұл әдістерді біріктіру XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэзиясының әлеуметтік-мәдени контекспен қалай өзара іс-қимыл жасағанын және ұлттық қарсылықтың қарулы күресті қалай бейнелегенін неғұрлым толық және терең түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі отаршылдыққа қарсы дискурсты зерттеу осы дискурстың тілдік аспектілерін неғұрлым толық және терең талдауға мүмкіндік беретін әртүрлі әдіснамалық тәсілдерді қолдануды болжайды. Қазақ тіліндегі отаршылдыққа қарсы дискурсты зерттеуде қолданылатын бірнеше негізгі әдіснамалық тәсілдерді қарастырайық.

Бірінші тәсіл - сыни дискурс - талдау. Бұл әдіс отаршылдыққа қарсы дискурстың қалыптасуы мен көрінуіне ықпал ететін тілдік құрылымдарды анықтау үшін арнайы әдістерді қолдануды қамтиды. Күштік қатынастар мен идеологиялық аспектілерді анықтау мақсатында тілдік бірліктер ғана емес, олар қолданылатын контекст те талданады.

Екінші тәсіл - этнографиялық әдіс. Бұл әдіс мәдени және әлеуметтік жағдайлар контекстінде тілдік тәжірибелерді зерттеу үшін этнографиялық әдістерді қолдана отырып зерттеу жүргізуді қамтиды. Бұл тілдің отаршылдыққа қарсы дискурстың қалыптасуына әсер ете отырып, мәдениетпен және әлеуметтік нормалармен қалай әрекеттесетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Үшінші тәсіл - әдебиетті сынау және мәтіндік талдау. Мұнда тек лексикалық және грамматикалық аспектілерді ғана емес, сонымен қатар отаршылдыққа қарсы ұстанымды білдіру үшін қолданылатын стилистикалық және риторикалық тәсілдерді ескере отырып, қазақ ақындарының әдеби шығармаларына егжей-тегжейлі талдау жүргізіледі.

Төртінші тәсіл - тілдік материалдарды мазмұнды талдау. Бұл әдісті қолдана отырып, отаршылдыққа қарсы контексте белгілі бір терминдерді, лексиканы және тіл құрылымдарын қолдану зерттеледі. Тенденциялар мен ерекшеліктерді анықтау үшін тілдік материалдардың мазмұны талданады.

Бесінші тәсіл - ауызша халық шығармашылығын зерттеу. Өндер мен ертегілер сияқты ауызша халық шығармашылығы зерттеушілерге отаршылдыққа қарсы контекстке байланысты Мәдени мұра мен тілдік ерекшеліктердің терең қабаттарына енгуге мүмкіндік беретін лингвистикалық талдаудың бастапқы көзі ретінде қарастырылады.

Алтыншы тәсіл - компаративті лингвистикалық талдау. Тілдің лингвистикалық ерекшеліктерін әртүрлі контексттерде, соның ішінде отаршылдыққа дейінгі және кейінгі-отарлық кезеңдерде салыстыру отаршылдыққа қарсы идеялардың лингвистикалық құрылымы мен көрінісіндегі өзгерістерді көрсетеді.

Бұл әдіснамалық тәсілдер зерттеушілерге қазақ тіліндегі отаршылдыққа қарсы дискурсты тереңірек түсінуге, оның тілдік, мәдени және әлеуметтік аспектілерін ашуға арналған құралдар жиынтығын ұсынады.

Берілген контексте лингвистикалық талдаудың бірнеше аспектілері:

Отаршылдыққа қарсы күрес контекстіндегі лингвистикалық талдау тілге қарсылық құралы және отаршылдыққа қарсы идеяларды білдіру құралы ретінде еруге мүмкіндік береді. Бұл қазақтардың орыс отаршылдық саясатына наразылығын қалыптастыру және білдіру үшін тілді қалай қолданғанын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Осы теориялық және әдіснамалық тәсілдерді бірлесіп қолдану тілдің отаршылдыққа қарсы дискурс пен отаршылдық саясатқа қарсы тұру құралына айналуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақтың төл мәдениеті - әдебиетінің тамаша үлгісі ақын-жыраулар шығармашылығы. Өкінішке орай, күні бүгінге дейін, тарих ғылымында халық ауыз әдебиетінің, соның ішінде халық ақындарының тарихи жырлары тарихи деректік-ақпарат көзі ретінде ескерілмей келді. Сондықтан Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы болған, соны жырлаған ақын-жыраулардың еңбектері айтылмай, жете зерттелмей қалып келді.

Ал, кейбір таралуы шағын әдебиет танушылар арасында ғана жарық көрген жарияланымдарда олардың шығармашылығының тек көркемдік жақтары зерттелініп, отаршылдыққа қарсы күрестің саяси мәніне жеткілікті орын берілмей келді.

Сонымен «Далалық облыстарды басқару жөніндегі уақытша ереженің» енгізілуіне қарсы басталған көтеріліс қазақ ұлтының тарихындағы ірі, елеулі уақиғалардың бірі. Ол - қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары тарихында өзінің қатарына Орал облысындағы Жамансай шатқалында жиырма мыңдай сарбаздардың жиналуымен ерекшеленеді. Бұған XIX ғ. екінші жартысынан бастап күшейе түскен отарлық езгінің ықпалы зор болды.

Зерттеу нәтижелері. Көшпенділер тарихына үлкен бетбұрыс жасаған патша үкіметінің бұратана халықтарды басқарудың жаңа заңы туралы хабар, ел ішінде үлкен дүрбелең әкелді.

Жаңа реформа халықтың басына төнген қасірет жайлы, «Ереженің» қазақ қоғамының дәстүрлі саяси - әлеуметтік институттарына қарама-қайшы тұстары сол кезеңдегі көтеріліс болған өлкедегі ақын-жыраулардың шығармаларынан көрініс тапты. Осы өлкенің перзенттері отарлық құрылыстың тепкісін бастарынан өткізген М.Мөңкеұлы (XIX ғ.), Сүгір Мырзалыұлы (XIX ғ.) мен Шыныяз Шонайұлы (XIX ғ.), С.Мырзалыұлы 1968-1869 жылдардағы «Ереженің» өмірге енгізілуіне байланысты дүниеге келген «Болғанда ханың қазық, биің арқан» деп басталатын өлеңі мен «Ауа бір көштік бір күнде» шығармасы, ал екінші Шыныяз ақынның «Жаңа низам» поэмасы мен «Жебесі шыны болаттан садағымның» өлеңдері бар.

Сүгір Мырзалыұлының патшаның жарлығына көнбей елде көтеріліс болған кезде шығарғаны:

Болғанда ханың қазық, биің арқан, Штатқа [13] көндірді орыс жұрты тарпан. Көндім деп Штатына қол қойған соң, Бұрынғы сағынарсың күнді дархан.

Ақын көшпелі өркениетке тән болған мемлекеттік биліктің хандық билеу түрін аңсайды. Бұл жерде хандық билеу құрылымы - қазақ халқының тәуелсіздігінің белгісі ретінде қарастырылады. Бұл жерде "биің -арқан" сөз тіркесі: ханның арқа сүйеуі болған билер қатысты теңеу ретінде қолданылған. Ол ханды халықтың қазығы – тұғыры, ал билер сол қазықты берік ұстап тұратын арқасы- тірегі деп санайды.

«Бұрынғы сағынарсың күнді қазақ, Сипалап қарайды мінді қазақ. КӨНДІМ деп Штатына қол қойған соң, Байлады көмекейден тілді қазақ. Құдай бір, құран шын, пайғамбар хақ, Сақтап бақ шамаң келсе дінді қазақ.

Болды мұның түбі әлде қандай?

Кесіліп екі қарын сыйды қазақ» [12].

Мәтінде "Бұрынғы сағынарсың күнді қазақ" (Сенің ата-бабаларың - қазақ, соңында еркін мемлекет болды) сөзі арқылы өткен тарихи кезеңге деген аңсау - ностальгия бар. Жаңа "Ережеден" - халық Штат деп атап кеткен мін іздейді. Жаңа заңға көніп (қабылдап), қол қойсаң соң тілін кесіліп, көмекейің байланып кіріптар күйге түсетіндігін ескертеді.

Бұл шумақтағы "Құдайбір, құран шын, пайғамбар хақ" деген өлең жолдары сол кездегі көтерілістің діни мотивтерін анықтауда маңызды орын алады. Бұл сөздер қазақ халқының рухани өміріне терең бойлап, діни сенім мен рухани құндылықтарының ажырамас байланысынан хабардар етеді. Олар бір Құдайды, Құранның қасиеттілігін және пайғамбардың әділдігін ғана мойындамайды, сонымен бірге ұжымдық бірегейлікті қалыптастыру үшін осы рухани принциптердің сақтап қалудың маңыздылығын паш етеді.

Бұл үзінді діни нанымдарды құрметтеуді ғана емес, сонымен бірге бұл принциптердің ұлттық мәдениет пен тарихтың тамыры екенін көрсетеді. Бұл тұрғыда дін рухани бірлік пен дәстүрдің негізін құра отырып, қазақ халқының өткені мен бүгінінің ажырамас бөлігіне айналады.

Патша үкіметінің реформалары қазақтарды әлеуметтік-экономикалық тұтастырығынан ғана айырып қойған жоқ, сонымен қатар дін мәселелерінде қағажу көрсетіп, мәдени-тұрмыс дәстүрлеріне қайшы келгендігін жырлайды. Шыныяз ақын өзінің «Жаңа низам» атты поэмасында:

"Жем, Сағыз, Байұлының аңғары еді, Арқада киік құлан аң бар еді.

Қазақта түрлі сондай заң бар еді,

Пайдасын астананың көздейтұғын,

О күнде ханнан соңғы би бар еді. немесе,

Жоқ еді мұндай әдет хан барында,

Жазылды өлі-тірі бір қағазға, осы бір жаңа Штаттың салдарында" [12] деген жолдарда «Ереженің» қазақтардың дәстүрлі әдет заңына қарама-қайшы баптарын сынайды. Сөйтіп, «Ереженің» отаршылдық тәртіпті бейнелейтін тұстарына қазақтардың өздерінің көзқарастары тұрғысынан қарауға мүмкіндік береді.

Өзіне дейінгі ақын-жыраулар сияқты С.Мырзалыұлы мен Ш.Шонайұлы да отаршылдыққа қарсы жырлаған өлең шумақтары арқылы сол кездегі халық наразылығын тудырған себептерді, замана қайшылығын нақты бейнелейді. Он үйлік, елу үйлік штат болып, Байқасам келіспейді істің жөні.

Шыныяз ақынның «Жебесі шыны болаттан садағымның, әдеті бұзылулы қазағымның» деп басталатын жоғарыда аталынған поэмасында «әлеумет құлақ салып тындасаң түрінен хабар беремін заманымның» деп тындаушысын өзіне шақырады. Сөйтіп, патшалық отарлау саясатының салдарынан қалай Кіші жүз жерінің «кенедей бірден - бірге кішірейгейдігін, сөйтіп, «асар тау кетер қоныс, қалмағанын, бір қойдың құнын сұрап ала алмайтын, бөстек тонның құнындай» мүшкіл халде отырған қазақ халқының жағдайынан хабардар етеді. Ал Сүгір былай дейді:

«Бұл орыс ең әуелі елінді алды.

Бастаған қара нардай ерінді алды.

Сырынды білгеннен соң байқап қарап,

Түгі алтын қоныс еткен жерінді алды.

Тұрбана салғырт ақша және салды,

Болғасын тіске жұмсақ ала салды,

Қоныстан аумасын деп қыран қылып,

Бір жерден қозғалмайтын қала салды» [12].

Осылайша, көтеріліс кезіндегі «Ережеге» деген қазақтардың теріс көзқарасын тағы да мынандай шумақтармен нақты бейнеледі:

Қазақты Штат құрып таластырды,

Салам деп «Заң-законға» адастырды.

Тимеген жүген-құрық асау едік,

Кигізіп басқа нокта жанастырды [12].

«Уақытша ереже» жайлы хабар шығысымен-ақ, ел ішінде басталған дүрбелеңді, ел іргесінің бұзылып, ауа көшуін баяндайтын Сүгір ақынның «Ауа бір көштік бір күнде» өлеңі. Онда қазақтардың туған ҚОНЫСЫН тастап шығуына қандай себептердің түрткі болғандығын баса көрсетеді.

Марқадам таба алмады елің кетіп, Тентек пен ел бүлінді телін кетіп. Үш теңге жарымнан соң салғырт жоқ деп, Алдады бізді орыс желіндетіп.

Қызыл лауатқа [13] салғырт салды, Шығынын қайта-қайта тебіндетіп. Өсіріп салғырт салды қызыл үйге, Қазақтың ісін салды сиез биге.

Бас пенен малдан есеп сұрағансың,

Қауіп еттік түсерміз деп қандай күйге [12].

Бұл жерде сөз 1869 жылы көтеріліс кезінде Ішкі ордадан жиналған 400 түйе туралы болып отыр. Орыс отрядтарын лаулықпен қамтамасыз ету үшін қазақтардан тегін заттай алынатын салық, түріне Ішкі ордада қарсылықтар байқалған еді. Соған қарағанда ақынның өзі түбі Ішкі ордадан шыққан ба деп топшылауымызға негіз бар сияқты. Бір тайпалық бірлестікке жататын Кіші жүз рулары үш әкімшілік бірлестікке бөлініп кетті. Онымен қоймай, олардың әрқайсысында жаңа басқару тәртібі әр түрлі мезгілде енгізілді.

Соған қарамастан ақынның айналасындағы өз руластарының басындағы тауқыметін жырламай қала алмағандығын көреміз. Аңдап қарасаңыз, шынында да, 1869 жылғы «Ережені» енгізуден Ішкі (Бөкей)

орда мен Маңғыстау түбегіндегі адайлар қалыс қалды. Бұл - «Бөліп ал да, билей бер» саясатының айқын көрінісі. Ішкі орданың 1872 жылы Астрахань губерниясына, ал Маңғыстау приставствосының 1870 жылы Кавказ әскери округы қарауына берілгендігі мәлім. Ал, Орал, Торғай облысына кірген қазақтар Орынбор әкімшілігінің құзырында қалдырылды.

Есептеп ақша салды лауатқа,
Туған, өлген спискілеп салды қатқа.
Қор болдың алалықтан сорлы қазақ.
Бұрыңғы жоқ ортаңызда мінген таққа.
Басынан хан кеткен соң, ерік кетті.
Ішіне орыс билеп еніп кетті,
Қор болды ханынан соң

Бұрыңғы қазақшылық заңынан соң» [12] деп, ақын қазақтың дәстүрлі ұғымы бойынша елдің ханының болуы атақ та емес, лауазымда емес, ең алдымен этикалық статус, елдік рәсімінің елеулі бір айғағы болғандығын тағы да паш етеді. Сондықтан да көтеріліс барысында хандар сайлау фактілері байқалады. Енді бір ерекше тоқталатын мәселе, Сүгір ақынның жырларындағы көтеріліс басшылары Жалмұхамет Рысқұлұлы молда мен тергеу құжаттарында алдыңғы орындарда аталатын Беркін Оспанов, Сейіл Түркебайұлы, Сареке Тұрлыбайұлы, Шемеш Сүтемгенұлы жайлы болмақ. Олар жеңілгеннен кейінгі халықтың ауа көшуін бастап шыққандардың қатарында айтылады.

Бағытын көшкен елдің жөндеймін деп,
Беркін би, Сейіл менен әмір болды,
Халыққа Жалмұхамед ауа берді,
Орыстың айтқанына сенбеймін деп,
Қонысты тастап көштік көрмеймін деп,
Орысқа көніп ақша бермеймін деп.
Сарекең Шемешпенен атқа мінді,
Тентекті теліменен тергеймін деп [12].

Сүгір өлеңдерін 1941 жылы жинаған Тәсекенов (есімі белгісіз) деген азаматтың айтуынша, «1867-1868 жылдары Кіші жүз еліндегі қазақтар орыс патшасына бағынбаймыз деп көтеріліс жасап, ақырында елдің бір қатарын алып, Бескала, Хорезм жаққа өтіп кеткен. Бір-екі жыл ел азып-тозып қайта «оралған көрінеді». Ал Жалмұғамбет Рысқұлұлы қасына 6-7 адамды алып, Ауғаньстанға барып кірген қазір ұрпақтары сонда көрінеді [14].

Бұдан әрі С.Мырзалыұлы Ресей патшасы алғырт-салғыртынан, жаңа заңнан үркіп көшкен қазақтардың жері-суын, ағайын-туысқанын сағынғанын төмендегідей жыр жолдарымен береді: «Аса бір көштік бір күнде, адыра қалғыр арқаның ...» - дей келе, туған жерін былай деп аңсайды:

Күз күзеп қонған жерім Дендер еді
Аралас Беріш деген елдер еді,
Тар жерге абайсызда шығып кеттік,
Табылмас енді бізге сондай орын
Тар жерге тұйықтадық таба алмай жөн,
Ойы сор, жыры сортақ Қаразымның (Хорезмнің-К.Е.) [12].

Одан әрі туған қонысты тастап шыққандардың Сағыз бен Жемді тастай отырып, тамыз айында құлазыған Үстірт шөлін кесе өтіп, ең қауіпті деген шыңырау Шыңнан асқан кездегі ауыр қиындық тауқымет жайлы: «Шыққанда Шыңның басы буалдырлы,

Буалдыр Шыңның үстін мұнар шалған» - деп суреттейді.

Сонымен Кіші жүз даласын тастап шыққандардың ішінде сұлтансық, маскара, тана рулары бар екендігінен мағлұмат беріледі. Сонымен қатар, бұған қосымша ретінде біз архив құжаттарына сүйене отырып, Орал облысынан Хиуа жеріне кеткендердің қатарында алаша мен байбақты рулары жиі аталатындығын байқадық [14]. Кейбір жағдайларда ақындардың өз руын баса көрсетулерін де аңғару қиын емес. Жолы қашық, шөл-шөлейтті жерлерге ауып барып, жат жұртта жүрген С.Мырзалыұлының өлең сарынынан енді өкініш сезімі, пессимизм аңғарылады. 1946 жылы Малабаев Рақым жинаған түпнұсқада (Ізмұқан Есжанұлының айтуымен) Сүгірдің елін сағынып жырлағаны былайша берілген... Біз кеттік абайсызда елден шығып, Қаз қонған бай тауықты көлден шығып.

Тамызда қызыл мұнар астық шөлге...
Жомарт елден мал тайса,
Екі қолын жаза алмас, адасқан қазда үн болмас [12].

Кейбір деректерде Орал облысынан Хиуаға қашқан қазақтардан тәркіленген мал-мүлікті сатудан барлығы - 4012 сом 30 тиын теңелген қаражат түскен. Көтерілісшілерді жазалауда ең алдымен олардың малдарыш тартып алу - қазақтардың шаруашылығының негізін шайқалты. Онымен қоймай, көтеріліс аяқталғаннан кейін, контрибуция түрінде әрбір көтеріліске қатысқан түтін басынан 1 сомнан айып салынып, нәтижесінде 2454 сом 61 тиын өндіріліп алынды [15].

«Алыс жер Үргеніш пен Бұқарды алды. Күн көріп жүруші еді мұнан қашқан Туысқан туғаныңды сағынарсың...

Бөлініп шетке шықсаң қарындастан» [12] - деп, «Жаңа низам» поэмасында Шыныяз Шонайұлы жырлағандай, міне, қазіргі кезде тарыдай шашылып, шетте жүрген қазақ диаспорасының сыртқа кету үдерісі, сонау патша үкіметінің Қазақстанды өзіне қосып, түпкілікті бағындыру кезеңінен басталғанын көрсетеді. Ал, Сүгір Мырзалыұлы болса, осы ауа көшудің себебі жайлы былай дейді:

Ұят етіп, бір алланы маңдай қойдық,

Қай жерде қаза жетсе өлмей ме деп,

Қонысты тастап көштік көрмеймін деп Орысқа көніп, ақша бермеймін деп [12].

Жоғарыда келтірілген үзінділер басқа жаққа ауғандардың жай-күйін суреттейді. Ал бұрынғы орындарында еріксіз қайтып оралғандардың жағдайы да нашар күйде қалды. Т.Седельников: «Бүлікшілдер оңтүстікке қашып кетісімен, басқалар үкіметке бас ұрып, бағынбай кеткендердің жайлауларын неленіп алды. Бір жаз бойы теңтіреп оралғандардың бүлікке дейінгі қоныстарын басқа рулар басып алды. Мысалы, табын руының Ойыл өзенінің жоғарғы ағысындағы жайылымдарын Әлімұлына беріліпті. Енді 3 болыстан тұратын табын руының бөлігі жер тапшылығын көруде еді. Бұл жер мәселесін ушықтыра түсті. Бұрынғы рулық ынтымақтың ізі де қалмаған» [16] - деп жазды. Шыныяз ақын осы жайтты өлең жолдармен былай бейнеледі: Атадан балаға орын қалып жүрген,

Айырылып дәулеті мен ақ қоныстан.

Қазақ көп осы күнде налып жүрген...

Ал Сүгір болса, бұған шетке кеткендердің көзқарасы тұрғысынан қарап, алдын - ала сезіп білгендерін байқатады:

«Кеткен ел қалғандарды «көнді» деді

Таба алмас қазақ жөнді енді...

Қазақтың «төбесіне түскен жай оғындай" әсер еткен «Жаңа ереже» қазақтардың ауа көшуін туғызып ғана қоймай, сонымен қатар көптеген қасіретті зардаптарды өзімен бірге ала келді. Солардың тағы да бірі - ру аралық тартысты ұшықтырып, сол арқылы адамдардың психологиясына кері әсерін тигізді. Осылайша ұлт тұтастығына мен бірлігіне нұқсан келтірілді. Бұл құбылысты кейіннен Б.Қаратаев «Қолжазбасында» былай деп сипаттады:

«Сөз жоқ, біршама ғасырға созылған отаршылдық тәртіп, қазақтардың бойында құлдық психологияны қалыптастырды [17], 1869 жылғы көтерілістен кейінгі жеңілген халықтың жағдайы осы үдерістің қалыптасуына түрткі болған сияқты.

Қайырылып ел қонысқа келгеннен соң.

Ішінен би түзетті Штат бастап, Ұстатып азаматты қойдай тізіп,

Қорқытты әуелгіде көзді жасқап [18].

«Қазақты айдауына жүретін, айтқанына көнетін» құлақ кесті құлына айналдыру мақсатымен, патша үкіметі олардың ең басты тірегі – руынан алшақтап қол үзуіне мәжбүр ете бастады. Ұлт мәдениетінің көшбасында тұрған К.Кемеңгерұлы өзінің «Қазақ тарихынан» атты еңбегінде «үйездердің ашылуы, үлкен рулардың таралып, араларына жік туды. Сол жік 1868 жылдан кейін мүлдем алшақ кетті, кейбір болыстар сиырдың бүйрегіндей әр рудан құралып, рулар тозғындап кетті» [19] - дейді.

«Зар – заман» тақырыбын шыңына жеткізе жырлаған, қазақ поэзиясында өзіндік орны бар Мұрат Мөңкеұлы «Сарыарқа» толғауында ата қоныс тәуелсіздігінен айырылған елдің мұң - зары айқын көрінеді.

Бұл сөзді бәйіт еттім мұңданғанмен, Заманға тура билік тыңдалмаған. Қажы қашты Жалмұхамбет, Беркінменен Өзінің кетем деген сертіменен. Кіндігін, кірін жуып кескен жерден Қысылмай ер кете ме еркіменен?...

Шұбырып сексен үймен Алдаш кетті, Кәпірдің қорлығына тұлданғаннан [20].

Бұл өлең 1880 жылы айтылған. Толғауда көтеріліс басшылары Беркін Оспанұлы, Жалмұхамбет Рысқұлұлы, Алдаш Байғанинді аты аталады. Басқа жаққа ауып кеткендердің көшбасшылары ретінде белгілі.

Зерттеу нәтижесі. Осылайша, көтерілістің рухани дінгегі болған көтеріліске халықпен біте қайнасқан, солардың бел ортасында жүрген жоғарыда аталған ақындардың еңбектері 1869-1870 көтерілістерді зерттеудегі таптырмас ақпараттық деректік қайнар көзі болып табылады. Бостандығы үшін күрескен халықтың рухани өмірінен хабар береді. Мұндай ауызша тарих айту дәстүрі азаттық күресіне соған қатысқандардың көзқарасымен қарауға үйретеді.

Отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін зерттеу және лингвистикалық талдауды XIX ғасырдағы Қазақстан тарихы контекстінде қолдану бірнеше негізгі аспектілерде көрінді:

1. Мәдени бірегейлікті сақтау: қазақтардың тіл арқылы өз қарсылығын қалай білдіргенін зерттеу тілдің отаршылдық әсер ету жағдайында мәдени бірегейлікті сақтау және беру құралына айналғанын түсінуге көмектеседі.

2. Қарсылыққа бағдарланған тіл кодексін қалыптастыру: бұл тақырыптың өзектілігі лингвистикалық талдау отаршылдық саясатқа жауап ретінде қалыптасқан және дамыған тіл кодексіндегі қарсылық элементтерін анықтауға көмектесетіндігінде көрінеді.

3. Ұжымдық жадқа әсері: қазақтардың тіл арқылы өз қарсылығын қалай білдіргенін зерттеу отаршылдыққа қарсы күрес туралы ұжымдық жадыны қалыптастыруға көмектеседі. Тіл қарсылық құралына айналып қана қоймай, ұлттық тәжірибені де түсіреді.

4. Қазіргі контексте тілдік стратегияларды белсендіру: тілдің отаршылдыққа қарсы күресте қалай қолданылғанын түсіну қазақтардың қазіргі ұрпақтарын қазіргі заманғы құқықтар мен әділеттілік қозғалыстары шеңберінде осындай тілдік стратегияларды қолдануға шабыттандыруы мүмкін.

5. Тілді қарсылық құралы ретінде үйрену: тақырыптың өзектілігі тілдің наразылық пен қарсылықты қалай білдіргенін түсінуден көрінеді, қазақтардың тәуелсіздігі мен мәдени мұрасын сақтау үшін қолданған стратегиялары мен тактикаларына тереңірек көзқарас береді.

6. Азаттық қозғалыстар туралы жаһандық түсініктің күшеюі: қазақ контекстіндегі отаршылдыққа қарсы дискурстың лингвистикалық аспектілерін зерттеу азаттық қозғалыстар мен тарихи және әлеуметтік-мәдени перспективадағы қарсылық туралы жаһандық түсінікті байыта алады.

Қорытынды.

Сонымен жоғарыда талданған теориялық фреймворктер мен әдіснамалық тәсілдердің комбинациясын пайдалану қазақтардың отаршылдыққа қарсы қарулы күресін толығырақ зерттеуге мүмкіндік бергендігі анықталды. Қандай аспектілер одан әрі зерттеуді қажет ететіні туралы мәселелер көтерілді және осы саладағы болашақ ғылыми еңбектерге арналған ықтимал бағыттар ұсынылды.

Ресей өзінің бүкіл тарихы бойына империяның шеткері аймақтары, орталық өңірлері, аумақтары мен империя халықтарын біртіндеп отарлаумен айналысты. Отарлық жағдай билікті жүзеге асырушылар мен қанауға ұшырағандар арасындағы мәдени қашықтыққа негізделген. Ара қашықтық билеушілер мен бодандар арасындағы айырмашылықты қалыптастыратын нәсілдік, этникалық, лингвистикалық, діни, заңдық, мәдени белгілермен таңбалануы мүмкін екендігіне көз жетеді. Жарияланған материалында негізінде әсіресе Александр Эткиндтің «Ішкі колонизация. Ресейдің империялық тәжірибесі» деген еңбегінде «Билік әрқашан жат, бірақ отарлық биліктің жат болуы қосымша өлшемдерге ие болады» деген ойлары осы тезисті дәлелдей түскендей.

Зар-заман ақындары отарлық билікке қарсы наразылығымен белгілі, өлеңдерінде ұлттық қарсылық пен бостандық тақырыптарын көтерген. Оның шығармаларын талдау қоғамды жұмылдыру және наразылық білдіру үшін поэтикалық тілді қалай пайдаланғанын ашуы мүмкін.

Осылайша, отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін және дереккөздердің лингвистикалық элементтерін талдау тарихи жадыны сақтау, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және отаршылдық үстемдік жағдайында қарсылық тетіктерін түсіну шеңберінде өзекті болып табылады.

Осындай кешенді әдеби талдау ретінде де, мәнмәтіндік талдау ретінде де Қазақстандағы XIX ғасыр поэзиясының қарулы күрес пен ұлттық бостандыққа ұмтылыстың маңызды аспектілерін білдіру мен көрсету құралына айналғаны туралы толық түсінік алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Spivak G.C. *Can the Subaltern Speak? / Marxism and the Interpretation of Culture / C. Nelson, L.Grossberg. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1988. P. 271-313.*

2. Саид Э. *Ориентализм. Москва: Музей современного искусства «Гараж», 2021. – 560 с.*

3. Презентация нового перевода книги Эдварда В. Саида «Ориентализм» <https://www.youtube.com/watch?v=sf33hJWOFSo>

4. Ахилле Мбембе. Что такое постколониализм? EastEast публикует перевод большого интервью с Ахилем Мбембе. EastEast — онлайн мәдениет, өнер, философия және күнделікті өмір туралы баспа басылымы. <https://www.eurozine.com>
5. Edward Said. Interview by Michaël Zeeman for the Dutch television programme *Leven en Werken*, VPRO. Incl. Dutch subtitles. // <https://www.youtube.com/watch?v=676fB7ExZys>
6. Веселова И.Ю. Постколониальная теория и ее влияние на современные историко-антропологические исследования Латинской Америки // *Исторический журнал: научные исследования*. — 2021. - № 4. - С.61-69. DOI: 10.7256/2454-0609.2021.4.36489
7. Эткин А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткин; авториз. пер. с англ. В. Макарова. — М.: Новое литературное обозрение, 2013. — 448 с.
8. Фанон Ф. Черная кожа, белые маски (пер. с франц. Дмитрия Тимофеева). Первая глава и заключение книги переведены по изданию: Fanon F. *Peau noire, Masques blancs*. Paris: Éditions du Seuil, 1952. P. 15-37, 217-2257// https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe-literaturnoe-obozrenie /161_nlo_1_2020/article/21969/
9. Краткая история постколониализма: что это и почему все о нем говорят? <https://perito.media/posts/kratkaya-istoriya-postkolonializma-chto-eto-i-pochemu-vse-o-nem-govorya>
10. Bhabha H. *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.-285p.
11. Андерсон Б. А65 Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; Вступ. ст. С. Баньковской. — М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. — 288с.
12. Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының кітапханасы. Қолжазбалар қоры. 808-п.3-А. 12-б., 14 б., 5-А. 3-4 бб. 1 б. 13 б. ; 505-п. 4 б.; 108-п. 3-іс. 15 б.
13. 1867-1868 жылдардағы «Далалық облыстарды басқару туралы уақытша ережені» халық осылай деп атаған.
14. ООМА-1,6-қ.,17-т,198-іс,10-12-б.;Ім.,319-іс.167б.;10-т.8440-іс. 1-2 б. 15. ҚРОММ-Ы, 25-қ, 1-т, 319-іс, 167-б.; 3 т. 14-іс. 91 б.; 1227-қор. Қаратаевтың жеке қоры -1 т. 2-іс. 15-16 бб.
15. Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи. СПб.1907. с.20.
16. ҚРОММ-Ы, 25-қ, 1-т, 319-іс, 167-б.; 3 т. 14-іс. 91 б.; 1227-қор. Қаратаевтың жеке қоры -1 т. 2-іс. 15-16 бб. Рукопись Б.Каратаева. С.54.
17. Лау беру - жергілікті әкімшілікті күш-көлігімен қамтамасыз ету үшін алынатын алым-салықтық түрі.
18. Кеменгерұлы Қ. Таңдамалы.- Алматы, 1996, 52-б.
19. Мөңкеұлы М. «Сарыарқа», «Қазтуған». //Ана тілі.1990, 8-қараша.

References:

1. Spivak G.C. *Can the Subaltern Speak? / Marxism and the Interpretation of Culture / C. Nelson, L.Grossberg*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1988. P. 271-313. [in English]
2. Said E. *Orientalizm*. Moskva: Muzei sovremennogo iskusstva «Garaj», 2021.-560s. [in Russian]
3. *Prezentasia novogo perevoda knigi Edvarda V. Saida «Orientalizm»* [in Russian] <https://www.youtube.com/watch?v=sf33hJWOFSo> (accessed: 16.03.2024)
4. Ahille Mbembe. *Chto takoe postkolonializm? EastEast publikuet perevod böļşogo intervü s Aşilem Mbembe*. EastEast —onlain мәдениет, өнер, filosofia және күнделікті өмір туралы баспа басылымы. [in Russian] <https://www.eurozine.com> (accessed: 16.03.2024)
5. Edward Said. Interview by Michaël Zeeman for the Dutch television programme *Leven en Werken*, VPRO. Incl. Dutch subtitles. // <https://www.youtube.com/watch?v=676fB7ExZys> (accessed: 16.03.2024) [in English]
6. Veselova I.İu. *Postkoloniälnaia teoria i ee vlianie na sovremennye istoriko-antropologicheskie issledovania Latinskoi Ameriki* // *İstoricheski jurnal: nauchnye issledovania*. — 2021. - № 4. - S.61-69. DOI: 10.7256/2454-0609.2021.4.36489 [in Russian]
7. Etkind A. *Vnutrennäia kolonizasia. İmperski opyt Rossii / Aleksandr Etkind; avtoriz. per. s angl. V.Makarova*. — М.: *Novoe literaturnoe obozrenie*, 2013. — 448 p. [inRussian]
8. Fanon F. *Chernaia koja, belye maski* (per. s frans. Dmitria Timofeeva). *Pervaia glava i zaklüchenie knigi perevedeny po izdaniu: Fanon F. Peau noire, Masques blancs*. Paris: Éditions du Seuil, 1952. P. 15-37, 217-2257

[in Russian] https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21969/ (accessed: 16.03.2024)

9. *Kratkaia istoria postkolonializma: chto eto i pochemu vse o nem govorät?* [in Russian] <https://perito.media/posts/kratkaya-istoriya-postkolonializma-chto-eto-i-pochemu-vse-o-nem-govorya> (accessed: 16.03.2024)
10. Bhabha H. *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.-285p. [in English]
11. Anderson B. *A65 Voobrajaemye soobşestva. Razmyşlenia ob istokah i rasprostraneniі nashionalizma / Per. s angl. V. Nikolaeva; Vstup. st. S. Bänkovskoi. — M.: «KANON-press-S», «Kuchkovo pole», 2001. - 288p.* [in Russian]
12. *Qazaqstan Respublikasy ülttyq ғылым akademiasynyñ kitaphanasy. Qoljazbalar qory. 808-p.3-A. 12-6., 14 b., 5-A. 3-4 bb. 1 b. (13 b. ; 505-p. 4 b.; 108-p. 3-ıs. 15 b. [in Kazakh]*
13. 1867-1868 жылдардағы «Dalalyq oblystardy basqaru turaly uaqytşa erejenі» halyq osylai dep атаған. [in Kazakh]
14. OOMA-1,6-q.,17-t,198-ıs,10-12-6.;It.,319-ıs.167b.;10-t.8440-ıs. 1-2 b. 15. QROMM-Y, 25-q, I-t, 319-ıs, 167-6.; 3 t. 14-ıs. 91 b.; 1227-qor. Qarataevtyñ jeke qory -1 t. 2-ıs. 15-16 bb. [in Kazakh]
15. Sedelnikov T. *Börba za zemlü v kirgizskoi stepi. SPb.1907. 20 p.* [in Russian]
16. QROMM-Y, 25-q, I-t, 319-ıs, 167-6.; 3 t. 14-ıs. 91 b.; 1227-qor. Qarataevtyñ jeke qory -1 t. 2-ıs. 15-16 bb. Rukopis B.Karataeva. S.54. [in Kazakh]
17. Lau beru - jergülіkti äkmşılıkti küş-köligimen qamtamasyz etu üşin alynatyn alym-salyqtyq türi. [in Kazakh]
18. Kemengerüly Q. *Tañdamaly.- Almaty, 1996, 52-6.* [in Kazakh]
19. Möñkeüly M. «Saryarqa», «Qaztuğan». //Ana tılı.1990,8-qaraşa. [in Kazakh]

ӘОЖ 902.2

МРПТИ 03.09

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.014>

Marhaba A. ^{*1}, A.K.Rakhmetullin²

¹PhD student, Alikhan Bokeikhan University
Semey, Kazakhstan. E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Kazakhstan, Semey.
E-mail: aman150176@mail.ru

FOREIGN DATA ABOUT KAZAKH PEOPLE IN MEDIEVAL CENTURY

Abstract

Any people on Earth have a secret From ages spiritual value, meaningful heritage between the past and the future the Chronicle treasureis arecord of ancient times no one could deny it. The diversity and richness of cultural heritage are a fundamental feature of a civilized society, an integration component of national and state identity. The national character of the people, thought, literature and art are complex and elusive categories. History shows that humanity turns for help to its origins - centuries of accumulated written monuments of antiquity. Today's global competition requires all peoples of the world to respect the history of the past, the spiritual culture, language and traditions of their people, first of all to collect the heritage of ancient ancestors, to preserve written monuments and to search for the roots of future historical knowledge. That is, the significant events and periods that witnessed each new epoch were preserved only on the pages of written literary monuments. Therefore, understanding the importance of written monuments, preserving them historically and increasing their size is one of the most pressing issues today.

Keywords: Central Asia, data, manuscript, archive, al-Farabi, "Diwani Dictionary of Turkish".

Әділ Мархаба *¹, А.К. Рахметуллин ²

¹PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University (Қазақстан, Семей қ.)
E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан, Семей қ.) E-mail: aman150176@mail.ru

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ШЕТЕЛДІК ДЕРЕКТЕМЕЛЕР

Аңдатпа

Жер бетіндегі кез-келген халықтың өткен дәуірлерден сыр шертер рухани құндылығы, мазмұнды мұрасы бұрынғы мен келешек арасын жалғастыратын шежірелі қазына – көне дәуірлерден сыр шерткен жазба ескерткіштері екенін ешкім жоққа шығара алмасы хақ. Тарихи мәдени жәдігерлердің әртүрлілігі мен әралуан мазмұны өркениетті қоғамның іргелі белгісі, ұлттық және мемлекеттік бірегейліктің интеграциялық құрамдас бөлігі болып табылады. Халықтың ұлттық сипаты, ой-өрісі, әдебиеті мен өнері өте күрделі және тыңғылықты зерттеуді қажет ететін категориялар.

Тарихи даму көрсеткендей, адамзат өзінің бастауларына – ғасырлар бойы жинақталған көне жазба ескерткіштеріне жүгіне отырып жасақтайды. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар рухани алғышарттар, тиісті мәдениет, білім, интеллектуалдық әлеует және оларды дамытуға деген қызығушылық бар жерде және олар арқылы өркениетті кеңістікте ұлттың өзін-өзі бекітуінде көрініс беретіні белгілі.

Бүгінгі жаһандық бәсекелестік әлемнің барлық халықтарының өткен дәуірлер тарихын, халқының рухани мәдениетін, тілі мен дәстүрін құрметтей біліп, ең бірінші кезекте көне дәуірлерден жеткен бабалар мұрасын жинақтап, жазба ескерткіштерін көзінің қарашығындай сақтап, келешектегі тарихи танымының тамырын ертеден іздеуді талап етіп отыр. Яғни, әрбір жаңа дәуірдің куәсі болған айтулы оқиғалар, кезеңдер тек жазба әдебиет ескерткіштерінің беттерінде сақталды. Демек, жазбаша ескерткіштердің маңыздылығын түсініп, тарихи тұрғыдан таразылап сақтап, олардың көлемін арттыру бүгінгі күннің ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Кілт сөздері: Орталық Азия, деректер, қолжазба, мұрағат, Әл-Фараби, «Диуани лұғат ат-түрік».

Мархаба А. *¹, Рахметуллин А.К.²

¹PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, г.Семей, Республика Казахстан
E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

²к.и.н., г.Семей, Республика Казахстан, E-mail: aman150176@mail.ru

ЗАПИСИ НА АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ В ИНОСТРАННЫХ ФОНДАХ: ПО ИСТОРИИ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Никто не может отрицать, что духовные ценности народов мира, их богатое наследие, летописи прошлого и будущего – это письменные памятники древности. Многообразие и богатство культурного наследия являются основополагающим признаком цивилизованного общества, интеграционным компонентом национального и государственного самосознания. Национальный характер народа, мысли, литературы и искусства – сложные и трудноуловимые категории. История свидетельствует, что, человечество обращается за помощью к своим истокам – веками накопленной письменных памятниках древности. Общеизвестно, что национальные и общечеловеческие ценности проявляются там, где имеются духовные предпосылки, соответствующая культура, образование, интеллектуальный потенциал и интерес к их обогащению, через них – к самоутверждению нации в цивилизованном пространстве. В связи с этим необходимо с принципиально новой позиции рассмотреть основные моменты становления и развития традиционной культуры. Сегодняшняя глобальная конкуренция требует от всех народов мира уважать историю прошлого, духовную культуру, язык и традиции своего народа, прежде всего собирать наследие древних предков, сохранять письменные памятники и искать корни будущих исторических знаний. То есть знаменательные события и периоды, засвидетельствовавшие каждую новую эпоху, сохранились только на страницах памятников письменной литературы. Поэтому понимание важности

письменных памятников, их историческое сохранение и увеличение размеров - одна из самых актуальных проблем сегодня.

Ключевые слова: Центральная Азия, данные, рукопись, архив, аль-Фараби, "Диван лугат ат-турк".

Introduction. The first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev: "If we want to be a state and build our statehood for a long time, then we need to understand the people's origins of the spirituality. The path to it is based on the wisdom of the people," he said, stressing that a significant part of the country is a national value, that is the written data.

It is necessary to pay special attention to the manuscripts and books in Arabic when you are studying the main tense events and historical circumstances of the ancient and medieval periods of Kazakh history. This is due to the fact that medieval manuscripts were never written for a specific country and were not tied to the property of that country. This is due to the fact that medieval manuscripts were never written for a particular country, they were never tied to the property of that country.

Materials and methods. The article is based on scientific works and manuscripts on the topic of general socio-political development, history, natural science, written in medieval Arabic, Persian and Turkish. These are Al-Farabi's "Views of the Good City Residents", Yusuf Balasagun's "Kutty Bilik", Mahmud Kashkari's "Diwani Lugat At-Turk", Muhammad Haidar Dulati's "Tarih-i Rashidi" in Persian, etc. Descriptive-narrative and system-structural methods were used in writing of the article.

Analysis. It is worth noting the work of native scientists on the research topic. For example, B. Komekov. 1987 "Arab and Persian sources on the history of the Kipchaks of the VIII-XIV centuries" were published in Almaty. In his scientific and analytical article, he focused on the works of some authors that are related to the Mamluk period, mainly considering data on the Kipchak community and its ethnic structure. B.B. Irmukhanov's "Past Kazakhstan in written sources in the 5th century B.C.» was published in Almaty in 1997» The research work provides valuable information on the history of ancient Kazakhstan and neighboring countries and peoples. Here are excerpts from a number of Arabic written sources describing the relations between the Mamluk state and Deshti Kipchak.

The proposed scientific and analytical review reveals the degree of information content and knowledge of narrative sources covering the history of the medieval Kipchaks. The formation of many Turkic-speaking peoples of our country, and above all the Kazakh people, is closely connected with it. Significant groups of the Kipchak ethnic group joined the Kyrgyz, Karakalpaks, Uzbeks, Tatars, Bashkirs, Turkic-speaking peoples of Transcaucasia, Southern Siberia and Altai; the Kipchak tribes left their mark on the history of the peoples of Rus', Georgia, Armenia, Byzantium, Romania, Hungary, Egypt and Syria. Proposed the review includes monuments in Arabic, Persian and partly Turkic, written in the 9th-17th centuries, starting from Central Asia, the Middle East and ending with Spain. Coverage of the essays is given according to the chronology of their writing. For the first time, such a wide range of written Muslim sources on the history of the Kipchaks has been subjected to an analytical review in a single scope.

A special place is occupied by the K.Saki's work "Sultan Baybars" among the works of our original researcher which published in recent years. The explorer wrote the biography of the historic person Sultan Rukn ad-Din al-Zahir Baybars al-Bundukdari who became the protector of Muslims and the national hero of the Arabs and ruled Egypt and Syria from 1260 to 1277 and information about wars with foreign enemies and about abandoned architectural monuments. The next work was published in 2013 by Zh. M. Tulebayeva's article "General description of the written monuments of Central Asia in the XIII-XIX centuries". It provides valuable information about the peculiarities of the use of languages in medieval Arabic, Persian and Turkic languages and the history and culture of the Kazakh people in Central Asia.

Also "History of Kazakhstan in world oriental studies and Central Asia" by M. Laumulin which was published in 2019 is a scientific work aimed at "studying the history and ethnography of Kazakhs in Western orientalist" in the history, culture, ethnography and linguistics of Kazakhstan. The article examines the formation and development of the school of oriental studies in the context of the study of Central Asia and Eurasia. In addition, ancient and medieval sources on the history of Central Asia are analyzed, for example, data on the ancient peoples of Central Asia, autochthonous, medieval sources, Muslim historiography and much more.

This article also examines ancient and medieval sources on the history of Central Asia, including information from ancient authors about the peoples of Central Asia, medieval sources, autochthonous sources, Muslim historiography, as well as Chinese sources. Particular attention is paid to the study of the history and ethnography of the Kazakhs, mainly in Western oriental studies. The widest range of issues is presented here: early sources and information about the Kazakhs of the New Age; records and observations of European travelers and researchers

about the Kazakhs and Kazakhstan. The author examines the phenomenon of Kazakh nomadism in the context of such scientific problems as geographical factors and the natural environment, social structure, political system and nomadic culture of the Kazakhs. This article is addressed to a wide range of specialists in history, historiography and oriental studies, international relations, security, geopolitics, political science and is recommended as a textbook for faculties and departments of oriental studies, history, political science, international relations.

Research results. Medieval inscriptions preserve a common historical heritage related to the history of several countries. For example, the scientific heritage of the orientalist Muhammad ibn Muhammad Tarkhan ibn Uzlag al-Farabi al-Turki (870-950), known as the second teacher after Aristotle, is a common world heritage. The discoveries of our ancestors in the natural sciences and treatises on the social sciences laid the foundation for medieval research.

In addition, the work of the outstanding scientist of the 11th century, naturalist Yusup Balasagun (1015-1075) "Kutty bilik" is a unique artifact that provides valuable information about the history, socio-political life, traditions and customs of the peoples. Mahmuda Kashkari, a man of enormous erudition and talent for his time, created a unique, unparalleled dictionary, which became one of the most valuable monuments of the culture and history of the Turkic peoples. Modern oriental studies, including Arabic studies and Turkic studies, are unthinkable without this work. Turkic scholars consider this work to be the first comparative historical study, more than seven centuries ahead of its time. In it they find a prototype of methodological principles that were established in science only in the 20th century. It is quite in demand among readers. Its first complete translation was carried out in Turkey in Turkish. There are also translations in English, Uyghur, Uzbek, Kazakh, Russian. A significant part of the material in this book was used in the German dictionary of the ancient Turkic language published in Germany.

The work of Mahmud Kashkari (1029-1101) "Divani lugat at-Turk" ("Collection of Turkic words"), which lived at the same time, is an encyclopedic reference book reflecting the cultural and historical development of the Turkic people, weighing the regularity of the Turkic language. These scientific and creative works are a common property, a historical relic of all the peoples of the East. Here he presented the main genres of Turkic folklore - ritual and lyrical songs, fragments of the heroic epic, historical traditions and legends (about the campaign of Alexander the Great in the region of the Chigil Turks), more than 400 proverbs, sayings and oral sayings.

Mirza Haidar Dulati who is the author of two of the greatest medieval written monuments, "Tarikh-i Rashidi" (1499-1551) in Persian and the poem "Jahannama" in Turkic, also aroused the interest of scientists and sociocultural history researchers. M. H. Dulati was fluent in Arabic and Persian. While in Babur's palace, he studied and analyzed historical documents. M. Dulati used the works of famous historians Jamal Karshi, Rashid ad-Din, Juvaini, Abdrazak Samarkandi and others as the review and analytical basis of his historical works. For example, the work "Tarikh-i Rashidi" describes the history of the descendants of Genghis Khan - the reign of Chagatai and Jochi and the medieval states of Central Asia, as well as information about the formation of the Kazakh people as an ethnic group. There is a particularly valuable work, which contains a number of information about the geographical and toponymic, linguistic and cultural development of the region.

"Tarikh-i Rashidi" contains a lot of information about the formation of the Kazakh Khanate, further events in Zhetysu and Eastern Dasht-i-Kipchak, the fall of Mogulistan, feudal wars, the establishment of friendly alliances between the Kazakhs, Kyrgyz and Uzbeks in the fight against an external enemy. The work also contains a lot of valuable data on the socio-economic situation of Southern and Eastern Kazakhstan in the 15th-16th centuries, on the historical geography of medieval Kazakh Zhetysu, and the urban and agricultural culture of the Kazakhs.

The first manuscripts of these historical and literary works are kept in foreign archives. For example, in the British Museum "Tarikh-i Rashidi", in the library of the University of Tehran, in the Manuscript Fund of the Institute of Oriental Studies, A. Biruni in Tashkent, at the Manuscript Fund of the Dushanbe Institute, East department of Literature of the Asian people's Institute in Moscow, the manuscript collection contains several versions of the manuscript in Persian and Turkish. Divani Lugat At-Turk by Mahmud Kashkari is the only manuscript in the National Library of Istanbul.

Libraries of the countries of the East and Europe contain a number of voluminous written sources with brief descriptions of the history of Central Asia and the Near East at different times. Most of these data are still not in scientific circulation. There are reasons for this, for example, when examining data written in Arabic, Persian, and Chagatai, there was no way to read in that language, and most of the documents were inaccessible.

First of all, it is necessary to collect and analyze information about the sources of medieval Kazakh history which is written in Arabic. In Soviet times many data on the history of the East people were deliberately removed, the content of the studied materials was changed and removed from the national interests of the people.

However, data on the culture and history of the Turkic world was collected during the Ottoman Empire and is still stored in Istanbul. In addition, Western scholars and travelers have carried to Europe with them a lot of

valuable information about the history of the East people since the 17th century, as a result of which the manuscripts of the United States and Europe today contain a number of information about the history of Central Asia.

One of the largest centers for the study of the cultural, historical and political history of the people of Eastern Europe in Europe is concentrated in a special fund of the University of Bologna. It contains unique sources in Turkish, Persian and Arabic and is the only version. Databases and photocopies on topical issues of the medieval history of the peoples of Kazakhstan and Central Asia are stored in American universities. The Harvard University book collections contain information about the descendants of Mr. Ulugbek (descendants of Genghis Khan), and the special collections of Indiana University contain microfilms on the history of the peoples of Central Asia around the world.

Works in the Arabic language predominated in the historiography of Central Asia until the 13th century. Arabic language has become the main language of worship and theological literature in Central Asia since the second half of the XIII century. Instead, the usage of Persian and Chagatai languages came to the fore. They were used in Central Asia as the languages of state production and culture until the 1930s.

The Arabographic historical manuscripts that have come to us during the reign of Khulaguid Ilkhanov (1256-1353) were written in Iran. The Hulaguid state covered present modern Afghanistan (except for Balkh, part of the Chagatai dynasty), the Merv oasis, Arab Iraq, Jazira (Upper Mesopotamia), Iran, Azerbaijan, Arran and Shirvan, Armenia, Kurdistan, the eastern part of Asia Minor (Rum) and all mountains of Iran.

In 1295 the Ilkhans converted to Islam and refused to recognize the power of the great pagan khan. The original capital of the Hulaguids was Maragha, then the capital was moved to Tabriz, and from the beginning of the XIV century the sultanate near Qazvin became the capital.

Many works have been written, for example, "Tarih-i Jahangush" ("History of the Conqueror of the World"), "Jami at-Tavarikh" ("Collection of Chronicles"), "Rauzat auli al-albab fi att-tavarik wa al-ansab" ("Chronology") and wise media on genealogy (great people), "Book of Tayziat al-Amsar va Tazjyat al-Asar" ("Book of separation"), "Tarikh-i Guzida" ("Selected genealogy"), "Nuzhat al-Kulub ("The Delight of Hearts.") by order of the ruling dynasty.

This is a detailed historical account written by the Persian Ata-Malik Juvaini describing the Mongol, Hulagu Khan and Ilkhanid conquest of Persia, as well as the history of the Ismailis. It is also considered an invaluable piece of Persian literature. This account of the Mongol invasion of his homeland Iran, written from the accounts of survivors, is one of the main sources on the rapid movement of Genghis Khan's armies through the nomadic tribes of Tajikistan and the established cities of the Silk Road, including Otrar, Bukhara and Samarkand in 1219 and successive campaigns to the death Genghis Khan in 1227 and later.

Jami at-Tavarikh (Collection of Chronicles) is a historical work in Persian, compiled at the beginning of the 14th century by the vizier of the Hulaguid state, Rashid ad-Din, on the orders of Ilkhan Ghazan. Ghazan Khan, who was a polyglot and an expert on history, paid special attention to the history of his own people. In 1300/1301, he ordered Rashid ad-Din to collect all information concerning the history of the Mongols. The main part of the work, called Ta'rih-i Ghazani ("Ghazan Chronicle"), was presented to Oljeit Khan in 1307. The work was completely completed by 1310/1311 Several people worked on Jami' at-tavarikh under the leadership of Rashid ad-Din himself. First of all, these are two secretaries of the vizier - the historian Abdallah Kashani (who also wrote an independent work "The History of Oljeitu Khan"), and, probably, Ahmed Bukhari. They, apparently, were the compilers of the draft text of at least III section of I part of Ta'rih-i Ghazani, that is, the history of the Ilkhan state. Emir Pulad Zheng-hsiang, who came to Persia from China in 1286 and was an expert in Mongolian history and customs, also took part in the work. As the poet Shems-ad-din Kashani reports, Rashid ad-Din and Pulad Zheng-hsiang studied together every day, like teacher and student: "the happy emir told, the learned vizier wrote down from his words." Much historical information was received from Ghazan Khan and other Mongols.

Tarikh-i Guzida contains the history of the Islamic world, from the creation of the world to 1329 (729 AH). The introduction includes world creation, followed by six sections. The Mongol invasion is also mentioned. Qazwini compiled a map of the world in Tarikh-i Guzid, indicating the meridians. Qazwini declared the Afghans to be Israelis.

The authors of the manuscripts adhered to traditional forms of composition. A historical manuscript usually consisted of three components:

I Introduction.

II Main part.

III Conclusion.

General history manuscripts usually consisted of several volumes (mujallad), the volumes were divided into

large chapters (chapter, article) or parts (parts, notebooks), which, in turn, were divided into sections (chapter, purpose, tobacco) and stories (epics). Individual volumes of works often had their own titles.

A striking example of a manuscript on world history is the work "Jam at-tavarikh". The first volume of the work has its own title "Tarih-i Mubarak-i Gazani" ("Blessed History of Gazanova"), the third volume - "Jam at-tavarikh", as well as "Surat-i akalim va masalik-i" mamalik ("Climate and Country". Known as "Trails").

The text is based on the structure of the manuscripts, the most popular of which are:

- 1) chronological,
- 2) political-regional,
- 3) thematic.

Timurid manuscripts cover the period of the reign of Amir Timur (1370-1405) and the Timurid dynasty (1370-1506), whose representatives ruled Maverannahr, Afghanistan, Iran, Azerbaijan and Iraq.

Timurid sources include the following works: "Tuzik-i Timuri" (Timur's writings),"Zafarname"("Book of Victory"),"Muntahab at-tavarikh-iMu'ini" ("Selected works of Mu'ini"), "Zafar -name-yi Timuri"(" Book of Timur's victories")," Tarih-i arba 'ulus "(" History of the Four Nations ")"," Mu' izz al-ansab fi shajarat Salatin mogul "(" Glorifying the genealogies of the Mongol sultans " book ")," Majmu-i Hafiz-i Abru "(" Collection of Hafiz-i Abru [Historical] ")"," Mujamal-i Fasihi "(" Collection of Fasikhs ")"," Matla 'as-sa` dain wa majma' al-Bahrain "(" The Origin of the Two Constellations and the Unification of the Two Seas ")","Rauzat as-safa` fi sirat al-anbiya` wa al-muluk wa al-khulafa "(" The Garden of Purity in the Biographies of the Prophets, Sovereigns and Caliphs ") and others.

Sheybanid manuscripts are represented by historical chronicles, memoirs and biographies. According to the presentation of the material, historical chronicles can be divided into general and family stories.

"Tarih-i Abu-l-Khair-khani" is a work on general history. Authors of dynasty works "Fath-name", "Sheibani-name", "Futuh-i khani", "Mihman-name-yi Bukhara" tell about the life of Muhammad Sheibani khan. The works "Zafar-name", "Sharaf-name-yi shahi" dedicated to Abdullah II (1557-1598), the author of "Musahhir al-bilad" describe the years of rule of various representatives of the Sheybanid dynasty and the first successive Ashtarkhanids.

"The History of Abu-l-Khair Khan". Author - Mas'ud bin Xman Quhistani. Information about the author is limited to what he reported about himself in his work. He was the secretary of Suyunch-khoja-khan, the son of Abu-l-Khair-khan; after the death of Suyunch Khoja Khan, he was with the third son of Kuchkunchi Khan, also the son of Abu l-Khair Khan, Abd al-Latif Khan (1540-1551). The year of his death is unknown. "At least at the time when one of the earliest copies of his work, dated December 10, 1590, was copied, he was no longer alive, as evidenced by the following words of the scribe: "Mas'ud ibn Usman Quhistani... left this fragile world

The essay is written in a rather complex, ornate and elaborate Central Asian Farsi (in the Tajik literary language). The narrative is decorated with numerous poetic inserts, quotations from the Koran, and is replete with complex stylistic figures. The essay details the background to the accession of Abu-l-Khair Khan in Eastern Dasht-i Kipchak, the defeat of his predecessor Jumaduk (Yumaduk) Khan by the rebel emirs, and the accession of Abu-l-Khair Khan to the throne. The text gives separate dates for the Hijra and the twelve-year animal cycle, and also sometimes indicates at what age Abu l-Khair Khan performed this or that action. Since the source records the correspondence of his age to a certain year of the Hijri, then finding out all the other dates fixed by indicating the age of Abu l-Khair Khan is not difficult. V.V. Bartold expressed distrust of the chronology of the history of Eastern Dasht-i Kipchak in the form in which it is recorded in "Ta'rikh-i Abu-l-Khair-khani"

The Ashtarkhanid manuscripts were written about the history of the rule of the Bukhara khans of the Ashtarkhanid dynasty (1601-1753). The territory of the Ashtarkhanid state stretched from the Dashta-Kipchak border to Balkh, including Kunduz, Juzgun (Faizabad), Shebergan and other modern regions of northern Afghanistan. Fergana entered their domain, including the city of Uzgen.They captured the cities of Sairam and Turkestan in the north of the Ashtarkhanids, which is located the Talas valley. The capital of the state was Bukhara.

Ashtarkhanid manuscripts include:

"Imamkuli khan-name" ("Book of Imamkul Khan"), "Bahr al-asrar fi manakib al-ahyar" ("Sea of secrets about noble deeds"), "Aja and tobacco" ("Miracles of rank"), "Tarikh-i Sayyid Rakim" ("Chronicles of Sayyid Rakim"), "Ubaydallah-name" ("Ubaydolla-name"), "Tarikh-i Abu-l-Faiz-khani" ("Abu-l-Faiz" -History khan ").

Types of Ashtarkhanid manuscripts: historical chronicles, historical and literary reference books, biographies. According to the presentation of the material, the historical chronicles can be divided into general and dynastic stories.

"Imamkuli-khan-name", "Ubaydallah-name", "Tarikh-i Abu-l-Fayz-khani" - family tales and Imamkuli-khan (1611-1642), Ubaydallah-khan (1702-1711) and Abu l- Faiza were dedicated to the reign of the Ashtarkhanids Khan (1711-1747).

Bahr al-asrar fi manakib al-ahyar is a large-scale encyclopedic work on cosmography, astrology, mineralogy, plant breeding, veterinary medicine, histological geography and general history until the middle of the 17th century.

"Aja ib at-temeki" is a cosmographic and geographical work with sections on the history of the prophets and astrology.

In the work "Tarikh-i Sayyid Rakim" historical and biographical information about the rulers, spiritual figures, writers of Central Asia is presented in chronological order. In each section, the author follows a certain scheme: a detailed chronicle of the khan and sultan, coming to power, the history of important political events associated with his reign.

The Mangyt manuscripts appeared during the reign of the last ruling dynasty of the Bukhara Khanate, the Mangyts (1753-1920). These include the following works: "Tuhfat al-khani" ("khan's gift"), "Taj at-tavarikh" ("crown of genealogies"), "Khaka ik al-umur" ("true position"), "Tarikh-i Amir Haydar" ("The Story of Amir Haidar"), "At-Takwa Shop" ("The Treasure of Piety"), "Tavarikh-i Pol va Avahir" ("History [...]), "Fath -name-yi Sultani" ("The Book of the Sultan's Victories"), "Tarih-i Amiran-i Mangitiya" ("History of the Emirs of Mangyt"), "Tuhf-E Ahl-e Bahara" ("Gifts for Bukhara People") and others.

Mangyt manuscripts consist mainly of historical chronicles, memoirs, chronicles. According to the presentation of the material, historical chronicles can be divided into general and family ones.

The work "Taj at-Tauarikh" refers to the general history. Dynasty stories: "Tuhfat al-khani", "Tarih-i amir Haydar", "Tavarikh-i avail va avahir", "Fath-name-i sultani", "Tarih-i amiran-i mangitiya", "Tarih-i Mangitia salad", "Salimi's story".

Works as a memoirs are "Haka ik al-umur", "Mahazin at-takwa fi tarih al-Bukhara", "Siyakhat-name-yi Sayyid Ahmad Khoja", "Tuhf-e ahl-e Bukhara".

Chronicles: "Ain at-Tauarikh".

At the beginning of the 18th century, a new state association, the Kokand Khanate (which existed until 1876), emerged in the Fergana Valley. With the formation of the Kokand Khanate, many works on the history of the Khanate were created. The Kokand manuscripts include the following works: "Muntakhab at-Tavarikh" ("Excerpt from history"), "Tarih-i Jadida-i Tashkent" ("New history of Tashkent"), "Khulasat al-Akhval" ("Summary of [Life]] content", "Umar-name" ("History of Umarov") and others.

This article analyzes the jadwal ([dynasty] table) in the Paris manuscript of Mu'in ad-Din Natanzi's Muntahab al-Tawarikh-i and the Ulus Jochi section in the Topkapi Palace Library manuscript, (Synoptic Account), probably the same author, as well as "Muntahab at-Tawarikh-i," which has received little attention until now. The author, comparing and examining the information contained in them, reconsiders the issue of "Ak Orda" and "Kok Orda" and the character of "Muntahab at-Tawarikh-i".

As is known, there are some problems with the information of "Muntahab at-Tawarikh-i" about the Ulus of Jochi, but from consideration of this article it becomes clear that its author actually owned more than can be found in the text of "Muntahab at-Tawarikh-i", the amount of important information about the Ulus of Jochi. On the other hand, it is assumed that the author did not have accurate information about the early history of the left wing. Information about Ak Orda and Kok Orda at the time of writing, but this information was not accurate. A more accurate comparison and study of the text "Muntakhab at-Tawarikh-i" will make it possible in the future to clarify the history of the information contained in them about the Ulus of Jochi.

The state of Khiva existed until 1920. The Khiva Khanate was founded in 1512 by Genghis Khans from Desht-Kipchak, Ilbars and Balbars, descendants of Sheiban, the son of Jochi Khan.

The Khanate is called Khorezm in the data of Khiwa. The first capital of the state was Urgench, then in 1598 Khiva became the new capital of the Khorezm state. The Khorezm state was named the Khiwa Khanate in honor of its new capital in native and foreign historiography.

The Khiwa Khanate included the modern territories of western Uzbekistan, southwestern Kazakhstan and most of Turkmenistan. The Khiva Khanate, which existed for more than four centuries, left a rich cultural heritage in the form of written monuments, which are an invaluable source for studying the history and culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan.

Consequently, all valuable data on the history of Kazakhstan should be textually analyzed from the original and revised from a new point of view. That is, a careful study of the data will help shape a new history of a sovereign state and future historical knowledge and position. We all know that the systematic history of our statehood is confirmed by written data.

Conclusion. The written heritage, which was born on the territory of ancient Kazakhstan, has studied a lot and left many fundamental works by Russian, German, Turkish, French, Hungarian and other foreign scientists. They are also highly valued in our country's science and are widely used in research. Therefore, ancient scientific publications on the history, culture and literature of Kazakhstan are great value. They also need special care and diligence.

All this makes written artifacts is necessary to centralize, to keep carefully, and study thoroughly. In addition, within the framework of the state program "Cultural Heritage" adopted in 2004, the country received thousands of archival documents on the history of the country, identified from foreign archives and research institutes. Archivists and scientists within the framework of this program have replenished our country's archive with historical and cultural documents from the scientific institutions, museums, libraries of Armenia, the Arab Republic of Egypt, Turkey, France, Hungary, Great Britain, the USA, Russia, the People's Republic of China, the Republic of Uzbekistan. More than 35 thousand historical documents have been revealed, copies of some of them have been found in the departments of rare manuscripts of foreign archives, libraries and research institutions. Most of these documents were collected at the Central State Archives Fund in Almaty.

References:

1. *Mohammad Haidar Dulati. History of Rashidi – Almaty, Turan. 2003. -402 p. [in Qazaq].*
2. *Materials on the history of Central Asia X-XII centuries – Tashkent, 1988 [in Russian].*
3. *History of Kazakhstan in Persian sources. Jamal al-Qarshi. Learn from Al-Mulhaqat Bi – Almaty, 2005. – 131-132-p. [in Russian].*
4. *Tulibaeva Zh.T., G.T.Isakhan. Arabographic sources on the history of Kazakhstan – Astana 2013. 25- 30 ss [in Russian].*
5. *Ata Malik Joveini. History Conquering the World, three volumes –Leiden, The Netherlands, "Beryl" Publishing House, 1911. [in Qazaq].*
6. *Zardykhan Kiyanatovich. The last Turkic tribes inhabiting the Mongol plateau: IX-XII centuries –Astana, «Elorda», 2001, 208 pages [in Qazaq].*
7. *The Mongol Empire, Mary Hull, translated into Persian by Nadir Mirsaidi – Tehran, «Koknus» Publishing House, 1380, p.136 [in Qazaq].*
8. *Rashid al-Din Fazlullah. Jameh-at-Tauarikh –Tehran. "Alborz" Publishing House, first edition, 1373 [in Qazaq].*
9. *Ibn Battuta. Travel. Translated by Muhammad Ali Muwahed, the first volume – Tehran, "Scientific and Cultural Center" Publishing House, 1361. P. 447 [in Qazaq].*
10. *Sharafeddin Ali Yazdi, Zafarnama, manuscript in Persian –Tashkent, Fan Publishing House, 1972 [in Qazaq].*
11. *Mr. Muhammad Aidar Dulat. Two books / Tarih-i-Rashidi, Translated and written by Islam Zhemenei – Almaty, «Kazakh University» Publishing House, 2020. Book 1, -367 p. [in Qazaq].*
12. *Kazakh history in the written sources of Islam Zhemenei, Persian and Turkic (Ancient and medieval times) –Almaty, Sardar Publishing House 2019, - 224 pages*
13. *From the Novgorod First Chronicle// The History of the Golden Horde :Collection of materials /Comp.B.G. Vovina, A.L. Kozhanov, T.V. Nikulina.St. Petersburg: European House,2003.P.12*
14. *Gokengyan H.Western reports on the history of the Golden Horde and the Volga region 1223-1556//Source studies The stories of the Jochi Ulus (Golden Horde)From Kalka to Astrakhan 1223-1556-Kazan, 2001.p.82*
15. *Anninsky S.A.News of the Hungarian missionaries of the XIII century about the Tatars and Eastern Europe // Golden Horde:Collection of materials / Comp: B.G. Vovina,A.L. Kozhanov, T.V. Nikulina.St. Petersburg:European House,2003.P.25*
16. *Russian translation of Bishop Peter's story from Chronica majorMatthew of Paris:Filaret. Review of Russian spiritual literature-Ed.3rd St. Petersburg,1884- pp.62-64:Savchenko St. Letters of the Magistrate of the Templars to Louis the Holy on the invasion of the Tatars in Western Europe//Univ.izv.-Kiev, 1919 No.1-4. C1-6 <http://www.vostlit.info/texts/dokumenty>*
17. *"Journey to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruk" M.1957.C85-194*
18. *The book of Marco Polo.Translation of the Old French text by I.P. Minaev.Moscow State Publishing House of Geographical Literature .1955*

19. Myskov E.P. *The political history of the Golden Horde (1236-1313)*. - Volgograd: Volgo Publishing House
20. *The Mongols and the West 1221-1410* /Peter Jakson.-(Nachdr),37(print.).- Harlow, England(u.a.).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мухаммед Хайдар Дулати. *Тарих-и Рашиди* –Алматы, Туран.2003. - 402 б
2. *Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XII вв.* –Ташкент, 1988 г.
3. *История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал - Қариши. ал-Мулхакāt би-с-сурāх* – Алматы, 2005. –131-132-с.
4. Тулибаева Ж.М., Исахан Т.Г. *Арабграфияческие источники по истории Казахстана. Астана: РГУ, 2013. - . 25- 30 сс..*
5. *Джувейни Ала-Ад-Дин Ата-Мелик, История завоевателя Мира, Голландия, г Лайден, изд «Берлин», 1911 г..*
6. *Зардыхан Канатович. Последние тюркские племена, населявшие монгольское плато: IX-XII вв. - Астана, "столица", 2001, 208 с.*
7. *Монгольская империя, Мэри Халл, переведено на персидский язык: Надир Мирсаиди, Тегеран Изд-во» Кокнус", 1380, 136 С.*
8. *Рашидеддин Фазлолла «Жамих-ат-товарих» тегеранское издательство "Альборз", первое издание, 1373 г.*
9. *Ибн Батута «Сапарнама», пер.: Мухаммед Али Мувахед, том первый, Тегран, издательство «Научно-исследовательский центр», 1361 г., стр. 447.*
10. *Шарафеддин Али Дауди, Зафарнама, рукопись на персидском языке, Ташкент, издательство Фан, 1972.*
11. *Мирза Мухаммад Хайдар Дулати «Тарих-и-Рашиди», Алматы, издательство «Казахский университет», 2020. книга 1, -367 С.*
12. *История казахов в исламских, персидских и тюркских письменных источниках (Античность и средневековье).* - Алматы, Издательский дом «Сардар» 2019, - с. 224
13. *Из Новгородской первой летописи// История Золотой Орды :Сборник материалов /Сост. Б.Г Вовина, А.Л Кожанов,Т.В Никулина.Спб: Европейский Дом,2003.С.12*
14. *Гёкеньян Х.Западные сообщения по истории Золотой Орды и Паволжья 1223-1556//Источниковедение Истории Улуса Джучи (Золотой Орды)От Калки до Астрахани 1223-1556-Казань,2001.С.82*
15. *Аннинский С.А .Известия венгерских миссио неров XIII века о татарах и Восточный Европе // Золотой Орды:Сборник материалов / Сост: Б.Г Вовина,А.Л Кожанов, Т.В Никулина.СПб:Европейский Дом,2003.С.25*
16. *Русский перевод рассказа епископа Петра из «Chronica major» Матвея Парижского:Филарет. Обзор русскойдуховной литературы-Изд.3-е СПб,1884- С.62-64:Савченко СВ. Письма магистра тамплиеров к Людовикусвятому о второжении татар в Западную Европу //Унив.изв.-Киев,1919*
17. *«Путешествие в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука» М.1957. С85-194*
18. *Книга Марко Поло. Перевод старофранцузского текста И.П Минаева.М Государственное издательство географической литературы .1955*
19. *Мыськов Е.П. Политическая история Золотой Орды(1236-1313гг).- Волгоград: Издательство Волго-*
20. *Монголы и Запад 1221-1410 гг. /Питер Джексон - 37 (печатный вариант). - Харлоу, Англия (США).*

УДК 574.02
МРНТИ: 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.015>
<https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>

Ф.И. Көшенова *¹

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Қазақстан Республикасы, Астана. e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com*

АҒЫЛШЫН ТІЛДІ ТАРИХНАМАДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазақ хандығының тарихы ХХ ғасырдың алғашқы жартысында-ақ ағылшын және американдық ғалымдардың зерттеу тақырыбына айналды, бірақ сол ғасырдың соңғы ширегінен бастап қана белсенді түрде зерттеле бастады. Содан бері мемлекеттің өткені кешенді түрде Орталық Азия халықтарының тарихы шеңберінде қарастырылып келген болса, ал қазіргі уақытта арнайы бірқатар іргелі еңбектер жарық көріп келеді. Жалпы Қазақ хандығы тарихын зерттеудегі күрделі мәселелерінің бірі оның барлық кезеңдері бойынша жергілікті дереккөздердің тапшылығы болып табылады. Бұл мәселе ағылшын және американдық тарихнамадан да байқалады, олардың басым бөлігінде парсы, шайбанилық сарай дереккөздері пайдаланылады. Шетелдік тарихнамадағы Қазақ хандығының тарихын зерделеудің бір ерекшелігі оның әлемдік тарихтағы рөлін түсінуге бағытталады. Соған орай зерттеудің мақсаты туындап отыр. Мақалада қазіргі заманғы ағылшын және американдық тарихи мектеп өкілдерінің Қазақ хандығының ХVIII ғасырдың алғашқы ширегіне дейінгі тарихы туралы ғылыми зерттеу жұмыстары зерделенеді, соған сәйкес ондағы көтерілген мәселелерді қарастыру көзделеді. Сонымен, қазіргі ағылшын және американдық зерттеушілердің еңбектері туралы ғылыми ақпараттар осы жұмыс арқылы отандық ғылыми айналымға ұсынылады. Бұл зерттеулердің ерекшеліктері қарастырылып, пікірталас тақырыптарының кейбір мәселелері анықталады. Сондықтан шетелдік тарихнамадағы Қазақ хандығы мәселелерінің зерделенуі оның маңыздылығын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар, тарихтың жан-жақты ашылуына, жаңа идеялар мен зерттеу тәсілдерінің тууына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қазақ хандығы, Қазақ хандығының этносаяси тарихы, ағылшын және американдық тарихнама, зерттеу мәселелері

Қаржыландыру: Ғылыми мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалатын «ХV ғ. екінші жартысы – ХVIII ғ. бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» атты ғылыми жоба аясында жүзеге асырылды (BR21882223).

Кушенова Г.И. ^{1*}

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева к.и.н. ассоциированный профессор,
Республика Казахстан, Астана. e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

История казахского ханства стала предметом изучения англо-американских ученых еще в первой половине ХХ века, но начала активно изучаться с последней четверти того же века. С тех пор прошлое государства долгое время рассматривалось комплексно в рамках истории народов Центральной Азии, а в настоящее время издается ряд фундаментальных работ. Одной из сложных проблем изучения истории Казахского ханства в целом является дефицит местных источников по всем его периодам. Эта проблема также прослеживается в английской и американской историографии, в большей части которой используются у них персидские, шайбанские придворные источники. Одна из особенностей изучения истории Казахского ханства в зарубежной историографии направлена на понимание его роли в мировой истории. В связи с этим возникает цель исследования. В статье изучаются научные исследования

представителей современной английской и американской исторической школы об истории Казахского ханства до первой четверти XVIII века, в соответствии с которыми предполагается рассмотреть поднятые в нем вопросы. Таким образом, научная информация о трудах современных английских и американских исследователей будет представлена в отечественный научный оборот. Рассматриваются особенности этих исследований и выявляются некоторые вопросы дискуссионных тем.

Ключевые слова: Казахское ханство, этнополитическая история Казахского ханства, английская и американская историография, проблемы исследования.

Финансирование: Научная статья реализована в рамках научного проекта «Казахское ханство второй половины XV-первой половины XVIII в.: этнополитическая история и внешняя политика», выполняемого Министерством науки и высшего образования РК в рамках программно – целевого финансирования (BR21882223).

Kushenova G.I.^{*1}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University Candidate of Historical Science, Associate Professor, Republic of Kazakhstan, Astana e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com

SOME PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE KAZAKH KHANATE IN ENGLISH LANGUAGE HISTORIOGRAPHY

Abstract

The history of the Kazakh Khanate became the subject of study by English and American scientists in the first half of the 20th century, but began to be actively studied since the last quarter of the same century. Since then, the past of the state has been considered comprehensively for a long time within the framework of the history of the peoples of Central Asia, and a number of fundamental works are currently being published. One of the difficult problems of studying the history of the Kazakh Khanate as a whole is the shortage of local sources for all its periods. This problem can also be traced in English and American historiography, most of which uses Persian and Shayban court sources. One of the features of studying the history of the Kazakh Khanate in foreign historiography is aimed at understanding its role in world history. In this regard, the purpose of the study arises. The article examines the scientific research of representatives of the modern English and American historical schools on the history of the Kazakh Khanate before the first quarter of the XVIII century, according to which it is supposed to consider the issues raised in it. Thus, scientific information about the works of modern English and American researchers will be presented in the domestic scientific circulation. The features of these studies are considered and some issues of discussion topics are identified.

Keywords: Kazakh Khanate, ethnopolitical history of the Kazakh Khanate, English and American historiography, research problems

Financing: The scientific article was implemented within the framework of the scientific project "Kazakh Khanate in the second half of the XV-first half of the XVIII centuries: ethnopolitical history and foreign policy", implemented within the framework of program – targeted financing by the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan (BR21882223).

Кіріспе. Дүниежүзі тарихындағы маңызды оқиғалар желісі XV ғасырда орын алды. Ұлы географиялық ашулар мен Еуразия құрлығындағы алып империя саналған Алтын Орда мемлекетінің ыдырауы көптеген мемлекеттердің пайда болуына әкелді және ол сәйкесінше саяси картада да өзгерістер болды. Алып империяның ыдырауының нәтижесінде XV ғ. екінші жартысында Орталық Азия аймағында Қазақ хандығы құрылды. Бұл саяси үдеріс сол кезеңдегі Дешті Қыпшақ даласындағы Әбілхайыр және Моғолстан мемлекетінің саяси ахуалымен тығыз байланыста дамыды. Қазақ хандығының қалыптасуының алғашқы сатысында алғашқы хандары – Керей мен Жәнібектің және олардың мұрагерлері Бұрындық хан мен Қасым ханның орасан еңбегі бар.

Қазақ хандығының тарихы күрделі даму кезенді, шиеленісті саяси оқиғаларды бастан өткерді. Сол сияқты хандықтың тарихын зерттеу кезеңдері де бірқатар қиын кезеңдерден өтті. Кеңестік репрессиялық кезеңнен кейін бұл тақырып аясында батыл зерттеулер жүргізілмеді. Бұл мәселеде кеңінен зерттеу жүргізуші ғалымдар қатарында Ресейлік, кейіннен шетелдік ғалымдар арасында ағылшын ғалымдары қызығушылықтарын танытты.

Ағылшын тілді тарихнама жалпылама, ауқымды зерттеулер деңгейін ұсынады. Сондықтан зерттеудің мақсатына сәйкес мақалада қолжетімді ағылшын тарихнамасы мен американдық тарих мектебі өкілдерінің еңбектері қарастырылды. Зерттеу тақырыбы шеңберінде А.Е.Хадсон, М.Б.Олкотт, Ш.Акинер, Р.Д. Макчесни, Ф.Ж. Аллен, Д.ДеВис, Ю.Брегель сынды бірқатар ғалымдарды атап өтуге болады.

Зерттеу тақырыбы ауқымды болғанымен, жұмыстың мақсатына орай хронологиялық кезең XV ғ. – XVIII ғ. алғашқы ширегі ретінде нақтыланды және географиялық тұрғыдан оның шеңберін ағылшын және американдық ғалымдардың ғылыми зерттеулерімен шектеу көзделді. Сонымен қатар ағылшын және американдық зерттеу еңбектерінің барлығын жинақтағанда мақала шеңберінен асатын ауқымда болғандықтан, зерттеу тақырыбына қатысты негізгі және қосалқы жұмыстарды таныстырып, соның ішінде Қазақ хандығының кейбір мәселелері бойынша ғана ақпарат ұсыну қарастырылды.

Материалдар мен әдістер. Мақалада XX ғ. екінші жартысынан бастап бүгінгі күнге дейін жарық көрген американдық және ағылшын зерттеулеріндегі Қазақ хандығына қатысты мәселелер зерттеледі. Оның ішінде хронологиялық мерзімі жағынан маңызды саналатын және осы кезге дейін жарық көрген ғылыми еңбектерге талдау жасалады.

XX ғ. басына дейінгі кезеңде Қазақ мемлекетіне қатысты ағылшын деректерін кездестіруге болады. Олардың басым бөлігі саяхатшы, елші немесе діни миссионерлердің жазбаларынан тұрады. Аталмыш жазбаларды Ресеймен қандайда бір қарым-қатынас немесе Орталық Азияға сапар шегу барысында жазылған еңбектер деуге болады.

Алдымен ұсынылып отырған зерттеу жұмысы тарихнамалық талдауға бағытталған. Бұл талдау негізінде ғылыми мақалада қарастырылатын мәселеге қатысты терең зерттеу жүргізіледі. Зерттеулерде зерттеушілердің көзқарастары, пікірлері бір жерде түйіспей жатады, соған сәйкес әрбір тарихнамалық талдаудың өзіндік нәтижелері болады. Мұны бірнеше факторларға байланысты: біріншіден, зерттеушілердің жұмыс мазмұнына қоятын бағалау критерийлері әртүрлі болып келеді. Екіншіден, зерттеушілердің көзқарастары біркелкі емес, сондықтан бір оқиғаға әртүрлі бағыттан қарауы мүмкін.

Мақалада ғылыми зерттеудің теориялық және эмперикалық әдістері тиімді қолданылған. Атап айтқанда тарих ғылымындағы тарихи-салыстырмалы әдіс, тарихи-генетикалық әдіс және ретроспективті әдістер қолданылған. Аталған әдістер ұсынылған мәліметтерді, тарихи фактілерді айқындауға, қорытындыларды негіздеуге және бағалауға мүмкіндік берді.

Ғылыми мақалада американдық және ағылшын ғалымдарының зерттеу бағыттары мен ресейлік ғалымдар мен отандық зерттеушілердің көтерген мәселелеріне қатысты тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану арқылы нәтижеге жетуге болады. Сондықтан да тарихи-салыстырмалы әдіс тек мәліметтерді салыстыру мен зерттеу бағыттарын ашып көрсету емес, оны бағалауға да мүмкіндік береді. Мақалада қолданылған келесі әдіс тарихи-генетикалық болып табылады. Бұл әдіс бізге Қазақ хандығының құрылуына қатысты оқиғалар мен ұғымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар зерттеу тақырыбы шеңберінде кездесетін кейбір тарихи тұлғалардың, тайпалардың шығу тегіне қатысты ақпараттарды талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы барысында қолданылатын жалпылау әдісі Қазақ хандығының халықаралық деңгейдегі маңызын зерделеуде, жеке фактілерден оқиғаларға деген ұқсасты анықтауда жүзеге асырылады.

Талқылау. Орталық Азия мен Қазақстанның орта ғасырлардағы тарихы, саяси-экономикалық және мәдени тарихына қатысты зерттеулер ресейлік, кейіннен америкалық және ағылшын зерттеушілері тарапынан да зерттелді. Бұл зерттеушілердің еңбектерінің құндылығы түпнұсқа деректерді қолдануында. Аталған мақалада ағылшын және америкалық зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасаймыз. Ұсынылып отырған мақала шеңберінде кейбір мәселелерге ғана тоқталатын боламыз.

Алғашқы зерттеу еңбектерінің қатарында қазақтың элеуметтік құрылымы бойынша ғылыми тақырыптардың көтерілгенін айтуға болады. XX ғасырдың алғашқы жартысында жарық көрген еңбектердің бірі ретінде 1938 жылы Йель университетінде басылып шыққан А.Е. Хадсонның (Alfred E. Hudson) «Kazakh Social Structure» еңбегін атап өтуге болады [1]. Бұдан кейінгі кезеңде Патриция Кук Раиздың (Patricia Cook Rice) 1963 жылы АҚШ Огайо университетінде қорғалған қазақтардың дәстүрлі көшпелі шаруашылығына арналған магистрлік диссертациясын атап өтуге болады. Автор ғылыми жұмысында қазақ дәстүрлі шаруашылығының өзгеруін бірнеше үдерістерге бөліп көрсетеді [2].

Орталық Азияның тарихын зерттеушілердің қатарында Э. Олворттың Орталық Азияда мекендейтін тәжік, өзбек және Бұқаралық еврейлерге қатысты еңбегінің маңызы ерекше. Оның редакторлығымен шығарылған 1967 жылы жарық көрген «Central Asia a Century of Russian Rule» атты ұжымдық монографияда «Encounter» тақырыбындағы мақаласы енгізілген [3]. Э.Олворт аталған зерттеуінде бірқатар мәселелерді қарастырады. Алайда осы жерде автордың Орталық Азия хандықтарымен Ресейдің

арасындағы қарым-қатынастардағы діни мәселені қозғауы ой салады. Бұл мәселе төңірегінде қарастырылған өзекті тақырыптар Орталық Азия халықтарының діни, медицина, музыка, сәулет өнері мен білім беру саласында жоғары деңгейге жеткенін көрсетеді [3, 35-б.]. Бұл ақпараттар автор көзқарасында Ресейдің Орталық Азия халықтарымен жақын байланыс орнатуына ықпал етуші фактор ретінде көрсетіледі. Атап айтқанда, XVII ғасырдан бастап қазақ жеріне Ресейдің бекіністер желісінің салынуы, азаттық көтерілістер, сауда, мәдени және интеллектуалды қарым-қатынастар сияқты өзге де мәселелер кездеседі. Бұл зерттеу еңбегіндегі мәліметтер ғылыми мақалада қарастырылған мәселе бойынша қосымша дереккөзі ретінде маңызы ерекше.

Орталық Азия, Иран мен Ауғанстанның әлеуметтік және мәдени тарихын зерттеуші америкалық ғалым Роберт Дункан Макчеснидің парсылық деректер бойынша жазылған еңбегінде [4] аймақтағы әмірлер институтының дамуына қатысты мәселені жан жақты талдайды, маңызын зерделеуге тырысады. Еңбекте негізінен Балхтан шыққан географ, тарихшы Махмуд ибн Валидың Орталық Азия әмірлеріне қатысты, яғни таққа отыру, кеңестің құрылуы және олардың саяси ұстанымдарына қатысты жазылған шығармасы пайдаланылған. Еңбек Қазақ хандығына тікелей қатысты болмаса да Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі Орталық Азияның саяси тарихына қатысты маңызды ақпарат көзі болып табылады. Автордан келесі бір еңбегі [5] Орталық Азиядағы Шыңғыс ұрпақтарының өз империяларын қалпына келтіру бағытындағы мәселелер қарастырылады. Бұл жұмыстың негізгі мазмұны зерттеушінің алдыңғы еңбегі тікелей дереккөзі ретінде маңызды болып табылады.

Орталық Азияның саяси және экономикалық тарихы жөніндегі америкалық сарапшы Марта Брилл Олкоттың 1985 жылы қазақтарға қатысты жазылған монографиясы хронологиялық тарихи деректерді құрайды. Монографияда алғашқы Қазақ мемлекетінің құрылуы кезеңінен бастап кеңестік Қазақстанның саяси тарихын қоса қарастырады. Автор монографиясында қазақтардың Ресей империясы құрамындағы тарихы, экономикалық-саяси жағдайына қатысты мәліметтерді құрайды [6]. Кітап еуропалық көзқараста жазылғанымен бүгінгі таңда өзектілігін әлі жоғалтқан жоқ. Еңбекке сыни шолу жазған бірқатар ғалымдар болды. Соның ішінде американдық тарихшы ғалымдардың бірі деп айтуға болатын Орталық Азия тарихының маманы Ю.Брегельдің жазбасын ерекше атап өтуге болады [7]. Ол осы еңбегінде М.Б. Олкоттың жоғарыда аталған монографиясында жіберген кемшіліктерін нақты көрсетіп, әрбірін талдауға тырысады. Дегенмен, кітаптың жалпы мазмұнына жоғары баға беріледі.

Бұдан бөлек зерттеуші Ю. Брегельдің еңбектеріне тоқталатын болсақ, оның Хорезм, Хиуа хандығы, қарақалпақ тарихы, Орталық Азияның ислам тарихына қатысты елеулі еңбектері бар. Соның бірі өзбек, қазақ және түркімен халықтарына арналған еңбегі XV ғ. бастап Дешті Қыпшақ даласында орын алған саяси процестер туралы баяндалады [8].

Одри Бертонның (Audrey Burton) «The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702» атты монографиясы Орталық Азия тарихына арналған ағылшын тілді тарихнамалық қорға елеулі үлес қосқан. Бұл еңбек тарихи бағытта ғана емес, көбінесе деректік құндылығы жағынан маңызды болып табылады. Себебі, автор Бұхар хандығындағы саяси-экономикалық, сауда жолдары, сауда тауарлары, қазақ қалаларына қатысты ішінара құнды деректер келтіріледі [9]. Аталған монографияға сын-пікір білдіруші Р. Фольц оның ғылыми құндылығының жоғары екенін бағалайды. Бұл еңбекке жазуы барысында парсы тіліндегі сарай шығармаларын негізге алып, алайда оларға сыни талдау жасай қоймағанын кемшілік ретінде айтады. Сол себепті саяси тарихты бағалауда біржақты көзқарас орын алған еді. Ол туралы Р.Фольц былай деді: «Whether wittingly or not, the author has left us with a decidedly pro-Uzbek version of early modern Central Asian history» [10, 395 б.].

Зерттеуші Омелян Прицактың (Omeljan Pritsak) «The Turkic Etymology of the Word Qazaq 'Cossack» атты еңбегінде «қазақ» ұғымының этимологиясы зерделенеді. Автор ұғымды сонау көне ортағасырлардағы түрік Орхон жазбаларынан бастап талдауға тырысады. Ондағы «жаулап алу» сөзінен шығуы мүмкін екенін де болжайды. Ұғымның алғаш рет «Кодекс куманикус» ортағасырлық сөздігінде кездесетін «қазақ» атауы арқылы түркілік тайпалардың этимологиясын зерттейді [11].

Ағылшын зерттеушісі А. Фрэнкстің Ресей мен Қазақ хандығына қатысты іргелі зерттеуі жарық көрді. Автор бұл еңбегі арқылы қазақ қоғамындағы үш жүздің пайда болуына, тайпалық этникалық құрамы мен мемлекеттік иерархиялық құрылымына, діни өміріне, сондай-ақ жоңғар шапқыншылығы мен хандықтың Ресеймен қарым-қатынасына назар аударады. Сондай-ақ Қазақ хандығының жойылуы кезеңі ретінде Ресейдің отарына айналуын зерделейді [12].

Осы жерде ағылшын және американдық зерттеушілер еңбектерінің қатарына қосымша ағылшын тілді іргелі зерттеулердің бірін атап өтуді жөн санадық. Зерттеуші Торонто университетінің профессоры

Джу-Юп Ли (Joo-Yup Lee) болып табылады. Оның ғылыми еңбектерін мұнда қосып айтқанымыз кемшілік бола қоймас.

Соңғы кездері Қазақ мемлекетіндегі әлеуметтік статуска қатысты зерттеулердің саны артқан. Оған дәлел ретінде Джу-Юп-Лидің «Kazakh Khanate» еңбегінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік бөлінудің ерекшеліктері қарастырылады. Яғни, қоғамдағы ақсүйек, қарасүйек атаулары мен рулық қарым-қатынастардың ерекшеліктерін зерттейді. Бұл еңбектердің барлығы жапондық ғалымдар тарапынан Қазақ хандығына қатысты үлкен қызығушылықтың барын аңғартады. Сөйтіп жапон ғалымдарының зерттеу еңбегінен дәйексөз де келтіреді. Асака Цунеакидің Жошы ұлысының мұрагері ретінде Қазақ хандығын тануы Нагамине Хироюкидің пікірімен сәйкес келеді [13, 11 б.]. Бұған қоса, автордың келесі бір мақаласында постмонғолдық Орталық Азия мен Қыпшақ даласындағы Шыңғыс және Темір ұрпақтарының арасындағы тақ үміткерлерінің «саяси кезбелігі» зерделенеді. Мұндағы негізгі мәселе «қазақ» ұғымы мен «қазақлық» (qazaqlik) феномені талданады. Джу-Юп Лидің «қазақлық» туралы еңбегі алыс шетелдік тарихи зерттеулердегі маңызды еңбектер қатарынан көруге болады [14]. Осылайша, америкалық және ағылшындық тарихнамадағы зерттеулердің басым көпшілігі өзінің деректерінің толымдылығымен ерекшеленді. Бұл зерттеулердің барлығы соңғы жылдары жарық көрген еңбектер.

Нәтижелер. XV ғасырдың екінші жартысында Дешті Қыпшақ даласында саяси тұрақсыздықтың орын алуымен ахуалда өзгерістер болды. Ұрыс ханнан тараған Керей мен Жәнібек сұлтандар Әбілхайыр хандығындағы тұрақсыздық кезеңінде Моғолстанмен дипломатиялық байланыс орнатып, Жетісу жеріне орнығады. Хандықтың құрылуы бастапқыда оның көрші мемлекеттермен саяси қақтығыстарға түсуіне алып келді. Себебі, хандықтың орналасқан жері стратегиялық маңызды аймақта орналасты. Сырдария бойындағы қалалардың саяси-экономикалық жағынан әлеуеті маңызды еді. сол себепті де Сыр өзені бойындағы қалалар үшін жиі жиі қақтығыстар болып тұрды.

Жалпы алғанда өзінің өмір сүру кезеңі бойынша Қазақ хандығы өте күрделі кезеңдерді бастан өткерді. Бұл кезеңдерге қатысты жазба деректердің басым бөлігі ресейлік зерттеушілерге тиесілі болса, кейінгісі ағылшын тілді тарихнамада кездеседі. Демек, бұл жерде Қазақ хандығына қатысты мәліметтердің басым бөлігі отандық және шет елдік зерттеушілердің үлесінде. Дегенмен, мақаланың ерекшелігі – Қазақ мемлекетіне қатысты жазбаша деректердің халықаралық ғылыми деңгейінің болуы оның ағылшын тілді деректерде де кеңінен қолданылуында. Аталған мақаланың мақсаты ретінде ағылшын тілді тарихнамадағы Қазақ хандығының саяси-экономикалық жағдайына қатысты деректерге тарихнамалық талдау жасау, маңызды дереккөздердің құндылығын арттыру. Кейбір мәселелерде кеңестік, отандық ғалымдардың көзқарастарымен салыстырылды.

Алдымен хронологиялық кезеңдер бойынша және мәселенің зерттелу географиясына жалпы назар аударатын болсақ, Қазақ хандығы бойынша 1920-жылдарға дейінгі ғылыми іргелі зерттеулердің бірін В.В. Бартольд жазып қалдырған болатын. Алайда, бұдан кейінгі уақыттардағы да хандықтың тарихына қатысты зерттеулердің басым бөлігі ресейлік зерттеулердің еңбектерінде қарастырылғанын байқауға болады. Өйткені Орталық Азия территориясының Еуразия континентіндегі түрлі аймақтарды, яғни Еуропа, Таяу Шығыс, Оңтүстік және Шығыс Азияны байланыстыратын сауда жолдарының қиылысында орналасуының өзі шетелдік зерттеушілердің назарын өзіне аудартып, бірқатар ғылыми ізденістеріне негіз болуы мүмкін. Бұған қоса еуропалық зерттеушілер үшін Орталық Азияны зерттеу жұмысы Шығыстану саласының бір бөлігі болып табылды. Қазақ хандығының құрылуы және одан кейінгі кезеңіне қатысты зерттеулерді парсы деректерінен кездестіруге болады.

XX ғасырдың алғашқы жартысында батыс Еуропа елдерінде тарих ғылымының әдіснамалық мәселелері бойынша тарихи ғылыми орталар пайда болды. Солардың басында Франциядағы «Анналар» мектебін атап өтуге болады. М. Блок пен Л.Февр секілді француз ғалымдары тарихи оқиғаларды зерттеуде енгізген әдіснамалары алғашында үлкен қолдауға ие болмады. Себебі, Еуропалық ортада орын алған үлкен талқылаулар ғылыми зерттеудегі бағыттарды айқындаудың қажеттілігін білдіреді. Тарих ғылымында антропологиялық көзқарастың маңызы талқыланып, макро деңгейдегі қарастырылатын тарихтың нақтылығына күмәнмен қарай бастады. Тарихи зерттеулерде ғылымаралық байланысқа негізделген зерттеу тәсілдері ұсынылды.

XX ғ. 60 жылдары америкалық ортада тарихты зерттеуге қатысты әдіснамалық бетбұрыстың болуы Қазақ хандығына қатысты зерттеулерге деген қызығушылықты арттырды. Бұл дегенімізбен 80-жылдарға дейінгі зерттеулер жоққа шығарылмайды. Ал екіншіден, XX ғасырдың соңғы ширегінен бастап ағылшын және американдық зерттеулердің белсендіріле түсуіне кеңестік режимнің әлсірей бастағаны себеп болуы мүмкін. Өйткені, зерттеушілердің арасында ақпарат алмасу үрдісі жеңілдеп, тарихи тың деректер қолжетімді бола түсті. Ойымызды Гуннар Яррингтің «American Anthropologist» атты журналдағы ғалым

А.Е. Хадсонның еңбегіне жазған шолуы арқылы дәйектеуге де болады. Ол өз кезеңінде Кеңес Одағында өмір сүріп жатқан түрік халықтары туралы деректердің шектеулі екенін айтқан болатын [1, 627 б.]. Сөйтіп кеңестік режимнің әлсіреуі, ыдырауы жаңа зерттеулерге мүмкіндік берді. Сонымен XVIII ғасырдың алғашқы ширегіне дейінгі Қазақ хандығының тарихын шетелдік тарихнамада түрлі салалар бойынша алуан түрлі тақырыптар аясында көтерілгенін аңғарамыз. Соның ішінде кейбір мәселелерге ғана тоқталып өтетін боламыз. Мәселен, қазақ халқының әлеуметтік құрылымы қашанда күрделі болды. Отандық зерттеушілердің еңбектерінде де әлі шешім таппаған мәселелер баршылық. Қазақ қоғамында адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас түрлері әр алуан болды, қандас туыстық, отбасылық, шаруашылық және тағы басқа. Сондай-ақ сол кездегі қазақ қоғамының этникалық құрамы, өмір салты өзіндік ерекшеліктерге толы болды. Бұл мәселенің алыс шетелдік ғалымдардың да ғылыми ізденістеріне негіз болды.

Белгілі ғалым Хадсон А.Е. зерттеулерінің басым бөлігінде қазақ халқының әлеуметтік құрылымын зерттеуге арнады. Әсіресе, халықтың шығу тегі, әлеуметтік топтар мен отбасылық, тайпалық байланыстар туралы мәліметтерді жүйелейді. Автордың түп деректер мен зерттеу еңбектеріне негізделген осы этнологиялық талдау жұмысына бірқатар ғалымдар шолу жазып, автордың ой түйініне назар аудартады. Солардың бірінде А.Е. Хадсонның қазақ және монғол тайпаларының дамуындағы екі негізгі үдерісті ашып көрсеткенін баяндайды. Оның біріншісі, тұрақты тенденция – үлкен бөлімдер тармақтарға бөлінді, ал екіншісі, жылжымалы бағыт – үлкен бірліктердің қалыптасуы кіші топтардың бірігуінен пайда болды, - дейді. Бұл жерде үлкен бөлімдер ретінде тайпаны назарға алуға болады. Зерттеуші рулардың пайда болуы үрдісін ашуға тырысады. А.Е.Хадсонның пікірінше, рудан үнемі жаңа топтардың дамуының себебі экономикалық факторға байланысты болатын, өйткені мал санының көп болуынан адамдардың барлығы бір жерде тұруы (мекен етуі) мүмкін емес еді. Сонымен қатар автор қазақтардың тармақталуы және бірігуімен бір мезетте жүретін үшінші үрдісті де айқындайды. Бұл қожайын мен тәуелдінің арасындағы қатынасы болды. Бұлардың арасындағы қатынас қандық қатынастарға негізделетін еді [1, 627 б.]. Қарап отырсақ, ғалым қазақ халқының рулық-тайпалық және әлеуметтік құрылымын зерттеудегі тұжырымдары кейіннен Жапониядағы университетте оқылған дәрісте Раиз П. қазақтардың «дәстүрлі» экономикасы туралы мәселе көтереді. Жалпы жұмыс тезис ретінде дайындалғанмен, бірқатар мәселелерде автордың өзіндік тың көзқарасын байқауға болады. П.Раиз алдымен Қазақ хандығы құрылғаннан бастап Ресей империясының отарына айналғанға дейінгі аралықты «дәстүрлі» деп атайтынына назар аударады. Бұл кезеңде әлеуметтік немесе саяси шарттарда экономикалық тоқырау болмаса да, қазақ мемлекетінің шаруашылығы үлкен нәтижеге қол жеткізді. Автор бұдан бөлек орыстардың қоныстануымен өлкеде орын алған әлеуметтік тұрақсыздық мәселесін, отбасылық неке қатынастары сияқты тағы өзге мәселелерге тоқталады. Автор қазақтардың құндылықтарының бірі де мал шаруашылығына деген құрметі болатын дегенді айтады [2, 45 б.]. Сөйтіп автор қорытындысында қазақтардың экономикалық тұрғыда өзгеріске ұшырауы кеңестік күштеп ұжымдастыру науқанына дейін тек өздеріне байланысты болғанын айтады [2, 33 б.].

Осы жерде кеңестік тарихнаманы қарастыратын болсақ, С.А. Васютин мен П.К. Дашковский әсіресе, XX ғасырдың 40-60-шы жылдарында тарихшы ғалымдардың арасында көшпелілер теориясы, көшпелілердің экономикалық ахуалы қызу пікірталас тудырғанын жазады. Аталмыш ғалымдар бұл мәселені зерттеудің нәтижесінде кеңестік ғалымдардың бір-біріне қарама-қайшы көзқарас ұстанғанын баяндайды [15, 23-25 б.]. Бұл даулы пікірталастың түп-төркінінде жалпы патриархалды-феодалдық қатынас, көшпелілердің экономикалық күші, яғни басымдылық жерге немесе малға иеліктен тұрды ма деген сұрақтар жатқанын көруімізге болады. Сөйтіп, сол кезеңдегі екі ел ғалымдарының көтерген мәселелері шамамен ұқсас болғанымен, зерттеу тәсілінде кеңестік ғалымдардың қорытындылары формациялық көзқарас аясында жүзеге асырылғанын аңғару қиын емес.

Жалпы зерттеулерде қазақтың Ұлы, Орта, Кіші жүздерінің шығу тегіне қатысты бірқатар зерттеулер жүргізілгенімен, нақты бірыңғай қорытындыға келгені байқалмайды. Сонымен қатар қазақтың әлеуметтік құрылымындағы постмонғолдық «ақ сүйек», «қара сүйек» топтары мен жүздерге кірмейтін «төре», «қожа» сияқты субэтникалық топтарды да негізінен талдауға ұмытылыс жасалады. Осындай этно-әлеуметтік бағыттағы зерттеулерде XVII ғасырдың ортасындағы қазақ қоғамы этникалық және тілдік тұрғыда біртекті болғанымен, шығу тегі жағынан түрлі топтардан құралғаны айтылады [12, 365 б.]. Сонымен, XX ғасырдың алғашқы жартысындағы шетелдік тарихнамада Қазақ хандығын зерттеудің негізгі мәселелерінің қатарында жоғарыда атап өткеніміздей, қазақтың этникалық, әлеуметтік құрылымы өзектілік танытқаны аңғарылады.

Ағылшын және американдық зерттеушілер тарапынан қарастырылған өзекті тақырыптардың келесі бірі – Қазақ хандығының қалыптасуы, дамуы, құлдырау тарихы болды. Қазақстан Республикасында 2015-жылды «Қазақ хандығының 550-жылдығы» деп атап өту ұйғарылғанға дейін мемлекеттің құрылу

уақытына қатысты сұрақтар отандық тарихнаманың өзінде ұзақ жылдар бойы зерделеніп, пікірталас тудырып келді. Осы жерде айта кететін жайт, қазіргі уақытта ағылшын және американдық тарихнаманың басым бөлігінде Қазақ хандығының бастапқы құрылуы мен дамуы дәуірі емес, көбіне Ресей империясының қазақ жерін отарлауы кезеңіне қатысты зерттеулері басымдық танытып отыр.

Қазақтар туралы монографиясында М.Б. Олкотт хандықтың құрылуы мен алғашқы ханы туралы бөлімді кеңестік еңбектерге сүйене отырып жазады. Ол «кеңестік ресми тарихнама Қазақ хандығының алғашқы ханы Жәнібек, ол 1480-жылы қайтыс болғаннан соң оның орнына таққа Керейдің ұлы Бұрындық (1480-1511) мұрагер ретінде отырды десе, ал өзге деректерінде алғашқы ханы Керей, оның 1488-жылы қайтыс болуына байланысты орнына ұлы Бұрындықтың хан сайланды», - дегенін жазады [6, 8 б.]. Алайда, автор бұл жерде өзіндік нақты қорытындысын жасамайды.

Қазақ хандығының құрылуына қатысты Джу-Юп Ли 1450-жылдары Ұрыс ханның ұрпақтары Керей мен Жәнібек сұлтандардың Әбілхайыр ханнан бөлініп көшкенін айтса [13, 3 б.], Ю.Брегель Әбілхайыр ханның беделін сарсыған Керей мен Жәнібек сұлтандардың Моғолстан жеріне көшіп кетуі болатын, дей келе, бұл 1458-1461 жылдардың аралығында болуы мүмкін деп болжам жасайды [8, 225 б.].

Жалпы алғанда қазақ сұлтандарының Шу өңіріне көшуі туралы отандық тарихнамада да атап өткеніміздей, көп пікірталас тудырды. Қазақ хандығының құрылу мерзімі Мырза Мухаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегі арқылы нақты белгіленді. 2015 жылдан бері отандық тарихнамада 1465 жыл хандықтың құрылу уақыты деп ресми белгіленді.

Қазақ хандығын зерттеу барысында кездесетін келесі бір мәселе ол Әбілхайыр хандығынан бөлініп, Керей мен Жәнібек сұлтандармен бірге көшіп кеткен тайпаларға «өзбек-қазақ» деген атаудың берілуі. Бұл мәселе сонау XX ғасырдың екінші жартысында да талданып, «қаз» сөзінің көне түрік жазбаларында кездесетіні және «жаулап алу, жинау» мағынасын беретіні туралы пікірлер айтылған болатын [11, 238 б.]. Кейбір деректерде «өзбек» ұғымына қатысты XV Жошы ұлысының көшпелі халқы Өзбек ханның тұсында ислам дінін қабылдағаннан кейін оларға «өзбек» деген лақап халыққа қолданыла бастағаны айтылады [13, 2 б.]. Бұл мәселе қазақ тарихында да көптеген зерттеушілік көзқарастарды тудырған болатын. Ал зерттеуші Ю.Брегель «қазақ» деген ұғымның шығу тегі белгісіз, қаншама құрастыруға тырысқанымен сәтсіз болды деген ойын айтып, М.Х.Дулатидің еңбегіндегі «қазақтарға» қатысты үзіндіден кезбелік, еркіндік деген сынды мағына іздейді. Сонымен қатар автор бастапқыда бұл ұғымның саяси жинақтаушы атау ретінде қолданылғанын, ал бертін келе өзгеріске ұшырап этникалық мазмұнға ие болғаны туралы пікірін білдіреді [8, 225-229 б.]. Сол сияқты Ресей ғалымдары да еңбектерінде осы «өзбек-қазақ» атауын зерделеуге тырысады. Мәселен, Т.И. Султанов пен С.Г. Кляшторныйдың пікірінше, 1459 жылы Жетісуда тарихи кездесу болып, Жетісу даласында кезіп жүрген қашқындар тобы «өзбек-қазақ» деген атау алады [16, 97 б.]. Зерттеуші Джу-Юп Ли осы мәселе бойынша, яғни «қазақ» атауы, «қазақлық» феноменін зерттеуі барысында көптеген түп деректер мен зерттеу еңбектеріне жүгінеді. Сөйтіп, «қазақ» ұғымы XV ғасырда Қыпшақ даласы мен Мавераннахрда кеңінен таралды, өйткені «қазақ» өмір салты немесе «қазақлық» XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап осы аймақтарда саяси саяхаттаудың ерекше әдеті ретінде пайда болды», - деген қорытындыға келеді [14, 89 б.]. Сондай-ақ ғалымның пікірінше, «қазақлық» феноменінің маңызы – мемлекеттің қалыптасуы мен бірегейлігіне үлес қосқанында болатын. Өйткені, саяси саяхаттау/кезбелік немесе «қазақлық» барысында билеуші немесе көсем өз тарапына халықты жинап, сол арқылы жаңа мемлекет құра алады. Осында Джу-Юп Лидің көтерген мәселесінің бірі бұл қазақтың үш жүзі болатын. Қазақтың үш жүзі туралы деректерді бірқатар еңбектер де қарастырып өтеді. Бұл мәселенің де шешім таппаған тұстары баршылық екенін айту керек.

Америкалық және ағылшын ғалымдары арасында қазақ халқының жүздеріне қатысты ғылыми зерттеулер болды. Олардың ішінде Джу-Юп Ли зерттеулерінде Алаша ханға қатысты мәліметтер кездестіруге болады. Алаша хан туралы аңыздағы мынадай екі маңызды жайтты көрсетеді: біріншісі, аңызға сәйкес қазақтардың шығу тегі шептік кезбелерге қатысты көтеріледі. Мұны зерттеуші Керей мен Жәнібек сұлтандардың Әбілхайыр хандығынан бөлініп, Моғолстанның шекарасына орналасуымен байланыстырылады. Ал екіншісі, қазақтың үш жүзге бөлінуі. Алаша хан туралы аңыз бойынша ханның үш ұлы, олардың әрбірінің өз ордасы болды» [13, 9 б.].

Отандық зерттеушілердің қатарында Н.Д. Нуртазина, М.Б. Исаханның пікірінше, XV-XVIII ғасырдың басындағы көшпелі қазақтардың арасында ислам дінінің таралуы туралы мағлұматтар деректерде аз сақталған. Сондықтан бұл күрделі, әрі пікірталасты тақырып болып табылады. Сондай-ақ отандық ғалымдар Алтын Орда кезеңінен келе жатқан ислам дініне қатысты әлі де зерттеуді қажет ететін алшақтықтар бар екенін атап өтеді [17, 910-915 б.]. Бұл ахуалды Орталық Азиядағы ислам тарихын зерттеуші, белді американ ғалымы Девин ДеВис (Devin DeWeese) те айтады. Ол Монғол империясының

исламдану үдерісіне қатысты еңбегінде түп деректердің тапшылығына тоқталады. Ол империяның барлық территориясында исламдану үдерісі жүзеге асырылғанымен, үлестердің (Алтын Орда, Илхандар мемлекеті, Шағатай ұлысы) арасында айырмашылықтардың бар болғанына назар аудартады. Сонымен қатар ғалымның пікірінше, Жошы ұлысының исламдануы мұсылман әлемі үшін, ең алдымен, оның этно-діни тармақталу тұрғысынан алғанда ауқымды және ұзақ мерзімді нәтижеге қол жеткізді. Қазіргі кейбір мұсылман түрік халықтары сол Алтын Орда кезеңі мен оның этносаяси дәстүрі арқасында ислам дінін қабылдаған еді. Олардың қатарында қазіргі қазақ, өзбек, башқұрт, қарақалпақтар бар. Жошы ұлысының халқы тек мұсылман халықтардан тұрмағандықтан, оның исламдануына көптеген сыртқы факторлар мен жергілікті дәстүрлер ықпал етті, - дейді ғалым [18, 125-126 б.]. Осы тақырыпты әрі қарай дамыту мақсатында зерттеуші Р.Д. Макчеснидің қорытындысын қарастырамыз. Ол Орталық Азияда интеллектуалды және рухани билігі бар тұлғалар әмірлердің саяси ықпалына қарсы салмақ болғанын айтады. Егер зерттеушінің осы пікірін назарға алатын болсақ, Жошы ұлысындағы ислам дінінің салмағын жорамалдау қиын емес. Сондай-ақ Р.Д. Макчесни мұндағы рухани билік күшін үш топқа бөліп қарастырады. Біріншісі – интеллектуалды тұлғалар, екіншісі – саиидтар, үшіншісі – сопылар. Интеллектуалды (алим, улама) тұлғалар қатарына ресми білімі және мұғалім ретіндегі беделімен танымал болғандарды жатқызады. Екінші топтағылар рухани күш иелері болып табылады, яғни олар Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардың ұрпақтары – «саиидтар» болатын. Олар ішкі билікке ие болды. Сонымен қатар көптеген интеллектуалды тұлғалар әрі «саиидтар» да бар.

Нақшбандийа – Бұхара, Балх, парсы, Самарқанд пен Ташкентті, ал «Атаи» – Түркістанды алып жатқан еді. Р.Д. Макчеснидің пікірінше, қоғамның осы тобының Орталық Азияның саяси өміріндегі маңыздылығы оның жетекші өкілдерінің билік пен тәуелдінің арасына арашы ретінде қақтығыстарды реттеуінде, жалпы халыққа зиян келтіретін саясатқа қарсы әрекет ету рөлінде жатты. Өйткені олар халықтан шыққан өкілдер болатын. Бұлардан мемлекет бақылауында қызмет ететін дін өкілдері, сот, мұғалімдер шықты, ал аса танымалдарына діни, білім беру мекемелерін басқару үшін ауқымды қайырымдылық қаражаты бөлінді [5, 290-291-б.]. Осы жерде ғалым Ә.Қ. Муминовтың мынадай пікірін қоса ұсынуға болады: «қазақтардың арасындағы қожалар исламды бейнелейді. Бұрын олар рәсімдерді басқарды, сүндет жасады, мешіттердің имамдары, мүдәррістері болды. Қожалар Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы қалалардан, елді мекендерден шыққандар еді. Қазақтың әрбір руы белгілі бір қожаның (аққұрған, хорасан, дуана, қарахан, сейіт, қырық садақ, қылауз, киши жүз қожалары және т.б.) ізбасары болды... , дей келе: «Мавераннахрдың саяси өміріндегі көшпелі тайпалардың ықпалының артуымен бұл топтардың елдің қоғамдық-саяси өмірінде маңызы арта түсті. Биліктің «қасиеттілігі» туралы жаңа идеяның бастамашысы осы қожалар болды. Қоғамдық пікірдің күшіне бағынып, хандар өз билігінің қасиеттілігі туралы мәселені дамытқанын» [19] айтады. Бұдан қожалардың биліктің қасиеттілігін ұсынып қана қоймағаны, сол арқылы хандықтағы өздерінің орнын да нығайтуға талпыныс жасағаны аңғарылады. Зерттеулерде «қожалар» мен «саиидтардың» ақсүйек тобына кейіннен қосылғаны баяндалады [13, 8-б.]. Ғалым Ә.Қ. Муминов атап өткен «биліктің қасиеттілігін» негіздеп бергеннен соң мүмкін бұл субэтноикалық топтардың ақсүйектерге жатқызылуы қарастырылған болар.

Жалпы алғанда Орталық Азия территориясында бірнеше сопылық мектептердің, сондай-ақ өзге діндер мен сенімдердің де өмір сүргені тарихтан мәлім. Жоғарыда атап өткеніміздей, дін өкілдері халық пен билік арасында арашы ғана емес, сонымен қатар екі елдің арасындағы бейбіт келісімдерге де ықпал ете алатын беделді тұлғалар болатын. Түп деректерді зерттейтін болсақ, Орталық Азияның рухани тарихында өткен мұндай сопы шайхтарды көп кездестіруге болады. Бұл жерде тек рухани өмірдегі маңызы емес, діннің мемлекеттің саяси өміріндегі рөлін қарастыру мәселесі ұсынылады. Мәселен, Қазақ хандығының халықаралық қатынастары тарихын зерттеу барысында діни мәселелерге ден қойылатын болса, ол құнды нәтижелерге қол жеткіздіртуі мүмкін. Өйткені әрбір мұсылман үшін Меккеге қажылық сапарға шығу діни парыздардың бірі болып табылады. Ал қазақтардың арасындағы бай қуатты адамдардың барлығы осы қасиетті сапарға шығуды жоспарлады десек қате болмас. Сол кезеңдегі шииттік Иран арқылы өтетін керуен жолдарының қауіпсіздігін екі ел арасындағы қарым-қатынастар аясында қарастырсақ, мемлекеттер арасында бірқалыпты бейбіт жағдай үнемі болған жоқ.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазіргі уақыттағы ақпараттық технологияның мүмкіндіктерімен ағылшын тілді тарихнамаға қол жеткізу қиын емес. Дегенмен, әрбір кезеңді зерттеудің өзіндік қиындықтары мен ерекшеліктері бар екенін айту қажет.

Қазақ хандығының тарихы ұзақ жылдар бойы зерттеліп келеді. Кеңестік кеңістікте Қазақ хандығының тарихын зерттеушілердің алдыңғы қатары ресейлік ғалымдардан болды. Мұнда Қазақ хандығына жеке егеменді мемлекеттен гөрі Қытай, Ресей, Орталық Азия хандықтары сияқты мемлекеттердің

арасындағы транзиттік аймақ секілді көзқарас ұстанғанын аңғару қиын емес. Қазақ тарихы кеңестік «ұлттық» көзқараста зерделеніп, көптеген мәселелер зерттеуден тыс қалды. Одан кейінгі уақытта жүзеге асырылып жатқан кейбір зерттеулерде де кеңестік формациялық көзқарастардың сарқыншақтары кездесіп жатады. Ал еуропалық зерттеушілердің еңбектерінде бастапқыда тарихи мәдени құндылықтардың мәртебесі мен маңызын негіздейтін мәселелерді еуроцентристік көзқарас аясында бағалағаны мәлім болса, бертін келе еуропалық тарихнаманың саясаттан арылып, тарихи объективті ғылыми баға бере бастағанын байқауға болады. Мұны американдық зерттеушілердің еңбектерінен де аңғаруымызға болады.

Әсіресе кеңестік режим ыдырағаннан соң ағылшын және американдық ғылыми орталарда Қазақ хандығы тарихына арналған іргелі жобалар жүзеге асырылады бастады. Тіпті Ұлыбритания мен Америка Құрама Штаттарында Орталық Азия елдерінің зерттеулеріне арналған арнайы зерттеу орталықтары жұмыс жасай бастады. Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік, экономикалық, діни, мәдени мәселелер бойынша бірқатар зерттеулер жарияланып келеді. Бұл орталықтардың басым бөлігінде ХІХ ғ. - ХХ ғ. басындағы саяси тарихты көру мүмкін. Дегенмен, ағылшын және американдық тарихнамадағы ерекшеліктердің бірі Қазақ хандығын Орталық Азия территориясында орналасқан жеке егеменді мемлекет ретінде қарастыруы деп айтуға болады. Осылайша, әлемдік деңгейде маңызды саналатын ағылшындық тарихнамада Қазақ мемлекетінің тарихының зерттелуі халықаралық ғылыми деңгейде оның маңызын білдіреді, хандықтың әлемдік тарихтағы орнын көрсетеді. Бұған қоса осы зерттеулер арқылы әдіснамалық көзқарастарды қайта ұғынуға мүмкіндік туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Alfred E. Hudson. *Kazak Social Structure*. Review by: Gunnar Jarring // *American Anthropologist*, 1939. – *New Series*, Vol. 41. – No. 4. – P. 626-628.
2. *Changes in the Kazak Pastoral Economy: History and Analysis / A Thesis presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Art by Patricia Cook Rice*. – The Ohio State University, 1963. – 56 p.
3. Allworth Edward. *Encounter // Central Asia: A Century of Russian Rule*. Edited by Allworth Edward. – USA: Columbia University Press, 1967. – P. 1-59.
4. McChesney R.D. *The Amirs of Muslim Central Asia in the XVIIIth Century*// *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1983. – Vol. 26. – No. 1. – P. 33-70.
5. McChesney R.D. *The Chinggisid restoration in Central Asia: 1500–1785* // *The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age*. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 277-302.
6. Olcott M.B. *The Kazakhs*. – USA: Hoover Institution Press, 1987. – 341 p.
7. Bregel Yu. *Notes on the Study of Central Asia*. – Bloomington: Indiana, 1996. – 61 p.
8. Bregel Yu. *Uzbeks, Qazaqs and Turkmens* // *The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age*. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 221-236.
9. Burton Audrey. *The Bukharans: A Dinastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. – Great Britain: Gurzon Press, 1997. – 664 p.
10. Foltz R. *Book Review. Burton Audrey. The Bukharans: A Dinastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. – pp. 394-395. Резюме документа: [file:///C:/Users/user/Downloads/_journals_jemh_3_3_article-p394_18-preview%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/_journals_jemh_3_3_article-p394_18-preview%20(4).pdf)
11. Pritsak O. *The Turkic Etymology of the Word "Qazaq" 'Cossack'* // *Harvard Ukrainian Studies*, 2006. – Vol. 28. – No. 1/4. – pp. 237-243.
12. Frank J.A. *The Qazaqs and Russia* // *The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age*. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 363-379.
13. Lee Joo-Yup. *Kazakh Khanate*// *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Ed. David Ludden. – New York: Oxford University Press. – Online Publication Date: Apr 2019. DOI: 10.1093/acrefore/9780190277727.013.60. – pp 1-25.
14. Lee Joo-Yup. *The Political Vagabondage of the Chinggisid and Timurid Contenders to the Throne and Others in Post-Mongol Central Asia and the Qipchaq Steppe: A Comprehensive Study of Qazaqliq, or the Qazaq Way of Life*// *Central Asiatic Journal*, 2017. – Vol. 60. – No. 1-2. – pp. 59-95.
15. Васютин С.А., Дашковский П.К. *Социально-политическая организация кочевников Центральной Азии поздней древности и раннего средневековья (отечественная историография и современные исследования) Монография*. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2009. – 400 с.

16. Шигабдинов Р.Н. Некоторые аспекты казахской истории (XVI – первая половина XIX вв.). К вопросу о ее «Географической оси». – С. 93-121 // Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-kazahskoi-istorii-xvi-pervaya-polovina-xix-vv-k-voprosu-o-ee-geograficheskoi-osi/viewer>

17. Нуртазина Н.Д., Исахан М.Б. Постзолотоордынский декаданс и судьбы религии в казахском кочевом обществе XV – начала XVIII вв. // Золотоордынское обозрение / Golden Horde review, 2022. 10 (4). – С. 910-934.

18. DeWeese D. Islamization in the Mongol Empire. *The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age*. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 120-134.

19. Муминов А.К. Традиционные и современные религиозно-теологические школы в ЦентрАзии. – Режим доступа: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1322230680>

References:

1. Alfred E. Hudson. *Kazak Social Structure*. Review by: Gunnar Jarring // *American Anthropologist*, 1939. – New Series, Vol. 41. – No. 4. – pp. 626-628. [in English].

2. *Changes in the Kazak Pastoral Economy: History and Analysis / A Thesis presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Art by Patricia Cook Rice*. – The Ohio State University, 1963. – 56 p. [in English].

3. Allworth Edward. *Encounter // Central Asia: A Century of Russian Rule*. Edited by Allworth Edward. – USA: Columbia University Press, 1967. – pp. 1-59. [in English].

4. McChesney R.D. *The Amirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century*// *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1983. – Vol. 26. – No. 1. – pp. 33-70. [in English].

5. McChesney R.D. *The Chinggisid restoration in Central Asia: 1500–1785* // *The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age*. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 277-302. [in English].

6. Olcott M.B. *The Kazakhs*. – USA: Hoover Institution Press, 1987. – 341 p. [in English].

7. Bregel Yu. *Notes on the Study of Central Asia*. – Bloomington: Indiana, 1996. – 61p. [in English].

8. Bregel Yu. *Uzbeks, Qazaqs and Turkmens* // *The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age*. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 221-236. [in English].

9. Burton Audrey. *The Bukharans: A Dinastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. – Great Britain: Gurzon Press, 1997. – 664 p. [in English].

10. Foltz R. *Book Review. Burton Audrey. The Bukharans: A Dinastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. – pp. 394-395. – Retrieved from: [file:///C:/Users/user/Downloads/_journals_jemh_3_3_article-p394_18-preview%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/_journals_jemh_3_3_article-p394_18-preview%20(4).pdf) [in English].

11. Pritsak O. *The Turkic Etymology of the Word "Qazaq" 'Cossack'* // *Harvard Ukrainian Studies*, 2006. – Vol. 28. – No. 1/4. – pp. 237-243. [in English].

12. Frank J.A. *The Qazaqs and Russia* // *The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age*. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 363-379. [in English].

13. Lee Joo-Yup. *Kazakh Khanate*// *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Ed. David Ludden. – New York: Oxford University Press. – Online Publication Date: Apr 2019. DOI: 10.1093/acrefore/9780190277727.013.60. – pp 1-25. [in English].

14. Lee Joo-Yup. *The Political Vagabondage of the Chinggisid and Timurid Contenders to the Throne and Others in Post-Mongol Central Asia and the Qipchaq Steppe: A Comprehensive Study of Qazaqliq, or the Qazaq Way of Life*// *Central Asiatic Journal*, 2017. – Vol. 60. – No. 1-2. – pp. 59-95. [in English].

15. Vasyutin S.A., Dashkovskij P.K. *Social'no-politicheskaya organizaciya kochevnikov Central'noj Azii pozdnej drevnosti i rannego srednevekov'ya (otechestvennaya istoriografiya i sovremennye issledovaniya) Monografiya*. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2009. – 400 s. [in Russian].

16. Shigabdinov R.N. *Nekotorye aspekty kazahskoj istorii (XVI – pervaya polovina XIX vv.). K voprosu o ee «Geograficheskoi osi»*. – s. 93-121 // Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-kazahskoi-istorii-xvi-pervaya-polovina-xix-vv-k-voprosu-o-ee-geograficheskoi-osi/viewer> [in Russian].

17. Nurtazina N.D., Isakhan M.B. *Postzoltoordynskij dekadans i sud'by religii v kazakhskom kochevom obshchestve XV – nachala XVIII vv. // Zoltoordynskoe obozrenie / Golden Horde review, 2022. 10 (4). – S. 910-934. [in Russian]*

18. DeWeese D. *Islamization in the Mongol Empire. The Cambridge History of Medieval Inner Asia: the Chinggisid Age. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen Frank, and Peter B. Golden. – United Kingdom: Cambridge University Press, 2009. – pp. 120-134. [in English]*

19. Muminov A.K. *Tradicionnye i sovremennye religiozno-teologicheskie shkoly v Centralnoj Azii. Retrieved from: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1322230680> [in Russian]*

ӨОЖ 930:94 (574)

FTAXP 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.016>

Mukhazhanova T.N.*¹, Zhumagulov K.T.², Sadykova R.O.³

¹*candidate of historical sciences, associate professor of Al-Farabi KazNU, Kazakhstan. Almaty, e-mail: tolkynm3010@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6994-2798>*

²*doctor of historical sciences, professor of Al-Farabi KazNU, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9072-6344>*

³*candidate of historical sciences, associate professor of Al-Farabi KazNU, Kazakhstan, Almaty, e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2905-7951>*

RESEARCHING OF THE EPHTHALITE STATE BASED ON WESTERN SOURCES

Abstract

The article is devoted to the analysis of European written sources that prove the political and cultural aspects of the Hephthalite state - a state that existed in the early Middle Ages in modern Kazakhstan and Central Asia. Hephthalite or «White Huns» - a nomadic, military state that reached the imperial level. Currently, there is a need to study the issues of the go-political situation in Central Asia in the period before Islam, cultural exchange, political-economic relations, problems of ethnolinguistics based on sources and research, and as a result of this, it is necessary to form an objective approach. In Kazakhstani science there are virtually no research works devoted to studying the issue of the place and role of the Hephthalites in the Turkic world. Therefore, in the work the authors draw conclusions based on medieval European written sources, including sources in the Vatican funds. In the Middle Ages, the Hephthalites, as a military-politically developing state in Central Asia, were able to culturally develop their economy and diplomatic relations. Participating in the ethno-confessional life of the living peoples, they were guided by the preservation of peace and harmony. The article focuses on the issue of tolerance; religious views already in that period became one of the main tools for the comprehensive development of the state. The development of cultural and spiritual ties, issues of ethnocultural exchange between the Ephthalite state and the peoples of Central Asia are considered from the point of view of a historical approach. The topic of the scientific article determines a specific aspect of the issue - the political role of cultural and spiritual ties between the Hephthalites and Turkic tribes. Issues of integration, historical significance, and influence on the acceptance of new states and political associations into the political arena are considered. For example, the influence of the Hephthalites, who played an important role in the formation of the Avar tribal association, has been proven on the basis of written sources. The scientific research used systematic historical-comparative and comparative-typological methods, the use of which made it possible to obtain the most complete picture of the history of the Hephthalite state. The methodological basis of the study is the principles of historicism, the unity of national and universal values and the dialectical approach to the study of historical processes. In accordance with this point of view, in this study the history of the Hephthalite state is considered as a significant era in the history of the peoples of Central Asia. In addition, significant conclusions have been formulated on issues of Hephthalite culture and general problems for the Turkic peoples.

Keywords: Hephthalites, Chionites, Kushans, Avar, ethnogenesis, ethnoculture, ethno-confession, tolerance.

Financing: *The article was prepared as part of the implementation of a program-targeted funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic: “The Turkic world of Eurasia (V-XIV centuries) according to Western historical and archival sources and materials from the Vatican.”*

Т.Н. Мухажанова ^{*1}, Қ.Т. Жұмағұлов ², Р.О. Садықова ³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Алматы, e-mail: Tolkynm3010@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6994-2798>

² тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, Қазақстан, Алматы, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-9072-6344>

³ тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2905-7951>

ЭФТАЛИТТЕР МЕМЛЕКЕТІ МӘСЕЛЕСІ: БАТЫС ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақала қазіргі Қазақстан мен Орталық Азияның ерте ортағасырлар кезеңіндегі мемлекет ретінде өмір сүрген – Эфталит мемлекетінің саяси және мәдени аспектілерін дәлелдейтін еуропалық қолжазба деректерді талдауға арналған. Эфталит немесе «Ақ ғұндар» - империя дәрежесіне жеткен көшпелі, әскери мемлекет. Қазіргі таңда ісләм дінінің қарсаңындағы Орталық Азияның геосаяси ахуалы, мәдениеттердің алмасуы, саяси-экономикалық қатынастар, этнолингвистика мәселелерін деректер мен зерттеу еңбектері негізінде сараптап, объективті көзқарас қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр. Отандық ғылымда эфталиттердің түркі әлеміндегі орны және рөліне арналған зерттеу еңбектері жоқтың қасы. Сондықтан мақалада бұл мәселе авторлармен ортағасырлық еуропалық жазба деректер, соның ішінде Ватикан қорларындағы жазбалар негізінде тұжырымдалады. Эфталиттер орта ғасырларда Орталық Азияда саяси-әскери жағынан дамушы мемлекет ретінде, өз экономикасын, дипломатиялық қатынас-тарды мәдени тұрғыда дамыта білген. Олар мекендеген халықтардың этно-конфессиялық өміріне араласа отырып, бейбітшілік пен татулықты басшылыққа алған. Толеранттық, конфессиялық көзқарастар сол кезеңнің өзінде мемлекеттің жан-жақты дамуында басты құралдың біріне айналғаны туралы мәліметтер басшылыққа алынып негізделді. Эфталит мемлекеті мен Орталық Азия халықтары арасында мәдени-рухани байланыстардың дамуы, этномәдени алмасу мәселелері тарихи тұрғыдан қарастырылады. Ғылыми мақаланың тақырыбы мәселенің нақты қырын айқындап, яғни эфталиттер мен түркі тайпалары арасындағы мәдени және рухани байланыстардың саяси рөлін көрсетеді. Біқпалдастық мәселесі, тарихи маңыздылығы, жаңа мемлекеттер мен саяси бірлестіктердің саяси аренаға шығуына ықпалы қарастырылады. Мәселен, Авар тайпалық бірлестігінің қалыптасуында маңызды рөл атқарған эфталиттердің ықпалы жазба деректер негізінде дәлелденді. Ғылыми зерттеуде жүйелі тарихи-салыстырмалы және салыстырмалы-типологиялық әдістері қолданылды, оларды пайдалану эфталит мемлекеті тарихының барынша толық көрінісін жасауға мүмкіндік берді. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихшылық принциптері, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігі және тарихи процестерді зерттеудегі диалектикалық көзқарас құрайды. Осы көзқарасқа сәйкес бұл зерттеуде эфталит мемлекетінің тарихы Орталық Азия халықтарының тарихындағы елеулі дәуір ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, эфталиттердің мәдениеті мен жалпы түркі халықтарына ортақ мәселелері бойынша тың қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: Эфталиттер, хиониттер, кушандықтар, авар, этногенез, этномәдениет, этно-конфессия, толеранттық.

Қаржыландыру: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің «Еуразияның түркі әлемі (V-XIV ғғ.) Батыс тарихи-мұрағат деректері мен Ватикан материалдары бойынша» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруды орындау шеңберінде дайындалған.

Мухажанова Т.Н.*¹, Жумагулов К.Т.², Садыкова Р.О.³

¹к.и.н., ассоциированный профессор КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан,
<https://orcid.org/0000-0002-6994-2798>

E-mail: tolkynm3010@gmail.com

²д.и.н., профессор КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
E-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9072-6344>

³к.и.н., ассоциированный профессор КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
E-mail: raikhan.sadykova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2905-7951>

ГОСУДАРСТВО ЭФТАЛИТОВ: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ ЗАПАДНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Аннотация

Статья посвящена анализу европейских письменных источников, которые доказывают политические и культурные аспекты Эфталитского государства - государства, существовавшего в раннем средневековье в современном Казахстане и Центральной Азии. Эфталит или «Белые гунны» - кочевое, военное государство, достигшее имперского уровня. В настоящее время созрела необходимость изучения вопросов геополитической ситуации в Центральной Азии в период преддверии ислама, культурного взаимообмена, политико-экономических отношений, проблем этнолингвистики на основе источников и исследований, а также в результате этого необходимо сформировать объективный подход. В отечественной науке фактически отсутствуют исследовательские работы посвященные изучению вопроса места и роли эфталитов в тюркском мире. Поэтому в работе авторами делаются выводы на основе средневековых европейских письменных источников, в том числе источников в фондах Ватикана. В средние века эфталиты, как военно-политически развивающееся государство в Центральной Азии смогли культурно развить свою экономику, дипломатические отношения. Они руководствовались принципами сохранения мира и согласия и участвовали в этно-конфессиональной жизни проживающих народов. В статье во главе угла ставится вопрос того что толерантность, конфессиональные взгляды уже в тот период стали одним из главных инструментов всестороннего развития государства. Развитие культурно-духовных связей, вопросы этнокультурного обмена между государством Эфталитов и народами Центральной Азии рассматриваются с точки зрения исторического подхода. Тема научной статьи определяет конкретный аспект вопроса, то есть политическую роль культурных и духовных связей между эфталитами и тюркскими племенами. В статье рассматриваются вопросы интеграции, ее историческая значимость и влияние на выход в политическую арену новых государств и объединений. К примеру, влияние эфталитов, сыгравших важную роль в становлении племенного объединения Авар доказывается на основе письменных источников. В научном исследовании применяются системные историко-сравнительные и сравнительно-типологические методы, использование которых позволило сделать наиболее полное представление об истории эфталитового государства. Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, единства национальных и общечеловеческих ценностей и диалектического подхода к изучению исторических процессов. В соответствии с этой точкой зрения, в данном исследовании история эфталитового государства рассматривается как значимая эпоха в истории народов Центральной Азии. Кроме того, сформулированы значимые выводы по вопросам культуры эфталитов и общих проблем для тюркских народов.

Ключевые слова: эфталиты, хиониты, кушаны, авар, этногенез, этнокультура, этно-конфессия, толерантность.

Финансирование: Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Тюркский мир Евразии (V-XIV вв.) по западным историко-архивным источникам и материалам Ватикана».

Introduction.

The Hephthalite (Ak Gun) union, which became the center of a sedentary and nomadic culture, was a feudal state that developed advanced examples of urban civilization in religious and trade relations. In particular, one of the remarkable words preserved in the people's memory: «Someday, having committed a warlike act, the invaders will come for a time, and the local population and its artifacts will prove that they are the creators of an advanced culture». The abundance of Turkic elements in the Hephthalite culture demonstrates the dominance of the Turks in political and economic public life. In this regard the relevance of the topic will certainly increase.

The relevance of the research topic. Studying the history of the Hephthalite Empire will assist to form the geopolitical position, culture, and socio-economic image of Central Asia in the early Middle Ages. Therefore, an objective assessment of the history of the Hephthalite can be realized through a comprehensive study of written data and research work. The state of Ak Gun became a strong developing state, concentrating in its hands the military-political power in the history of Central Asia. It played special role in the significant development of ethno-confessional life, including in the close interaction of the peoples living in the located economic zone by establishing a cultural dialogue.

It was emerged the necessity for an in-depth study of the Hephthalite empire, covering a vast territory, at the present stage of the development of the history of Central Asia. In this regard, it is important to determine the position and role of the Hephthalite state in the unification of military forces for political development. One of the important issues is the struggle of the Central Asia's peoples against external invaders, as well as the study of the development of their culture and ethno-confessional life.

The Hephthalite state was not an aggressor. Archaeological materials show that in the region of residence of the Hephthalite state, despite the diversity of cultures, ideological ideas and confessions, socio-economic life and cultural dialogue were formed. The above-mentioned data reflect and determine one of the sides of the relevance of studying the history of the Ak Gun state in the historical-comparative direction. Another important point of the relevance of this study in the history of Central Asia is that the Hephthalites, covering a number of Central Asian territories, developed this region in conjunction with the history of other peoples inhabiting this region. However, the relevance of the topic is also increased by the fact that the environment of the first formation of feudalism in Central Asia is associated with the Hephthalites. However, in terms of learning from history, the environment in which the Hephthalite society is a real example is those who, despite their culture, religion and traditions, created a model for strengthening friendship and cooperation.

The purpose of the study. Analysis of the history of the state of the Hephthalites (White Huns) based on Western sources and determination of its role in the history of Central Asia.

Research objectives. The following objectives were defined:

- analysis of the Western written sources (written sources, archaeological, numismatic and epigraphic data) on the Hephthalite issue;
- in chronological order and based on various hypotheses - in the period from the 17th century to the present day - to identify various problems in the study of the history of the Hephthalites, analyze the formed conclusions and substantiate new concepts.
- to show the policy of Sasanian Iran in relation to the dominance of the Kushan Empire in Central Asia to the Kidarites, Chionites and to revise in this regard the history of the Hephthalite state;

Materials and methods of research. The philosophical basis of scientific work is dialectical materialism, based on the historical principle, historical and theoretical works of domestic and foreign specialists combined the methodology and methods of search. The object of research is considered as an interconnected system that reflects the totality of historical connections and patterns of their development. Especially relying on the methods and techniques of auxiliary historical disciplines, it is possible to characterize various aspects of the problem. The general scientific methods (historical-genetic, historical-comparative, classification, typological, etc.) and their special methods and techniques were often used in scientific research. As for the general theoretical principles, they follow from the aim and objectives of the article. The basis is formed by the principles of historiography, the unity of national and universal values and the dialectical approach to the study of historical processes.

Discussion. Written sources provide fragmentary and contradictory information about the Hephthalites and their relations with the Huns and Byzantium, Sassanid Iran, as well as with China and other states and peoples of Central Asia, which makes it difficult to cover their ethnic, religious, socio-economic and military-political history. Thus, the Sassanid work "Khwaday-Namag" ("Book of Gods"), which covers the most ancient epic legends of Iran and Central Asia, contains the history of the Hephthalites.

The latest edition is enriched with the traditions of the Saks, Parthian and other cycles and the epic stories of the Sassanids themselves. Later, "Khwaday-Namag", "Ayatkar-o Zareran" ("Memorial book about Zareran"), "Kār-Nāmāg ī Ardašīr ī Pāpagān" ("Book of the Deeds of Ardashir, Son of Papag"), "Shahristanihayi Iran" ("Cities of Iran") and others. Also, the main sources of information about the Hephthalites were the Sassanid editions of the "Avesta", other Middle Persian sources in Arabic and Persian. The Armenian historical and literary works of the 4th-7th centuries (Faustus of Byzantium, Movses Khorenatsi, Egishe, Ghazar Parpetsi and Sebeos) provide very important information about the Hephthalites, their relations with the Sassanids, Armenia and Byzantium.

The country of Kushan, called at the same time the Chionites, the Hephthalites, considering these names as a synonym for the name “Kushan”, considered the city of Balkh to be the center of the “country of Kushan”. The information of Armenian authors, although more neutral, is more reliable. For example, Faustus of Byzantium, Lazar Parpetsi and Sebeos used the data of Armenian authors of participants in the eastern campaigns of the Sassanids in “The Country of the Kushans” [1, p.20]. The Hephthalites Sassanids in Khorasan (442-448) participated in military campaigns against Kushans. He talks about this in his book “On the Vardan and Armenian Wars”. The Armenian historian Zenob Glak (II-VIII centuries) preserved the missing reports of the historical work “History of the Hephthalites”, written in Greek. Armenian historians are of particular importance for our study, because they write about the events in the “Country”. Kushans compared the Hephthalites with the Kushans and Chionites [2, p. 137].

At one time, the historians of Byzantium, as a people who inhabited the north-eastern border of Sassanid Iran, associated all the events with the fact that the Chionites brought the “white Huns” closer to Iran and provided information about their military actions. Interesting information about the clashes of Sassanid Iran with the Hephthalites, Kidarites, and Chionites is contained in the works of Ammianus Marcellinus, Priscus of Panium, Procopius of Caesarea, Agathias of Myrinea, and F. Simokatta [3]. Due to the fact that these historians did not see it with their own eyes, it should be assumed that the history of the Hephthalites was distorted from the very beginning.

The issues of ancient and middle ages period were considered on the works of western authors as Aleman [4], Dignas [5], Goldsworthy [6], Pnoki [7]. Russian soviet and contemporary period considered these problems too. Among them as Bichurin [8], Bernshtam [9], Brykin [10], Gumilev [11], Tolstov [12]. Nevertheless, due to the connection of the Hephthalite state with the East, its activity in trade relations, the written works of China are also valuable. Thus, from the records of the new Dawn dynasty, starting with the Bei states, there is valuable information about the statehood, life and traditions of the White Huns, as well as about the ethnonym “Yamal”, about political relations with neighboring settlements. For example, various versions of the origin of the Hephthalites are given. Some Chinese historians associate the origin of the Hephthalites with the Turkic-Gaogui tribes, others - with the Cheshi who inhabited Turfan, others considered them homogeneous with the large Yuechi (Kushans), the fourth considered the Hephthalites to be the heirs of the Kangyui [7, p.3].

The state formation of the Kidarites and Chionites in the ruins of the Kushan Empire is an important prehistoric period of the Hephthalite state. According to written and archaeological data, the Kidarites originally lived in East Turkestan. Military and political events that took place in Central Asia in the 4th-5th centuries led to their migration to Central Asia. The second movement took place around the 2nd century). In the 4th-5th centuries, the Yuezhi tribes reappeared on the historical stage of Central Asia. The Yuezhi, led by the “brave sovereign Tsidolo”, according to previous assumptions, lived in the foothills of the Tien Shan and conquered the “five kingdoms” in the south. He captured Gandhara and Tokharstan, expelled the Sassanids from there and united with the Chionites. This is evidenced by the Chinese Khan princes, for example: in the work “Bei Shi” the owner of the Great Yuezhi adjoined Rouran in the north, partially exposed to attack by Qi, the size of whose palace is 2100 li from Fuji. After this, the brave ruler of Yuezhi Qidolo with his troops crossed the great mountains, attacked northern India and conquered five states north of Gantalo (Gandhara)” [8, p.264].

Another state unification of Central Asia after the Kushan Kingdom is associated with the Khionites. Most researchers believe that the Khionite tribes (Techions) were one of the most ancient groups of Iranian-speaking nomads who lived in the mountain steppes of the southeastern and southern belts of Central Asia. In the middle of the 4th century, the Khionites, who had increased significantly in number, captured the lands of the Kushans. At first, they waged wars against the Sassanids together with the Kidarshas. According to Ammianus Marcellinus, the political unification was accomplished by the Sassanid king Shapur II. In 357-358 years the Sassanids waged war against the Khionites, even calling them the most remote population [9, p.184]. As a result of this campaign, Shapur II agreed with the Khionites on a joint struggle against Byzantium. The same is confirmed by the data of the Armenian historian Favston Buzand, who tells about the events of 356-358 or 374-377, which pushed Shapur II to campaigns to the east. According to him, Shapur II twice entered into conflict with the “Kushans”, and both Kushan warriors “defeated and killed the Persian army, captured the rest and some fled” in the battle in the capital Valcha [12, p. 313].

In 359 BC, the Byzantine historian Ammianus Marcellinus, who, being among the defenders of Amida, noticed the Chionites as allies, the Sassanids were besieged by a united army led by Shapur from the walls of the city. The battle between the Chionites and the tribes subject to them was directly led by the King of the Chionites Grumbat, who was also entrusted with negotiations with the besieged Romans, which ultimately consolidated the dominant position of the Hephthalites, the name of which was extended to all ethnic groups that at that time were part of the Chionite association. From the inscriptions on the coins of the Hephthalites, it is known with full confidence that, according to R-M Ghirshman (“Hephthal – Chionites”), the Hephthalites called themselves “Chiones”.

The Hephthalites were one of the ethnopolitical groups of the Khionites. In the subsequent military-political and ethnocultural processes occurring in Central Asia (until the middle of the 5th century), the Khionites often

acted under the name of the Hephthalites until the 4th century AD, reporting that As - Zaalibi “Padishah-i Khayatila” ruled in Balkh and Tokharstan and paid taxes only to the Arshakids. Continuing with the above medieval Western sources, the Hephthalites are a center that became the center of the interweaving of various cultures. But we should not forget that it had Turkic traditions and language symbols.

Continuing with the above medieval Western sources, the Hephthalites are a hotbed that became the center of intertwining of various cultures. But we should not forget that it had Turkic traditions and language symbols. In Avar times, according to Western data, the names of leaders were appropriately cited in ambassadorial relations. Thus, according to historical data, part of the Juan-Juans, after their defeat by the Turks, moved to Northern China and the Korean Islands, and the rest migrated to the West and became known as the Avars. Avars moved to Western Europe (558-568 BC.) communicated with the Hephthalites, that is, the White Huns, along the way.

In historical community, there have been three different opinions about the roots of the name Avar, about the origin of the Avars in general. According to the first of them, the Avars are descendants of the nomadic empire of the Juan-Juan, according to the second, they are from Central Asia and the Varkhonites are their ancestors. According to the third statement, the Avars also assume that may be the indigenous population due to the fact that the roots of the names of some settlements at the Hungarian territories end with the phrase “varkon”. Nevertheless, based on the works of Menander, one should make one holistic conclusion that the Avars are descendants of the Rouran and when migrating from Altai, i.e. from the East, they mixed with the Varkhonites in the Syr Darya region, came to the West, supported the first and second conclusions. L.Tolstov wrote about the fact that in the Syr Darya region the Rouran communicated with the Epthalite tribes.

There are various Western data on the name Avar, the origin of the Avars in general. Analyzing the data, Jordan in his work, in connection with the name of the Avars, called the Dnieper River the term Gunnovar (Hunnivar), that is, the two names are combined into Hun + Avar. Perhaps the term “var” means Avesto - the Hephthalite term “var” - a city-settlement. In this regard; avarkhuni - etymology “settlement of the Huns”, “inhabited by the Huns”. The abbreviated form of the Avar and Hunnic varhonite was preserved in the name of the tribe, which means that the sentence was changed to uar + huni [13, p.223].

This name began to appear in written sources in the second half of the 6th century (around 557). The name Hunnuguri appears in the works of Jordanes. In general, Byzantine historians divide the Avars into two parts: 1) the European Avar “pseudo-Avars”; 2) the Central Asian Avars. Menander the Protector called the European Avars “Varchonites”. Theophylact Simokatta in the eighth chapter of VIII cited “pseudo-Avars”, whose slightly modified form of this name, “obar nai Xouvvi”, is considered a European Avar [14, p. 496].

According to Western and Armenian sources, the Huns returned to the East under a different name at the end of the 5th century. Procopius of Caesarea and Moses of Chorene call them “White Huns”, referring to the fact that they crushed Peroza with their commanders “Kushanavar” [12, p.113]. The name of this commander consists of two sentences; Kushan is a term meaning nomad in Armenian history, or the Kushan name is present in Central Asia, and Avaz-avar is the name of the descendants of the Huns in Eastern Europe. 567 BC. after the defeat of the Hephthalite society by the Turks, the Irnakh and Dengiz sources suggest that the White Huns assimilated, mixed with the remnants of the nomadic Hunnic tribes that inhabited them from Byzantium to Central Asia. That is, the name of a novice named Kushanvar, as we have cited above, will be evidence. Perhaps the name arose from the name of the merger of two tribes: Kushan + Avar.

According to the medieval authors, there was a king named Ephtalan, whose name was given to his people. And here, that is, the name of the Avars must have been given to the name of the chieftain of the tribe. It can be assumed that the names of the two chieftains are the names of the tribes, and that the names of these two are united. Chinese data also indicate that the Ephtalites mixed with the Avars. For example: Eda (Ephtalite) is considered a strong state and says that they were related to the Rouran (Rouran - that is, Avarlar). Thus, our analysis of the term Kushanvar in Byzantine and Armenian data is also confirmed by Chinese data. It can be assumed that in the Ephtalite-Kushan society, the descendants of the Hun tribe continued to exist. But first of all, it should be noted that the unification of the Avars with the Kushans, which left its signatures on the names of the tribes, was the first.

Orientalist A. N. Bernshtam, describing the origin of the Hephthalites, provides the following information: the Hephthalites are part of the Kushan (Yuezhi) tribe [9]. According to archaeologist and historian S. P. Tolstov, they have come into contact with the Hunnic tribes and the Massagetae-Alans Union in Central Asia. The nomadic tribe of the Huns of Irnakh, located beyond the Caspian Sea, had the greatest influence on the political development of the Hephthalites. The accession of the Jujan Union to the Hunnic Union of placers gave the nomads a new ethnic name – “Avar” instead of the name Hun [15]. The union of the Hun-Avar tribe united with the remnants of the Kushan Union, forming a political coalition of nomads in Central Asia. That is, this coalition led to major changes in socio-economic life, primarily replacing sedentarism with ancient nomadic life. S.P. Tolstov’s conclusions provide fruitful solutions to this problem; they say that the “clay towns” of the Syr Darya and Aral Sea region are settlements, cities and guzes of the Huns - Hephthalites. Looking at the materials of

archaeological excavations, S.P. Tolstov does not exclude the presence of eastern elements in them, including Mongolian language funds.

But Mongolian signs of the 5th-6th centuries indicate what happened. According to the formulation of A. N. Bernshtam, the change of the name of the Rouran to the name of the Avars and the change of their ancient name - Varkhuni, as well as the Kermkhions, is possible precisely in the steppes of the Syr Darya and the Aral Sea region [9]. Here the Eastern Rouran ethnic elements were probably attributed to the “Hunnic settlements” - the sedentary Huns who adopted their pseudonyms.

The name of the Alan tribe, known since the time of the Sakas of Eastern Europe, was well preserved until the middle of the Middle Ages. There is evidence that the first to arrive in Europe in the Avars contacted the Alan leader Sarosi, and the Alan king extended a helping hand, expressing kinship. Now the name of the Alan occupies an important place in the history of the countries of Central Asia. Considering about the connection of the Hephthalites with the Turkic ethnicity, ethnogenesis, it can be noted that there is a connection with Alpamys batyr. That is, the toponymic toponyms quoted in the song of Alpamys batyr exactly coincide with the region inhabited by the Hephthalites, which is obviously the edge of the next interesting problem.

The results of the study showed that during this period, Central Asia had reached a significant level of development. The main branches of the economy were irrigated and arable farming, handicraft production, mining and metallurgy, and trade. At the same time, numismatic data on the minting of coins of a number of rulers allow us to conclude that money circulation in the possessions of the Hephthalites in Central Asia was somewhat developed. According to data found in the Zemakkale Palace, relating to this period (3rd-4th centuries), as a result of the emergence of a new feudal society in Central Asia, patriarchal families are gradually destroyed. Instead of a patriarchal family, small, medium, and large families are formed. In Central Asia, having divided, there was a hierarchy in society (with the exception of a herd of slaves). Archaeological data on land ownership, taxation, forms of buying and selling land in the 8th centuries, as well as numerous cities, castles and settlements testify to the positive role of the Hephthalite state in the development of feudal construction in Central Asia.

The dominance of the military and political power of the Hephthalites was accompanied by diplomatic, cultural, trade and economic relations between China and Central Asia, as evidenced by the intensive growth of ambassadorial relations. For example, in 507-531, BC. the Hephthalites sent ambassadors to China. As for the general conclusion; the Hephthalite state is an important object in the history of Central Asia, the ethnohistoricity of which is associated with the Turkic tribes; the name itself A.N.Bernshtam calls “White Huns”. However, the word “Ak” by origin in the Kazakh people alternatively means “cultural, prestigious, rich”. That is, there is every reason to believe that the “White Huns” are the descendants of the cultured, rich Huns.

Secondly, the first conclusion on the issue of relations with the Avars: during the relations between the Rouran and the Hephthalites, the Avar Union arose in history. The second statement: Avar society, along with its traditional nomadic culture, adapted to a settled-urban life.

Thirdly, the development of trade relations and crafts determined a new stage of relations. That is, as a result of political and cultural integration with the state of the Hephthalites, instead of the name of the Rouran, the history of the Union begins, which in historical records is called Avar. A state association was formed under a new name, adapted to a sedentary culture, capable of developing both types of agriculture and types of farming. The land of the Hephthalites was inhabited by peoples professing various faiths of Zoroastrianism, Manichaeism, Christianity and Buddhism. The policy of religious tolerance of the Hephthalites contributed to the dialogue of different cultures. Throughout the territory of the Hephthalite state, along with Zoroastrian temples, there were many Buddhist, Christian, Manichaean temples. The majority of the population of the Hephthalite state spoke Iranian and Turkish.

Conclusion. It is obvious that the Hephthalites, along with the Bactrians, Sogdians, Khorezmians, Sakas, Tocharsts and Ferghana peoples, were an important factor in the formation of the ethnogenesis, ethnoculture and statehood of the peoples occupying the territory of Central Asia and the expanses up to Afghanistan, India, Pakistan and East Turkestan. In general, the era of the Hephthalite state was a period of military and political power, economic and ethnocultural development of Central Asia. The main role of the strengthened state power in the region, firstly, ensured political stability, and secondly, preserved the integrity of the state. The Hephthalite state is best considered by linking its political and economic development and culmination with the population of neighboring countries and with the same historical period. An important role in the ethnogenesis and formation of the Hephthalite (White Hun) was played by the Turkic tribes - the main inhabitants of Central Asia. That is, it is obvious that the Turkic factor prevailed in the history of the Hephthalites.

References:

1. Dyakonov A. *Izvestia Ioanna Efeskogo i siriskich chronic o slovyanakh VI-VII v.// Vestnik drevnei istorii - 1946. - No. 1. - S 20 - 22.*

2. Trever K.B. (1954), *Kushani xioniti I eftaliti po armianskim istoshnikam IV – VII b//CA -M*, 1954 -Вып 21-С 131-147, *Ter-Mkrtishyan ЛХ Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. -М*, 1979.
3. Feofilakt Simokatta. (1957), *Istoria (Pamitniki srednevekovoi istorii narodov centralnoi i vostochnoi Evropy)/Per. S.P. Kondrateva. – М.: Akademii Nauk SSSR, - 223 s*
4. Aleman A. (2003), *Alany v drevnix I srednevekovyx pismennix istoshnikax. М.: Izdatelstvo «Menedjer», – 448с.*
5. Beate Dignas, Engelbert Winter. (2007), *Assistant Professor of History Beate Dignas, Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals. – Cambridge University Press, – С. 97. – 364 с.*
6. Goldsworthy, Adrian. (2007), *The Fall of the West: The Death Of The Roman Superpower. – Orion, 2009. –Dignas, Beate. (Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals/ Beate Dignas, Engelbert Winter. – Cambridge University Press, – P. 97.*
7. Pnoki K (1959) *On the nationality of the Ephthalitis//MRDTB –Tokyo, – №18 – P. 3-14.*
8. Bichurin N.Y.(Yakif) (1950), *Sbornik svedeni o narodax, obitavshix v Srednei Asii v drevnie vremena . – М.-Л., –Vol II, – 264 s. 26.*
9. Bernshtam A.N. (1951), *Osherki istori gunnov. Л: LGU. – 256 s*
10. Brykina G.A.(1999), *Srednyy Asia i Dalnii Vostok v epoxu srednevekovya: Srednyy Asia v rannem srednevekovya. – Nauka, – S. 12. – 376 p.*
11. Gumilev L.N.(1959), *Eftality i ix sosedi v V v. Vestnik drevnei istorii. № 1, – S. 129-140.*
12. Tolstov S.P. (1948), *Po sledam drevnehorezmiiskoi civilizacii. М. – Л., 1948.*
13. Menander Protector. (1860), *Historya / Byzantiski istoriki: Deksip Evanapii Olimpiodor, Malx Patrisii, Menandr, Kandid Nonnoc I Feofan Vizantinez /per. S.Destunica - SpB.: Tip. Izd L. Demisa - S. 313 - 470.*
14. Jordan. (1957), *Getika/ Per. E.Sh. CSkrjinskoi – М.: Isd. Vostoshnoi Восточной literatyri, 1960. – 434 p.*
15. Procopi Kesariski. (1950), *Voyna s gotami/ Per s gr. S.P. Kondrateva. –М.: Izd. Akademii nauk, 1950. – 496 s.*

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Дьяконов А. (1946), *Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI-VII веков // Вестник древней истории. – №1. – С. 20 - 22.*
2. Тревер К.В. (1954), *Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV – VII вв //CA. – М, – Вып 21. – С 131-147, Тер-Мкртчян ЛХ Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. – М, 1979.*
3. Феофилакт Симокатта. 1957), *История (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы)/Пер. С.П. Кондратева. – М.: Академии Наук СССР, – 223 с.*
4. Алеман А. (2003), *Аланы в древних и средневековых письменных источниках. М.: Издательство «Менеджер», – 448с.*
5. Beate Dignas, Engelbert Winter. (2007), *Assistant Professor of History Beate Dignas, Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals. – Cambridge University Press, – С. 97. – 364 с.*
6. Goldsworthy, Adrian. (2007), *The Fall of the West: The Death Of The Roman Superpower. – Orion, 2009. –Dignas, Beate. (Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals/ Beate Dignas, Engelbert Winter. – Cambridge University Press, – P. 97.*
7. Pnoki K (1959) *On the nationality of the Ephthalitis//MRDTB –Tokyo, – №18 – P. 3-14.*
8. Бичурин Н.Я. (Иакинф) (1950), *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., –Том II, – 264 с. 26*
9. Бернштам А.Н. (1951), *Очерк истории гуннов. Л.:ЛГУ. – 256 с.*
10. Брыкина Г. А. (1999), *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья: Средняя Азия в раннем средневековье. – Наука, – С. 12. – 376 с.*
11. Гумилев Л. Н. (1959), *Эфталиты и их соседи в IV в. Вестник древней истории. № 1, – С. 129-140.*
12. Толстов С.П. (1948), *По следам древнехорезмийской цивилизации. М. – Л.*
13. Менандр Протектор (1860), *История // Византийские историки: Дексип Эвнати Олимпиодор, Малх Патриций, Менандр, Кандид Ноннос и Феофан Византиец /Пер. С. Дестуниса. – СПб.: Тип. Изд. Л. Демиса, – С. 313 – 470.*
14. Иордан. (1957), *Гетика / Пер. Е.Ч. Скржинской. – М.: Изд. Восточной литературы, 1960. – 434 с.*
15. Прокопий Кесарийский (1950), *Война с готами / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. – М.: Изд. Академии наук., – 496 с.*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘӨЖ 960.03
FTAMP 03.41.91

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.017>

Малдыбекова Л. *¹, Айтқали А. ²

¹ *Международный казахско-турецкого университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан, e-mail. lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz*

² *PhD, научный сотрудник Института Археологии им. А.Х.Марғұлана, г. Алматы, Казахстан, e-mail. A747198603@gmail.com*

О ЗАХОРОНЕНИЯХ С ПОДБОЕМ НА МОГИЛЬНИКЕ МЫНТОБЕ

Аннотация

В статье рассмотрены результаты исследования захоронений с подбоем на могильнике Мынтобе. Могильник Мынтобе расположен на высокой незатопаемой террасе в низовьях реки Келес. Археологические исследования на могильнике были начаты в 2017 году. В указанное время археологической экспедиции научно-исследовательского института археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясави провели раскопки на могильнике Мынтобе в нескольких местах, в результате получили сведения о планировке погребальных сооружений, похоронных традициях и материальной культуре. В кургане № 1 была обнаружена погребальная конструкция типа науса, а под насыпью кургана № 3 – Т-образная катакомба. В полевом сезоне 2022 года в курганах № 9 и № 10 была выявлена Т-образная катакомба, соединенная с перпендикулярно расположенным дромосом. В дромосе было обнаружено погребение с подбоем, что представляет собой ранее неизвестный тип погребения. Был проведен сравнительный анализ найденных предметов. В статье приводится краткое описание найденных артефактов из изученных курганов, результаты радиоуглеродного анализа зубов и абсолютные датировки двух курганов. В статье авторами также предлагаются научные выводы.

Ключевые слова: Келес, могильник, некрополь, катакомба, датирование, хронология.

Финансирование: *Статья подготовлена в рамках программного целевого финансирования Комитета науки МНВО РК2022-2024, ИРН проекта BR18574175 «Гунно-сарматская эпоха в истории Казахстана: междисциплинарное исследование, анализ и реконструкция».*

Л.Малдыбекова *¹, А.Айтқали ²

¹ *Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология-ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан, e-mail. lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz*

² *PhD, Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан, e-mail. A747198603@gmail.com*

МЫНТӨБЕ ҚОРЫМЫНДАҒЫ АҚЫМ ҚАБІРЛЕР ХАҚЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Мынтобе қорымындағы ақым қабірлерді зерттеу нәтижелері талқыланады. Мынтобе қорымы Келес өзенінің төменгі ағысындағы су баспайтын биік террасада орналасқан. Қорымдағы археологиялық қазба жұмыстары 2017 жылы бастау алған. Аталмыш жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институтының археологиялық экспедициясы бірнеше обада қазба жұмыстарын жүргізіп қорымдағы қабірлердің құрылымына, сонымен қатар жерлеу дәстүріне және материалдық мәдениетіне байланысты алғашқы нәтижелерді алған. Осы

кезде шартты түрде №1 деп белгіленген обадан наус қабір анықталса, №3 деп белгіленген обадан «Т» түріндегі катакомбалық қабір анықталған. 2023 жылы жүргізілген қазба жұмыстары кезінде №9 және №10 обаларда дромосқа перпендикуляр жалғанған «Т» түріндегі катакомбалық қабірмен қатар дромостың қапталынан ақым қабір анықталды. Қабірдің мұндай құрылымдық түрі бұрын белгісіз болатын. Мақалада №9 және №10 обалардың ерекшелігі, қаңқалардың жату қалпы мен табылған заттар тұтастай қарастырылған. Табылған заттар бойынша салыстырмалы талдау жасалған. Сонымен қатар қаңқалардан алынған тістерге радиоуглеродтық сынама жасалып екі обаның абсолютті мерзімі айқындалған. Қорытынды бөлімде пікірлер келтіріліп ғылыми тұжырым жасалған.

Кілт сөздер. Келес, оба, қорым, катакомба, мерзімдеу, хронология

Финансирования: *Статья подготовлена на основе научного проекта на тему « Гунно-сарматская эпоха в истории Казахстана: междисциплинарное исследование, анализ и реконструкция», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, с индивидуальным регистрационным номером (BR18574175-OT-23).*

Maldybekova L. ^{*1}, A.Aitkali²

*¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan,
e-mail. lazzat.maldybekova@ayu.edu.kz*

*²PhD, Researcher at the Institute of Archeology named after. A.Kh.Margulan, Almaty, Kazakhstan,
e-mail. A747198603@gmail.com*

ON THE BURIALS WITH A LINING AT MYNTOBE BURIAL GROUND

Abstract

The article examines the results of the study of burials with undercuts at the Myntobe burial ground. Myntobe burial ground is located on a high, non-flooded terrace in the lower reaches of the Keles River. In 2017, archaeologists from Akhmed Yasavi International Kazakh-Turkish University excavated the Myntobe burial ground in several places and obtained information about the layout of funerary structures, funerary traditions and material culture. A burial structure of the naus type was found in barrow №1, and a T-shaped catacomb was found under the mound of barrow №3. During excavations in the field season of 2022, in barrows № 9 and №10, along with a T-shaped catacomb connected perpendicularly to the dromos, a burial with a lining was found in the dromos itself. This burial system has not been seen before. The article includes a description of the artefacts from the discovered barrows, the results of radiocarbon analysis of teeth, and the absolute dating of two barrows. Scientific conclusions are drawn.

Keywords: Keles, burial ground, necropolis, catacomb, dating, chronology.

Financing: *The article was prepared based on the scientific project titled " The Hun-Sarmatian Era in the History of Kazakhstan: Interdisciplinary Research, Analysis, and Reconstruction" funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, with the individual registration number (BR18574175-OT-23).*

Введение.

Могильник Мынтобе занимает площадь около 156 гектаров и расположен в 2 км к югу от села Гани Муратбаева Келесского района (Рис. 1) [2, 151]. Насыпм курганов сложены из земли. Однако их планировка различается, встречаются округлые, каплевидные и в форме тубетейки. Объекты на могильном поле расположены бессистемно. Поскольку могильник расположен в холмистой долине, курганы возводились на вершинах холмов, склонах и оврагах. В результате исследований, проведенных в разные годы получены ценные сведения об особенностях возведения и планировке курганов, погребальных традициях и материальной культуре. В первые годы исследования под насыпью курганов были обнаружены погребения с катакомбой и наземные сооружение округлой формы (наус). В 2023 году в курганах №9 и №10 были установлены погребения отличные от предыдущих. В средней части дромоса кургана №9 вскрыто захоронение с катакомбой, наряду с этим вдоль правой стенки дромоса вскрыто дополнительное захоронение с подбоем [1, 81]. Такой же тип погребения обнаружен и в кургане №10, но здесь погребение с подбоем было расположено вдоль левой стенки дромоса.

Цель статьи – введение в научный оборот погребения с подбоем с могильника Мынтобе, определение абсолютной датировки курганов. Также мы попытались найти ответ на вопрос с какой целью создавались погребения такого типа, сравнить их погребениями этнографического периода.

Актуальность исследования заключается в введении в научный оборот новых данных, полученных в ходе полевого сезона 2023 года. В частности, исследование освещает особенности погребальных конструкций, включая насыпи, типы погребений, способы труположения и погребальный инвентарь. Особое внимание уделено представлениям и верованиям, связанным с подбойными погребениями, а также проблеме преемственности с более поздними периодами. В статье представлены результаты радиоуглеродного анализа образцов, выполненного лабораторией Тубитак (г. Анкара, Турция).

Выражаем особую благодарность М. Гурсою за материалы проекта «Исследование курганов в нижнем течении реки Келес в контексте археологических и междисциплинарных наук» использованных при написании данной статьи.

Материалы и методы. В рамках комплексного исследования кургана применялись традиционные и проверенные методы археологической науки, направленные на углублённое понимание его структуры и историко-культурного значения. Эти методы включали детальное описание археологических находок, тщательное картирование территории, а также анализ топографии и планиграфии кургана.

Детальное описание включало фиксацию всех находок и их контекстуальное расположение в кургане. Картирование позволило создать точные планы расположения курганов и погребений, что способствовало более структурированному подходу к анализу находок. Анализ топографии помог определить географические особенности местности, где находятся объекты исследования, а планиграфия обеспечила понимание внутренней организации погребальных сооружений.

Применение этих методов позволило не только детально изучить структуру кургана, но и осмыслить его значение в контексте историко-культурных процессов гунно-сарматской эпохи. Исследование предоставило новую информацию о строительных традициях, ритуальных практиках и социо-культурных аспектах древнего общества.

Благодаря такому всестороннему подходу удалось получить ценные данные, которые могут быть использованы для дальнейших исследований и сравнительного анализа с другими археологическими памятниками региона и за его пределами.

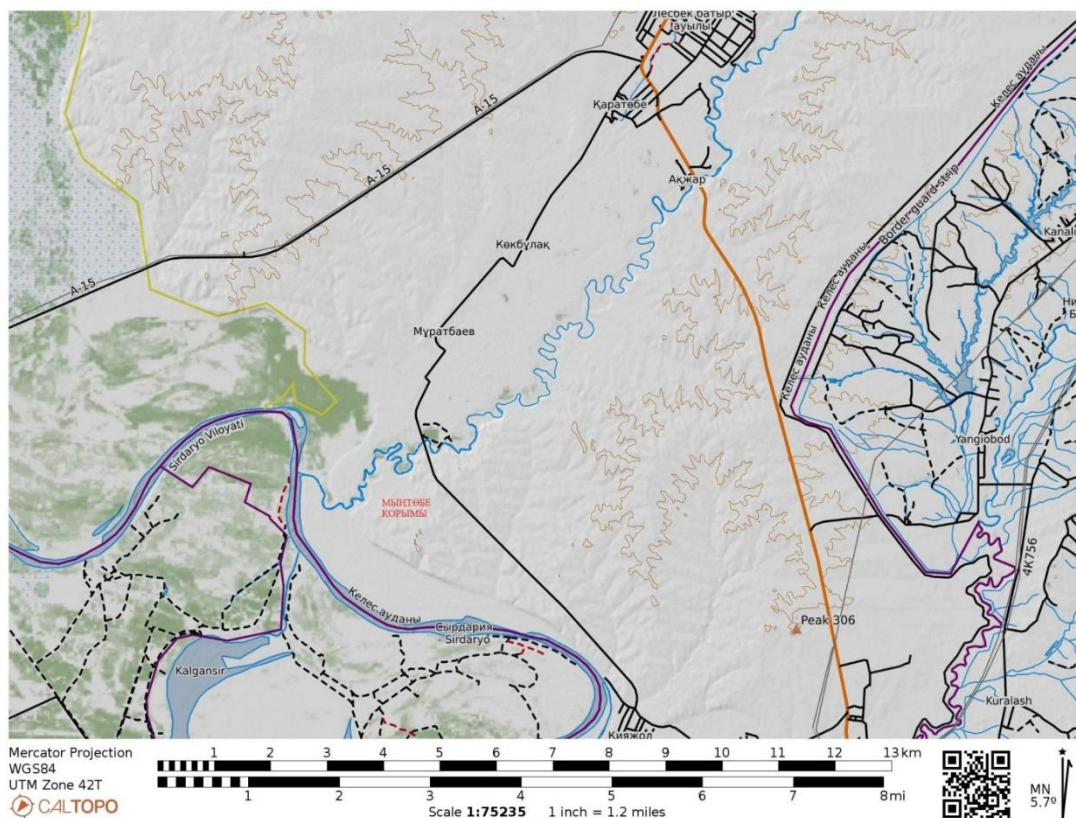

Рис.1. Географическое положение могильника Мынтобе

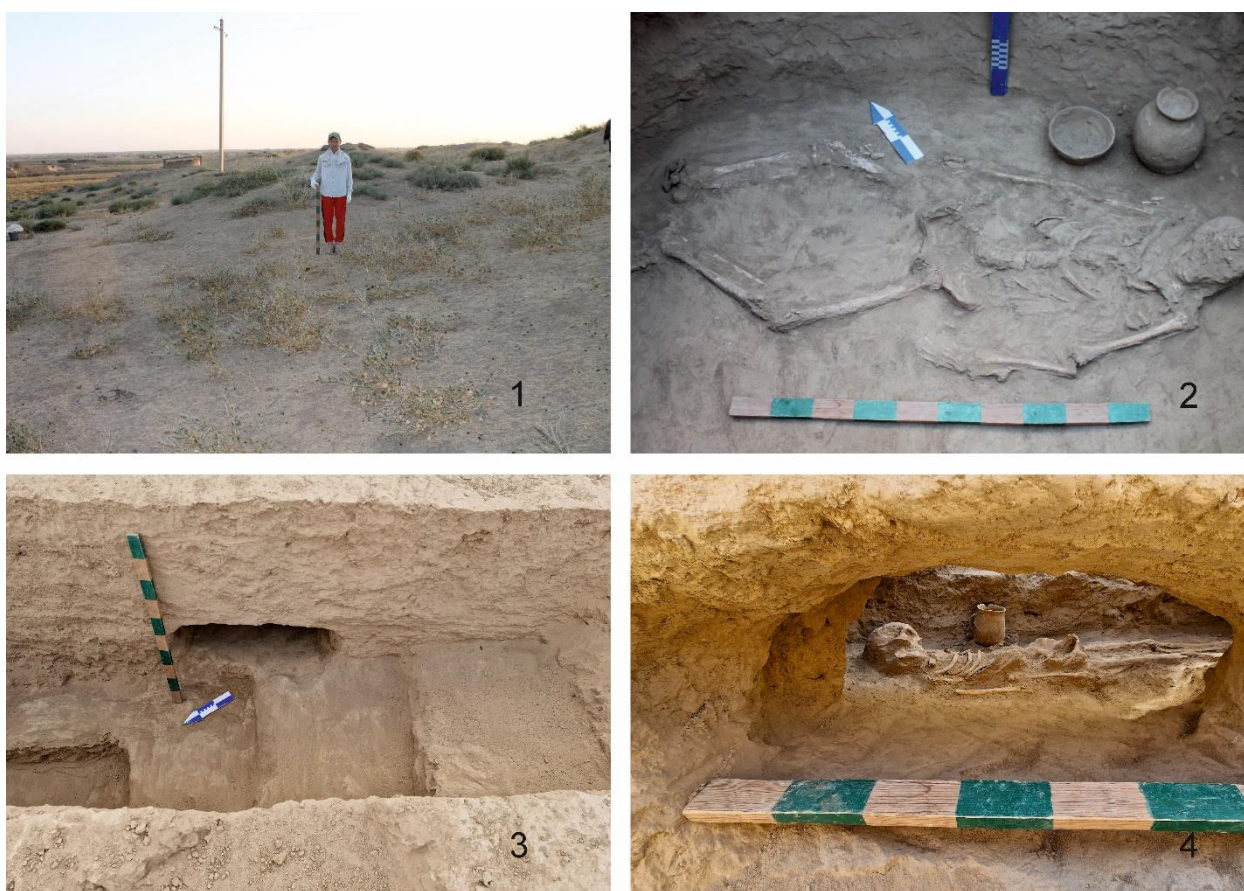
Курган №9. Погребение с подбоем.

В 1982 году могильник исследован археологическим отрядом Шымкентского пединститута под руководством Н.П. Подушкина. Ученый, на основе подъемного материала датировал могильник I в. до н.э – IV в. н.э. [3, 223-224]. Керамический материал, найденный в ходе раскопок могильника Мынтобе в 2016-2017 гг. был отнесен к позднему кангюйскому периоду (III-IV вв.) [4, 101].

В 2017 году на городище Культобе и могильнике Мынтобе проводил раскопки М. Елеуов. Был заложен раскоп на одном из курганов, который располагался в центральной части могильника. В результате раскопок цитадели вскрыты конструкции из сырцового кирпича и фрагменты керамики [5].

В 2017 году исследования на могильнике были продолжены археологической экспедицией НИИ археологии Международного Казахско-Турецкого университета имени Ахмета Ясави. В ходе исследования на одном из трех курганов было обнаружено катакомбное погребение, под насыпью второго – погребение с наусом [6]. В боковых стенках дромосов курганов № 9 и № 10, раскопанных в 2023 году, обнаружены погребения с подбоем.

Размеры кургана № 9 до раскопок следующие: диаметр по линии С-Ю – 11 м, по линии З-В – 14 м, высота 1 м. Восточная сторона насыпи крутая, а западная пологая. После зачистки поверхности от растительности была послойно снималась насыпь кургана. На глубине 1 м от подножия насыпи в юго-восточной части выявлены очертания дромоса. Дромос был вытянут по направлению оси СВ-ЮЗ.

Рис. 2. Могильник Мынтобе. 1. Курган № 9. Вид до раскопа. 2. Захоронение в катакомбе. 3. Подбой в стенке дромоса. 4. Захоронение в подбое.

После зачистки внутреннего пространства от грунта обнаружен ступенчатый дромос, на второй ступени найден глиняный сосуд. Внешняя поверхность сосуда имела темный оттенок от сажистого нагара.

Длина дромоса 6 м, ширина в юго-западной стороне – 0,75 м, далее расширяется до 1,10 м. В начальной части дромоса выделено 5 различных по размерам ступенек. По правой стороне 5 ступени вдоль стенки обнаружена суфа (2,65x0,42 м). Пол дромоса находится на 1,7 м ниже уровня дневной поверхности. Проход в катакомбу имеет ширину 55 см, длина 73 см, высота 65 см. Вход был завален.

Крыша камеры обрушена, внутреннее пространство заполнено грунтом. Камера овальной формы, ориентирована в направлении по оси Ю-В на С-З. Длина камеры 2,25 м, ширина 1,8 м, высота крыши 70 см. В центре камеры обнаружено одиночное захоронение. Скелет головой ориентирован на юго-восток, руки вдоль тела, ноги согнуты в коленях и немного раздвинуты в сторону (рис. 2, 2). В районе правого плеча поставлены 2 глиняных сосуда. Скелет плохой сохранности (рис. 2).

Возле второй ступеньки у входа в дромос обнаружено дополнительное подбойное захоронение. Погребение находилось в юго-восточной стенке дромоса. Проход в него высотой 38 см, шириной 85 см, длиной 28 см, прямоугольной формы. Крыша также обрушена и пространство внутри камеры заполнено грунтом. Длинная сторона камеры расположена параллельно дромосу и была ориентирована по направлению Ю-З на С-В. Длина камеры 1,85 м, ширина 62 см. После полной зачистки внутренней площади камеры обнаружен костяк человека (рис. 3). Усопший лежал прямо на спине, головой обращен на северо-восток. Обе руки расположены вдоль тела. Скелет сохранился в полном анатомическом порядке, отсутствовали только пяточные кости правой стопы. По-видимому, эти кости утащили грызуны. У левого плеча захороненного найден глиняный сосуд (рис. 2, 4).

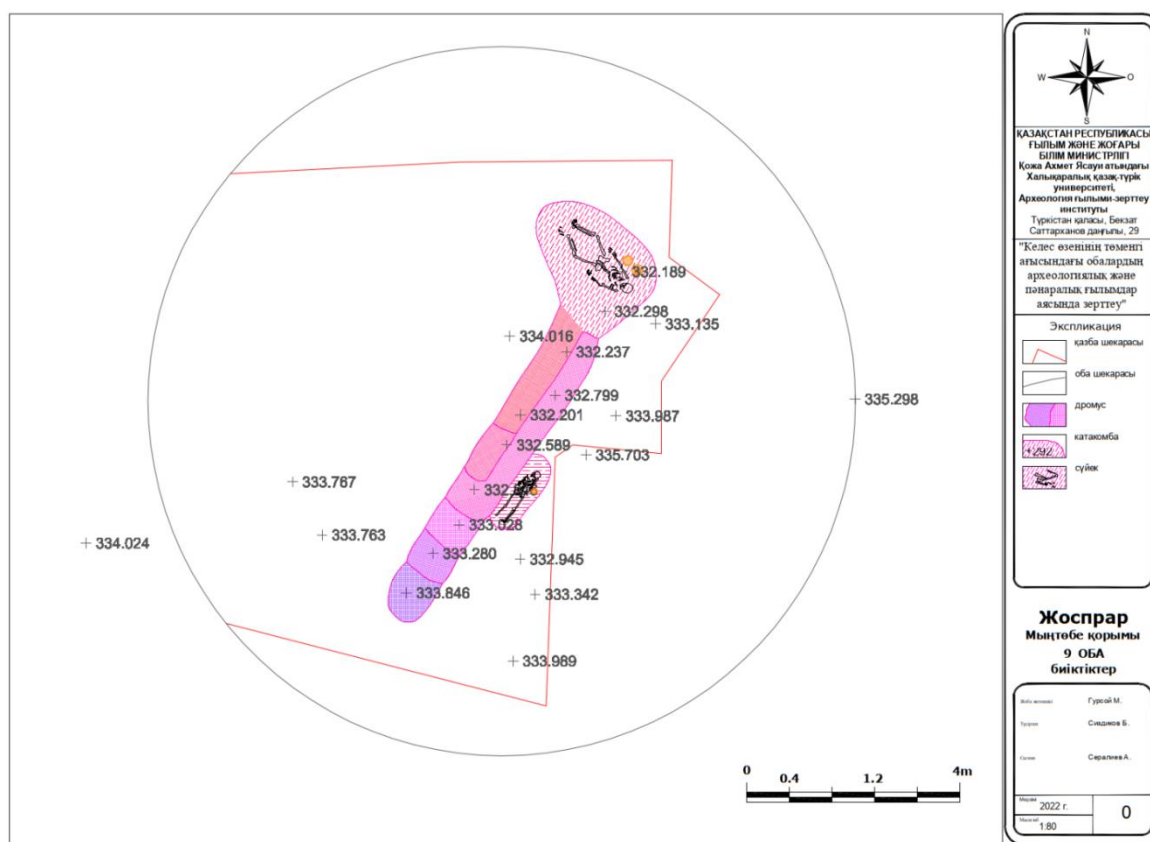

Рис. 3. Могильник Мынтобе. План кургана №9

Находки из погребения с катакомбой.

Кувшин изготовлен из качественного теста. Венчик в срезе треугольный, изогнут наружу. Горловина широкая и короткая. Бока выпуклые. Сосуд орнаментирован. У основания горла нанесен волнообразный орнамент. Поверхность покрыта ангобом светлого оттенка. Высота сосуда 23,6 см, диаметр венчика 11,2 см, диаметр дна 14 см (рис. 4, 1). Аналогии можно проследить в материалах могильника Ворухе на севере Таджикистана. Кувшины из таблицы 17, 23 в работе Б.А.Литвинского имеют схожую форму, кувшины № 6 и № 7 украшены по основанию горла по аналогии с кувшином из Мынтобе волнообразным орнаментом [7, табл.17].

Чаша (рис. 4, 2). Сосуд открытой, баночной, формы. Стенки прямые, ровные, в верхней части шире, сужаются книзу, в форме трапеции. Края в сечении прямоугольные. Дно широкое, плоское, утолщенное. Поверхность покрыта ангобом светлого цвета. Высота 9 см, диаметр бортика 18,7 см, диаметр дна

12,5 см. Подобная чаша была найдена в Узбекистане в захоронении № 28 могильника Ширин-Сай. Основание плоское, стенки с уклоном наружу, поверхность покрыта красным ангобом [8, 346].

Аналогии описанной чаше были обнаружены в 2017 году под насыпью кургана №3 могильнике Мынтобе. Чаша изготовлена вручную. Наклон вертикальный (простой венчик), дно ровное. Диаметр венчика 18 см, толщина 6 см, диаметр дна 11 см, высота 7,5 см. На внешней и внутренней поверхности сосуда имеются следы сажи. Судя по участкам не тронутым огнем можно заключить, что сосуд изначально имел серый цвет. Результаты макроскопического анализа показали, что сосуд плохо обожжен, в составе глины множество мелких камней, слюды, несколько крупных камней, известь, трава.

Чтобы определить возраст курганов, в 2022 году в лаборатории Тубитак был проведен радиоуглеродный анализ зубов человека. В результате было определено, что абсолютный возраст составляет 184±25 лет.

Рис. 4 – Керамические сосуды из катакомбы

Артефакты из погребения с подбоем

Кружка.

В погребении с подбоем рядом с погребенным была обнаружена кружка (рис. 4, 3). Горловина слабо выражена. Бока в средней части имеют небольшую выпуклость. Ручка в сечении округлой формы. Верхним концом ручка прикреплена к плечу, нижним к боковой части сосуда. Наружная часть кружки покрыта сажей. Высота 13,5 см, диаметр бортика около 7 см, диаметр дна 8 см. Ближайшие аналогии сосудам находим в материалах кургана №34 Кенкольского могильника [9, 52], также городища Актобе II. Основная часть такой посуды с городища Актобе II изготовлена ленточной техникой, дно лепилось отдельно. На поверхности кружек, найденных в Актобе, имеются следы гончарных инструментов. Более 75% кружек имеют прямые или расширяющиеся вниз горловины и стенки. Внешняя поверхность большинства из них покрыта белым, светло-розовым или темно-красным ангобом. Кружки имеют кольцеобразные или петлеобразные ручки, прикрепленными к плечикам. Ручки более 10% сосудов в верхней части стилизована в виде головы барана. В целом форма кружки 7 на рис. 25 в работе А.Г. Максимовой сходна с кружкой из Мынтобе. По мнению исследователей глиняные сосуды из Актобе

II аналогичны сосудам, найденным в среднем и нижнем течении Сырдарьи, в Кауншитобе и Ферганской степи, и ориентировочно датированы в пределах I-IV вв. [11, 62].

Абсолютная датировка

Для определения абсолютной датировки кургана, был осуществлен радиоуглеродный анализ образцов органики. Были взяты фрагменты зубов скелетов из катакомбы и подбойного погребения кургана № 9. Образец, взятый из подбойного погребения, обозначен под кодом КТБ - К5, из катакомбной могилы КТБ - К6. В целом, анализ показал, что подбойное погребение датируется 18-169 гг. н.э., катакомба - 74-220 гг н.э. (рис. 5).

Talep edenin adresi : Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türkistan Şehri B. Sararhanov Cad. No:29 KAZAKİSTAN						
Örnek : Örnek türleri tabloda verilmiştir			Barkod No : 23T0001369			
Örnek sayısı : 7			Son kullanım tarihi :			
Örneğin getiriliş şekli : Kargo			BY örnek kayıt no : 23T/1369			
Kabul anındaki durumu : Uygun			Kabul tarihi : 29/12/2023			
			Analiz tarihi : 06/02/2024			
Şahit numune bilgileri : ( ) Müşteriye iade ( ) Şahit numune mevcut (x) Şahit numune alınmamıştır						
Sıra No	Lab. No:	Müşteri No:	Karbon 14 Yaşı (G.Ö.)	Örnek Türü	Ön işlem	Takvim Yaşı Aralıkları (2σ)
1	TÜBITAK - 3131	КТБ-К4	1847±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 127 - 242 (%95,4)
2	TÜBITAK - 3132	КТБ-К5	1937±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 18 - 169 (%92,5) MS 185 - 203 (%2,9)
3	TÜBITAK - 3133	КТБ-К6	1895±26	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 74 - 220 (%95,4)
4	TÜBITAK - 3134	КТБ-К7	1905±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 69 - 212 (%95,4)
5	TÜBITAK - 3135	КТБ-К8a	1847±25	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 126 - 244 (%95,4)
6	TÜBITAK - 3136	КТБ-К8b	1902±24	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 71 - 214 (%95,4)
7	TÜBITAK - 3137	КТБ-К10	1885±23	Diş	Kolajen - Ultrafiltrasyon	MS 83 - 96 (%3,8) MS 115 - 224 (%91,6)
Karbon 14 Yaşı (G.Ö.): Numunede ölçülen ¹⁴ C miktarına bağlı olarak delta ¹³ C düzeltmesi yapılmış Karbon-14 yaşıdır.						
Cihaz: National Electrostatics Corporation, Model 3SDH-1 (UAMS)						
Açıklamalar:						
<ul style="list-style-type: none"> • Raporda verilen sonuçlar, teslim alınan numuneden yapılan örneklem için geçerlidir. • *G.Ö.: Günümüzden önce - MS 1950 						
Sorumlu İmzalar: 53705 53127						
Bu rapor ve sonuçları talepte bulunan kuruluş ve müşterilerince ticaret ve reklam amaçları ile kullanılamaz. Rapor tamamen veya kısmen çoğaltılamaz/yayınlanamaz.						
İmzasız analiz raporları geçersizdir.						
Bu rapor 3 sayfa olup, 2 asıl (1 asıl müşteriye, 1 asıl Enstitü arşivine) olarak hazırlanmıştır.						Sayfa 2 / 3

Рис. 5. – Результаты радиоуглеродного анализа

Курган № 10. Погребение с подбоем.

До раскопок высота насыпи кургана № 10 составляла 40 см, размеры его по линиям С - Ю – 7,5 м, З-В – 9 м. Курган был разделен на четыре сектора (рис. 7, 1-2). В ходе раскопок в юго-западной части кургана был выявлен контур дромоса, ориентированный в направлении Ю-З на С-В (рис. 7, 3). Также начаты раскопки камеры сверху вниз. После зачистки внутреннего пространства дромоса были уточнены его размеры. Длина составила 3 м, ширина в начале имела 1,15 м, ширина ко входу расширяясь достигала 3 м. Пол дромоса расположен на глубине 1,75 м над уровнем дневной поверхности. Вход в камеру имеет высоту 1,05 м, ширину 83 см и длину 40 см. Камера расположена перпендикулярно к дромосу. Камера имела овальную форму. Ориентирован с северо-запада на юго-восток. Длина 2,28 м, ширина 1,4 м. Высота потолка 70 см. Пол камеры расположен на глубине 1,95 м от точки репера. При зачистке внутреннего пространства камеры был обнаружен человеческий скелет (рис. 8). Голова скелета обращена

на юго-восток. Труположение на спине, обе ноги согнуты в коленях, образуя ромб (рис. 7, 4). Рост 1,63 м. Левая рука немного отведена от туловища. В районе локтя правой руки лежат фрагмент глиняного горшка и берцовая кость барана. Лицо скелета обращено к упомянутым предметам. Внутри глиняного горшка остатки золы. Вероятно, это остатки сгоревшей во время похорон травы. Кроме того, возле бедренной кости скелета был найден трехгранный, черешковый железный наконечник стрелы.

Рис. 7. 1. Вид раскопа. 2. Вид раскопа кургана по секторам. 3. Очертание дромоса. 4. Костяк в катакомбе.

В этом кургане по левой стенке дромоса обнаружено погребение с подбоем. Верхняя часть погребальной камеры рухнула. Длина 2,1 м, ширина 75 м, высота 70 см. Пол дромоса и погребальной камеры расположены на одном уровне. Внутри камеры обнаружен скелет, лежащий на спине головой на юго-запад (рис. 8). Руки располагаются вдоль тела. В районе головы найдена боковая часть глиняного сосуда и с кувшин с петлеобразной ручкой.

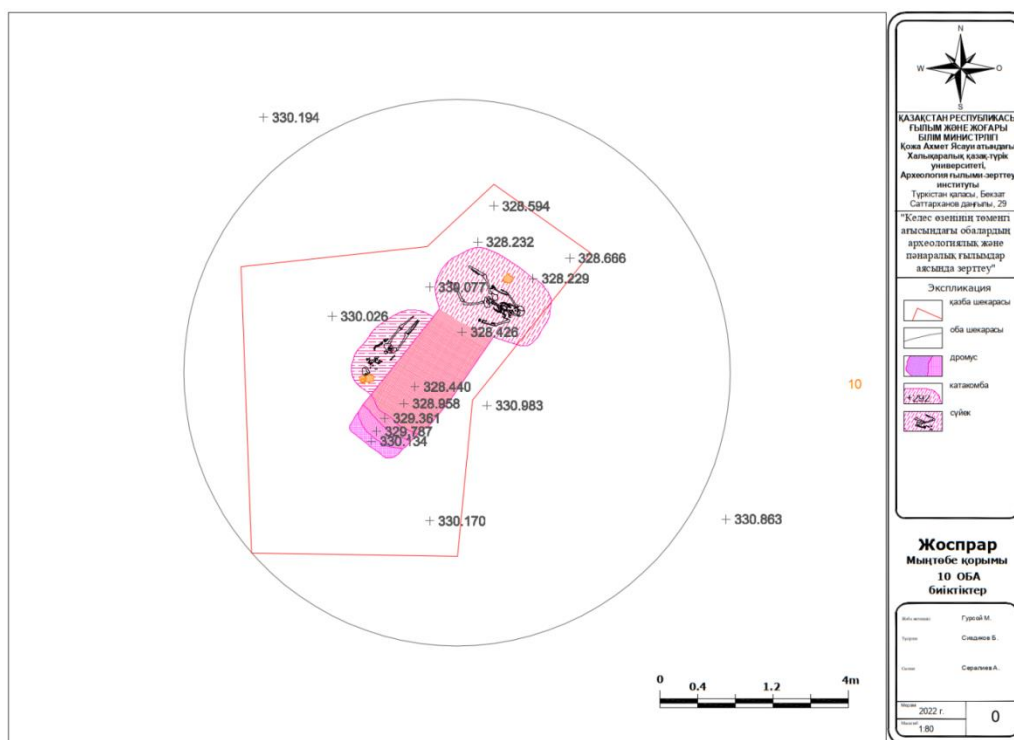

Рис.8. План кургана № 10.

Находки из катакомбы Фрагмент керамики

В тесто горшка добавлено большое количество измельченного кварца (рис. 9, 1). Внешняя поверхность горшка почернела от огня. Сохранились части венчика, горловины, тулова. Венчик плотный, треугольный в поперечном сечении, изогнут наружу. Горловина широкая, не высокая. Ручка плотная, овальная в сечении. Тулово раздуто. Высота около 18 см, толщина стенки 0,8 см.

Наконечник стрелы

Трегранный железный, черешковый наконечник стрелы (рис. 9, 2). Общая сохранившаяся длина 5,3 см. Аналогии таких наконечников стрел можно найти в материалах Жамантогайского могильника № 1 в Шардаре, Жаушикумского могильника № 63 [11], могильника Коныртобе I (Марданкуйик) в Отырарском районе [12], Алтынтобе на берегу реки Акбулак, Султанрабат на берегу реки Бадам и др. могильников [13, 66]. Такие наконечники стрел в большом количестве обнаружены во время раскопок городищ и могильников Ферганской области. Все они были в черешковые. Из работ Г. А. Брыкина и Н. Г. Горбуновой видно, что исследования, связанные с датировкой железных наконечников стрел в Средней Азии, проводились С. С. Сорокиным и Б. А. Литвинским. Железные наконечники стрел, относящиеся к самому раннему периоду датируются III-I веками до нашей эры. более поздние датируются II-III веками нашей эры. Большое количество наконечников стрел II в до н.э. и III в. н.э. обнаружено в Бактрийском регионе. Вероятно оттуда они распространились в Ферганскую долину [14, 28]. находка одиночного наконечника стрелы зафиксирована в 2017 году во время раскопки кургана № 3 могильника Мынтобе. Нет сомнений, что это связано с верой в загробную жизнь.

В сарматских курганах западного региона Казахстана в качестве заупокойной пищи довольно часто встречается кости овец. Например, в материалах курганов № 2 могильника Барбастау I [15], № 14 могильника Алебастрова II, № 12 могильника Алебастрова II рядом с костяком помещена овечья лучевая кость [16], курганах № 12, 16 могильника Алебастрова II [16], № 16 могильника Кос Оба [17] и № 1 могильника Факел I [18] рядом со скелетом помещались позвоночные кости и передние конечности овцы. В кургане № 2 могильника Лебедевка I рядом со скелетом помещались две задние конечности овцы [19], а в курган № 3 могильника Лебедевка III рядом со скелетом кости передней конечности [20]. Две передние конечности коровы были помещены рядом со скелетом в кургане № 17 могильника Алебастрова II [16]. Случай помещения костей задней или передней конечностей овцы рядом со скелетом зафиксирован также в могильнике Коныртобе в Отырарском районе. В частности, кости передней

конечности овцы была найдены рядом со скелетами в погребениях 4, 6, 7, 9, 12, 15 и 20, которые были выполнены в виде квадратного ящика из сырцового кирпича, а задняя конечность овцы найдена в погребениях 28, 96 и 99 [12]. Кроме того, на могильнике № 1 Жамантогайского могильника Шардаринского района были обнаружены кости задней конечности овцы [11, 254]. Исследователи курганов № 12 и № 16 могильника Алебастрова II до н. э. датируют их V веком до н.э.. А курган №10 могильника Мынтобе датируется нами примерно II-IV веками н. э. Если результаты радиоуглеродного исследования совпадут с нашей предварительной датировкой, то можно будет говорить о том, что практика помещения костей крупного рогатого или мелкого скота в качестве погребальной пищи, была распространена на обширной территории издавна.

В 1983-1984 годах сотрудники Института археологии Академии наук Узбекистана проводили раскопки кургана Сырлыбайтобе. В третьем захоронении (дополнительное погребение, подбой) обнаружен скелет, лежащий на спине, головой обращен на северо-восток. Обе руки уложены внизу живота. В качестве погребальной пищи в деревянной миске рядом с костяком кости передней конечности овцы. Исследователи датируют это захоронение I в. до н.э- IV веком н.э. [21, 51].

В 1966 году были проведены раскопки на могильнике Тузгыр, расположенном в 100 километрах к юго-западу от древнего города Ургенч в Туркменистане. Археологи определили архитектурные особенности погребального сооружения, погребальную традицию и материальную культуру. Установлено, что захоронения осуществлялись в катакомбных и боковых могилах. В некоторых погребениях как и в могильнике Мынтобе, обнаружены кости овец. К примеру курган Тузгиз №22. Высота этого кургана 0,80 м, диаметр с севера на юг 8,90 м, с запада на восток 10,30 м. Катакомба в плане овальной формы. Расположена в том же направлении что и дромос. Длина 2,48 м, ширина 1,35 м, высота 0,75 м. Во время расчистки внутреннего пространства археологи обнаружили два женских скелета, лежащих на спине головами на юг. Среди находок позолоченная стеклянная бусина, глиняная голова быка, глиняный сосуд, покрытый светлым ангобом, кости передней конечности овцы и др. предметы. Кроме того, кости овец были также зафиксированы в погребениях № 28, № 28 и № 41 на указанном могильнике. Археологи сравнивают эти захоронения с аналогами в других регионах и предлагают датировать его I-IV веками н.э. [22, 129]. Если обратить внимание на приведенную информацию, то можно увидеть, определенное сходство между традициями захоронений на Мынтобе и Сырлыбайтобе и могильнике Тузгыр.

Артефакты из подбоя.

Кружка.

Кружка изготовлена из плотной, хорошо размятой глины. Венчик заостренный, выступающий наружу. Горловина короткая и широкая. Тулово немного раздуто. К верхней части тулова прикреплена кольцеобразная ручка. Дно широкое. Поверхность покрыта ярким цветным ангобом. Высота сосуда 18,5 см, диаметр венчика 9,2 см, диаметр дна 9,5 см (рис. 9, 3).

Сосуды такой формы были найдены на Кенкольском могильнике. Интересно, что встречаются и деревянные кружки [9, 43-44]. При сравнении их с кружкой из Мынтобе видно, что тулово кружки из Кенколя немного шире.

Кружки из материалов памятников Чарсанак-сай (Дахона), Хозина-хона, Дашти Бодомак (Пангаз), Кара-Сай на севере Таджикистана, по форме напоминают кружку Мынтобе. Б. А. Литвинский в своей работе сгруппировал эти сосуды в табл. 2 [7].

Дополнительная могила была обнаружена при раскопках кургана №2 Хазарейского могильника в Узбекистане. Во внутреннем пространстве были обнаружены два глиняных сосуда. По форме одна имеет сходство с кружкой из Мынтобе. Грушевидной формы, к тулову прикреплена петлеобразная ручка. По мнению исследователей, сосуд был изготовлен на гончарном круге. Высота кружки 14,5 м, диаметр основания 5 см, диаметр устья 8 см. см. О. В. Обельченко сравнил этот сосуд с кружками, найденными в погребениях Каунчи-тобе датировал I веком н.э. [23, 60].

В погребальном инвентаре коллективного захоронения из кургана недалеко от городища Кауншы обнаружено множество кувшинов с тремя зооморфными (овечьи и собачьи) ручками, 3 экз. кувшинов с ручкой, две чаши. Один из кувшинов с ручкой похож на кружку из Мынтобе. Исследователи отнесли его к культуре Кауншы II [24, 55-56].

По форме кружки с Мынтобе имеют сходства с кружками из материалов Актобе II недалеко от Шардары. Они имеют короткую горловину и выступающее тулово. К верхней части тулова прикреплена ручка-крючок. Некоторые кружки имеют зооморфную ручку, а другие — ручку-крючок, прикрепленную к плечу. Аналогии можно увидеть также в сосудах из могильников Ташкентского оазиса, в нижних и, в меньшей степени, верхних слоях Кауншитобе. Кроме того, можно сравнить с керамикой могильника Ширинсай, могильников Ферганской долины и могильника Ашта. Исследователи датируют городище

Актобе II I-IV веками нашей эры [11, 57]. Кроме того, кружки из курганов №65, №59, №90 и №216 могильника Актобе, особенно, найденная из кургана № 65 по форме аналогична кружке из Мынтобе. Эти сосуды датируются I-III веками н.э. [11, 198-200].

Сосуды, подобные мынтобинским кружкам, обнаружены в курганах № 18 Борижарского могильника (инвентарный номер Историко-краеведческого музея г. Шымкента под номером КП 21.943), № 38 (инвентарный номер ТК22. 648). Также в 1984 году аналогичная кружка была найдена в городище Алтынтобе (инвентарный номер КП 80,85). Все сосуды датируются I-IV веками н.э.

В 1948 – 1951 годах в ходе раскопок кургана № 1 в западной части курганного могильника близ городища Жетиасар № 3 в погребальной камере из сырца обнаружено множество глиняных сосудов. Сосуды аналогичны сосудам нижнего слоя «Большого дома» в Жетиасаре. Одна из кружек, из кургана № 1 (кружка 8 на рис. 12 в труде Л.М. Левиной «Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии до н.э.») по форме напоминает мынтобинскую кружку. Л.М.Левина, обращая внимание на сходство этого сосуда с глиняными сосудами аланской культуры Северо-Кавказского региона и сарматской культуры Волги и Дона, датировала курган № 1 III – V веками н.э. [25, 57].

Фрагмент сосуда.

Фрагмент кружки (рис. 9, 4). В составе теста добавлен измельченный кварц, органическую глину, песок и мелкие камни. Тулово сферическое, горловина широкая. Основание дна широкое. К плечу горизонтально прикреплена петлеобразная ручка. Сохранившаяся высота сосуда около 18 см, диаметр основания около 10 см.

При раскопках кургана № 50 могильника Тумек-Кичиджик на севере Туркменистан был обнаружен глиняный горшок с петлеобразной ручкой, прикрепленный к тулову горизонтально сбоку [26, 136]. На Кенкольском могильнике также найдена кружка с ручкой горизонтально прикрепленной к плечу. Размер ручки этого сосуда меньше, чем у кружки с Мынтобе. Однако по форме они близки. Близкие аналогии можно проследить с фрагментом кружки с ручкой из кургана №26 могильника Актобе вблизи города Шардара. Нижняя часть кружки разбита. На рисунке видно, что он имеет сходство с кружкой из Мынтобе. Исследователи сосуда из могильника Актобе относят к I-III векам н.э. [11, 198].

Рис. 9 – Археологический комплекс кургана №10.

Абсолютная датировка

Для определения абсолютной датировки курганов был проведен радиоуглеродный анализ образцов органики. В качестве образцов были взяты отдельные зубы скелетов из катакомбы и подбоя кургана № 10. Образец, взятый из подбоя обозначен под кодом КТБ - К7, из катакомбы КТБ - К8а. Анализ показал, что погребение в подбое датируется 69-212 гг. н.э., а катакомба 126-244 г. н.э (рис. 5).

Заключение

Погребальная традиция – это свод правил погребения умершего человека. При погребении устройство погребального сооружения, все совершаемые ритуалы основаны на вере. Изменения, произошедшие в системе верований общества, можно наблюдать в погребальной традиции и устройстве погребального сооружения. Не следует забывать, что в сознании человека сохраняются некоторые элементы древних верований и обрядов. В ходе археологических исследований, проведенных на могильнике Мынтөбе, было выявлено несколько типов погребений. Их можно разделить на три типа: наземное сооружение типа наус, Т-образная катакомбная могила и погребение в подбое. Погребальные сооружения типа наусов по сравнению с катакомбами более позднего времени. Кроме того, катакомбные сооружения находятся под землей, а наус, как мы уже выше отмечали – это наземные погребальные сооружения. Однозначно ответить на вопрос, почему жители Мынтөбе, стали хоронить своих родственников в могилах наус сложно. Однако можно предположить, что данное обстоятельство было связано с этнокультурными процессами.

В 2023 году в ходе археологических исследований в курганах №9 и №10 была обнаружено погребение нового типа. Это погребение в подбое или дополнительное захоронение в боковой нише дромоса с камерой, соединенной перпендикулярно дромосу. Вначале мы предположили, что камера соединенная перпендикулярно дромосу, была построена раньше подбоя. Радиоуглеродные исследования опровергли это предположение. Анализ показал, что погребение с подбоем в боковой стенке дромоса более раннего периода. Поэтому можно с уверенностью сказать, что первые погребения были совершены именно в подбое.

Погребения в подбоях можно встретить также под насыпями курганов саков и сарматов. Например, в раннесарматский период не редко выкапывали квадратную яму и ниже уровнем в глубь боковой стенки подбой. Интересно, что подбойные могилы выкапывают и сегодня. Вероятно, это свидетельствует о том, что элементы погребальной традиции древности связаны с этнографическим периодом. По этому поводу на ум приходят часто употребляемые среди казахов слова «қайтыс болды», «дүние салды», т.е. «скончался» и «покинул мир». Если вдуматься в значение этих слов, то можно увидеть, что биологически тело умерло, покинуло этот мир, и вернулось в какое-то место чтобы продолжить свою жизнь в том мире. Вероятно, эти выражения как-то связаны с периодом создания подобных погребальных конструкций.

Список использованной литературы:

1. Смирнов К. *Совроматы. Ранняя история и культура сарматов.* Москва: Изд-во наука, 1964. – 381 с.
2. Гурсой М., Сиздигов Б., Сералиев А. Мыңтөбе наусы хақында // *Отан тарихы ғылыми журналды, №26 (1).* 2023. с.144-162.
3. Нурғалиев Р.Н. (ред) *Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно – Казахстанская область.* Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 1994. – с.223-224.
4. Подушкин А.Н., Донец, А.Г. *О первоначальном исследовании археологических объектов урочище Мынтөбе / «Қазақстанның тарихи мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары.* – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – с.99-104.
5. Елеуов М., Талеев Д, Есенов С, Молдахмет С. *Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // Орталық Азияның Ежелгі және Дәстүрлі қоғамдарының тарихи – мәдени мұрасы: Зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары.* – Алматы: «Қазақ университеті», 2020. – б.195 – 200.
6. Жетібаев К.М. *Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі / К.М. Жетібаев, Б.С. Сиздигов, М. Гурсой // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси – әлеуметтік ғылымдар» сериясы.* – 2020. – №3 (66). – с.409-419.
7. Литвинский Б.А. *Керамика из могильников Западной Ферганы. Первое тысячелетие н.э.* Москва: Изд-во Наука, 1973. – 203 с.
8. Гайдукевич В.Ф. *Могильник близ Ширин-Сая в Узбекистане // Советская Археология. XVI.* 1952. – с.331 – 359.

9. Кожомбердиев И. Катакомбные памятники Таласской долины, в сборнике: «Археологические памятники Таласской долины», Фрунзе: 1963. с.33 – 77.
10. Гурсой М. Қаңды ескерткіштеріндегі ғұн және сармат тайпаларының рухани-дүниетанымдық компоненттері (Сырдарияның ортаңғы ағысындағы материалдар негізінде) // Абаі атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы, «Тарих және әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3 (78). 2023. – с.175 – 191.
11. Максимов А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского Водохранилища)//Алматы: Наука. 1968. 252 с.
12. Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. – Алматы: Баур, 2005. 224 с
13. Подушкин А. Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в.до.н.э. – VI в.н.э. Издательский центр МКТУ им. Х.А.Ясауи, Туркестан. 2000. – 201 с.
14. Брыкина Г.А., Горбунова Н.Г. Железные наконечники стрел из Ферганы // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. Археология Средней Азии, Кавказа и Сибири. Вып 199. 1990. – с. 28-36.
15. Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. Отчет об археологических раскопках в Уральской области в 1972 // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1290. 1973.
16. Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет об археологических работах в Уральской области летом 1976 г // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1534. 1976.
17. Кушаев Г.А., Көкебаева Г.К. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского Пединститута в 1979 г // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1762. 1980.
18. Кушаев Г.А. Научный отчет об итогах археологических исследований в долине р. Чаган в 1989 г. Подхоз завода им. Ворошилова // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №2233. 1990.
19. Багриков Г.И. Информация об археологической практике студентов Уральского педагогического института 1966 // Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №237. 1966.
20. Багриков Г.И. Информация об археологической практике студентов Уральской пединститута 1967 // Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. Дело №1051. 1967.
21. Иваницкий И.Д., Инеаткина О.Н. Раскопки кургана Сирлибайтепе // «История материальной культуры Узбекистана» вып. 22, Ташкент: 1988. - с.44 – 59.
22. Лоховиц В.А., Хазанов А.М. Подбойные и катакомбные погребение могильника Туз-Гыр // Труды Хорезмской археолого – этнографической экспедиции XI. С.П.Толстов (ред). Москва: Изд-во Наука, 1979. – с.111 – 135.
23. Обельченко О. В. Курганы около селения Хазара // «История материальной культуры Узбекистана» вып. 4, Ташкент: 1963. - с.57 – 65.
24. Григорев Г. В. Келесская степь в археологическом отношении (К истории культуры древних саков) // Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары. №46. Серия археологическая. Выпуск 1. 1948. – с.47-78.
25. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдары в I тысячелетии н.э. // С.П.Толстов (ред). Труды Хорезмской Археолого – Этнографической Экспедиции VII. Москва: Изд-во Наука, 1971. – 250 с.
26. Лоховиц В.А. Подбойно – катакомбные и коллективные погребения могильника Тумен – Кичиджик // Труды Хорезмской археолого – этнографической экспедиции XI. С.П.Толстов (ред). Москва: Изд-во Наука, 1979. – с.134 – 147.

References:

1. Smirnov K. Sovromaty. Ranniaia istoria i kultura sarmatov. Moskva: Izd-vo nauka, 1964. – 381 с.
2. Gursoy M., Sizdikov B., Seraliev A. Myntobe nasy haqynda // Otan tarihy gylymi zhurnaly, №26 (1). 2023. с.144-162.
3. Nurgaliev R.N. (red) Svod pamiatnikov istorii i kultury Kazahstana. Yuzhno – Kazahstanskaia oblast. Almaty: Qazaq Enciklopediasy, 1994. – с.223-224.
4. Podushkin A.N., Dones A.G. O pervonachalnom issledovanii arheologicheskikh obektov urochishhe Myntobe / «Qazaqstannyn tarihi madeni murası: zertteu, tusindirı zhane saqtau maseleleri» atty «X Orazbaev oqlary» halyqaralyq gylymi-adistemelik konferensia materialdary. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2018. – с.99-104.
5. Eleuov M., Taleev D, Esenov S, Moldahmet S. Ezhelgi Kultobe qalasy men Myntobe qorymynda 2017-2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhymystary // Ortalyq Azianyn Ezhelgi zhane Dasturli qogamdarynyn tarihi –

madeni murasy: Zertteu, tusindiru zhane saqtau maseleleri atty «XII Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylimi – adistemelik konferensia materialdary. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2020. – b.195 – 200.

6. Zhetibaev K.M., Sizdikov B.S., Gursoy M. Myntobe qorymynda zhurgizilgen arheologialyq zertteu zhymystarynyn nәtizhesi // Abay atyndagy QazUPU-nin Habarshysy, «Tarih zhane saiasi – aleumettik gylymdar» seriasy. – 2020. – №3 (66). – c.409-419.

7. Litvinskii B.A. Keramika iz mogilnikov Zapadnoi Fergany. Pervoe tysacheletie n.e. Moskva: Izd-vo Nauka, 1973. – 203 c.

8. Gaidukevich V.F. Mogilnik bliz Shirin-Saia v Uzbekistane // Sovetska Arheologia. XVI. 1952. – c.331 – 359.

9. Kozhomberdiev I. Katakombnye pamiatniki Talasskoi doliny, v sbornike: «Arheologicheskie pamiatniki Talasskoi doliny», Frunze: 1963. c.33 – 77.

10. Gursoy M. Qanly eskertkishterindegi gun zhane sarmat taipalarynyn ruhani-dunietanyndyq komponentteri (Syrdarianyn ortangy agysyndagy materialdar negizinde) // Abay atyndagy QazUPU-nin habarshysy, «Tarih zhane aleumettik gylymdar» seriasy, №3 (78). 2023. – c.175 – 191.

11. Maksimova A.G, Mershhiiev M.S, Vainberg B.I, Levina L.M. Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo Vodohranilishha)//Almaty: Nauka. 1968. 252 s.

12. Baipakov K.M, Smagulov E.A, Erzhigitova A.A. Rannesrednevekoye nekropoli Yuzhnogo Kazahstana. – Almaty: Baur, 2005. 224 s

13 Podushkin A. N. Arysskaja kultura Yuzhnogo Kazahstana IV v.do.n.je. – VI v.n.e.Izdatelskii sentr MKTU im. H.A.Yasau, Turkestan. 2000. – 201 s.

14. Brykina G.A., Gorbunova N.G. Zheleznye nakonechniki strel iz Fergany // Kratkie Soobshhenia Instituta Istorii Materialnoi Kultury. Arheologia Srednei Azii, Kavkaza i Sibiri. Vyp 199. 1990. – c. 28-36.

15. Kushaev G.A., Zhelezchikov B.F. Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh v Uralskoi oblasti v 1972 // A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhiv materialdary. Delo №1290. 1973.

16. Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet ob arheologicheskikh rabotah v Uralskoi oblasti letom 1976 g // A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhiv materialdary. Delo №1534. 1976.

17. Kushaev G.A., Kokebaeva G.K. Otchet ob itogah arheologicheskikh raskopok Uralskogo Pedinstituta v 1979 g // A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhiv materialdary. Delo №1762. 1980.

18. Kushaev G.A. Nauchny otchet ob itogah arheologicheskikh issledovaniy v doline r.Chagan v 1989 g. Podhoz zavoda im. Voroshilova // A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhiv materialdary. Delo №2233. 1990.

19. Bagrikov G.I. Informasiya ob arheologicheskoi praktike studentov Uralskogo pedagogicheskogo instituta 1966 // A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhiv materialdary. Delo №237. 1966.

20. Bagrikov G.I. Informasiya ob arheologicheskoi praktike studentov Uralskoi pedinstituta 1967 // A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhiv materialdary. Delo №1051. 1967.

21. Ivanickii I.D., Ineatkina O.N. Raskopki kurgana Sirlibaitepe // «Istoria materialnoi kultury Uzbekistana» vyp. 22, Tashkent: 1988. - c.44 – 59.

22. Lohovic V.A., Hazanov A.M. Podboinye i katakombnye pogrebenie mogilnika Tuz-Gyr // Trudy Horezmskoi arheologo – etnograficheskoi ekspeditsii XI. S.P.Tolstov (red). Moskva: Izd-vo Nauka, 1979. – c.111 – 135.

23. Obelchenko O. V. Kurgany okolo seleniya Hazara // «Istoria materialnoi kultury Uzbekistana» vyp. 4, Tashkent: 1963. - c.57 – 65.

24. Grigorev G. V. Kelesskaia step v arheologicheskoi otnoshenii (K istorii kultury drevnih sakov)// Qazaq SSR Gylim Akademiasynyn Habarlary. №46. Seria arheologicheskaiya. Vypusk 1. 1948. – c.47-78.

25. Levina L.M. Keramika nizhnei i srednei Syrdari v I tysjacheletii n.je. // S.P.Tolstov (red). Trudy Horezmskoi Arheologo – etnograficheskoi ekspeditsii VII. Moskva: Izd-vo Nauka, 1971. – 250 c.

26. Lohovic V.A. Podboino – katakombnye i kollektivnye pogrebenia mogilnika Tumen – Kichidzhik // Trudy Horezmskoi arheologo – etnograficheskoi ekspeditsii XI. S.P.Tolstov (red). M.: Izd-vo Nauka, 1979. – c.134 – 147.

ӘӨЖ 960.03
ҒТАМР 03.41.91

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.018>

М.Гурсой^{*1}, Б. Сиздиков²

¹PhD, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан қ, Қазақстан,
e-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²PhD, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан қ, Қазақстан,
e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

МЫҢТӨБЕ ҚОРЫМЫНДАҒЫ ОБАЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЖӘНЕ АБСОЛЮТТІ МЕРЗІМІ

Аңдатпа

Археология ғылымы бір ескерткіштің мерзімін анықтау кезінде нақты хронологиясын белгілейтін заттар табылмаған жағдайда (соғылған жылы белгілі монеталар, жазбаша материалдар) салыстырмалы талдау әдісі мен қатар жаратылыстану ғылымына жүгінеді. Салыстырмалы мерзімдеу археологтардың ең көп қолданатын мерзімдеу әдісі болып табылады. Бұл бойынша қазба кезінде анықталған құрылыстардың архитектуралық ерекшелігі, қыш қаптамалардың өрнектері, саз ыдыстардың түрлері, қабірлердің пішіні, қаңқалардың жату қалпы, басының бағытталуы және т.б. деректер өз ішінде немесе басқа аймақтағы аналогтарымен салыстырыла отырып мерзімдемесі жасалады. Ал, бір ескерткіштің абсолютті мерзімін анықтау үшін көбінесе радиоуглеродтық C14 әдіс қолданылады. Радиоуглеродтық анализдер арнайы лабораторияларда заманауи құрылғылар арқылы жүзеге асырылады. Бұл үшін қазба кезінде табылған органикалық заттардан (ағаш, көмір, сүйек және т.б.) сынама үлгілері алыну қажет. Мақалада Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан Мыңтөбе қорымындағы №3, №6 және №7 обалардың салыстырмалы және абсолютті мерзімін анықтау мақсат етілді. Аталмыш обаларды салыстырмалы тұрғыдан мерзімдеу үшін археологиялық деректер Өзбекстан аймағы, Сырдария және Арыс өзені жағасындағы аналогтарымен салыстырылды. Ал, абсолютті мерзімдеу үшін қаңқалардың тісі сынама үлгісі ретінде алынып Түркиядағы Тубитак лабораториясында анализ жасалды. Осылайша аталмыш обалардың нақты мерзімі анықталды.

Кілт сөздер. Келес, оба, қорым, катакомба, мерзімдеу, хронология

Қаржыландыру: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылған, жеке тіркеу номері (AP13068455) болып табылатын «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

М.Гурсой^{*1}, Б. Сиздиков²

¹ PhD, доцент, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии,
Туркестан, Казахстан, e-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

² PhD, доцент, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии,
Туркестан, Казахстан, e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

ОТНОСИТЕЛЬНОЕ И АБСОЛЮТНОЕ ДАТИРОВАНИЕ КУРГАНОВ В НЕКРОПОЛЕ МЫНТӨБЕ

Аннотация

Археологическая наука обращается к методу сравнительного анализа а также на равне к науке естествознания в том случае, если при определении срока существования одного памятника не обнаружены предметы, устанавливающие четкую хронологию (год чеканки определенных монет, письменные материалы). Относительная периодизация - наиболее часто используемый археологами метод датировки.

Согласно этому, обнаруженные в ходе археологических раскопок архитектурные особенности построек, узоры керамической облицовки, виды глиняных сосудов, форма могильников, положение скелетов, ориентировка головы и другие данные сравниваются для определения датировки с аналогами внутри региона или других регионов. А для определения абсолютной датировки памятника часто используют радиоуглеродный метод С14. Радиоуглеродные анализы проводятся в специальных лабораториях с использованием современных приборов. Для этого необходимо взять пробы органических веществ (дерева, угля, костей и т. д.), найденных при раскопках. Целью статьи было определить относительные и абсолютные датировки курганов №3, №6 и №7 на некрополе Мынтобе, расположенном в низовьях реки Келес. Для сравнительной датировки, археологические данные вышеуказанных курганов, были сопоставлены с их аналогами в регионе Узбекистана, на берегах рек Сырдарья и Арысь. А для определения абсолютной датировки качества были взяты зубные образцы скелетов и проанализированы в лаборатории Тубитак в Турции. Таким образом, была определена точная датировка вышеуказанных курганов.

Ключевые слова: Келес, могильник, некрополь, катакомба, датирование, хронология.

Финансирования: Статья подготовлена на основе научного проекта на тему «Исследование археологических курганов нижнего течения реки Келес в контексте археологии и междисциплинарных наук», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, с индивидуальным регистрационным номером (AP13068455).

M.Gursoy*¹, B.Sizdikov²

¹ PhD, Assoc.Prof. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, e-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan

² PhD, Assoc.Prof. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan

RELATIVE AND ABSOLUTE DATING OF MOUNDS IN THE MINTOBE NECROPOLIS

Abstract

Archaeological science turns to the method of comparative analysis as well as to the science of natural history if when determining the period of existence of one monument, objects that establish a clear chronology are not discovered (year of minting of certain coins, written materials). Relative periodization is the dating method most commonly used by archaeologists. According to this, architectural features of buildings, patterns of ceramic cladding, types of clay vessels, the shape of burial grounds, the position of skeletons, orientation of the head, and other data discovered during archaeological excavations are compared to determine dating with analogs within the region or other regions. To determine the absolute dating of a monument, the C14 radiocarbon method is often used. Radiocarbon analyses are carried out in special laboratories using modern instruments. To do this, it is necessary to take samples of organic substances (wood, coal, bones, etc.) found during excavations. The purpose of the article was to determine the relative and absolute dating of mounds № 3, 6 and №7 at the Myntobe Necropolis, located in the lower reaches of the Keles River. For comparative dating, archaeological data from the above mounds were compared with their analogs in the region of Uzbekistan, on the banks of the Syrdarya and Arys rivers. To determine the absolute dating, dental samples of the skeletons were taken and analyzed in the Tubitak laboratory in Turkey. Thus, the exact dating of the above mounds was determined. Thus, the exact dating of the above mounds was determined.

Keywords: Keles, burial ground, necropolis, catacomb, dating, chronology.

Financing: The article was prepared based on the scientific project titled "Research of burial mounds in the lower reaches of the Keles River in the framework of Archaeology and Interdisciplinary Sciences," funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, with the individual registration number (AP13068455).

Кіріспе.

Археологиялық ескерткіштің жасын анықтау мәселесі маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Археология ғылымы бір мәдени қабаттың, табылған заттың, жерлеу орнының жасын анықтауда әр түрлі әдістерді негізге алады. Бұрынғы жылнамалар, археологиялық олжалардың бетіндегі жазуларды оқу, монеталар, мүсіндермен суреттердің стильдік ерекшелігін анализ жасау, стратиграфиядан алынған

ақпарларды аналогтарымен салыстыру, органикалық заттарға лабораториялық анализдер (С14 радиоуглеродтық анализ) жүргізу, ағаш немесе бөренелердің сақиналарын санау (дендрохронология) және саз ыдыстарды күйдіру арқылы (термолюминесценция) магниттік қасиеті негізінде жасын анықтау әдістері жатады. А.Авизова, ескерткіштердің жасын анықтау әдісін тарихи-филологиялық, археологиялық және жаратылыстану деп үш топқа бөлген. Бірінші топқа тарихи шығармаларды, ежелгі жазуларды, монеталарды, бұйымдар мен бейнелердің стильдік ерекшелігін талдау әдісін, екінші топқа стратиграфиялық мәліметтерді сараптау және типологиялық ерекшеліктерді айқындау әдісін, үшінші топқа археомагнетизм, дендрохронология, радиоизотоп және термолюминесценция сынды зерттеу әдістерін жатқызған [1, 56-58].

2022 жылы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» атты ғылыми жоба аясында №6 және №7 обаларда қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде №6 обадан кесек және пахсадан жер бетіне тұрғызылған шеңбер пішінді наус анықталса, №7 обадан катакомбалық қабір анықталды. Бұл қорымда 2017 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің археологтары №3 обادا қазба жұмыстарын жүргізіп қорымдағы алғашқы катакомбалық қабірді тапқан болатын. Мақаланың мақсаты аталмыш обалардың салыстырмалы және абсолютті мерзімін анықтау болып табылады.

Өзектілігі: Мыңтөбе қорымында жүргізілген зерттеу жұмыстарының саны саусақпен санарлықтай деңгейде. Есесіне бұл қорымның мерзімі 2017 жылға дейін белгісіз болып келген. Аталмыш жылы №3 обادا жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде қаңлы кезеңіне жататын катакомбалық қабір анықталған еді. Дегенмен бір обаның нәтижесіне сүйеніп қорымдағы жерлеулердің бәрін бір кезеңге жатқызуға болмайды. Қорымның іргесі кең болғанына қарағанда түрлі кезеңдерде жерлеулер жүзеге асырылғандығы байқалады. 2022 жылы №6 және №7 обаларда қазба жұмыстары атқарылып құнды деректер алынған болатын. Дегенмен аталған обаларға қатысты абсолютті мерзімдеу жасалған жоқ. Сондықтан-да Мыңтөбе қорымындағы обаларды мерзімдеу мәселесі айтарлықтай өзекті болып табылады.

Ғылыми маңызы. «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» атты жоба шеңберінде Мыңтөбе қорымына байланысты алғаш рет абсолютті мерзімдеу жасалды. Нақты мерзімдеулер тың мәлімет ретінде осы мақалада келтіріліп отыр. Бұл жайт мақаланың айтарлықтай ғылыми маңызға ие екендігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың материалдарын археологиялық зерттеу нәтижелері мен Түркиядағы Тубитак зертханасының радиоуглеродтық мерзімдеу нәтижесі құрайды. Мақалада обаларды мерзімдеу үшін салыстырмалы талдау және радиоуглеродтық зерттеу әдістері негізге алынған. Салыстырмалы мерзімдеу үшін табылған заттар немесе қабірдің архитектуралық ерекшелігі аналогтарымен салыстырылған. Ал, абсолютті мерзімдеу үшін обадан табылған қаңқалардың тісіне Түркиядағы Тубитак зертханасының лабораториясында, білікті мамандар тарапынан National Electrostatics Corporation, Model 3SDH – 1 (UAMS) құрылғысы арқылы анализ жүргізілген. Осылайша обалардың нақты мерзімі анықталған.

Мақала түсінікті болу үшін теориялық бөлімде мерзімдеу әдістері бойынша мәлімет келтірілген. Осыдан кейін Мыңтөбе қорымында қазылған №3, №6 және №7 обалардағы жерлеу дәстүрі, қабірлердің құрылымдық ерекшелігі мен материалдық заттар қарастырылған. Артынша бұл обалардың салыстырмалы және абсолютті мерзімдемесі жасалып ғылыми тұрғыдан пысықталған.

1. Мерзімдеу әдістері

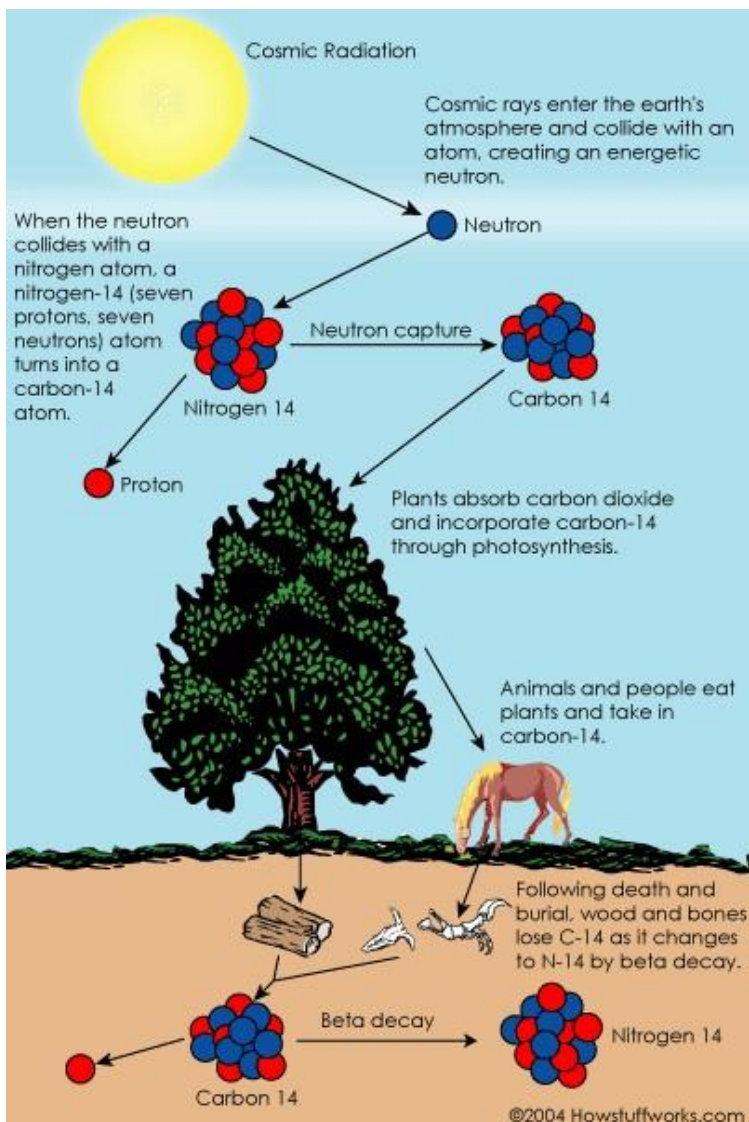
1.1. Салыстырмалы мерзімдеу

Салыстырмалы мерзімдеу - бір қалаға стратиграфиялық қазба салу немесе бір жерлеу орнын аршу арқылы, құрылыстардың, материалдардың, әшекей бұйымдардың, саз ыдыстардың, қару жарақтардың және т.б. заттардың ерекшелігі мен пішінін, қаңқалардың жату қалпын анықтауға және де осы деректерді өзара немесе басқа аймақтағылармен салыстыра отырып мерзімдеуге болады. Салыстырмалы мерзімдеу үшін стратиграфиялық бір ізділікпен қатар табылған заттардың пішініндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтардың типологиялық бір ізділігі негізге алынады. Сонымен қатар археологиялық зерттеу жұмыстары негізінде жарияланған мақалалар мен монографияларды назарға алу қажет. Яғни, жарияланымдарда табылған заттың аналогтары бойынша сипаттамалары мен мерзімдемесі келтірілуі мүмкін. Осындай мәліметтер негізінде салыстырмалы тұрғыдан мерзімдеуге мүмкіндік туындайды [1, 58]. Сонымен қатар, материалдардың таралу аймағы белгіленеді.

1.2. Абсолютті мерзімдеу

Қазба барысында мерзімі белгілі монета, эпиграфиялық заттар арқылы ескерткіштің абсолюттік мерзімін анықтауға болады. Ежелгі дәуірлерге жататын тұрақтардың жасын анықтауда геологиялық, палеоботаникалық және палеонтологиялық мәліметтер айтарлықтай рөл ойнайды. Жануарлардың қаңқасы

мен тасқа айналған ежелгі өсімдіктердің тіршілік еткен геологиялық кезеңін анықтай отырып, ескерткіштің немесе археологиялық кешеннің жасын айқындауға болады. Қазіргі таңда археологтардың көпшілігі жаратылыстану ғылымы арқылы ескерткіштің нақты абсолютті мерзімін анықтауға бет бұрды. Жаратылыстану ғылымы бағытындағы мерзімдеу әдістеріне радиоуглеродтық (C14), калий – аргондық, археомагниттік және термоллюминесценттік әдістер жатады. Радиоуглеродтық әдіс арқылы органикалық заттардың және де темірдің абсолютті жасын анықтауға болады. Бұл әдіс C14 изотопының ыдырау уақытын негізге алады. Тіршілік иесінің барлығына (адамдар, жануарлар мен өсімдіктер) өмір сүрген кезінде 14 атомдық салмаққа ие көміртегі жиналады. Бұлар тіршілігін тоқтатқаннан кейін құрамындағы көміртегі азая бастайды (1-сурет). Органиканың құрамындағы C14 изотопының сақталған мөлшеріне қарай, организмдегі тіршіліктің тоқтаған уақыты белгіленеді [1, 59]. Сондықтан бір қаланы немесе обаны қазған кезде табылған органикалық үлгіге C14 анализін жасау арқылы сол ескерткіштің абсолютті мерзімін анықтауға болады.

Сурет 1 - Жануарлар мен өсімдіктерде 14 атомдық салмаққа ие көміртегінің жиналу және ыдырау жағдайы

2 Мыңтөбе қорымындағы обалардың ерекшелігі

Мыңтөбе қорымы қазіргі Келес ауданының орталығы Абайдан оңтүстікке қарай 46 шақырым жерде, Келес өзенінің Сырдарияға құяр тұсында орналасқан (2-сурет). Қорымдағы обалардың барлығы топырақтан үйілген. Бұларды көлеміне қарай кіші көлемді және үлкен көлемді обалар деп екі топқа бөлуге болады. Кіші көлемді топқа диаметрі 6 – 15 м-ге дейінгі обалар кірсе, үлкен көлемді топқа 16 – 35 м-ге дейінгі обалар жатады. Бұлардың басым көпшігі шеңбер пішінді. Араларында бір жағы созылыңқы (тамшы) тәрізді, «такия тәрізді» (3-сурет) және айналасында оры барлары да кездеседі [2, 232].

Сурет 2 – Мыңтөбе қорымының географиялық орны

2.1 №3 обаның ерекшелігі мен жерлеу дәстүрі

Бұл обаны қазбаға дейін лазерный тахеометрмен өлшегенде диаметрі 13 м, биіктігі 1,70 м екендігі белгілі болды. Обаның орта тұсына шығыс, батыс бағытында жал қалдырылып екі секторға бөліне отырып қазылды. 1,70 м тереңдіктен ежелгі жер деңгейі анықталды. Үйіндінің беткі қабаты 0,5 м қалыңдықта шыммен көмкерілгендігі белгілі болды. Оңтүстік, оңтүстік-шығыс сектордан, обаның батыс жиегіне жақын тұстан дромостың сұлбасы бос топырақ түрінде байқалды. Реперлік нүктеден 2,40 м тереңдіктен жерлеу камера айқындалды. Осыдан кейін бұл обاداғы қабірдің «Т» түріндегі катакомба екендігі нақтылана түсті. Қабірдің ішкі кеңістігіндегі бос топырақ алынып тасталғаннан кейін камераның ішкі кеңістігінен (көлемі 1,70x2,60 м) қатар жатқан бес адам қаңқасымен қоса, о дүниелік тарту таралғылар табылды. Камераның кіреберіс аузындағы (оңтүстік шеттегі) бірінші қаңқа шығысқа бағытталып созылыңқы қалыпта шалқасынан жатқызылған. Бас жағына бір қызыл ангобты, екі ақ ангобты құмыра, бір қызыл ангобты табақ және осы табақтың ішіне бір тостақ (тостақтың ішінде моншақ, қола түтікше, ине бар) салынған. Осы қаңқаның оң жағына екінші бір қаңқа жерленген. Мұның басы да шығысқа бағытталған. Сол қолы жамбасының астына, оң қолы әуретінің үстіне орналастырылған. Бас жағына тостақ және зооморф тұтқалы құмыра орнатылған. Бұл құмыраның сырты отқа күйген. Аяқ жағынан бір дана темір жебе ұшы табылды. Осы қаңқаның оң жақ қапталында үшінші қаңқа жатты. Басы шығысқа бағытталған. Аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Оң қолы жанына созылып, сол қолы жамбас сүйегінің астына орналастырылған. Оң қол саусағының ұшынан бір моншақ табылды. Бұл қаңқаның оң қапталында қатарласып төртінші және бесінше қаңқаларда созылыңқы қалыпта шалқасынан жатты. Төртінші қаңқаның сол қолының жанынан темір пышақ қалдықтары және сопақ тастан жасалған (түйме?) кездесе, бесінші қаңқаның жанынан екі асық табылды [2, 234].

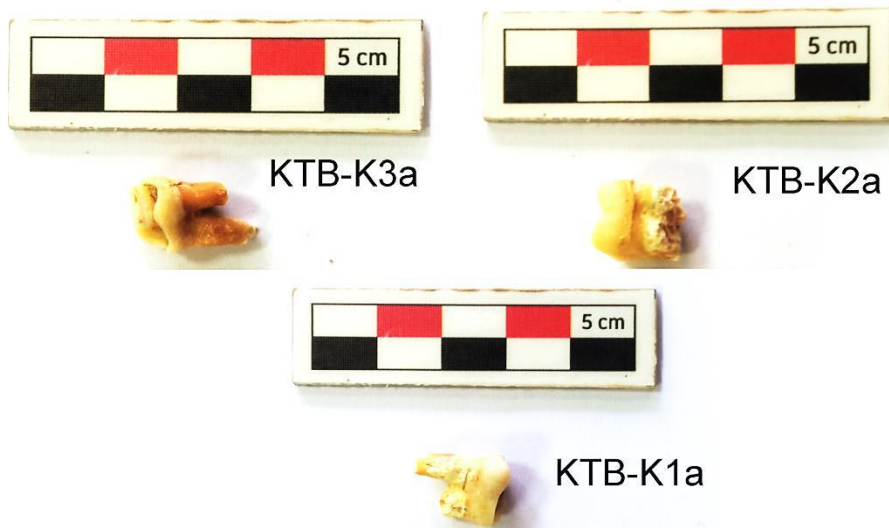
Сурет 3 – «Тақия тәрізді» обаның көрінісі

2.1.1 Салыстырмалы мерзімдеу

Мыңтөбе №3 обаны салыстырмалы тұрғыдан мерзімдеуге айтарлықтай үлес қоса алатын табылымның қатарына аңдық стильде жасалған саз ыдыс жатады. Мұндай ыдыстар Еуразия аймағындағы ескерткіштерден көптеп табылған. Бұлардың тұтқасына қошқар, қой, қабан, жылқы, барыс, ит, құс, грифон және нақты бейнесін сипаттауға келмейтін жануарлар бейнеленген. Қаңлыларға тиесілі ыдыстардың тұтқасына көбінесе қошқар пошымдалған. Қошқарлардың басы жоғары қарытылып, екі мүйізі артқа қарай оратыла қайырылған. Мұндай саз ыдыстар қаңлы мәдениеті таралған аймақтағы Қауыншытөбе [3, 16], Алімбайтөбе [4, 12], Ақтөбе II [5, 130-137], Жетіасар, Бәдікасар, Томпақасар [6, 243-249] т.б. қалалардан анықталған. Сонымен қатар Қауыншытөбе қорымы № 11 обадан [4, 12], Алмалық қорымы № 1 обадан [7, 79-87], Бодомок даласы қорымындағы №7 және №17 обалардан [8, 2-5] табылған. Зооморф тұтқалы саз ыдыстар сармат кезеңіне жататын ескерткіштерден де кездескен. Бұлардың тұтқасына қой мен қабан бейнеленген. Бұған, Қаратеңіздің солтүстігіндегі Фангории қорымындағы № 46 обадан [9, 47], Керч қаласы қорымынан, Маныч қорымынан, Моздок қорымы №6 обадан, Усть-Лабин 2 қорымы № 46 обадан, Почтовой қорымынан, Ладожски қорымы № 22 обадан және Армавир қорымы № 1 обадан [10, 173-217] табылған саз ыдыстар мысал бола алады. Зооморф тұтқалы саз ыдыстар Еділ аймағында б.з.б. I ғасырда пайда болып [11, 114; 12, 59], уақыт өте келе Солтүстік Кавказ және Қаратеңіз аймағына таралған деген пікірлер бар [13, 263; 14, 38]. Зерттеушілер Маныч, Моздок, Ладожски және Армавир қорымынан табылған зооморф тұтқалы саз ыдыстарды б.з.б. I – б.з. I ғасырларға [10, 173-217], ал, Фангории қорымынан табылған ыдысты б.з. I – II ғасырларға жатқызған [9, 42-52]. Ұзақ жылдар қаңлы кезеңінің саз ыдыстарын зерттеген Л.М.Левина Сырдарияның төменгі ағысындағы Томпақасар қаласынан табылған зооморф тұтқалы саз ыдысты б.з.б. I мыңжылдың екінші жартысына жатқызған [15, 517-518]. Сонымен қатар Сырдарияның орта ағысындағы Көк Мардан, Алтынтөбе [16, 208-210], Ақтөбе II [5, 130-137] және Қауыншытөбе [5, 100] қалаларынан табылған зооморф тұтқалы саз ыдыстар б.з.б. I – б.з. 3 ғасырларға мерзімделсе, Сырдарияның жоғарғы ағысындағы Шірінсай қорымы №14, 21, 28 обалар [17, 92-109] мен Тура-Таш қорымы № 3 обадан [8, 96-97] саз ыдыстар б.з. II – V ғасырларға мерзімделген. Осы мәліметтерді негізге ала отырып Мыңтөбе қорымы №3 обаны болжамды түрде б.з.б. I – б.з. I ғасырларға жатқызуға болады.

2.1.2 Абсолютті мерзімдеу

Мыңтөбе №3 обаның абсолютті мерзімін анықтау мақсатында радиоуглеродтық C14 анализін жасау ұйғарылды. Бұл анализ Түркияның жетекші мекемелерінің бірі Тубитак зертханасында жасалды. Сынама үлгісі ретінде №3 обадағы қаңқаның тісі алынды (4-сурет). Бұл құжатқа КТВ-К3а шифрімен тіркелді. Тіске жүргізілген зерттеулер обаның б.з. 184±25 жылға жататындығын көрсетті (6-сурет).

Сурет 4 - C14 анализін жасау мақсатында қаңқалардан алынған тістер

2.2 №6 обаның ерекшелігі мен жерлеу дәстүрі

Бұл оба қорымның солтүстігіндегі жалдың шетінде орналасқан. Обаның солтүстігі, шығысы мен батысы сай болып келген (5-сурет). А.Н. Подушкин, Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бұл обаны «патша обасы» деп сипаттаған [18]. Обаның пішіні тамшы тәрізді болып келген. Қазбаға дейінгі диаметрі 20 м, биіктігі 3,3 м. Қазба жұмыстары кезінде реперлік нүктеден 0,35 – 0,40 м тереңде кесек қалдықтары байқалды. Үйінді толық алынып біткеннен кейін сыртқы контуры шеңбер пішінді болып келген наус анықталды. Диаметрі 5,5 м, қабырғаларының сақталған биіктігі 1,38 м шамасында. Бұл наус кесек және пахсадан тұрғызылған. Қабырғалары ішке қарай көлбеу болып келген. Орта тұсындағы төртбұрыш пішінді камерасының көлемі 2,5x2 м. Дромосы, солтүстік-батысқа қараған. Ұзындығы 2,65 м, сыртқы жағымен қоса есептегендегі ені 1,7 м, дромостың ішкі бөлігінің ені 0,6 м, сақталған биіктігі 0,85 м. Дромос пен адам жерленген камерасы сарғыш түсті сазбен сыланған. Наустың оңтүстік, шығыс және солтүстік қабырғаларын жағалай (периметрі бойынша) «П» пішінде сыпа (сәкі) жасалған. Беті тұтастай ашық сарғыш түсті саз балшықпен сыланған. Қазба жұмысы кезінде сыпаның жиегінен оттың ізі байқалды. Бұл жерлеу рәсімі кезінде от жағылғандығын көрсетсе керек. Қазба жұмыстары нәтижесінде камераның шығыс қабырғасының шетінен бастапқы қалпында жатқан (In situ) қаңқа анықталды. Шартты түрде №1 деп белгіленген бұл қаңқа созылыңқы қалыпта шалқасынан жатқызып, басы оңтүстікке бағытталған. Сонымен қоса камераның орта тұсынан басқа қаңқаларға тиесілі шашылып жатқан сүйек қалдықтары анықталды (5-сурет). Антропологиялық зерттеулер кезінде шашылған сүйектердің бір әйел және бір сәбиге тиесілі екендігі белгілі болды [19].

2.2.1 Салыстырмалы мерзімдеу

Наустар ең алғаш 1893, 1949, 1951 жылдары Арыс өзені жағасындағы Бөріжар қорымынан анықталған. Бұлар төрт бұрыш пішінде кесектен тұрғызылған. Зерттеушілер наустардан адамның қаңқа сүйектерін тапқан. Тәуелсіздің алғаннан кейін Бөріжар қорымында К.Байпаков, Е.Смагулов және А.Ержигитова сынды ғалымдар кең көлемді қазба жұмыстарын жүргізіп 80-ге жуық наусты аршып зерттеген [20].

XX ғасырдың 70-жылдары А.Г.Максимова Қаратаудың оңтүстік беткейінде, Түркістан қаласынан шығысқа қарай 16 шақырым жердегі Шаға қорымында зерттеу жұмыстарын жүргізіп №67-68, №75-76, №108 обалардан төрт бұрышты наустарды тапқан. Наустардың құрылысына 50x20-25x9-10 см, 40x25-30x5-10 см көлеміндегі кесектер қолданылған. Дромосы арка түрінде жасалған. Камераның ішкі беті лаймен сыланған. Бұл жерде адам қаңқасына тиесілі сүйектер жекелеген немесе бір бұрышта үйілген

күйде табылған. Бұл жағдай наустарға әр кездері жерлеулер жүзеге асырылғандығын көрсетсе керек. Сонымен қатар №68 наустан үш дана иттің бас сүйегі мен алғашқы қалпында сақталған адам қаңқасы анықталды. А.Г.Максимова, Шағадағы наустардан бір дана соғды монетасы, саз ыдыс және темірден жасалған жебе ұшын тапқан. Зерттеуші табылған заттар негізінде наустарды VII-VIII ғасырларға мерзімдеген [21; 8].

2002 жылы Е.Смагулов, Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясын жасақтап, Сидак қорымында 6 обаны қазды. Нәтижесінде төртбұрыш пішінді наустар мен адамның қаңқа бөліктерін анықтады. №4 наустан бастапқы қалпында жатқан қаңқамен қоса қола айна, аластау ыдысы және күміс айылбас тапты. Зерттеуші бұларды Жетіасар мәдениетіне жатқызып III-IV ғасырларға мерзімдеді [22; 129-130].

Сурет 5 - №6 обаның орналасқан жері мен камерадағы қаңқадан сынама алу сәті

Ташкент аймағындағы обаларды зерттеуге ғалымдар XIX ғасырдың соңына қарай назар аудары бастады. Т.Агзамходжаев, 1959-1960 жылдары Ташкент қаласынан 32 шақырым оңтүстікте орналасқан Тюябугуз су қоймасы аймағындағы обаларда зерттеу жұмыстарын жүргізді. 11 дана наусты аршып, олардың құрылыс ерекшелігін, жерлеу рәсімдерін және материалдық мәдениетін айқындады. Бұл жердегі барлық наустың сыртқы контурі шеңбер пішінді болып келген. Құрылысына кесек және пахса қолданылған. Қабырғалары өте қалың етіліп жасалған (1 – 2,2 м). Наустардың үсті «қиюластыру әдісі» арқылы кесектермен арка түрінде жабылған. Ішкі кеңістігі лаймен сыланған. Бұл жердегі наустардың бір ерекшелігі қабырғаларына ниша жасалған. Дромостардың бағытталуында бір ізділіктің жоқ екендігі аңғарылады. Тарқатып айтар болсақ наустардың оңтүстік, оңтүстік шығыс, оңтүстік батыс, шығыс және солтүстік шығыс қапталдарына дромос жасалған. Қазба жұмыстары барысында наустардың кейбірінен жекелеген адам сүйектері (тек №6 наустан сол қалпында жатқан қаңқалар анықталған) мен қоса, шарықта жасалған саз ыдыстар, оссуарий және фрагменттері, темір тоғалар, мысыр пастасынан жасалған моншақтар, темір пышақтар және т.б. заттар табылған [23; 71-79].

XX ғасырдың ортасында Ю.Ф. Буряков Ташкент қаласынан оңтүстікке қарай 42 шақырым жерде орналасқан Пскент қорымында қазба жұмыстарын жүргізді. Бұл жердегі наустардың құрылыс ерекшелігі Мыңтөбе мен Тюябугуздығы наустарға жақын. Яғни, астыңғы жағына тағыздалған балшықтан шеңбер пішінді платформа жасалған. Содан кейін осы платформаның үстіне көлемі әр түрлі (45x24x8 см және 52x27x10 см) кесектермен қабырға тұрғызылған. Орта тұсында әдеттегідей шаршы пішінді жерлеу камерасы орналасқан.

Пскент қорымында қазылған наустардың бірінің диаметрі 6,6 м. Наустың оңтүстік шығыс жағына дромос жасалған. Ұзындығы 1,6 м, ені 2,6 м. Ортасындағы жерлеу камерасының көлемі 2,6x1,8 м. Үсті арка тәрізді етіліп жабылған. Үш қабырғасын жағалай «П» тәрізді сыпа жасалған. Наустан бір ересек және бір жас баланың қаңқасы табылған. Археологтар бұл обаның кезінде тоналғандығына көз жеткізген. Соған қарамастан камерадан көк түсті моншақ, саз ыдыс бөлшектері, алмұрт пішінді саптаяқ табылған.

Екінші наустың пішіні шеңбер тәрізді болып келген. Орта тұсындағы камерасы әдеттегідей шаршы тәрізді етіліп жоспарланған. Ішкі кеңістігінен екі ассуарий мен ассуарийге тиесілі қақпақ табылған. Құмырашы бұлардың беріктігін жақсарту мақсатында қамырына құм қосып өте жақсы деңгейде күйдірген. Ассуарийнің қақпағының тұтқасы аңдық стильде жасалған. Аңдық стильдегі тұтақалар қауыншы кезеңінде Ташкент аймағынан, Бухар облысынан, Ферғана даласынан және Қазақстанның оңтүстік өңірлерінен табылған. Ю.Ф. Буряков, Пскент науысынан табылған тұтқадағы аңдардың бейнелеу әдісін (шынайы және стильдендірілген) негізге ала отырып қазба салынған наустарды б.з. V ғасырға мерзімдеген [24; 131-136].

2.2.2 Абсолютті мерзімдеу

Мыңтөбе №6 обаның абсолютті мерзімін анықтау мақсатында радиоуглеродтық C14 анализін жасау ұйғарылды. Сынама үлгісі ретінде №6 обадағы №1 қаңқаның тісі алынды (5-сурет). Бұл құжатқа КТВ-К2а шифрімен тіркелді (4-сурет). Тіске жүргізілген зерттеулер обаның б.з. 318±27 жылға жататындығын көрсетті (6-сурет).

2.3 №7 обаның ерекшелігі мен жерлеу дәстүрі

Бұл оба Мыңтөбе қорымының оңтүстік батысындағы арна іспетті жыраның шетінен орын тепкен. Обаның оңтүстік батыс жағы еніс болып келіп табиғи жырамен шектескен. Қазбаға дейін обаның диаметрі 14 м, биіктігі 1,30 м болатын. Қазба барысында орта тұсы реперлік нүкте ретінде белгіленді. Сонымен қатар обаны дәл ортадан бөлетіндей етіп оңтүстік, солтүстік бағытында жал қалдырылды. Бұл обаны екі секторға бөлуге мүмкіндік берді. Батыс жартысы А секторы, шығыс жартысы Б секторы деп белгіленді. Қазбадан алдын георадармен барлау жүргізілді. Нәтижесінде оба құрылысына тас және ағаш сынды материалдардың қолданылмағандығы, тек топырақтан үйілгендігі аңғарылды.

Қазбаға дейін обаның бетін шөп өскіндері басып жатты. Қазба жұмысы обаны тазалаудан бастау алды. Тазалық жұмыстарынан кейін обаның батыс жартысы қазылды. Реперлік нүктеден 0,90 м тереңде жатқан қазіргі жер деңгейіне жақын тұстан үш дана саз ыдыс табылды. Саз ыдыстар тұрған нүкте обаның дәл орта тұсына сәйкес келеді. Табылған олжалардың біреуі шүмегі бар тұтқалы құмыра, екіншісі сырты отқа күйген көзе, ал үшіншісі қызыл ангобты көлемі кіші құмыра. Шүмекті құмыраның сыртқы бетіне батыру арқылы толқынды өрнек түсірілген. Биіктігі 40 см, түбінің диаметрі 22 см, мойнының биіктігі 5 м, ернеунің диаметрі 13 см. Сырты отқа күйген көзенің мойнына лайдан таспа жабыстырылып, оның беті саусақпен басылған. Биіктігі 22,5 см, түбінің диаметрі 20 см, мойнының биіктігі 3 см, ернеуінің диаметрі 20 см. Ал, сырты қызыл ангобты көлемі кіші құмыраның биіктігі 13 см, түбінің диаметрі 6,5 см, мойнының биіктігі 3 см, ернеуінің диаметрі 8 см. Обаның ортасынан табылған олжалар құжатталғаннан кейін дәл осы тұс төмен қарай қазылды. Тазалау жұмыстары жүргізіліп қабір дағы іздестірілді. Дегенмен орта тұстан ешқандай із байқалмады. Осыдан кейін қазба шекарасы оңтүстік батыс жиегіне қарай кеңейтілді. Нәтижесінде қазба жүргізілген жиекте дромостың сұлбасы анықталды. Қазба жұмыстары дромостың сыртқы шеті, оба үйіндісі етегінен бастау алатындығын оңтүстік батыс, солтүстік шығыс бағыты бойынша 4,6 м-ге созылып жатқандығын, баспалдақты түрде катакомбалық қабірдің еденіне қарай 2,88 м-ге дейін тереңдей түсетіндігін көрсетті. Камераға қарай кіреберіс аузы арка іспетті болып келген. Биіктігі 0,50 м, ені 1,32 м. Аузы лаймен шегенделген. Катакомбаның ішкі аумағы (қабірі), ұзындығы 2,20 м, ені 0,75 м шамасында. Дромосқа перпендикуляр «Т» түрінде оңтүстік шығыс, солтүстік батыс бағыты бойынша жалғанған.

Камераның ішкі кеңістігінен 30-40 жастағы әйелдің қаңқасы табылды. Қаңқа созылыңқы қалыпта шалқасынан жатқызылып басы оңтүстік шығысқа қаратылған. Антропологтардың есептеуі бойынша бойының ұзындығы 163,686 ± 4,61 см. Қаңқаның жүзі обаның ортасындағы жер бетінде тұрған үш ыдысқа, яғни солтүстікке қаратылған. Қаңқаның сол қолының бұғанасы денесінен сал қашықта жатқанына қарағанда мәйіттің денесі суымастан қабірге салынғандығы байқалады. Қаңқаның астындағы қара шірінделер қабірге органикалық төсенді салынғандығын болжауға мүмкіндік береді. Қазба барысында жер бетіндегі саз ыдыстардан басқа қабір ішінен о дүниелік тарту таралғы табылмады [2].

2.3.1 Салыстырмалы мерзімдеу

Мыңтөбе қорымы №7 обадағы қаңқаның о дүниелік тағамы оба үйіндісі астындағы бұрынғы жер бетіне салынған. Бұл жерлеу дәстүрі шын мәнінде өзіне назар аудартады. Мұндай жерлеудің аналогы

Ташкент қаласы маңындағы Вревск қорымынан анықталған. Аталмыш қорымдағы №1 обада қазба жұмыстары жүргізіліп, обаның оңтүстік батыс жартысындағы жер беті деңгейінен тұтқасы мен шүмегі бар саз ыдыс табылған. Ыдыстардың қолда пошымдалғандығы белгілі болған. Құмырашы саз ыдыстардың бетіне сұр түсті ангоб жаққан. Тұтқасының бір басын мойының астыңғы жағына бекітсе екінші басын иық тұсына бекіткен. Бүйірінің асты және иық тұсы нүктелі жолақпен безендірілген. Тұтқа жағына жылан тәрізді өрнек түсірілген. Археологтар бұл обадан катакомбалық қабір анықтаған. Қазба жұмыстары кезінде үйіндінің сыртынан дромостың басталатындығы және перпендикуляр түрде жалғанатындығы аңғарылған. Камерадан басы шығыс, солтүстік – шығысқа бағытталып шалқасынан жатқан жалғыз бір қаңқа табылған. Оң аяғы созылыңқы қалыпта салынса, сол аяғы бүгіліп жанына қарай тартылған. Қабірден бір дана темір қанжар, темір пышақ және бір дана темір айылбас табылған.

Rapor no	: 29109288-125.05-2220/18871					
Talep eden	: Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Gürsoy					
Talep edenin adresi	: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türkistan Şehri B. Sararhanov Cad. No:29 KAZAKİSTAN					
Örnek	: Örnek türleri tabloda verilmiştir	Barkod No	: 22T0001202			
Örnek sayısı	: 3	Son kullanım tarihi	:			
Örneğin getiriliş şekli	: Kargo	BY örnek kayıt no	: 22T/1202			
Kabul anındaki durumu	: Uygun	Kabul tarihi ve saati	: 08/11/2022			
		Analiz tarihi	: Ölçüm tarihi olarak tabloda verilmiştir			
Şahit numune bilgileri : ( ) Müşteriye iade ( ) Şahit numune mevcut (x) Şahit numune alınmamıştır						
Sıra No	Lab. No:	Müşteri No:	Karbon 14 Yaşı (G.Ö.)	Örnek Türü	Ön işlem	Ölçüm tarihi
1	TÜBITAK - 2545	KTB-K1a	1751±25	Diş	Kolojen - Ultrafiltre	16.01.2023
2	TÜBITAK - 2546	KTB-K2a	1706±27	Diş	Kolojen - Ultrafiltre	16.01.2023
3	TÜBITAK - 2547	KTB-K3a	1840±25	Diş	Kolojen - Ultrafiltre	16.01.2023
Karbon 14 Yaşı (G.Ö.): Numunede ölçülen ¹⁴ C miktarına bağlı olarak delta ¹³ C düzeltmesi yapılmış Karbon-14 yaşıdır. G.Ö.: Günümüzden önce (MS 1950'den önce)						
Cihaz: National Electrostatics Corporation, Model 3SDH-1 (UAMS)						
Referans: Doğan T., İlkmen E., Kulak F., A New National 1 MV AMS Laboratory at TÜBITAK MRC in Turkey; Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms, Volume 509, 2021, Pages 48-54, https://doi.org/10.1016/j.nimb.2021.08.013						
Açıklamalar:						
• Raporla verilen sonuçlar, teslim alınan numuneden yapılan örneklem için geçerlidir.						
Sorumlu İmzalar:		53705	53127			
Bu rapor ve sonuçları taleple bulunan kuruluş ve müşterilerince ticaret ve reklam amaçları ile kullanılamaz. Rapor tamamen veya kısmen çoğaltılamaz/yayınlanamaz.						
Raporla (*) işaretli analizler akredite edilmiştir. İmzasız analiz raporları geçersizdir.						
Bu rapor 2 sayfa olup, 2 asıl (1 asıl müşteriye, 1 asıl Enstitü arşivine) olarak hazırlanmıştır.						Sayfa 2 / 2

Сурет 6 – Тубитак лабораториясында жасалған радиоуглеродтық анализдердің нәтижесі

Вревск қорымы №2 обаның реперлік нүктесінен 0,50 м тереңде, жер бетінен шарықта жасалған бүтін құмыра табылған. Оба үйіндісі толық алынып біткеннен кейін катакомбалық қабір анықталған. Қазба жұмыстары кезінде қабірден басы шығысқа қаратылып шалқасынан жатқан жалғыз бір қаңқа табылған.

Қаңқаның екі қолы жанына орналастырылып, аяқтары тізесінен бүгіліп екі жанына аздап тартылған. Бас жағынан сүрме тас, кеуде тұсынан көк түсті моншақтар алынған. Т.Агзамходжаев, Вревск қорымында анықталған катакомбалық қабірлерді Тойтөбе және Кенкөл қорымындағылармен ұқсастығына назар аударған. Сонымен қатар, шүмегі мен тұтқасы бар құмыраларды Бөріжар қорымындағылармен салыстыра келе қазылған обаларды VI-VIII ғасырларға мерзімдеген [25, 223-235].

Шардара су қоймасы салыну қарсаңында Ақтөбе II қалашығының жоғарғы қабатынан көптеген шүмегі бар құмыралар табылған. Бұл құмаралардың бетіне батырып сызу арқылы жолақтар мен толқындар түсіріліп ангоб ағызылған. Ақтөбе II-дегі құмыралар пішіндік тұрғыдан Мыңтөбе №7 обадан табылған шүмекті құмыраларға өте жақын келеді. А.Г.Максимова және т.б. табылған заттай деректерге қарай отырып Ақтөбе II қалашығының жоғарғы қабатын болжамды түрде б.з. I-IV ғасырларға мерзімдеген [26, 36-62; 5, 128-129].

2.3.1 Абсолютті мерзімдеу

Мыңтөбе №7 обаның абсолютті мерзімін анықтау мақсатында радиоуглеродтық C14 анализін жасау ұйғарылды. Сынама үлгісі ретінде №7 обاداғы қаңқаның тісі алынды. Бұл құжатқа КТВ-К1а шифрімен тіркелді (4-сурет). Тіске жүргізілген зерттеулер обаның б.з. 273±25 жылға жататындығын көрсетті (6-сурет).

Қорытынды.

Мыңтөбе қорымындағы обалардың құрылымдық ерекшелігі, жерлеу дәстүрі, материалдық мәдениеті мен мерзімі 2017 жылға дейін белгісіз болып келген. Аталмыш жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің археологтары қорымның ішіне бүккен сырын айқындау жолында жұмыстар жүргізді. Нәтижесінде №1 обадан наус анықтап, №3 обадан катакомбалық қабірді аршып, қорымның қалыптасу кезеңдеріне және жерлеу дәстүріне қатысты алғашқы деректерді алды. Соңғы обاداғы жерлеу дәстүрін, қабірдің түрін және табылған заттарды анлогтарымен салыстыра келе, обаны б.з.б. I – б.з. V ғасырлар аралығына мерзімдеді. Бірақ радиоуглеродтық зерттеулер бұл обаның нақты б.з. 184±25 жылға жататындығын көрсетіп берді. 2017-ден кейін бұл қорымда зерттеу жұмыстары жүргізілмеді. 2022 жылы «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» тақырыбындағы жоба Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылғаннан кейін Мыңтөбе қорымында археологиялық зерттеулер қайта бастау алды. №6 және №7 обалардан құнды деректер алынды. №6 оба салыстырмалы материалдар негізінде б.з. II – IV ғасырларға мерзімделсе, №7 оба б.з. I-IV ғасырларға мерзімделді. Ал, радиоуглеродтық анализдер №6 обаның нақты мерзімін б.з. 318±27 жыл деп көрсетсе, №7 обаны б.з. 273±25 жылға жатқызды. Радиоуглеродтық анализдер нәтижесінде Мыңтөбе қорымындағы обалардың б.з. 184 – 318 жылдар аралығына жататындығы анықталды. Алдағы уақытта жүргізілетін зерттеулер бұл хронологиялық шеңберді өзгертуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Авизова А.Қ. Археология. Оқу құралы. Алматы: Эверо, 2018. – 183 с.
2. Гурсой М., Сиздиқов Б., Таджибаев Н. Мыңтөбе қорымындағы катакомбалық жерлеулер // Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(76), 2023. с.225-243.
3. Григорев Г.В. Отчет об Археологической Разведке в Янгиульском Районе УзССР в 1934 г. Ташкент: Издательство Комитета НАУК УзССР, 1935. – 42 с.
4. Григорев Г.В. Краткий Отчет о Работях Янгиульской Археологической Экспедиции в 1937 г. Ташкент: Издательство УзФАН, 1940. с.3-39.
5. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдары в I тыс. н.э. Москва: Издательство НАУКА, 1971. с. 5-242.
6. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тыс. до н.э.-I тыс. н.э.). Москва: Издательская фирма Восточная Литература, 1996. с. 243-249.
7. Аминов В., Ю.Ф. Буряков, Т.Қ. Ходжайов, Новые материалы к этнической истории долины Ахангарана // История Материальной Культуры Узбекистана. Выпуск 14. Ташкент: Издательство ФАН УЗБЕКСКОЙ ССР, 1978. с.79-87.
8. Литвинский Б.А. Керамика из могильников Западной Ферганы. Москва: Издательство НАУКА, 1973. с.96-97. Таб. 2-28.
9. Медведев А. П. О Некоторых Результатах Изучения Некрополя Фанагории Римского Времени // Вестник Взу. Серия: История. Политология. Социология. № 1. 2012. с. 42-52.

10. Скалон К.М. Изображение животных на керамике сарматского периода // Труды отдела истории первобытной культуры. Том I. Ленинград: 1941. с.73-217.
11. Мошкова М.Г. Производство и основной импорт у сармат Нижнего Поволжья. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Москва: 1956. Рукопись, 114 с.
12. Абрамова М.П. Сарматская культура II в. до н.э. — I в.н.э. (По материалам Нижнего Поволжья. Суловский этап). // Советская Археология № 1. 1959.
13. Смирнов К.Ф. Археологические исследования в районе дагестанского селения Тарки в 1948-1949 гг. // МИА, № 23. Москва: 1951. 263 с.
14. Виноградов В.Б. К вопросу об изображении животных на сарматской керамике // Археологический сборник. Изд. МГУ, 1961. с. 38-45.
15. Левина Л.М. Исследования в Джетыясарском урочище. // Археологические открытия 1976 года. Москва: 1977. С.517-518.
16. Байпақов К.М., Ж.Қ. Таймағамбетов, Қазақстан археологиясы. Алматы: 2009. б.160-230.
17. Гайдужевич В.Ф. Работы Фархадской Археологической Экспедиции в Узбекистане в 1943-1944 гг. // Краткие Сообщения о Докладах и Полевых Исследованиях Института Истории Материальной Культуры №14. Ленинград: 1947. с.92-109.
18. Подушкин А.Н. Новые археологические комплексы могильников Кылышжар и Мынтобе / Маргулановские чтения. Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. Нур-Султан: 2019. – С.153-169.
19. Гурсой М., Сиздиқов Б., Сералиев А. Мыңтөбе наусы хақында // Отан тарихы ғылыми журналы, №26 (1). 2023. 144-162.
20. Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. Алматы: Баур, 2005. 224 с.
21. Максимова А. Г. Отчет о работе Южно-Каратауского курганного отряда Отрарской археологической экспедиции 1969 г // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. 1969. Дело 1117. с.8-11.
22. Смагулов Е.А. Наземные склепы Борижарского могильника // Қазақстан археологиясының мәселелері. 3 – ші шығарылым. Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы: 2011. с. 119-141.
23. Агзамходжаев Т. Тюябузские наусы // История материальной культуры Узбекистана. №3. 1962. с.71-79
24. Буряков Ю. Ф. Пскентские наусы // Советская археология. №3. 1968. с.131-136.
25. Агзамходжаев Т. Раскопки погребальных курганов близ станции вревской // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 2. – Ташкент: Изд-во АН Узбекской ССР, 1961. с.223-235.
26. Максимова А.Г, Мерциев М.С, Вайнберг Б.И, Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского Водохранилища). – Алматы: Наука, 1968. – 252 с.

References:

1. Avizova A.Q. Arheologia. Oqu quraly. Almaty: Jevero, 2018. – 183 s.
2. Gursoy M., Sizdikov B., Tadzhibaev N. Myntobe qorymyndagy katakombalyq zherleuler // Abay atyndagy qazaq ulttyq pedagogikalyq universiteti habarshysy «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriasy, №1(76), 2023. с.225-243.
3. Grigorev G.V. Otchet ob Arheologicheskoi Razvedke v Yangiyulskom Raione UzSSR v 1934 g. Tashkent: Izdatel'stvo Komiteta NAUK UzSSR, 1935. – 42 s.
4. Grigorev G.V. Kratkii Otchet o Rabotah Yangijul'skoj Arheologicheskoy ekspeditsii v 1937 g. Tashkent: Izdatelstvo UzFAN, 1940. s.3-39.
5. Levina L.M. Keramika nizhnei i srednei Syrdari v I tys. n.e. Moskva: Izdatelstvo NAUKA, 1971. s. 5-242.
6. Levina L.M. Etnokul'turnaia istoria Vostochnogo Priaralia (I tys. do n.e.-I tys. n.e.). Moskva: Izdatelskaia firma Vostochnaia Lieteratura, 1996. s. 243-249.
7. Aminov V., Ju.F. Buriakov, T.Q. Hodzhajov, Novye materialy k eticheskoi istorii doliny Ahangarana // Istoria Materialnoi Kultury Uzbekistana. Vypusk 14. Tashkent: Izdatelstvo FAN UZBEKSKOI SSR, 1978. s.79-87.
8. Litvinskii B.A. Keramika iz mogilnikov Zapadnoi Fergany. Moskva: Izdatelstvo NAUKA, 1973. с.96-97. Tab. 2-28.
9. Medvedev A. P. O Nekotoryh Rezultatah Izuchenia Nekropolia Fanagorii Rimskogo Vremeni // Vestnik Vgu. Seria: Istoria. Politologia. Sociologia. № 1. 2012. s. 42-52.

10. Skalon K.M. *Izobrazhenie zhivotnyh na keramike sarmatskogo perioda* // *Trudy otdela istorii pervobytnoi kultury. Tom 1. Leningrad: 1941. c.73-217.*
11. Moshkova M.G. *Proizvodstvo i osnovnoi import u sarmat Nizhnego Povolzhia. Dissertacia na soiskanie uchionoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Moskva: 1956. Rukopis, 114 s.*
12. Abramova M.P. *Sarmatskaia kultura II v. do n.e. — I v.n.e. (Po materialam Nizhnego Povolzhia. Suslovski etap).* // *Sovetskaia Arheologia № 1. 1959.*
13. Smirnov K.F. *Arheologicheskie issledovania v raione dagestanskogo selenia Tarki v 1948-1949 gg.* // *MIA, № 23. Moskva: 1951. 263 s.*
14. Vinogradov V.B. *K voprosu ob izobrazhenii zhivotnyh na sarmatskoi keramike* // *Arheologicheskii sbornik. Izd. MGU, 1961. s. 38-45.*
15. Levina L.M. *Issledovania v Dzhetyasarskom urochishhe.* // *Arheologicheskie otkrytia 1976 goda. Moskva: 1977. S.517-518.*
16. Baipaqov K.M., Zh.Q. *Taimagambetov, Qazaqstan arheologiasy. Almaty: 2009. b.160-230.*
17. Gaidukevich V.F. *Raboty Farhadskoi Arheologicheskoi ekspeditsii v Uzbekistane v 1943-1944 gg* // *Kratkie Soobshhenia o Dokladah i Polevyh Issledovaniiah Instituta Istorii Materialnoi Kultury №14. Leningrad: 1947. c.92-109.*
18. Podushkin A.N. *Novye arheologicheskie komplekсы mogilnikov Kylyshzhar i Myntobe / Margulanovskie chtenia. Materialy Mezhdunarodnoi arheologicheskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashhennoi 95-letiyu so dnia rozhdenia vydaiushhegosia kazahstanskogo arheologa K.A. Akisheva. Nur-Sultan: 2019. – S.153-169.*
19. Gursoy M., Sizdikov B., Seraliev A. *Myntobe nausy haqynda* // *Otan tarihy gylimi zhurnaly, №26 (1). 2023. 144-162.*
20. Baipakov K.M., Smagulov E.A., Erzhigitova A.A. *Rannesrednevekove nekrepoli Yuzhnogo Kazahstana. Almaty: Baur, 2005. 224 s.*
21. Maksimova A. G. *Otchet o rabote Yuzhno-Karatauskogo kurgannogo otriada Otrarskoi arheologicheskoi jekspeditsii 1969 g* // *A.H.Margulan atyndagy Arheologia institutynyn arhiv materialdary. 1969. Delo 1117. c.8-11.*
22. Smagulov E.A. *Nazemnye sklepy Borzharskogo mogilnika* // *Qazaqstan arheologiasynyn maseleleri. 3 – shi shygarylym. Gylimi maqalalar zhinagy. Almaty: 2011. c. 119-141.*
23. Agzamhodzhaev T. *Tiubuguzskie nausy* // *Istoria materialnoi kultury Uzbekistana. №3. 1962. c.71-79*
24. Buriakov Yu. F. *Pskentskie nausy* // *Sovetskaia arheologia. №3. 1968. c.131-136.*
25. Agzamhodzhaev T. *Raskopki pogrebalnyh kurganov bliz stansii vrevskoi* // *Istoria materialnoi kultury Uzbekistana. Vyp. 2. – Tashkent: Izd-vo AN Uzbekskoj SSR, 1961. s.223-235.*
26. Maksimova A.G, Mershhiev M.S, Vainberg B.I, Levina L.M. *Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovania v zone Chardarinskogo Vodohranilishha).* – *Almaty: Nauka, 1968. – 252 s.*

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY**

UDC 94(574)
МРНТИ 03.01.45

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.019>

Besbayev M.A.*¹, Issabek Barshagul², Selma Yel³

¹ *PhD. Doctoral student. South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan*

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5478-3587>

² *candidate of History Sciences, South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov,*

E-mail: barsha73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

³ *doctor, Gazi University, Ankara, Turkey*

E-mail: mutlu_8484@mail.ru

**INFORMING THROUGH HISTORY: ARTICLES ABOUT ISHAN-MULLAHS IN THE SOVIET
PRESS AS A TOOL FOR TEACHING STUDENTS**

Abstract

The article analyzes the social portrait of religious figures represented in Kazakh periodicals of the Soviet period. Special attention is paid to the coverage of these figures in the newspaper "Kazakh" and the comparison with the derogatory tone characteristic of the newspaper "Ak zhol". The emphasis is placed on the importance of accurately documenting the fate of the khojas, mullahs, Islamists and pilgrims who became victims of Soviet power repression, as well as their role in the resistance in conditions of political upheaval. The position of the newspaper "Ak zhol" and the national intelligentsia on these issues was also evaluated. Since Kazakhstan is a secular and multi-confessional state that values peaceful coexistence and religious stability, understanding the historical context through the press is important for the development of national science and education. The article emphasizes the need to preserve and disseminate information about these historical figures in order to promote a deeper understanding of religious and cultural dynamics. In conclusion, it is noted that the work on restoring historical justice and researching the repressions of the past contributes to strengthening identity and national memory, which is key to the formation of a conscious and informed society, including young generation.

Key words: Ishan, mullah, Alash press, national treasure, persecution

М.А. Бесбаев*¹, Б.Исабек², Селма Иел³

¹ *PhD докторант, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,*

Шымкент, Қазақстан Республикасы

<https://orcid.org/0000-0002-5478-3587>

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru

² *тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: barsha73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

³ *педагогика ғылымдарының докторы, Анкара, Түркия*

E-mail: mutlu_8484@mail.ru

**ТАРИХИ АҚПАРАТТАНДЫРУ: КЕҢЕСТІК БАСПАСӨЗДЕ ИШАН-МОЛДАЛАР ТУРАЛЫ
МАҚАЛАЛАР АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІ ОҚЫТУ**

Аңдатпа

Мақалада Кеңестік кезеңдегі қазақ мерзімді басылымдарының бірегейі – «Қазақ» газетіндегі дәстүрлі дін өкілдері турасындағы маңызы бөлек мақалалар біршама зерттеп-зерделенеді. Сонымен қатар осы дін мәселелеріне кеңірек тоқталған автор «Ақ жол» газетіндегі дін қайраткерлерін қаралауға бағытталған

материалдарға да жете үніліп, тақырыпты ашуға мейлінше тырысып бағады. Кеңестік дәуірде қасірет шеккен, құғын-сүргін құрбандарына айналған қожа-молдаларымыздың, имам-ишандарымыздың, қажы-қазіреттеріміздің қилы тағдырына, қызыл тасборанда қыршын кеткен арыстарымыз жайлы ақиқатқа қанығу ұлт ғылымы үшін де, ұрпақ тәрбиесі үшін де аса қажет. Баспасөздерде жарияланған ишан-молдалар туралы мәліметтер келер ұрпаққа қажет болғандықтан туындап отыр. Өткеннің өміріне шолу жасап, тарихқа назар аударып, жеке тұлғаны қалыптастырудың өз ұстанымдарын қажет етеді. Сол себепті Кеңестік кезеңдегі ишан мен молдалар құғынға тап болса да, олардың ізгі істерін келер ұрпаққа көрсетпек басқы мақсаттардың қатарында болды.

Сонымен қатар «Ақ жолдың», ұлт зиялыларының осы мәселеге қатысты көзқарасы, газеттің ұстанған бағыты да біршама сарапталады. Тәуелсіз еліміз өркениетті әлемге танылып, елдігіміздің берік іргетасы қаланып, қасиетті де киелі құндылығымыз – Егемендік халқымыз үшін жаңа өрлеу жолын ашты. Қазақстан көп ұлтты, көп конфессиялы, зайырлы мемлекет. Қазақстан зайырлы мемлекет болғандықтан әркімнің діни наным-сенімі өз еркінде. Қазақстан – бейбітсүйгіш ел. Біздің елде діни алауыздыққа, ұлт араздыққа жол жоқ, өйткені еліміздің басты ұстанымы азаматтарымыздың бейбіт өмір сүруі. Бейбітшілік – адамзаттың басты құндылығы. Дін ұлтқа бөлінбейді. Діни тұрақтылық та ең маңызды мәселелердің бірі. Шартарапта болып жатқан ұрыс-жанжалдар мен түрлі кесір-кесапаттардың өзегін діннен іздеу орынсыз.

Кілт сөздер: ишан, молда, Алаш баспасөзі, ұлт мұрасы, құғын-сүргін.

Бесбаев М.А.¹, Исабек Б.², Селма Иел³

¹докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О.Жанибеков, Шымкент, Казахстан.

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5478-3587>

²кандидат исторических наук, доцент

Южно-Казахстанский педагогический университет имени О.Жанибеков, Шымкент, Казахстан.

E-mail: barsha73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

³Доктор педагогических наук, Университет Гази, Анкара, Турция

E-mail: mutlu_8484@mail.ru

ИНФОРМИРОВАНИЕ ЧЕРЕЗ ИСТОРИЮ: СТАТЬИ ОБ ИШАН-МУЛЛАХ В СОВЕТСКОЙ ПРЕССЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье проводится анализ социального портрета религиозных деятелей, представленных в казахских периодических изданиях советской эпохи. Особое внимание уделено освещению этих деятелей в газете "Казах" и сравнению с уничижительным тоном, характерным для газеты "Ак жол". Акцент сделан на важности точного документирования судьбы ходжей, мулл, исламистов и паломников, ставших жертвами советских репрессий, а также на их роли в сопротивлении в условиях политических потрясений. Оценена также позиция газеты "Ак жол" и национальной интеллигенции по данным вопросам. Поскольку Казахстан является светским и многоконфессиональным государством, ценящим мирное сосуществование и религиозную стабильность, понимание исторического контекста через прессу имеет важное значение для развития национальной науки и образования. В статье подчеркивается необходимость сохранения и распространения информации о данных исторических личностях для содействия более глубокому пониманию религиозной и культурной динамики. В заключение отмечается, что работа по восстановлению исторической справедливости и исследованию репрессий прошлого способствует укреплению идентичности и национальной памяти, что является ключевым для формирования осознанного и информированного общества, в том числе и молодёжи.

Ключевые слова: ишан, мулла, Алаш пресс, национальное достояние, преследования

Introduction.

Historical sources play a key role in the educational process, especially when it comes to developing critical thinking and a deeper understanding of social and political processes. In the context of teaching history and cultural studies in Kazakhstan, the articles about Ishan-mullahs published in the Kazakh press of the Soviet period are of particular interest. These materials not only reflect the specifics of the interaction between religion and the state under Soviet ideology, but also serve as an important tool for studying the social transformations that took

place in society. The Soviet press was actively used as a means of propaganda and an instrument for shaping public opinion. In this context, articles devoted to Ishan-mullahs and other representatives of traditional religious institutions performed a dual function: on the one hand, they contributed to the discrediting of religious leaders in the eyes of the population, and on the other, they formed a new, atheistic worldview that corresponded to the ideological principles of the state. Analysis of these materials allows students not only to study the historical context, but also to understand the mechanisms of ideological influence that were used to control public consciousness. Using articles about Ishan-mullahs and analyzing them in lessons of History helps develop students' critical analysis skills, the ability to compare different points of view and evaluate historical events through the prism of ideological and cultural changes. This is especially important in the context of the modern educational paradigm, which is focused on raising independent and critically thinking citizens.

Objective.

1. Analysis of the historical context: A study of articles about Ishan Mullahs published in the Kazakh press of the Soviet period to identify their role in shaping public opinion and attitudes towards religious leaders in the context of Soviet ideology.

2. Educational value: Determining the potential of using these materials as a tool in the educational process for students studying history, cultural studies and religious studies. The aim is to show how historical articles can contribute to the development of critical thinking and understanding of complex social processes.

3. Ideological analysis: A study of the methods and strategies used by the Soviet press to discredit religious leaders and form an atheistic worldview among the population. This will allow a deeper understanding of the mechanisms of ideological control used in Soviet times.

4. Preservation of historical memory: Contributing to the preservation and reinterpretation of historical memory through the analysis of specific examples of interaction between the press and religion. This is important for the formation of a more comprehensive and multifaceted understanding of the history of Kazakhstan and its impact on modern society.

5. Promoting scientific discourse: Contributing to scientific discourse on the role of the press in shaping public opinion and attitudes towards religion in Soviet Kazakhstan, which may contribute to further research in this area.

Materials and methods:

To write this article, materials from the Kazakh newspapers "Kazakh" and "Ak zhol", which were published in the period from 1913 to 1918 and from 1920 to 1926, respectively, were used. The chronological scope of the study is limited to these periods, which allows us to focus on specific historical and ideological aspects reflected in these publications. The main attention was paid to the analysis of newspaper publications that contain concrete evidence and illustrate the attitude of the press towards the Ishan Mullahs in the context of Soviet ideology.

The study used a set of methodological approaches, including: the method of differentiation, analysis and generalization, historical and comparative method, theoretical method, research method.

The use of these methods made it possible to conduct a comprehensive study aimed at understanding the role of the press in shaping public opinion about religious leaders in Kazakhstan during the Soviet era, as well as to assess the educational potential of these historical materials.

The discussion of the results.

The results of the study define the importance of studying the Kazakh press of the Soviet period to understand how state ideology shaped public perception of religious leaders such as Ishan mullahs. An analysis of publications in the newspapers "Kazakh" and "Ak zhol" revealed a significant difference in approaches to covering the topic: while "Kazakh" focused on the importance of religion and its role in national identity, "Ak zhol" adhered to a rigid atheistic line, discrediting religious leaders. These differences allow for a deeper understanding of the ideological struggle unfolding in Kazakhstan during this period and its impact on public consciousness. The study also showed that the use of such historical materials in the educational process contributes to the formation of students' critical thinking and skills in analyzing complex social processes. Publications about Ishan Mullahs in the Soviet press not only show the ideological policy of the state, but also give students the opportunity to comprehend the multilayered historical narratives and their impact on modern society.

Research results.

Today we must perpetuate the memory of people who gave their lives for the cause of a nation whose fate is full of trials, and to bring this memory to future generations. Especially for the national science and education of young people, it is important that they be acquainted with the truth about the fate of our khojas, Ishan-imams, pilgrims who suffered and became victims of repression during the Soviet period, as well as those who fought for the truth in difficult times of political storms. In this process, one can note both positive initiatives, such as the

pursuit of historical justice, and mistakes expressed in underestimating the importance of individual events and figures. We welcome the fact that the current leadership of New Kazakhstan has begun the process of mass rehabilitation of victims of political repression, avoiding empty slogans, but we are saddened that some of the names of our supporters and religious figures, who were acquitted before independence, have been forgotten. One of these people was Zhanbyrshiuly Tanirbergen, exiled to the edge of the Red Terror on unfounded charges and whose name was not mentioned during his rehabilitation, although almost 85 years have passed since then. He was born in 1904 in village No. 12 of the Syrdarya region of the Shymkent district of the Shayan region of the Turkestan General government (in the area of the modern villages of Shaldar and Kyzylkopir of the Baydibek district of the Turkestan region) in a peasant family. His father was named Yedige, and his grandfather, Zhanbyrshy, was known as an orator from the Jalair family. According to folk lore, he was called the "Rainmaker" for his ability to speak with rain and fire, symbolizing the power of his word. The fate of Tanirbergen's mother turned out tragically: she was widowed early and, following the will of her father, remained unmarried, condemning herself to loneliness.

For clarity, we publish data from his personal file, which is stored in the archive, where his achievements are recorded:

"Zhanbyrshin Tanirbergen, Kazakh by nationality, was born in Shayan, in the 12th village. He served as chairman of the main political and educational institution of the Kazakh ASSR. In 1930-1931 he graduated prematurely from the All-Union Communist Institute in Leningrad. From 1931 to 1932 he worked as the executive secretary of the Balkhash and Kegen districts, and from February 1932 – in the party organization of the Almaty region. In the same year, he held the position of deputy chairman of the regional executive committee of the Communist Party in the Almaty region, and then executive secretary of the Organization of the Communist Party (b) of the Aulieatinsky district of South Kazakhstan region [1]."

He was suddenly arrested on May 5, 1933, at the place of his last service and, without presenting evidence, sentenced to long imprisonment on serious charges. It is important to note that in 1932-1933, Kazakhstan experienced a terrible famine, which hit the Aulieate especially hard. Hungry people from Moyinkum, Shu and Sarysu began flocking to Aulieatu, the only town in the area, in search of food. Many of those who died on the way, before they reached the city, became prey for dogs and birds. At that time, the population reached 8-9 million people. After the mass famine of 1932, just over 2 million Kazakhs remained in Kazakhstan.

When studying the prehistory of the famine, which slowed down the development of the Kazakh people for a century, it is necessary to pay special attention to the works of such critical people as Tanirbergen, who tried to convey the truth without accepting accusations against themselves. At a time when ordinary collective farmers were fighting for bread, religious figures, expelled from society and deprived of access to collective farms, were trapped in a severe famine. How many of them were involved in the alleged plots remains unclear, even in the archives there is little data about it. Therefore, we believe that this should become one of the priorities of the commission for the mass rehabilitation of the repressed.

At this stage, we should focus on how Tanirbergen Zhanbyrshin in his writings described the situation of people who, experiencing hunger, began to lose faith and retreat from Islam. He emphasized that they "fasted until they were full," but at the same time "lost faith."

«The accusations made against me and the Auliyeyata organization of the Soviet Party are completely false. We have repeatedly sent telegrams to higher authorities informing them about the deterioration of the situation. Our specialists were sent several times to such institutions as the regional committee (Secretary Golyudov), the Council of People's Commissars (Kulymbetov), and the People's Commissariat of Agriculture (Sarmoldaev). Finally, in November 1932, these issues were discussed at a meeting of the Council of People's Commissars in Alma-Ata, where Kulymbetov presided. Despite our efforts, many of those who tried to justify themselves with empty promises were left out, and this did not bring any results. The causes of deaths and mass migration of the population were recognized as natural phenomena that allegedly happened by themselves, and those who were indifferent to human suffering brought me to an extreme state.

«I urge you to familiarize yourself with the reports of the 6th plenum of the Kazkraikom in 1933. I intend to reveal the whole truth at a meeting of the Presidium of the Communist Party of the Soviet Union. The fact is that the former leadership of Kazakhstan (meaning the leadership before Mirzoyan's arrival, that is, Goloshchekin and his entourage) made me the main culprit of the famine of 1932-1933 in the region, without providing any evidence and turning me into a "monster" to protect their people.

I am not to blame for this hunger. You accuse me of not helping the hungry, and that people were dying like flies because of me. But it's not like that! The cause of the famine lies in the leftist policy of the Soviet government, which began in 1928. The economic policy pursued by the Soviet government was wrong, it

completely paralyzed the economy in nomadic villages and did not allow the country to get back on its feet. This policy destroyed the foundations of faith and kindness in the villages, and destroyed everything that had been laid by the mullahs and other religious leaders who inspired the people.

On the contrary, I organized food outlets in the town of Aulieata and its surroundings, slaughtered as many cattle as possible and distributed soup to the hungry. But the number of people who had not received food for weeks and flocked from everywhere was so great that our help was insufficient. People who lost faith and hope lost control of themselves, and as they say, "Fasting and prayer stopped..." They fought over food, turned over cauldrons and lost their human appearance. It was impossible to stop the crowd, completely exhausted from hunger and on the verge of madness. Screams, fights and stampedes have become commonplace, and I am only stating the facts without trying to justify myself.

Wherever we installed the boiler, people who had lost all trust in each other did not stand in line, but fought for a piece of meat, trampled on the weak and turned over the boilers. Even under Soviet rule, there was not enough livestock or food. Food aid began to arrive only in January 1933, when many had already died of hunger and our country was bleeding. Until July 1933, I repeatedly wrote about the circumstances in letters addressed to Comrades Kaganovich, Yaroslavsky and Akulov, without hiding a single detail [2].

The investigators, the prosecutor and the court, who showed bad faith, did not take into account Zhanbyshin's arguments, since his fate was predetermined. Although he was not sentenced to death, he was sent to a correctional labor camp for 10 years. On charges under articles 58-7, 58-14, 109, 111, 113, 116, 146-16, 157-16 and 181 of the Criminal Code of the USSR, Zhanbyshin was first deported to Karlag, and then transferred to Novosibirsk. We know that in 1937, twenty years after the establishment of Soviet power, Stalin continued to believe that numerous class enemies of socialism and anti-Soviet elements remained in the country. One of the tools of mass repression was Yezhov's operational order, according to which, if the leaders of local republics and regions, as well as the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) of and United State Political Administration believed that the number of "enemies of the people" in their regions exceeded the established quota, they had to apply to the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) of the USSR with a request for permission to increase the number of persons subject to punishment. The head of the Kazakh SSR Mirzoyan, based on this order, argued that such an approach served to discredit Stalin or to demonstrate Goloshchekin's dislike of the Kazakh people, since the number of "enemies of the people" in Kazakhstan, in his opinion, was ten times higher than indicated in the order. There is no accurate information about the number of people who were subjected to repression in Shymkent. However, it is known that in 1937 about four thousand people were deported from the city. Between 1930 and 1952, more than 1,500 people were shot in Shymkent, and over 5,000 people were prosecuted. Among them were the first secretary of the regional party committee, the chairman of the regional executive committee, employees of the city committee of the party and other departments, as well as ordinary workers. Many imams and mullahs were expelled from their communities, and people who served under the tsarist regime were subjected to even more severe punishments. In those years, death sentences and guilty verdicts were handed down by "troika" — specialized bodies consisting of three people. There is a place in Shymkent that has become a symbol of the tragic events of the period of repression of 1937-1938 — the valley of the old river, known as "Alabastysay". Thousands of prisoners were shot here between 1930 and 1938. At that time, the valley floor was covered with willows, and it was here that men sentenced to death were brought to execute sentences. According to eyewitnesses, the bodies of many of those shot were not properly buried, and their remains remained scattered throughout the valley. It is said that at night, passing by this place, you can hear the moans and screams of those who died here. The place, which has inspired fear since ancient times, is now immortalized by the Kasiret memorial, reminding of the victims of repression and their terrible fate. Unfortunately, as mentioned earlier, the exact list of persons who were subjected to repression in the South Kazakhstan region and the city of Shymkent in the late 1930s has not yet been compiled. Therefore, it is necessary to rethink and perpetuate the memory of such outstanding people as Zhanbyrshin, who made a significant contribution to social development, but were brutally persecuted. During the Soviet period, Islam was demonized, religion was isolated from society, and imams and pilgrims were turned into "enemies of the people." Mass deportations, unjustified lawsuits and the closure of mosques reached their peak in 1929. Religious figures were subjected to widespread persecution, religious literature was destroyed, and madrassas, which had previously served as places of religious education, were turned into stables and parking lots for the needs of communist society.

The history of the Shayan region has such deep roots that it is difficult to fully understand it. Although the word "Shayan" may seem unattractive to the ear, research by scientists involved in the history of this region has proved that it translates as "dawn". In the center of the ancient settlement of Shayan, which looks like a ray of

dawn from the east, there was once a significant madrasah. This educational institution, considered the cradle of spirituality and civilization, was built in the period from 1900 to 1905. Here, demanding students were taught Islamic literacy from four sides. Those who mastered the Arabic language and received religious knowledge in madrassas became spiritual mentors of a country where faith has already lost its importance.

However, during the era of the godless red government, which created an atheistic society and treated religion as opium, the madrasah became a place where various institutions, including the district party committee, were housed until the 1960s. This shows that Islam had a significant influence in this region before the revolution. The country, separated from its religion, did not find happiness even after the death of Communist leader Stalin in 1953. While the small three-room houses in Shayan were lined with reeds, the country suffered from a lack of coal, and its inhabitants built small huts on the outskirts using firewood for heating.

It was only in the period from 1942 to 1950 that the construction of mosques and religious ceremonies were partially allowed. After the difficult war years, the peace situation was violated, and on February 26, 1945, the Council of People's Commissars of the USSR issued a decree on the release of religious figures from military service. A tax on religious ministers was also introduced, which somewhat reduced the tax obligations of the clergy. After the establishment of the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia (SADUM) in 1943, the country became part of this religious administration. In 1943, a conference was held in Tashkent with the participation of 160 delegates from Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. Pilgrimages were organized in 1944 and 1945. However, this success turned out to be temporary, and 12 mosques converted into warehouses in Almaty were not returned to the population [3]. Thus, the Soviet system dealt a serious blow to the spiritual life of the nation and tore it away from religion.

The Kazakh newspaper, published since the beginning of the century under the editorship of the teacher of the nation Akhmet Baitursynov, introduced the Kazakh public to government resolutions, internal and external news, educational institutions, agriculture, culture, history, medicine and other aspects of life. From 1913 to 1918, the Kazakh newspaper acquired outstanding importance. Intellectuals united around the publication regularly raised and discussed topical issues of Kazakh society. The newspaper published materials in the headings "internal messages", "external messages", "letters to the department", "poem-zhyr", "disparate word", "military messages". Despite the pressure and censorship, the content and reputation of the newspaper steadily grew, it boldly raised issues of a national and economic nature. The newspaper became a national publication that served the interests of the Kazakh people. In one of the issues of the newspaper in 1916, it is reported that thanks to the support of the Kazakh people, Jalmukhamed Hazrat from the village of Jalmukhamed built a madrasah for a thousand soms, and in the autumn of 1914, Salih Apendi Slimanov gathered 40-50 students and actively developed religious education. The newspaper also noted the efforts of teacher Fatih Suleimenov, who sought to educate children in the spirit of Kazakh traditions and supported religious practices in difficult times [4].

One of the articles under the pseudonym "Guys from Kazakhstan" reports the following: "On July 21 in Kyzylzhar, a commission consisting of a doctor and peasant elders began examining conscripts from the Poludenskaya volost who were in the city. The officer accompanying the group confirmed that the 21-27 conscripts detained in July would be under the control of the local team. They were being held under the protection of an officer and several soldiers. 29 conscripts, after the officer was completely captured by Julius, were placed in a spacious red brick house. Among them was one guy who speaks Russian, and one mullah appointed by the authorities to manage five hundred conscripts.

The mullah and the translators did not get any better from this appointment. Their responsibilities remained unclear: was there any system in place to protect conscripts? This remained unknown [5]. However, the authorities did not put obstacles in order for Kazakh men recruited for menial work at the front to continue their prayers and fulfill the precepts of Islam. The Kazakh intelligentsia, led by Akhmet Baitursynov, Mirzhakip Dulatov and Alikhan Bokeikhanov, who took care of conscripts at the front and transferred the country's support to the authorities, published the following recommendations in the Kazakh newspaper:

To leave one mullah at Auylnai to conduct prayers, funerals, naming at birth and performing religious rituals necessary for rural areas.

There should be one teacher for every 50 houses. There are not enough teachers, and those who teach Russian should also be provided, as they are no worse than Kazakh teachers. If there is a shortage of teachers, preference should be given to those who have shahadatnam.

Choose one translator for Braids and one mullah for ten Braids.

The State was asked to consider these requirements and create conditions for conscripts from a believing country to continue their religious practices. As a result, conscripts from the southern region were included in the lists and sent to the front. On September 30, 1,030 people were mobilized from the municipalities of Altyn, Polat,

Zangiata, Shanas and Zhaushykum, located opposite the Tashkent House, and sent to Kiev. Mynbasy appointed Mirza Bekbergen's son from Shanas, Zeynaldinkozha, as imam, and allocated 10 centurions, 10 translators and 10 cooks. Specialists led by Alikhan Bokeikhanov organized the preparation of food products, including meat, kurt, butter and other products. If the Zemsoyuz and Zemgornasledie had sent a representative to the Kazakh land, the committee would have organized the export of food.

Many conscripts did not meet the requirements: they had old illnesses, weakness, colds. Sending them to the front was impractical. Young people should be sent to a doctor, and those who are not fit for work should be returned to the village. Conscripts complained that doctors and paramedics treated them badly, did not listen to them and expressed dislike. There were cases when Kazakhs died in the hospital without the knowledge of their comrades or mullahs, which is a matter of honor for Kazakhs. One case is particularly memorable: when a Kazakh dying of typhus was handed over to a mullah, he brought the body to a mosque where there were 1,200 people who were unaware of the contagiousness of the disease.

A mullah centurion should be in the hospital. Doctors and paramedics who know Russian well are also needed to ensure proper treatment of patients. Currently, the poor have run out of funding, and they are in dire need of timely payment of their earnings. It is necessary to create committees to help homes from where citizens in need are taken and left unattended, and to seek help from the Treasury. We need to start searching for the missing recruits and ensure that their letters continue to arrive.

The main task is to find out how many citizens were sent to the front from the southern regions, how many of them died, went missing or returned safely. The publications of the Kazakh newspaper, which we consider as an object of research, play an important role in restoring historical reality.

In April 1920, a Kyrgyz-Kazakh newspaper began to be published in Tashkent, replacing the political and economic publication Zhana Oris, which was published twice a week. Until July 27, 1920, 14 issues of the newspaper "Ak Zhol" were published. Since December 1920, Ak Zhol has often published commissioned articles criticizing religion. It was decided to publish a newspaper at least twice a week with a circulation of 12,000 copies edited by Sultanbek Kozhanov. Despite the existence of research papers on the history of Kazakh-language publications in Soviet Kazakhstan, the newspaper "Ak Zhol", published in 1920-1926, has not yet been studied as a separate topic of national history. The newspaper published important articles of the Kazakh intelligentsia, but its role and content remain insufficiently researched.

Ak Zhol newspaper is one of the key newspapers that emerged during a period of profound historical changes, upheavals and poverty. She objectively reflected the living conditions of the Kazakh people, describing both the plight of ordinary people and the negative aspects of the Bolshevik government. Despite the fact that the newspaper sometimes supported the policies of the Soviet government, it also raised important issues of concern to society.

The article "The Golden Earring in the ears of educators" examines the state of educational work both in the past and in the present. In particular, the article titled "Yesil er-ai!" describes the author's personal experience and his perception of communist ideology and religion. The author expresses disappointment that, despite his desire to become a communist, he was unable to achieve this goal. He points out that many of those who used to be religious have now become communists, and expresses doubt that they could combine these two roles.

The author quotes Karl Marx that "religion is the opium of the people" and points out the contradiction between religiosity and communism. He describes how communist propaganda rejecting religion met with his inner protest. The article mentions conversations with communists who rejected the existence of God and the prophet, which caused the author deep reflections and inner doubts.

The article also tells about a visit to the house of Abdilda Ishan in Bortoba, where representatives of the intelligentsia and religious figures gathered. Ishan announced the changes of the times, dissatisfaction with the current respect for scientists and the decline of religious traditions. The author emphasizes that such meetings caused conflicting feelings and disputes among those present [6].

The article also mentions the activities of famous personalities such as Ishan Abdilda from Aktobe region and Alimbet bolush from Temir Velayat. Their actions and attitudes towards the communist government and religion are described as contradictory. An example is given of how religious figures such as Ishan came across communist ideas and how these ideas influenced their public life and perceptions[7].

The article emphasizes that despite the attempts of the Communists to undermine religious foundations, some traditions and beliefs remained important to society. At the end of the article, we talk about how religious figures and communists interacted and how this interaction reflected the broader social and cultural changes of that time.

Thus, the newspaper "Ak Zhol" provides important evidence of the complex dynamics between communist ideas and religious traditions, as well as the challenges faced by people during this crucial period of history.

The mullah's headdress, known as *salde*, was left in the past after it was replaced. Over time, even the facade of the mosque in the city of Shymkent, which was known for its cultural significance, ceased to be visible. The article discusses that in Shymkent, where *ishan* and *bazhai* do not leave the mosque day and night, they were covered with a long cloak, and they wore 15 fists on their heads. This raised doubts among the locals, who discussed that "everything that should be known only to Allah should not be known to people."

The article also raises the question of "the ignorance of the Kazakh people and the criticism of the *Ishan*, who, according to the authors, replace God with cattle" [8]. The resolution of the Councils of Turkestan concerning the organization of *Kosshi* emphasizes the need for state organization of the local population engaged in cattle breeding and agriculture. The importance of creating a state gate for the consumption of local products and improving the working conditions of local farmers is considered. In this context, the issues of redistribution of peasant resources and the possibility of creating factories are also discussed [9].

After the introduction of the new peasant policy, there was a threat to farmers, and the newspaper's correspondents met with representatives of the clergy to discuss the consequences of the changes. The newspaper "Ak Zhol" serves as an important source for analyzing the consequences of colonial policy and changes in the agricultural sector.

Understanding historical events through the press of that time is an important task for independent historians and scientists. Only awareness of the lessons of the past and adequate use of historical materials will help the younger generation to cope with the challenges of the future [10].

Confessional politics in Turkestan was formed in a specific political environment. The tsarist authorities, discredited by the authority of Islamic religious centers, did not dare to openly apply restrictions [11]. According to the British historian A. Morrison, the Russian Empire considered the Muslims of Central Asia to be "fanatics", which hindered the strengthening of its power in the region. Unlike the British, who supported Muslims in India and created conditions for the development of Urdu as a literary language, the Russians have achieved less success in this direction [12].

The policy of "non-interference in religion" was replaced by a policy of "restriction of Islam" after the Andijan incident [13]. On the one hand, this was dictated by pragmatic considerations, since the funds spent on regulating the life of the local Muslim society were saved. On the other hand, it created conditions for a limited spread of civil rights, which allowed the empire to effectively carry out occupation actions in the East with minimal losses [14].

Tanirbergen's writings provide valuable insights into the famine's impact on faith and community. He documented the dire conditions and the loss of faith among those suffering from hunger. His account emphasizes that accusations against him and the *Auliyeata* organization were false. Despite sending multiple reports to higher authorities and organizing food aid, Tanirbergen and his colleagues were unable to mitigate the effects of the famine, which was exacerbated by the Soviet government's policies.

His writings, which include detailed accounts of the famine and the government's role in it, are crucial for understanding the historical context of Soviet repression and its impact on religious figures. Tanirbergen's experience reflects the broader struggles faced by religious leaders during this period and highlights the importance of preserving their stories for educational purposes.

Conclusion.

In teaching students about this era, incorporating articles from the Soviet press about *Ishan*-mullahs can be a powerful tool. These articles not only offer historical perspectives but also provide critical reflections on the socio-political dynamics of the time. By analyzing these texts, students can gain a deeper understanding of the complexities of historical events and the role of individuals who stood against oppression [15].

In conclusion, using historical articles as educational resources helps bridge the gap between past and present. It enables students to learn from the experiences of those who fought for justice and provides a more nuanced understanding of history. As we continue to explore and teach about this tumultuous period, it is essential to recognize and honor the contributions of figures like Zhanbyrshin Tanirbergen, ensuring their stories are preserved and their lessons are learned.

References:

1. *The archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Fund 141. List 16, case 1005; Fund 141. List 16, case 1007. Fund 719. List 1, case 894. 6 p. [in Kazakh]*
2. *The special state archive of the Police Department of Zhambyl region. Fund 11, #540. Dzhamburshin T. and other investigative cases. [in Kazakh]*
3. *Kerim Sh. The history of the struggle for mufti is deep // "Munara" newspaper, No. 3, 2020. [in Kazakh]*

4. "Kazakh", No. 186. Thursday, June 23, 1916 [in Kazakh]
5. "Kazakh", No. 195. Wednesday, August 31, 1916 [in Kazakh]
6. "Ak zhol" No. 25. Saturday, February 12, 1921. [in Kazakh]
7. "Ak zhol" #28. Tuesday, February 12, 1920. [in Kazakh]
8. "Ak zhol" No. 325. Tuesday, July 10, 1923. [in Kazakh]
9. Collection of materials of the Republican scientific and Practical Conference "Political repression among Kazakhs in the territory of the republics of Central Asia in the 20-50s of the 20th century (based on new muragat data)" - Almaty: Institute of history and Ethnology named after Sh.Ualikhanov, Litera-M LLP, 2021. – p.246 <https://www.academia.edu/> [in Kazakh]
10. Montgomery D.W. *Namaz, Wishing Trees and Vodka: The Diversity of Everyday Religious Life in Central Asia* / D.W. Montgomery / *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*, Indiana University Press, 2007. — P. 355–370.
<https://articlekz.com/kk/article/29578> [in English]
11. Muminov A. *The origins of Yassawi // Yassawi lesson. Collection of scientific articles and new data. - Turkestan: "Heritage", 1996. –p.152. [in Kazakh]*
12. Morrison A. *Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 364 p. [in English]*
13. Cruz R. *For the prophet and the king. Islam and the Empire in Russia and Central Asia. – M.: New Literary Review, 2020. – 408 p.[in English]*
14. Cengizhan S. (2008). *Determining the effect of modular instructional design on the academic success and learning persistence of students with different learning styles. Theory and Practice in Education, 4(1), 98–116. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/eku/issue/5447/73879> [in Kazakh]*
15. Kozhgeldiev M.K. *Stalinism and repressions in Kazakhstan in the 1920-1940s, Almaty.-2009-p.448 [in Russian]*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. Қор 141. 16-тізім, 1005-іс; Қор 141. 16-тізім, 1007-іс. Қор 719. 1-тізім, 894-іс. 6 б.
2. Жамбыл Облысы Полиция Департаментінің арнайы мемлекеттік мұрағаты. Қор 11, № 540. Джамбуриин Т.және басқа да тергеу істері.
3. Керім Ш. Мұфти үшін күрестің тарихы тереңде жатыр // "Мунара" газеті, № 3, 2020 ж.
4. "Қазақ", № 186, бейсенбі, 23ші маусым, 1916 ж.
5. "Қазақ", № 195, сәрсенбі, 31ші тамыз, 1916 ж.
6. "Ақ жол" № 25, сенбі, 12ші ақпан, 1921 ж.
7. "Ақ жол" № 28, сейсенбі, 12 ші ақпан, 1920 ж.
8. "Ақ жол" № 325, сейсенбі, 10 шілде, 1923 ж.
9. "20 ғасырдың 20-50 жылдарындағы Орталық Азия республикалары аумағындағы қазақтар арасындағы саяси қуғын-сүргін (мұрағаттың жаңа деректері негізінде)" Республикалық ғылыми - практикалық конференциясының материалдар жинағы-Алматы: Ш. Уалиханов атындағы тарих және этнология институты, "Литера-М" ЖШС, 2021 жыл. – б. 246 <https://www.academia.edu/>
10. Montgomery D.W. *Namaz, Wishing Trees and Vodka: The Diversity of Everyday Religious Life in Central Asia* / D.W. Montgomery / *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*, Indiana University Press, 2007. — 355–370 бб.
<https://articlekz.com/kk/article/29578>
11. Муминов А. Яссауидің шығу тегі // Яссауи сабағы. Ғылыми мақалалар мен жаңа мәліметтер жинағы. - Түркістан: "Мұра", 1996. - б.152.
12. Morrison A. *Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 364 p.*
13. Cruz R. *For the prophet and the king. Islam and the Empire in Russia and Central Asia. – M.: New Literary Review, 2020. – 408 p.*
14. Шыңғысхан С. (2008). *Модульдік оқу дизайнының оқу үлгеріміне және әртүрлі оқу стильдері бар студенттердің оқудағы табандылығына әсерін анықтау. Білім берудегі теория мен практика, 4(1), 98-116. <https://dergipark.org.tr/en/pub/eku/issue/5447/73879>*
15. Кожгельдиев М.К. *Сталинизм и репрессии в Казахстане в 1920-1940-е гг., Алматы.-2009.- с.448*

УДК 930.11
МРНТИ 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.020>

Г.М. Сүлейменова^{1*}, Б.А. Жамелов²

¹тарих пәнінің эксперт-мұғалімі

Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: Suleimenova_g@fmsh.nis.edu.kz

²Қожа Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

ТАРИХ САБАҒЫНДА МҰҒАЛІМ ТӘЖІРБИЕСІН ДАМЫТУДАҒЫ «ІС-ӘРЕКЕТТІ ЗЕРТТЕУ» (ACTION RESEARCH) ӘДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Заманауи мұғалім өз іс-әрекетіне рефлексия жасауы міндетті және оқушылардың білім сапасына терең талдау жасауы қажет. Оқушылармен жұмыс жасауда, жүйелі түрде сабақтарды жоспарлау мен өткізуде кедергі болатын факторларды түсініп, келесіде болдырмаудың жолдарын қарастыруы шарт, айтпесе кәсіби жетілу қиын. Кәсіби қоғамдастықта жұмыс істеу арқылы мәселелерді шешу үшін мұғалімдердің өзара әрекеттесуін, жалпы стратегияларды таңдауды, олардың оқушылармен жұмысындағы тиімділігін зерттеуді қамтиды және "іс-әрекеттегі зерттеу" стратегиясы арқылы жүзеге асырылады.

Іс-әрекеттегі зерттеуде мұғалім сыныптағы жағдайды зерттеп, оған қатысты гипотеза жасайды. Белгілі бір ситуацияның болу себебін анықтау үшін, жағдаятты жан-жақты бақылау керек. Бұндай бақылау белгілі бір қорытынды жасауға алып келеді. Жүйелі зерттеу тәжірибемізді өзгертуге, анықталған жағдаятты басқаша жасауға рефлексияны дамытады. Іс-әрекеттегі зерттеу - Action research – Оқыту мен оқу тәжірибесін жетілдіру мақсатында бірізді, тізбектелген, жоспарланған іс-әрекеттерді орындауды, сондай-ақ зерттеу барысында алынған нәтижелерге жүйелі түрде мониторинг жүргізуді көздейтін үдеріс. Іс-әрекеттегі рефлексия-алдыңғы қадамдарды жоспарлау және орындау мақсатында іс-әрекет жасау (мысалы, оқыту мен оқу), іс-әрекет нәтижелерін сыни талдау және бағалау барысындағы мұқият ойлану үдерісі.

Сабақтың тиімді жоспарлануы, оқушылардың жас ерекшелігін есере отырып қолданылатын білім беру ресурстары мен әдіс-тәсілдер, білім алушыларды ынталандыра алатын нәтижеге бағыттайтын бағалау құралдарының тиімді жүзеге асырылуының нәтижесі оқушылардың білім сапасының өсуімен тығыз байланысты үдеріс. Тізбектелген сабақтар барысындағы әріптестердің конструктивті кері байланыстарын ескере отырып, алдыңғы сабақтарда орын алған олқылықтардың болдырмау арқылы мұғалім өзі де кәсіби тұрғыда дамиды. Осы үдерістердің барлығы дерлік Іс-әрекетті зерттеу стратегиясының дұрыс әрі нақты жүзеге асырылуының қорытынды нәтижесі болып табылады.

Кілт сөздер: педагогика, әдіс-тәсілдер, Action research, «Мифа шабуыл» «сұрақ қою» деңгейлік тапсырмалар, дифференциация, дағдылар, бағалау құралдары, рефлексия.

Сүлейменова Г.М. ^{*1}, Жамелов Б.А. ²

¹учитель-эксперт истории

Назарбаев интеллектуальная школа физика-математического направления
(Казахстан, г. Шымкент), E-mail: Suleimenova_g@fmsh.nis.edu.kz

²докторант PhD казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Яссауи
(Казахстан, г. Туркестан), E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДА «ИССЛЕДОВАНИЕ В ДЕЙСТВИИ» (ACTION RESEARCH) В ИССЛЕДОВАНИИ ОПЫТА УЧИТЕЛЯ НА УРОКЕ ИСТОРИИ

Аннотация

Современный учитель должен задуматься над своими действиями и провести глубокий анализ качества образования учащихся. В работе со студентами необходимо понимать факторы, препятствующие регулярному планированию и проведению занятий, и продумывать способы избежать их в будущем, иначе профессиональное развитие затруднено. Оно включает взаимодействие преподавателей для

решения задач работы в профессиональном сообществе, выбор общих стратегий, исследование их эффективности в работе со студентами и осуществляется через стратегию «исследования в действии».

В исследовании действия учитель изучает ситуацию в классе и разрабатывает гипотезу о ней. Для того чтобы определить причину той или иной ситуации, необходимо комплексно отслеживать ситуацию. Такое наблюдение приводит к определенному выводу. Систематические исследования развивают рефлексию, направленную на изменение нашего опыта, на изменение выявленной ситуации. Исследование действия – это процесс, который предполагает осуществление последовательных, последовательных, плановых мероприятий с целью улучшения опыта преподавания и обучения, а также систематический контроль результатов, полученных в ходе исследования. Рефлексия в действии – это процесс тщательного обдумывания во время планирования и выполнения действий (например, преподавания и обучения), критического анализа и оценки результатов действий.

Эффективное планирование урока, используемые образовательные ресурсы и методы с учетом возрастных особенностей учащихся, а также результат эффективного внедрения инструментов оценки, способных мотивировать учащихся, являются процессом, тесно связанным с ростом качества образования учащихся. Принимая во внимание конструктивную обратную связь коллег на последовательных уроках, преподаватель сам развивается профессионально, избегая пробелов, возникших на предыдущих уроках. Почти все эти процессы являются конечным результатом правильной и четкой реализации стратегии Action Research.

Ключевые слова: педагогика, методы, исследование действий, «мозговой штурм», задачи уровня «вопрос», дифференциация, навыки, инструменты оценки, рефлексия.

G.M. Suleimenova ^{*1} B.A. Zhamelov. ²

¹expert teacher of history

*Nazarbayev Intellectual School in Physics and Mathematics
(Kazakhstan, Shymkent), E-mail: Suleimenova_g@fnsh.nis.edu.kz*

*²doctoral student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkestan),
E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru*

EFFECTIVENESS OF THE «ACTION RESEARCH» METHOD IN DEVELOPING TEACHER EXPERIENCE IN HISTORY CLASSES

Abstract

A modern teacher should reflect on his actions and conduct an in-depth analysis of the quality of students' education. When working with students, it is necessary to understand the factors that prevent regular planning and conducting classes, and think about ways to avoid them in the future, otherwise professional development is difficult. It includes the interaction of teachers to solve the tasks of working in the professional community, the choice of common strategies, the study of their effectiveness in working with students and is carried out through the strategy of "research in action".

In action research, the teacher studies the situation in the classroom and develops a hypothesis about it. In order to determine the cause of a particular situation, it is necessary to comprehensively monitor the situation. Such an observation leads to a definite conclusion. Systematic research develops reflection aimed at changing our experience, at changing the identified situation. Action research is a process that involves the implementation of consistent, consistent, planned activities in order to improve the teaching and learning experience, as well as systematic monitoring of the results obtained during the research. Reflection in action is the process of careful reflection during the planning and execution of actions (for example, teaching and learning), critical analysis and evaluation of the results of actions.

Effective lesson planning, the educational resources and methods used, taking into account the age characteristics of students, as well as the result of the effective implementation of assessment tools that can motivate students, are a process closely related to the growth of the quality of students' education. Taking into account the constructive feedback from colleagues in successive lessons, the teacher himself develops professionally, avoiding gaps that arose in previous lessons. Almost all of these processes are the end result of the correct and clear implementation of the Action Research strategy.

Keywords: pedagogy, methods, action research, "brainstorming", tasks of the "question" level, differentiation, skills, assessment tools, reflection.

Кіріспе.

Бүгінгі таңда сыртқы жиынтық бағалау (СЖБ) жүргізілетін оқу пәндерінде қалыптасқан дағдылар деңгейі мен оқушылардың нәтижелері өзекті мәселе болып табылады. Әрине, бұл сұрақ мұғалімнің оқушыларды жиынтық бағалауға дайындаудың әртүрлі тиімді әдістерін іздеуге мәжбүр етеді. Сондықтан да оқушылардың академиялық білімін дамыту, тарих пәніндегі ақандақ беттерді айшықтауда өзінің пікірі мен көзқарасын айқындай білетін, дереккөздермен сауатты жұмыс жасай алатын дағдыларды оқушылардың бойында қалыптастыру негізгі міндет болып есептеледі. Дәлел мен дәйектерді тиімді қолдана білу үшін оқушы дереккөздермен жұмыс жасауды меңгеру керек. Сонда ғана тарихи оқиғаларды дәлелді пікірлерімен талдай алады. Деректерді дұрыс таңдай білу мен шынайылығын анықтауда оқушы мұғалімнің қолдауына сүйенуі қажет.

Мұғалімнің сабақтағы тиімді іс-әрекеті сабақтың сапалы өтуіне және оқушылардың білім сапасының көтерілуіне себепкер болатын басты қағида. Бұл ретте іс-әрекетті бақылау жүргізуді нәтижелі жүзеге асыру үшін білікті мұғалімдерден сабақты зерттеу және сапаны арттыру мақсатында зерттеу тобы құрылды. Зерттеу тобының негізгі мақсаты оқушылардың сабақтағы белсенділігін арттыру, тарих сабағына деген қызығушылықты дамыту арқылы білім алушылардың білім сапасын көтеру. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін жылға жуық уақыт жұмсалып, 2023-2024 оқу жылының өн бойында зерттеу тобы үздіксіз бақылау және зерттеу жұмыстарын жүргізді. Топтағы мұғалімдер кезек-кезегімен сабақ өтіп, әр сабақты бірлесіп жоспарлады. Жоспарлау кезінде оқушылардың жас ерекшеліктері ескеріліп, ресурстар мен әдіс-тәсілдер таңдап алынып сабақта тиімділігі қандай болары талданды. Бағалауды сапалы жүзеге асыру үшін ақылдаса келе ауызша және критерийлер арқылы бағалау түрлері жүргізілетін болып шешілді. Оқушылар тапсырманы орындай алуы үшін жас ерекшеліктері ескеріле отырып әрі деңгейлеріне сай сараланған түрлі дереккөздерден құралған тапсырмалар берілді. Дереккөздерді талдай отырып оқушылардың бойынша тарихи сана мен тұлғатанулық дағдыларды қалыптастыру арқылы тарихи оқиғаларға баға беруге, өз тарапынан пікір беріп, қорытынды шығаруға, екі жақты қарауға мүмкіндік береді. Зерттеу тобы осының барлығын алдын ала жоспарлап сабақта жүзеге асырады, топтағы өзге әріптестер бірлесіп жоспарлаған сабақтың қаншалықты нәтижелі жүзеге асқанын бақылау үшін сабаққа кіріп, бақылау жүргізеді. Мұғалім мен оқушының байланысы жоспардағы ресурстардың сабақ сәтіндегі жүзеге асырылуын бақылайды, сабақ аяқталған соң зерттеу тобы жиналып, мұғалімнің сабағына кері байланыс береді. Сабақтың сәтті тұстары мен кемшіліктері талданып, келесі сабақта бұндай олқылықтардың орын алмауы үшін не жасау керектігін бірлесе ақылдасып отырып шешу жолдары ұсынылады. Бұл үрдіс жыл бойы жүргізіліп, оң нәтижелер көрсетті. Сонында, Action Research мұғалімдерге өз тұжырымдары мен идеяларымен бөлісу арқылы кеңірек білім беру қауымдастығына үлес қосуға мүмкіндік береді [1. 44].

Назарбаев Зияткерлік мектептерінде Қазақстан тарихы пәні бірінші және екінші тілде білім алатын сыныптарда бірінші қазақ тілінде жүзеге асырылады. Екінші тілде білім алатын сыныптарда оқушылардың қазақ тілі бойынша пәнді меңгеруде үлкен тілдік кедергілерге тап болады, осы мәселені шешуде клил жүйесін іс-әрекетті жүргізуді зерттеу тобында тиімді жүзеге асыру көзделген.

Әріптестердің берген конструктивті кері байланыстары арқылы алдыңғы сабақтарда орын алған кедергілерді жойып, келесі сабақтардың неғұрлым сапалы болуын қамтамасыз етеді. Аталған стратегия тек мұғалімдердің кәсіби біліктілігін дамытып қана қоймай, оқушылардың білім сапасының артуына да себепкер болады. Кері байланыстар арқылы мұғалім өз сабағын жақсартуға түседі, мұғалімнің сабағының сапалы болуы оқушы білім сапасының жақсаруының кепілі. Сабақ сапасының артуымен бірге жүретін оқушылардың ынталылығының артуы және білімдерінің артуы қатар жүретін үдеріс. Оқушылардың білім сапасының артуы бөлім бойынша және тоқсандық жиынтық бағалау нәтижелерінен көрініс табады. Осыны ескеретін болсақ «Іс-әрекетті зерттеу» стратегиясын орта білім беруде қолданудың маңыздылығы зор. Зерттеу тобы өз нәтижелерін ғылыми басылымдарда, КОКСОН тізіміне енген журналдарда жарыққа шығаруды мақсат етеді.

Зерттеу тобының жұмысы тарихшы мұғалімдердің өзара тәжірибе алмасуына, әдістемелік қор жасақтауына, алған білім мен тәжірибені жалпы орта мектептерге таратуды үздіксіз жүзеге асырады [2].

Материалдар мен әдістер: Бір тарауда берілген бірнеше тақырып бойынша тізбек үлгісінде сабақтар өткізілді. Зерттеу барысында салыстыру және жүйелеу әдістері қолданылды. Әріптестермен бірлесе отырып сабақтың жоспары құрылды. Белгілі ғалым, тарихшы мұғалімдермен бірлесе отырып, сабақты тиімді өткізу үшін сабақтың негізгі бөлігін білім оқушыларға түсінікті болу үшін заманауи педагогикалық әдіс-тәсілдер мен бағалау түрлері көзделді. Сабақта қолданылатын дереккөздерді сұрыптау кезінде белгілі тарихшы ғалым Хазретәлі Маханұлының кеңестері сабақ жоспарына құрылды. Зерттеушілер тобы

бастапқы сабақтарда берілген рефлексияны негізге ала отырып, жаңа сабақ әріптестермен бірлесе отырылып жоспар түзілді. Әріптестер бірлесе отырып, заманауи әдіс-тәсілдер мен бағалау түрлері оқушылардың пәндік білімін арттыруға, тарихи кезеннің ерекшеліктерін түсінуге көмектесе алады. Оқушылардың сыни тұрғыда талдау, тәуелсіз ойлау, өзіндік қорытынды жасап, тарихи оқиғаны бағалау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді [3. 65]. Сабақтың соңында үдерістің тиімділігі мен мұғалімге берілетін кері байланыс жолға қойылды. Зерттеу тобының жұмысының барынша академиялық әділеттілік шеңберінде жүзеге асырылуын және сабақтарға берілетін кері байланыстардың сапалы, конструктивті болуын қадағалау үшін алаштанушы ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Хазретәлі Түрсүн Маханұлы арнайы шақырылып, білім алушылардың сабақ кезіндегі белсенділігі мен сабаққа қатысуын мұқият қадағалады. «Іс-әрекетті зерттеу» әдісін қолдану арқылы сабақтың әлсіз тұстарын жойып, жақсарту арқылы мұғалімнің кәсіби дамуы мен оқушылардың білім сапасының арту үдерісі қатар жүреді.

Нәтижелерді талқылау: Л.С.Выготскийдің теориясында дарындылықты оқушының білімді өз бетінше игеруін, мәселені зерттеуін «Зияткерлік дарындылық» ретінде зерттеген. Екінші тілде білім алатын сынып зерттеу нысаны ретінде алынды, оның үстіне сыныпта түрлі деңгейдегі оқушылар шоғырланғандықтан оқулардың үлгерімін ескере отырып сараланған тапсырмалар берілді. Бұл сыныпты зерттеуге алған себеп жоғары деңгейлі тапсырма орындау барысында дереккөздермен жұмыс жүргізу деңгейі төмен болатын. Осы мәселе бойынша кәсіби даму мақсатты әртүрлі дереккөздермен жұмыс жасау арқылы тарихи үдерістердегі себеп-салдарлық байланыстарды анықтай білуге бағыттау мақсат етілді.

Зерттеу тобы кіретін сабақ ретінде тәуелсіз Қазақстанның экономикалық дамуымен байланысты тақырып таңдап алынды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ елінің экономикалық даму моделі ретінде әлемде мойындалған нарықтық экономикалық жүйеге өтуі және кездескен кедергілерге байланысты тарихи оқиғаларды оқушылар бұл сабақта меңгеруі қажет. Оқушылар бұл сабақтың барысында жас тәуелсіз республикада нарықтық экономикалық қатынастарға өту жолындағы реформалар кезінде жүргізілген нақты ішаралардың тиімділігін талдады. Алайда оқушылардың осы тақырып төңірегінде құрастырылған СЖБ форматындағы дереккөздерді талдау және аргументативті зерттеу бағытындағы эссе жазу тапсырмаларында қателесетіні анықталды. Бұл мәселенің басты себебі, оқушының білімінің, екінші тіл ретінде тілдік деңгейінің төмендігі, және таңдаған мамандықтарын жаратылыстану бағытымен байланыстырған оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтарының жоқтығы. Осы мәселелерді шешу мақсатында өзіме «дереккөздермен қалай жұмыс жүргіземін?», «оқу мақсатына сай тапсырмаларды қалай жүйелеймін?» деген мәселе қойдым. Оқушыларды дереккөздермен жұмыс жүргізу дағдыларын дамытуды көздеген сабақтың оқу мақсаттарынан сабақтың мақсаттары және бағалау критерийлері оқушылардың өздеріне жасап шығуына мүмкіндік берілді. [4. 87].

Сабақтың басында алдыңғы өтілген тақырыпты жаңа тақырыппен кіріктіру үшін «wordwall.net» білім беру платформасындағы «Доңғалақ» әдісін қолдану алға қойылды. «Қайталау білім анасы» дегендей өтілген сабақты қайталау арқылы жаңа сабаққа шығу көзделді. Тақырыпты оқушылардың өзіне айқындату үшін Е. әріптесім «*Суреттер көрмесі*» әдісін ұсынды. Аталған әдіс оқушылардың жас аралық деңгейіне сәйкес әрі ойын үлгісінде қызықты жүзеге асады. Тақырып айқындалғаннан кейін оқушыларды 4 топқа бөліп, сабақ мақсаттарымен, бағалау критерийлері талқыланады. Екінші оқушыларға жеке жұмыс ретінде экономикалық жүйелердің түрлері мен экономикалық модельдердің негізгі белгілерін анықтауға «learningapps.org» платформасында тапсырма беріледі. Тапсырманы орындау үшін платформаға QR-коды арқылы кіретін болады. Бұл тапсырма оқушылардың қызығушылықтарын арттырып қана қоймай, білімдерін жүйелеуге, зерттеу дағдыларын қалыптасуына ықпал етеді. Топтық жұмыс кезінде оқушылар нарықтық экономикаға өтуде кездескен қиындықтар мен аталған экономиканы орнату қандай пайдалы және тиімді тұстары боларын SWOT талдау әдісі арқылы анықтайды. Оқушылар бұл әдіс арқылы мәселені әртүрлі қырынан қарап, шағын зерттеу жүргізу арқылы нарықтық экономиканы құрудағы күшті және әлсіз жақтарды, болуы мүмкін қауіп-қатерлер мен нарықтық жүйенің беруі мүмкін мүмкіндіктерін қарастыра алады. Білім алушылар арнайы берілген дескрипторлар арқылы бағалауды жүзеге асырады. Себебі оқушылардың бір-бірінің кемшіліктерін көре отырып, бағалаудың үлкен жауапкершілікті қажет ететінін түсінеді. Сабақты бекіту кезеңінде Қазақстанның әлемдік экономикаға кірігуін <https://quizizz.com/> ресурсында қалыптастырушы бағалау тапсырмасы ретінде аламын. Дұрыс жауаптарына сәйкес ресурс оқушыларды өздігінен бағалауды жүзеге асырамын. Себебі бағалауда қатемен жұмыс жүргізе отырып, тапсырмаларды қалай бағаланатынын түсінуге септігін тигізеді деп ойлаймын. Сабақ қорытындысында оқушылардан «Сабақ мақсатына жете алдық па?», «Қай тапсырма тақырыпты игеруге мүмкіндік берді?», «Дереккөздермен жұмыс жүргізуді түсіндік пе?» деген сұрақтар арқылы кері байланыста оқушылардың тақырыпты қай деңгейде түсінгенін анықтаймын. Кері байланысты оқушылар арнайы сілтемеге кіріп

«Padlet.com» цифрлық ресурсында орындайды. Сабақты жоспарлағанда басты назарды іс-әрекетті зерттеуде оқушылардың барлығын қамту еді. Әріптестерім ұсынған әдістер мен ұсыныстарын қолдану арқылы бірлескен сабақ жоспары мақсатына жетеді деп ойлаймын.

Нәтижелер.

Сабақты «wordwall.net» сандық білім беру ресурсында өткен тақырыптарға қатысты сұрақтарды талдап, оқушылардың жаңа сабаққа қаншалықты дайын екені анықтаудан басталды. Өткен сабақты қайталау мақсатында білім беру ресурсындағы айналмалы дөңгелек арқылы деңгейлік сұрақтар қойылды. Дегенмен сұрақтарға жауап бере алмаған оқушылар да болды. Оларға түрткі сұрақтар, жетелеуші сұрақтар арқылы қайта бағыттау техникасын қолданылды. Себебі жоғары деңгейлі оқушылар бір топқа топтаспауы қажет. Оқушылардың қабілеті мен үлгерім деңгейін негізге ала отырып жасалған сұрақтар арқылы білім алушылардың барлығы дерлік өтілген тақырыпты толық меңгергендігін айқындап берді. Сабақтың негізгі бөлімінде оқушылар «learningapps.org» платформасында жеке жұмыс жүргізді. Оқушылар QR-код бойынша платформаға кіріп, экономикалық жүйелерді белгілері бойынша бір-бірінен ажыратуға мүмкіндік алды. Нарықтық экономика мен жоспарлы экономиканың негізгі белгілерін анықтады. Себебі бағыттаушы сұрақтар арқылы экономиканың белгілерін түсінуге әкелді. Қорытындыда сындарлы кері байланыс беріліп, жауаптары толықтырылды. Себебі мұғалімнің кері байланысы оқу мақсатына жетуге ықпал етеді. Сабақта оқу мақсаттарын орындауға арналған негізгі тапсырма ретінде бірінші және екінші топтардың ел экономикасының бүгінгі жәй-күйін ескере отырып, болашаққа болжам жасауға бағытталған Форсайт және GAP-талдау сынды шағын зерттеу жұмыстарын орындады. Топтар нарықтық экономиканың қазақстандық моделінің қазіргі жағдайына, артықшылықтарын айқындап, кемшіліктерін жоюды, болашаққа бағдар жасауды ұсынады. Әр топ талдау, зерттеу барысында дереккөздермен дәлелдеп жауап берді. 1-топ және 2-топтың білім алушылары Берілген уақыттан кейін топтар зерттеу жұмыстарын таныстырды. Бұл зерттеу тапсырмасында қажетті ақпаратты іздеуге, дәлелдерінің дереккөздерін анықтауға, өз тұжырымдарын жасауға қолдау жасап отыру зерттеу дағдыларының қалыптасуына ықпал етті. Сонымен қатар топтағы үлгерімі жоғары оқушылар қабілеті төмен оқушыларға көмектесуі арқылы қолдау ұйымдастырылды. Топта дереккөздермен жұмыс жүргізе отырып, нарықтық экономикаға көшу барысында қиыншылықтардың себебін анықтады. «Форсайт және «GAP-талдау» сабақ мақсатына жетуіне тиімді әдіс болды. Алдыңғы сабақтармен салыстырғанда оқушылар анықтау, талдау, зерттеуде дереккөздермен жұмыс жүргізуге дағдылары қалыптасты [5]. 3-топтың оқушылары GROW зерттеу әдісі негізінде нарықтық экономиканы жүргізуде кездескен қиындықтар мен кедергілерді зерттеп қазақ билігі бұл кемшіліктерді жою үшін жасаған іс-шараларды талдады. Төртінші топ SWOT талдау арқылы Республикадағы экономикалық жағдайды жан-жақты қырынан талдады. 4-топтағы А. деген оқушы көшбасшылық қасиетін танытып, зерттеу барысында оқушыларға бағыт беріп, көмектесіп отырды. Топтық жұмыста 2-топ оқушылары нарықтық экономика жағдайында қазіргі болашақтың құбылмалы екенін және келешекте қуатты экономикасы бар ел құру үшін не жасау керек екендігі зерделей білді. Осы тұста оқушылардың географиядан алған Тәуелсіз Қазақстандағы жекешелендірудің шаруашылыққа әкелген өзгерістері туралы білімдерін қолдана алғандығы көрінді. Оқушылар сабақ қорытындысында <https://quizizz.com/>[6] ресурсында ұйымдастырған қалыптастырушы бағалау тапсырмасын орындады. Барлығы берілген уақытта тапсырманы орындап шықты [7]. Оқушылардың дұрыс жауаптарына сай ресурс оқушыларды өздігінен бағалау орын алды. Сабақ соңында «Сабақ мақсатына жете алдық па?», «Қай тапсырма тақырыпты игеруге мүмкіндік берді?», «Дереккөздермен жұмыс жүргізуді түсіндік пе?» деген сұрақтар арқылы кері байланыс жүргізілді. Оқушылар кері байланыстарын «Padlet.com» сандық ресурсында жазып қалдырды. Оқушылардың берген кері байланыстары сабақтан алған білімдері тиянақты әрі жинақы болғандығын, білім алушылардың көпшілік бөлігі дерлік сабақты түсінгендігі мен сабақтың мақсаттарын игергендігін айқындайды. Кейбір тілдік кедергілері бар оқушылар қазақ тілінде өзінің ойы мен көзқарасын және тарихи оқиғаларды баяндауда қиналатындығы көрініс тапты. Әріптестеріммен ақылдаса отырып, дәл осы тілдік кедергілері бар оқушылармен жұмыс жасауда клип әдістемесі бойынша тапсырмалар құрастырып, сабақтарда кеңінен пайдалану көзделді.

Сабақтың кіріспесіндегі «wordwall.net» цифрлық ресурсындағы айналмалы дөңгелек арқылы тапсырманы орындау барысында мына дүниелерге басты назарда ұсталды: «оқушы ұй тапсырмасын қаншалықты орындаған?», « Білу және түсіну деңгейіндегі деңгейлік сұрақтарға дайын ба?», «Деңгейлік сұрақтар жоғары оқушылар өзгеге көмектесе ме?» [8]. Бұл тапсырмада дайын балл беріліп, ұй тапсырмасын орындағандығы бағаланды. Оқушыларға сындарлы кері байланыс берілді. Өтілген тақырыпты аталған ойын үлгісінде қайталау оқушыларға қызықты өтті, сабақта белсенділігі төмен оқушылардың тапсырманы қызығушылықпен орындағандары байқалды.

«learningapps.org» платформасында жеке жұмыста нарықтық экономика мен жоспарлы экономиканың негізгі белгілерін анықтап өтті. Бұл тапсырманы орындау үшін оқушылар смартфондарын пайдаланып, арнайы сілтеме бойынша тапсырмаға кіріп, экономиканың белгілерін өз түрлеріне дұрыс сәйкестендірді [9]. Бұл әдіс арқылы оқушылар алған білімдерін жүйелеп, шешім шығаруға мүмкіндік болды. Арнайы платформада орындалған бұл тапсырмада оқушылар өздерінің жылдам шешім қабылдау, ұшқырлық таныту, уақытты тиімді пайдалана білу сынды дағдыларын дамытуға мүмкіндік алды. Сабақтың негізгі құндылығын ашатын шағын зерттеу жүргізетін SWOT, GAP, GROW, ФОРСАЙТ сынды тапсырмаларда оқушылардың жоғары деңгей дағдыларын дамытуға мүмкіндік алып, мемлекет экономикасының қазіргі жағдайына талдау жасап, 90 жылдардағы экономикалық реформалардың сәтті болғандығын, ТМД аумағында экономика саласының либералдандырудың ең жарқын көрінісі Қазақстанда өткендігін дәлелдеп, өзге елдермен салыстырмалы талдау жасады. Оқушыларға ақпарат көзі ретінде дереккөздер Әр топ талдау, зерттеу барысында дереккөздермен дәлелдеп жауап берді. Зерттеу тапсырмасына бағалау критерийі құрастыру оң нәтиже берді. Қабілеті төмен оқушыға тапсырманы дайындап берді. Мұғалімдер сабақты мұқият бақылап, оқушы мен мұғалімнің іс-әрекетін бақылап отырды. Шағын зерттеу жұмысын орындау кезінде кейбір үлгерімі нашар оқушылардың сабаққа тартылмай отырғандығы байқалды. Сынып екінші тілде білім алатындықтан қазақ тілінде сөйлеуге қиналатын оқушылар кездеседі. Осы мәселені байқап жүріп, жұмысты қорғау сәтінде топқа сұрақтар қою арқылы белсендігі төмен білім алушыларды сабақ үдерісіне тарту жүзеге асырылды. Оқушылардың тәуелсіз шешім қабылдау дағдысын дамыту үшін, бағалау критерийлері арқылы бір-біріне орындаған жұмыстарын бағалауға мүмкіндік берілді. Бұндай жағдайда оқушылар барынша бір-бірін академиялық әділеттілік принципі негізінде бағалауға әрекеттенді, дегенмен араларында өзара бағалау кезінде көтермеленіп бағалаулар жүргізілгендігі байқалды. Бұндай сәтте мұғалім дереу араласып, түзетулер жасап отырды. Сабаққа қатысқан басқа әріптестер тарапынан келесі топтық жұмыста әр оқушыға баға беретін бағалау парағын құрастыру қажет деген шешім қабылданды.

Әрбір тапсырмаларды орындауда мұғалім оқушыларға уақыт беріп отырды. Білім алушылар тапсырманы орындау кезінде уақыт үдесінен шыға білуі керек. Бұл дегеніміз уақытты тиімді пайдалануға, тапсырманы жылдам әрі сапалы орындауға, жауапкершілікке баулиды. Тапсырманың түрі мен қиындық деңгейлеріне орай түрлі уақыт берілді. Білім беру ресурсында орындалатын тапсырмаларға 5-7 минут уақыт берілсе, шағын зерттеу тапсырмаларына 15-20 минут уақыт берілді. Оқушылар жылдар бойы тапсырмаларды орындауда тайм-менеджментке үйренгендіктен тапсырмаларды орындауда уақыт үдесінен шыға білді.

Қорытынды тапсырмада оқушылардың білімін бағалауда цифрлық бағдарламада дайын жауабымен бағалауды қолдану оң нәтиже берді деп есептеймін. Бұл бағалаудың тиімді тұсы оқушылар әділ баға беруге тырысты. Қосымша білімді бекітуде бір-біріне сұрақтар қойды. Ауызша мадақтауда «Жарайсың!», «Керемет, қандай дереккөздерді қолдандың?», «Керемет шешім!» деп оқушы жетістігіне қолдау көрсетіліп отырды. Себебі жүйелі бағалау оқушылардың сабақта еркін отыруына, оқу мақсатына жетуіне, тақырыпты түсінуіне әкеледі. Сабақ барысында топта зерттеу тапсырма үлестірілгенде әр оқушының әрекеті де назардан тыс қалмады [10. 38]. Сабақта бір байқалғаны білім беру платформаларында жасалған қызықты тапсырмалар сабақты жүйелеуге, тапсырмаларды қызықты етуге, оқушылардың үдеріске толық тартылуына ықпал етеді екен. Осы бақылаулардан алынған оң нәтижелерді ескеріп, келесі сабақтарда тиімді қолдануды жалғастыра беру туралы кері байланыстар берілді.

Сабақта оқушыларды мадақтап отырудың маңызы өте зор. Бұл әрекет оқушыларды белсенді болуға, сабаққа жауапкершілікпен әрі қызыға отырып, бәсекелестікпен орындауына себепкер болды. Белсенділігі төмен оқушыларды мадақтап отыру оларды қанаттандырады, сабаққа деген көзқарасын өзгертіп, қызығушылығын күшейтеді. Сондықтан әр сабақта қабілеті мен үлгерімі төмен оқушыларды осылай ынталандырып отырудың маңызы зор.

Оқушылар өзара бағалау жүргізу арқылы белсенді оқуға ынталары артты, өз әрекетіне жауапкершілікпен қарады. Бағалау үрдісі кезінде алған дағдылары мен білімдерін бөлім бойынша және топтық жиынтық бағалауларда қолдана алатын болды. Оқушылар бағалау кезінде өзге оқушылардың жауаптарын нақтылауға шақырып, өз ұсыныстарын білдірді [11]. Осы орайда айта кетерлік жағдай 4 топтың оқушылары өзара бағалауда субъективтілікке жол бергендігін анықтадым. Әріптесіммен кеңесе отырып бұл жағдайды келесіде болдырмау үшін бағалау критерийлерін жетілдіру керек екендігін түсіндім. Сабақты бекіту кезінде өтілген «quizizz.com» сандық ресурсы оқушылардың сабақта алған білімдерін қорытындылауға және бағалауға мүмкіндік берді [12].

Сабақтың сәтті өткен тұстары:

- эссе жұмысын жүйелі жазатынын және дәлелдер мен дәйектеуді тиімді жүзеге асыратынын байқадым. Оқушылардың талдау дағдыларының едәуір жақсара түскендігі экономикалық жүйелердің ерекшеліктері мен ұқсас тұстарын дәл әрі нақты көрсете алуынан анықталды.

Сабақтың сәтсіз тұстары:

- кейбір оқушылар тапсырма мәтінін түсінбей орындауы;
- дағдыны қалыптастыру бөлімінде уақыттың жетіспеуі орын алды.

Қазақ тілінде сөйлеуге қиналатын оқушылардың айтылым және жазылым қабілеттерін дамыту үшін шағын әрі жеңіл мәтін және деректер ұсынылды. Қазақ тілінде сөйлеу және жаза алу дағдыларына басымдық беріліп, осындай дағдыларды дамытатын тапсырмаларды жолға қою мақсат етілді.

Батыс педагогтарының тұжырымдауынша оқушыларды бағалаған тұста олардың жауаптары мен орындаған тапсырмаларының қаншалықты нәтижелі болғандығын зерделеу қажет. Өз сөзін қуаттайтын нақты дәлелдер мен дәйектерді қолдана білу және тарихи кезеңдер мен оқиғаларды салыстырмалы талдау жасап, аражігін ажырата білген оқушыларды марапаттау арқылы бағалау тиімді болатындығын және пәнге деген қызығушылықты оятуда негізгі жағдай екендігін сабақ дәлелдей алды [13].

Сабағыма баға берерде менде «Сабағым сапалы өтуі үшін не істеуім керек?», «Сабақтың негізгі компоненттерін жүйелі ұйымдастырдым ба?» деген сұрақтар туындады. Осы тұста көптеген шетел ғалымдарының зерттеулерімен танысып шықтым.

Сонымен қатар, сабақтың сапалы өтуі үшін жоспарды дұрыс құрастыру болып табылады. Сабақтың негізгі компоненттері:

- Ұйымдастырушылық; сабақ бойы топты ұйымдастыру, оқушылардың сабаққа дайындығы [14].
- Мақсат қою; оқушылардың сабақ мақсаты мен бағалау критерийін талқылауы.
- Ынтымақтастық; топта тапсырманы талқылау, тақырып бойынша маңыздылығын анықтау,
- Мазмұндық; белсенді әдістерді таңдау, деңгейлік тапсырмаларды ұйымдастыру.

Әріптестермен бірлесе құрастырған сабақ жоспарының бұрынғы сабақтан өзгеше болды. Сабақта қолданған әдістерім Блум таксаномиясына негізделіп құрастырылды. Бұл оқушыларға тақырыпты оңай игеруге, алған білімдерін қолдануға мүмкіндік берді. Сабақ жоспарындағы «Форсайт талдау» әдісін карта құрастыруды қолдану тиімді болды. Себебі бұл оқушылардың географиядан алған білімдерін тарихпен ұштастыра алды. Сонымен қатар, уақытты тиімді үйлестіру мен зерттеу аясындағы сабағымда оқушылардың қажеттілігін өтеді [15].

Сабақты зерттеу тобы жүргізген зерттеу өз мақсатын толық орындалды. Зерттеу тобы жұмыс жүргізген сыныптарда оқушылардың білім сапасының артқандығы тоқсандық және жылдық көрсеткіштерінен көрініс тапты. Зерттеу тобына мүше мұғалімдер кәсіби тұрғыда өсіп, бір-бірінен әдістемелік көмек алып, мұғалімдік тәжірибесін байытуға мүмкіндік алды. Мұғалімдер өз зерттеулерін келесі оқу жылында да жалғастыра беруді дұрыс шешім деп қабылдады. Осы жылғы сабақ барысында кеткен кемшіліктер мен кедергілерді назарға ала отырып, сабақта тиімді әдіс-тәсілдерді бағалау түрлерін және білім беру ресурстарын таңдай білуді, берілген әрбір кері байланысты ескеру ұсынылды.

Зерттеу жұмысының қорытындысы ретінде оқушылардың пәнге қызығушылығы артып, сабаққа белсене қатысуы және білім алушылардың бөлім бойынша және тоқсандық, жылдық қорытынды бағаларының жақсара түсуі негіз бола алады [16]. Үлгерімі төмен оқушылармен жұмыс істеуде зерттеу тобының жұмысының маңыздылығы айқындалды. Мұғалім ретінде кәсіби шыңдалу мен әдістемелік қорды жақсартуға, тәжірибе алмасуға, сабақтың сапасын жақсартуға мүмкіндік болды. Себебі мұғалім де оқушы да уақытты үнемдеп, мұғалім қашықтықтан бағалап, бақылап отырады. Сонымен қатар оқушының пәнге деген қызығушылығы артып, белсенді болады. Зерттеу сабағымның қорытындысы бойынша әріптестермен бірлесе қателіктерді жою мақсатында ортақ әдісті ортаға саламыз. Қалалық, желілік тарих пәнінің мұғалімдеріне зерттеу сабағымдағы үздік әдістермен алмасып, тәжірибе алмасамын. Дереккөздермен жұмыс жүргізу дағдыларын дамыту бойынша зерттеу жұмыстарым Назарбаев Зияткерлік мектептері мен облыстық тарих пәнінің мұғалімдеріне септігі тиер деген ойдамын. НЗМ мектептерінде жүргізілген бұл сәтті үдерісті жалпы орта мектептерге трансформация жасаудың артықшылықтары зерделеніп, мектептерде семинарлар, тренингтер, мастер-класстар өткізуді, пайдалы білім мен дағдыларды, әріптестерге тарату мұғалімнің негізгі міндеттерінің бірі болмақ.

Қорытынды.

Сабақ үдерісінде іске асырылған әдіс-тәсілдер нәтижелі болғандығы оқушылардың кейінгі сабақтардағы бөлімді және тоқсанды бағалау жұмыстарында жақсы нәтижелерімен көрініс тапты. Зерттеу тобына кіретін мұғалімдер өз жұмыстарын үлкен жауапкершілікпен әрі тиянақты, кәсіби тұрғыда орындауы топ

жұмысының жылдық қорытындысының жемісті болуына әкелді. Топқа кәсіпқой мұғалімдермен қатар жаса мамандар бірікті, жас мамандар өзге тәжірибесі мол әріптестерінен көптеген педагогикалық тәжірибелер үйренді. Мұғалімдер бір-бірін өздерінің бай педагогикалық тәжірибелерімен алмасу арқылы байытты. Сабақтардың сапасы көтерілді. Оқушылардың ынтасы мен белсенділігі күшейді. Мұғалімнің де оқушының да бойынша жауапкершілік дағдысы дами түсті. Батыстық шағын зерттеуге мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдер сабақтың ең маңызды әрі құнды тұстарының бірі болып, оқу мақсаттарының толық орындалуына ықпал жасады. Оқушылар шағын зерттеу жүргізуге, мәселенің себебін анықтап, түрлі қырынан қарауға, шешу жолдарын ұсынуға мүмкіндік алды. Оқушылар бұл тапсырма барысында зерттеушілік дағдысын дамытып, екі жақты көзқарас білдіруге, тәуелсіз шешім қабылдауға, мәселеге өз көзқарасын білдіруге, қорытынды жасай алуға үйренді [17].

Бағалаудың әдістері тиімді жүзеге асырылып, оқушылардың қабілеттерін дамыта түсті, дереккөздермен жұмыс жүргізу кезінде арнайы бағалау критерийлері арқылы өзара бағалау жүргізу оқушылардың тарихи оқиғалар үдерісінде орын алған оқиғаларды дұрыс бағамдауға әрі пайымдауға арқау болды.

Зерттеу тобына арнайы шақырылған ғалымдар белгілі ғалым, алаштанушы, тарих ғылымдарының докторы профессор, Хазретәлі Тұрсұн Маханұлының және педагогика саласының майталманы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Атемова Қалипа Тұрсыновнаның сабақты жоспарлау және жүргізуді іске асыру кезінде берген қолдаулары мен әдістемелік көмектері зерттеу тобының жұмысының нәтижелі болуына ықпал жасады. Сабақты жоспарлау бөлімінде цифрлық ресурстарды тиімді таңдауға, бағалауды жүргізуді қалай жүзеге асыру нәтижелі болмақ деген сұрақтардың түйінін шешіп, таңдап беруге көмек берді. Университеттен арнайы шақырылған ғалымдардың методикалық қолдауы зерттеу тобының өз мақсаты мен бағытын анықтауға, нәтижеге жетелейтін жұмыс жоспарын құрып, жүргізуге мүмкіндік берді. Аталған ғалымдар мұғалімдердің сабақтарына белсене қатысып, конструктивті кері байланыстар беруі мұғалімдердің өз даму аймағын дұрыс айқындауға ықпал етті.

Әріптестермен бірлескен зерттеу жұмысы нәтижелі өтті. Алынған озық тәжірибені жалпы орта мектептерге тарату үшін өзге мектептерде де зерттеу тобын құрып жүргізуді және НЗМ мұғалімдері тарапынан мектептерде жүргізіліп жатқан бұл жұмысты бақылап отыруды, қажет тұстарда кері байланыстар беріп, түзеп бағытын, жұмыс жоспарын айқындап беріп отыруға қолдау көрсетіп отыру шешілді. Кез-келген мектеп үшін сабақтағы оқушының ынтасын және зейінін шоғырландыру өте өзекті, бұл мәселені оң шешуде Іс-әрекетті зерттеу тобы жүргізген нәтижелі жұмыстар шешім болып табылады. Сондықтан да осындай озық әрі өз мақсатын толық орындай алған жобаны жалпы орта мектептерге тарату арқылы жоғарыда аталған мәселерді және оқушылардың білім сапасын көтеруге болады. Бұл үшін ең маңыздысы жоба үлкен жауапкершілікпен және нақты жұмыс жоспарымен жүзеге асырылуы міндетті. НЗМ мұғалімдері осы міндетті өз мойындарына алып, жалпы орта мектеп мұғалімдерімен жұмыс жасауға дайын.

Мұғалімдерден құралған зерттеу тобы университет ғалымдарының ұсынысын негізге ала отырып келесідей шешімдерге келді:

➤ Бағалау үдерісін жүзеге асыру кезінде критерийлерді айқындау қажет, себебі бағалау критерийлері айқын болмаса оқушылар субъективті бағалауға жол беретіндігі анықталды, келесіде бұндай жағдайды болдырмау қажет.

- Тарихи дереккөздерді талдау кезінде барлық оқушыларды сабақ үдерісіне тартуды жолға қою;
- Білім беру платформаларының бағалау жүйесін тиімді қолдануды жүзеге асыру;
- Университет ғалымдарымен жүйелі жұмысты келесі оқу жылында жалғастыру қажет;

Зерттеу тобының мұғалімге берген ұсыныстары;

➤ Білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту кезінде кездесетін қиындықтарды анықтау нәтижеге жетелейтін тиімді шешу жолдарын анықтау;

➤ Оқушылардың жоғары деңгей дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдер мен тапсырмаларды түрлендіріп отыру;

- білім алушылардың қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып сабақты жоспарлау;
- шағын зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру;

Мұғалімнің жеке тәжірибесін дамыту үшін алға қойған мақсаттары;

- Сабақта оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытатын тапсырмаларды көбейту;
- Зерттеу тобы аясында әріптестермен сабақты зерттеуді жалғастыру;

➤ Білімді жетілдіру мақсатында түрлі платформалар ұсынатын курстарды оқып сертификаттарға ие болу;

➤ Зерттеу тобы жүргізген жұмыстардан алынған оң нәтижелерді жалпы мектептер мен Зияткерлік мектептің мұғалімдеріне семинар тренингтер, мастер кластар өту арқылы таратуды жолға қою.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Іс-әрекеттегі зерттеу. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Астана, 2012 124 б.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Мектептегі мұғалім көшбасшылығы». «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2012 346 б
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Педагогикалық қоғамдастықтағы мұғалім көшбасшылығы. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2012 187 б.
4. Чичибу Т. Сабақты зерттеу бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық; ағылш. - «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2013, 98 б.
5. Екінші тілде оқытылатын пәндер бойынша оқыту процесін ұйымдастыру жөнінде ұсыныстар.- Астана, 2013, 87 б.
6. Dale L., Wide Van Der As., Tanner R., CLIL Skills, 2010, 205 б.
7. Нуракаева Л.Т., Шегенова З.К. CLIL әдісіне негізделіп құрастырылған сабақ үлгілері. - Астана, 2013.-51 б.
8. Жамелов Б.А. Сүлейменова Г. М. Базарбаев Қ. «Қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірудегі ұлт зиялыларының қызметінің маңызын мектепте оқыту». (Іс-әрекетті зерттеу (Action Research) мұғалімнің өзіндік әс-әрекетінің тиімділігін арттыру стратегиясы ретінде) Абай атындағы ҚҰПҰ «Хабаршы» «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №4 (79), 2023, 395 б.
9. Zhamelov. B, Kulanova. F, Baitureev D. «Opportunities for the development of professional pedagogical competence of f teacher using the «activity research» approach in a history lesson». Абай атындағы ҚҰПҰ «Хабаршы» «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №1 (80), 2024, 394 р
10. Schleicher A. Preparing Teachers and Developing School Leaders for the 21 st Century: Lessons from around the World. Background Report for the International Summit on the Teaching Profession. 255 б.
11. Программа курсов повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан. Руководство для учителей. Второй основной уровень. Издание третье.-Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012.-237 с.
12. Краевский В. В., Бережнова В. Е. Методология педагогики: новый этап. - М.: Академия, 2008. - 400 с.
13. Creating Effective Teaching and Learning Environments: first results from TALIS. Paris: OECD. - 310 pp.
14. Попова Л. А. Как сделать педагогический опыт продуктом для обмена. //Открытая школа №6 (107), Алматы, 2011. - С. 244.
15. Schon D. The Reflective Practitioner. San Francisco, CA. Jossey-Bass, 1983.-325 pp.
16. Brookfield S. Becoming a Critically Reflective Teacher. San Francisco, CA Jossey-Bass, 1995-269 pp.
17. Monn J. Reflection in Learning and professional development. London: Routledge Falmer, 1999. - P. 7. 174 p.

References:

1. Action research. "Nazarbayev Intellectual Schools", Astana, 2012, 124 p
2. Guide for the teacher. "Teacher Leadership in Schools". "Nazarbayev Intellectual Schools", 2012, 346 p.
3. Guide for the teacher. Teacher leadership in the pedagogical community. "Nazarbayev Intellectual Schools", 2012 187 p
4. Chichibu T. Instruction for teachers on lesson study: English. - "Nazarbayev Intellectual Schools" Center of Pedagogical Excellence of the State Educational Institution, Astana, 2013, 98 p.
5. Suggestions on the organization of the teaching process in subjects taught in a second language. - Astana, 2013, 87p
6. Dale L., Wide Van Der As., Tanner R., CLIL Skills, 2010, 205 p.
7. Nurakaeva L.T., Shegenova Z.K. Lesson models based on the CLIL method.-Astana, 2013.-51 p.
8. Jamelov B. A. Suleymenova G. M. Bazarbaev K. "Teaching at school the importance of the activities of national intellectuals in restoring the integrity of the Kazakh land". (Action Research as a strategy to increase the effectiveness of the teacher's own behavior) KPU named after Abay "Khabarshi" "History and political and social sciences" series. No. 4 (79), 2023, 395 p.
9. Zhamelov. B, Kulanova. F, Baitureev D. «Opportunities for the development of professional pedagogical competence of f teacher using the «activity research» approach in a history lesson». Абай атындағы ҚҰПҰ «Хабаршы» «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №1 (80), 2024, 394 p.

10. Schleicher A. *Preparing Teachers and Developing School Leaders for the 21 st Century: Lessons from around the World. Background Report for the International Summit on the Teaching Profession.* 255p.
11. *Program of training courses for pedagogical workers of the Republic of Kazakhstan. Guide for teachers. The second main level. Third edition.*-Astana: JSC "Nazarbayev Intellectual Schools", 2012.-237 p.
12. Kraevsky V. V., Berezhnova V. E. *Pedagogical methodology: new stage.*-M.: Akademiya, 2008-400 p.
13. *Creating Effective Teaching and Learning Environments: first results from TALIS.* Paris: OECD. - 310 pp.
14. Popova L. A. *How to make pedagogical experience a product for exchange.* //Open School No. 6 (107), Almaty, 2011.-S. 244 p.
15. Schon D. *The Reflective Practitioner.* San Francisco, CA. Jossey-Bass, 1983.-325 pp.
16. Brookfield S. *Becoming a Critically Reflective Teacher.* San Francisco, CA Jossey-Bass, 1995-269 pp.
17. Monn J. *Reflection in Learning and professional development.* London: Routledge Falmer, 1999. - P. 7. 174 p.

ӘОЖ 930:(574)
МРНТИ 03.20.00

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.021>

А.Ә. Қабыл*¹, Р. Хазретәліқызы², Н.О. Оразхан³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Шымкент қ., Қазақстан
E-mail: algabek-kabyl@mail.ru

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, PhD.
Түркістан қ., Қазақстан
E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы,
Түркістан қ., Қазақстан
E-mail: orazalzenim@mail.ru

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУАКӨШУ ЖӘНЕ БОСҚЫНШЫЛЫҚ ТАРИХЫН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Кіріспе. Кеңестік биліктің 1920-30 жылдардағы жүргізген әлеуметтік-экономикалық және саяси реформаларының қуғын-сүргіндік тәсілдеріне наразылық ретінде республика тұрғындарының едәуір бөлігі мәжбүрлі түрде көрші елдерге ауа көшіп, соны ашаршылық босқыншылығына ұласты. Осы тарихи құбылысты зерттеу және тарихи танымға айналдыру отандық тарихты өзектілендіретін тақырыптардың бірі. *Зерттеудің мақсаты* - ауакөшу құбылысының қуғын-сүргін тарихындағы орны мен ерекшеліктерін айқындап, ғылыми танымға айналдыру. Соған сай зерттеу нәтижелерін оқу бағдарламасына енгізу бойынша педагогикалық ізденістер жүргізу міндеті шешіледі. *Нәтижелер:* архивтік құжаттар мен естелік деректер бойынша жасалған талдаулар арқылы Қазақстанның оңтүстігінде орын алған мәжбүрлі ауакөшу құбылысының себептері мен салдарлары айқындалды. Көшу бағыттары мен қоныстану аймақтары нақтыланды. Ауакөшуге қатысты архивтік деректер базасы жасалды және ауакөшушілердің ұрпақтарынан сұхбаттар алынып, естеліктер жинақталып, талданды. Зерттеу нәтижелері мен жасалған қорытындыларды тарихи танымға айналдыру үшін «1920-1930 жылдардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі ауакөшу тарихы» атты тандау пәнінің мазмұны түзілді. Оқу бағдарламасы жасалды. *Қорытынды:* Ғылыми және педагогикалық зерттеулер нәтижесі көрсеткендей өткен ғасырдың 20-30 жылдары кеңестік реформаларға қарсылық ретінде орын алған мәжбүрлі ауакөшудің стихиялы емес, ұйымдасқандық сипаты дәлелденді. Ауакөшуді ұлттың генефондын сақтап қалған фактор ретінде қарастыруға болады деген қорытындылар ұсынылды.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, мәжбүрлі ауакөшу және ашаршылық босқыншылығы, тарихты оқыту методикасы.

Кабыл А.А.^{*1}, Хазреталикызы Р.², Оразхан Н.О.³

¹старший преподаватель Южно-Казахстанского университета им.М. Ауезова, г. Шымкент, Казахстан

E-mail: algabek-kabyl@mail.ru

²PhD, старший преподаватель

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

г.Туркестан, Казахстан

E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

³старший преподаватель

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

г.Туркестан, Казахстан

E-mail: orazalzenim@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ ОТКОЧЕВКИ И МИГРАЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В 1920-1930 гг.

Аннотация

Введение. В знак протеста против репрессивных подходов социально-экономических и политических реформ, проведенных советскими властями в 1920-х и 30-х годах, значительная часть населения республики была вынуждена откочевать в соседние страны, что в конечном итоге переросло в массовый голод. Изучение и превращение данного исторического явления в историческое познание - одна из актуальных тем отечественной истории. *Цель исследования* - выявить историческое место и особенности феномена откочевки в истории репрессий и превратить его в научное познание. В соответствии с этим решается задача проведения педагогических изысканий по включению результатов исследования в учебную программу. *Результаты:* проведены анализы по архивным документам и памятным данным, выявлены причины и следствия явления принудительной откочевки, имевшей место на юге Казахстана. Уточнены направления переселения и зоны расселения. Создана архивная база данных, относящаяся к откочевке; были взяты интервью у потомков откочевников, собраны и проанализированы их воспоминания. Для превращения результатов исследования и сделанных выводов в историческое познание сформировано содержание дисциплины по выбору «История откочевки на юге Казахстана в 1920-1930-е годы». Разработана учебная программа. *Заключение:* Как показали результаты научных и педагогических исследований, доказан не стихийный, а организационный характер вынужденной откочевки, имевшей место в 20-30-е годы прошлого века, как противодействие советским реформам. Были выдвинуты выводы о том, что откочевку можно рассматривать как важный фактор, сохранивший генофонд нации.

Ключевые слова: политические репрессии, принудительная откочевка, голод, беженцы, методика преподавания истории.

Kabyl A.A.^{*1}, Khazretalikyzy R.², Orazkhan N.O.³

¹Senior Lecturer at M. Auezov of South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: algabek-kabyl@mail.ru

²Doctor of Philosophy (PhD), Senior lecturer at International kazakh-turkish university, named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

³Senior lecturer at International kazakh-turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: orazalzenim@mail.ru

PROBLEMS OF TEACHING THE HISTORY OF MIGRATION AND MIGRATION OF THE KAZAKH PEOPLE IN 1920-1930

Abstract

Introduction. In protest against the repressive approaches of socio-economic and political reforms carried out by the Soviet authorities in the 1920s and 30s, a significant part of the population of the republic was forced to migrate to neighboring countries, which eventually turned into mass starvation. The study and transformation of

this historical phenomenon into historical knowledge is one of the topical topics of national history. *The purpose of the study* is to identify the historical place and features of the phenomenon of migrations in the history of repression and turn it into scientific knowledge. In accordance with this, the task of conducting pedagogical research on the inclusion of research results in the curriculum is being solved. *Results:* analyses were carried out on archival documents and memorabilia, the causes and consequences of the phenomenon of forced migration that took place in the south of Kazakhstan were revealed. The directions of resettlement and settlement zones were clarified. An archival database related to migration was created; the descendants of nomads were interviewed, their memories were collected and analyzed. To transform the research results and conclusions into historical knowledge, the content of the discipline of choice "The history of migration in the south of Kazakhstan in the 1920s-1930s" was formed. A training program has been developed. *Conclusion:* As the results of scientific and pedagogical research have shown, it is proved not the spontaneous, but the organizational nature of the forced migration that took place in the 20-30s of the last century, as a counteraction to Soviet reforms. Conclusions were put forward that migration can be considered as an important factor that preserved the gene pool of the nation.

Keywords: political repression, forced migration, famine, refugees, methods of teaching history.

Кіріспе. Тәуелсіздік кезеңінде мемлекеттік деңгейде қолға алынған бағдарламалардың бірі – тәуелсіз тарихи таным қалыптастыру болды. Осы мемлекеттік бағдарламаны іске асыруға қатысты 1995 жылы қабылданған Тұжырымдамада [1] атап көрсетілген еді. Отандық тарихта ақтандақ болып келген ауқымды тақырыптардың кеңестік биліктің саяси қуғын-сүргін саясатының тарихы болатын. Отандық зерттеушілерді атқарып келген зерттеу-ізвестіру жұмыстарына 2020 жылы 24 қарашадағы ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын толық ақтау бойынша комиссия құру туралы» [2] жарлығы жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Әсіресе, осы жарлық негізінде ОГПУ – НКВД – КГБ – КНБ – МВД құзыретінде болып келген ведомстволық архивтердің құпия қорларындағы тұмшаланған құжаттардың құпиясыздандырылып, зерттеушілерге қолжетімді болуын атап көрсетеміз. 20-30 жылдардығы саяси қуғын-сүргіннің аясында туған жерінен мәжбүрлі түрде ауақөшу тарихы саяси-әлеуметтік және экономикалық тұрғыда барынша шиеленісті сипат алуымен ерекшеленеді. Осы мәселені оңтүстің өңіріне қатысты оқшаулап қарастыру мәселеге айқындық және жинақылық береді деп ойлаймыз. Тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік архивтердің құжаттық деректері мен мағлұматтарына ғалыми талдау жасап, халықтың басына зұлмат болып төнген геноцидтік сипаттағы құбылыстың тарихын қалпына келтіруге мүмкіндік берді.

Өзектілігі. ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы ауақөшу тарихына объективті баға беру арқылы тарихи танымды жаңалайтын нәтижелерді жоғары оқу орындарының студенттерінің оқу бағдарламаларына енгізу мәселесі кезек күттірмейтін міндет ретінде алдымыздан шықты. Шындығында, ғылыми зерттеулер нәтижелерінің іс жүзінде қолданысқа ие болуының маңызы зор. Оның үстіне тәуелсіз тарихи сана қалыптастырудың ғылыми негізі мен дәлелдерін ұсынатын өзекті тақырыптарға арналған зерттеулердің нәтижелерін тарихи танымға айналдыру қазіргі кезде жоғары білім алатын мамандардың құзыреттілігін арттырып, бәсекеге қабілеттілігін орнықтырудың маңызды шарттарының біріне айналып отырғандығы да ескерілуі шарт.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу тақырыбының деректік негізін отандық және шетелдік архив құжаттары мен ауақөшушілер ұрпақтарының сұхбаттары мен естеліктері және педагогикалық зерттеуге сай сауалнама материалдары құрайды. Зерттеу тарихнамалық және деректік, педагогикалық зерттеу бағыттары бойынша жүргізілді. Зерттеу әдістері қатарында деректік сын, тарихи-салыстырмалы тәсіл, архив құжаттарына қатысты археография әдістерінің мүмкіндіктері қолданылғандығын айтап айтамыз. Сонымен бірге, таңдау пәнінің мазмұнын, қолданылатын әдіс-тәсілдерін айқындау үшін сауалнама жүргізу әдістері пайдаланылды.

Талқылау. Тәуелсіздіктің қарсаңына дейін «ақтандақ» тақырып болып келген ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік биліктің жаппай саяси қуғын-сүргін саясаты тарихының отандық тарихнамасы мен деректік базасы және методологиялық ұстанымдары қалыптасып үлгерді.

Отан тарихының өзекті мәселелеріне жаңа методологиялық көзқарас қалыптастырып, тарихи зерттеудің бағыт-бағдарын айқындап берген М.Қ. Қозыбаев [3], Ж.Б. Абылхожин және Қ.С.Алдажұмановтардың [4] зерттеулерін атап айтуымыз керек. Олардың зерттеулерінде алғаш рет кеңестік тарихнаманың таптық-идеологиялық ұстанымдарына балама болатын тәуелсіз тарихи зерттеу ұстанымдары мен әдіс-тәсілдері қолданылды. Тақарқа қатысты кейінгі кезде жүргізілген зерттеулерде осы бағыт басшылыққа алынып, одан әрі деректік және методологиялық тұрғыда жалғасын тапты. Мәжбүрлі ауақөшу мен ашаршылық босқындарының мәселесін тарихи демография тәсілдерімен зерттеген М. Тәтімовтің [5,6,7]

еңбектерінде 20-30 жылдардығы ауакөшу мен ашаршылық босқындарының болжамды саны мен қоныстану аймақтары туралы алғашқы тұжырымдар жасалды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында 20-30 жылдардағы кеңестік реформаларға қарсылық ретінде орны алған тарихи оқиғаларды алғаш рет диссертациялық тұрғыда зерттеген Т. Омарбековтың зерттеуінде [8] Ресей және Орта Азия жеріндегі қазақ босқындарының қайғылы тағдырына, аштыққа қарсы күресте Қазақстандағы жаппай босқыншылықты тоқтатуға бағытталған үкіметтік шараларға арнайы тоқталды. Сонымен бірге автордың (М. Қойгелдиевпен бірге жазылған) «Тарих тағылымы не дейді?» атты зерттеу еңбегі [9] ауа көшушілер мен ашаршылық босқындарының тарихына қатысты тың архивтік деректерді ғылыми айналымға ұсынғандығымен құнды. Ұжымдастыру, босқыншылық, Ауғанстан қазақтары туралы Г.М. Меңдіқұлованың диссертациялық зерттеуі де [10] ауакөшу құбылысын алғаш рет арнайы желі ретінде қарастыруымен маңызды. Қазақстандағы ауакөшу мен ашаршылық босқыншылығының себептері мен салдарларын тарихи демография тұрғысында зерттеген С.И. Ковальская [11], Л.Н. Игнатъевалардың [12] зерттеу еңбектерінде 20-30 жылдардағы саяси құбылыстарды миграциялық және реиммиграциялық тұрғыдағы кейінгі кезде жүргізілген зерттеулерге бағыт салып бергендігін атап айтамыз.

Ауакөшу құбылысының терминдік мәселелеріне мән берген Р.Байдалы «Жалпы қазақ қоғамында көшіп кету қарсылықтың бір формасы болатын. Қазір Қазақ тарихындағы сол кезең көшіп кету, ауа көшу, амалсыздан көшіп кету, үркіншілік, үдере көшу, босқыншылық, шұбырынды босқын, қанды босқын атауларымен белгілі» [13] деген тұжырым ұсынады. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтауға байланысты құрылған мемлекеттік комиссия жұмысы аясында жүргізілген зерттеулерде ауакөшу тарихын зерттеу өз жалғасын тапты.

Тақырыпқа қатысты шетелдік тарихнамаға қысқаша тоқталуға болады. Солардың арасында тәжік ғалымы А.Нуралиевтің зерттеуінде [14] қазақ ауакөшушілерінің Тәжікстандағы орналасуы мен халықшаруашылығын өркендетуге қосқан үлесі жан-жақты қарастырылады. Дегенде, архивтік деректердің қолжетімсіздігіне байланысты автор ауакөшушілердің естеліктерін негізге алған. Ал ресейлік ғалымдар арасынан саяси бағыттылығымен ерекшеленетін Д. Верхотуровтың зерттеуіне арнайы тоқталсақ болады. Ол өзінің саяси ұстанымына сай Украинадағы ашаршылық құбылысын «Голодоморды» насихаттауда батыс елдері, соның ішінде тікелей АҚШ пен Канада Ресей мен Украинаны бір-біріне ашық қарсы қою, араларына іріткі салу сияқты саяси мақсат көздегендігін жазады. Ғылыми тұжырымдалған «Голодомор» концепциясы Украина үкіметінің тарапынан ресми баға алғанға дейін АҚШ осы мәселеге байланысты саяси және идеологиялық күрес құралы ретінде тарих философиясы мен саясаттанудың «Use of history» (тарихты пайдалану) деп аталатын қолданбалы бөлімін жасай бастауы саяси мақсатты көздеп, барлық ерік-жігер Білім бағытындағы мақсатқа жұмсалды» [15] дей келіп, қазақ жеріндегі мәжбүрлі ауакөшуді және ашаршылықты қазақтардың байларының өзі қолдан жасағандығы туралы голощекиндік тезистерге сүйеніп, «ауакөшкен байлар өздерімен бірге ауылдастарының барлық малын айдап кетті» деген ғылыми негізсіз, саясиландырылған тұжырым жасайды. Оның пікірі бойынша, қазақ ауакөшушілігі мен ашаршылық босқындары туралы қазақ зерттеушілерінің еңбектері этноцентристік бағыттылығымен ерекшеленіп, тарихты бұрмалау болып шыққан. Русскоцентристік ұстанымдармен жазылған ғалымның зерттеулерінде жасалған тұжырымдары сын көтермейді. Әрине, саяси қуғын-сүргін тарихының аса шетін мәселелерін саясиландырмай, ғылыми дәлелді және деректік негізді етіп зерттеу қажеттілігі саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтауға байланысты құрылған мемлекеттік комиссияның басты назарында болғандығын еске саламыз.

Зерттеу тақырыбымызға қатысты тарихнамалық талдау көрсетіп отырғандай, ауакөшу тарихы арнайы зерттелгенімен, Қазақстанның оңтүстігіндегі ауакөшу тарихы арнайы зерттеу нысаны болмағандығына көз жеткіздік. Демек, осы тақырыпта ғылыми зерттеудің арнайы желісі ретінде қарастыру тарихи танымда жаңалық болып саналады.

Нәтижелер. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақтың туған жерінен өзге елдерге мәжбүрлі түрде ауакөшіп, соны ашаршылық босқыншылығына ұласуы деректік негізде жан-жақты және терең зерттеуді қажет ететін өзекті тақырыптардың біріне айналып отыр. Кеңестік биліктің қуғын-сүргін саясаты салдарынан қиын-қыстау уақыттарда ұлтымыздың едәуір бөлігі сырт жұрттан пана іздеп, дүрбелеңге түсті, аман қалуы үшін ежелден мекен болып, кіндік қаны тамған орындарынан амалсыздан қозғалуға мәжбүр болды. Бұл ақтандақ тақырып халқымыздың басынан өткен сол кездегі зұлматтың тарихын деректі мәліметтер негізінде ғылыми тұрғыдан саралауды қажет етеді. Өмірлік күнкөрістері мен ерте заманнан дәстүрлі шаруашылық тұрпатының күштік тәсілдер арқылы модернизациялануы қазақ қоғамында кәмпеске, бай-кулакты тап ретінде жою, күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастыру

түрінде көрініс тапты. Оның үстіне астық, ет, жүн т.б. салық науқандары да тұрғындар тарапынан күшті наразылыққа тап болды. Осы реформалық өзгерістерге қарсылық ретінде саяси қуғын-сүргіннен бас сауғалаған жұртшылық амалсыздан іргелес аймақтарға, сондай-ақ КСРО аумағынан шет жерлерге ауақөшіп кетті. Ұлыстың ұйытқысы болған дәстүрлі қоғамның тұрмыс-салты мен рухын шындаған тарихы мен мәдениетіне кеңестік биліктің жасаған зорлығына халықтың қарсылығы осындай тарихи үдеріске алып келді. Олардың жүріп өткен жолдарын, көрген қиыншылықтары мен тіршілік үшін күрестерінің тарихын кейінгі ұрпаққа жеткізіп, тарихи танымға айналдыру қажеттігі туып отыр.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы Жарлығын іске асыруға байланысты 1930-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеу, мәліметтер жинау кешенді түрде жүргізілді. Осы үш жылдыққа жоспарланып, өңірлерде құрылған комиссия жұмыстарында қамтылуы тиіс зерттеу бағыттарының бірі 1916-1930 жж. Мемлекеттің жазалаушылық әрекеттері мен биліктің саяси қуғын-сүргін кезіндегі түрлі зорлық-зомбылық, саяси науқандар мен аштық кезінде Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған қазақстандық босқындарды ақтау бойынша зерттеу, ұсыныстарды дайындау және енгізу болып белгіленді. Осыған сай Түркістан өңірлік комиссиясының құрамында жұмыс жасаған авторлар Қазақстанның оңтүстігі мен батыс өңірлерінен көршілес республикаларға ауақөшу және ашаршылық, босқыншылығы тарихын зерделеу жұмыстары барысында шетелдік ГА РФ, ЦГА ТР архивтерімен бірге отандық ТОМА, ҚРОМА, ҚР ПА қорларында зерттеу-іздістіру жұмыстарын жүргізді. Археографиялық жұмыстар барысында іздеп табылған тақырыпқа қатысты құнды құжаттар өңделіп, ғылыми айналымға енгізілді және ғылыми түсіндірме жасалды. Кешенді зерттеу жұмыстары барысында ауақөшушілер мен ашаршылық босқандарының бүгінгі ұрпақтарымен сауалнама, сұхбаттар жүргізіліп, олардың жадында сақталған естеліктер жазып алынды. Нәтижесінде жарық көрген еңбектердің арасында мыналарды атауға болады: Мемлекеттік террор мен қуғын-сүргіннен туған жерін тастап, Қазақстаннан тыс жерлерге (Өзбекстан, Тәжікстан) ауа көшкендердің архивтік құжаттары мен естеліктер жинағы [16] және Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т.33. Архив құжаттарындағы Түркістан облысының шерлі тарихы. 1918-1954 жж. Құжаттар мен материалдар жинағы [17].

Осындай мағлұматтар оңтүстіктегі ауақөшу мен босқыншылықтың бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Осы аталған жинақтарға ведомстволық архивтерден жүзден астам құпиясыздандырылған ауақөшу тарихын айғақтайтын құжаттар мен ауақөшушілердің көшбасшыларының үстінен жүргізілген 1935-1934 жылдардағы тергеу құжаттары енгізілді. Сонымен бірге жиырмадан астам ауақөшушілер ұрпақтарының естеліктері мен сұхбаттары қамтылды.

Ауақөшушілер тарихын зерттеудегі басты мақсаттардың бірі – олардың болжамды санын анықтау болатын. Осы бағытта жүргізілген зерттеулерде архив құжаттарының деректері ұсынылды. 1928 жылы қазақтардың барлық қожалықтарының саны – 826 мың (яғни 4 млн. 836 мың адам) екен. Бұлардың 120 мың қожалығы отырықшы болса, 700 мыңнан астамы көшпелі және жартылай көшпелі болды. Қазақ халқының саны 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу науқанынан кейін қысқара бастайды [8, 14-15 б.]. Бұл цифр ауақөшуге дейінгі қазақ халқының жалпы болжамды санын құрайды. Кәмпеске науқанынан басталған саяси қуғын-сүргінге негізделген ауылшаруашылық реформаларына наразылық ауақөшу түріндегі бейбіт түрден қарулы басқөтерулер түріндегі қарсылықтарға ұласты. Нәтижесінде партия мен атқарушы билік тарапынан саяси, құқықтық және экономикалық қысымға түскен тұрғындардың жаппай ауақөшуі орын алды.

Архив құжаттары ауақөшушілерді халықшаруашылығы үшін аса қат болып отырған жұмыс күші деп таныған Тәжікстанның Орталық билігі оларды ықыласпен қарсы алған. Тәжік КСР Халкомкеңесінің төрағасы А.Ходжибаев «өз түйелерімен келген қазақтарды орналастыру шығындары қайтарымсыз, оған қосымша әр шаруашылыққа 50 сомнан кредит беріледі» [18] деген жеделхаты осы тұжырымды айғақтайды.

Сол сияқты ауақөшушілердің шаруашылық саны мен мал басы туралы деректер ұсынатын құжаттардың бірінде 1931 жылдың көктемінде тәжік жеріне өткен ауақөшушілер тобының құрамында 178 қазақ, 145 қоңырат, 281 қожа-ишандар, 504 бадырақты тайпасының шаруашылықтары, барлығы 1108 шаруашылық, оның ішінде 4787 адам 140 жылқы, 59 өгіз, 114 сиыр, 197 түйе, 467 есек, 714 қойымен өткендігінен хабар береді [19].

1931 жылдың 9 тамызында Өлкелік партия комитетіне Қаржы Халық Комиссарының жолдаған мәліметінде 1930 жылы және 1931 жылдың 5 тамызына дейін Қазақстанның тек 27 ауданынан ғана (қалған 47 ауданның мәліметтері есептелмеген) Орта Азия республикаларына, оның ішінде Өзбекстанға 3436 қожалық 187 909 малымен өтіп кеткендігі айтылады [9, 136-147-148 б.], дегенмен, бұл ресми

мәліметтердің толықтығы күмән тудырады. Өйткені, ол есептер тек жергілікті жерлерден көшіп кеткендердің санын ғана қамтыған, ал аталған республикаларға ол шаруашылықтардың қаншасы жеткендігі жөнінде мәлімет есепке алынбаған. Осы екі санның айырмашылығы ауакөшу барысында ауру мен аштықтан, қарулы қақтығыстардан шығын болғандардың жалпы санын құрайды. Әзірге олардың болжамды санының өзі нақтылана қойған жоқ.

Бұл олқылықты орталық биліктің мәліметтері ішінара толықтырады. Айталық, қызмет бабына сәйкес ресми, құпия мәліметтер қолжетімді болған РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың 1933 жылғы 9 наурыздағы Сталинге жазған хатында «Шамамен Қазақстан өлкесімен көршілес көшіп-қонып жүрген жерден алынған соңғы деректер бойынша қазір қазақтар: Орталық Еділде – 40 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың адам, Батыс Сібірде – 50 мың адам, Қарақалпақта – 20 мың, Орта Азияда 30 мың адам шамасы. Көшпелілер тіпті Қалмақ жері, Тәжікстан, Солтүстік өлке және т.б. шалғай жерлерде де бар. Халықтың бір бөлігі байлары бастап Батыс Қытайға да көшіп барған. Қазақтардың орталық аудандарға қарай көшуі бірінші рет байқалып отыр. Бұл жай көшу емес (әдеттегі жазда, шағын қашықтыққа және малдары болған кезде), аш адамдардың елеулі бөлігінің талғажау іздеп босуы. Көшіп кетушілер жекелеген аудандар бойынша аудандар халқы жалпы санының 40-50%-ына жетеді... » [20] деген мәліметтер ұсынылды.

1933-1934 жылдары Өзбекстан, Тәжікстан жерінде ауакөшіп жүрген қазақтардың жүзге жуық көшбасшыларын ОГПУ қызметкерлері тұтқынға алып, айдап әкеліп, Шымкент қаласында алты ай тергеуге алған. Сондай көшбасшылардың бірі Алаштың съездеріне қатысқан Серікұл Алдабергеновке тағылған айыптарды бірі «Жаңақорған ауданынан 14 319 шаруашылық немесе аудан тұрғындарының 52 пайызы ауакөшіп кетсе, мал басы 95 пайызға азайған, 7 мың пұт астық қоры тала-тараж болған, «Сталин», «Еңбек», «Еңбекші қазақ», «Елтай» колхоздары күйреген». Түркістан ауданында 25 пайыз колхозшылар ауакөшкен, мал басы 76 пайызға азайған, «Үсік тас», Исаев атындағы колхоздар күйреген. Тәжікстанда тасымалданған 50 мың пұт астық, 180 пұт қант пен шай талан-тараж болған, ауакөшушілердің Ауғанстанға жаппай өтуі ұйымдастырылған, шекаралық бекеттерге 10 мыңнан аса қазақ шаруашылықтары шоғырланған [21]. Осы архив құжаттарындағы мәліметтер де Тәжікстандағы ауакөшкен қазақтардың болжамды санын анықтауға септігі тиеді.

Архив құжаттарында қамтылмаған құнды деректер ұсынатын естеліктердің де деректік маңызы үлкен. Сондай естелік беруші Түркістан облысы Отырар ауданында тұратын Бәйімбетов Абибулла Рысқұлұлының айтуында нағашы атасы Жолдыбай діни сауатты, ауқатты адам болған. Тұрғылықты жерінде Жолдыбайдың ауылы атанып, еліне көшбасшылық жасайды. Сауда-саттықпен айналысады, түйешілер керуенін ұстап, Аралдан Тәжікстанға тұз тасиды. Ол жақтан мата, басқа да бағалы заттарға айырбас жасаған [16, б.300]. 1928 жылы бай адамдардың мал-мүлкін тәркілеу басталғанда Ауған жеріне өтуді мақсат тұтып жолға дайындалады да бір түнде қолдағы бірнеше түйелерімен ауакөшіп кетеді. Амударияны жоғары бойлап, Мургаб деген өзеннің тұсына аялдайды. Мургаб - Ауғанстан және Түркіменстан жерін жалғастыратын өзені арқылы Ауғанстанға өтіп кетеді. Сондарынан қуғын болып, көптеген адамдар, соның ішінде жас балалар оққа ұшқан. Бұл ауған жеріне өткен ауакөшушілердің бірінің ғана естелігі.

Ауакөшушілерді Өзбекстан, Тәжікстан жерлерінде тұрақтап қалмай одан әрі Ауғанстанға өтуге әрекет жасауының да үлкен себептері бар еді. Өйткені, Қазақстаннан ауакөшушілерді елге қайтаруға әрекет жасаған күштік құрылымдар қызметкерлері мен белсенділердің қуғындау әрекеттерінің күшеюінен еді.

Тәжікстанның Қорғантөбе облысы Колхозабад ауданы, Навоивад колхозы деген жерде дүниеге келген Қанатов Шоқан Камаладинұлының аталары да Қызылорда облысының Қазалы ауданындағы Тасарық деген жерінен Тәжікстанға ауакөшіп, одан әрі Ауғанстанға өтеміз деп ойлаған екен. Ауғанстанға өте алмаған соң шекараға жақын Куляб облысының Пархар ауданына тұрақтап түйекеш болып күн көрген [16, 281-б.).

Қазақтардың Өзбекстан, Тәжікстан жерлерінде шаруашылығындағы түйелерімен кәсіп жасап, өмір сүргендері зерттеуші ғалымдардың ғылыми еңбектері арқылы жарияланып жүр. Байларды жаппай тәркілеуде 1000 (мың) түйені айдаған қызылордалық қазақтар Өзбекстан арқылы Тәжікстан асып кетеді. Таулы өлкеде өмір сүретін тәжіктер түйе мінген қазақтарға басында таңырқап қараса да, уақыт өте келе үйренісіп кетеді. Тәжік жүк таситын транспорт компаниясы ұйымының негізін қалаған осы түйе жетектеген қазақтар болған. Қазақ байлары 1928 жылы жер ауып көшіп келгенде, ол жерде ешнәрсе болмаған. Ақыр соңында түйелі қазақтар «Тәжіктранс» ұйымының негізін қалайды. Бертін келе екінші

дүниежүзілік соғыс басталады да, мұндағы қазақтар брон алып, Ауғанстан мен Тәжікстан арасында керуен жолын жүргізеді. Астық, қару-жарақ, тұрмысқа қажетті заттарды тасымалдаған [22].

Өзбекстандағы қазақ диаспорасының қалыптасуы жөніндегі зерттеуінде Б.Қалшабаева ауакөшуге негіз болған саяси-әлеуметтік факторлардың қатарында ұжымдастыру, ашаршылық және саяси қуғын-сүргінді атай отырып, «Шыршық қаласы мен Бостандық ауданындағы, Ангрен, Ахангаран аумағын мекендеген орта жүз қазақтары (бүгінде олардың негізгі бөлігі тарихи Отанға оралған) 1931-1933 жж. ашаршылық жылдары келгендігін айтады. Ашаршылықтан аман қалуды ойлаған олар Өзбекстанға келген. Олар сонау Қоқан, Марғұлан қалалары мен Ташкент аралығында кірекештікпен (1-2 түйемен жүк тасу) айналысып, күн көргендігін айтады. Бұл жылдары келген қазақтар жергілікті халықтан бөлек қоныстанды» [23] деп жазады.

Республикадан тысқары жерлерге босқын болып кеткендердің қолдары жеткендері халық шаруашылығының әр түрлі мекемелеріне жалданып, қиыр шеттегі жерлерге дейін барды. Мұндай мүмкіндік барлығында бола берген жоқ. Қырғызстанға босып барған 100 мыңдай адамның ішінен 1933 жылы сәуірде тек 2500 адамды ғана жұмысшы ретінде орналастыруға нұсқау берілсе Тәжікстандағы Вахш су электр станциясының құрылысына өз бетімен барғандарға жұмыс та, ақы да, азық-түлік те жоқ болып шықты [24].

Ауакөшушілерді елге қайтару мәселесі де жігі назар аударуды қажет етеді. КСРО Халық комиссарлар кеңесінің 1933 жылдың 9 желтоқсанындағы қаулысында 1934 жылы 70 мың ауа көшушілер қожалығын орналастыру жоспарланған. Сол сияқты ауа көшушілерді қоныстандыру және орналастыру бойынша көзделетін шаруашылық шаралардың кешені бойынша қоныстанған 15 мың шаруа қожалығын, 1935 жылы жұмыс үшін аумақтарды даярлау ретімен 20 мың қожалықты және дербес ТОЗ-ға орналасқан 11 мың шаруа қожалығын жерге орналастыру шараларымен қамту жоспарланады [25]. 1933 жылдың 28 қарашасында БКП(б) Қазақ Өлкелік комитеті бюросының «Ауа көшушілерді қоныстандыру және шаруашылық тұрғыда орналастыру бойынша міндеттер туралы» қаулысы қабылданған [26]. Қаулыда Еділден, Қарақалпақтан, Орта Азиядан, Сібірден елге оралғандардың легі көбейсе түскендіктен, оларды қоныстандыру, орналастыру бүкіл партия ұйымдарының ең маңызды міндеті болып белгіленген. Біз зерттеу барысында Шымкент (қазіргі Түркістан облысы – авт.) облысы бойынша туған жеріне қайта оралған шаруашылықтардың болжамды санын, осы мәселеге қатысты ұйымдастырушылық шараларға назар аудардық.

Сол сияқты зерттеу барысында ауакөшушілердің Орта Азия республикалары мен Ауғанстан, Иран, Түркияға көшу бағыттарын нақтылап, қорытындысын жариялаған болатынбыз [27]. Жалпы, тақырыпқа қатысты тарихи зерттеулер бойынша қол жеткен нәтижелердің қолданбалық бағытына назар аударып, бірқатар педагогикалық зерттеулер жүргізілді.

Зерттеу нәтижелерін тарихи таным қалыптастыру мақсатында білім беру үдерісіне енгізу үшін жоғары оқу орындарының студенттеріне арнап таңдау пәнінің оқу-әдістемелік кешенін дайындау қажеттілігі туындады. Осы мақсатта болашақ таңдау пәнінің мақсаты мен міндеттерін, пәні мен нысанын анықтап, пәннің мазмұнын құрастыру мақсатында М.Әуезов атындағы ОҚУ тарих емес мамандығының студенттері мен қоғамдық пәндер оқытушы құрамының арасында сауалнама жүргізілді. Тарихнамалық және деректік талдау мен сауалнама қорытындысы бойынша кеңестік биліктің 20-30 жылдардағы саяси қуғын-сүргін саясатының барысында қалыптасқан мәжбүрлі ауакөшу тарихына қатысты мынадай ғылыми-танымдық және педагогикалық қарама-қайшылықты анықтадық, олар:

- ауакөшу тарихына қатысты ғылыми зерттеулердің болуы мен оның нәтижелерін тарихи танымға енгізетін оқу-әдістемелік кешеннің жасалмауы;

- жас ұрпақтың мәжбүрлі ауакөшу тарихын танып-білуге деген қажеттілігінің болуы мен осы тақырыптың таңдау пәні ретінде білім беру бағдарламаларына енгізілмеуі.

Осындай қарама-қайшылықты мәселенің шешімін табу мақсатында зерттеуіміздің барысында қол жеткен нәтижелер мен жасалған қорытындылардың қолданбалығын іске асыру үшін оқу үдерісіне енгізілетін таңдау пәнінің тақырыбы «1920-1930 жылдардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі ауакөшу тарихы» деп атадық. Пәнінің мақсатын Қазақстанның оңтүстігінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдары орын алған ауакөшу тарихын зерттеу нәтижелерін оқу бағдарламасына енгізу арқылы тарихи танымды жаңалау» деп тұжырымдадық. Осы мақсатты іске асыру үшін мынадай міндеттер белгіленді:

- 1920-1930 жылдар кезеңіндегі кеңестік қуғын-сүргін саясатының себептері мен салдарларын ғылыми негізде талдау;

- туған жерінен Орта Азия республикаларына мәжбүрлі түрде ауакөшу мен ашаршылық босқыншылығы құбылысын саяси қуғын-сүргін саясатының көрінісі ретінде саралау;

- ауакөшуді ұйымдастырған көшбасшылардың қызметі мен қуғындалуын архивтік құжаттар мен естеліктер арқылы қалпына келтіру;

- ауакөшу құбылысының қуғын-сүргін тарихындағы орны мен ерекшеліктерін айқындап, ғылыми танымға айналдыру.

Зерттеу барысында жинақталған архивтік деректер корпусы мен сауалнама, сұхбаттар таңдау пәнінің оқу-әдістемелік кешенін құрастыруға жеткілікті деп есептедік. Соған сай сауалнама нәтижелері ескеріліп, таңдау пәнінің мазмұны құрастырылды.

Кесте: «1920-1930 жылдардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі ауакөшу тарихы» таңдау пәнінің мазмұны

	Дәріс тақырыбы	Дәріс	Семинарпрактик. сабақ	СӨЖ	ОБСӨЖ
1 -Модуль. Ауакөшу мен босқыншылық тарихы					
1	Кіріспе. Таңдау пәнінің мақсаты мен міндеттері, пәні мен нысаны	1	2	3	3
2	Ауакөшу мен босқыншылық тарихының методологиялық және методикалық ұстанымдары	1	2	3	3
3	Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ауакөшу дәстүрлері	1	2	3	3
4	Ауакөшу мен босқыншылықтың тарихнамасы мен деректері	1	2	3	3
5	Ауакөшу мен ашаршылық босқыншылығы туралы естеліктер	1	2	3	3
2-Модуль. Қазақстанның оңтүстігіндегі ауакөшу (1920-1930 жж)					
6	Оңтүстіктегі ауакөшудің саяси және әлеуметтік себептері	1	2	3	3
7	Ауакөшудің бағыттары мен ауыртпалықтары	1	2	3	3
8	20-30 жылдардағы ауакөшу барысы	1	2	3	3
9	Орта Азия республикаларына ауакөшушілер мен ашаршылық босқындарының орналасуы мен бейімделуі	1	2	3	3
10	Ауғанстан, Иран, Түркияға ауакөшушілердің тағдыры	1	2	3	3
3-Модуль. Мәжбүрлі ауакөшушілерді қуғындау және реиммиграция					
11	Ауакөшушілерді қуғындау шаралары	1	2	3	3
12	Ауакөшушілердің көшбасшылары мен жеке тұлғалары	1	2	3	3
13	Ауакөшушілердің Орта Азия республикаларының халықшаруашылығын дамытуға қосқан үлесі	1	2	3	3
14	Ауакөшушілер мен босқындарды елге қайтарудың үкіметтік шаралары	1	2	3	3
15	Ауакөшу және босқыншылық құбылысының Отан тарихындағы мәні мен маңызы	1	2	3	3
	Барлығы:	15	30	45	45

Нақтыланған пән мазмұнына сай оқу жоспары түзілді. Оқу жоспарында пән тақырыптарының мазмұнымен бірге қолданылатын әдіс-тәсілдер, СӨЗ, ОБСӨЖ тақырыптары, оқу барысында қолданылатын негізгі және қосымша әдебиеттер мен оқу-әдістемелік құралдар тізімі, электронды білім ресурстары жүйеленді.

Оқу жоспары білім контентін дайындаудың бағдарын құрайтындықтан да әрбір тақырыптың мазмұны кеңейтіліп мазмұндалды. Мысал ретінде қарастырылған он бес тақырыптың біріне тоқталайық. «Ауакөшудің бағыттары»деп аталатын лекция тақырыбы былайша берілді: Қазақстанның оңтүстігіндегі мәжбүрлі ауакөшудің бағыттары: Өзбекстан (Қашқадария, Сурхандария, Наманган, Қоқан, Әндіжан округтері, Піскент, Жантақ, Аққорған, Жоғарғы Шыршық аудандары), Қарақалпақстан (Қоңырат, Шымбай аудандары), Тәжікстан республикасы (Қорғатөбе, Пархар, Жылыкөл, Байманабат, Пянж, Вахшстрой, Шеробад, Сталинабад, Арал аудандары), Ауғанстан, Иран, Түркия жері.

Осы тақырып бойынша лекция мәтінде архив құжаттарының деректері, ауакөшушілер ұрпақтарының естеліктері мен кино-фото-фоно құжаттар қорларынан алынған тарихи фотолар, өзіміз дайындаған карта-

схемаларды слайд түрінде қолдану ұсынылды. Басқа тақырыптарға да осы үлгіде контент дайындалып, қолданатын көрнекі құралдар, пайдаланылатын оқыту әдіс-тәсілдері жүйеленіп ұсынылды.

Жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихы пәні бойынша аталған кезең оқиғалары мен құбылыстарын оқыту тәжірибесінде, мерзімді педагогикалық басылымдарда жарияланған материалдардағы педагогикалық инновация, сабақтардың дәстүрлі емес типтері, жаңа ақпараттық техно-логияны пайдалану, интерактивті әдістер сияқты оқыту формалары мен әдістерінде жаңашылдық элементтері батыл қолданылуы керек.

Жалпы тарихты оқыту күрделі үрдіс, оқытудың мақсатын анықтау, білім мазмұнын іріктеу, білімді оқытып-үйрету және оны меңгеруге басшылық жасау, студенттердің білім алуы мен оқытудың нәтижесі сияқты өзара байланысты құрамдас бөлімдерден құралады. Оқыту үрдісі үнемі қозғалыста болады, яғни даму үстінде болып туындаған қайшылықтарды шешу арқылы жетіледі. Зерттеуіміздің мақсаты мәжбүрлі ауакөшу тарихы бойынша зерттеу нәтижелерін оқу үдерісіне енгізудің жолдары мен түрлерін ұсыну болды. Осы бағытта жүргізген педагогикалық эксперименттің қорытындылары таңдау пәнін оқытудың әдістемесін қамтитындықтан да тақырыптың бұл желісін мақалада қарастырудан тартындық.

Қорытынды. Өткен ғасырдың 20-30 жылдары кеңестік биліктің қуғын-сүргін саясатына қарсылық ретінде орын алған мәжбүрлі ауакөшу этноцидтік сипаты бар тұтас тарихи процестің маңызды бөлігі ретінде арнайы қарастыруды қажет ететіндігіне көз жеткіздік. Зерттеу барысында мәжбүрлі ауакөшудің стихиялы емес, ұйымдасқандық сипат алғандығы, кеңестік идеология мансұқтаған осы процестің ұлттық генофондымызды сақтап қалушы факторлардың біріне айналғандығына көз жеткіздік. Тақырыпқа қатысты зерттеу нәтижелерін жастардың бойында тарихи сана қалыптастыру мақсатында Қазақстан тарихы курстарына таңдау пәні ретінде енгізудің қажеттігі дәлелденді және аталған пәннің оқу-әдістемелік кешені жасалып, ұсынылды.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

ТОМА – Түркістан облыстық мемлекеттік архиві

ГА РФ – Государственный Архив Российской Федерации

ЦГА РТ – Центральный Государственный архив Республики Таджикистан

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы [Мәтін]/ Ред. Н.Оразбеков. – Алматы: Қазақстан, 1995. -32 б.
2. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 Жарлығы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456>
3. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 254 с.
4. М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства Алма-Ата, 1992 г.
5. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. - Алма-Ата: Наука, 1989. – 128 с.
6. Татимов М.Б. Демографические последствия перегибов в коллективизации: «белые пятна» в исторической демографии Казахстана. Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: Опыт и проблемы. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 200 с.
7. Тәтімов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?) – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. – 160 б.
8. Омарбеков Т. Ашаршылық. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. ББ. 14, 15
9. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.
10. Мендикулова Гульнара Малбагаровна, Исторические судьбы казахской диаспоры происхождения и развитие Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук Республика Казахстан Алматы 1998
11. Ковальская С.И. Проблемы историографии миграций населения Казахстана (к XVIII-XX вв.) Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук Республика Казахстан Алматы, 1997, 190 с.

12. Игнатъева Л.Н. Роль миграции в формировании населения Казахстана (1926 – 1959 гг.) Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Барнаул, 2006, 210 с.
13. Байдалы Р.Ж. 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикаларындағы қазақ босқындары. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 4(24), 2020
14. Нуралиев А. Тәжікстандағы қазақтар. –Астана, «Қасиет» баспасы. 2017. 210 б.
15. Дмитрий Верхотуров «Казахский геноцид», которого не было Москва. Изд.Родина. 2021. 224 с.
16. Мемлекеттік террор мен қуғын-сүргіннен туған жерін тастап, Қазақстаннан тыс жерлерге (Өзбекстан, Тәжікстан) ауа көшкендердің архивтік құжаттары мен естеліктер жинағы. [Құрастырушылар тобының жетекшісі т.ғ.д., профессор Х. Тұрсұн, жұмыс тобының мүшелері А.Қабыл, Н. Оразхан.] – Алматы: «Арыс» баспасы. 2022 жыл. – 424 б.
17. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т.33. Архив құжаттарындағы Түркістан облысының шерлі тарихы. 1918-1954 жж. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: Х.Тұрсұн (жауапты редактор), Д.Кенжетәев тб.. – Астана, 2022. -392 б.
18. ЦГАРТ. Ф.18, оп.1, Д.370, л.133
19. ЦГАРТ. Ф.18, оп.1, Д.370, л.274
20. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық, 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. Б. 276, 276.
21. ҚР ПА. Іс. 15446. П. 262-272
22. Исенов Ө.И. XX ғ. 20-30 жылдары Тәжікстан Республикасына қоныс аударған қазақ босқындары: тағдыры және олардың бейімделуі. «Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері»=«Голод начала 30-х гг. XX века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.-тәжіриб. конф. мат.-ры. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. – Алматы: Литера-М, 2021. – 296 б. – Қаз., рус. Б.109.
23. Б. Қалишабаева. XX ғ. 20-50 жж. Орта Азиядағы қазақтардың қалыптасу тарихындағы саяси-әлеуметтік факторлар. Отан тарихы № 4 (92) 2020. Б. 96
24. Талдыбаев Ж. Қазақ халқы: көші-қон тарихының демографиясы (1926-1959 жж.) Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 1(05), 2016 (Есепке алынған күні: 10.03.2022)
25. ГА РФ. Ф.5446, оп.15, Д. 851, лл. 6, 7, 9, 10
26. Ром Я.М., Ряднин М.С. Всеказакстанское дело Казпартиздат. –Алма-Ата. 1934. 120 с. С.48-55
27. Kabyly A., Tursun Kh., Abikey A. Nomad migrants as victims of political repressions. Edu.e-history.kz 2024. 11 (2) P.369

Derekkozder

KR OMA – Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhivy
KR PA – Kazakstan Respublikasy Prezidentinin Arkhivy
TOMA – Turkistan oblystyk memlekettik arkhivy
GA RF – Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federasii
CGA RT – Centralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Tadzhikistan

References:

1. Kazakstan Respublikasynda tarikhi sana kalyptasuynyn tuzhyrymdamasy [Matin]/ Red. N.Orazbekov. – Алматы: Kazakstan, 1995. -32 б.
2. Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi memlekettik komissiya turaly Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2020 zhylgy 24 karashadagy № 456 Zharlygy <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456>
3. Kozybaev M.K. Istoriya i sovremennost. – Alma-Ata: Gylym, 1991. 254 S.
4. Kozybaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya kpestanstva Alma-Ata, 1992 g.
5. Tətimov M.B. Socialnaya obuslovlennost demograficheskikh processov. - Alma-Ata: Nauka, 1989. – 128 s.
6. Tatimov M.B. Demograficheskie posledstviya peregibov v kollektivizacii: «belye pyatna» v istoricheskoi demografii Kazakhstana. Kollektivizaciya selskogo khozyaistva v respublikakh Srednei Azii i Kazakhstane: Opyt i problemy. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – 200 s.

7. Tətimov M. *Kazak alemi (Kazaktyn sany kansha? Kazak kashan, kaidan kuylgan, kyrylgan zhane atylgan?)* – Almaty: Kazakhstan – Atamura, 1993. – 160 b.
8. Omarbekov T. *Asharshylyk*. – Almaty: «Arys» baspasy, 2019. BB.14, 15.
9. Koigeldiev M., Omarbekov T. *Tarih tagylymy ne deidy?* – Almaty: Ana tili, 1993. 208 b. B.136
10. Mendikulova Gulnara Malbagarovna, *Istoricheskie sudby kazakhskoi diaspory proiskhozhdenie i razvitie* Dissertaciya na soiskanie uchenoi stepeni doktora istopireskikh nauk Respublika Kazakhstan Almaty 1998
11. Kovalskay S.I. *Problemy istoriografii migracii naseleniya Kazakhstana (k XVIII-XX vv.)* Dissertaciya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istopireskikh nauk Respublika Kazakhstan Almaty, 1997, 190 s.
12. Ignateva L.N. *Rol migracii v formirovanii naseleniya Kazakhstana (1926 – 1959 gg.)* Dissertaciya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istopireskikh nauk, Barnaul, 2006, 210 s.
13. Baidaly R.Zh. 1930 zhyldardagy asharsylyk kezindegi Orta Aziya respublikalaryndagy kazak boskyndary. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz» № 4(24), 2020*
14. Nuraliev A. *Tazhikstandagy kazaktar*. –Astana, «Kasiet» baspasy. 2017. 210 b.
15. Dmitrii Verkhoturourov «Kazakhskii genocid», *kotorogo ne bylo Moskva. Izd.Rodina. 2021. 224 s.*
16. *Memlekettik terror men kugyn-surginnen tugan zherin tastap, Kazakstannan tys zherlerge (Ozbekstan, Tazhikstan) aua koskenderdin arkhivtik kuzhattary men estelikter zhinagy. [Kurastyrushylar tobynyn zhetekshisi t.g.d., professor Kh.Tursun, zhymys tobynyn musheleri A.Kabyl, N.Orazkhan.]* – Almaty: «Arys»baspasy. 2022 zhyl. – 424 b.
17. *Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany materialdary (XX gasyrdyn 20-50 zhyldary). T.33. Arkhiv kuzhattaryndagy Turkistan oblysynyn sherli tarikhy. 1918-1954 zhzh. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Kurastyrushylar: Kh.Tursun (zhauapty redaktor), D.Kenzhetaev tb. – Astana, 2022. -392 b.*
18. CGART. F.18, op.1, D.370, l.133
19. CGART. F.18, op.1, D.370, l.274
20. *Kazakstan tarikhy (kone zamannan buginge dein) Bes tomnik. 4-том. – Almaty: «Atamura», 2010, 752 b. (B. 210, 419)*
21. KR PA. Is. 15446. P. 262-272
22. Isenov O.I. *XX g. 20-30 zhyldary Tazhikstan Respublikasyna konys audargan kazak boskyndary: tagdyry zhane olardyn beiimdelui. «Kazakstandagy XX gasyrdyn 30-shy zhzh. basyndagy asharsylyk zhane kazaktardyn korshiles autaktarga mazhburli koshi-kony: zertteu maseleleri»=«Golod nachala 30-kh gg. XX veka v Kazakhstane i vynuzhdennye migracii kazakhov na sopredelnye territorii: problemy issledovaniya»: resp.-tazhirib. konf. mat-ry. / Kurast. A.I. Kudaibergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Baidaly. – Almaty: Litera-M, 2021. – 296 b. – Kaz., rus. B.109*
23. B. Kalshabaeva. *XX g. 20-50 zhzh. Orta Aziyadagy kazaktardyn kalyptasu tarikhyndagy sayasi-aleummettik faktorlar. Otan tarikhy №4 (92) 2020 B.96*
24. Taldybaev Zh. *Kazak khalky: koshi-kon tarikhyyn demografiaysy (1926-1959 zhzh.) Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz» № 1(05), 2016 [Esepke alyngan kuni: 10.03.2022]*
25. GA RF. F.5446, op.15, D. 851, ll. 6, 7, 9, 10
26. Y.M. Rom, M.S. *Ryadnin Vsekazakstanskoe delo Kazpartizdat Alma Ata-1934. 120 c. SS.48-55*
27. Kabyl A., Tursun Kh., Abikey A. *Nomad migrants as victims of political repressions. Edu.e-history.kz 2024. 11 (2) P.369*

ӘӨЖ 06.35.51
ҒТАХР 03.01.45

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.022>

Н.И. Маханов ^{*1}, Ш.Ж. Нартбаев ², Ж.М. Исенғалиева ³

¹ PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан Республикасы,
E-mail: nur_zhan-02n@mail.ru

² т.ғ.к., доцент, А. Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы Университеті,
Шымкент, Қазақстан Республикасы, E-mail: info@udn.edu.kz

³ т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОКМУ, Шымкент, Қазақстан Республикасы,
E-mail: info@auезov.edu.kz

МҰРАЖАЙЛАРДЫҢ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ТАРИХИ САНАҒА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты – бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты мұражайлардың өскелең ұрпақтың рухани тәрбиесіндегі ағартушылық қызметіне баға беру болып табылады. Еліміздегі мұражайлардың басым шоғырланған аймақтарының бірі Түркістан облысы екендігі сөзсіз. Мақаланың мақсаттарының бірі Түркістан облысындағы мұражайлардың жастарды тарихи санаға тәрбиелеудегі рөлін ғылыми айқындауға арналған. Қазіргі таңда мұражайлар тек тарихи жәдігерлер мен құнды ескерткіштерді сақтап қоятын ғана орын емес қоғамды рухани тәрбиеге шақыратын орталық та болып саналады. Бұны батыс елдерінің тәжірибесі жан-жақты көрсетуде.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі мұражайлардың қоғамдық және мемлекеттік органдармен байланыстарының әлеуметтік-мәдени аспектілерін ашу болып табылады. Әсіресе, мұражайлардың білім мекемелерімен қарым-қатынастарының нәтижелерін талдау және баға беру маңызға ие. Бұл тұрғыда мұражайлардың жастардың қызығушылығын оята білетін технологиялармен жабдықталуына мән берілді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі мемлекеттің болашағы жастардың тарихи-мәдени санасының деңгейін зерттеумен өлшенеді. Жаһандық даму заңдылығында мектеп оқушыларының әлеуметтік желілер арқылы түрлі моралдық-психологиялық қысымдарға ұшырап жататандығы белгілі. Оның алдын-алу және күресу тарихи-мәдени сананы жаңғырту негізінде іске асатындығын белді ғалымдар ұсынып отыр. Осыған орай, бұл зерттеу жұмысында мұражайлардың қоғамдық тарихи сананы ояту мен ілгерілетудегі өзектілігіне жан-жақты пайымдар айқындалған.

Зерттеудің нәтижесінде мұражайлардың жастармен тікелей қатынастарының мәні мен салдарларына көз жүгірте аламыз. Осы бағытта статистикалық мәліметтерге жүгініп, оның өсу көрсеткіштерін талқылауға талпыныстар жасалынды.

Кілт сөздер: мұражай, тарихи сана, оқушылар, тарихшылар, тарихи қалалар, тарихи ескерткіштер, Түркістан облысы

Н.И. Маханов ^{*1}, Ш.Ж. Нартбаев ², Ж.М. Исенғалиева ³

¹ PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Республика Казахстан,
E-mail: nur_zhan-02n@mail.ru

² к.и.н., доцент, Университет Дружбы народов имени А. Қуатбекова, Шымкент, Республика Казахстан,
E-mail: info@udn.edu.kz

³ к.и.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.О. Ауэзова,
Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: info@auезov.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЕВ В ВОСПИТАНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ: НА ПРИМЕРЕ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Цель статьи - основной целью данной исследовательской работы является оценка просветительской деятельности музеев в духовном воспитании подрастающего поколения. Несомненно, одним из приоритетных районов концентрации музеев в стране является Туркестанская область. Одна из целей статьи посвящена научному определению роли музеев Туркестанской области в воспитании молодежи в

историческом сознании. В настоящее время музеи являются не только местом хранения исторических артефактов и ценных памятников, но и центром духовного воспитания общества. Об этом свидетельствует опыт западных стран.

Одной из задач исследовательской работы является раскрытие социокультурных аспектов связей музеев с общественными и государственными органами. Особенно важно проанализировать и оценить результаты взаимоотношений музеев с образовательными учреждениями. В этом контексте особое внимание уделялось оснащению музеев технологиями, способными заинтересовать молодежь.

Актуальность исследовательской работы заключается в том, что будущее государства измеряется изучением уровня историко-культурного сознания молодежи. Известно, что в модели глобального развития школьники подвергаются различным морально-психологическим домогательствам через социальные сети. Его профилактика и борьба будут осуществляться на основе модернизации историко-культурного сознания. В этой связи, в данной исследовательской работе определены всесторонние подходы к актуальности музеев в пробуждении и продвижении общественного исторического сознания.

В результате исследования мы можем взглянуть на сущность и последствия непосредственных отношений музеев с молодежью. В этом направлении были предприняты попытки обратиться к статистическим данным и обсудить показатели его роста.

Ключевые слова: музей, историческое сознание, школьники, историки, исторические города, исторические памятники, Туркестанская область

N.I. Makhanov *¹, Sh. Zh. Nartbayev², J.M. Isengalieva³

*¹ PhD doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan,
E-mail: nur_zhan-02n@mail.ru*

*² Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Peoples' Friendship University named after A. Kuatbekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan,
E-mail: info@udn.edu.kz*

*³ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M.O. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: info@aeuzov.edu.kz*

THE PECULIARITIES OF THE ACTIVITY OF MUSEUMS IN THE EDUCATION OF THE HISTORICAL CONSCIOUSNESS OF SCHOOLCHILDREN: ON THE EXAMPLE OF THE TURKESTAN REGION

Abstract

The purpose of the article - the main purpose of this research work is to evaluate the educational activities of museums in the spiritual education of the younger generation. Undoubtedly, one of the priority areas of concentration of museums in the country is the Turkestan region.

One of the objectives of the article is devoted to the scientific definition of the role of museums in the Turkestan region in educating young people in historical consciousness. Nowadays, museums are not only a place for storing historical artifacts and valuable monuments, but also a center for the spiritual education of society. This is evidenced by the experience of Western countries. One of the objectives of the research work is to reveal the socio-cultural aspects of the relations of museums with public and state bodies. It is especially important to analyze and evaluate the results of the relationship between museums and educational institutions. In this context, special attention was paid to equipping museums with technologies that can interest young people.

The relevance of the research work lies in the fact that the future of the state is measured by studying the level of historical and cultural consciousness of young people. It is known that in the global development model, schoolchildren are subjected to various moral and psychological harassment through social networks. Its prevention and control will be carried out on the basis of modernization of historical and cultural consciousness. In this regard, this research paper identifies comprehensive approaches to the relevance of museums in awakening and promoting public historical consciousness.

As a result of the research, we can look at the essence and consequences of museums' direct relations with young people. In this direction, attempts have been made to refer to statistical data and discuss the indicators of its growth.

Keywords: museum, historical consciousness, schoolchildren, historians, historical cities, historical monuments, Turkestan region

Кіріспе.

Тарихи сана кез-келген ұлттың болашағының мызғымастығы мен қазіргі күнінің жетістігін айқындайтын факторлардың бірі. Қазақстанда бүгінгі таңда тарихи сана мен мұраны жаңғырту бойынша игілікті істеп атқарылып жатыр. Ортағасырлардағы қазақ халқының саяси-мәдени даму құндылықтары Қазақстан тарихының қазіргі теориялық мәселелерінің басты тақырыбына айналып отыр. Мектеп оқулықтары мен ЖОО-да тарихты оқытудың моделі өзгерістерге ұшырауда. Әсіресе, орта білім жүйесінде оқушылардың тарихи-рухани дүниесін дамыту жұмыстары басты назарға алынуда. Мектеп оқушыларының бойында тарихи сананы қалыптастыру бүгінгі таңдағы білім бағдарламаларының басты міндеттерінің қатарына кіреді. Тарихи сананы қалыптастыру түрлі әдістер мен жобалар аясында жүзеге асатындығы белгілі. Оның бірі музейлерге саяхат жасау және одан белгілі бір ой қалыптастыру болып табылады. Музей қызметінің білім ұйымдарымен тығыз ынтымақтаса жұмыс жасауы маңызды басымдыққа ие. Музейлер мен мектеп мекемелерінің арасындағы ғылыми-танымдық жұмыстарды жүйеге келтіру және оны тиімді мақсатта жүзеге асыру бүгінгі білім бағдарламаларының негізгі бағыттарының біріне айналуы тиіс деп есептейміз.

Тарихи сананы жас ұрпақтың бойында дамыту ең алдымен оған тұлға құбылысы ретінде қарым-қатынас жасаудан туындайтындығы сөзсіз. Яғни бізге болашақ тұлғаның іс-әрекетіне баға беруімізге тура келеді. Тұлға - бұл қоғамдық-тарихи дамудың өнімі. Адамның қоғамдық қатынастар жүйесінде алатын орны, оның орындайтын іс-әрекеті - бұл оның тұлғасының қалыптасуын анықтайтын жағдайлар. Тұлғаның қалыптасуы адамның мінездемесі үшін маңызды орын алады, яғни оның мінез-кұлық пен іс-әрекетінің жоғары саналы формаларын қамтамасыз етіп, оның ақиқатқа байланысты барлық қарым-қатынастарының бірлігін құрайды. Бұл көзқарас зерттеушілердің көпшілігіне негіз болып қаланды. Алайда, көптеген авторлар тұлға бағыттылығының мазмұнын (мотивтер мен қажеттіліктер, ұмтылу мен талаптану. бағдар және т.б.) түрліше қарастырады. Сонымен тұлға – бұл біріншіден, әлеуметтік қатынас пен саналы әрекеттің субъектісі ретіндегі индивид. Екіншіден, бұл индивидтің жүйелі қасиеті, оның қоғамдық қатынасқа енуімен анықталып және де біріккен әрекет пен қарым-қатынаста қалыптасып отырады. Психология мен социология арасында тұлғаға байланысты бірыңғай көзқарастардың болмағандығынан 300 астам анықтамалар жүзеге асуда. Тұлғаның анықтамасы сияқты оның құрылымдарында да біртұтас. Алайда, көптеген авторлар тұлға бағыттылығының мазмұнын (мотивтер мен қажеттіліктер, ұмтылу мен талаптану. бағдар және т.б.) түрліше қарастырады. Белгілі зерттеуші С.Выготскийдің пікірі бойынша, адамның тұлғасы өзінің енген қарым-қатынастарының кешенді әсерінің нәтижесінде дамиды.

Адамның қоғамдық қатынастар жүйесінде алатын орны, оның орындайтын іс-әрекеті, оның тұлғасының қалыптасуын анықтайтын жағдайлар.

Тұлғатанумен айналысып жүрген зерттеуші ол – шындықты тани алуы, айта алуы, оны халыққа жеткізе алуы арқылы қоғамға қызмет жасайды. Ал жеке басының шамшылдығы мен жеке топтың мүддесін ғылымының мұраттарынан жоғары қойған ғалымның азаматтық пайым-парасатының кемелдігі күмән тудырады. Оқиға, құбылыс дегендер салыстырумен бағаланады.

Материалдар.

Мақалада газет-журнал материалдары мен мемлекеттік органдардың статистикалық мәліметтері кеңінен пайдаланылды. Ғылымның технология жетістіктеріне тәуелділігін ескере отырып біздің зерттеу жұмысында интернет ресурстарының материалдары кеңінен қолданылды.

Әдіснама.

Мақалада тарих және әлеуметтік пәндердің әдістері кең қолданылды. Тарихи-салыстырмалы талдау, кезеңдеу, топтау және жүйелей әдістері басты назарда болды. Қазақстанның түрлі аймақтарындағы мектептерде қызмет атқарушы тарихи-туристік клубтардың статистикалық нәтижелерінің айырмашылығын айқындауда салыстырмалы-талдау әдісі пайдаланылды. Оқушылардың тарихи-туристік турлар аясында қандай тарихи-мәдени ескерткіштер түрлеріне қызығушылығын айқындауға типология әдісі көмектесті. Типология әдісі арқылы тарихи-мәдени нысандарды тартымдылық дәрежесі бойынша категорияларға бөлдік. Мектеп оқушыларының тарихи-туристік турларға қатысу белсенділігін анықтауда анкета, статистикалық әдістер іске қосылды. Мектептің оқу бағдарламаларындағы тарихи туризмді дамытуға бағытталған тиіптік жоспардағы сабақтардың теориялық-практикалық мәнін бағалауда контент-анализ әдісі жәрдемін тигізді. Бұл тақырыпты зерттеуде педагогика, тарих, психология ғылымдарының әдістерін кеңінен пайдалануға болады. Мысалы, дедукция және индукция әдістерінің көмегімен белгілі бір оқушы немесе топ туралы жалпы қортынды жасауға болады. Бұл әдістерді біз зерттеу барысында ұтымты қолдануға тырыстық. Мысалы, дедукция әдісінің көмегімен белгілі бір оқушының тарихи нысанға қатысты көзқарасын зерттей отырып, ол оқушыны айналысы туралы жалпылама пайым жасауға

болатындығына көз жеткіздік. Сондай-ақ, топқа эксперименттік жұмыстарды жүргізе отырып, жекелеген оқушылардың тарихи нысанға немесе құбылысқа қатысты ойын түсінуге ұмтылды.

Нәтижелер.

Қазақстанның оңтүстік аймағы ежелге тарихи қалалар мен сакралды нысандарға толып болып саналады. Оңтүстік Қазақстан аймағында бірнеше облыстың шоғырланғандығы ескере отырып, соның ішінде Түркістан облысының тарихи ерекшелігін атап өту қажет. Түркістан облысында ежелгі және ортағасырлық мемлекеттердің тарихында үлкен рөл ойнаған қалалардың орындары жайғасқан. Олардың арасында басым көпшілігінің тіршілігі мен атаулары қала ретінде өмір сүріп келеді. Мысалы, Сайрам, Түркістан қалаларының орнында әлі күнге дейін қалалық тіршіліктің ізі жалғасып келеді. Сонымен қатар, қорғаны жақсы сақталынған Сауран қаласының визуалды әсері ерекше мәнге ие. Шыңғысханның Орталық Азияға жорығымен жарқын есте қалған Отырар қаласының аңызы мен тарихи құбылыстары тарихымызда жақсы сақталынған. Осы жоғарыда аталған фактілер мен аргументтер Түркістан облысының тарихи-сакралды ошақтарға толы екендігін айқындайды.

Түркістан облысы өзінің халық саны жөнінен елімізде алдыңғы өңірге жатады. Бұл өңірде мектеп оқушыларының саны 511 158 оқушыны құрайды. Ал меткеп саны 983 [1, 69]. Қазіргі ғылым оқушылардың рационалды ғылымдармен қатар, тарихи-рухани ілімдерді де сапалы игерулерінің маңыздылығын алға тартады. Тарихи-рухани ілімдерді жас ұрпақтың бойына жүйелі және тиімді әдістермен сіңіру ол қоғамның ынтымақтастығын жылжытатын факторлардың бірі екендігі түсінеміз.

Тарихи-рухани мәліметтерді оқушылардың санасын жеткізу 2 түрлі тәсілмен жүзеге асады: 1. Теориялық. 2. Материалдық. Теориялық тұрғыда ақпаратты жеткізу ол оқулықтар мен сабақ барысындағы талқылаулар арқылы іске асатындығы сөзсіз. Ал, материалдық түрде ақпаратты құю ол визуалды формада жүзеге асады. Бұл ретте біздің зерттеп отырған Түркістан облысының тарихи нысандарының оқушыларға ұсынатын мүмкіндігі өте зор. Кез-келген қала мен ауылдардың жақын маңында ежелгі қала қоныстары мен музейлері орналасқан. Оларға тарихи турларды ұйымастыру және рухани сезімге енгізу педагогтың ғылыми шеберлігіне байланысты болып табылады.

Педагог тарихи турларды оқушыларға ұйымдастыру барысында тарихи нысан туралы нақты фактілермен қатар, аңыз-әңгімелерді жоғары деңгейде білуі тиіс. Сонымен қатар, оқушылардың кез-келгенімен жекелей ауызша немесе әрекеттер арқылы жұмыстарды атқара білуі маңызды саналады. Бұны біз зерттеулер барысында айқын көз жеткіздік. Себебі, материалдық дүниелермен жұмыс барысында қимыл-қозғалыстар арқылы оқушының тарихи жәдігермен тікелей байланыс орнатуы құнды болып табылады. Бұл оқушының тарихи санасына апаратын ақпараттардың материалдануына апарып соғатындығы сөзсіз.

Біздің зерттеу жұмысымыз Түркістан облысының Отырар-Қаратау-Сырдария оазистеріндегі ежелгі қалалар мен сакралды нысандарына оқушылардың турларын ұйымдастыру және эксперименттік нәтижелерге қол жеткізу мақсатын қойды. Осы мақсатта, қаңлы мемлекетінің дәуірінен қалған тарихи орындарға турлар ұйымдастырылды. Сонымен бірге, Қаратау жоталарында орналасқан «Ақмешіт» үңгіріне скаралды турды іске асырудың сәті түсті. Ұлы ғалым Әл-Фараби дүниеге келген Отырар қаласына тарихи саяхат жасалды және ғалымның өмірі мен шығармашылығына дидактикалық баға берілді. Бұл жұмыстар оқушылардың бойынша патриоттық, ұлтжандылық және кейіпкерге еліктеу сезімдерін оятқандығы шүбәсіз. Бұл атқарылған ғылыми әрекеттердің практикалық маңызының зор болғандығы атап өту қажет. Оқушылардың тарих, география, өлкетану пәндеріне деген қызығушылықтары одан әрмен ояна түскендігіне көз жеткіздік. Бұл практикалық сабақтар барысында сыныптың барлық оқушыларының белсенділігі артты және саналары қозғалды.

Соңғы жылдары Қазақстанда туристік индустрия саласы бірнеше санаттарға бөлінді және өзінің көлемін ұлғайтты. Агротуризм, іскерлік туризм, тарихи туризм салалары жылдан-жылға даму үстінде. Тарихи туризм бағытын даму әлеуметтік-экономикалық және мемлекеттік рухани-идеологиялық аспектілер тұрғысынан тиімді болып табылады. Осыған байланысты Қазақстанда тарихи туризмді қалыптастыру және дамыту мәселесі мемлекеттік бағдарламаларда маңызды вектор ретінде қабылданды. Оның бір көрінісі 2017 жылы «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасының аясында мектеп жүйесінде «Өлкетану» пәнінің енгізілуін атауға болады. Қазақстанның мектептерінде тарихи-мәдени танымды арттыратын туристік клубтар құрыла бастады.

Тарихи туризм қызметін дамыту 3 басты нәтижеге қол жеткізеді деп санаймыз: 1. Қазақстанның бай тарихи-мәдени мұрасын әлемдік және ішкі туризм кеңістіктерінде кең насихаттауға жол табамыз. 2. Туристік индустрияның нарқын әртараптандырады және әлеуетін жоғарылатады. 3. Мектеп оқушылары мен қоғамды рухани-патриоттық тәрбиелеуге шақырады.

Тарихи туризмді мектеп саласына енгізу және одан әрі қолдаудың шаралары Қазақстанның шығысындағы Түркістан, Арыс қалаларындағы білім мекемелерінде ерте жолға қойылды. Себебі, аталған аймақтың территориясы тарихи-мәдени туристік нысандарға бай болып табылады. Домалақ Ана, Әзірет Сұлтан кесенесі т.б. табиғи-тарихи нысандар туристердің қызығушылығын оятады.

Түркістан қаласындағы №15 мектеп оқушылары ұйымдастырған тарихи туристік «Отырар» клубының басты мақсаты оқушылардың бойындағы патриоттық сезімді дамыту мен тарихи-мәдени танымын арттыруға бағытталған. Клубтың ұйымдасуына мектеп қалалық білім басқармасы, мектеп жетекшілігі мен педагогтар ұжымы үлкен мүдде танытты. «Отырар» клубының іс-шаралар жоспары басым түрде мектептің тарих, өлкетану пәндерінің сабақ кестесіне сәйкес құрастырылған. Себебі, клубтың жоспарындағы тарихи туристік іс-сапарлары тарих, өлкетану пәндерінің мұғалімдерінің бақылауында жүзеге асады және аталған пәндердің практикалық маңызын арттыруды көздейді. Клубтың мүшелілігіне 5 сыныптан 11 сыныпқа дейінгі барлық оқушылары қабылданған. Яғни, 5 сыныптан бастап оқытылатын тарих пәндерінің типтік жоспарына сай ұйымдастырылған.

«Отырар» клубы 2018 жылдан бастап қызмет атқарады. Осы уақыттан бері клуб Түркістан аймағындағы көптеген тарихи-мәдени нысандарға турлар ұйымдастырды. Турлар аясында тарихи-мәдени танымдық сайыстар, мектеп оқушыларының театралдық қойылымдары, дөңгелек үстелдер ұйымдастырылды. Іс-шараларға университет оқытушы-профессорлары, қалалалық әкімшіліктің мәдениет бөлімінің қызметкерлері, қоғам қайраткерлері қатынасты. 2021-2023 жылдардағы клубтың жоспары бойынша жүзеге асырылған іс-шаралардың бағыттары мен мазмұны төмендегі кестеде көрініс тапқан (кесте 1).

Кесте 1: «Отырар» тарихи туристік оқушылар клубының 2021-2023 жылдардағы іске асырған іс-шараларының бағыттары мен патриоттық-тәрбиелік мазмұндары

№	Іс-шара атаулары және мерзімі	Қатысушылар саны	Тарихи туристік барған нысандар	Іс-шараның мазмұны
1	«Ұлы ғалым Әл-Фарабиге тағзым», 2023 жыл	81	Отырар	Қазақ халқының ұлы ойшылы Әл Фарабидің туған жеріне тарихи танымдық саяхат. Оқушылар ұлы ғалымның еңбектерін оқудан және түсініктеме беруден жарыс ұйымдастырды.
2	«Сақралды тур», 2023	102		«Ақмешіт» үңгіріне саяхат. Саяхаттан соң Қаратаудағы қасиетті үңгірге саяхат және үңгірдің емдік-киелі ерекшеліктері мен тарихы туралы Қазақстан тарихы пәнінде эссе жазу.
3	«2000 жылдық тарихқа саяхат» 2023	97		1800-2000 жыл бұрын салынған ежелгі қаңлы тайпаларының «Ақтөбе» аңғарына тарихи тур. Оқушылар археологтармен сұқбаттар жүргізді және 2000 жыл бұрынғы қаңлы тайпаларының керамика ескеркіштерінің құпияларымен бөлісті.

				Тур нәтижесінде газетке 3 оқушы бірлесіп танымдық мақала жазды.
4	«Көк-мардан» мәдениетіне саяхат, 2023	74		Оқушылар Көк-Мардан қорымдарынан табылған жәдігерлердің тарихымен танысты. Археолог мамандығының ерекшеліктерін білді. Саяхат туралы әлеуметтік желілерде (инстаграм, фейсбук) оқушылар арасында үздік пост челленджі ұйымдастырылды.
5	«Ежелгі обсерваториямен танысу», 2023 жыл наурыз	86		«Қауыншы» мәдениетінің орталығы Қаратау, Арыс өңіріндегі тарихи төбелерге ғылыми мақсаттағы саяхат. Ежелгі қазақтардың астрономиялық білімімен жан-жақты танысу. Республикалық оқушылардың ғылыми олимпиадасына 1 ғылыми жобаны ұсыну.

Жоғарыда аталған тарихи туристік турлардың барлығы өлкетану, тарих, география пәндерінің мұғалімдерінің тікелей қатысуымен іске асты. Біздің жүргізген зерттеу қорытындылары бойынша «Отырар» тарихи туристік клубының іс-шаралары 3 түрлі нәтижеге қолжеткізуге мүмкіндік ашты: 1. Оқушылардың бойында тарихи-рухани құндылықтарға құрмет мен патриоттық сезім қалыптастырады. 2. Бітіруші сынып оқушыларының археолог, тарихшы, өнертанушы секілді гуманитарлық мамандықтарға деген қызығушылығын оятады. 3. Мектеп жүйесіндегі Қазақстан тарихы, өлкетану, география сабақтарындағы оқушылардың үлгеріміне оң әсер етеді.

Жоғарыда көрсетілген аргументтерді біз эксперименттік жұмыстар жүргізудің нәтижесінде ұсынып отырмыз. 1. 2019 жылы клуб ұйымдастырған «Сақралды тур» саяхатынан соң мектептің 5-11 сынып оқушылары арасында тур тақырыбы бойынша эссе жазу конкурсы ұйымдастырылды. Сайысқа турға қатысқан және қатыспаған оқушылардың барлығы тартылды. Конкурс нәтижесінде 1, 2, 3 орын иегерлері анықталынды. Осы тұста атап өту керек алғашқы 10 үздік эссе иегерлерінің барлығы да аталға турға қатысушылар болып табылған. Тур оқушылардың тарихи-мәдени санасы мен танымдық деңгейіне үлкен әсер еткен. Алғашқы орындарды иеленген эссе оқушылары өздерінің шығармашылық жұмыстарында туған жерге құрмет, тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау мен насихаттаудың жолдары бойынша ашық ойларын білдірген. Сонымен қатар оқушылар жаһандық дәуірдегі ақпараттық-технологиялық үндеулерге жастардың тәуелді болмауына тарихи турлардың тигізетін ықпалының жоғары екендігін білдірген. Төмендегі кестеде эссе конкурсындағы алғашқы орындарды иеленген жұмыстардың мазмұны көрсетілген (кесте 2).

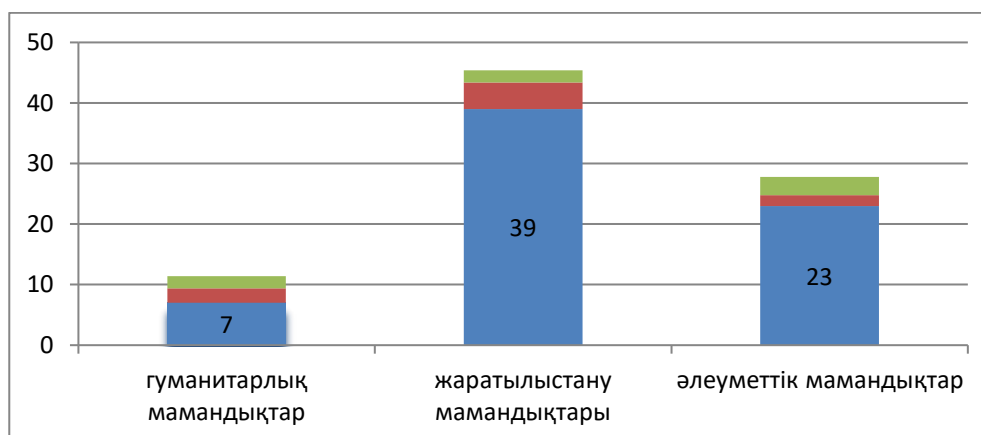
Кесте 2: Эссе конкурсындағы үздік жұмыстардың тақырыптары мен тарихи-патриоттық мәні

№	Эссе тақырыбы	Эссенің конкурстағы жетістік дәрежесі	Эссенің тарихи-патриоттық мәні
1	«Сакралды орындардың ХХІ ғасырдағы оқушы санасына оң әсері»	1 орын	Тарихи-мәдени киелі орындармен танысудың глобалды дәуірдегі оқушы санасына емдік қасиет ретінде әсер ететіндігі талқыланған.
2	«Киелі ландшафт және оқушы»	2 орын	Сакралды әлемнің қазіргі адамдардың жандүниесі үшін қосымша энергия көзі қызметін атқаратындығын көрсеткен. Одан үнемі қуат алып тұру күнделікті азықтанумен бірдей екендігін қорытындылаған.
3	«Туған жердің киелі күштері және мен»	3 орын	Туған жерде орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштерге тұрақты саяхат жасау, жастардың адамгершілік, патриоттық миссияларының дұрыс бағытта дамуына жол ашады.

Жоғарыда аталған тақырыптар оқушылардың интеллектуалдық-шығармашылық жұмыстарға біршама күш жұмсағандығын нақтылайды. Үздік эссе иегерлерінің 70% жуығы тарихи туристік турдың оқушы рухы мен санасына патриоттық-тәрбиелік тұрғыдан оң әсер еткендігін атап өткен. Эсселердің мазмұнын бағалай отырып, оқушылардың тарихи турлар барысында туған өлкесінің тарихи орындары мен тұлғаларына деген құрметінің, ізденісінің артқандығына көз жеткіземіз. Оқушылар өздері өмір сүріп жатқан аймақтың тарихи-мәдени құндылықтарының мол екендігін түсіне бастаған. Бұл ХХІ ғасырдағы оқушы-педагог қарым-қатынасының ірі табыстарының бірі екендігі сөзсіз.

2. Жоғарыдағы аргументтерде біз тарихи турлардың бітіруші сынып оқушыларының мамандық таңдау ойына ықпал ететіндігін атап өткен болатынбыз. «Отырар» клубының 2022 жылғы наурыз айында ұйымдастырған соңғы тарихи турынан (Ежелгі обсерваториямен танысу) соң біз 9-11 сыныптардың 69 оқушысы арасында мамандық таңдау ойлары бойынша анкета жүргізілген болатын. Анкетада гуманитарлық мамандықтардың үлесі мен оларды таңдауға әсер етуші себептерді көрсету ұсынылды. Анкета нәтижелері төмендегі диаграммада (1 сурет) көрініс тапқан.

Сурет 1. Мектептің бітіруші сынып оқушыларының таңдаған мамандықтарындағы гуманитарлық мамандықтардың үлесі (жалпы 69 оқушы)

Анкетаға қатысқан 69 оқушының 39-жаратылыстану, 23-әлеуметтік, 7-гуманитарлық мамандықтарды таңдағандығына көз жеткіздік. Тарихи туризм саласының жалпы гуманитарлық мамандық иелерімен тығыз байланысты екендігі түсінікті факт. Себебі, тарихи туризмнің негізгі нысандарының қызметкерлері

саналатын археолог, тарихшы, экскурсовод, этнографтар гуманитарлық мамандықтың санатына жатады. Осыған байланысты гуманитарлық мамандықтарды таңдаған 7 оқушының анкетасын талдау жасай отырып, олардың гуманитарлық мамандықтарға қызығушылығының себептерін анықтай алдық. Бұл төмендегі кестеде (кесте-3) көрініс тапқан.

Кесте-3: Анкета бойынша гуманитарлық мамандықтарды таңдаған оқушылардың (7) басты мотивтері

№	Мамандық түрлері	Оқушы саны	Себептері
1	Археолог	2	Тарихи турлардағы археологтармен сұқбаттар
2	Тарихшы	3	Тарихи турлар мен тарихи фильмдер, кітаптардың әсерінен
3	Философия	1	Философиялық кітаптар мен афоризмдер
4	Мәдениеттанушы	1	Ұлттық мәдени құндылықтарды жақсы көру және оларды әлемге таныту

Жоғарыдағы кестедегі гуманитарлық мамандықтарды таңдаған 7 бітіруші сынып оқушыларының жауаптарына баға бере отырып, олардың бесеуінің (71%) тарихшы, археолог секілді сирек таңдалынатын мамандықтарға ауысуларына, тарихи турлардың ықпалының жоғары болғандығына көз жеткіземіз.

Бұл тарихи туристік клубтың жасаған жұмыстарының тамаша жетістіктерінің бірі деп санауға болады. Себебі, қазіргі ақпараттық-технологиялық жетістіктер үстемдік құрушы қоғамда гуманитарлық мамандықтарға қызығушылықтың төмендеп кеткендігі жаңалық емес. Жылдан-жылға гуманитарлық мамандықтарды таңдаушы бітіруші сынып оқушыларының саны азайып келе жатыр. Мысалы, 2022 жылы Қазақстанда мектеп бітірген 81 мыңға жуық түлектердің 4% ғана гуманитарлық мамандықтарды таңдаған. Оның ішінде, лингвист, тарих, мәдениеттану мамандықтары басым орын алған. Гуманитарлық мамандықтарға деген сұраныстың қатты құлдырауы, болашақта қоғамда рухани-мәдени дағдарысты туғызатын құбылысқа алып келуі мүмкін. Себебі, мемлекеттік идеология мен рухани жаңғырулардың басым бөлігі гуманитарлық мамандық иелерінің қызметімен жүзеге асатындығы белгілі. Осыны ескере отырып, гуманитарлық мамандықтарға деген оқушылардың қызығушылығын практикалық жұмыстармен арттыруға болатындығын болжаймыз.

3. Тарихи-мәдени турлардың оқушылардың белгілі пәндер бойынша үлгеріміне оң әсер ететіндігін жоғарыда атап өттік. Бұл болжамамыз 2022 жылғы сәуір айында «Отырар» клубы қызмет атақаратын №3 мектепте сауалнама және салыстырмалы-анализ, синтез әдістерін жүргізген соң одан әрі айқындалды. 2022 жыл наурыз айында клуб 86 оқушының қатысуымен «Ежелгі обсерваториямен танысу» атты тарихи-мәдени танымдық туры ұйымдастырды. Бұл турға мектептің 8^а сынып оқушылары толық қатынасты. Осыған орай, 8^а сынып оқушыларының Қазақстан тарихы, география, өлкетану пәндері бойынша үлгерімдерінің турға дейінгі және турдан соңғы үлгерімдеріне салыстырмалы-талдау жұмыстары қолданылды.

8^а сыныпта жалпы 24 оқушы білім алады. Турға дейін оқушылардың Қазақстан тарихы, география, өлкетану сабақтары бойынша үлгерім деңгейлері төмендегі кестеде (4 кесте) көрініс тапқан.

4 кесте: Оқушылардың (24) музей турға дейінгі Қазақстан тарихы, география, өлкетану пәндері бойынша үлгерім деңгейлері

№	Пәндер	Өте жақсы	Жақсы	Орташа
1	Қазақстан тарихы	4	9	11
2	Өлкетану	5	11	8
3	География	3	8	13
Жалпы коэффициенті		50%	85%	75%

Жоғарыдағы кестедегі мәліметтерге анализ жасай отырып, «өте жақсы» көрсеткіш үлгеріміне ие оқушылардың санының жалпы коэффициентінің аз екендігін көреміз. Қазақстан тарихы пәні бойынша «өте жақсы» үлгерімі жалпы оқушылардың үлгерімінде 16%, өлкетану 20%, география пәні бойынша 12,5%

құрайды. «Жақсы» үлгерімі «өте жақсыға» қарағанда орташа 50% көрсеткішке ие. «Орташа» үлгерім сыныптың тең жартысын құрайды. Бұл оқушылардың аталған пәндерге деген қызығушылығының төмен екендігін анықтайды. Оқушыларды аталған пәндер бойынша төмен үлгеріміне ынталандырудың төмендегі, визуалдық қызығушылықтың жетіспеушілігі, оқулықтардағы мәліметтердің күрделілігі әсер етуі мүмкін. Бған олардың анкетадағы жауаптары себеп болды. Оқушылардың 70% жуығы оқулықтардың күрделілігі, мұғаліммен дұрыс емес қарым-қатынас, практикалық жұмыстардың жолға қойылмауы факторларын алға тартқан.

«Ақтөбе» тарихи-мәдени танымдық турынан екі ай өткен соң мамыр айының соңында біз 8^а сыныбының үлгеріміне анкета, салыстырмалы-анализ, синтез жұмыстарын жүргіздік. Эксперименттік жұмыс нәтижелері оқушылардың гуманитарлық-әлеуметтік пәндер бойынша үлгерімдерінің жақсарғандығын көрсетті (кесте 5).

Кесте 5: Оқушылардың (24) тарихи турдан соңғы Қазақстан тарихы, география, өлкетану пәндері бойынша үлгерім деңгейлері

№	Пәндер	Өте жақсы	Жақсы	Орташа
1	Қазақстан тарихы	5 (20%)	11 (45%)	8 (33%)
2	Өлкетану	7 (29%)	12 (50%)	5 (20%)
3	География	5 (20%)	10 (41%)	9 (37%)
Жалпы коэффициенті		70%	72%	95%

Жоғарыда кестеде анықталынған талдау нәтижелері тарихи-мәдени турдан соңғы оқушылардың оқу үлгерімдерінің ұлғайғандығын көрсетеді. Әсіресе өлкетану пәні бойынша «өте жақсы» үлгерімі 20%-29% дейін өскен. Бұл біздің ойымызша жоғары нәтижені құрайды. Оқушылардың арасында 3 пән бойынша оқу үлгерімдерінің 4 жартыжылдықтағы артуына қандай себептер әсер етті деген тақырыпта анкеталық жұмыстар жүргізілді. Анкета нәтижелері кестеде (6 кесте) көрініс тапқан.

6 кесте: Оқушылардың Қазақстан тарихы, география, өлкетану пәндері бойынша үлгерімдерінің 4 жартыжылдықтағы арту себептерін анықтау бойынша анкета нәтижелері

№	Оқушылардың саны	Жауаптары
1	6	Тарихи турдың қызығушылықты оятуы, мұғаліммен терең қарым-қатынастың орнауы
2	8	Тарихи турдан соң оқушыларға өз шығармашылық ойларын ашуға мүмкіндіктер көп ұсынылды. Мысалы, тур туралы эссе, реферат, слайд жұмыстарын жасау
3	5	Қосымша ізденістер, мұғалімнің талаптары және оқушылар арасындағы өзара бәсекелестік
4	5	4 жартыжылдықтағы пән тақырыптарының қызықты болуы, сабақты ынталандыру жұмыстарының жоғары болуы және ата-ананың ақыл-кеңестік жәрдемдері

Жоғарыдағы анкетадағы оқушылардың жауаптарын өзара ұқсас типтеріне байланысты топтап көрсеттік. Жауаптарға талдау жүргізу олардың 4 жартыжылдықтағы үлгерімдерінің аталған пәндер бойынша артуына тарихи-мәдени турдың тигізген әсерінің зор болғандығын көреміз. Бұл бағытта 24 оқушының 14 оқушысы тарихи турдың қатысы барлығын нақты көрсеткен. Осыған қарай отырып, тарихи-мәдени туристік клубтардың мектептерде үйлесімді қызмет атқаруы бірнеше нәтижелерге қолжеткізетіндігіне көз жеткізеді. Тарихи турлар оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырады, патриоттық сезімге тәрбилеуді шыңдайды.

Талқылау.

Оқушының тарихи санасына үңілгенде ең бастысы - оның қоршаған ортамен байланысына жан-жақты зерттеу жасау қажет. Кімді де болса біржақты мақтау немесе біржақты қаралауға жол беру, ғылыми шынайы мазмұнын ашуға кедергі болады. Кейбір зерттеушілер жеке тұлғаларға тарихи баға беруден тартынады. Олардың пікірінше тарихи тұлғалардың кемшіліктерін айыптаудан пайда жоқ. Ал кейбір ғалымдар бұл миссияны үлкен құлшыныспен атқарып, тым асыра сілтеп жібереді [2, 105]. Тарихи таным – шексіз десек, оны игерудегі ғалымның диалектикалық дамуы даңғыл жол емес екендігі белгілі.

Демек, таным жолындағы жансақтық үшін, егер ол қоғамда қолайсыздық туғызатындай болса, кешірім сұрауға болады. Ал ақиқаттың жолы бөлек. Әйгілі ойшыл айтқандай – Платон менің досым болса да, ақиқат одан да қымбат емес пе?

Әдіснамалық сипаттағы қателік болатын екінші тұжырым да ғылыми танымға көрік бере қоймайды. Бұндай тәсілдер ақиқатты ашпайды, қайта оған көлеңке түсіреді. Кеңестік кезеңде ұлтымыздың қайраткер тұлғаларының бірқатары өз дәрежесінде әспеттелгені қандай рас болса, сол кездегі ағымға қарсы болуы немесе іздеушісі болмауы салдарынан көптеген тұлғаларымыздың өмір сабақтары көлеңкеде қалып қойғаны дәл сондай ақиқат. Соңғыларын толық түгендеп болмай, тұлғатануымыз тұтас жазылады деудің өзі артық [3, 89].

Кез-келген халықтың ұлылығы сол халық санының көптігімен өлшенбейді, біртуар тұлғаларының көптігімен ерекшеленеді. Әр дәуірдің мәні де, ерекшелігі де жеке тұлғалар арқылы анықталады. Тарихи-мәдени тұлғаларды зерттеу ізденістерінің басты міндеті – тұлғаға қатысты маңызды мәліметтерді жинастыру, сондай-ақ мүмкіндігіне қарай, танымал туындыларының жазылу жайына байланысты өзге де тың мәліметтер жинау және оны уақтылы қағазға түсіріп, мұрағаттық құнды дерек көзіне айналдыруды жолға қою екендігі сөзсіз.

Еліміздің өткен кезеңдері рухани дүниесін, әйгілі тұлғалары арқылы тану мүмкіндігі енді туа бастады. Ұлттың әйгілі тұлғаларын тарихпен шендестіре танып-түсіну, ең алдымен – ғылыми ақиқаттың айтыла бастауының жемісі. Ілгері буын бастаған өнегелі істер кейінгі буын арқылы жалғасын тауып жатса өмірдің бағасы арта түспек, ұлттың төлтумалылығы орнықты болмақ, адамдардың жан жүрегіне сенім мен мақтаныш сезімі ұялап, жасампаздық рухы салтанат құрмақ. Мұның бәрі өз кезегінде ұлттың мәдени-рухани ілгерілеуіне кепіл болуға тиіс. Болашақ тұлғалар – өздерінің саяси немесе рухани еңбегі арқылы қоғам қажеттіліктерін анағұрлым толық қанағаттандыра алып, оның дамуына айтарлықтай әсер еткен, атқарған қызметі өз мемлекетінің аясынан шығып, бүкіл әлемге пайдасын тигізіп, баршаға әйгілі болған адамдар [6]. Сондықтан кез-келген мемлекет мәдениеті мен тарихы ұлы тұлғалар ісінің призмасы арқылы анағұрлым айқын, әрі әсерлі көрінетіні тегін емес. Оның үстіне, тарихтың өзі де кейде осы тұлғалармен сәйкестендіріледі.

Адам тағдырының айнасынан бір тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген» [4, 36] деуі тегін емес болатын.

Адамзат мәдениетіндегі ұлы тұлғалардың даналықтары заманның ортақ байлығы, таусылмас қазынасы деуге болады. Ол – ескірмейді және ұмтылмайды. Асқар тау алыстаған сайын биіктеп, адамдарға жарқын болашақты көрсетіп, жөн сілтеп отырады хақ.

Қазақстанның рухани байлығын әйгілі тұлғалар арқылы толықтыру мүмкіндігі – тәуелсіздік жемістерінің бірі. Ұлы тұлғалардың өмірлік қызметінің тәжірбиелері, қазақстандық отаншылдықты қалыптастыру факторларының бірі болып табылады [5].

Тарихи-мәдени тұлғалар тек тарихты жасап қана қоймай, сонымен бірге сол қоғамның мәдени құндылықтарын, адамгершілік принциптері мен дәстүрлерін бойында сақтап, оның жетекшісі бола білген жағдайда ғана ерекше мәнге ие болмақ. Адамзат баласы өткен тарихын жадында сақтап, одан сабақ алу қажет.

Қазіргі таңда Қазақстандағы тұлғатаным мәселесі кең өріс алып, жаңа бағытқа түсудің алдында тұр. Еліміздің көптеген жоғары оқу орындарында ғылыми-зерттеу орталықтары ашылып, тұшымды жұмыстар атқарылууда. Талантты тұлғаларды зерттеп-зерделеу – үлкен міндет, адами парыз.

Қорытынды.

Жұмыстың нәтижелерін қорытындылай отырып, тарихи туризмнің Қазақстанның білім жүйесіндегі тәрбиелік-патриоттық, білім үлгерімі және мамандық таңдау факторларына ықпалының деңгейін эксперименттік жұмыстар арқылы талдадық. Жұмыстар нәтижесі көрсеткендей, оқушылардың тарихи-мәдени нысандарға туристік сапарлары олардың шығармашылық ойлау қабілеттерінің жетілуіне айтарлықтай әсер еткен. Оқушыларда өзінің туған өлкесіне деген құрмет пен патриоттық сезімдер оянған. Сонымен қатар, оқушылардың сирек кездесетін бірақ мемлекеттік идеология мен қоғамның рухани-мәдени дамуында айрықша орындары бар гуманитарлық мамандықтарға деген қызығушылығы оянған. Практикалық маңызға ие туристік танымдық саяхаттар оқушылардың тарихи-мәдени қабаттармен тікелей байланысқа түсуіне жол ашып, Қазақстан тарихы, география, өлкетану пәндерін дұрыс түсінуіне жағдай жасады. Бірқатар оқушылардың гуманитарлық пәндер бойынша үлгерімі артып, ол жалпы сыныптың үлгерім дәрежесіне үлесін қосты.

Мақаланың зерттеу нәтижелері Қазақстанның білім беру үрдісінде жаңашыл идеялардың пайда болып жатқандығын көрсетті. Оның алғашқы әсерлері өзінің нәтижесін беруде. Қазақстанның білім беру моделі кеңестік кезеңнен мұраға қалған теориялық принциптен батыстық практикалық модельге көшудің жүйесін қалыптастырды. Ендігі міндет оны одан әрі жетілдіру және нақты нәтижелерге қол жеткізу болып табылады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. -22
2. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. – Алматы. Қазақ университеті, 1999.
3. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: Күлтегін, 2000.
4. Сейітов С. Ой керуені. – Алматы: Кітап, 2007.
5. Әбдіманұлы Ө. «Ақтаңдақтар» ақиқатын айтқан // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 1997. - № 9. – Б. 18-26.
6. Әділханова Ж.С. XX ғ. 60-90 жылдарындағы әдебиеттану ғылымы: С. Сейітов зерттеулері. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 162 б.
7. Аманжолова Д.А. Советское притяжение: историческая литература Республики Казахстан о советском веке // Прошлый век. – 2013. - № 2. – С. 28-35.
8. Мұсагулова, А.Б. Қазақстандағы идеологиялық цензура тарихы (XXғасырдың екінші жартысындағы Республика тарихының өзекті мәселелері бойынша). – Алматы: ҚазҰУ, 2014.
9. Каипова Б. История политической цензуры в Казахстане (1929 -1956): автореф. ... канд. ист. наук.: – Астана, 2002.- 30 с.
10. Ерғөбек Қ. Арыстар мен ағыстар (әдебиеттану сын әлемі) төртінші кітап. - Алматы: «Қазығұрт», 2003. - 95 б.
11. Капаева А. Құлтура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-1991-гг.). – Алматы: «Атамұра, 2004. – С. 219-220.
12. Қуандық Е.С. Қазақстан тарихы. Кеңес және тәуелсіз Қазақстан дәуірі. – Алматы: «Дәуір», 2009. – 17 б.
13. Забих Ш.А. Публицистическая и журналистская деятельность Алихана Букейханова: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2002. – 29 с.
14. Мамардашвили М. К. Мысль под запретом // Вопросы философии.- 1992. - № 4. - С. 110
15. Аймермахер К. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917-1932 гг. – М., 1998. – 465 с.
16. Муканов А.Х. Основные пути повышения эффективности развития туризма в республике Казахстан. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». 2012. № 2 (16). С. 53-58.
17. Глеубердинова А.Т., Салауатова Д.М. Институциональные условия развития туристской отрасли в Казахстане: анализ результативности государственных программ. Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса, 2019. № 3. С. 11-16.
18. Исабаев Н.Ж. Туризм как фактор развития казахстанско-российских отношений (1991-2012 гг. Современные проблемы сервиса и туризма. 2013. № 1. С. 25-30.
19. Аманжолова Д.А. Историко-культурный туризм как фактор гуманитарного сотрудничества России и Казахстана // Казахстан и Россия: научное и культурное взаимодействие и сотрудничество. Отв. ред. Ш.К. Ахметова, З.Е. Кабульдинов, И.В. Толпеко, Н.А. Томилов. Астана-Омск: Полиграфия «Enter Group», 2013. С. 27-40.

References:

1. Ashimbaev S. Shyndykka syjispenshilik. – Almaty: Zhazushy, 1993.
2. Smagulov Zh. Kazak adebiettanu gylymynyn tarihy. – Almaty. Kazak universiteti, 1999.
3. Nurgali R. Kazak adebietinin altyn gasyry. Zertteu. – Astana: Kultegin, 2000.
4. Seitov S. Oi kerueni. – Almaty: Kitap, 2007.
5. Abdimanuly O. «Aktandaktar» akikatyn aitkan // KazUY Habarshysy. Filologiya seriyasy. - 1997. - № 9. – B. 18-26.
6. Adilhanova Zh.S. XX ғ. 60-90 zhyldaryndazy adebiettanu gylimy: S. Seitov zertteuleri. – Almaty: Kazk universiteti, 2014. – 162 b.
7. Amanzholova D.A. Sovetskoe prityazhenie: istoricheskaya literatura Respubliki Kazahstan o sovetskom veke // Proshlyy vek. – 2013. - № 2. – S. 28-35.

8. Musagulova, A.B. *Kazakstandagy ideologiyalyk cenzura tarihy (XX gasyrdyn ekinshi zhartyсындаgy Respublika tarihyнин ozekti maseleleri bojnynsha)*. – Almaty: KazҰU, 2014.
9. Kaipova B. *Istoriya politicheskoy cenzury v Kazahstane (1929 -1956): avtoref. ... kand. ist. nauk.: – Astana, 2002.- 30 s.*
10. Ergobek Қ. *Arystar men agystar (adebiettanu syn әlemi) tortinshi kitap.* - Almaty: «Kazygurt», 2003. - 95 b.
11. Караева А. *Kul'tura i politika (Gosudarstvennaya politika v oblasti kul'tury v Kazahstane vo vtoroj polovine 1940-1991-gg.)*. – Almaty: «Atamұra, 2004. – S. 219-220.
12. Kuandik E.S. *Kazakstan tarihy. Kenes zhane tauelsiz Kazakstan dauiri*. – Almaty: «Dauir», 2009. – 17 b.
13. Zabih Sh.A. *Publicisticheskaya i zhurnalistskaya deyatel'nost' Alihana Bukejhanova: Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk.* – Almaty, 2002. – 29 s.
14. Mamardashvili M. K. *Mysl' pod zapretom //Voprosy filosofii.- 1992. - № 4. - S. 110*
15. Ajmermaher K. *Politika i kul'tura pri Lenine i Staline. 1917-1932 gg.* – Moskva., 1998. – 465 s.
16. Mukanov A.H. *Osnovnye puti povыseniya effektivnosti razvitiya turizma v respublike Kazahstan. Nauchnyi jurnal NIU ITMO. Seriya «Ekonomika i ekologicheskii menedjment». 2012. № 2 (16). S. 53-58.*
17. Tleuberdinova A.T., Salauatova D.M. *Іnstitutsionalnye usloviya razvitiya turistskoi otrasli v Kazahstane: analiz rezultativnosti gosudarstvennyh programm. Nauchnyi rezultat. Tehnologii biznesa i servisa, 2019. № 3. S. 11-16.*
18. Isabaev N.J. *Turizm kak faktor razvitiya kazahstansko-rossiiskih otnoşenii (1991-2012 gg. Sovremennye problemy servisa i turizma. 2013. № 1. S. 25-30.*
19. Amanjolova D.A. *Іstoriko-kulturnyi turizm kak faktor gumanitarnogo sotrudnichestva Rossii i Kazahstana // Kazahstan i Rossiya: nauchnoe i kulturnoe vzaimodeistvie i sotrudnichestvo. Otv. red. Ş.K. Ahmetova, Z.E. Kabuldinov, İ.V. Tolpeko, N.A. Tomilov. Astana-Omsk: Poligrafіya «Enter Group», 2013. S. 27–40.*

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.023>

Бейсенбаева Г.К. *¹, Касенова А. Д. ²

¹ докторант PhD, Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан, B-gulnaz_80@mail.ru

² кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан
E-mail: asema_94@mail.ru

ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ МЕТОДИК ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В УЧЕБНЫХ ПРОГРАММАХ ШКОЛЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДОК

Аннотация

В статье рассматривается возможность раскрытия педагогического потенциала для активного изучения предмета истории через призму археологии на школьных уроках. Внедрение методов использования археологических материалов в современную школьную педагогику. В работе акцентируется внимание на новых направлениях в педагогике и археологии, и использование их в школьном процессе. Педагогическая археология может быть включена в междисциплинарные программы обучения, что способствует более глубокому пониманию истории, географии, культуры и других научных областей. Внедрение педагогической археологии в школьное образование Казахстана имеет важное значение для сохранения исторического наследия, развития образования и формирования культурного сознания учащихся.

В статье делается упор на новые направления в археологии, а также их использование в школьном образовании. Основной ценностью данной статьи является наличие результатов анкетного опроса, проведенного среди учителей истории. Опрос предназначен для выявления степени удовлетворенности учителей используемой методикой при проведении уроков истории с использованием археологических материалов. Анкета направлена на выявление степени удовлетворенности учителей школ использованием археологических методов на уроках истории.

Ключевые слова: археология, учитель, анкета, семинар, история, ученики, педагогическая археология.

Бейсенбаева Г.К.*¹, А.Д. Касенова²

¹ докторант PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: b-gulnaz_80@mail.ru

² т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкері, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: asema_94@mail.ru

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ОЛЖАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ТҮРЛЕНДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада мектеп сабақтарында археология призмасы арқылы тарих пәнін белсенді зерттеудің педагогикалық әлеуетін ашу мүмкіндіктері қарастырылған. Қазіргі мектеп педагогикасына археологиялық материалдарды пайдалану әдістерін енгізу. Жұмыста педагогика мен археологиядағы жаңа бағыттарға, олардың мектеп процесінде қолданылуына көңіл бөлінген. Білім беру археологиясы тарихты, географияны, мәдениетті және басқа да ғылыми салаларды тереңірек түсінуге ықпал ететін пәнаралық оқу бағдарламаларына енгізілуі мүмкін. Қазақстандағы мектеп біліміне педагогикалық археологияны енгізудің тарихи мұраны сақтау, білім беруді дамыту және оқушылардың мәдени санасын қалыптастыру үшін маңызы зор.

Мақалада археологияның жаңа тенденциялары, сондай-ақ оларды мектептегі білім беруде пайдалану мәселелері қарастырылған. Бұл мақаланың басты құндылығы – тарих мұғалімдері арасында жүргізілген сауалнамалық сауалнама нәтижелері. Сауалнама археологиялық материалдарды пайдалана отырып, тарих сабақтарын өткізу кезінде қолданылған әдістемеге мұғалімдердің қанағаттану дәрежесін анықтауға арналған. Сауалнама мектеп мұғалімдерінің тарих сабақтарында археологиялық әдістерді қолдануына қанағаттану дәрежесін анықтауға бағытталған.

Кілт сөздер: археология, мұғалім, сауалнама, семинар, тарих, студенттер, оқу археологиясы.

Beisenbayeva G.K.*¹, A. Kassenova²

¹ PhD Student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan
B-gulnaz_80@mail.ru

² Candidate of history, leading researcher, A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Almaty, Kazakhstan
E-mail: asema_94@mail.ru

POSSIBILITIES FOR TRANSFORMING HISTORY TEACHING METHODS IN SCHOOL CURRICULA USING ARCHAEOLOGICAL FINDS

Abstract

The article examines the possibility of revealing the pedagogical potential for the active study of the subject of history through the prism of archeology in school lessons. Introduction of methods of using archaeological materials into modern school pedagogy. The work focuses on new directions in pedagogy and archeology, and their use in the school process. Educational archeology can be included in interdisciplinary curricula, promoting a deeper understanding of history, geography, culture and other scientific fields. The introduction of pedagogical archeology into school education in Kazakhstan is important for the preservation of historical heritage, the development of education and the formation of the cultural consciousness of students.

The article focuses on new trends in archeology, as well as their use in school education. The main value of this article is the results of a questionnaire survey conducted among history teachers. The survey is designed to identify the degree of teachers' satisfaction with the methodology used when conducting history lessons using archaeological materials. The questionnaire is aimed at identifying the degree of satisfaction of school teachers with the use of archaeological methods in history lessons.

Key words: archeology, teacher, questionnaire, seminar, history, students, educational archaeology.

Основные положения. В XXI веке все сферы жизни человека претерпевают изменения, будь то экономика, промышленность, наука или здравоохранение. Изменения коснулись и казахстанского школьного образования. В современных школьных учреждениях в последние годы идет полная реформация обучения подрастающего поколения. Казахские учителя освоили цели и задачи обновленного образования, подготовку к ЕНТ, переход на 12-летнее обучение, переиздание учебников по истории, успешно применяют на практике критериальное оценивание и критическое мышление. Обновленная школьная программа подразумевает самостоятельную практику изучения тем по предметам, учитель в данном случае выступает как направляющий.

В современной системе образования казалось бы есть все, что необходимо для получения всестороннего образования: государство провело компьютеризацию классов, ремонтируются и строятся новые школы, повышает квалификацию учителей. Но, по мнению авторов, порой этого недостаточно. В век технологий нынешнее поколение очень сложно чем то удивить. Учителю приходится подстраиваться под школьников, «идти нога в ногу», следить за новыми программами и приложениями. Обычный урок в школе при обновленной программе должен проходить как небольшое «шоу»- ярко, активно, присутствовать вовлеченность всех детей в процесс. Перед учителем истории стоит непростая задача: построить урок таким образом, что бы изучение новой темы прошло с глубоким интересом и запоминанием материала не на один год. Заучивание исторических дат, периодов, фамилий личностей, названия территорий и местностей, характеристики архитектурных строений, погребальных сооружений и т.д., это очень объемный материал для школьников среднего звена. Для успешного изучения исторических фактов и событий учителю рекомендуется использовать на уроках археологические материалы. Современная археология расширяет свои горизонты, применяя не только традиционные методы исследования, но и вовлекая в процесс геоинформационные технологии и разнообразные научные подходы.

Ключевыми аспектами в исследовании древних артефактов являются точные методы датирования, использование современных технологий для извлечения информации и создание виртуальных моделей для реконструкции прошлого. Наибольшее значение приобретают методы абсолютного датирования, такие как дендрохронология и радиоуглеродный анализ, а также визуальный анализ с применением компьютерных программ и приборов дистанционного зондирования. Виртуальные реконструкции особенно важны для сохранения естественного природного ландшафта, позволяя переводить его в цифровой формат [1,85].

Введение. С учетом перечисленных фактов появляется необходимость во внедрении педагогической археологии, как методический подход в образовании, который использует принципы археологии для изучения прошлого с целью совершенствования современного образования. Для успешного внедрения и использования педагогической археологии авторы предлагают изучить старые учебные планы, методические материалы, учебники и дневники преподавателей. Это позволит выявить, какие методы преподавания были популярными в разные исторические периоды, и как они влияли на обучение и воспитание учащихся. Провести реконструкцию образовательных практик используя данные из истории образования, можно попытаться воссоздать или адаптировать исторические образовательные методики и стратегии для использования в современной обновленной школьной программе. Для реализации идеи о внедрении педагогической археологии на уроках истории, авторы подготовили программу элективного курса для 7 и 8 классов на тему «Памятники археологии тюркского периода», адаптированную под реалии современного образования. Программа прошла экспертную комиссию в Управлении образования города Алматы и была рекомендована школам города Алматы для включения в типовую учебную программу на следующий учебный год. В программе предложенного курса авторы расписали методы и рекомендации при проведении уроков истории, содержательную и нормативную часть.

Применение новых археологических методов на школьных уроках будут с интересом и успехом восприняты учеником, и есть возможно использовать их на уроках при помощи мобильных телефонов и приложений. Например, 3D-моделирование отдельных конструкций и артефактов, создание аудиогидов, исторических мультфильмов и т.д. Современные технологии в археологии позволяют изучить науку быстро и вызывает восторг у учащихся от полученных результатов. Особое место занимает моторика рук, одно дело, когда школьник слушает и выполняет задание, но когда он получил информацию, самостоятельно ее проанализировал и смастерил собственными руками, результат уже другой. Пример одного задания: используя предварительно изученные факты из учебника, ученики должны провести реконструкцию погребального обряда и религиозных представлений периода саков. Порассуждать над тем, как человека сопровождали в загробный мир. Такой метод способствует усвоению исторического

материала. Или проведение анализа стратиграфии (слоистости) или изучение артефактов, могут быть адаптированы для обучения и исследования исторических аспектов образования.

Как показывает практика, ребятам нравится слушать речь учителя и наглядно изучать фотографии про находки, музейные артефакты, чувствовать связь с прошлым, одновременно воспитывается чувство патриотизма и формирование уважительного отношения к родному культурно-историческому наследию. Чем сложнее задание, тем интереснее.

Ученый археолог Н.П.Подушкин преподавал курсы по "Археологии" и координировал "Историческое краеведение" и "Историю древнего мира". Помимо работы на археологических экспедициях, он поддерживал контакты с образовательными, музейными и общественными учреждениями города, такими как "Детская туристическая станция им. Терешковой", "Южно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей" и "Общество охраны памятников истории и культуры" [2]. Он создавал на базе школ археологические кружки, организовывал встречи школьников с известными учеными, проводил уроки по археологической тематике, создавал краеведческие уголки и школьные музеи.

Наследие Подушкина получило распространение в современном образовании. В последнее время среди учителей историков появилось новое направление - детская, или педагогическая археология [3,1]. Школьные уроки по истории неразрывно связаны с объяснением нового материала на примерах вещественных источников, на уроках археология не рассматривается как отдельный предмет, а только в совокупности с предметом история. Рекомендуется организовать факультативные уроки, либо разработать план кружковой работы. В план кружка обязательным являются включение таких методов школьного исследования как изучению научной литературы, посещение музеев, а так же создавать школьные мини-экспедиции по изучению археологических экспонатов.

Автор считает, что методические приемы преподавания археологии неразрывно связаны с методикой преподавания непосредственно истории. Термин "педагогическая археология" (автор А.М. Буровский, 1990 г), говорит о взаимосвязи и влиянии педагогики на археологию, а также методические принципы о деятельности детских археологических кружков [4]. Д.В. Бровка, в статье "Феномен педагогической археологии", говорит о признаках, при которых наука археология становится педагогической: широкая доступность археологического материала и письменных источников; прикладной характер школьной деятельности, межпредметная связь с другими науками и предметами, доступность археологических открытий для внедрения в школьное образование, а также использование разнообразных исследовательских форм и приемов, демонстрация школьных результатов и публичность результатов деятельности [5]. Проведенные уроки с использованием археологических материалов, показывают на собственном опыте, что это эффективное направление, приводящее к результатам в короткие сроки.

В школах Казахстана за последние несколько лет наблюдается возросший интерес среди учеников к музейным артефактам, и желание поучаствовать в раскопках. Такой интерес у детей возник благодаря настоящим археологам, которые приглашаются на уроки и рассказывают о реальных находках. Например, в гимназии № 28 им.М.В.Ломоносова г.Алматы частым гостем на уроках бывает археолог Нурпеисов М.М. Ребята имеют возможность услышать из первых уст об интересных раскопках в курганах близ Алматы. В данном случае можно сказать, что практическое собственное исследование исторического объекта научит школьника систематизировать свои знания по истории и применить их на практике, а также развивать аналитическое мышление и критический подход к источникам информации, необходимость делать собственные выводы.

В ходе работы археологического кружка или факультатива заостряется внимание на развитие исследовательских научных навыков школьников. Это включает организацию школьных конференций, научных семинаров, написание исследовательских докладов. Одним из особенностей такой деятельности является не только изучение теоретических аспектов, но и обязательная практическая работа. Учащиеся обучаются основам чертежного дела, обрисовки археологических находок, ведению описей и полевой документации. Посещение музеев и работа с музейными артефактами также ценятся как ценный опыт для учащихся.

Опыт показывает, что соприкасаясь с археологией и древними настоящими экспонатами у школьников появляется неподдельный познавательный интерес. Однако археологическое образование нельзя отрывать от общего контекста системы образования [6].

Археологические находки являются одной из самых многочисленных категорий исторических артефактов. Они представляют собой разнообразные объекты, охватывающие временные периоды от древности до средневековья. Среди них можно выделить поселения, древние города, могильники, курганные захоронения, места древней металлургии и места находок археологических предметов. Однако наиболее увлекательным практическим занятием всегда были и остаются экспедиции, проводимые

вместе с археологами и учеными. Это опыт, который сочетает в себе физическую и умственную активность в условиях экспедиции, что способствует развитию участников. Так в основном памятники археологии доходят до нас чаще всего в виде культурного слоя, образованного из смеси земли с остатками материальной культуры древних людей. Культурный слой редко залегают на поверхности, как правило, его перекрывает поздний по времени грунт [7]. В связи с этим рекомендуется вывозить учащихся на места раскопок.

Во время археологических экспедиций у школьников вырабатывается чувство ответственности, самостоятельности, проявляют креативный подход. Участие в экспедициях способствует развитию у подростков самостоятельности, ответственности, креативности [3, 4]. Раскопки древних памятников – настоящее, “взрослое” дело, порученное подросткам. Побывав в необычной ситуации, в условиях разновозрастного коллектива, изолированного на время от внешних социальных воздействий, и получив опыт успешности в этих условиях, нередко преодолевают свою дезадаптивность даже те подростки, которые определялись педагогами как требующие педагогической поддержки. [9] Сегодня раскопки ведутся также как и раньше, однако в эпоху технологического прогресса современные методы обработки информации, новые технологии полезны и в археологии. Они упрощают работу археологов в определении на местности, в пространстве. Так, метод радиокордона и космосъемка, которые сейчас широко используются у нас в Казахстане, позволяют увидеть сверху не доступные прежде древние караванные пути, на которых когда-то были свои города - очаги культуры [10].

Материалы и методы. Авторы приступили к разработке методического пособия для учителей предметников-историков, которое будет содержать комплекс методических рекомендаций по использованию на школьных уроках по истории доступных археологических материалов, археологических кружках или факультативах, а так же, готовый продукт предложить другим школам для использования пособия в педагогической деятельности. На вопрос нужно ли вводить археологию в школах как отдельную дисциплину и насколько сегодня молодежь интересуется археологией, ученый К.Байпаков говорил «об археологии, как школьном предмете, трудно ответить однозначно. Потому что археология - это историческая наука, точнее часть истории, которая оперирует несколькими источниками, чем история. Однако, как часть истории археологию, по моему мнению, нужно изучать обстоятельнее и даже ввести в школах в качестве факультативов. Вообще же в целом изучать будет полезнее предмет, который бы так и назывался «Культурное наследие». Кроме того, для школьников переиздана с дополнениями детская энциклопедия «Древние города Казахстана», выпущены монография «Великий Шелковый путь на территории Казахстана», альбом «Сокровища древнего Тараза», «Поселения саков и усуней Жетысу и Алматы», «Петроглифы Баян-Журек» и другие издания [10].

Дополнительное углубленное изучение истории посредством археологии, позволит учащимся понять непрерывность, связь прошлого и настоящего, а самое главное поможет дополнить знания по истории. В этом и состоит главная задача учителя, используя различные методические приемы, правильно построить урок, при котором ученики с нетерпением будут ждать следующего урока истории [8,172].

Современные подростки не читают литературу, соответственно не слышат и не понимают учителей, в конце концов у детей нет права выбора темы, проблемы. Учителю необходимо дать детям возможность для мозгового штурма, дать право выбора темы, проявить силу воли. Учитель в этом случае предоставляет обратную связь, контролирует процесс работы, он направляющий, дает конструктивную критику. Использование археологических данных при изучении нового материала разнообразит урок и дополняет содержание учебника по истории. Выбор археологического материала непосредственно зависит от целей урока.

При внедрении углубленного изучения педагогической археологии в школе, необходимо привлечь к поисково-исследовательской деятельности максимально большое число учащихся. Например, в археологическом музее перед ребятами представлена композиция жилища древнего человека, орудий труда. Используя данную картину учащиеся должны провести анализ уровня развития производительных сил общества, восстановить жизнь древнего человека по орудиям труда, жилищу, предметам быта. Исходя из этого, благодаря археологическим экспонатам у учащихся вырабатываются хронологические рамки развития человека, благодаря которому ученики самостоятельно смогут рассматривать сложнейшие темы по истории [8,173].

Например, перед ребятами стоит задача поработать над темой проекта «Археологический туризм». Тема должна обязательно заинтересовать ребят, цель проекта - составить маршрут путешествия. Есть возможность привлечь к работе над проектом родителей учеников. Это прекрасный способ совместного времяпровождения близких людей и общая тема для диалога. Авторы предлагают учащимся предложить свою методику изучения археологии совместно с родителями. *Примерная методическая схема будет выглядеть так: ставим задачу (проблему) → задаем исследовательский вопрос → разрабатываем*

план → начинается поисковая работа → итог исследования, заключение → изучение (защита, презентация) готового результата. В предложенном проекте у школьников есть свобода выбора и формулирования исследования. Задачей учителя является научить анализировать исторические события с помощью археологических открытий. По итогам изучения археологических данных по определенной теме подготовить и защитить свой научный проект на конкурсах разного уровня по предметным олимпиадам и защитам проектов.

Учителями - историками предпринимается попытки в углубленном изучении истории, например, в г.Талдыкорган в 2014 году учителем высшей категории Жанаберлиевой С.Б. была предложена программа спецкурса «Основы археологии» для гимназических классов с углубленным изучением истории Казахстана. В программе делается упор на изучение новых археологических открытий, в частности раскопки сакских курганов на берегах Или и в низовьях Сырдарьи. Учителем истории лицей-гимназии № 28 г.Алматы Берлибаевой А.Е. подготовлена авторская программа по изучению археологических памятников на территории Казахстана. Программа была одобрена экспертной комиссией и рекомендована к использованию в школах Алматы. Учитель ставит цель рассмотреть труды великих архитекторов, строителей и археологов через изучение монументальных сооружений и археологических памятников Казахстана. Учителя отмечают, к всеобщему сожалению, что учащиеся изучают археологию по учебной программе краеведения. В 2022 году в Алматы прошел конкурс научных проектов среди школ города по темам археологических открытий. Учитель Хайланова Б.М. и ее ученик получили первое место по городу за научную работу по теме «Таинственные места Биргулюк», по направлению «краеведение». Автор считает, что необходимо отделить археологию от краеведения и сделать его отдельным направлением. Учитывая вышесказанное, авторами подготовлена программа по элективному курсу на тему «Памятники археологии тюркского периода», в которой углубленно раскрываются темы учебной программы по истории тюрков на примерах археологических данных. Программа прошла экспертную комиссию в Управлении образования города Алматы и будет выпущена в сборнике.

Широкое распространение получает организация летних археологических школ. С 19 по 23 июня 2023 года Институт археологии им. А. Х. Маргулана совместно с Восточно-Казахстанским областным научно - методическим центром «Дарын» провели летнюю археологическую школу «Сакил Алтайым-туган жерім» среди учащихся 8-10 классов.

Целью созданий подобных школ является привлечение школьников к научно-исследовательской работе по направлению археология и краеведение, ознакомление с методикой археологических исследований, подготовка одаренных учащихся к конкурсу научно-исследовательских проектов областного, республиканского и международного уровня по истории и археологии, воспитание подрастающего поколения в деле сохранения, защиты и пропаганды культурно-исторического наследия родного края.

При подготовке плана факультатива по археологии, необходимо учитывать возрастные особенности учеников, так как именно от этого зависит правильность выбранного метода и приемов обучения. Например, необходимо научить учащегося навыкам работы в архиве и библиотеке с письменными источниками, анализу и сбору информации при изучении музейных экспонатов, а также изучить методику работы в полевых археологических экспедициях.

Результаты и обсуждение. В 2023 году в организованном городском семинаре для учителей-историков на тему «Изучение археологических памятников в учебной программе» были публично обсуждены вопросы углубленного применения археологических материалов в преподавании истории в учебном процессе. На семинаре учителя школ города Алматы обсуждали учебники по истории Казахстана за 5 и 10 класс, использование археологических материалов при изучении тем древней периодизации, появление и развитие племенных союзов и возникновение тюркского периода.

По окончании мероприятия было проведено анкетирование участников с целью оценки эффективности и пользы публичного обсуждения. Анкетный опрос состоял из двух видов тестирования, который проводился анонимно через GOOGLE платформу. В опросе на тему «Изучение истории тюркского периода на примерах археологических материалов» (https://docs.google.com/forms/d/144b6vLMcQncfwNsWznz7_qOvreCKNSchwV2xywVDF_A/edit) приняли участие 40 учителей-практиков. Предлагалось ответить на 19 вопросов. Количество респондентов, сдавших анкеты - 32, что составляет 80% от общего количества опрошиваемых. Анкету «Обобщение опыта по преподаванию археологии на уроках» (https://docs.google.com/forms/d/1iquyjXBYFJWHZD9_M8bnvElzUCAMoJtdSyEumQdUt4dk/edit) заполнили 20 учителей, 50 % от общего количества респондентов.

Анализ результатов анкетирования показал следующее, большинство участников высказались положительно за применение археологических данных на уроках 97,5%, при этом 57,5% считает, что не на каждом уроке есть необходимость использования данных, так как это занимает учебное время. 46,2% отметили, что в учебниках не достаточно раскрыты темы тюркской истории, а 25,6 % и вовсе ответили отрицательно.

Проведенный мониторинг полученных анкетных данных показал взгляд учителя на прохождение и изучение тем тюркского периода. Для углубленного изучения тюркской истории городские музеи предлагают свои экспонаты.

При этом 52,5% согласны изменить свою методику преподавания истории, 12,5% учителей все устраивает, 35 % интересуются новыми методами, но внедрять пока не будут.

На вопрос, какого исторического материала эпохи тюрков в археологии представлено больше, 42,5 % учителей отметили архитектуру, 20% письменность, 22,5 % каменные изваяния, 15% письменность. Большинство опрошенных считают, что в организационном плане не хватает материалов, содержащих информацию о проблемных вопросах, связанных с археологическими артефактами. Несколько участников опроса предложили организацию «круглых столов», конференций отдельно по каждому археологическому открытию. Практически все участники семинара позитивно оценивают проведение публичных выступлений. 68% высказались о том, что будут посещать подобные мероприятия, 32% опрошенных отметили, что это зависит от темы и состава участников (докладчиков) мероприятия.

На вопрос анкеты, связываете ли ваши трудности с тем, что недостаточно глубоко умеете связать историю и археологию, 37,5% респондентов ответили отрицательно, 32,5% затрудняются ответить, 30% дали ответ «да».

Анкетирование показало, что не все учителя могут организовать работу учащихся. На вопрос, удастся ли вам составить задания по исследованию археологических фактов, 47,5% ответили «редко», 27,5% «положительно», и к сожалению, 25% «отрицательно». При этом, 42,5% учителей не всегда получается выбрать соответственный метод или методический прием для реализации целей урока, 35% ответили, что удастся всегда, остальные ответить затрудняются.

Все анкеты были обработаны. Анализ анкет выявил некоторые проблемы, с которыми сталкиваются учителя при подготовке к уроку по истории. Одной из основных проблем считаем недостаточный интерес учителей-историков в использовании на уроках археологических памятников использований этих данных на уроках.

Второй опрос был составлен с целью получить более развернутый ответ на поставленные вопросы. Тема «Обобщение опыта по преподаванию археологии на уроках истории», количество вопросов 7. На вопрос, какие новые подходы к изучению археологии в учебных заведениях вы могли бы предложить, учителя отметили: виртуальное моделирование с помощью различных приложений и игр; использование виртуальных экскурсий по музеям; изучение и осмотр собранных материалов во время раскопок; наглядные макеты; организация и проведение практических занятий на местах раскопок, позволит учащимся получить реальный опыт археологической работы, пробуждая в них интерес к возможной профессии; умение проводить анализ и интерпретацию фактов.

При вопросе, какие археологические находки, имеют значение для исторического развития страны, учителя отметили, каждая археологическая находка является очень ценной для изучения истории и построения правильной государственной идеологии. При этом, необходимо учитывать то, что в каждом историческом периоде имеются выдающиеся и известные археологические открытия. Например, тюркская руническая письменность, руины древних городищ и поселений, мавзолеи, петроглифы, курганы и т.д.

Историки отметили, какие находки свидетельствуют о жизни тюркских народов на территории Казахстана: каменные изваяния, памятники Культегина и Тоньюкук, стеллы с надписями и рисунками, монеты, оружие, посуда, орхоно-енисейские памятники, религиозные представления, территория расселения, средневековые города. Именно эти темы легко и доступно возможно раскрыть при помощи археологии. К сожалению в учебниках за 6 и 10 классы перечисленные темы рассмотрены поверхностно и присутствует малоизученность.

Учителям было предложено перечислить методы археологического исследования, используемый ими при изучении тем тюркского периода. Историки отметили: раскопки, чтение тюркской письменности, изучение строения городов и построение макетов, описание артефактов, подготовка презентаций, метод реставраций, метод изучения карт средневековья, анализ информации из исторических источников Персии, Китая, Западной Европы.

Во время семинара учителя поделились своими наблюдениями во время уроков, отметив, что детям больше всего нравится слушать рассказы о религиозных верованиях тюрков и их обрядах, поклонению Солнцу, легенды о Самрук и появлении тюрков, об образовании и жизнеописании каганатов, взаимоотношения с соседними государствами, о походах и победах каганов, символика каменных изваяний и т.д.

При подведении итогов, абсолютно все учителя-предметники единогласны согласны с мнением, что тюркский период очень интересно и удобно изучать при помощи археологических материалов. Это один из самых эффективных методов для углубленного погружения в тему, поэтому необходимо создавать контент для распространения информации о тюрках, даст положительный результат в процессе обучения. Археология самый достоверный и научный инструмент изучения средневекового периода, именно на

археологических находках строится история, ее доводы и умозаключения. Благодаря ее находкам человечество получает ценные данные, которые дополняют другие источники, что позволяет видеть историческую картину более цельным. Именно такой методический подход к изучению истории подходит учащимся, как эффективный и рациональный прием обучения, развивает мотивацию и интерес школьников. В свое время К.Байпаков выразил мнение, что «археология - одна из немногих специальностей, которая сохранила дух романтизма, несмотря на то, что сегодня многим наукам присущ материальный интерес, и они почти полностью исследованы. Например, география стала сегодня экономической географией, в биологии и химии тоже уже почти все изучено, а в археологии всегда найдется что-то новое или, точнее, хорошо забытое старое» [10, 3].

Заключение. Авторы отмечают, что изучение истории через археологию дает возможность подрастающему поколению почувствовать важность влияния прошлого на настоящее, именно благодаря археологии сохраняется историческая память. Транслировать полученные знания из поколения в поколение.

Археолог, ученый К.Байпаков говоря «об интересе к археологии среди подрастающего поколения», считал, что современная молодежь, в сравнении с его сверстниками, активно интересуются своей родной историей и успешно изучают археологию. В этом можно убедиться, посмотрев на состав участников различных экспедиций [10, 3].

Одним из больших недостатков в преподавании археологии является отсутствие материала, в доступности у учителя только музейные экспонаты. Посещение музеев не стоит в учебном плане, отдельные часы для этого не выделяются. Посещение музеев только в не учебное время. Этот момент вызывает массу неудобств. Связь музеев со школами практически отсутствует. Как показывает опыт, отсутствие наглядных археологических материалов вызывает не восприятие информации учащимися.

В современном обществе пропагандируются использование новых технологий при изучении разных предметов. С учетом вышесказанного, для успешного изучения хронологии, учителями активно используются ресурсы интернета и создание цифровой истории. Позиционируется создание и распространение учителями собственных продуктов, например аудиоролики, онлайн-уроки, видеоподкасты, мастер-классы. Все это успешно загружается в YouTube. Происходит популяризация истории как науки. Авторы считают, для развития мышления и более углубленного погружения в тему, давать задания ребятам мастерить из подручных материалов, все что относится к истории. Например, предварительно изучить материал, уже потом приступить к созданию макетов зданий, мавзолеев, курганов, каменных изваяний. Все это развивает моторику рук. К сожалению, все перечисленное касается только городской местности. В сельских школах напрочь отсутствует доступность к вещественным источникам, низкая оснащенность компьютерами и интернетом.

Таким образом, педагогическая археология представляет собой ценный инструмент для исследования и совершенствования образовательной практики в школе. Она позволяет нам раскопать историческую ступень образовательной системы, выявить старые методы и подходы, которые могли быть устаревшими или неэффективными, и пересмотреть их на основе современных научных данных и педагогических технологий. Это позволит учителям и педагогам создавать более адаптированные и современные технологические среды. Такой методологический подход основан на размышлениях и самоанализе как основных элементах профессионального роста педагогов.

При этом необходимо учитывать, что педагогическая археология требует времени и ресурсов, и ее результаты не всегда могут быть заметны сразу. Однако в противоположном направлении она осуществляет модернизацию образовательной системы и повышение качества образования, что делает ее ценным инструментом для развития современной школы.

Список использованной литературы:

1. Амангельдинова А.С. Археология в школе. // ВЕСТНИК Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. № 2 (131)/2020 С.16-18
2. Қазақстан археологиясы. Николай Павлович Подушкин - ученый, археолог, человек (к 90-летию со дня рождения). № 3 (5) 2019 С.3-4
3. Т. В. Любчанская. Формы организации детской археологии как фактор формирования научных школ. // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 32 (170). История. Вып. 35. С. 142–147.
4. Буровский А.М. Предмет и проблемы «педагогической археологии» // Вопросы методики работы школьных археологических кружков. - Новосибирск, 1990. - С. 26
5. Бровко Д.В. Феномен педагогической археологии // Уссурийский краеведческий вестник. Вып. 3. Уссурийск. С. 5-9.2004, С.6
6. Шер Я.А. Возродится ли в России археологическое образование? // Российский археологический ежегодник. – 2011. № 1.-С.574-588.

7. Балабанова Ю.А. Использование памятников археологии в организации краеведческой работы // Молодой ученый. -2016.- №26 (130). – Астана. С.523-526.
8. Заикина Н.А. Вопросы студенческой науки // Выпуск 12 (40), декабрь 2019. Астана - С. 172
9. Серикова, Л. В. Археологическое общество лицеев: направления, итоги, перспективы // XV Урал. археол. совещание : тез. докл. междунар. науч. конф. Оренбург, 2001. С. 180.
10. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30357772
11. Фролов И.В. Педагогический потенциал археологии // Ярославль. С.3-5 <https://rezerv.narod.ru/frolov.html>
12. Мухьярова А.Р. Звоздыак Т.А. Археологический кружок «Юная археология: тайны первоисточника» как форма внеурочной деятельности в 5-м классе для формирования умения интерпретировать исторические источники// Молодой ученый. -2022.-№ 20 (415). Астана.- С 603-607 <https://moluch.ru/archive/415/91627/>
13. Гусенцова Т. М. Социализация и развитие творческой инициативы подростков в объединении «Основы археологии» // XV Урал. археол. совещание: тез. докл. междунар. науч. конф. Оренбург, 2001. С. 177.
14. Морозов Ю.А. Археология как одна из форм работы по историческому краеведению со школьниками // XV Урал. археол. совещание: тез. докл. междунар. науч. конф. Оренбург, 2001. С. 178–179.
15. Яценко А.И. Использование археологического материала в школе: из опыта работы //Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова. 2011. - С. 181
16. Русских В.И. Педагогическая археология// Молодой ученый. -2021. -№4(346). - С.362-364 <https://moluch.ru/archive/346/77769/>

References:

1. Amangeldinova A.S. Archeology at school. // BULLETIN of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. No. 2 (131)/2020 P.16-18
2. Kazakhstan archeology. Nikolai Pavlovich Podushkin - scientist, archaeologist, person (on his 90th birthday). No. 3 (5) 2019 P.3-4
3. T. V. Lyubchanskaya. Forms of organization of children's archeology as a factor in the formation of scientific schools. // Bulletin of Chelyabinsk State University. 2009. No. 32 (170). Story. Vol. 35. pp. 142–147.
4. Brovko D.V. The phenomenon of pedagogical archeology //Ussuri Regional History Bulletin. Vol. 3. Ussuriysk. P. 5-9.2004, P.6
5. Burovsky A.M. Subject and problems of “pedagogical archeology” // Questions of methods of work of school archaeological circles. - Novosibirsk, 1990. - P. 26–
6. Sher Y.A. Will archaeological education be revived in Russia? // Russian archaeological yearbook. – 2011. No. 1.-P.574-588.
7. Balabanova Yu.A. The use of archaeological monuments in the organization of local history work // Young scientist. -2016.- No. 26 (130). - Astana. P.523-526.
8. Zaikina N.A. Questions of student science // Issue 12 (40), December 2019. Astana - P. 172
9. Serikova, L. V. Archaeological society of lyceum students: directions, results, prospects // XV Ural. archaeol. meeting: abstract. report international scientific conf. Orenburg, 2001. P. 180.
10. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30357772
11. Frolov I.V. Pedagogical potential of archeology // Yaroslavl. P.3-5 <https://rezerv.narod.ru/frolov.html>
12. Mukhyarova A.R. Zvozdyak T.A. Archaeological club “Young Archaeology: Secrets of the Primary Source” as a form of extracurricular activity in the 5th grade to develop the ability to interpret historical sources // Young scientist. -2022.-No. 20 (415). Astana.- From 603-607 <https://moluch.ru/archive/415/91627/>
13. Gusentsova T. M. Socialization and development of creative initiative of adolescents in the association “Fundamentals of Archeology” // XV Ural. archaeol. meeting: abstract. report international scientific conf. Orenburg, 2001. P. 177.
14. Morozov Yu. A. Archeology as one of the forms of work on historical local history with schoolchildren // XV Ural. archaeol. meeting: abstract. report international scientific conf. Orenburg, 2001. pp. 178–179.
15. Yashchenko A.I. The use of archaeological material in school: from work experience //Atyrau State University named after. Kh. Dosmukhamedova. 2011. - P. 181
16. Russian V.I. Pedagogical archeology // Young scientist. -2021. -No. 4(346). - P.362-364 <https://moluch.ru/archive/346/77769/>

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘӨЖ 327
FTAMP 11.25.91

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.024>

Б.К. Базаркулова^{*1}, К.Т. Габдуллин²

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bazarkulova.bk@gmail.com

² PhD, Түрксой кафедрасы меңгерушісі м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gabdullin5682@gmail.com

**ИРАН ИСЛАМ РЕСПУБЛИКАСЫ СЫРТҚЫ САЯСИ БАҒЫТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ
АЯТОЛЛА ХОМЕЙНИДІҢ РӨЛІ**

Аңдатпа

Мақалада Иран Ислам Республикасы сыртқы саяси бағытының қалыптасуындағы аятолла Хомейнидің рөлі қарастырылады. Ислам революциясының жеңісінен кейін Иранның сыртқы саяси бағыты түбегейлі өзгерді. Оның қалыптасуы ислам революциясының көсемі аятолла Хомейнидің діни-саяси ілім негізінде жүзеге асырылды. Хомейни шах режиміне қарсы күрес жылдары оппозиция басшысы ретінде қалыптасты. Мохаммед Реза шах Пехлеви тұсында Иран АҚШ-тың одақтасына айналып, елдің ішінде Американың ықпалы күшейген болатын. Сондай-ақ шахтың «ақ революция» саясатының салдары әлеуметтік жіктелісті күшейтіп, монархиялық билікке қарсы күштерді біріктіреді. Монархиялық режимге қарсы күрес жылдары Хомейнидің сыртқы саясат бағдарламасы қалыптасады.

Ислам режимінің сыртқы саяси бағытының қалыптасуы ислам факторы және азаттық пен тәуелсіздік идеялары негізінде жүзеге асырылады. Ислам революциясының жеңісінен кейін жарияланған «Батыс та емес, Шығыс та емес, тек ислам» саясаты негізінде ислам режимі суверенитеттік пен толық тәуелсіздік бағытын ұстануға көшеді. Ислам діні мен ұлттық мүдделерге негізделген сыртқы саясат принциптері ИИР конституциясында бекітіледі. «Хомейни кезеңінен» кейін халықаралық қатынастар жүйесі өзгерістерге ұшырағанымен, оның ілімі қазіргі Иранның сыртқы саясатындағы маңыздылығын жоғалтпады.

Кілт сөздер: сыртқы саясат, Иран Ислам Республикасы, аятолла Хомейни, ислам революциясы, Шығыс, Батыс, монархиялық режим, Америка, исламдық ынтымақтастық.

Bazarkulova B.K.^{*1}, Gabdullin K.T.²

¹ doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bazarkulova.bk@gmail.com

² PhD, Acting Head of the Turksoy Department of Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gabdullin5682@gmail.com

**THE ROLE OF AYATOLLAH KHOMEINI IN THE FORMATION
OF THE FOREIGN POLICY COURSE OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN**

Abstract

The article examines the role of Ayatollah Khomeini in shaping the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. After the victory of the Islamic revolution, Iran's foreign policy changed radically. Its formation was carried out on the basis of the religious and political teachings of the leader of the Islamic revolution, Ayatollah Khomeini. Khomeini's foreign policy program was formed during the years of struggle against the monarchical regime.

The formation of the foreign policy direction of the Islamic regime is carried out on the basis of the Islamic factor and the ideas of freedom and independence. Based on the policy of “Neither West, nor East, only Islam,” declared after the victory of the Islamic Revolution, the Islamic regime is moving towards sovereignty and

complete independence. Foreign policy principles based on the Islamic religion and national interests were included in the constitution of the Republic of Iran. Despite the fact that the system of international relations has undergone changes after the “Khomeini period,” his teachings have not lost their significance in the foreign policy of modern Iran.

Key words: foreign policy, Islamic Republic of Iran, Ayatollah Khomeini, Islamic revolution, West, East, monarchical regime, USA, Islamic solidarity.

Базаркулова Б.К.^{*1}, Габдуллин К.Т.²

¹ PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы,
e-mail: bazarkulova.bk@gmail.com

² PhD, и.о. заведующего кафедрой Тюркской,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы,
e-mail: gabdullin5682@gmail.com

РОЛЬ АЯТОЛЛЫ ХОМЕЙНИ В ФОРМИРОВАНИИ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН

Аннотация

В статье рассматривается роль аятоллы Хомейни в формировании внешнеполитического курса Исламской Республики Иран. После победы исламской революции внешняя политика Ирана радикально изменилась. Ее формирование осуществлялось на основе религиозно-политического учения лидера исламской революции аятоллы Хомейни. Становление Хомейни как лидера оппозиции произошло в ходе борьбы против шахского режима. Во время правления Мохаммеда Реза-шаха Пехлеви Иран стал союзником США и влияние Вашингтона на страну возросло. Последствия политики шаха «белой революции» усилили социальные разногласия и формировали оппозицию против монархической власти. Внешнеполитическая программа Хомейни формировалась в годы борьбы с монархическим режимом.

Формирование внешнеполитического направления исламского режима осуществляется на основе исламского фактора и идей свободы и независимости. Основываясь на политике «Ни Запад, ни Восток, только ислам», объявленной после победы Исламской революции, исламский режим движется к суверенитету и полной независимости. Принципы внешней политики, основанные на исламской религии и национальных интересах, были включены в конституцию Республики Иран. Несмотря на то, что система международных отношений претерпела изменения после «периода Хомейни», его учение не утратило своего значения во внешней политике современного Ирана.

Ключевые слова: внешняя политика, Исламская Республика Иран, аятолла Хомейни, исламская революция, Запад, Восток, монархический режим, США, исламская солидарность.

Кіріспе. Иран Ислам Республикасы қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды орынды иеленеді. Иранның географиялық орналасуы стратегиялық жағынан тиімді, территориясы үлкен, халық саны көп. Оның аумағында энергетикалық ресурстардың, яғни мұнай мен газдың үлкен қоры шоғырланған және Иран маңызды мұнай сауда жолдарында орналасқан. Бұл факторлар Иранның әлемдік саясаттағы саяси салмағын көрсетеді. Геостратегиялық және геоэкономикалық факторларға байланысты ислам революциясына дейін де монархиялық Иран халықаралық сахнада маңызды орынды иеленген болатын.

Сондай-ақ Иран аймақтық саяси мәселелерді реттеуде өз мүдделері тұрғысынан тәуелсіз бағытты ұстанады, халықаралық қатынастардың белсенді мүшесі. Таяу Шығыс, Орталық және Оңтүстік Азия, Кавказ-Каспий аймағының саясатына ықпал жасап отырған мемлекет. Иран 2023 жылы аймақтық қауіпсіздік саласындағы маңызды ұйым Шанхай ынтымақтастық ұйымының толық мүшелігіне өтті.

Сыртқы саясат – тәуелсіз мемлекет саясатының бір бөлшегі. Иран мемлекетінің де сыртқы саясаты ел және ұлт тағдырына, мемлекеттің өрлеуі мен құлдырауына әсерін тигізіп отырған. Елдің сыртқы саясаты мен дипломатиясының қалыптасып дамуы географиялық, саяси және экономикалық факторларға негізделді. Отарлық кезеңде Иран географиялық орналасуы мен энергетикалық ресурстарына байланысты ұлы державалардың маңызды стратегиялық объектісі ретінде бәсекелестік сахнасына айналған еді және бұл Иран тарихында өзінің ізін қалдырған болатын. Ал XX ғ. екінші жартысында Иран сыртқы саясатында АҚШ-пен тығыз байланыстар орнатады. 1970 жылдардың басында Ұлыбритания Парсы

шығанағынан кеткеннен кейін Иран АҚШ-тың қолдауымен Таяу және Орта Шығыста «Батыс жандармы» рөлін атқарды, Американың осы аймақтағы саяси одақтасы болды [1, 174 б.]

1979 ж. ислам революциясының жеңісінен кейін Иранның сыртқы саясаты өзгерістерге ұшырады. Исламдық режим Иранның соңғы шахы Мохаммед Реза шах жүргізген сыртқы саясаттан толығымен бас тартты. Сыртқы саясаттың мақсаты – ұлттық мүдделерге қызмет жасау. Иран Ислам Республикасының (ИИР) негізін қалаған аятолла Хомейни елдің сыртқы саясаты мәселелеріне ерекше назар аударған болатын. Иран Ислам Республикасы құрылғаннан кейін ислам дініне және тәуелсіздік идеясына негізделген сыртқы саясат принциптері жарияланды.

Мақаланың мақсаты Иранның монархиялық режим тұсындағы ішкі дамуын және сыртқы саясатын сараптай отырып, ислам революциясының көсемі аятолла Хомейнидің діни-саяси көзқарастарының ИИР сыртқы саясат мақсаттары мен принциптерінің қалыптасуындағы рөлін қарастыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Бұл тақырыпты зерттеуде салыстырмалы-тарихи және тарихи-жүйелік әдістер пайдаланылды. Мақала Иран Ислам Республикасының сыртқы саясаты мен аятолла Хомейнидің көзқарастары туралы жазылған ғылыми еңбектер мен мақалаларға, соның ішінде парсы тіліндегі зерттеулерге сүйене отырып жазылды. Сыртқы саясат мәселелері көрсетілген ИИР конституциясы [2], аятолла Хомейнидің әртүрлі мәселелер бойынша пікірлерін қамтитын жинақ [3] негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды.

Талқылау. Иран Ислам Республикасының сыртқы саясаты мақсаты мен бағыттары бойынша монархиялық режимнің сыртқы саясатынан ерекшеленеді. Оның негізін ислам факторы және ел тәуелсіздігі құрайды. Исламдық Иранның сыртқы саясаты ислам революциясының жеңісінен кейін аятолла Хомейнидің діни-саяси ілімдері негізінде қалыптасты. Хомейни көзқарастарындағы негізгі идея ретінде дін мен саясаттың бірлігі және мемлекеттің толық тәуелсіздігі көрсетіледі. Оның іліміне негізделген сыртқы саясаттағы басты мақсат «ислам, мүдделер және әділеттілік» және «бірлік» ұғымдары болып табылады [3, 23 б.].

Аятолла Хомейнидің сыртқы саясат бағдарламасының қалыптасуына биполярлы кезеңдегі екі «алып» державаның саясаты, монархиялық режимнің сыртқы саясатындағы АҚШ-пен одақтастық бағыты және елдің ішіндегі монархия мен ұлтшылдықты дәріптеу саясаты ықпалын тигізген болатын. Аятолла Хомейни – Иран ислам революциясының көсемі. Ол «ақ революцияға» дейін елдің саяси істеріне араласпағанымен Пехлеви әулетінің негізін салушы Реза шах Пехлевидің саясатын сынап, өзінің көзқарасын білдірген болатын. Хомейнидің елдің саяси сахнасына шығуы «ақ революция» кезеңінен басталады [4, 180 б.].

«Ақ революция» деген атпен белгілі реформалар жиынтығын жүргізуді Мохаммед Реза шах Пехлеви 1960 жж. басында елді жаңарту мақсатында бастаған еді. Бұл реформалар сондай-ақ «шах пен халықтың» ұлттық революциясы деп те аталды. 1963 ж. 26 қаңтарда жалпы халықтық референдумға шах реформаларының бағдарламасы ұсынылған кезде дін басылары қарсы шығады. Әсіресе аграрлық реформа олардың экономикалық мүдделеріне соққы болғандықтан, шииттік дін басылары бұған наразылығын білдіреді. Дін басыларының қарсылығын аятолла Хомейни басқарған болатын. Адамдардың өліміне әкелген 1963 ж. 5 маусымдағы билік пен оның қарсыластарының қақтығысынан кейін, аятолла Хомейни Мохаммед Реза шахтың ішкі және сыртқы саясатын ашық айыптауға көшеді [5]. Мохаммед Реза шах билігіне қарсы елде оппозиция қалыптасады.

Аятолла Хомейни билік тарапынан қудаланып, 1964 ж. елден кетіріледі. Ол елден шығарылғанға дейін-ақ оның Батысқа қарсылығы және өшпенділігі қалыптасқан болатын. Ол АҚШ пен Израильді «исламның дұшпандары» ретінде қарастырды. «Иран үкіметі АҚШ пен Израильдің қол шоқпары» деп атап, шахты ислам мүдделеріне сатқындық жасады деп кінәлайды [6, 182 б.]. Әсіресе, Иранның Израильмен байланыстарын айыптайды. Түркияға кетуге мәжбүр болған Хомейни 1965 жылы Иран басшылығының рұқсатымен Түркияның Бурса қаласынан Ирактың Неджеф қаласына қоныс аударады. Ол Ираннан қашықта болса да шах режиміне қарсы күресін жалғастырады.

Елден қуылғаннан кейін Хомейни өзінің сыртқы саясат бағдарламасын ұсынады. Оның сыртқы саясат бойынша көзқарасы «шынайы исламдық басқару мұсылман елдерінің ішкі саясатына Батыстың араласуын қабылдамайды» деген түсінікке негізделеді [6, 182 б.]. Неджеф қаласында аятолла Хомейни шииттік қауымның алдында ислам қозғалысы, мұсылмандардың бірлігі туралы пікірлер тарата бастайды. Палестина босқындарының тағдыры туралы айтады [4, 336 б.] Оның бұл пікірлері Ислам Республикасының сыртқы саясатында көрсетілген мұсылмандық бауырластық туралы принциптердің негізін қалады деп айтуға болады. Алайда елден шетте жүргенімен, оның Иранмен байланысы үзілмейді.

Ирандағы Пехлеви режимінің Америкамен жақындасуы екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталған еді. 1949 ж. Иранда басталған мұнайды ұлттандыру жолындағы қозғалыстың көсемі доктор Мосаддық 1953ж. мемлекеттік төңкеріс нәтижесінде биліктен кетіріледі. Ал осы төңкерістен кейін қайта жанданған шах режиміне Батыс өзінің билігін сақтау үшін тірек ретінде қажет болды. Әрине, бұған сол уақытта аймақта болып жатқан саяси оқиғалар да өзінің әсерін тигізді. Иран мұнайы, басымдықты американдық және ағылшын компаниялары иеленген Халықаралық мұнай консорциумының қолына өтеді. 1954 жылы жасалған келісім бойынша Батыстың компаниялар сатылатын Иран мұнайының 50 пайызын 25 жыл бойы алатындығы көрсетілді [1, 182 б.]. Бұл Иран – Америка байланыстарын күшейте түскен болатын. АҚШ Ирандағы ең ықпалды сыртқы күшке айналады. Америка Иранға саяси қолдаудан бастап әскери-техникалық, қаржылық қолдау көрсету саясатына көшеді. Иран 1955 жылы Таяу Шығыс аймағынада құрылған әскери блок Бағдат пактісіне (1959 ж. бастап СЕНТО) қосылады. Иранның осы ұйымға қосылуымен оның сыртқы саяси бағыты нақтыланады [4, 307 б.]. Осылайша биполярлы кезеңде Батыстың Кеңес Одағымен қарсыластығында шах режимі Таяу Шығыстағы АҚШ-тың негізгі тірегіне айналады. 1955 ж. Иран Америка компанияларына табиғи байлықтарды пайдалану құқығын береді. Сондай-ақ американдық компаниялар жеңілдіктер мен артықшылықтарға ие болады. Хомейни, бұны шах үкіметі елдің тәуелсіздігіне сатқындық жасады деп атап көрсетеді [3, 31 б.]. Сондай-ақ Иранда Америка азаматтарының ирандықтарға қарағанда артықшылықтары әлдеқайда көп екені туралы ашық айтқан болатын. Осы кезеңде Иранда көптеген американдық кеңесшілер мен мамандар қызмет етті. 1959 ж. Иран АҚШ-пен әскери одақтастық туралы келісім жасайды. Америкамен басқа да көптеген келісімдер жасалады. Аятолла Хомейни бастаған шииттік дін басылары шахтың бұл саясатын мұсылман құндылықтарына сатқындық жасау деп есептейді. Аятолла Хомейни АҚШ-пен қатар әлемде үстемдік жасап отырған державалар КСРО, Англия саясатын сынай отырып, олардың бір-бірінен ешқандай артықшылығы жоғын көрсетеді. Иранның барлық қиындықтарын Америкамен байланыстырады [4, 334 б.].

Шах билігі тұсында Иранның Израильмен байланыстары достық сипатта дамыды. Иран өзара саудада Израильді мұнаймен қамтамасыз етсе, өзі қару-жарақ сатып алып отырған. Шах режимі тіпті 1973 ж. мұнай эмбаргосы тұсында Израильге ашық түрде мұнай сатуды жалғастырды. Иран мемлекеті аймақта Израильді өзінің стратегиялық одақтасы ретінде санаған. Хомейни осы уақытта «ел экономикасы толығымен Израильдің қолында» деп үндеу жасайды [1, 184 б.]. Хомейни Израильді Америкамен қатар қойып, Иранның дұшпаны ретінде қарастырады. Ал Израильден қысым көріп отырған Палестинаны қолдау көзқарасын ұстанады. Хомейни Неджеф қаласында барлық мұсылмандарды Палестина жерін Израиль басқыншылығынан қорғау үшін бірігуге шақырады [6, 185 б.].

Шах шииттік дін басыларының мемлекеттік саясатқа араласуына қарсы болды. 1970 жылдардан бастап шах үкіметі дін басыларынан тәуелсіз саясат жүргізу бағытын ұстанды. Ал аятолла Хомейни монархиялық жүйеге қарсы мұсылман дін басылары мемлекеттік билікте болатын жаңа саяси басқару жүйесін ұсынады. Иракта ол өзінің белгілі «Исламдық басқару» атты еңбегін жазады. Шиизм ілімі монархиялық биліктің заңдылығын мойындамайды. Шах диктатуралық билік орнатты деп айыпталады.

Елді жаңарту үрдістері жоғары қарқынмен жүргізілгендіктен қоғамның әлеуметтік жіктелісін күшейтті. Иран дәстүрлі қоғамының жүйесі бұзылды. Шах реформалары нәтижесінде «батыстандыру» саясатының салдары, батыстық мәдениет пен идеологияның Иранға енуі Иран қоғамының төменгі бөлігінің, дін басыларының наразылығын туғызған болатын. Ислам революциясына қатысушы күштер «алып» державалардың Иранның ішкі істеріне араласуына қарсы шықты. Олар тәуелсіздікті және елдің ұлттық және исламдық бірегейлігін сақтауды талап етті. Бұл талаптар революция кезінде ұрандар арқылы қойылды. Мысалы, революция жылдары «шахқа өлім» және «Америка империализміне өлім» ұрандары қатар пайдаланылды. Ислам революциясы жылдары имам Хомейнидің ойлары мен идеяларына негізделген «Тәуелсіздік, азаттық, Ислам Республикасы» және «Батыс та емес, Шығыс та емес, ислам Республикасы» ұрандары тарала бастады [7]. Бұл ұрандарда тәуелсіздік пен ислам идеялары ұштасып жатқанын көреміз.

Ислам революциясы басталғанда Ирак үкіметінің қысымына ұшыраған аятолла 1978 жылы қазан айында Парижге кетуге мәжбүр болды. Ал 1979 жылы 1 ақпанда 15-жылдық қуғыннан кейін ол Иранға қайтып оралды. Ислам революциясы 1978 жылы қаңтарда басталып, 1979 жылы 9-11 ақпандағы Тегеран қарулы төңкерісінің нәтижесінде жеңіске жетті.

Ислам революциясы бір жағынан монархиялық режимге, екінші жағынан биполярлы әлемдік тәртіпке қарсы бағытталды. Шах режимінің құлауы, Ислам Республикасының құрылуы Таяу Шығыстағы АҚШ позициясына үлкен соққы берді. Хомейни билігі аймақтық жандарм рөлін атқарудан бас тартады. Бұл саясат аймақтағы күштер ара салмағын өзгерткен еді.

Ислам революциясының жеңісінен кейін билікке аятолла Хомейни басқарған шииттік дін басылары келді. 1979 жылы 1 сәуірде Иран Ислам Республикасы болып жарияланды. 1979 жылы желтоқсанда қабылданған Иран конституциясы бойынша дін басылары заң жүзінде елде өздерінің билігін орнатады. Хомейни Иран Ислам Республикасының негізін қалап, билік жүйесінде өзінің «веляят-е факих» ілімі негізінде діни басшының қызметін атқарады. Хомейнидің осы исламдық басқару жүйесі ислам режимінің сыртқы саясатының қалыптасуына әсерін тигізді [8].

Сеид Джавад Мирхалили зерттеуінде «Иран ислам революциясының жеңісінен кейін биполярлы әлемнің құрсауынан азат етіліп, жаңа көкжиектерге аяқ басты», - деп көрсетеді. Ал «бұл дегеніміз ұлттық абырой, ұлттық мүдделер, ислам ілімдеріне негізделген адам құқығы мен өзара құрмет көрсету» деп атайды. Иран сыртқы саясатының мақсаты – ислам қоғамын құру, Израильмен, Батыспен, соның ішінде АҚШ-пен қарсыластық, мұсылмандарды қорғау, ұлт-азаттық қозғалыстарына қолдау көрсету», - деп жазған болатын [7]. Революциядан кейін Иранның сыртқы саяси байланыстары өзара теңдік пен ынтымақтастық негізінде орнатыла бастады. Үстемдік орнатпау және үстемдікті қабылдамау, тәуелсіздікті барлық салада сақтау, шетелдікті үстемдікті орнатуға әкелетін келіссөздерге тыйым салу сияқты негізгі басымдықтар жарияланады. Иран халықаралық ұйымдарды мойындау, басқа елдердің ішкі істеріне араласпау және бұл саясатты айыптау, шиеленісті жою, мәселелерді саяси шешімдер арқылы реттеу бағытын ұстануға көшеді.

Ислам революциясының жеңісінен кейінгі Иранның сыртқы саясат кезеңі «танылу мен тәуелсіздік» кезеңі деп аталады [7]. Ел сыртқы саясатының мақсат-міндеттері, бағыттары анықталады. 1979 жылы қабылданған Иран конституциясында сыртқы саясат мәселелерінің қарастырылуы, саясаттың бұл саласының ел үшін маңыздылығын көрсетеді. Конституцияның 152-155 бабтарды қамтитын оныншы тарауы сыртқы саясат деп аталады [2]. Бұл тарауда «ИИР-сының сыртқы саясаты басқа ел тарапынан Иранға және Иран тарапынан басқа елге кез-келген үстемдікті жоққа шығаруға, тәуелсіздік пен территориялық тұтастықты сақтауға» негізделгені туралы айтылады. ИИР-сының сыртқы саяси байланыстары өзара ынтымақтастық пен теңдік принциптеріне, «үстем державалардың алдында өзіне міндеттемелер қабылдамауға» негізделген. Мемлекеттің табиғи және экономикалық ресурстарына, т.б. қоғамның салаларына шетелдік үстемдікті орнатуға әкелетін келісімдер жасауға тыйым салынған [2, 96 б.].

Ислам діні Иран қоғамында маңызды орынды иеленеді. Мұсылмандар халықтың 90 пайыздан астамын құрайды. Иран – мұсылман әлеміндегі шиизмнің орталығы. «Ислам факторы» елдің ішкі саясатымен қатар сыртқы саясатына да өзінің ықпалын тигізді. ИИР сыртқы саясаты ислам режимі саясатының бір бөлігі ретінде қалыптасты. Хомейнидің жазбаларындағы «мақсат – ислам, ел тәуелсіздігі, мұсылман елдерін біріктіру» деген пікірлері Иран Ислам республикасының сыртқы саясатының негізіне айналады [3, 23 б.]. Хомейни сыртқы саясаттың негізі ретінде қарастырған осы ұғымдардың шеңберінде ИИР сыртқы саясатының мақсаттары мен принциптері қалыптасады. Бұл туралы «Имам Хомейни көзқарастарындағы сыртқы саясат мәселелері» атты мақаласында ирандық зерттеуші Сеид Джавад Мирхалили сыртқы саясаттың мақсаттарын атап, оларға сараптама жасайды [7]. Аятолла Хомейни көзқарастарына сәйкес ИИР сыртқы саясатының мақсаты - міндеттері ретінде тәуелсіздік, ислам уммасының бірлігі, азаттық қозғалыстарына қолдау көрсету, басқа елдермен бейбіт, толерантты қарым-қатынас орнату, исламдық және адамгершілік принциптерге негізделген өзара байланыстарды дамыту қарастырылады [7].

Сыртқы саясат - елдің тәуелсіздігі мен мемлекеттің территориялық тұтастығын сақтайтын, елдің халықаралық сахнадағы беделін көтеретін құрал. «Саяси тәуелсіздік ислам қоғамының абыройын қамтамасыз ететін» Иран сыртқы саясатының басты мақсаты ретінде қарастырылады. Хомейнидің пікірінше, ел толық тәуелсіздігін алғаннан кейін Иран мен алып державалар арасында ешқандай айырмашылық болмайды. Ол экономикалық жағынан тәуелді болу саяси тәуелділікке әкеледі дей отырып, экономикалық тәуелсіздіктің маңыздылығын көрсетеді. Сондай-ақ мәдени тәуелсіздікті саяси тәуелсіз болудан да маңызды деп есептеген [7].

Конституциясының 9-бабында «бостандық, тәуелсіздік, бірлік, және елдің территориялық тұтастығы бір-бірінен ажырағысыз», «саяси, мәдени, экономикалық және әскери тәуелсіздікке ешкімнің нұқсан келтіруге құқысы жоқ», - деп көрсетілген [2, 34 б.]. Елдің территориялық тұтастығын сақтау мүддесі тұрғысынан елдің шекарасын қайта қарауға жол берілмейтіні туралы Конституцияның 78-бабында жазылған. Әскери тәуелсіздікті сақтау да Иран үшін маңызды. Монархиялық билік тұсында Иран әскери тұрғыдан АҚШ-пен одақтасты және белгілі мөлшерде оған тәуелді болған. Конституцияда «бірде-бір шетелдіктің елдің ішкі әскери қызметіне алынбайтыны көрсетілген. Сондай-ақ елдің аумағында, тіпті бейбіт мақсатта қандай да шетелдік әскери базаларды орналастыруға тыйым салынады [2].

Хомейни көзқарастарында мұсылман елдері арасындағы ынтымақтастық маңызды орынды иеленеді. Мұсылман елдері арасындағы бірлік, езгіге ұшырағандармен бірлесу мәселелері туралы аятолла еңбектерінде көп айтылады. Сондықтан Хомейни пікірінше, ислам уммасының бірлігі сыртқы саясаттың мақсатының бірі болып табылады. Хомейни мұсылмандарды бірігуге, исламды қорғауға шақырған [3].

Хомейни мұсылман халықтарының бірлігін күшейту, үлкен ислам үкіметін құру, тирандық режимдерді құлату туралы айтқан болатын. Конституцияның 3-бабында ИИР-сы үкіметі мақсатының бірі - «ислам талаптарына сай елдің сыртқы саясатын жүргізу, барлық мұсылмандармен бауырластық одақ құру және әлемдегі қаналушыларға қолдау көрсету», - деп көрсетілген [2, 30-31 бб.]. Хомейни «ислам дінін – адамның саяси және рухани өмірін қамтитын мемлекет, мемлекетті басқаруға қатыса алатын саяси дін», – деп көрсетеді. Ол «ислам мемлекетінде ислам әділдігін орнату» қажеттігін айтады [3].

Хомейни көзқарастары бойынша, Иран сыртқы саясатының тағы бір мақсаты – азаттық қозғалыстарына қолдау және езгіге ұшырағандарға көмек көрсету. Хомейни Иранның ерікті халқы әлемдегі барлық азаттық қозғалыстарына қолдау көрсетеді дейді. Азаттық қозғалысына қолдау көрсету басқа елдердің ішкі істеріне араласу болып саналмайтынын атап көрсетеді [7].

Келесі мақсат ретінде басқа мемлекеттермен тату, толерантты, бейбіт қарым-қатынас қарастырылады. Осыған байланысты Хомейни «барлық әлеммен бейбітшілікті қалаймыз, біз бейбіт адамдар арасында өмір сүргіміз келеді» деген пікірлер айтқан болатын [7].

Хомейни халықтар арасындағы байланыста рухани мәселелерге баса назар аударып отырып, басқа елдермен байланыс ислам принциптеріне негізделу керек деп көрсетеді. Осының негізінде «исламдық және адамгершілік» принциптерге негізделген қарым-қатынас» сыртқы саясаттың мақсаттарының бірі ретінде қарастырылады.

ИИР сыртқы саясатының принциптері ретінде «Батыс та емес, Шығыс та емес, ислам», ислам революциясын экспортқа шығару», «басқаның үстемдігін қабылдамау және басқаға өз үстемдігін орнатпау», «исламды және мұсылмандарды қорғау», «өзара құрмет көрсету және бір-бірінің ішкі істеріне араласпау», «қанаушылықты болдырмау және қаналушыларға қолдау көрсету» қарастырылады.

«Басқаның үстемдігін қабылдамау және басқаға өз үстемдігін орнатпау» және «қанаушылықты болдырмау және қаналушыларға қолдау көрсету» принциптері бір-бірімен өзара байланысты және мазмұны жағынан бір-бірімен ұқсас болып келеді. Хомейни пікірінше, ислам ұлты басқаны қанамау керек және өзі де езгіде болмау керек. Ислам революциясынан кейін отаршылдықпен күреске, Батыс елдеріне қандай да бір тәуелділікте болмауға Иран Ислам Республикасы сыртқы саясатында басымдылық берілді. Мохаммед Реза шахтың билігі тұсында Иранның сыртқы саясатта АҚШ-пен одақтасуы және елдің ішінде Батыстық мәдениеттің дәріптелуі аятолла Хомейни тарапынан отарлаудың бір түрі ретінде сыналған болатын. Ол шах билігі тұсында Иран АҚШ-тың отарына айналды деген еді [9, 33 б.]. Отарлық жүйе ыдырағанымен ИИР-да отарлау түсінігі басқаша қырынан сипатталады. Мысалы, тәуелсіз ел билігінің басқа елдердің мүддесіне қызмет жасауы, табиғи қорлардың басқа ел тарапынан талан-таражға түсуі отарлық саясат ретінде қарастырылады [9, 31 б.]. Бұдан аятолланың алып державалар мен қанаушыларға қарсыластығын көреміз. Хомейнидің отаршылдыққа қарсы күресі оның отарлаушыларға қарсы өшпенділігін қалыптастырды. Ол мұсылман халықтарын шетелдік отарлаудың ықпалын жойып, өзінің дәстүрлерінің бастауына қайта оралуға шақырады [9, 35 б.].

Отаршылдықпен күреске байланысты Иранның сыртқы саясатындағы маңызды принциптердің бірі – басқаға үстемдік орнатпау және басқаның үстемдігінде болуды жоққа шығару. Бұл бағыт ел конституциясында көрсетілген. Конституция бойынша отарлау, шетелдің ықпалы, басқалардың қанауы мен үстемдігі, Иран тарапынан қанау мен үстемдік жоққа шығарылады. Конституцияның 2-бабы бойынша «Ислам республикасын «басқаларды қанамау және басқалар тарапынан қанауды болдырмау» сеніміне негізделген басқару жүйесі ретінде көрсетіледі [2, 30-31 бб.]. Сондай-ақ 3-бапта отаршылдықты толығымен жоққа шығару және шетелдің ықпалына жол бермеу үшін ИИР үкіметі барлық мүмкіндігін пайдаланады деп жазылған. Үстемдік туралы айтылғанда тек саяси үстемдік қана емес, экономикалық үстемдік мәселесі де Иран үшін маңызды болып табылады. Конституцияда қоғамның экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін ел экономикасындағы шетелдік экономикалық үстемдікті болдырмау туралы жазылған [2, 46 б.] 81-баб бойынша шетелдіктерге сауда, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, тау-кен өнеркәсібі және қызмет көрсету саласында концессиялар беруге және 82-баб бойынша шетелдік эксперттерді жұмысқа тартуға толығымен тыйым салынған. Бұл тек ерекше қажетті жағдайларда және парламенттің рұқсатымен ғана болуы мүмкін екені көрсетілген [2, 61 б.].

Осы айтылған сыртқы саясат принциптері негізінде революциядан кейін үстемдікке, қанаушылыққа қарсылық ретінде ИИР АҚШ-тың елдегі саяси, экономикалық, әскери үстемдігіне соққы жасайды. Екі ел

арасында жасалған келісімдердің күшін жояды, мамандарын елден шығарады және консулдықтарын жабады. Ал 1980 ж. АҚШ-пен дипломатиялық байланыстары тоқтатылып, екі ел арасында қазірге дейін жалғасып жатқан қарсыластық басталған болатын.

Хомейни көзқарастары бойынша отаршылдық саясатпен байланыстырылатын ұғым, бұл – «әлсіздер мен күштілер» күресі. Аятолла Хомейнидің әлемді «әлсіздер» - мостазефин және «күштілер» мостакберин деп бөлу көзқарасы ол Ирактың Неджеф қаласында студенттерге лекция оқыған жылдары қалыптасты [6, 183 б.] Исламның шииттік ағымы шеңберінде халықаралық қатынастар «әлсіздер» (парсы тілінде مستضعفين мостазефин – «құралақан қалғандар») және «күштілер» (парсы тілінде مستكبرين мостакберин – «тәкаппарлар») дихотомиясы арқылы түсіндірілед [10, 280 б.]. Аятолла Хомейни исламдық әлемдік тәртіпті «әлсіздердің» «күштілерге» қарсы күресі ретінде қабылдайды. «Күштілер» немесе «тәкаппарлар» ретінде аятолла Хомейни империалистік мемлекеттерді көрсетеді. Олардың «әлсіз» елдерге өздерінің саяси жүйесін мәжбүрлеп тануы және олардың ұлттық байлықтарын қанауы туралы айтады [10, 280 б.]. Бұл мәселелер де Иран Ислам Республикасының конституциясында көрсетілген. Қазіргі уақытта да ИИР сыртқы саяси әрекеттерінде бұл дихотомия көрініс тауып отыр. Хомейни езгіге ұшырағандарды қолдап, «біздің міндетіміз каналушылардың көмекшісі, ал қанаушылардың дұшпаны болу керек» деп айтқан еді [3, 91 б.].

«Ислам мәні мен мұсылмандарды қорғау» сыртқы саясат принципі де Хомейни көзқарастарынан бастау алады. Хомейнидің пікірінше, Иран сыртқы саясатының бағдарламасы ислам бағдарламасы болып табылады. Иран мұсылмандарды, мұсылман елдерінің тәуелсіздігін, олардың бірлігін қорғайды деп көрсетеді. Аятолла елдің жалпы сыртқы саясатын, басқа мемлекеттермен байланыстарын ислам дінімен байланыстырады. Сыртқы саясатта каналушыларға, озбырлық көрушілерге көмек көрсету туралы көп айтады. Мұсылмандардың мүдделерін қорғауға шақырады. Мұсылман мемлекеттерінің қиыншылықтарын олардың тағдырына басқа мемлекеттердің қол сұғуымен байланыстырады. Сыртқы саясаттағы тәуелсіздікке, теңдікке, мұсылмандық бірлікке, өзара көмекке көп көңіл бөледі [3, 88 б.]. Конституцияда «елдің сыртқы саясатын ислам белгілері негізінде қалыптастыру, барлық мұсылмандармен бауырластық одақ орнату және әлемде езгіге ұшырағандарға адал ниетпен қолдау көрсету үшін» мемлекет барлық мүмкіндіктерін пайдаланады деп көрсетілген [2, 30 б.].

Келесі принцип «өзара құрмет көрсету және бір-бірінің ішкі істеріне араласпау» болып табылады. Революцияның алғашқы кезеңінде Иран басқа елдермен байланысқа түсе ме, әлде оқшаулану саясатын жүргізе ме деген мәселе бойынша пікірталастар жүргізілді. Хомейни басқа елдермен байланысты дамытуды қолдады. Байланыстарды дамытуда басқа елдердің ішкі істеріне араласуға қарсы болды. Иран басқа халықтармен, мемлекеттермен байланыстар орнатудан бас тартпайды дейді. Басқа мемлекеттердің саясаты үстемдік орнатуға, басымдық жасауға бағытталмаса Иран өзара байланыстарда жақсы қарым-қатынастар орнатып, оларға құрмет көрсететіні туралы айтады. Мемлекеттердің бір-бірінің ішкі істеріне араласпау және байланыстарды дамыту мәселесі елдің конституциясында да көрсетілген. Конституцияның 153-бабында Иранның басқа елдердің ішкі істеріне араласпайтыны туралы жазылған [2].

Хомейни Иранның ешқандай ұлтпен жаман қарым-қатынасы жоқ екенін көрсетеді және Иран басқа қандай да бір елге басып кірмейді деп айтады. Иран халқы басқа елдің өзінің ішкі істеріне араласуына жол бермейді және өзінің азаттығы мен тәуелсіздігін сақтайды дейді. Басқа елдерге де байланысты осындай қарым-қатынасты сақтайды деп көрсетеді. Аятолла Хомейнидің осы мәселеге байланысты пікірінің негізгі түйіні Ислам Республикасы басқа мемлекеттер тарапынан өзара байланыстарда құрмет көрсетілсе, ол да басқа елдермен жақсы байланыс орнатады және оларға құрмет көрсетеді [7].

Халықаралық келісімдер бойынша міндеттер және халықаралық қауымдастықпен байланыстар бойынша Хомейни шетелдіктермен байланыс өзара құрметке негізделеді деп айтқан болатын. Жасалатын келісімдер мұсылмандардың мүдделеріне сәйкес болу керек дейді, ондай болмаған жағдайда үзілу керек деп айтады. ИИР осыны негізге ала отырып, 1979 жылы өз тарапынан Халықаралық мұнай консорциумымен жасалған келісімнің күшін жояды.

Ислам Республикасының құрылған алғашқы жылдары негізгі сыртқы саясат принциптері ретінде «Батыс та емес, Шығыс та емес, тек ислам», «ислам революциясын экспортқа шығару» ұрандары таралды [6, 208 б.]. Бұл принциптердің мазмұнына байланысты Иранның ішінде және басқа елдерде әртүрлі пікірлер айтылды.

Ислам революциясының ұраны болған Батыс та емес, Шығыс та емес, ислам» ұраны ИИР сыртқы саясатында маңызды орынды иеленеді. Тегеран қаласындағы елдің Сыртқы істер министрлігі ғимараты есігінің маңдайшасына бұл ұранның жазылуы осыны көрсетеді. Бұл ұран сол уақыттағы «екі алып

державеға» қарсы бағытталды және ислам мен тәуелсіздік негізінде «исламдық даму жолы» ұсынылады. Ирандағы жаңа режим ислам құндылықтарына негізделген жаңа полюс құруды мақсат етті.

Хомейнидің айтуынша, «Иран халқы Батысқа да, Шығысқа да арқа сүйемей, діни және ұлттық байлығына сүйене отырып күшті болуы керек» [3, 43 б.]. «Қырғи қабақ соғыс» кезеңі болғандықтан ол бұл жерде «Батыс» және «Шығыс» деп АҚШ пен КСРО-ны меңзейді. Ол қаналушы мұсылман халықтарының тек АҚШ-қа ғана емес, Кеңес Одағына да тәуелді екенін айтқан болатын. Жалпы батыстық және коммунистік идеологияға ұлттық мәдениет арқылы қарсылық көрсетуге шақырады [9, 35 б.]. Олардың ешқайсысы Иранның ішкі істеріне араласпау керек дейді. Хомейни көзқарастарында Иран Батыс және Шығыс ықпалында емес, аймақта күштер ара салмағын сақтайтын, азат және тәуелсіз ислам мемлекеті ретінде қарастырылады.

Алайда, «Батыс та емес, Шығыс та емес» көзқарасы Иран саясаткерлері үшін бұрын беймәлім болды деп айта алмаймыз. Бұл көзқарастың пайда болуына Иран тарихында болған саяси оқиғалар әсер етті. ХІХ ғ. ІІ жартысында Англия мен Ресей патшалығы Иранға қарсы отарлық саясатын жүргізген еді. Екі державаның Ирандағы экономикалық үстемдігі халықтың наразылығын туғызып, халық тарапынан қарсылықтар көрсетілген болатын. 1949 ж. басталған Иран мұнайын ұлттандыру жолындағы қозғалыс кезінде үкімет басына келген Мосаддықтың сыртқы саясатынан да екі «алып» державаға қарсы осындай бағыт байқалады.

XX ғ. 60-70 жж. «батыстандыру» саясатына қарсылық ретінде Иран қоғамында «үшінші даму жолы», «исламдық даму жолы туралы» ілімдер тарала бастайды. Шииттік діни ғұламалар «исламдық даму жолын» жаңа отаршылдық пен коммунизмге қарсы қояды [6, 176 б.]. Сондай-ақ осы кезеңде мәдениеттану мәселелеріне байланысты талас-тартыстардың нәтижесінде Иранның белгілі ғалымы Абдолхосейн Зарринкубтің «Шығыстық емес, батыстық емес – жалпы адамзаттық» деп аталатын еңбегі жарық көреді. Осы еңбектің атауы «Батыс та емес, Шығыс та емес, тек ислам» ұранының пайда болуына әсер етті деген көзқарастар да таралған [11, 34 б.].

Дін басылары толық билікке келмей тұрып, 1979 ж. 5 ақпанда Хомейни буржуазияның өкілі Мехди Базарган басшылығымен уақытша революциялық үкімет құрады. Бұл өтпелі үкімет билігі тұсында да және Ислам Республикасы жарияланғаннан кейін де бұл ұранның қорғаныстық сипаты және ұлттық сипаты болды. Қорғаныстық сипаты шетелдіктерден, алып державалардан толық тәуелсіздік алу, Батыстық және Шығыстық блоктарға қосылмау, саяси, экономикалық, әскери, идеологиялық тәуелсіз болумен, ұлттық сипаты «исламдық даму жолы» идеясымен байланыстырылды [12]. Иранның өз күшіне сенуіне көңіл бөлінді, жаңа режим әскери блоктардан шығу саясатын ұстанды, нәтижесінде Иран СЕНТО ұйымынан шықты.

Осы ұранды жариялай отырып, ИИР үстемдік саясат жүргізуші державалар АҚШ пен КСРО-ның үстемдігіне қарсы бағытталған саясатын жүргізеді. Аятолла Хомейни діни тұлға ретінде марксизм мен коммунизмді де қабылдамады, ал АҚШ-тың Ирандағы саясатын сынауды ислам революциясының жеңісінен кейін де жалғастырды [6, 192 б.].

Ислам Республикасы жарияланған кезде, елдің ішінде осы ұранға сүйене отырып, Иран басқа елдермен байланыс жасамайды деген көзқарастар да таралды. Хомейни бұған қарсылығын білдіріп, басқа елдермен бейбіт байланыстар дамиды деген болатын. Имам қанаушылыққа қарсы күресуге баса назар аударды. Хомейни, шетелдіктермен байланыс өзара құрмет көрсетуге негізделеді, біз басқаға үстемдік орнатпаймыз, басқаның да үстемдігін мойындамаймыз дейді. Өз ұлтымыздың саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени мүдделерін ескере отырып, барлық келісімшарттар негізінде әрекет жасаймыз деген болатын. Ирандық зерттеуші Хакикат өзінің зерттеуінде «Саяси тәуелсіздік және Батыс пен Шығысқа бағыныштылықтың болмауы Имам Хомейнидің сыртқы саясатының маңызды принципіннің бірі болды», - деп жазады [8]. Ол осы принциптің негізінде Иран сыртқы саясатының шеңберін анықтайды. Бұл принциптің мазмұны «алпауыт державалардан тәуелсіз болу, жоғары менмендікті жою, тәуелсіздікті сақтау, әртүрлі бағыттағы отарлаумен күресу» деп түсіндіріледі. Бұл принципті қабылдау дегеніміз басқа елдермен байланысты үзу дегенді білдірмейді. Аятолла Хомейни бұл ұранды ұсына отырып, толық саяси және экономикалық тәуелсіздікті меңзеді, менмендікті жою және әлемде езгіге ұшыраған халықтардың көмегімен алып державаларға қарсы біртұтас майдан құру деп көрсетеді.

ИИР-сының сыртқы саясатында «Батыс та емес, Шығыс та емес, тек ислам» ұранымен қатар 1990 жылдардың басына дейін ислам революциясын экспортқа шығару идеясы да негізгі орынды иеленді. Иранның бұл саясаты алғашқы кезеңде аймақ елдерінің, соның ішінде араб елдерінің алаңдаушылығын туғызды.

Бұл принциптің пайда болуы аятолла Хомейни көзқарастарынан басталады және «ислам революциясын экспортқа шығару» мәселесі ИИР-сының конституциясында да ресми түрде бекітілді [2, 22-23 бб.]. Конституцияның 11-бабында «ИИР үкіметінің саяси бағыты ислам халықтарының одағына негізделу керек, ислам әлемінің саяси, экономикалық және мәдени бірлігін жүзеге асыруға күш салу қажет» және «Конституция елде және одан тыс аймақта революцияны таратуға жағдай жасайды» деп көрсетілген [2, 23 б.]. Исламдық ынтымақтастықты дамыту сыртқы саясаттағы негізгі мақсат ретінде қарастырылды.

«Шығыс та емес, Батыс та емес, ислам» ұраны сияқты «ислам революциясын экспортқа шығару» ұраны да Иран қоғамының ішінде мазмұны жағынан әртүрлі түсіндірілді. Бір көзқарастар бойынша бұл идеология мен өмір сүруді исламдандыру және оны мұсылман қозғалыстарына тарату болса, тағы бір көзқарастар бойынша Батыс индустриясының үстемдігінен босатылып, ислам мәдениетіне қайта оралу деп түсіндірілді [6, 210 б.].

Хомейни көзқарастары тұрғысынан «революцияны экспорттаудың мақсаты – исламды тарату» болды [7]. Оның пікірі бойынша, бұл ұранның негізгі мағынасы елдің тәуелсіздігімен байланыстырылып түсіндіріледі. «Ислам революциясын экспортқа шығару арқылы езгі мен үстемдікке шектеу қоюға болады. Шын мәнінде революцияны экспортқа шығару мәдени сипаттарға ие болу керек. Революцияны экспорттау дегеніміз басқа елдердің есігін ашу дегенді білдірмейді. Революцияны экспорттау дегеніміз барлық ұлттар мен халықтар оянып, өздерін қиындықтардан босатуы қажет. Барлық «әлсіздерге» қолдау көрсетеміз, ал «күштілерге» қарсы күресеміз дейді» [7]. Ислам революциясын экспортқа шығару» туралы Хомейнидің осы пікірлерінен «елдің тәуелсіз болуына» басты назар аударғанын байқаймыз.

Аятолла Хомейни әлемде исламдық тәртіпті орнатуға шақырады және оны жүзеге асыруда Иранның басшылық рөл атқару қажеттігін айтады. Хомейни алғашқы кезеңде ислам революциясы идеялары мен моделін мұсылман елдеріне таратудың бейбіт жолдары туралы айтады [3]. Алайда ИИР-дың іс жүзіндегі сыртқы саясаты бұл ұстанымның сақталмағанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері. 1950 жж. орт. Мохаммед Реза шах сыртқы саясатында АҚШ-пен тығыз саяси, экономикалық және әскери байланыстар орнатуды бастайды. Иранның Америкаға тәуелділігі арта түседі. Ел билігінің Батыспен байланыстарының артуы бір жағынан, Кеңес Одағына, коммунизмге қарсы күрес жүргізу мақсатында еді. Екінші жағынан, Иран шахы Американы өзінің билігін сақтаудың кепілі ретінде қарастырады.

Шах Иранда диктатуралық билігін орнатады. Пехлевизм идеологиясы насихатталады. Американың қолдауымен 1963 жылы елді дамуы бойынша жаңа сатыға көтеруге бағытталған реформалар жүргізу басталады. Бұл реформалар жаңа бағыттармен толығып ислам революциясына дейін жалғасады. Реформаларды жүргізе отырып, шах Иранның аймақтық державалардың қатарына қосуды мақсат етті. Алайда реформалар тез қарқынмен жүргізіліп, халықтың әлеуметтік жағдайын қиындатты. Иранның дәстүрлі қоғамы ыдырайды. 1971 жылы Иран монархиясының 2500 жылдық мерейтойы үлкен қаржымен атап өтіледі. Шахтың саясатына қарсы елде оппозиция қалыптасады. Оның құрамы әлеуметтік жағынан да және идеологиялық тұрғыдан да біртекті болмады. Аятолла Хомейни басқарған дін басылары 1963 жылы маусым көтерілісінен кейін шах режиміне қарсы күресте негізгі рөл атқара бастайды. Хомейни «ақ революция» бағдарламасы жарияланған уақыттан бастап шахтың ішкі және сыртқы саясатын сынауға көшеді.

Хомейнидің елден кетірілуі монархияға қарсы күресті тоқтата алмады. Ирак елінің аумағына тұрақтаған Хомейни елмен байланысын үзбей, күресін жалғастырады. Осы елде Хомейни «веляят-е факих» (діни басшының билігі) принципіне негізделген «Исламдық басқару» деп аталатын еңбегін жазады. Шах режимінің сыртқы саясатын сынап отырып, аятолла Хомейни өзінің сыртқы саяси бағдарламасын қалыптастырады. Оның Иранмен тығыз байланыстар орнатып, елде саясатын жүргізіп отырған АҚШ пен Израильге өшпенділігі қалыптасады. Мұсылмандарды бірлікке және бір-біріне қолдау көрсетуге шақырады.

Ирандағы Ислам революциясының жеңісі нәтижесінде Иранда монархиялық режим құлайды. Хомейнидің басшылығымен Иранда исламдық режим қалыптасады. Хомейни монархиялық режимнің сыртқы саясатын жалғастырудан бас тартады. Ислам революциясының негізгі ұрандары болған «Батыс та емес, Шығыс та емес, тек ислам» және «Азаттық, тәуелсіздік» идеялары ИИР сыртқы саясатының мақсатына айналады. Ислам революциясынан кейін сыртқы саясат принциптерінің қалыптасуы Иранның ішкі саяси дамуының көрінісі болып табылады. ИИР сыртқы саяси бағытының қалыптасуы аятолла Хомейни көзқарастары мен оның діни-саяси ілімі негізінде жүзеге асырылды. ИИР сыртқы саясатының негізгі тұжырымдамасы елдің конституциясында бекітілді. Оның негізгі принциптері ретінде елдің тәуелсіздігін, мұсылмандарға қолдау көрсетуді және басқа елдің ішкі істеріне араласпау идеяларын атап өтуге болады.

ИИР сыртқы саясатының негізгі принциптері ретінде «Батыс та емес, Шығыс та емес, тек ислам» және «ислам революциясын экспортқа шығару» ұрандары жарияланады. Бұл ұрандар туралы Хомейни еңбектерінде де көп жазылды. «Батыс та емес, Шығыс та емес, тек ислам» ұранының мазмұнын ирандық зерттеушілердің көзқарастары бойынша Иран қоғамының өзі әртүрлі түсінді. Бір көзқарастар бойынша, бұл дегеніміз Иран оқшаулану жағдайында қалады, басқа елдермен байланыс жасамайды дегенді білдіреді деп түсіндірді. Осындай пікірлер орыс тіліндегі Кеңес үкіметі мен қазіргі Ресей ғалымдарының еңбектерінде де таралған. Екінші көзқарас, бұл ұранның мәні Ираның толық тәуелсіз ел болу, өз күшіне сену, әскери блоктарға қатыспауын білдіреді дейді.

«Ислам революциясын экспортқа шығару» идеясының да мағынасы әртүрлі пікірлер туғызды. Бір жағынан, шын мәнінде ислам революциясын басқа елдерге тарату деп түсіндіріледі. Бұл туралы Иранның конституциясында айтылады. Сондай-ақ бұл ұранның да мазмұны елдің тәуелсіздігін сақтау деп те айтылады.

Ислам Республикасы алғаш құрылған кездегі елдің сыртқы саясатындағы мәселелер қазірге дейін маңыздылығын жоғалтпады. Сол уақытта «алып» державаның бірі болған АҚШ-тың үстемдік саясатына Иранның қарсыластығы қазірге дейін жалғасып келеді және ел билігі Израильді «мойындамау» саясатын ұстанады. ИИР-дың бұл бағыттарынан оның отаршылдыққа, үстемдікке қарсылығы іс жүзінде көрінеді.

Қорытынды. Осы мақалада қарастырылған Иранның сыртқы саясат мәселелері бойынша аятолла Хомейнидің көзқарастары мен ИИР сыртқы саясатының мақсаты мен мүдделері ұштасып жатыр деп қорытынды жасауға болады. Оның сыртқы саясат мәселелері бойынша көзқарастарының қалыптасуына шах режимінің жүргізген саясаты әсерін тигізді. Хомейни көзқарастарындағы тәуелсіздік, мұсылмандарды қорғау, отаршылдыққа қарсы күрес мәселелері ИИР сыртқы саясатының мақсаты мен негізгі принциптерінде басшылыққа алынды. Бұл мақсат – міндеттер мен принциптер мазмұны жағынан өзара байланыста және бір-бірін толықтырып тұрады. Олардың негізгі мазмұнын сараптай келе, ИИР сыртқы саясатында басымдық ислам діні мен ұлттық мүдделерге берілетінін атап өтуге болады.

Елдің сыртқы саясатында алғашқы кезеңде «Батыс та емес, Шығыс та емес, ислам» және «ислам революциясын экспортқа шығару» принциптері басымдыққа ие болды. Бұл ұрандар Иран қоғамында және Ираннан тыс аймақтарда әртүрлі түсіндірілді және түрлі пікірлер туғызды. Осы ұрандар арқылы екі «алып» державаға қарсыластық ретінде дамудың «үшінші жолын» ұсына отырып, Иран өзінің тәуелсіздігін сақтауға ұмтылды.

Иранның сыртқы саясатының мәселелері мен бағыттары қазіргі кезеңде экономикалық және саяси мәселелерге байланысты өзгерістерге ұшырады. Бірақ елдің сыртқы саясатында тәуелсіздікті сақтау, ұлттық мүдделерді қорғау маңыздылығын жоғалтқан емес. ИИР-сының Конституциясында көрсетілген сыртқы саясат тұжырымдамасы және елдің саяси жүйесі ешқандай өзгерістерге ұшыраған жоқ. Бұл осы тұжырымдамаға негізделген сыртқы саясат мақсаты мен мүдделері қазіргі уақытта да өзекті екенін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аббас Манучихри. *Политическая система Ирана.*, СПб.: Петербургское Востоковедение, 2007.-240с. [орыс тілінде]
2. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: مجمع المی و فرهنگی مجد 118ص. [парсы тілінде]
3. Доктрина Исламской Революции: Избранные мысли и взгляды Имама Хомейни. М.,2009.-122с. [орыс тілінде]
4. Алиев С.М. *История Ирана.* М.: Ин-т востоковедения РАН, 2004.- 648 с. [орыс тілінде]
5. Вартумян А.А. *Исламский фактор в политическом процессе шахского Ирана и Ирана после революции 1978-79гг.: компаративистский анализ* // <https://cyberleninka.ru/article/n/islamskiy-faktor-v-politicheskom-protsesse-shahskogo-irana-i-irana-posle-revoljutsii-1978-1979-gg-komparativistskiy-analiz> [орыс тілінде]
6. Дорошенко Е.А. *Шиитское духовенство в двух революциях : 1905-1911 и 1978-79гг.* М.: Институт Востоковедения РАН, 1998. - 240 с. [орыс тілінде]
7. سیدجواد میرخلیلی. سیاست خارجی جمهوری اسلامی از دیدگاه امام خمینی // <https://psri.ir/?id=p1ilqnbre6> [парсы тілінде]
8. سید صادق حقیقت. سیاست خارجی دولت اسلامی از دیدگاه امام خمینی // <http://www.imam-khomeini.ir/fa/n126015> [парсы тілінде]
9. Филин Н.А., Кокликов В.О., Ходунов А.С., *Осмысление колониализма и деколонизации в современном социально-политическом дискурсе Ирана* // *Международная аналитика.*-2022.-Том.13(3).- С. 30-47 [орыс тілінде]

10. Чикризова О.С. Дихотомия «обездоленные-высокомерные» в шиитском восприятии международных отношений. Вестник РУДН. Серия:Международные отношения. 2017. Т.17. №2. С.279-289 [орыс тілінде]
11. Кляшторина В.Б. Происхождение и трансформация лозунга иранской революции «на шарги, на гарби-эслами» // Иран: ислам и власть. М.: ИВ РАН, 2001. – С. 31-36 [орыс тілінде]
12. سید حسن میرفخرایی. سیاست خارجی دولت موقت: از عدم تعهد تا اصل نه شرقی, ته غربی // https://qpss.atu.ac.ir/article_151_709557f0cf09d141e0ab2d3966582d05.pdf [парсы тілінде]
13. Баранов А.В. Проблема освобождения Палестины как концепт политики панисламизма в мировоззрении имама Хомейни // <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-osvobozhdeniya-palestiny-kak-kontsept-politiki-panislamizma-v-mirovozzrenii-imama-homeyni/viewer> [орыс тілінде]
14. Дружиловский С. Трансформация внешнеполитического курса Ирана // Обозреватель. 2017. №3.- С.25-35 [орыс тілінде]
15. Раванди-Фадаи Л.М. Иран в системе интеграционных моделей современности // Вестник экономики, права и социологии, 2019, №3, Т.2. С.135-138 [орыс тілінде]

References:

1. Abbas Manuchihri. Politicheskaja sistema Irana., SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2007.- 240 s.[in Russian]
2. Khanun asasi-yye dzhomkhuri-yye eslami-yye Iran. Modzhama-e elmi va farkhangi-yye modzhad. 118 s. [in Persian]
3. Doktrina Islamskoj Revoljucii: Izbrannye mysli i vzglyady Imama Homejni. M.,2009.-122 s. [in Russian]
4. Aliev S.M. Istorija Irana. M.: In-t vostokovdeneija RAN, 2004.- 648 s. [in Russian]
5. Vartumjan A.A. Islamskij faktor v politicheskom processe shahskogo Irana i Irana posle revoljucii 1978-79gg.: komparativistskij analiz // cyberleninka.ru/article/n/problema-osvobozhdeniya-palestiny-kak-kontsept-politiki-panislamizma-v-mirovozzrenii-imama-Khomejni/viewer [in Russian]
6. Doroshenko E.A. Shiitskoe duhovenstvo v dvuh revoljucijah: 1905-1911 i 1978-79gg. M.: Institut Vostokovedenija RAN, 1998. - 240 s. [in Russian]
7. Said Dzavad Mirkhalili. Siyosat-ye Dzhamkhuri-yye eslami az didgakh-ye emam Khomejni // <https://psri.ir/?id=p1ilqn6re6>. [in Persian]
8. Seyid Sadek Khakikat. Siysat-ye doulat-e eslami az didgakh-e emam Khomejni // <http://www.imam-khomeini.ir/fa/n126015>[in Persian]
9. Filin N.A., Koklikov V.O., Hodunov A.S., Osmyslenie kolonializma i dekolonizacii v sovremennom social'no-politicheskom diskurse Irana // Mezhdunarodnaja analitika.-2022.-Tom.13(3). S. 30-47 [in Russian]
10. Chikrizova O.S. Dihotomija «obezdolennye-vysokomernye» v shiitskom vosprijatii mezhdunarodnyh otnoshenij. Vestnik RUDN. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija. 2017. T.17. №2. S.279-289 [in Russian]
11. Kljashtorina V.B. Proishozhdenie i transformacija lozunga iranskoj revoljucii «na shargi, na garbi-jeslami» // Iran: islam i vlast. M.: IV RAN, 2001. – S. 31-36 [in Russian]
12. Seyd Khasan Mirfakhrayi. Siysat-e kharedzhi-yye doulat-e movakhkhat: az adam-ye taokhod ta asl «na shargi, na garbi» // qpss.atu.ac.ir/article_151_709557f0cf09d141e0ab2d3966582d05.pdf [in Persian]
13. Baranov A.V. Problema osvobozhdenija Palestiny kak koncept politiki panislamizma v mirovozzrenii imama Homejni // <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-osvobozhdeniya-palestiny-kak-kontsept-politiki-panislamizma-v-mirovozzrenii-imama-homeyni/viewer>[in Russian]
14. Druzhilovskij S. Transformacija vneshnepoliticheskogo kursa Irana // Obozrevatel'. 2017 №3.- S.25-35 [in Russian]
15. Ravandi-Fadai L.M. Iran v sisteme integracionnyh modelej sovremennosti // Vestnik jekonomiki, prava i sociologii, 2019, №3, T.2. S.135-138 [in Russian]

УДК 930(092)
МРНТИ 03.01.09

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.025>

Г.Р. Нұрымбетова*¹

¹саяси ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Президенті архиві,
XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерделеу Орталығының басшысы,
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

ТАУҚЫМЕТТІ ТАҒДЫРЛАР

Аңдатпа

Мақалада автор Қазақстанда XX ғасырдың 30-50 жылдарында орын алған саяси қуғын-сүргін тарихын нақты фактілер мен мысалдар негізінде пайымдаған. Сол кездегі заңсыздық пен озбырлық талай қазақ зиялыларының өмірін қиды. Сол бір қасіретті жылдарда күштік құрылымдар мен сот жүйесі шындыққа тікелей қараудан мүлде алашақтағанын құжаттар негізінде ашқан. Әйтпесе, бір аптада жүздеген, бір айда мыңдаған «халық жауларын», алашордашыларды, шетел тыңшыларын т. б. әшкерелеу мүмкін емес қой. Советтер елінің әлеуметтік негізін жұмысшы табы мен колхозшы шаруалар одағы құрайтынын әлемге жариялаған тоталитарлық билік ең ауыр жазаны тап сол қарапайым еңбек адамдарына қарсы қолданды. Оның шектен шыққан екі түрін айтуымыз да, айыптауымыз да керек. Бірі – тұтас әулетті қуғын-сүргінге ұшырату, екіншісі – «халық жауының» отбасын ойрандау.

Мақала мақсаты – бүкіл қоғамның, жекелеген әулеттердің, нақты адамдардың, соның ішінде әйелдер мен балалардың қасіретін құжаттар негізінде ашу. Автор, соның ішінде, Жүргенов, Қалменов, Бірімжанов әулеттеріне жасалған қиянатты талдай отырып, саяси қуғын-сүргін жоспарлы түрде жүрген деген қорытынды жасайды. Ол тоталитаризм табиғатынан, оның қылмыстық идеологиясынан туындаған еді.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, отбасы, әулет, халық жауы, НКВД, ату жазасы, еңбекпен түзеу лагері

Нұрымбетова Г.Р. *¹

¹доктор политических наук, профессор
Президент архива Республики Казахстан
Руководитель Центра по изучению материалов политических репрессий XX века
Казахстан, г.Алматы, E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

ТРАГИЧЕСКИЕ СУДЬБЫ

Аннотация

В статье автор рассматривает историю политических репрессий 30-50-х годов XX века в Казахстане на основе конкретных фактов и примеров. Чудовищное безразличие и произвол в то время унесли жизнь многих представителей казахской интеллигенции. Силловые структуры и судебные органы не смогли смотреть в глаза справедливости. Ибо совершенно нереально в течение недели, даже месяца разоблачить тысяч и «тысяч» «врагов народа», алашордынцев, иностранных агентов. Тоталитарный режим, провозгласивший союз рабочих и колхозных крестьян социальной основой страны Советов, самые суровые меры приняли именно в отношении рядового человека труда. Мы должны не только вычлениить, но и осудить два вида тяжелого преступления: первое - уголовное преследование целой династии, второе – безжалостный разгром ячейки общества – семьи.

Цель статьи – документально выразить трагедию как всего социума, и отдельных династий, конкретных людей, в т.ч. женщин и детей. Автор статьи, раскрывая трагические страницы династий Жүргеновых, Кальменовых, Биримжановых, пришла к выводу, что политическая репрессия осуществлялась на плановой основе. Она вытекала из самой природы тоталитаризма, его преступной идеологии.

Ключевые слова: политическая репрессия, династия, враг народа, НКВД, расстрел, исправительно-трудовой лагерь.

G.R. Nurymbetova*¹

¹doctor of political sciences, professor

President of the Archive of the Republic of Kazakhstan

Head of the Center for the study of materials of political repression of the 20th century, Kazakhstan, Almaty

E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

TRAGIC FATES

Abstract

In the article, the author examines the history of political repressions of the 30-50s of the twentieth century in Kazakhstan on the basis of specific facts and examples. The security forces and the judiciary failed to look justice in the eyes. For it is completely impossible to expose thousands and thousands of “enemies of the people”, alashorda supporters, and foreign agents within a week, even a month. We must not only identify, but also condemn two types of serious crime: the first is the criminal prosecution of an entire dynasty, the second is the merciless destruction of the family.

The purpose of the article is to document the tragedy of both the entire society, and individual dynasties, incl. women and children. The author of the article, revealing the tragic pages of the Zhurgenov, Kalmenov, and Birimzhanov dynasties, came to the conclusion that political repression was carried out on a planned basis.

Key words: political repression, dynasty, enemy of the people, NKVD, execution, forced labor camp.

Кіріспе. Тәуелсіздіктің арқасында ХХ ғасырдың 30-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін мәселесіне қатысты ақтандақтар ашылып, ақиқатты айту жалғасуда. Осы мәселені тереңінен зерттеп, себеп-салдарын, мәнін ашуда отандық тарихшыларымыз М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Х.Әбжанов[1] және басқалары үлкен олжа салды. Алаш қайраткерлері ақталып, олардың өмірі мен қызметін, шығармашылық мұрасын зерттеуге қолымыз жетті [2]. Ә.Бөкейханның, А.Байтұрсынұлының, М.Жұмабаевтың т.б. шығармалар жинақтары жарық көріп, ғылыми айналымға енді [3]. Сонымен қатар, қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлердің өмірі мен қызметін зерттеуге арналған кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, тұлғатану бағытындағы ізденістер ауқымы кеңейді. Естеліктер мен архив құжаттары оқырмандар қолына тиді[4], көркем және деректі фильмдер дүниеге келді. Осы жылдарда Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде саяси қуғын-сүргіннен жапа шеккендер мен оның құрбандарының құжаттар коллекциясы жинақталды.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың бастамасымен 2020 жылғы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі аса маңызды жарлығының нәтижесінде мемлекеттік комиссияның, өңірлік комиссиялардың құрылуы бұл мәселені зерттеуге жаңа серпіліс берді. Бір ғасырға жуық уақыт жабық болып келген архив қорларына қолжетімділіктің орнай бастауы саяси қуғын-сүргін тақырыбын жаңа қырынан тануға мүмкіндік берді. Кешенді ізденіс қуғын-сүргіннің ашылмаған қыр-сырының көп екендігін дәлелдеп отыр. Бұған мемлекеттік комиссия жұмысы аясында том-том болып жарияланған архив құжаттары дәлел.

Советтер елінің әлеуметтік негізін жұмысшы табы мен колхозшы шаруалар одағы құрайтынын әлемге жариялаған тоталитарлық билік ең ауыр жазаны тап сол қарапайым еңбек адамдарына қарсы қолданды. Оның шектен шыққан екі түрін айтуымыз да, айыптауымыз да керек. Бірі – тұтас әулетті қуғын-сүргінге ұшырату, екіншісі – «халық жауының» отбасын ойрандау.

Әулет – дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымында ерекше маңызға ие институт. Бабаларымыз ұрпағы мен елінің тағдырындағы ерекше маңызын түсінгендіктен жеті атасын білуді, жеті атаға дейін қыз алыспауды қапысыз сақтаған ғой. Бұл тектік әлеует пен ұрпақ жалғастығын жүйелі дамытудың ұлттық моделі еді. Әулет тарихы мәселесі отандық тарихнамадағы тың тақырыптардың бірі.

Осыны қапысыз ұғынған ғалымдарымыз әулет пен отбасы тарихын, этнографиясын, демографиясын, т.б. қырларын зерттеген, әлі де зерттеу үстінде. Бұл орайда Х.Арғынбаевтың, Е.Сыдықовтың, А.Қалыштың еңбектерін атап өтуіміз керек [5].

Зерттеу мақсаты. Мақаланың мақсаты ХХ ғасырдың 30-50 жылдарында орын алған саяси қуғын-сүргінді жаңа қырынан зерттеу. Совет үкіметі құрылған алғашқы күннен бастап-ақ өзгерістерді жүзеге асыруда қуғын-сүргін әдісін басшылыққа алды. «Жауды іздеу» қалыпты жағдайға айналды. ХХ ғасырдың 20 жылдарынан басталған қуғын-сүргін 1937-1938 жылдарда өз шыңына жетіп, жүздеген, мыңдаған, миллиондаған адамдар құрбан болды. Тоталитарлық жүйе ешкімді аяған жоқ. Жасына, жынысына

қараған жоқ. Біздің мақсатымыз репрессия машинасының тұтас әулеттердің басына бұлт үйіріп, зобалан салғанын, қасіретін ашу. Талай дарынды әулеттердің шаңырағы отбасына түсті. Мысалы, Жұбановтар, Қоңыратбаевтар, Жүргеновтер, Қалменовтер, Күдериндер, Бірімжановтар әулеті. Бұл тізімді әрі қарай жалғастыра беруімізге болары ақиқат.

Материалдар мен әдістер. Мәселені зерттеу соңғы кезде табылған архив құжаттарына негізделген. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (135-қор) мен Қазақстан Республикасы Президенті архивінің (352, 404, 708, 811-қорлар) құжаттары кеңінен пайдаланылды. Сондай-ақ, саяси қуғын-сүргіннің ақтандақтарын ашуда архивтік құжаттар жинақтарының маңызы зор. Әсіресе, 2021 ж. құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша мемлекеттік комиссия қызметінің аясында жарық көрген 72-томнан тұратын құжаттар жинағы қуғын-сүргіннің ауқымын көрсетеді.

Мақалада тарихилық, объективтілік, тарихи-салыстырмалы әдістері басшылыққа алынды. Бастысы саяси қуғын-сүргінге қатысты материалдар мен құжаттарды тарихи сана мен жадыны қалыптастыру тұрғысынан пайымдау.

Талқылау. Жоғарыда жалпы әулет пен отбасы, саяси қуғын-сүргін мәселесін зерттеудің маңыздылығы мен өзектілігіне тоқталып кеттік. Енді зерттеу өзегі нақты Абай ұрпағының, Жүргеновтер, Қалменовтер, Бірімжановтар әулеті тоталитарлық билікпен саяси қудалану мәселесі қалай зерттелуде деген сұраққа жауап іздеп көрелік.

М.Қойгелдиев «Алаш қозғалысы» монографиясының 2-кітабында Бірімжановтар әулеті туралы, «Көпшілік қауым Ғазымбектің ағасы Ахмет Қорғамбекұлы Бірімжановты көбірек біледі. Өйткені, Ахмет Қорғамбекұлы 1906-07 жылдары I және II Мемлекеттік думалардың мүшесі болды. 1917 жылы желтоқсанда өткен II Жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметіне мүше болып сайланды» дей келе Бірімжанов Ғазымбектің өмір жолы туралы тың деректер мен ойларды тиянақтаған [6]. Ал Ғазымбектен кейінгі інісі Мұхтар Бірімжановқа қатысты зерттеу жоқтың қасы.

Жүргеновтер әулетінің саяси қудалану мәселесіне келетін болсақ, зерттеулердің басым денін Т.Жүргеновтің өмірі мен шығармашылық жолына арналған еңбектер құрайды. Оның өмірі мен қызметін, мұрасын зерттеуге тарихшылармен қатар педагогтар, тіл мамандары олжа салуда. Т.Жүргеновтің мәдени салаға қосқан үлесіне қатысты алғашқы еңбекті кеңестік дәуірде белгілі мәдениет тарихын зерттеуші ғалым Р.Сүлейменов жазған еді [7]. Бұл еңбектің дүниеге келуі Т.Жүргеновтің ақталуымен тікелей байланысты.

Еліміздің тәуелсіздігімен келген ой мен шығармашылық еркіндігі Т.Жүргеновтің өмірі мен қызметіне, шығармашылығын кеңінен зерттеуге бетбұрыс әкелді. Соның нәтижесінде зерттеушілер А.Өтеғалиева мәдени-ұйымдастырушылық қызметі тақырыбында, Б.Иманғалиев әдеби-публицистикалық мұрасы бойынша, А.Садықова Т.Жүргеновтің қоғамдық-ағартушылық қызметі мен педагогикалық идеялары тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, жүргеновтануға тыңнан түрен салды [8].

Жалпы Т.Жүргеновтің өмірі мен шығармашылығын зерттеп, жарыққа шығаруға Б.Иманғалиев үлкен үлес қосуда. Ол 2001 жылы Т.Жүргенов шығармаларының жинағын, 2012 жылы зерттеулер мен архив құжаттарының жинағын, 2013 жылы Т. Жүргеновтің әдеби-публицистикалық және ғылыми мұраларының жинағын жария етті [9]. Әрине, тұлғаны тануда архив құжаттарының алатын орны ерекше. Сондықтан Т.Жүргеновке қатысты Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан Республикаларының Орталық мемлекеттік архивтерінен, Қазақстан Республикасының Президенті архивінен алынған құжаттар берілген «Темірбек Жүргенов – мұрағат құжаттарында» жинағын айтуымыз керек [10]. Бүгінгі күні жүргеновтанудың негізі қаланып, ғылыми-танымдық ізденістер одан әрі жалғасуда. Тұлғаның айтулы мерейтойына орай 2023 жылы жазушы Б.Қойшыбайдың «Комиссар Жүргенов» атты кітабының жарық көріп, тұсаукесерінің өтуі соның дәлелі [11].

Иә, жүргеновтану жалғасуда. Себебі, оның өмірінің зерттеушілер мен оқырмандарға беймәлім тұстары баршылық. Айтпағымыз, ұзақ уақыт жабық болған кезіндегі Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің арнайы архив құжаттарындағы ащы шындық.

Қалменовтер отбасының қасіретін зерттеу мәселесіне тоқталайық. Алпысбай Қалменов жайлы жарық көрген Ө.Озғанбай, С.Жақішеваның еңбектерін атауымыз керек [12]. Бұл еңбектерде зерттеу нысаны Алпысбай Қалменовтің өмірі мен қызметі. 2009 жылы жарық көрген «Қалменовы: отец и сын» мақалада Алпысбай Қалменовпен қатар ұлы Атлаш пен оның жұбайы Баршын туралы ақпарат берілген. Алайда, ақпарат толық емес.

Сонымен, жоғарыда келтірілген зерттеулерге шолудан көргеніміздей отандық зерттеушілермен тоталитарлық жүйенің тұтастай әулеттерді қуғын-сүргінге ұшыратып, қуғындағаны толыққанды зерттелмей келеді.

Нәтижелер. Қуғын-сүргін барынша жабық әрі құпия режимде жүзеге асты. Оның кадрлық әлеуеті, ішкі құрылымы, қаржыландырылуы, құжаттары – бәрі-бәрі ешқашан және ешкімге қолжетімді болған емес. 1937 жылы Ішкі істер халық комиссариатының (бұдан әрі – ПХК) 20 жылдығын тойлаған салтанатты жиында партия қайраткері А.Микоянның: «Әрбір кеңес адамы – чекист» дегені бар. Қуғын-сүргінге қатысты құжаттар Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің, кейіннен Ұлттық қауіпсіздік комитетінің (бұдан әрі – ҰҚК) арнаулы мемлекеттік архив қорларында сақталып келді. Бұл құжаттар зерттеушілер үшін жабық болғаны да белгілі. Жариялана қалғандарына қарап, Алжир мен Карлаг тозағы фашистік концлагерьдегіден, Пол Пот эксперименттерінен асып түспесе жеңіл болмағанын байқаймыз. Миллиондардың өмірін жалмаған қылмыс тарихы ақтандақтардан арылмай әділетті қоғам құрылмайды.

Әулетке шабуылдың зардабын қазақтың бас ақыны Абай ұрпақтары бастан кешті. Осы орайда, алаштанушы академик М.Қойгелдиевтің бұл мәселеде Абай, Шәкәрім қажы және Тұрағұл Абайұлының қызметіне тоқталумен шектелмей «...Тұрағұлмен қатар Абайдың ұлы Микаелді, Оспанның ұлы Әубәкірді, Әубәкірдің ұлы Ғабдісәлямді, Шәкәрім қажының ұлы Ахат пен Зиятты, Абайға қандас туыс болып келетін Ысқақов Кәкітайдың ұлдары Даниял мен Меғдатты, Оразбайдың ұлы Медеуді атаған орынды» деген ойы болашақ зерттеулерге септесері сөзсіз.

Сонымен, 1931 ж. немере інісі Шәкәрім Құдайбердіұлы атылды. Тап осы жылы 1884 ж. туған ұлы Микаел де атылды. 1934 ж. Әйгерімнен туған баласы Тұрағұл айдауда жүріп көз жұмды, айдауда жүрген немересі Әубәкір Ақылбайұлы дүниеден озды. 1937 ж. 21 қарашада Абайдың немере інісі Кәкітайдың ұлы Даниял Ысқақов ату жазасына кесіледі [13]. Кейбір зерттеулерде жер аударылды, айдауда жүріп 1941 ж. қайтыс болды деген мәлімет кездеседі. Менің ойымша, алғашқы үкім орындалған болуы керек.

ПХК жүйесінде атылып кеткен «халық жауларын» қияндағы лагерьде жүргенде жүрек (бүйрек, түберкулез...) ауруынан қайтыс болды деген жалған ақпаратты беру тәжірибесі кең қолданылған, жергілікті азаматтық хал актілерін жазу органдарынан сондай қағаз алып, іздеушілерін көп шатастырған. Айталық, архив қорында сақталған алашшылы Жұмахан Күдериннің ісінде оның туған-туыстарына берілген анықтамаларда өлген күні деп екі түрлі дата, 1938 ж. 19 шілде мен 1943 ж. 13 қараша, көрсетілген. Екеуі де жалған даталар.

Иә, патша заманында Абай әулетінің бай-бақуатты болғаны рас. Бірақ большевиктер диктатурасы орнауымен кешегі меншік иелері экономикалық қысымға ұшырап, дүние-мүлкінен айырылғаны да рас. Сонда да байдың ұрпағы деп айыптау сондарынан қалмады. Материалдық-тұрмыстық жағдаймен бір ауылдан екінші ауылға көшіп барғандарының өзіне күдікпен қарады. Мәселен, Шыңғыстаудан Үржарға қоныс аударған Әубәкір Оспановқа 1932 ж. 16 мамырда толтырылған хаттамада ертеректе 10 ірі қарасы болғаны, бүгіндері сіңірі шыққан кедей екені баса көрсетілген. Ал ол Үржарға Абайдың інісі, Майбасардың немересі Мұхамеджанов Әбуғалиды сағалап келген еді. Мұнда Құнанбай ұрпағы Ұсытқан Нұрлыбаев та тұрып жатқан-тын. 1931–1933 жж. аштықтан өлгендері де болды.

Қарап отырсақ, бұлардың барлығы қуғын-сүргіннен көз ашпағандар. Біразы атылып кетті. Кейбіреулерінің сүйегі қайда қалғаны белгісіз. Тірі қалғандарының көп күні өкінішпен өтті.

Қандай адами-интеллектуалды байлықтан, қандай алтынның сынықтарынан айрылғанымызды қуғын-сүргінге ұшыраған әулеттердің шыққан тектері-ақ айғақтап тұр. Олар – Арынғазы сұлтанның немересі Камалетдин, Мұстафа Шоқайдың інісі Мұртаза, жақын туысы Қалмұхамедов Мырзаке, І-ІІ Мемлекеттік Дума депутаты Алпысбай Қалменовтың ұлы Атлаш, әйгілі Бірімжановтардың ұрпағы Ғазымбек пен Мұхтар, Батырбек, Абылай ханның тікелей ұрпағы Тезек төренің ұлы 79 жастағы Құдаярхан, т.б. Арынғазы сұлтан патшалық тарапынан қуғындауға ұшырап, орыс қаласы Калугада мәңгілік мекенін тапса, немересі Камалетдин тоталитарлық жүйе құрбаны.

Шыққан тектері ірі болғанымен тұтқындалған сәттегі әлеуметтік жағдайы әр қилы еді. Әубәкір Оспанов өз еңбегімен күнін көріп жүрсе, Атлаш Қалменев нарком қызметінде отырды. Мұртаза Шоқай жеке қожалық иесі еді. Батырбек Бірімжанов Ленинград университетінде аспирантурада оқып жатқан болатын. Ағалары Ғазымбек пен Мұхтар атылып кеткен еді.

Қуғын-сүргін зобалаңы – ұрпақаралық байланысты үзуімен тұқым қуалай жалғасатын ойшылдық пен батырлықты, сымбат пен кемелдікті, қасиет пен имандылықты әлсіретті, кейбір жағдайларда мүлде жойып жіберді. Бұл шығынды ешқандай алтынмен, қазына-мүлікпен толтыру мүмкін емес. Бүгінде А.Құнанбаев әулетінен еркек кіндікті ұрпақ қалмады. Зорлық зардабынан сонау заманнан келе жатқан С.Сейфуллиннің, Т.Жүргеновтің шежірелері үзілді. М. Шоқайдан ұрпақ жоқ.

Архив құжаттарымен таныса отырып, советтік билік халық арасында беделі зор, азды-көпті малы бар жандардың басына тозақ орнатқанына көз жеткіземіз. Мәселен, 1928 ж. ортасында 65 жасар А.Қалменовтің 4 жаннан тұратын отбасында ірі қараға шаққанда 33 бас қана мал болған екен, яғни бай деуге келмейді, орташаның нағыз өзі.

Жергілікті және республикалық билік Қалменовті кәмпескелеу-кәмпескелемеу жайлы ұзақ айтысты. Оған І. Құрамысов пен Е. Ерназаров та араласты. Ақыры 1929 ж. Қарқарылыға жер аударып тынды. Шешім қабылдағандар, ашығына келгенде, тұлғаның мал-басының молдығын көре алмағанынан бұрын әулеттің интеллектуалды әлеуетінен қорықты. Қалменовтар, делінген Құрамысов қол қойған, Ерназаровқа жіберілген хатта, «...округтегі ең мәдениетті жалғыз ұя, демек антисоветтік көңіл-күйдегі өте қауіпті адамдар...» [14].

Құрамысов қол қойған екінші құжатта да осы ой қайталанады: «...Өзінде және бауыры Мұқаш Қалменовте қаптаған ұлдар, орта, тіпті жоғары білімділері бар, Алпысбаев Атлаштан басқаларының бәрі зиянды адамдар...» [14].

Он жыл өткеннен кейін зиянды емес деп есептелген ұлы Атлаш Қалменов те, 1938 жылы 2 қаңтарда, тұтқындалады. Ол жергілікті өнеркәсіп халық комиссары қызметін атқарған болатын. 1925 жылдан әртүрлі буржуазиялық-ұлтшыл топтың құрамында болған, ал 1929 жылы Қазақстанда жұмыс «жасаған» антисоветтік ұлтшылдар ұйымына кірген, осы антисоветтік ұйымның москвалық орталығының жетекшісі Нұрмақовпен байланысы болған, жергілікті өнеркәсіп кәсіпорындарында зиянкестікпен айналысты деген айып тағылып, сотпен кінәлі деп табылды.

Троцкистер және оңшылдармен байланысы бар ұлттық ұйым мүшесі, белсенді антисоветтік жұмыс жүргізгені үшін Қылмыстық кодекстің 58-2, 58-7, 58-8 и 58-11 баптары бойынша айыпталды. 1938 ж. 8 наурыз күні КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясы көшпелі сессиясы ату жазасына кесу туралы үкім шығарды. Үкім сол күні орындалған. Артынша 11 сәуірде әйелі Баршын Қалменова ұсталған. Бар болғаны 2 айдың ішінде оның тағдыры шешіліп, ПХК жанындағы Ерекше мәжілістің 1938 жылғы 10 маусымдағы шешімімен Отанын сатқан отбасы мүшесі ретінде 8 жылға бас бостандығынан айырып, еңбекпен түзеу лагері Карлағқа жіберілген. Лагерде Б.Қалменованың «А» тобындағы мүгедек екені бірнеше рет актімен расталған. Бұған қарамастан тек 5 жылдан кейін шешім өзгертілген. 1943 жылы 22 маусымда ПХК, Юстиция халық комиссары мен КСРО прокурорының директивасының негізінде босатылған [15].

Сонымен, халықтың қамқоршысындай көрінгісі келген советтік билікке елдің сөзін ұстаған дәулеттілер мен оқығандар ұнамайды екен. Дәулеттілер қанаушы ретінде жазаланды, ал оқығандар халықты оятушы әрі биліктің мазасын алушы ретінде қабылданды. Большевиктер интеллигенцияға сене бермеді. Мұның артында қай қоғамда болмасын тоқтаусыз жүре беретін билікке талас факторы тұруы да мүмкін.

Саяси қуғын-сүргін Бірімжановтар әулетін де айналып өтпеген. Тоталитарлық биліктің құрығына бірінші болып Ғазымбек Бірімжанов ілінді. Ол Алаш партиясының бағдарламасын әзірлеген, қозғалыстың белсенді мүшелерінің бірі. Алаш қайраткерлеріне қарсы ұйымдастырылған алғашқы процесс кезінде 1928 ж. 30 желтоқсанда Вологодск біріккен мемлекеттік саяси басқарма (бұдан әрі – БМСБ) қызметкерлерімен тұтқындалып, Қызылорда еңбекпен түзеу үйінде отырған, 1929 ж. Бутырка түрмесіне ауыстырылған. 1930 ж. 4 сәуірде РСФСР ҚК 58-4, 58-10, 58-11 баптарымен айып тағылып, БМСБ алқасының шешімімен ату жазасына кесілген. Алайда, 1931 ж. 13 қаңтарда ату жазасы 10 ж. еңбекпен түзеу лагерімен ауыстырылған. Мал-мүлкі тәркіленіп, отбасы мүшелері қоныс аударылған. 1931 ж. 1 ақпанда Кемь қ. (Карелия) жөнелтілген. «Туркмен Азатлығы» қайраткерлеріне қарсы ұйымдастырылған іске байланысты Ғ.Бірімжанов 1933 ж. Орта Азиядағы БМСБ ӨӨ құзырына жіберілген. Дәл осы кезде, 1933 жылы 21 тамызда, оның інісі М.Бірімжанов та тұтқындалады. 23 тамызда дайындалған анықтамада контрреволюциялық ұлтшыл топ мүшелері ретінде бас-аяғы 17 адам тұтқындалып, жауапқа тартылған. 21 тамыздан 21 қыркүйек аралығында, яғни 1 ай ішінде, одан 8 рет жауап алынған екен. Тергеу хаттамаларына қарасақ жауап алу негізінен кешкі 22.00 немесе 23.00 басталып, 5-6 сағатқа созылып отырған.

Өктем әрі екіжүзді советтік биліктің табиғатын білген, идеологиясын қолдаған жандар отқа май құя түсті. Ол М. Бірімжановтың тергеу ісінен анық көрініп тұр. Тергеуші алдында айтқандай, 1930 ж. Орта Азия мемлекеттік университетінде оқып жатқан ол алашордашыл Ғазымбектің інісі болғандықтан шолақ белсенділер тарапынан қысым көре бастайды. Бұл Мұхтар емес, Ғазымбектің нағыз өзі деп көрсетушілер табылыпты. Айналып келгенде, оқудан шығарылмаса да шәкіртақидан қағылыпты. 1932 ж. университетті аяқтап Орал қаласында оқытушылық еңбек жолын бастайды. Алайда басқан ізін анду тоқтамаған еді.

Ұжымдастыру енді басталып жатқанда-ақ текті жігіт ахуалды дұрыс түсінген екен. «Ұжымдастыру қарқыны қате, қазақ халқы оған даяр емес, Қазақстандағы жағдай жылдан жылға ауырлап барады. Осының бәрі менде антисоветтік ұлтшыл көңіл-күйді оятты» депті.

1934 жылғы 5 ақпандағы БМСБ ӨӨ үштігінің шешімімен 14 адам РСФСР қылмыстық кодексінің 58-11, 58-16, 58-8 баптары бойынша жауапқа тартылған. Соның ішінде 1 адам – 10 жылға, 7 адам – 5 жылға, 2 адам – 3 жылға, 3 адам – 3 жылға, 1 адам – шартты түрде 1 жылға еңбекпен түзеу лагеріне жіберілген. М.Бірімжанов 5 жылға бас бостандығынан айрылған екен.

Мұхтар Бірімжанов туралы көп айтыла бермейді. Сондықтан қолдағы бар мәліметтерге сүйене отырып, Мұхтар Бірімжановқа қатысты өмірдеректі бір ізге түсіруге тырыстық. Сонымен Мұхтар Бірімжанов Қорғанбекұлы 1907 жылы Торғай уезінде дүниеге келген. Әкесі Қорғанбек Бірімжанов Торғай уезі бастығының көмекшісі қызметін атқарған. 1924 жылы Орынбордағы тәжірибелік «Коммуна» атты 9-жылдық мектепке түсіп, оны 1927 жылы сәтті тәмәмдаған. Сол жылы Орынбор қаласындағы пединститутқа түскен. Жоғарыда айтып кеттік 1929 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің филология факультетінде білім алған екен. Әйелі Хадиша Аймұхамедқызы Қасымова Ташкенттегі медицина институтында оқыған. Мұхит атты ұлы болған.

Ғазымбек пен Мұхтар Бірімжановтар шамамен бір мезгілде еңбекпен түзеу лагеріне жіберілген. Ғ.Бірімжанов екінші рет 1937 ж. 9 қазанда тұтқындалып, Москваға жөнелтілген. 1938 ж. 19 наурыздағы КСРО Жоғары сотының Әскери коллегиясының шешімімен ату жазасына кесілген. Ал, М. Бірімжанов Севвостлагта [16] жазасын өтеп жүріп, лагерде ұйымдасқан контрреволюциялық топтың мүшесі деген айыппен Қиыр Шығыс ПХК басқармасы үштігінің 1938 ж. 17 мамырдағы шешімі бойынша ату жазасына кесілді.

1938 ж. бауыры Батырбек те ПХК құрығына ілінді. Ағайындылардан тірі қалғаны Батырбек Бірімжанов қана. Кейінде ол ұзақ жылдар бойы Қазақ университетінің химия факультетін басқарды. Шәкірттер даярлады, ғылымды өрге сүйреді.

Қуғын-сүргінге ұшыраған әулеттердің бірі Жүргеновтер әулеті. Саяси қуғын-сүргінге Т.Жүргенов ғана емес оның әкесі Қара Жүргенов пен бауырлары Досқан мен Қосшан Қараевтар, әйелі Дәмеш Жүргенова-Ермекова да ұшырады. Т.Жүргенов тұтқындалғанда халық ағарту комиссары еді. Ал оның бауырлары Досқан мен Қосшан Қараевтар БМСБ /ПХК құрығына әлде-қайда ерте ілігіп, 30-жылдардағы Қарақұм көтерілісінің белсенді ұйымдастырушылары ретінде жазаланған болатын. Қараев Досқан 1931 жылғы 11 мамырда БМСБ Шымкент оперсекторымен тұтқындалып, БМСБ алқасының 1932 жылғы 19 қаңтардағы шешімімен РСФСР Қылмыстық кодексі 58-бабының 3 тармағы бойынша жазалаудың ең жоғарғы шарасына үкім шығарылған. Оған Қарақұмдағы көтерілісті ұйымдастырды деген айып тағылып, үкім Шымкент қаласында 1932 жылғы 3 сәуірде орындалған. Ал, Қараев Қосшанды 1931 жылғы 1 шілдеде Шымкент қаласында Мемлекеттік саяси басқарма бөлімі – БМСБ органдары тұтқындаған. БМСБ Алқасының 1932 жылғы 19 қаңтардағы мәжілісі бойынша 10 жылға концлагерьге айдалған[17].

Бауырларынан кейінгі кезек Т.Жүргеновтің өзіне келеді. Оны қамауға алу туралы КССР ПХК МҚБ қаулысы 1937 жылдың 2 тамызы күні шығарылып, Алматыдағы КССР ПХК тергеу түрмесіне қамау ұсынылған. Осы қаулыда Т.Жүргеновті тұтқындау КСРО Прокуроры Вышинскиймен 1937 жылдың 27 шілдесінде №798 санкцияланғаны көрсетілген. Демек, Т.Жүргеновті қамау мәселесі алдын ала шешілген. Тұтқындау туралы ордер де 2 тамызда толтырылған.

Артынша әкесі Қара Жүргенов совет өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізді деген желеумен тұтқындалып, оған партия мен өкіметтің колхоз құрылысындағы шараларына қарсы әрекет жасады деген айып тағылған. Бұған дейін ол бай жартылай феодал ретінде 1928 жылы 5 жылға Жаңаарқа ауданына жер аударылған. 1937 жылы 17 тамызда Қ.Жүргенов тұтқындалғанда жасы 79 екен. Бар болғаны бір айдың ішінде, 1937 жылы 15 қыркүйекте, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша ПХК басқармасы үштігінің шешімімен ату жазасына кесілген[17].

Ал Т.Жүргенов болса №11020 іс бойынша айыпталған. Бұл іс бойынша сол кездегі республиканың саяси басшылығы «халық жаулары» деп танылған болатын. Олардың қатарында Т.Рысқұлов, О.Жандосов, С.Сейфуллин, Ұ.Құлымбетов, Н.Нұрмақов, С.Асфендияров, т.б. бар. Күн демей, түн демей алынған жауаптардан кейін Т.Жүргенов КСРО Жоғары соты Әскери коллегиясының көшпелі сессиясының 1938 жылы 28 ақпандағы шешімімен РСФСР ҚК 58-2, 58-8, 58-9, 58-11 баптары бойынша айыпталып, ату жазасына кесілген.

Әйелі Дәмеш Жүргенова-Ермекова «Отанын сатқан отбасының мүшесі» ретінде 1938 жылдың көктемінде тұтқындалады. Айыптау қорытындысы 28 сәуірде шығарылған. Арада 1-2 ай өткенде ПХК жанындағы Ерекше мәжілістің 1938 жылғы 10 маусымындағы шешімімен 8 жылға бас бостандығынан

айрылып, лагерге айдалған. Жазасын ПХК СевУрал лагерінде өтеген. 1945 жылы үлгілі тәртібі үшін лагерден босатылып, 1946 жылы Алматыға оралған. Лагерде отырған 7 жылда көрген азабы аздай 1948 жылы ҚазССР Ішкі істер министрлігі тарапынан қуғындалып, Алматыдан алыстатылған.

Осылайша сталиндік қуғын-сүргін аса талантты әулеттердің түбіне жетті.

Тоталитарлық жүйенің әулетке шабуылына тән екі заңдылық барын байқаймыз. Бірі – большевиктер Алаш қозғалысына қатысушылармен үлкен-кіші деместен олардың соңғы демі таусылғанша айқасты. Екіншісі – алашордашыл деп танылған айыпталушылардың үкімін шығарғанша от алып келгендей асықты. Айталық, Алматы облыстық ПХК үштігінің кезекті отырысы 1937 ж. 31 тамызда өткен екен. Ақсу ауданының тумасы Қилыбаев Нұрғалидың, 1889 ж. туған Ізембаев Қожақанның, 1903 ж. туған, Октябрь ауданының тумасы Ізембаев Батырханның, 1906 ж., туған істері қаралады.

Н.Қилыбаев тұтқындалғаннан 19-20 жыл бұрын атаман Анненковтың әскерінде қызмет еткені, Алашорда еріктісі болғаны, халық көтерілісіне қатысқаны бетіне басылды. Өттең басқа құжаттар сақталмаған. Әйтпесе Нұрғалидың кең ой иесі екені күмән туғызбайды. Ол айтқан мына сөздері хаттамаға түсіпті: «Совет өкіметі Құлымбетовті, Жүргеновті тұтқындады. Бұл кісілер шынтуайтына келгенде қазақ халқының «құдайлары», олар ешқандай қылмыс жасаған емес, совет өкіметі оларды тұтқындады, демек совет өкіметі қазақ ғалымдарын жоюға кіріскені енді түсінікті» [18, 47 п.].

Ал ағайынды Ізембаевтар шекараны бұзып, 4 рет Қытайға өткен екен. Соншама рет елге қайтып келіпті. Бұл – әркімнің қолынан келе бермейтін жанкештілік.

Үшеуі де ату жазасына кесілді. Үкім шыққанша Н. Қилыбаев абақтыда бар болғаны 12 күн отырса, Ізембаевтар 8 күн қана қамауда болған екен [18, 63-64 п.]. Тоталитаризм тұсындағы адам өмірінің бағасы осындай. Құжаттарда отбасы, бала-шағалары жайлы бір ауыз сөз жоқ.

1937–1938 жж. «Үлкен террор» ПХК құрығына ілінген билік басындағылардың өзін де, әулетін де, отбасын да тентіретіп жіберді.

Қорытынды.

Қуғын-сүргін тарихын пайымдай отырып, заңсыздықтың шектен шыққан түрлері орын алғанын көреміз. Сол бір қасіретті жылдарда күштік құрылымдар мен сот жүйесі шындыққа тікелей қараудан мүлде алшақтағанын құжаттар дәлелдеуде. Әйтпесе, бір аптада жүздеген, бір айда мыңдаған «халық жауларын», алашордашыларды, шетел тыңшыларын т.б. әшкерелеу мүмкін емес қой. Кейбір айыптауларға бүгін де сену мүмкін емес. Саяси қуғын-сүргін бірде-бір отбасын айналып өтпеген. Саяси қуғын-сүргіннің жоспарлы жүзеге асқанын архив құжаттары дәлелдеуде. Президент архивінде сақталған 1937-1940 жж. аралығындағы Қазақстанның коммунистік партиясының ОК құжаттарымен таныса отырып, антисоветтік элементтерге қатысты берілген тапсырмалар, ПХК үштіктерінің құрамына ұсынылған кандидатуралар туралы ақпараттарды кездестірдік. 1937 жылы 10 қыркүйекте ҚКП ОК бюросы қабылдаған қаулы бойынша: Алматы, Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан, Солтүстік Қазақстан облыстарында ауыл шаруашылық саласында зиянкестікпен айналысқан контрреволюциялық топ мүшелеріне қатысты үлгілік процесс ұйымдастыру туралы шешім қабылданған. Құжатта Үржар ауданы, Шет ауданы, Қарқаралы аудандары нақты көрсетіліп, сот процесінің басталу-аяқталу күндеріне дейін белгіленген. Ал 1937 жылы 19 қарашадағы Қазақстан Коммунистік партиясының ОК бюро шешімі бойынша 1-категория бойынша 1500 адамды, 2-категория бойынша 2600 адамды қуғындау жоспарланған. Демек, бұл саяси қуғын-сүргіннің жоспарлы түрде жүргізілгенін бұлтартпай дәлелдейтін айғақ. Сондай-ақ, партия мүшелерін ПХК органдары тұтқындамастан бұрын олардың істері партиялық комиссияда қаралып, «халық жауы» ретінде партиядан шығарылумен қатар қызметтен босатылатын болған.

Құжаттарды ой елегінен өткізе отырып, тағы бір байқағанымыз, күйеулері – өлім жазасына кесіліп, бұйрық орындалғаннан кейін әйелдері тұтқындалған. Олардың барлығына бірдей «Отанын сатқан отбасылар мүшесі» деген айып тағылған. Балалары, ата-анасы, аға-інілері де қара тізімге іліккен. Бұл саяси қуғын-сүргіннің жоспарлы түрде жүргенінің тағы бір дәлелі.

Әрине, шағын мақалада талай адамдардың өмірін жалмаған қызыл қырғынның ауқымын қамту мүмкін емес. Дей тұрғанмен, біз тоталитарлық биліктің қолда бар құжаттардың негізінде Абай, Бірімжановтар, Жүргеновтер, Қалменевтер әулеттеріне қатысты жасаған қиянатын ашуға тырыстық.

Ұлы далаға большевиктер әкелген апаттан тұтас әулеттердің шаңырағы ортасына түсті, сүттей ұйып отырған отбасы ойрандалды. Шарасыздықтан үнсіз жылаған әке мен атаның, бірін-бірі іздеп шарқ ұрған ана мен баланың көз жастары бекер кетпеді. Соңғы 70 жылдан бері Қазақстан халқы қуғын-сүргін құрбандарын ақтауда, мұраларын, есімдерін, аманаттарын қайта жаңғыртуда. Қазақтың сағын сындырып, үрейін ұшыру үшін большевиктер ұйымдастырған қызыл қырғын құрбандары тәуелсіздік арқасында толық ақталып, ұлттық мақтанышымызға айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы, 1992. 272 б.; Нұрпейісов К. Алаш һәм . Алашорда. – Алматы, 1995. 256 б.; Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді. – Алматы, 1993. 208 б.; Әбжанов Х. Қазақстандағы қуғын-сүргін және ұлт менталитеті // Ақиқат, 2021. №5.
2. Нұрпейісұлы К. Алаш ақиқаты. – Алматы, 2010; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. I кітап. – Алматы, 1995; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екінші кітап. – Алматы, 2017. 656 б.; Аманжолова Д. Алаш: исторический смысл демократического выбора. – Алматы, 2013; Қирабаев С. Ахмет Байтұрсынов — тәуелсіздік жыршысы // Қазақ, — 2012. — №14-15; Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана, 2002; Жұртбай Т. «Ұраным – Алаш!..», Түрме әфсанасы, Жегі, I том, - Алматы, 2007; Жұртбай Т. «Ұраным - алаш!..», Түрме әфсанасы, Талқы, 3 том, – Алматы, 2012 және т.б.; Сыздықова Р. А.Байтұрсынов. - Алматы, 1990; Кенжебаев Ф., Әнес Ф. Халел Досмұхамедұлы. – Алматы, 2018.
3. Аймауытұлы Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2013.; Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. – Алматы, 2013. Т.4.
4. Мағжан Жұмабай өмірі мен шығармашылығының шежіресі. Ахметжанова Г.Б., Мәлікова С.З., Оспанов К.Қ., Тайшыбай З.С. – Петропавл, 2018. Т.1; Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.3. Ахмет Байтұрсынұлы. Қиянатқа қарсылық. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: М.Қойгелдиев (жауапты ред.), З.Мырзатаева / жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин – Астана, 2022.
5. Арғынбаев Х. Казахская семья Алматы, 1996; Кунанбай / Ерлан Сыдықов. М.: Молодая гвардия, 2020. 351 с.; 6. Сыдықов Е. Құнанбай әулетінің тарихы. Ғылыми дерекнамалық жинақ. Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2021. 400 б.
6. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. Алматы: Мектеп, 2017. 656 б.
7. Сүлейменов Р. Темірбек Жүргенов - Алма-Ата. 1957.
8. А.Утегалиева Культурно-организаторская деятельность Темирбека Жургенева: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.12. - Алматы, 1996; Б.Имангалиев Т.Жүргеновтің әдеби-публицистикалық мұрасы: филология ғыл. кандидаты диссертациясының авторефераты. – Алматы, 1998; А.Садыкова Общественно-просветительская деятельность и педагогические идеи Т.Жургенова: автореферат диссертации кандидата педагогических наук. – Алматы, 2005.
9. Имангалиев Б. «Т.Жүргенов. Таңдамалы. Избранное» - Алматы, 2001; Темірбек Жүргенов (зерттеулер, мақалалар, құжаттар жинағы) – Алматы. 2012; Темірбек Жүргенов: Зерттеулер, мақалалар, естеліктер мен арнау, жыр-толғаулар. – Астана, 2014.
10. Темірбек Жүргенов – мұрағат құжаттарында. – Алматы, 2020.
11. Қойшыбай Б. Комиссар – Жүргенов. – Алматы, 2023.
12. Қайраткер Алпысбай Қалменов / Өмірзақ Озғанбай, Беркін Құрманбеков. — Алматы: Нұрлы Әлем, 2006. — 176 бет; Жакишева С.А., Козыбаева Ф.А., Алпысбай Қалменов – бай второй категории // «Қазіргі кезеңдегі архив ісі: мәселелер, тәжірибелер, инновациялар»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Алматы қ., 20 қазан 2021 жыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 166 стр.
13. ҚР ПА. 352 қ. (Алматы қ.). 2 т., 2 іс. 195, 196 п.
14. ҚР ОМА. 135 қ., 1 т., 433 іс. 2 п.
15. ҚР ПА. 404 қ. (Қарағанды, Карлағ), т.1. 11404 іс, 35 п.
16. Солтүстік-Шығыс еңбекпен түзеу лагері ОГПУ-НКВД-МВД құрылымында 1932 ж. құрылып, 1951 ж. басқа басқармаға берілген.
17. Утегалиева А.Д. Темірбек Жүргенов: триумф и трагедия / А.Д. Утегалиева. Алматы, 2023. – 236 с.
18. ҚР ПА. 352 қ. (Алматы қ.). 2 т., 1 іс. п. 47, 58, 63, 64.

References:

1. Kozybaev M. Aktandaktar akikaty. – Almaty, 1992. 272 b.; Nurpeyisov K. Alash һәм. Alashorda. – Almaty, 1995. 256 b.; Koygeldiev M., Omarbekov T. Tarikh tagylymy not deydi. – Almaty, 1993. 208 b.; Abzhanov Kh. Kazakstandagi kugyn-surgin zhane ult mentality // Akikat, 2021. No. 5.
2. Nurpeyisuly K. Alash aqikaty. – Almaty, 2010; Koygeldiev M. Alash Kozgalysy. 1 kit. – Almaty, 1995; Koygeldiev M. Alash Kozgalysy. Ekinshi kitap. – Almaty, 2017. 656 b.; Amanzholova D. Alash: the historical

meaning of democratic choice. – Almaty, 2013; Kirabaev S. Akhmet Baitursynov - tauelsizdik zhyrshysy // *Kazakh*. - 2012. - No. 14-15; Kamzabekuly D. *Alash zhәне әдеbiет*. – Astana, 2002; Zhurtbay T. “Uranym - Alash!..”, *Turme Afsanasy, Zhegi, 1 volume*, - Almaty, 2007; Zhurtbay T. “Uranym - alash!..”, *Turme afsanasy, Talky, volume 3*, – Almaty, 2012; Syzdykova R. A. *Baitursynov*. - Almaty, 1990; Kenzhebaev G., Andes G. *Khalel Dosmukhameduly*. – Almaty, 2018.

3. Aimaulytuly Zh. *Alty tomdyk shygarmalar zhinagay*. – Almaty, 2013; Baitursynuly A. *Alty tomdyk shygarmalar zhinagay. Alippeler men makalalar zhinagay*. – Almaty, 2013. T.4.

4. Mazhan Zhumabay *omiri men shyzarmashylyzynyn shezhiresi*. Akhmetzhanova G.B., Malikova S.Z., Ospanov K.K., Taishybay Z.S. – Petropavl, 2018. T.1; Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn aktau zhonindegі Memleketтік commission materials (XX Gasyrdyn 20-50 zhyldary) – *Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20-50 years of the twentieth century)*. T.3. Akhmet Baitursynuly. *Kiyantka karysylyk. Kuzhattar men materialdar zhinaga. Kurastyrushylar: M.Koygeldiev (zhaupt ed.), Z.Myrzataeva / zhalpy editorial son baskargan E.T. Karin - Astana, 2022.*

5. Argybaev H. *Kazakh family Almaty, 1996; Kunanbai / Erlan Sydykov. M.: Young Guard, 2020. 351 pp.;*

6. Sydykov E. *Kunanbay әuletinіn тарихы. Gylymi dereknamalik zhinak. Nur-Sultan: “Alashorda” Kogamdyk kory, 2021. 400 b.*

6. Koygeldiev M. *Alash Kozgalysy: Monograph. Ekinshi kitap. Almaty: Mektep, 2017. 656 b.*

7. Suleimenov R. *Temirbek Zhurgenov - Alma-Ata. 1957.*

8. A.Utegalieva *Cultural and organizational activities of Temirbek Zhurgenov: abstract of thesis. ... candidate of historical sciences: 07.00.12. - Almaty, 1996; B.Imangaliev T.Zhurgenovtin Adebі-journalism: philology gyl. candidates dissertation son abstracts. – Almaty, 1998; A. Sadykova Social educational activities and pedagogical ideas of T. Zhurgenov: abstract of the dissertation of a candidate of pedagogical sciences. – Almaty, 2005.*

9. Imangaliev B. “T.Zhurgenov. Tandamals. Favorites” - Almaty, 2001; Temirbek Zhurgenov (zertteuler, makalalar, kuzhattar zhinagay) – Almaty. 2012; Temirbek Zhurgenov: Zertteuler, makalalar, estelikter men arnau, zhyr-tolgaular. – Astana, 2014.

10. Temirbek Zhurgenov – muragat kuzhattarynda. – Almaty, 2020.

11. Koyshybai B. *Commissioner – Zhurgenov. – Almaty, 2023.*

12. Kairatker Alpysbay Kalmenov / Omirzak Ozganbay, Berkin Kurmanbekov. - Almaty: Nurly Alem, 2006. - 176 bet; Zhakishева S.A., Kozymbakova F.A., Alpysbai Kalmenov – a second-category buy // “Kazirgi kezendegi archive isi: maseleler, tazhiribeler, innovationalar”: halykaralyk gylymi-tazhiribelik conference materials. Almaty k., 20 kasan 2021 – Almaty: Kazakh University, 2022. – 166 pages.

13. KR PA. 352 k. (Almaty k.). 2 t., 2 is. 195, 196 p.

14. KR OMA. 135 k., 1 t., 433 ic. 2 p.

15. KR PA. 404 k. (Karagandy, Karlag), vol. 1. 11404 is, 35 p.

16. Soltustik-Shygys enbekpen tuzeu camp OGPU-NKVD-MVD Kurylyminda 1932 Kurylyp, 1951 baska baskarma berilgen.

17. Utegalieva A.D. *Temirbek Zhurgenov: triumph and tragedy / A.D. Utegalieva. Almaty, 2023. – 236 p.*

18. KR PA. 352 k. (Almaty k.). 2 t., 1 is. paragraphs 47, 58, 63, 64.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘӨЖ 06.35.51
МРНТИ 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.026>

Д.М. Ахметова*¹, Н.А. Байбахов²

¹ «Alikhan Bokeikhan University» PhD докторанты, Семей, Қазақстан
E-mail: dinara0706@bk.ru

² Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Түркістан, Қазақстан
E-mail: nurbol.baibakhov@ayu.edu.kz

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЫЛ
ЖҰМЫСТАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ТҰРМЫСТЫҚ АХУАЛЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Кеңес үкіметі Қазақстанда орнағанға дейін қоғамдық және мемлекеттік міндеттер ер адамдардың әрекетімен жүзеге асты. Кеңес үкіметінің гендерлік тендік саясаты әйелдердің қоғамдық істерге араласуына бірден жол аша қойған жоқ. Қыз балалардың орта мектептерде білім алу мүмкіндіктері біртіндеп жолға қойылды. Ағартушылық саласына әйелдердің тартылу үрдісі олардың әлеуметтік белсенділіктерін арттырды. Кейіннен индустрияландыру және ұжымдастыру науқандарында әйелдердің тұрмыстық рөлі күр өзгерістерге ұшырады. Әйелдердің әлеуметтік-шаруашылық жұмыстарға араласу әрекеттері ұлғая түсті және тұрмыстық рөлдері екінші орынға ауыса бастады. Бұл құбылысы бірқатар тұрмыстық қатынастардың өзгеруіне алып келді. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы ер азаматтардың майданға аттануы тыл жұмыстарында жұмысшы тапшылықтың қиыншылықтарын тудырды. Білім саласында да кадр жетіспеушілігі аса байқалды. Бұл мәселенің кемшіліктерін толықтыру, кеңес билігіне шұғыл шешімдер қабылдауға итермеледі.

Әйелдердің әлеуметтік-тұрмыстық және мәдениет салаларындағы жауапкершіліктері олардың табиғи жаратылыс заңдарына қайшылықтар тудырды. Майданды азық-түлікпен, оқ-дәрімен қамтамасыз ету бойынша тапсырмалардың үлкен бөлігі әйелдердің тікелей қатысуымен жүзеге асты. Бұл үдерістер барысында әйелдердің тұрмыстық істерге араласуы қиындықтарға жол ашты. Бұл мәселе қазіргі отандық тарихта кемшін қарастырылып келе жатқан тақырыптардың қатарына жатады.

Бұл мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Қазақстан әйелдерінен педагог кадрларын даярлаудың жалпы үрдісі пен күрделі кезеңдерінің аспектілері талқыланған. Сонымен қатар, әйелдердің әлеуметтік-қоғамдық рөлінің өзгеруіне қатысты идеялар пайымдалды.

Кілт сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, әйелдер, Қазақстан, жұмысшы кадрлар, білім жүйесі, мектеп, майдан.

Ахметова Д.М.*¹, Байбахов Н.А.²

¹ «Alikhan Bokeikhan University» PhD, Семей, Казахстан, E-mail: dinara0706@bk.ru

² Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан
E-mail: nurbol.baibakhov@ayu.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-БЫТОВОЙ СИТУАЦИИ В ТЫЛОВОЙ РАБОТЕ ЖЕНЩИН
КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

До того, как советское правительство было установлено в Казахстане, общественные и государственные обязанности выполнялись действиями мужчин. Политика советского правительства в области гендерного равенства не сразу открыла двери для участия женщин в общественных делах. Постепенно

налаживались возможности обучения девочек в средних школах. Тенденция к вовлечению женщин в сферу просвещения усилила их социальную активность. Впоследствии бытовая роль женщин в кампаниях индустриализации и коллективизации претерпела изменения. Усилия женщин по вмешательству в социально-хозяйственную деятельность увеличились, и их бытовые роли начали смещаться на второй план. Это явление привело к изменению ряда бытовых отношений. Отправление на фронт граждан мужского пола в годы Второй мировой войны создало проблемы нехватки рабочих в тылу. В сфере образования также наблюдается острая нехватка кадров. Восполнение недостатков этого вопроса побудило советскую власть принимать срочные решения. Ответственность женщин в социально-бытовой и культурной сферах вызвала противоречия в их естественных законах творения. Большая часть задач по обеспечению фронта продовольствием, боеприпасами осуществлялась при непосредственном участии женщин. В ходе этих процессов вмешательство женщин в бытовые дела открыло путь к трудностям. Этот вопрос относится к числу тем, которые слабо рассматриваются в современной отечественной истории. В данной статье обсуждаются общие тенденции и аспекты сложных этапов подготовки педагогических кадров женщин Казахстана в годы Второй мировой войны. Кроме того, были высказаны идеи относительно изменения социально-общественной роли женщин.

Ключевые слова: Вторая мировая война, женщины, Казахстан, рабочие кадры, система образования, школа, фронт.

D.M. Akhmetova*¹, Baibakhov N.A.²

¹ "Alikhan Bokeikhan University" PhD, Semey, Kazakhstan, E-mail: dinara0706@bk.ru

*² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: nurbol.baibakhov@ayu.edu.kz*

FEATURES OF THE SOCIAL AND HOUSEHOLD SITUATION IN THE REAR WORK OF WOMEN IN KAZAKHSTAN DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract

Before the Soviet government was established in Kazakhstan, public and state duties were performed by the actions of men. The Soviet Government's policy on gender equality did not immediately open the door to women's participation in public affairs. The opportunities for girls to study in secondary schools were gradually being improved. The trend towards the involvement of women in the field of education has increased their social activity. Subsequently, the domestic role of women in the industrialization and collectivization campaigns underwent changes. Women's efforts to intervene in social and economic activities have increased, and their domestic roles have begun to shift into the background. This phenomenon has led to a change in a number of everyday relationships. The sending of male citizens to the front during the Second World War created problems of a shortage of workers in the rear. There is also an acute shortage of personnel in the field of education. Filling in the shortcomings of this issue prompted the Soviet government to make urgent decisions. The responsibility of women in the social, household and cultural spheres has caused contradictions in their natural laws of creation. Most of the tasks of providing the front with food and ammunition were carried out with the direct participation of women. During these processes, the intervention of women in domestic affairs opened the way to difficulties. This issue is one of the topics that are poorly considered in modern Russian history. This article discusses the general trends and aspects of the difficult stages of the training of teaching staff of women in Kazakhstan during the Second World War. In addition, ideas were expressed on changing the socio-social role of women.

Keywords: World War II, women, Kazakhstan, workers, education system, school, front.

Кіріспе.

Кеңес үкіметінің Қазақстанда орнауы әйелдердің қоғамдық-әлеуметтік жауапкершіліктеріне қосымша күш салғаны анық. Әйелдер өздерінің жаратылыс табиғатына қарсы жұмыстармен мәжбүрлі түрде шұғылдана бастады. Олардың тұрмыстық ортадағы мәртебелері түбегейлі өзгерістерге ұшырай бастады. Біртіндеп бұл үрдіс қазақ әйелдерінің ағартушылық-мәдениет салаларындағы рөлдерінің ұлғаюына алып келді. Аталған өзгерістердің оң нәтижелері болғанымен, теріс қырлары да аз емес еді. Әйелдердің әлеуметтік-шаруашылық міндеттерінің артуы оларға шамадан тыс жауапкершіліктің жүктелуіне әкеліп соқты. Бұл тұрмыстық қайшылықтарды тудырмай қоймады. Қазақстан әйелдері тыл жұмыстарының негізгі қозғаушы күшіне айналды. Олар майданға аттанған ерлердің орнын толықтырды

және жаңа мамандық түрлерін игерді. Мысалы әйелдердің педагогика, ауыр өндіріс, жеңіл өнеркәсіп, техника жүргізу салаларындағы саны күрт өсті.

Әсіресе педагогика саласындағы әйелдердің маңызы соғыс уақытысында қалыптасты және осы уақытқа дейін жалғасып келеді. Әйелдер соғыс уақытысында әлеуметтік-психологиялық және моральдық қиыншылықтардың түрлі формаларын бастан кешірді. Оларға күндіз кеңшарларда еңбек міндеткерлігін атқаруға тура келді. Ал, кешкісін тұрмыстық жұмыстарды қолға алу және реттеу жауапкершіліктері күтіп отырды. Тұрмыстағы әйелдерге балаларына азық-түлік тауып беру және азықтандыру міндеті кеңшарлардағы тапсырмалардан кем тұрмады. Аталған ахуалдардың барлығы оларға психологиялық қысымды тудырғандығы сөзсіз. Қазақстан әйелдеріне соғыс уақытысында «әйел нәзік» деген табиғи жаратылыс заңынан ауытқып, «әйел қайсар рухтан тұрады» деген үндеумен өмір сүрді. Тұрмыстық қиыншылықтар әйелдердің қабырғасын қатты қайыстырғандығы сөзсіз. Себебі, өздері мен балаларына азық-түлік тауып, ас даярлау мәселесі бірінші кезекте тұрды. Соғыс кезеңінде КСРО билік жетекшілігінің шешімімен тылдағы тұрғындарға азық-түлік үшін карточка жүйесі енгізілген болатын. Бұл жүйенің аясында нан, сүт, ет, қант сияқты бірінші қажетті тауарлар арнайы карточкамен берілді. Ал сүт, нанның балалар үшін қаншалықты қажет екендігін ұғыну жеткілікті.

Жоғарыда аталған кедергілерге қарамастан, балаларын азық-түлікпен қоректендіріп, тыл жұмыстарын мүлтіксіз орындау қазақ әйелдеріне моральдық жүктерді артқандығы сөзсіз.

Материалдар.

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жарыққа шыққан БАҚ беттері мен ғылыми жарияланымдары пайдаланылды. Сонымен қатар, электронды ғылыми ресурстарда жарыққа шыққан жекелеген зерттеушілердің жұмыстарының пайымдары мен мәліметтері қолданыс тапты.

Әдіснама.

Мақалада тарих және әлеуметтік пәндердің әдістері кең қолданылды. Соғысқа дейінгі және соғыс жылдарындағы әйелдердің тыл жұмыстарындағы кадрлық көлемінің өзара айырмашылығын анықтауда салыстырмалы-талдау әдісі пайдаланылды. Әйелдердің білім құрылымындағы мекемелердегі (институт, училище, техникум, мектеп) үлесінің көлемін айқындауға типология әдісі көмектесті. Типология әдісінің көмегімен білім мекемелерінің қызметін түрлерге бөліп, олардағы әйелдердің саны мен сапасын түсінуге қол жеткіздік. Соғыс кезіндегі әйелдердің іс-әрекеттері мен қызметтерінің мәнін жүйелі және сабақтастық тұрғысында ашуда ретроспективті әдісіне назар аударылды. Бұл әдіс әйелдердің білім саласындағы жетістіктері мен қиыншылықтарын жоғары түрде шынайы қабылдауға жол ашты. Сол уақыттың шындықтарына тікелей қарауға итермеледі. Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі қазақстандық әйелдердің білім жүйесіндегі үлесі мен рөлінің артуына ықпал етуші факторлардың себептерін айқындауда тарихи генетика әдісі үлкен рөл ойнады. Бұл әдіс әйелдердің жалпы қоғамдағы белсенділігі мен қызмет сапасының өзгеруінің нақты себептерін ашуға көмектесті. Бұл тақырып бойынша кеңестік және қазіргі уақыттағы отандық ғалымдардың еңбектері қолданыс табады. Ол деректердің теориялық-әдіснамалық ұстанымдары түрлі мазмұнға ие. Сол айырмашылықтардың ортақ түйінін тауып, өзіндік қорытынды жасауға салыстырмалы-талдау әдісі көмектеседі.

Нәтижелер.

Қазақстан әйелдерінің XX ғасырдың бірінші жартысындағы әлеуметтік-тұрмыстық салалардағы өмір кезеңдері гуманитарлық-әлеуметтік ғылымдар кеңістігінде үлкен қызығушылықтар туғызуда. Қазақ әйелдері осы кезеңдер аралығында дүниежүзілік соғыстардың барысы мен салдарларын, мемлекеттік құрылыстардың өзгеру формаларын, күнделікті өмірдің күрт ауысу заңдылықтарын бастан өткізді. Бұл тарихи үндеулер қазақ әйелдерінің табиғи болмыстары мен ертеден қалыптасқан адами қабілеттерінен ажыратуға дейін алып барды. Батыстық әлеуметтік прогресс жобасын ұстанған большевиктер, барлық салаларда тең құқықты жақтауға ұмтылды. Бірақ, әлеуметтік теңдікті шынайы бекіту, оның ішінде әйелдерге тек сайлау құқығын беру ғана емес, олардың әлеуметтік сұраныстарын – білім алуға, денсаулықты қорғауға, экономикалық және басқа да қызметтерге қатысуға жағдай жасауды талап етті. Ал, аталған прогресстік қадамдар тек қаржы, кадрлар, инфрақұрылым және т.б. мәселелер қамтамасыз етілген жағдайда ғана мүмкін болтындығы түсінікті. Кеңес үкіметінің алғашқы құрылған жылдары әйелдердің теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған заңнамалық актілерді қабылдаудан басқа, осы мәселелердің барлығын шешу үшін кешенді практикалық шараларды қолдану басталды. 1925 жылдан бастап Қазақстанның партия органдарында, билік аппараттарында, комсомол және профсоюз ұйымдарының ішінен әйелдердің мәселесін қарастыруға бағытталған бөлімдер құрыла бастады. Әйелдердің құқығын көтеруге бағытталған БАҚ басылымдары, кино, үгіт-насихат жұмыстары кең жүргізіле бастады [1]. Әсіресе, әйелдер қатынасқан әкімшілік органдардағы жиналыстар жиі ұйымдастырылды. 1921 жылы Кеңестер

Одағында әйел жұмысшылардың халықаралық мерекесі ретінде енгізілген 8 наурыз мерекесі тойлана бастады. Ол мереке Қазақстанда 1923 жылдан бастап аталып өте бастады. Бірақ, бастапқы жылдары қоғамның аталған мерекеге деген көзқарасы суық болды [2].

Кеңес Одағы әйелдердің білім саласындағы дәрежесін көтеруге 1920 жылдардан бастап кірісті. Бірақ, оның сапалы деңгейге көтерілуі ұзақ уақытты талап етті. Себебі, қоғамда орнығып қалған дәстүрлі ұлттық стеротиптер мен діни қағидалар әйелдердің интеллектуалдық әлеуетін ашуға бірден жол бермеді. Дәстүрлі қазақ отбасыларының үлкендері зайырлы білім аруды қыз балаларға қажет жоқ деп қабылдады. Сол кезеңдегі ұлттық көзқарас бойынша қыз балалардың басты міндеті тұрмысқа шығу, бала туу және бала тәрбиелеумен өлшенді. Осыған байланысты қыз балалардың мектепке баруы және оны тұрақты түрде оқып аяқтауы 1920 жылдары өте сирек құбылыс болды.

1920-1921 жылдары Қазақстандағы мектептерге балалардың 30-40% ғана барды [3]. Ол мектептердің 70% қоғамдық демеушілік есебінен өмір сүрді. Республикадағы мектептердің 30% мемлекет есебінен қаржыландырылды. Осыған байланысты тиісті инфрақұрылым мен оқулықтардың, мұғалім кадрлардың жетіспеушілігі мемлекетті жалпыға бірдей білім алуға шақыратын зағанаманы қабылдауға мүмкіндік бермеді.

Осыған байланысты қазақтардың сауаттылық деңгейі өте төмен болды. 1922 жылғы дерек бойынша қазақтардың 95,1% сауатсыз болса, халықтың 7% ғана қалаларды тұрды [3]. Ерлер мен әйелдердің сауаттылық деңгейін салыстырып қарайтын болсақ, онда әйелдердің сауаттылығының төмен болғандығына көз жеткіземіз. 1922 жылы Қазақстандағы әйелдердің сауаттылық дәрежесі ерлерден 40% төмен болған. Мұның себебін, әйелдердің сауатын ашатын білім және діни оқу орындарына баруға мүмкіндігінің төмен болуымен байланыстырамыз. Ер адамдардың басым көпшілігі өзінің сауатын діни оқу орындарында ашты. Әйелдерге діни білім алу институттарына баруға тиым салынды [4].

1922 жылы Шығыс коммунистік еңбекшілері университетінде 672 студент оқыды, оның ішінде 23 қазақ, олардың арасында бірде-бір әйел болған жоқ [5]. 1927 жылы аталған университетті алғашқы түлектері аяқтап шықты. Олардың арасында 1927 жылғы қысқа мерзімді түлектердің қатарында партияның Семей губерниялық комитеті жіберген Мәриям Бәкірова (1905 жылы туған) болды. Оның естелігінде университет туралы келесідегідей жазбалар қалдырылған: «жалпы оқу бойынша даму аз, практикалық жұмыс тәжірибесі нашар, мәселелерге қызығушылық үстіртін ойластырылған, оқудағы өзіндік жұмыс дағдылары төменгі деңгейде. Курс нашар өтті. Түлектер тек шаруалар мен ауылдық ауқымда жұмыс істеуге жарамды» [6].

Жоғарыдағы аталған мәліметтерден 1920 жылдары Қазақстандағы білім беру ісінің әлсіз ұйымдас-тырылғандығын және жоғары білікті мамандар даярлауға мүмкіндігінің жетпегендігін көреміз. Сонымен қатар, әйелдердің білім ісіне қатыстырылу процесі де төменгі көрсеткішке ие болды.

1920 жылдардың соңында кеңестік билік әйелдердің қоғамдағы статусын өзгерту бойынша практикалық шешімдер қабылдады. Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан полигамиялық неке, қалың мал шарттарына заң жүзінде шектеу қойылды [7]. Әйелдердің қоғамдағы бала туу және оны тәрбиелеу негізгі қызметін өзгертетін шешімдер қабылданды. Әйелдерді индустрияландыру, ұжымдастыру науқандарына тарту жұмыстары кең жүргізіле бастады. 1925 жылдан бастап Қазақстанда индустрияландыру саясатының жүзеге асқандығы белгілі. 1928 жылы ауылшаруашылығында басталған колхоздастыру саясаты қоғамның барлық мүшелерінің бір уақытта және тең дәрежеде белсенді жұмыс істеуін талап етті.

Кеңестер билігі бес жылдық жоспарлы экономика саясатын жүзеге асыруда жаппай еңбек міндеткерлігін атқару ережесін бекітті. Бұл ереже аясында жоспарлы экономиканың талаптарын орындау үшін қоғамның барлық мүшелерінің белсенді қызмет атқаруы тиіс болды. Қазақстанда өндіріс және ірі өнеркәсіп нысандары салына бастады. Колхоз, зауыт-фабрика, цех жұмыстарына білікті мамандар және жұмысшылар қажет болды. Осы мақсатты орындау жолында большевиктер билігі қоғамның сауаттылығы мен білім деңгейін көтеруді дұрыс деп тапты. 1932 жылдан бастап Кеңестер Одағында он жылдық орта білім жүйесі іске қосылды және ол мектеп жасындағы балаларға міндетті саналды [8].

1930 жылдары кеңестік білім беру ісінің мазмұндық аспектісі мұқият қарастырылды. Кеңестік билік мектепті социалистік реформаларды жүргізудің негізгі локомитвіне айналдыруды көздеді. КСРО Халық ағарту комиссариаты білім беру саласының реформаларын социалистік индустриялық-аграрлық реформалардың мүддесіне сай ұйымдастыруды қолдады. Яғни, білім беру саласының бағыттары мемлекеттің идеологиялық-экономикалық базистеріне ыңғайланып жасалынды.

Бұл білікті кадрлар мен жұмысшылар тобын қалыптастыру арқылы жүзеге асатындығы белгілі еді. 1930 жылдардың ортаасында КСРО Халық ағарту комиссариаты қыз балаалар мен әйелдердің сауатын ашу, біліктілігін арттыру және экономикалық-идеологиялық жұмыстарға кең тартуды басты мақсаты етіп

таңдады. Қазақстанда бұл тенденция аз қарқынмен жүзеге асты. Әрине, әйелдердің ауылшаруашылық-өнеркәсіп саласындағы белсенділігі 1936 жылы 1925 жылмен салыстырғанда 2,5 есеге ұлғайды [2]. Әйелдердің арасынан тракторшы, механик, оператор қызметтерін атқарған мамандар шыға бастады. Бірақ, білім саласындағы олардың маман және білім алушы ретіндегі үлестері төмен болды.

1932 жылы Қазақстандағы жоғары және орта білім салаларындағы мұғалімдердің 78% жуығы ер адамдар болды. Олардың көпшілігін ерікті түрде қысқа білім дайындықтарынан өткен комсомолдар құрады [9]. Ауылды жерлердегі мектептерде мұғалімдер жетіспеді. Деректерге қарағанда 1937 жылы Қазақстанның ауылдымекендеріндегі мектептерге 3000 жуық мұғалім кадрлары жетіспеді. 1936-1937 жылдары Қазақстанда мұғалімдердің дефицитін жою мақсатында жазғы курстар ұйымдастырылып оларға елдегі мұғалімдердің 10-12% тартылды [10]. Жазғы курстардың ұйымдастырылу формасының бір ерекшелігі онда қыз балалар мен әйелдердің санының көп болып табылуын атауға болады. 1937 жылы жедел мұғалім даярлайтын жазғы курстарды 1300 жуық әйелдер аяқтап шықты және олар елдің түрлі аймақтарына мұғалім ретінде жолданды [11]. Кеңестік билік мұғалімдердің біліктілігін арттыру мен даярлау ісінде кеңестік идеологияның принциптеріне аса көңіл аударды. Кеңестік мұғалім бір уақытта білім беруші және үгіт-насихат жүргізуші қызметтерін қатар атқарды. Бұл мақсатта саяси-идеологиялық белсенділігі төмен әйелдердің рөлі жоғары болды.

Американдық тарихшы R.L. Griswold атауынша большевиктер билігі 1930 жылдары әйелдерді білім ісіне белсенді тарту нәтижесінде екі нәтижеге қол жеткізе алды: 1. коммунистік идеологияның шын жақтастарына ие болды. 2. болашақ ұрпақтың коммунистік рухта өсуіне жағдай жасады. Сталиндік басқару аппараты идеологияға қарсы шығушылардың басым көпшілігінің ерлер екендігін және олардың саяси сауаттылығының жоғары екендігін жақсы ескерді. Саяси-идеологиялық сауаттылығы төмен әйелдерден мұғалім, өндіріс кадрларын даярлау арқылы кеңестік билік өзінің шынайы жақтастарының санын ұлғайтуды көздеді [12]. Жоғарыда аталған автордың пікірімен келісуге болады. Бұл тарихи құбылысы сол кезеңдегі кеңестік Қазақстанға да тән болатын. 1937-1938 жылдары сталиндік репрессия Қазақстанда 100 мыңнан астам ер адамдардың құрбан болуына алып келді. Олардың көпшілігі ағартушылық саласының өкілдері болып табылатын [13].

1938 жылы Қазақстан Халық ағарту комиссариаты мұғалімдерді қысқа мерзімде даярлаудың жүйесін жетілдіру мен тұрақты түрде біліктілігін арттырудың қаулысын қабылдады. Ол қаулы аясында педагогикалық кадрларды даярлаудың оқу бағдарламасына бірқатар өзгерістер енгізілді. Басты өзгеріс мұғалімнің 4 жылдық орта білімінің болуы еді [14].

Осыған дейін орта білім беру жүйесінде 6 айлық курстан өткен біліммен мұғалімдерге қызмет атқаруға рұқсат берілетін. Жаңа бастама мұғалім даярлайтын техникумдар мен институттарға қосымша жауапкершілікті артты. 1939 жылы Халық ағарту комиссариаты әйелдердің педагогикалық кадрлардағы үлесін 1932 жылмен салыстырғанда 1,4 есеге дейін арттырды [14]. Бірақ, әйелдердің педагогикалық саладағы үлесі соғыс басталғанға дейін күрделі өзгеріске ұшырамады. Бұл даму үрдісі 1941 жылы Екінші дүниежүзілік соғысы басталғанға дейін жалғасын тапты.

1941 жылы КСРО үшін басталған Екінші дүниежүзілік соғысы қоғамдағы гендерлік байланыстардың қайтадан қалыптасуы мен дамуына ықпал етпей қоймады. 1914 жылы 5 миллионға жуық халқы бар Қазақстаннан майданға 1,2 млн. ер азамат аттанды. Яғни, елдегі жалпы тұрғындардың 4/1 майданға аттанды [1, б. 53]. Майданды азық-түлік, соғыс техникалары мен материалдарымен қамтамасыз ету міндеті әйелдердің мойнына түсті. Әйелдердің қоғамдағы тұрмыстық-әлеуметтік қызметтерінен өндіріс-тік-шаруашылық міндеттері асып түсті. Соғысқа дейін әйелдердің күнделікті өмірінің 14-15 сағаты отбасымен байланысты болса, соғыс жылдарында оның көлемі 5-6 сағатқа дейін қысқарды. Қазақстандағы кеңестік экономиканың негізгі базасы колхоз жүйесіндегі әйелдердің соғыс жылдарындағы үлесінің артуы 2,5 есеге өсті [9]. Жалпы еңбекке қабілетті адамдардың арасында әйелдердің рөлінің жоғарылауын төмендегі кестеден көре аламыз (кесте 1).

Кесте 1. Соғыс жылдарындағы Қазақстандағы еңбекке қабілетті адамдардың категориясы

Адамдар категориялары	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Ер адамдар	567 700	508600	257 925	244 789	210 900	242 384
Әйелдер	514 200	586 700	649 082	659 350	608 000	609 952
Жасөспірімдер	230 828	Мәлімет жоқ	230 509	254 889	266 077	237 200

Жоғарыдағы кестеде анықталынған мәліметтер әйелдердің еңбекке қабілетті тұрғындардың топтарының ішінде ерлерден қарағанда 3 есеге жуық жоғары көрсеткішке ие болды [15]. Әйелдер өнеркәсіп пен ауылшаруашылығындағы негізгі жұмыстарды атқарудың көзіне айналды. Бірақ, бұл өзгеріс соғыс аяқталған соң өзгеріске ұшырады. Ал, әйелдердің педагогика саласындағы рөлі соғыс аяқталған соң кеміген жоқ. Себебі, соғыс жылдары орта білім және ЖОО салаларындағы кадрлардың 60% жуығын әйелдер құрады. Бұл орта білім саласында 80% көрсеткішке дейін жетті [15].

Соғыс жылдары мектептерде мұғалімдердің дефицитінің салмағы ауыр сезілді. КСРО ХКК 1942 жылғы 28 шілдедегі қаулысына сәйкес мектептердегі педагогикалық кадрлардың дефицитін жою үшін зейнетке шыққан және басқа салаларда мамандығы бойынша емес жұмыс жасап жүрген бұрынғы мұғалімдерді қайта оралту шаралары қолға алынды [16]. Сонымен қатар, бұл қаулы аясында мұғалім әйелдерді басқа қоғамдық міндеттерден босату ережесі бекітілді. Себебі, КСРО үкіметі педагогикалық кадрлардың 70-80% әйелдерден құралатынын жақсы білді.

Мектептерді мұғалім кадрларымен қамтамасыз етуге орта арнайы және жоғары педагогикалық білім беру мекемелері мен біліктілікті арттыру курстары үлестерін қосты. Олардағы негізгі контингентті әйелдер мен жас қыздар құрады. 1943 жылы Қазақстанның педагог кадрларды даярлау бойынша мекемелерін ұзақ және қысқамерзімде 543 әйелдер бітірді. Олардың жас ерекшеліктері төмендегі кестеде көрсетілген (кесте 2).

Кесте 2. 1943 жылы педагогикалық білім алып шыққан әйелдердің жас ерекшеліктері

№	Жас аралықтары	Саны
1	18-22	189
2	23-27	231
3	28-32	67
4	33-37	32
5	38-42	24

Жоғарыдағы кестеде көрсетілген мәліметтерге талдау жасай отырып, жалпы педагогика мамандықтарына иеленген әйелдер категориясының ішінен 23-27 жас аралығындағы әйелдердің басым болғандығына көз жеткіземіз. Олардың жалпы пайыздағы көрсеткіші 42% құрайды [17]. Бұл жастағы әйелдердің көп болуының себептерін келесідегідей аргументтермен түсіндіруге болады: 1. Жеке тұлғалық шешімдер қабылдауға қабілетті болуы. 2. Өмірлік позицияларын өзгертуге әзір болуы. 3. Негізінен тұрмысқа шығып үлгермеген әйелдердің тобынан болуы.

1940 жылдары қазақ қоғамында ертедегі тұрмыстық және некелік дәстүрлердің соңғы элементтері ауылды жерлерде сақталып қалынған болатын. Көптеген қазақ отбасылары өздерінің қыздарын 17-20 жас аралығында тұрмысқа беруге асығатын. Ал 23-25 жастағы қыздардың тұрмысқа шығу мүмкіндіктері уақыт сайын азая берді және бұл фактор олардың өмірлік басқа ресурстарды іздеуіне алып келетіндігін болжаймыз. Осыған байланысты 23-27 жас аралығындағы қыздардың педагог, механик, партия қызметкері, оператор, машинист мамандықтарын алуудағы үлестері басқа жастағыларға қарағанда жоғары болды [17].

Қазақстанда соғыс жылдардағы әйелдердің педагогика саласындағы сапасы мен озық нәтижелерін ескере отырып, арнайы әйелдер жоғары оқу мекемесін құру жоспарланды. Ол жоспардың жобасы 1943 жылы бекітілді, 1944 жылы Қазақстандағы алғашқы әйелдер педагогикалық институты ашылды. Ол Қазақ әйелдер педагогикалық институты деп аталды. Бұл институт Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтымен қатар, Қазақстанның педагог кадрларын даярлаудың флагманына айналды. Соғыс жылдарындағы деректерге қарағанда үлкен қалаларда орналасқан педагогикалық институттарға педагог мамандығын алуға түсуші қыздардың 74% жуығы ауылды елдімекендерден шыққандар саналды. Мысалы, 1944 жылы Қазақ әйелдер педагогикалық институтына Өскемен, Павлодар, Қызылорда облыстарынан қыз балалар басым қабылданған. Олардың бірқатары жергілікті әкімшіліктің педагогика мамандығы бойынша дефицитті жоюға бағытталған арнайы жолдамалары бойынша оқуға қабылданды. Өскемен қаласынан 6 қыз, Қызылорда облысынан 8 қыз осындай жолдама аясында институтқа қабылданған [18]. Қалаларда өмір сүретін жастардың педагогика мамандығын алу бойынша ынтасы ауыл жастарымен салыстырғанда төмен болды. Олар көбінесе политехникалық институттар мен бухгалтер, экономист, медицина мамандықтарын алуға ықылас танытты.

Ауылды жерлерден қаладағы оқу орындарына келіп түсушілердің бірінші ұшырататын әлеуметтік мәселесі тұрғылықты мекен-жай саналды. Педагогикалық институттардың басым бөлігі Қазақстанның сол кездегі астанасы Алматы қаласында орналасты. Алматы қаласындағы педагогикалық училищелер мен институттар студенттерді соғыстың зардаптарына байланысты толыққанды жатақханамен қамтамасыз ете алмады. Оның үстіне қалаға оккупацияға тап болған Ресей, Украина, Беларусьсиядан эвакуацияланған зауыттар мен фабрикалардың жұмысшыларын ағылып келіп жатты. Оларды жатақханамен қамтамасыз ету қала әкімшілігінің бірінші міндеті болып табылды. Осыған байланысты педагогикалық институттардың бірқатар жатақханалары жұмысшыларға бөлініп берілді. 1943 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының 80 орындық жатақханасына жұмысшылар орналастырылды [19].

ЖОО басшылары студенттерді тиісті баспанамен қамтамасыз етуге ұмтылғандығын атап өту қажет. Әсіресе, қыздарды жатақханамен немесе баспанамен қамтамасыз ету алдыңғы тапсырмаларға жатты. Мысалы, Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында педагогика мамандығымен білім алушы 24 қыз студентке институттың әкімшілік ғимаратының бір бөлмесінен уақытша өмір сүруге орын бөлінген. Осыған ұқсас факторлардың соғыс жылдары көп кездескендігін түсінеміз.

Педагог мамандарды даярлаудағы тағы бір мәселе ол оқу-әдіснамалық және материалдық құралдарымен жабдықтауда көрініс тапты. Аудиториялық сабақтарда көрнекі құралдар жетіспеді. Тарих, география, қазақ тілі сияқты пәндер бойынша оқулықтар тапшы болды. Оқу орындары оқулық мәселесін шешу жолында кітапхана қорын ұлғайту мен жетілдіруге көп көңіл болды. 1944 жылы Қазақстандағы педагогикалық институттардың кітапхана қоры 214 мың томнан 308 мың томға дейін ұлғайтылды [19]. Кітапхана қорларындағы теориялық-методологиялық оқулықтардың саны артты. Бірақ, осы мәселе аясында білім алушылар үшін тілдік кедергілер ортаға шықты. Қазақстанның ЖОО жүйесінің кітапханаларындағы пәндік оқулықтардың 85% орыс тілінде болды [Капаева, 2015]. Бұл ауылды елдімекендерден келген қазақ қыздарына қосымша күш түсірді. Оларға орыс тілін үйрену, кітаптағы мәліметтерді түсіну және сабақ барысында айтып беру психологиялық төзімділікті талап етті.

Жалпы орыс тіліндегі әдебиеттермен жұмыс және оларды меңгерудің мәселесі Қазақстанда, Орталық Азия елдерінде 1991 жылға дейін күшінде болды.

Екінші дүниежүзілік соғыс Қазақстанның әйелдерінің өміріне кәсіби тұрғыдан жаңа үндеулерді жолдады. Қазақстан әйелдері ерлердің жаппай майданға аттануына байланысты шаруашылық пен экономикадағы түйінді нысандардың мамандықтарын уақытша болса да өз қолдарына алды. Ал, педагогика саласындағы олардың рөлі бүгінгі таңға дейін нақты әсерін қалдырды. Бүгінгі таңда Қазақстанда 2022 жылғы дерек бойынша ауылдық жерлерде мұғалімдердің орта есеппен 71% әйелдер, ал қалада - 83% құрайды [gender.stat.gov., 2022]. Қазақстанда әйелдердің жалпы мұғалімдер корпусындағы үлесі 77%, директорлар копусында 53% құрайды. Салыстырмалы тұрғыда OECD елдерінде мектеп директорларының 47%-ы әйелдер, мұғалімдердің 68% әйелдер катеогриясына жатады [20]. Тарихи деректер бойынша 1947 жылы Қазақстандағы педагогтардың 62% әйелдер құраған [10]. Бұл көрсеткіштің сол кезеңнен бастап өспесе кемімегендігіне көз жеткіздік. Ал, 1939 жылы соғыс қарсаңында Қазақстандағы педагогтардың 48% әйелдерден құралғандығын [21]. ескерсек, соғыс процессінің білім саласына гендерлік тұрғыдан қандай әсер жасағандығын көреміз.

Талқылау.

Қазақстанның Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы педагогика саласы бойынша тарихы аз зерттелген тақырыптардың қатарына жатады. Соғыстың саяси-әлеуметтік, өндірістік-шаруашылық аспектілерінің тарихнамасы жоғары зерттелген тақырыптарға жатады. Осы мәселе бойынша ғылыми әдебиеттерді теориялық-әдіснамалық ұстанымдары бойынша 2 кезеңге бөлуге болады: 1. Кеңестік Қазақстан. 2. Тәуелсіз Қазақстан.

1. Кеңестік дәуірде жарық көрген әдебиеттер коммунистік идеологияның аясында жазылғандығымен және «пролетариат ағартушылығы», «жасасын кеңес мұғалімі» деген сияқты ұрандардың контекстінде жарияланған. Олардың негізгі мақсаты кеңестік кезеңдегі Қазақстанның тұрғындарының жалпыға бірдей орта білім алуға қол жеткізуі, мұғалімдердің статусының өзгеруі, жаппай сауаттылық деңгейінің көтерілуі процесстерін ғылыми негіздеу болды. Бірақ, кеңестік зерттеушілер мұғалімдерді даярлау ісіндегі ұйымдастырушылық-басқару мен тұрмыстық қиындықтары туралы мәселелерге назар аудармауға тырысты. К.Т. Галкин [22], М.А. Акимжанов, С.Б. Байшев, А.Э. Измайлов еңбектерінде социалистік Қазақстанның білім саласындағы жеткен жетістіктеріне жан-жақ баға берілген. Авторлар соғыс кезіндегі Қазақстанда ұйымдастырылған арнайы училищелердің қызметіне архив деректеріне негізінде сипаттама жасап, олардың жеткен жетістіктеріне оң пайымдарын танытқан. А.Э. Измайлов Қазақстанның ағартушылық тарихына сипаттама беріп, 1930-1940 жылдарды осы саладағы бетбұрыс кезеңі деп атайды.

Оның белгілерінің бірі ретінде 1932 жылғы жалпыға ортақ 10 сыныптық мектеп жүйесінің қалыптасуын алға тартады.

Кеңестік білім практикасында сырттай оқу жүйесі кең тараған болып саналады. Оның алғышарттары 1930 жылдардағы индустриаландыру саясатымен бірге енгізілген болатын. Соғыс жылдары кадрларды сырттай оқыту және мамандықтарды тағайындау процессі кең жүзеге асты. Соғыс жылдарындағы Қазақстанның сырттай педагогикалық білім беру қызметінің тетіктері И.Б. Мадин жарияланымында жан-жақты қарастырылған. Сырттай білім беру ісінің әйелдердің кәсіби біліктілігін арттырудағы рөліне И.Б. Мадин жоғары баға берген. Бұл еңбек сырттай оқу жүйесінің ағартушылық-экономикалық аспектілеріне тарихи баға берген алғашқы ғылыми әдебиет болып табылады.

Г.К. Задорожний, К.Д. Жуламанов еңбектерінде 1940-1960 жылдардағы Қазақстанның мектеп жүйесінің қызметіне баға берілген. Г.К. Задорожний Қазақстан мен Орталық Азияның кеңестік республикаларының мектептерінің білім нәтижелері мен статистикалық мәліметтеріне салыстырмалы-талдау жүргізген. Статистикалық мәліметтерде әйелдердің педагогика саласындағы көлеміне қатысты мәліметтер келтірілген.

Кеңестік кезеңде жарық көрген әдебиеттердің мазмұны мен ұстанымдарына сипаттама жасай отырып, олардың социалистік рухта жазылғандығына көз жеткіземіз. Авторлар социалистік кезеңде туындаған білім және ағартушылық мәселелерінің себептеріне көз жұма қарады. Кеңестік кезеңнің артықшылықтарын дәріптеу мақсатында патшалық Ресей немесе ортағасырлардағы қоғамдық ағартушылық дәрежелерінің кемшіліктерін мысалға келтіруге ұмтылды.

2. Тәуелсіз Қазақстанда педагогика тарихының жаңа тарихнамасы қалыптасты. Бұл тарихнама өзінің ерекше теориялық-методологиялық ұстанымдары мен тың идеяларын ұсынды. К.С. Туякова, С.Г. Мачнева жарияланымында Қазақстанның жалпы педагогика тарихына сипаттама берілген. Оның ішінде 1930-40 жылдардағы білім саласының жетістіктері мен кемшіліктеріне жан-жақты ғылыми баға берілген. К.Ш. Кужахметова [20] соғыс жылдарындағы Қазақстанда жұмыс атқарған техникалық және кәсіби білім беру ісінің нәтижелеріне тарихи көзқарас танытқан.

Р.С. Жаркынбаева, А.М. Уразбаева мақаласында Қазақстан әйелдерінің Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы тарихының тарихнамасына ғылыми талдаулар жасалған. Авторлар кеңестік тарихнамада соғыс жылдарындағы әйелдердің өнеркәсіп пен ауылшаруашылық салаларындағы қызметтерінің материалдық жетістіктеріне басым назар аударылғандығын, оның тұрмыстық-психологиялық мәселелерінің қарастырылмағандығын атап өтеді. Р.С. Жаркынбаева, А.М. Уразбаева пікірі бойынша кеңестік кезеңде әйелдерге ер адамдармен қатар қоғамдық мәртебе беріліп, олардың гендерлік ерекшеліктеріне көз жұма қаралған [18].

Г. Бырбаеваның [15] ғылыми мақаласы жоғарыдағы авторлардың көзқарасымен сәйкес келеді. Г.Бырбаева әйелдердің соғыс жылдарындағы гендерлік позицияларының түбегейлі өзгергендігін және оның оң, теріс әсерлеріне баға беруге ұмтылған. В.Н. Шепель Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әйелдердің білім саласындағы реформалық рөліне баға берген. Автордың ойынша соғыс құбылысы кеңестік орталықазиялық елдердегі әйелдердің педагогика жүйесіндегі үлесін 3 есеге жуық арттырып, мектептердің әйел ұжымына айналуына жол ашты.

Посткеңестік тарихнамада соғыс жылдарындағы әйелдердің күнделікті өмір тарихы, кәсіби білімінің көтерілу процессі, педагогика саласындағы көлемінің күрт артуы, өндірістегі белсенді әрекеттеріне әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан баға беруге ұмтылушылық байқалады.

Қорытынды.

Соғыс құбылысы Қазақстан әйелдерінің санасында үлкен білім және ағартушылық төңкерісін тудырды. Олардың білім саласындағы үлесінің қаншалықты артқандығын жоғарыда жан-жақты талқылап өттік. Екінші дүниежүзілік соғыстың қиыншылықтары әйелдердің мамандықтарының диверсификациялануына алып келді. Соғыс дейінгі кезеңде кеңестік билік әйелдердің ауылшаруашылық пен өндіріс салаларына сапалы бейімделуін қалыптастыра алды. Ал, педагогика саласындағы олардың орны мен қабілетіне қоғамдық бірқатар күмәндер өмір сүрді. Аталған күмәндардың толыққанды жойылуы мен жұмыс атқарушы механизмге айналуына соғыс факторы жоғары ықпал етті. Әйелдер ерлердің бірқатар экономикалық-шаруашылық нысандарындағы орындарын уақытша басты. Ал, білім саласындағы олардың доминанттық позициясы әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Әйелдер өзінің психологиялық ерекшеліктеріне сай, адамдармен керемет жұмыс жасай алатындықтарын дәлелдеді. Оларға адамдармен жұмыс жасау және үйрету әрекеттері қолайлы болды. Бұл ерекше қабілеттің мәнін Қазақстан әйелдері соғыс жылдары айқын түсіне білді. Осыған орай, әйелдердің педагогика саласына жаппай көшуі және басқа мамандықтан білім жүйесіне ауысу тенденциялары осы күнде де жиі көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шепель В.Н. [2010] Женщины Казахстана в трудные военные годы. Мысль, №3, С. 98-100.
2. Баишев С.Б. В.И. Ленин и Советский Казахстан. - Алма-Ата: Казахстан, 1970. - 212 с.
3. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. - Москва: Советская наука, 1958. - 176 с.
4. Жуламанов К.Д. Высшая школа республик Средней Азии и Казахстана [1961-1975 гг.]. - Алма-Ата: Наука, 1981 -120 с.
5. Задорожный Г.К. Школы Казахстана [1946-1970 гг.]. - Алма-Ата: Наука, 1975. - 246 с.
6. Измайлов А.Э. Просвещение в республиках Советского Востока. - Москва: Педагогика, 1973.- 368 с.
7. Мадин И.Б. Высшее заочное педагогическое образование в Казахстане. - Алма-Ата: Знание, 1961 - 24 с.
8. Туякова К.С., Мачнёва С.Г. История педагогики Казахстана: создатели системы образования. Современная высшая школа: инновационный аспект. 2012. №3. С. 18-25.
9. Кужахметова К.Ш. Социально - экономическая модернизация в Казахстане глазами казахских просветителей [задачи технического и профессионального образования в XIX и XXI веках]. Педагогическая наука и практика. 2019. № 1. С. 36-43.
10. Новичков А.В. Проблема педагогических кадров в СССР в 30-е годы XX века. Омский научный вестник № 2. [66]. 2008. С. 15-18.
11. Акимжанов М.А. Осуществление ленинских идей в области подготовки кадров учителей в Казахстане. - Алма-Ата: Знание, 1969.-29 с.
12. Жарқынбаева Р.С., Уразбаева А.М. Қазақстан әйелдері Ұлы Отан соғысында: мәселенің тарихнамасы. Journal of history. №2 [89]. 2018. 214-221.
13. Бырбаева Г. [1996]. Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Алматы. 90 с.
14. Ключков, И.Д. Совершенствование подготовки квалифицированных рабочих. – Москва, 1975.
15. Нурбекова Г. [1968] Женщины Казахстана фронту: Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Алма-Ата
16. Жарқынбаева Р.С. [2017] Великая Отечественная война: социокультурная память и коммеморативные практики в постсоветском Казахстане [Гендерный аспект] // Женщина в российском обществе. № 1 [82], С. 103-116
17. Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане / А. И. Сембаев. — Алма-Ата: Казах. гос. учеб.-пед. изд-во, 1962. — 365 с.
18. ҚР ОММ. — Қ. 1564. — Оп. 2. — Д. 104. — Л. 6.
19. Қожабекова А.Д. Кеңес өкіметінің әйелдерді қоғамдық-саяси қызметке тарту тәжірибесі: нақтылы тарихи-зерттеу [Қазақстан мысалында. 1917–1990 жж]: Тарих ғыл. канд. ... автореф. — Алматы, 2007. — 92 б.
20. Attwood, Lynne. Hearing a Woman's Voice: Female Perspectives on Change in Russia and the Former Soviet Union. Journal of Women's History. No. 2 [1996]: 181-190.
21. Griswold, R.L. Russian Blonde in Space: Soviet Women in the American Imagination, 1950-1965. Journal of Social History. No. 4 [2012]: 801-907.
22. Қапаева А.Т. Науқа и культура Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Мир Большого Алтая, 2015. № 3 [17], С. 14-20.

References:

1. Şepel V.N. [2010] Jenuşınıy Kazahstana v trudnye voennye gody. Mysl, №3, S. 98-100.
2. Baişev S.B. V.İ. Lenin i Sovetskii Kazahstan. - Alma-Ata: Kazahstan, 1970. - 212 s.
3. Galkin K.T. Vysşee obrazovanie i podgotovka nauchnyh kadrov v SSSR. - Moskva: Sovetskaya nauka, 1958. - 176 s.
4. Julamanov K.D. Vysşaya şkola respublik Srednei Azii i Kazahstana [1961-1975 gg.]. - Alma-Ata: Nauka, 1981 -120 s.
5. Zadorojnyi G.K. Şkoly Kazahstana [1946-1970 gg.]. - Alma-Ata: Nauka, 1975. - 246 s.
6. İzmailov A.E. Prosvetçenie v respublikah Sovetskogo Vostoka. - Moskva: Pedagogika, 1973.- 368 s.
7. Madin İ.B. Vysşee zaocnoe pedagogičeskoe obrazovanie v Kazahstane. - Alma-Ata: Znanie, 1961 - 24 s.
8. Tuyakova K.S., Machnëva S.G. İstoriya pedagogiki Kazahstana: sozdateli sistemy obrazovaniya. Sovremennaya vysşaya şkola: innovatsionnyi aspekt. 2012. №3. С. 18-25.

9. Kujahmetova K.Ş. *Sotsialno - ekonomicheskaya modernizatsiya v Kazahstane glazami kazahskih prosvetitelei [zadachi tehnicheskogo i professionalnogo obrazovaniya v XIX i XXI vekah]. Pedagogicheskaya nauka i praktika. 2019. № 1. С. 36-43.*
10. Novichkov A.V. *Problema pedagogicheskikh kadrov v SSSR v 30-e gody HH veka. Omskii nauchnyi vestnik № 2. [66]. 2008. S. 15-18.*
11. Akimjanov M.A. *Osuyestvlenie leninskih idei v oblasti podgotovki kadrov uchitelei v Kazahstane. - Alma-Ata: Znanie, 1969.-29 s.*
12. Jarqynbaeva R.S., Urazbaeva A.M. *Qazaqstan äielderі Üly Otan soğysynda: мәселенің тарихнамасы. Journal of history. №2 [89]. 2018. 214-221.*
13. Byrbaeva G. [1996]. *Jenujiny Kazahstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Almaty. 90 s.*
14. Klochkov, İ.D. *Sovershenstvovanie podgotovki kvalifitsirovannyh rabochih. – Moskva, 1975.*
15. Nurbekova G. [1968] *Jenujiny Kazahstana frontu: Trudovye podvigi jenujin v promyshlennosti Kazahstana v Velikoi Otechestvennoi voine 1941-1945 gg. Alma-Ata*
16. Jarkynbaeva R.S. [2017] *Velikaya Otechestvennaya voina: sotsiokulturnaya pamyat i kommемorativnye praktiki v postsovetском Kazahstane [Gendernyi aspekt] // Jenujina v rossiiskом obuestve. № 1 [82], S. 103-116*
17. Sembaev A.İ. *İstoriya razvitiya sovetskoі şkoly v Kazahstane / A. İ. Sembaev. — Alma-Ata: Kazah. gos. ucheb.-ped. izd-vo, 1962. — 365 s.*
18. QR OMM. — Q. 1564. — Op. 2. — D. 104. — L. 6.
19. Qojabekova A.D. *Kejes ökimetiniң äielderdi qoğamdyq-sayasi qyzmetke tartu tәjiribesі: naqtyly tarihi-zertteu [Qazaqstan mysalynda. 1917–1990 jj]: Tarih ғыl. kand. ... avtoref. — Almaty, 2007. — 92 b.*
20. Attwood, Lynne. *Hearing a Woman’s Voice: Female Perspectives on Change in Russia and the Former Soviet Union. Journal of Women’s History. No. 2 [1996]: 181-190.*
21. Griswold, R.L. *Russian Blonde in Space: Soviet Women in the American Imagination, 1950-1965. Journal of Social History. No. 4 [2012]: 801-907.*
22. A.T. Kapaeva. *Nauka i kultura Kazahstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Mir Bolşogo Altaya, 2015. № 3 [17], S. 14-20.*

УДК930:314

МРНТИ 03.81.35

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.027>

Тасыбеков А.Е.*¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: almat_tasybekov@mail.ru

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ЖАНДАРДЫ ЖҰМЫСҚА ҚАМТУДЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ

Аңдатпа

Жаһандану үрдісі қоғам қарым-қатынастарында өзгерістер туғызуы заңды құбылыс. Қоғамдағы әлсіз топтарды қолдау әр мемлекеттің міндеті болғандықтан, құқықтық мәселелерде реттеліп отырады.

Мақалада мүмкіндігі шектеулі жандарды еңбекпен қамтудың жаңа бағыттары ғылыми негізде және өндіріс орындарындағы мүмкіндіктерімен қоса қаралады. Мүмкіндігі шектеулі жандарды еңбекпен қамтуды ұйымдастыру жан-жақты үйлесімді қамтылуымен маңызды.

Жұмыс берушінің мүмкіндігі шектеуі жандарды жұмыспен қамтудағы міндеттерінің нормативтері мен келісім шарт талаптарымен сәйкестігі құжаттармен берілген.

Ғылыми-теориялық зерттеулер мен әлеуметтік зерттеулер қолданысы әдістері мүгедектердің жұмыспен қамтылған топтарын қарастыру ерекшеліктері жаңа сипат пен бағыттармен болу қажеттіліктерімен жаңа кезеңнің сұраныстарында.

Мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмыспен қамту бағдарламасының әлеуметтік-экономикалық құрылымдағы орнын анықтай отырып, теориялық негіздерге сүйене, шетел ғалымдарының еңбектері, технологиялық құрылымдармен, қоғамдық қатынастардың ерекшеліктеріндегі адам факторының маңыздылығына іске асыру жолдарын көрсете, заңнамалық тұрғыдан еңбек бөлінісіндегі мүмкіндігі шектеулі жандардың құқықтық мәселелерімен қоса қамтылған. Азаматтық қоғамдағы адам мәселесі, заманауи адами құндылықтармен теңдік пен еркін даму, саяси мәдениет, жеке адам дамуына қоғамдағы қамқорлық пен мейірімділіктің жалпыға бірдей қатынастардағы, яғни ортадағы қалыптасуымен маңыздылығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: менеджералдық, Ұлттық жоспар, инватакси, конвенцияны ротафикациялау, жасанды интеллект.

А.Е.Тасыбеков*¹

*¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы
e-mail: almat_tasybekov@mail.ru*

ТРУДОУСТРОЙСТВОВАТЬ ЛЮДЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ НОВАЯ ЭРА ОСВЕЩЕНИЯ

Аннотация

То, что процесс глобализации вызывает изменения в социальных отношениях, является естественным явлением. Поскольку обязанностью каждого государства является поддержка слабых групп общества, это регулируется в юридических вопросах.

В статье рассматриваются новые направления трудоустройства инвалидов на научной основе и возможности на производстве. Важно, чтобы организация трудоустройства людей с ограниченными возможностями была комплексной.

Соответствие обязанностей работодателя при приеме на работу лиц с ограниченными возможностями нормам и требованиям договора приводится в документах.

Научно-теоретические исследования и применение методов социальных исследований, особенности рассмотрения групп инвалидов с новыми характеристиками и направлениями находятся в требованиях нового периода.

Определяя на основе теоретических основ место программы занятости людей с ограниченными возможностями в социально-экономической структуре, работы зарубежных ученых показывают пути реализации значимости человеческого фактора в особенностях общественных отношений с технологическими укладами, а также включить правовые вопросы людей с ограниченными возможностями в разделение труда с законодательной точки зрения. Проблема человека в гражданском обществе, равенстве и свободном развитии с современными общечеловеческими ценностями, политической культурой, важностью заботы и доброты в обществе для развития личности проявляется в формировании общих отношений, то есть в окружающей среде.

Ключевые слова: менеджмент, Национальный план, инваТакси, ротация конвенций, искусственный интеллект.

А.Е.Тасыбеков*¹

*¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: almat_tasybekov@mail.ru*

EMPLOY PEOPLE WITH DISABILITIES A NEW ERA OF LIGHTING

Abstract

That the process of globalization causes changes in social relations is a natural phenomenon. Since it is the duty of every state to support the weaker groups of society, this is regulated in legal issues.

The article discusses new directions of employment of disabled people on a scientific basis and opportunities at work. It is important that the organization of employment of people with disabilities should be comprehensive.

Compliance of the employer's responsibilities in the employment of people with disabilities with the norms and requirements of the contract is given in the documents.

Scientific and theoretical research and the application of social research methods, the peculiarities of considering groups of disabled people with new characteristics and directions are in the requirements of the new period.

Determining on the basis of theoretical foundations the place of the employment program of people with disabilities in the socio-economic framework been extensively examined by international scholars, highlighting the importance of the human element within the context of social relations shaped by technological advancements. Additionally, these studies address the pertinent legal considerations associated with these dynamics. The problem of human in civil society, equality and free development with modern universal values, political culture, the importance of care and kindness in society for the development of the individual is manifested in the formation of general relations, that is, the environment.

Keywords: management, National plan, invataxi, convention rotation, artificial intelligence.

Кіріспе.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес әрбір адамға жасына, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айрыған, жағдайда және өзге де заңды негіздерде олар әлеуметтік қамсыздандырылған. Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмыспен қамту және жұмыс беруші арасында жаңа қағидалар мен концепциялармен жаңа қатынастар тобын қамтиды. Әлеуметтік қамсыздандырудың жаңа мемлекеттік жүйесі қалыптасты.

Мемлекеттік және жергілікті билік органдары жалпы мемлекеттік әлеуметтік саясатқа және халық арасында жүргізу тәртібінде, сондай-ақ аймақтық және жергілікті деңгейде әзірлеуге жауапты. Олар басқа ресми мекемелермен, сондай-ақ табыс әкелмейтін ұйымдармен және бизнеспен хаықты әлеуметтік қорғауды жүзеге асыру жөніндегі қызметті үйлестіреді. Әрбір мемлекеттің бюджеттік мүмкіндіктеріне байланысты, ол ұйымдар мемлекет тұрғындарына әлеуметтік көмек және қолдау көрсетудің әр түрлері ұсынған бағдарламасы арқылы іске асырылады.

Дәрігерлік сараптамадан кейін топтарға бөлініп, еңбекке жарамды мүгедектерге жұмыс уақыты ұзақтығы мен еңбек демалысы, кәсіптік міндеттерін атқаруда, денсаулығына қауіпсіздігі, еңбек шартында көрсетілуі, қалауы болмаса жұмыстан босатпауы, басқа жұмысқа ауыстырмауы қамтылады. Жұмыс беруші жұмыс орнын жабдықтау, жұмысқа бару жолы қартасы арқылы, қажеттіліктерді жасау, тамақтану жағдайы тағы басқаны орындау жауапкершіліктерімен құқықтарының қамтылуы, жұмыс беруші соған байланысты субсидия алу мүмкіндігіндегі талаптардың айқындығымен іске асырылуы жағдайлары мақалада қамтылған.

Өзектілігі. Жаһандану заманы қоғамдық қарым-қатынастар өзгерісімен, ғылыми-техникалық, әлеуметтік-экономикалық дамудың жаңа талаптарымен енуде.

Елімізде азаматтық қоғам қалыптастыруда барлық заңдылық құбылыстар ғылыми негіздермен астарласа мемлекеттің негізгі даму бағдарламаларымен қамтылып келеді.

Қазіргі заманғы әлеуметтік теориялардың қалыптасуы әлеуметтік қатынастарда, адамдар арасындағы өзара әрекет, саяси-мәдени шеңбер, топтар арақатынасы, мемлекет реттейтін азаматтық қоғамдағы біріккен қызмет, микро орта, индивидтердің тұрмыстық өзара байланыс жағдайы кезеңдер негізінде терең зерттеулерсіз мүмкінде емес. Азаматтардың белгілі бір санаты еңбек нарығында әлсіз және бәсекеге түсе алмайтын топ ретінде ерекшеленеді, бұл олардың физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерімен байланысты. Бұл топқа жататын жұмысшылар мемлекет тарапынан ерекше қолдау мен қорғауды қажет етеді. Олардың физиологиялық ерекшеліктері айрықша субъективті қасиеттерді қамтиды, бұл олардың денсаулығына кері әсер етіп, еңбек функцияларын жалпы негіздерде орындауға кедергі жасайды. Осыған байланысты, еңбек құқығы бойынша аталған тұлғалардың еңбек құқықтарын қорғау және олардың қалыпты еңбек жағдайларын қамтамасыз ету міндеті қойылған. Сонымен, қандай субъектілер мемлекет тарапынан ерекше қорғауды қажет етеді.

Қоғам әртүрлі жағынан өзара тәуелді. П.Штомпка *«Ешқандай ел өзінен-өзі жеткілікті қоғам бола алмайды. Адамзат, енді «статикалық жиынтық», ... әлеуметтік мәнге ие болып, әлем халықтарын қамтитын жинаққа айналады»* - дейді. Жаһандану теориясындағы Рональд Робертсон, Энтони Гидденс, Эммануил Валлерстон, Мануэль Кастелье, Маргерет Арчердің т.б. көзқарастар қоғамдағы жеке адамның қатыстылығымен байланыстырады. Статус пен страта ұғымдарына мобилділік конфигурациялар түрлілігімен теңдіздік мәселесіндегі стратификациялық теорияларда О.Шкаратин, А.Радаев, А.И. Кравченконың еңбектері Қазақстандағы әлеуметтік құрылымдарды зерттеудегі, яғни нашар дамыған, бірақ нарықтық экономикаға аяқ тіреген әлеуметтік құрылымдағы жеке адам мәселесімен қоса азаматтық қоғам дамуының өзіндік даму ерекшеліктерін қамти алады. Қоғамның әлеуметтік өзгерістері әр қоғамның өзіндік мәдени дамуымен де байланысты [1].

Материалдар мен әдістер. Қоғамның қазіргі заман кезеңдерін зерттеудің теориялық мәселелерін ашып көрсеткен ғалымдар еңбегіне сүйену заңдылық және маңызды.

Ройс А.Синглтон мен Брюс С.Стрэйтстің *«Әлеуметтік зерттеу әдістері»* еңбегінде *«қажетті деректі табудың екінші тәсілі - бұрынғы ізденушілер зерттеуіндегі әдебиеттерді табу»* десе, Эриксон әлеуметтік нормаларға байланысты «қоғам шектері» мен «топ нормалары» емес, кеңістік пен өлшем беретін қайшылық нүктесін қамтамасыз ету» - дейді.

Әлеуметтанушылар қоғамның құрылымдық ерекшеліктерін және оның жұмыс істеу механизмдерін зерттеуге үлкен қызығушылық танытады. Дегенмен, құрлымдық-функциялық теорияны қолдайтын ғалымдар негізінен үш маңызды қағиданы басшылыққа алады:

1. Тұрақтылық: кез келген әлеуметтік жүйенің тиімділігін бағалаудың негізгі өлшемі оның қоғамның тұрақтылығына қосқан үлесі болып табылады;

2. Үйлесімділік: ағзаның бөліктері секілді, қоғамның бөліктері де әдетте, тұтастықты сақтау мақсатында жүйе үйлесімді түрде әрекет етеді;

3. Эволюция: әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі, ең алдымен, эволюция процесі арқылы жүзеге асады. Бұл дегеніміз, әлеуметтік құрылымдар жаңа қажеттіліктер мен талаптарға бейбіт жолмен бейімделеді, ал қажетсіз немесе ескірген құрылымдар жойылады.

Әлеуметтік тұрақтылықты арттыруда, жағымды нәтижелерін функция ретінде, ал қоғамға теріс салдарын дисфункция деп қарап, жоспарланған немесе жоспарланбағандар арасындағы айырмашылықтардың теориялық ұғымдарын басқада көзқарастармен толықтырудың жаңа талаптарымен қатар дедукциялық процесін тудыруда.

Контенттік талдау бұл жерде, мүгедектердің физиологиялық жағдайына байланысты үнемі, өзгерістерге қатыстылығына байланысты.

Мысалы, менталдық аурулар және тән ауруларға да экологиялық тағы да басқа әлеуметтік факторлар әсер етеді.

Көптеген теориялар адамның әрі қарай өсіп-дамуына әсер етіп түсіндіріп береді. Феминистік теория, девиация теориясы, этика теориясы тағы басқалары. Ал, практикалық теориялар жалпылама теорияларға ұқсамайды, өйткені олар каузалдық түсінірмелер мен мәселені шешудің практикалық стратегияларын қамтиды [2]. Олар: каузалдық - проблема себебін түсіндіру; себеп пен салдар арасында байланыс орнату, практикалық проблеманы түсіндіруге (каузалдық) көмектесіп, теориялық түсіндірмелерге сай келетін әдіс-тәсілдердің көмегімен проблеманы шешу жолдарын ұсынады. Әлеуметтік жұмыстың ықпалды теориясы клиенттің өміріне әсер ететін, әлеуметтік-мәдени жағын қарастыратын жүйелер теориясын қамтиды. Оның ішіне, «Экожүйе» теориясы - жеке адам мен қоршаған орта арасындағы мәселелерге қатысты [3], «Пияз аршу» теориясы-психодинамикалық практикалық теория [4], «Бұзылған қозғалтқыш» теориясы - когнитивті - бихевиористік теориялар [5] - ол сезім мен денсаулығын бағалауға, әл-ауқатын өзгертуге қатысты, «Әңгіме айту» теориясымысал ретінде баяндау-нарративті тәсіл (шындықпен шешімге келу), «Тау қозғау» теориясы [6] өз орнын анықтау мүмкіндігіне ие болу. Аталған теориялар әлеуметтік әділдік [7], яғни ол теңдікке негізделмеген, кемсіту мен зорлыққа толы әлеуметтік құрылымдарды өзгертіп, барлық адамға әділетті, инклюзивті, әділ қоғам құруды мақсат ететін әлеуметтік жұмыстар бағыты. Ол әлеуметтік әділдікті алғаш рет «әлеуметтік әділдік қол жеткізу мақсатында қоғамда өзгерістерді жүзеге асыру» есебінде, топ мүшелерінің көңіл бөлуін талап ететін негізгі құндылықтардың құрамдас бөлігі ретінде сипаттайды.

Азаматтық қоғамға тәни емес, әлеуметтік эксклюзия - ол қоғамнан бөлініп қалу, табысқа, білімге, әлеуметтік байланыстар мен жұмыс орнына қолы жетпеу және ресурстардың жеткіліксіздігіне табиғидан басқа да құқықтар арқылы жол бермеу. Бұл сыни әлеуметтік жұмыс мақсатымен эмансипациялық сипатта арқылы қол жеткізу, яғни мәдени теориялық факторлар арқылы ресурсқа қол жеткізу [8].

Мүгедек теориясына байланысты дененің түрлі деңгейдегі қарым-қатынасы түрінің, сондай-ақ әлеуметтік, экономикалық құрылымдар мен процестердің маңызды екенін көрсететін эмпирикалық интенсификациялық алға тартқан ғалым Шекспир бұларды реляциялық модель деп атайды [9]. Мүгедектің жеке дамуын және ұжымдық деңгейдегі өзгерістеріне бейімделуге көмек көрсету арқылы толыққанды еңбек нарқына қосылуын қамтамасыз ету. Дегенмен қызмет секторын маркетингизациялау нарық бәсекесі сапаны арттырады деп есептейтін экономикалық рационалистік теорияға сүйенеді. Мүмкіндігі шектеулі адамдарға ақылы қызмет көрсететін, бәсекеге қабілетті бизнес сапаны арттыратынын дәлелдейтін дерек қазір жоқ.

Қазіргі технологиялық даму үрдісінде адам психологиясындағы позитивтілік ұғымы қолданысымен қоғамдағы адам мәселесін шешудің жолдары сенімді қолданыс нәтижелерінде.

Гуманистік психология әртүрлі - дами бертін тұлға деген идеяны іске асыру жолында тоғысатын тұжырымдар мен теорияларды біріктіреді. Егер осы қисынды ойды басшылыққа алып жүрсе, онда әрбір адам - тұлға болып шығады (бірақ біз білетініміздей, әрдайым олай емес).

Әйтсе де, әркім де тұлға бола алады (іс жүзінде бұл жерде шарттар барлығы үшін дерлік бірдей), бірақ барлығы түгел емес, расында, бірен-сарандары ғана тұлға болып шығады. Тұлға - ол «жеке-дара тауар» [10].

Қазақстан қоғамының барлық сфераларында болып жатқан прогрессивтік әлеуметтік өзгерістер басқа да факторлармен қатар модернизация ұғымымен байланысты.

Қоғамның тиімді модернизациялануы (жаңаруы) адам тұлғасын өзгертусіз мүмкін емес.

Мүмкіндігі шектеулі жандардың еңбек алаңындағы іс-әрекетінде, диспозициялық теория - тұлғаның әлеуметтік-психологиялық мінез-құлығының арасындағы байланысты орнатуына мүмкіндік береді. Жеке адамның диспозициясы, оның жұмыс жасайтын орнындағы өзіндік ерекшелікке бейім болу қабілетін білдіретін табиғи көріністердің қалыптасқан «құндылық бағыты» деп аталатын Ф.Знанецкий және Ч.Томас ендірген ұғыммен байланысты.

Ал, В.Ф. Ядов болса, диспозицияның төрт деңгейін көрсетеді:

- бекітілген бағдарлар (мүгедек немесе қалыпты адамның қажеттіліктері негізінде);
- әлеуметтік бағдарлар жүйесі (топтарға еніп, сәйкестенуді қалыптастырады);
- әлеуметтік белсенділік (сферасына қатысты мүддесінің тұрақты болуымен);
- диспозициялық деңгей (адамның өмір сүру мүмкіндігінің іс-ірекетінің реттелуі).

Қоғамдағы қайырымдылық, жанашырлық, толеранттылық, азаматтық, сүйіспеншілік, тағы басқа адамгершілік сапалар - әлеуметтену процесінің негізін салатын құндылықтар бағыттар жүйесінің өзекті мәселелері. Бұл әлеуметтік зерттеу әдістерінің дискриптив және аналитикалық тарихын қамтып тұр. Бұл теориялық бағыттарды ескермей дамыту мүмкін емес, тоқталсақ:

Бірінші кезең: XX ғасырдың басы мен XX ғасырдың 70-ші жылдарда.

- Менеджералдық қоғамды дамытушы Торнстейн Веблен меншіктің болмауы, инженерлер революциясын ұсынса, Адольф Берль, Гардинер Минз, Джеймс Бернхэм менеджерлер революциясы теориясын ұсынды;

- Менеджералдыққа қарсы корпоративтік капитализм теориясын Чарлз Миллз, Уальям Уорнер, Уальям Уайт сыяқты өкілдері ұсына отырып, корпоративті қоғам және автономдық ұйым, ұйымдасқан адам теорияларын қалыптастыра отырып әлеуметтанудағы қоғам және жеке адам мәселесі;

- Бұқаралық қоғам теорияларына жан-жақты сипат берген Хосе Ортеги-и-Гассет, Дэвид Рисмен, Эдвард Шилз, Гербрт Блумер;

- Социалистік тоталитарлық қоғам теориясына сипаттама берген Эрнест Юнгер, Вернер Зомбарт, Ханн Арентт, Карл Мангейм.

Екінші кезең: XX ғасырдың ортасы.

- Индустриялық қоғам теориясы (Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе, Роберт Блонер, Гарри Брейверман, Раймон Арон).

Үшінші кезең: XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басы.

- Қазіргі әлемдік әлеуметтік теориялардың қалыптасуын қамтып, әлеуметтік өзгерістер мен өтудің жаңа сипатында ((индустриялық қоғам теориясы) Даниел Белл, Ален Турен)). Ақпараттық қоғам теориясы (Олвин Тоффлер, Франко Ферраротти) өндіріс-адам-коммуникация);

- Постмодерндік әлеуметтану мәдениет саласын және жеке адам бойындағы қайта құруларды зерттеуде. Пост модернистік теория мәдениет және жеке тұлғаның бойында болып жатқан өзгерістерді зерттеп ұсыну мүмкіндінде. Бұл XIX ғасыр мен XXI ғасырға дейінгі әлеуметтік теориялармен дамыған процестері ескере жасалатын теориялар [11].

Демек, қоғам дамуы барысы кезеңдерін салыстырмалы қарау, қоғамдағы өзгерістердің жаңа топтарына жаңа зерттеулер жүргізу қажеттіліктерінің туындауы заңды құбылыс.

Кэлвин Морриллдің (1995) корпорация басшыларына байланысты, далалық зерттеу әдісімен болған зерттеуде, әлеуметтік қамтылуды толық басшылыққа алуда олардың жаңа мүмкіндіктерді іске қосудың маңызын ұғынуының зор мәні болды» -дейді.

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі жұмыспен қамтылған жандардың денсаулық жағдайларына мол қамқорлықтар жасалып отыр. Олар жұмыс біліктілігі бойынша тегін оқытады, сонымен қатар шәкіртақы, жол ақысы, ыстық тамақпен қамтамасыз етіледі. Сондай-ақ өтеусіз негізде шағын несиелерге кепілдік береді. Жұмыс орындарын құруға, инклюзивті білім беруге, қолжетімді орта құруға, оңалту қызметтеріне арналған инвестициялар мемлекет үшін қайтарымды шығындар болып табылады, өйткені мезгіл-мезгіл мүгедектігі бар адамдар табыс салығын төлеу есебінен толық өтеледі, ал жұмыс берушілер өз кезегінде салықты еңбекақы төлеу қорына аударады.

Қазақстан Республикасының еңбекті қорғау саласындағы мемлекеттік саясатының маңызды бағыттарының бірі - халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Бұл бағыт Қазақстан

Республикасының «Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау туралы» Заңының 5-бабына сәйкес анықталған. Осы мақсатта Қазақстан Республикасы Халықаралық еңбек ұйымының «Еңбектің қауіпсіздігі мен гигиенасы және өндірістік орта туралы» №115 және «Жұмыс орындарындағы ауаның ластануынан,

шудан және вибрациядан туындайтын кәсіби тәуекелден қызметкерлерді қорғау туралы» №148 Конвенцияларын ратификациялады [12].

Қазіргі уақытта еңбекті қорғау саласындағы нормативтік актілер арасында 1997 жылғы 3 қарашада Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігімен бекітілген «Еңбекті қорғау кабинеті туралы» үлгілік ережесі қолданылады [13].

Ғалымдардың пікірінше, бірінші немесе екінші топтағы мүгедектер толық еңбекке қабілетсіз деп саналады. Бұл жағдайда кәсіби қабілеттерімен қатар, олардың жалпы қабілеті де толықтай жоғалғанын атап өту маңызды. Үшінші топтың көзқарасы бойынша, еңбекке қабілетсіздер қатарына еңбек ету міндетінен босатылған адамдар жатады [14].

Құқық тұрғысынан алғанда, еңбекке қабілетсіз немесе жартылай еңбекке қабілетсіз азаматтарды келесі негізгі санаттарға бөлуге болады: кәмелетке толмаған балалар, қарт адамдар және мүгедектер.

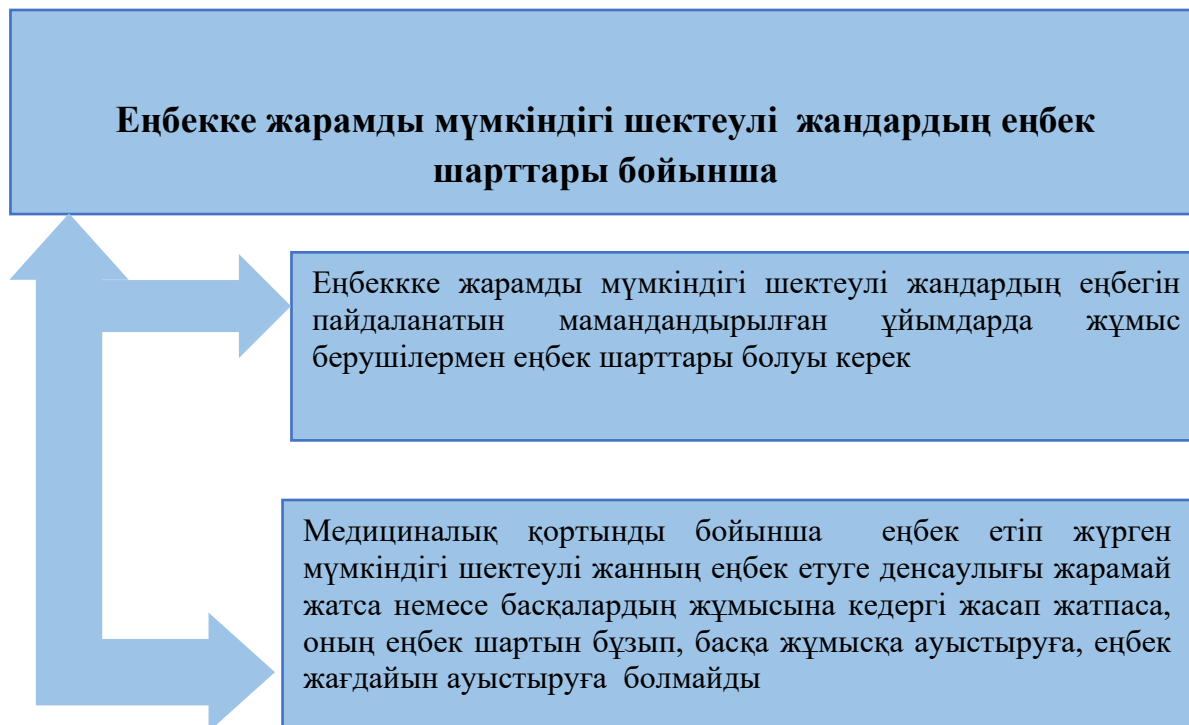
Мүгедектердің жұмыс уақытын құқықтық реттеу еңбек жағдайларын қамтамасыз етудің маңызды кепілі болып табылады. Мысалы I және II топтағы мүгедектер үшін алты сағаттық жұмыс күні (аптасына 36 сағат) және ұзақтығы он бес жұмыс күні болатын қосымша жыл сайынғы ақылы еңбек демалысы бекітілген. Сонымен қатар, I және II топтағы мүгедектер толықтай, ал III топтағы мүгедектер 50%-ға олардың барлық табысы бойынша жеке табыс салығынан босатылады.

Қазақстандағы кәсіпорындарда мүгедектерді жұмысқа алуға ынталандыру мақсатында қызметкерлердің жалпы санының отыз пайызынан (30 %) кем емес бөлігін мүгедектер құраған жағдайда, оларға салық салу, қаржыландыру және материалдық-техникалық қамтамасыз ету бойынша жеңілдіктер ұсынылады [15].

1 және 2 кестеде мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмысқа орналастыру шарттары мен қамтамасыз етудегі жергілікті ортақтардың міндеттері берілген [16].

Кесте 1

Мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды еңбекке орналастыру

Мүмкіндіктері шектеулі жандарды еңбекке орналастыруды қамтамасыз ету

Жергілікті атқарушы органдар мүгедектерді жұмыспен қамтуды:

1.Қазақстан Республикасының халықты жұмыспен қамту туралы заңнамасына сәйкес ауыр жұмыстардағы, зиянды, қауіпті еңбек жағдайлары бар жұмыстардағы жұмыс орындарын есепке алмай, жұмыс орындары санының екіден төрт пайызына дейінгі мөлшерінде мүгедектер үшін жұмыс орындарының квотасын белгілеу;

2.Мүгедектерге кәсіптік оқуды ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етеді.

3.Мүгедектерді Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жұмысқа орналастыру үшін арнаулы, сондай-ақ әлеуметтік жұмыс орындарын құру;

4.Мүгедектерге кәсіптік оқуды ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Талқылау. Деректі модификациялауда, балама мультивариатив модельдердің барын білдіретін күтілмеген (кездейсоқ) нәтижелерді анықтауы мүмкін.

Деректер матрицасы көрсеткендей, юнивариатив талдау нәтижесі әр елдің осы бағыттарын біріктіру және шкала құру мақсатымен бірнеше болжамды ендіру немесе талданатын деректерді басқаша модификациялауды қалауы мүмкін.

Мүмкіндігі шектеулі жандармен жұмыс тәжірибелеріне сүйене талқыласақ, бұл саланы дамыту, ел басшыларына өзекті мәселе ретінде міндеттер қойды. Германия, Ұлыбритания, Канада, АҚШ, Жапония сыяқты дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде инновациялық әлеуметтік саясат моделін әзірленді. Бұл мүгедектерге қатысты қолданылатын кемсітушілікке қарсы әлеуметтік саясат тұжырымдамасы болды.

Германияда «Мүгедектер арасындағы жұмыссыздыққа қарсы күрес туралы», Венгрияда мүгедектер құқығының теңдігі қамтамасыз етілген.

Америкада мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмыспен қамтуға заңнамасында нақты көрсетілгендей, оларды жұмыспен қамти отырып, көтермелеу, кәсіптік білім беру беріп оқыту, сыйақылардың берілуі қаралған және де жұмыспен қамтылған мүмкіндігі шектеулі жанды жұмыспен қамтыған мекемеде, оқыту орындарында және қоғамдық орындарда кемсітуге тиым салынған.

Оның құқықтық негізгі нормативтік актісі 1990 жылы қабылданып, американдықтардың заңы болып табылады.

Мүгедектердің Ұлттық Кеңесі құрылған, оның мүшелерін Президент тағайындайтын мемлекеттік орган. Мүгедектердің Ұлттық Кеңесі Президентке, Конгресстік мүгедектерге арналған оңалту қызметкерлеріне, зерттеу жұмыстары арқылы, әкімшіліктерге ұсыныстар береді. Оны іске асыру барысында мүгедектерді жұмыспен қамтуда үкіметтік емес ұйымдар және ірі корпорациялар да қатысады. Елдегі мүгедектердің жұмыспен қамтылуы тұтастай жаңа өзгерістер әкелді, жұмыс берушілер үкіметтен де келді, бұл кәсіби мамандар қатарын толтырудың қосымша бір көзі болып табылды.

Канада - өз Конституциясына мүгедектердің теңдігі туралы ережені енгізген алғашқы ел. Олар нәсіліне, ұлтына, дініне, жынысына, жасына қарамастан заң алдында тең. «Соқырлар туралы», «Мүгедектерді кәсіптік оңалту» тағы басқа сондай-ақ мүгедектерге қатысты кемсітуге тиым салу және кемсітуден қорғауды дамытуға көмектеседі. Канадада мүгедектердің мәселесін шешетін бағдарламалар бойынша 30-дан аса министрлікте, ведомствода және мемлекеттік органдар жұмыс жасайды.

АҚШ-та 2021жылғы дерек бойынша жалақыға кепілдік беру бағдарламасы бойынша (Paycheck Protection Program) іске қосылды, ол пандемиядан зардап шеккен шағын бизнес, жеке кәсіпкерлер және өзін-өзі жұмыспен қамтығандар үшін 1% пайыздық несие беруді қарастырды [17].

Мүгедектерді жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу және олардың жұмыста құқығын қорғау мақсатында Қытай «Мүгедектерді қорғау туралы» Заңды және мүгедектерді жұмыспен қамту туралы ережені қабылдады. Қытайда жұмысқа жарамды мүгедектер негізінен арнайы мамандандырылған кәсіпорындарда жұмыс істейді.

Жапонияда Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін мүгедектерді еңбек нарығына тарту 1947 жылы қол алынып, актісі қабылдаанды.

Әлемде мүмкіндігі шектеулі адамдар айтарлықтай бөлігін құрап отыр.

Бүгінгі таңда Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының соңғы деректері бойынша әлемде 1 миллиардтан астам мүмкіндігі шектеулі адамдар бар, бұл халықтың 15%-ын құрайды.

Қазақстан Республикасының статистика бойынша агенттігінің берген мәліметтерінде Қазақстан Республикасында 2006 жылы еңбек қызметімен байланысты жазатайым оқиғалардан зиян шеккен 3395 адам тіркелген. Жазатайым оқиғалардың жалпы санынан әйелдер 17,6%-ды, он сегіз жасқа дейінгі жасөспірімдер 0,2%-ды құраған. Топтық жазатайым оқиғалардан 188 адам, кәсіби аурулардың 291 адам, уланудан зиян шеккен 41 адам болып табылады [18].

Әлем тәжірибелерінде орын алғандай елімізде де мүмкіндігі шектеулі жандарға қамқорлық жасау ұлттық менталитетіміздегі негізгі құндылықтар болып табылатындықтан, бүгінде тілімізге енген толеранттылыққа қатысты мәселелерді шешудің жолдары мол.

Мәселен, тарихи тұлғалардың ішінде де бұзылыстары бар белгілі адамдар болғанын білеміз. Гай Юлий Цезарь, Пифагор, Ф.М.Достоевский - эпилепсия болған. Франклин Делано Рузвель (АҚШ-тың төрт рет сайланған президенті) - полимиелит, арбаға таңылған. Лорд Байрон - ақсақ, Альберт Эйнштейн (физик) - дислексия оқу бұзылуы. Н.В.Гоголь (жазушы), - психикалық ауру. Л.В.Бетховен (композитор) және К.Э.Циолковский (өнертапқыш) - есту қабілетсіз.

Бұл әлемдік тарихи үндестіктер, табиғатта болатын үрдістермен күресте, Фарабидің қайырымды тұрғындар өмірі көрінісінде, бүгінгі таңдағы тұрғындардың атқарар күнделікті міндеттері мүмкіндігінде.

Нәтижелері. БҰҰ Бас Ассамблеясының қарарымен мүмкіндігі шектеулі жандарды қорғау мақсатында 1992 жылы 3 желтоқсан - Халықаралық мүгедектер күні болып бекітілген. Әлемдік деңгейде мүмкіндігі шектеулі жандардың әлеуметтенуіне, олардың жағдайын жақсарту мәселелері зерттелу үрдісінде.

Мүгедектердің әлеуметтік-еңбектік реабилитациясын талдау аталған саладағы бірінші ғылыми зерттеулер, бірінші нормативтік актілер, сонымен қатар мүгедектерге қатысты БҰҰ-ның конвенциялары мен ұсыныстары жұмысқа орналастыру мәселелерімен байланысты болғанын көрсетіп отыр. Бірақ, осындай бай тәжірибеге қарамастан, қазіргі таңда не теорияда, не заңнамада жұмысқа орналастырудың біркелкі жалпыға ортақ, бір мәнде түсіндірілетін анықтамасы жасалмаған. Теоретикалық әдебиеттерде еңбектік реабилитациясы, әдетте тек рационалды жұмысқа орналастыруға саяды. Ал рационалды жұмысқа орналастыру еңбек қызметінің белгілі бір түріне негізгі тыйым салу ретінде анықталады. Мүгедектер үшін олардың төмен еңбек қабілетімен сәйкес, денсаулығындағы ақауының нашарлауына қауіп келтірмейтін және мүмкіндігінше, мүгедектікке дейінгі олардың біліктілік деңгейінің сақталуын қамтамасыз ететін қызметтерді таңдау бойынша жұмыстар болып табылады. Бұл жердегі рационалды еңбекке орналастыру ғылымның түрлі салаларының (медицина, білім беру, құқық, экономика, т.б.) шегінде қарау қамтылған.

Қазақстанда инклюзивті қоғам құру жолында, жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар басқармалары жұмыс жасалып жатыр.

Инклюзивті көшбасшылықтан бастап, оқыту, оның мәдениетіне кіру, мүмкіндігі шектеулі жандардың әр салада еңбекпен қамтылу заңнамаларымен жүйелі қалыптасып келеді.

Әлемде нарық жағдайына байланысты ендіру тәсілдері қалыптасып, олар нұсқаулық ретінде қолданыста. Бір нұсқасына тоқталсақ, көпеген бизнестерде әртараптылық пен кіріктіру (D&I) практиктері үшін олар адами ресурстардың (HR) немесе кейде корпоративтік жауапкершіліктің (CR) құрамдас бөлігі болатын нәрселердің кездейсоқ бөлшегі ғана болып қаралды. Өртүрлілік пен интеграцияның стратегияларын тиімді өңдеу және жүзеге асыру басшылығымен (D&I) инклюзивті мәдениетті құру қамтылған.

Бұл жерде диверсия (әркелкілік) пен инклюзивтілік D&I стратегиясы нарықтың атқарушы билігінің міндеті ретінде болғанменде, ұжымдардың қаржы жұмсағанына қарамастан, олардың салымдары үлкен табыс әкеледі [19].

Қарқынды дамып келе жатқан әлемде ұйымдардың ішкі және сыртқы инклюзивті дамыту қажеттілігі, оның мәдениетін тұрақтандырудың тиімді тәсілін өмірге әкелген нұсқауларсыз мүмкін емес.

«Тиімді қарым-қатынас жасау үшін біз әлемді басқаша түсінетіндерді түсінуіміз керек және бұл түсінікті басқалармен қарым-қатынас жасауда бағыттауыш ретінде пайдалануымыз керек»

Елімізде еңбекке қабілетті мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмыспен қамтуды жаңа талаптарымен іске асырудың қажеттілігіне байланысты, жан-жақты зерттеумен мен қаржылық тағы басқа жағдайларын реттеу керектігіне аса көңіл аударылып отыр.

Әрекет етуші заңнама мүгедектердің еңбегін ұйымдастырудың келесі түрлерін қарастырады:

1. Қарапайым кәсіпорын: әдетте, мұндай кәсіпорындарда ІІІ топтағы мүгедектер жұмыс істейді;
2. Мамандандырылған кәсіпорындар: бұл кәсіпорындарда өндірісті жоспарлау жүргізілмейді, жұмыстың және жалақының ерекше жағдайлары құрылды;
3. Арнаулы цех, участка: оның өндіру базасына сәйкес құрылған және қызмет атқарушыларының кәсіпорынның құрылымдық бірлігі. Мұндай цехтар (учаскілер) өзге кәсіпорындардың сұраныстары бойынша кооперация негізінде әрекет етеді. Негізінен олар аурулардың түрлеріне қарай бөлініп, жұмыс атқарады: өкпе туберкулезімен, жүйке-психикалық, жүрек-қан тамыр ауруларымен науқастанғандар. Арнайы цехтағы жұмыс күнінің ұзақтығы мүгедектер үшін МӘЭ-ұсыныстарымен реттеледі, өнім шығару нормасы белгіленбейді;
4. Үйдегі жұмыс: бүгіндері мүгедектердің еңбегін ұйымдастыру нысанын реттейтін нормативтік базаның ерекшелігі оның мемлекеттің экономикалық дамуымен сәйкес келмеуі, әсерінің аз болуы, қарама қайшылығы болып табылады.

Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметінше, еліміздегі еңбекке жарамды мүмкіндігі шектеулі жандардың төрттен бір бөлігі ғана жұмыспен қамтылған. Жұмыс берушілерде мүмкіндігі шектеулі адамдарды қабылдау үшін арнайы квота қажеттілігі туындаған, үкімет осы міндетті орындау барысын қадағалауға міндеттеліп, орындамаған жағдайда өтемақы төлеу мәселесін қарастыруымен жаңа кезең айқындалды.

Бұл бағытта ел аймақтарында еңбекпен қамту және әлеуметтік оңалту орталықтары жұмыс істеуі тиіс екені көрсетілді. Мұны мемлекет пен жеке меншік әріптестік арқылы іске асуы қажетігі көрсетілді. Жұмыс істейтін мүмкіндігі шектеулі адамдарға оңалту көмегін мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорының қаржысы есебінен беру мәселелері қарастырылды.

Елімізде мүгедек жандардың құқығын қамтамасыз ету және өмір сүру сапасын жақсарту жөнінде Ұлттық жоспарда жан-жақты қамтылған.

Мүгедек адамдардың әлеуметтік қорғалуы, «Мүгедек адамдардың құқығын қамтамасыз ету және әлеуметтік қорғау Үкімет қызметіндегі маңызды міндеттердің бірі», бүгінде 705 мыңнан астам мүгедек бар, оның ішінде 430 мың адам еңбекке қабілетті жаста, 181 мың зейнеткерлік жаста және 94 мыңы балалар.

Ағымдағы жылы әлеуметтік төлемдерге, оңалтудың техникалық құралдары мен қызметтерді қамтамасыз етуге 448 млрд теңге бағытталды, бұл өткен жылмен салыстырғанда 12%-ға артық болды.

Ұлттық жоспар 7 бағыты 64 іс-шарадан тұрады:

- мүгедектік профилактикасы мен алдын алу;
- білім алуға қолжетімділік, кедергісіз орта;
- жұмыспен қамту;
- тиімді оңалту;
- әлеуметтік қызметтер және қоғамдық сананы жаңғырту т.б. мәселелері қаралды [20].

Бұл бағыттар төмендегі қабылданған құжаттарды негізінде заңдылықта болды. 2006 жылы 13 желтоқсанда БҰҰ-да Мүгедектер құқығы конвенциясы қабылданып, 2007 жылы ашылып, оған 44 ел қол қойды. Конвенцияның 27-ші бабында мүгедектердің жұмыс істеу құқығы қаралған.

2015 жылы 20 ақпанда (№288-Ү ҚРЗ) Қазақстан Республикасында «Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны ратификациялау» бойынша қамтылған баптар: 27-бап. Еңбек және жұмыспен қамту қаралды.

Қатысушы мемлекеттер мүгедектердің басқалармен теңдей дәрежеде еңбек ету құқығын таниды; ол мүгедектің еркін таңдаған немесе оған ерікті түрде келісім берген еңбекпен, еңбек нарығы мен өндіріс ортасы мүгедектер үшін ашық, инклюзивті және қолжетімді болып табылатын жағдайларда өзін-өзі асырау мүмкіндігін алу құқығын қамтиды. Қатысушы мемлекеттер еңбек ету, оның ішінде еңбек ету кезінде мүгедектік алған адамдардың еңбек ету құқықтарын, оның ішінде заңнамалық тәртіппен тиісті шараларды, атап айтқанда мыналарға:

а. жұмысқа қабылдау, жалдау және жұмыспен қамту, жұмысын сақтау, қызмет бабы бойынша өсу жағдайларын, жұмыспен қамтудың барлық нысандарына қатысты барлық мәселелер бойынша мүгедектік белгісі бойынша кемсітуге тыйым салуға;

б. мүгедектердің бірдей мүмкіндіктер мен құндылығы бірдей еңбекке бірдей сыйақы алуға, қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын қоса алғанда, бопсалаудан қорғауды және шағымдарын қанағаттандыруды қоса алғанда, әділ және қолайлы еңбек жағдайларына құқықтарын басқалармен тең дәрежеде қорғауға;

с. мүгедектердің өздерінің еңбек ету және кәсіподақ құқықтарын басқалармен теңдей дәрежеде жүзеге асыра алуын қамтамасыз етуге;

д. мүгедектерге техникалық және кәсіптік бағдарлардың жалпы бағдарламаларына, жұмысқа орналастыру қызметтеріне және кәсіптік әрі үздіксіз оқытуға тиімді қол жеткізу мүмкіндіктерін беруге;

е. еңбек нарығында мүгедектерді жұмысқа орналастыру мен олардың қызмет бабында өсу мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ жұмыс іздеуге, алуға, жұмысын сақтауға және жаңғыртуға көмек көрсетуге;

ф. жеке еңбек қызметіне, кәсіпкерлікке, кооперативтерді дамытуға және өзінің жеке ісін ұйымдас-тыруға мүмкіндіктерін кеңейтуге;

г. мүгедектерді мемлекеттік секторға жалдауға;

h. оң іс-қимылдар бағдарламаларын, ынталандыруларды және басқа шараларды қамтуы мүмкін тиісті стратегиялар мен шаралардың көмегімен мүгедектерді жеке секторға жалдауды ынталандыруға;

і. мүгедектерді жұмыс орнын жүйелі бейімдеумен қамтамасыз етуге;

j. мүгедектердің ашық еңбек нарығы жағдайларында жұмыс тәжірибесін алуын көтермелеуге;

к. мүгедектерге арналған кәсіптік және біліктілік оңалту, жұмыс орындарын сақтау және жұмысқа қайта оралу бағдарламаларын көтермелеуге бағытталған шараларды қабылдау жолымен іске асыруды қамтамасыз етеді және көтермелейді - делінген.

Әлеуметтік технологиялар - әлеуметтік басқару мақсаттарына қол жеткізу немесе еңбек ұжымдарындағы әлеуметтік мәселелерді шешу үшін басқару субъектісі қолданатын операцияларды жасау үшін әзірленетін әдістердің үйлесімділігі.

Еліміздегі Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің 2018-2020 жылдарға арналған мәліметтері бойынша 45475 мүмкіндігі шектеулі азамат жұмысқа орналастырылған. Оның ішінде: 25610 адам тұрақты жұмысқа орналасқан; 19865 мүгедек уақытша жұмысқа орналасқан. Бұл кезеңде республика бойынша барлығы 51 759 мүмкіндігі шектеулі адам жұмыспен қамту мәселесін шешуге өтініш білдірген [20].

Салыстырмалы түрде басқа да мәлімет көздеріне қарасақ: 2019 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша еңбекке жарамды жастағы мүгедектігі бар 411 мың адамның 27 % -нан астамы (111,5 мың адам) жұмыс істеген.

2019 жылы нысаналы топқа жататын жұмыссыздар қатарынан мүгедектік топтағы 30 мүгедек жұмыссыз ретінде тіркелді, 5 мүгедек тұрақты жұмысқа орналасты. 19 мүгедек қоғамдық жұмыстарға жолданды. Екі (2) мүгедек жастар тәжірибесіне, төрт (4) мүгедек әлеуметтік жұмыс орындарына жолданды. Есепті кезеңнің аяғына жиырма бес (25) мүгедек тіркелген [21].

Мүмкіндігі шектеулі жандарды еңбекпен қамту ісінде 2021 жылы Еңбек министрлігінің дерегіне жүгінсек, елімізде еңбекке жарамды 85,5 мың мүгедек жұмыспен қамтылды, олар негізінен III топтағылар, дегенмен бұл еңбекке жарамды мүгедектердің бестен бір бөлігі.

Қазақстанда министрдің 2023 жылғы есебіне тоқталсақ, республикада 719000-нан аса мүгедек бар оның ішінде 538,1 мыңы 2 және 3 топтағы болғандықтан еңбекке жарамды болған [21].

Жалпы мүгедектігі бар адамдарды жұмыспен қамту жұмыстарына байланысты заңдылық негіздерге тоқталсақ:

1. Жұмыс орындарын квоталау:

Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексіне сәйкес жергілікті атқарушы органдар (ауыр жұмыстардағы, еңбек жағдайлары зиянды, қауіпті жұмыстардағы жұмыс орындарын есептемегенде) мүгедектігі бар адамдар үшін жұмыс орындарының санынан 2-ден 4%-ға дейінгі мөлшерде жұмыс орындарына квота белгілейді.

2. Мүгедектігі бар адамдар үшін арнайы жұмыс орындарын құру:

Механизм шеңберінде мүгедектігі бар адамдарға арналған жұмыс орнын жабдықтаған және арнайы жұмыс орнын құрған жұмыс берушінің шығындары өтеледі.

3. 2023 жылдан бастап жұмыс берушілердің шығыстары 300 АЕК (1 млн.теңге) мөлшерінде бекітілді және өтеледі:

Бұдан басқа, жабдықталған арнайы жұмыс орындарына жұмысқа орналасқан мүгедектігі бар адамдардың жалақысы үш жыл ішінде субсидияланады:

- бірінші жылы жалақының 70% - мемлекет субсидиялайды (бұл ретте субсидияланатын бөлік 30 АЕК-тен (103,5 мың теңге) аспауға тиіс), 30% - жұмыс беруші субсидиялайды;
- екінші жылы 65% - мемлекет, ал 35% - жұмыс беруші тарапынан төленді;
- үшінші жыл 60% - мемлекет, ал 40% - жұмыс беруші тарапынан төленді.

Мәселен, 2023 жыл қортындысында тек Алматыда 56 мың мүмкіндігі шектеулі жан болса, олардың 700-ден астамы түрлі салада еңбек етеді. оларды қолдау мақсатында Алматы қаласында инватакси жобасымен қаламыздағы бүкіл нысандарды мүмкіндігі шектеулі жандарға қолайлы жағдай жасауы үшін паспорттау жобасы қолға алынған. Бұл жобада біздің қоғамдағы мәселенің арбада отырған адамдардың жүріп тұрына шетелмен салыстырғанда бірдей мүмкіндіктер жасалған.

Мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөнінде (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 28 мамырдағы №326 қаулысы) 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспары бойынша.

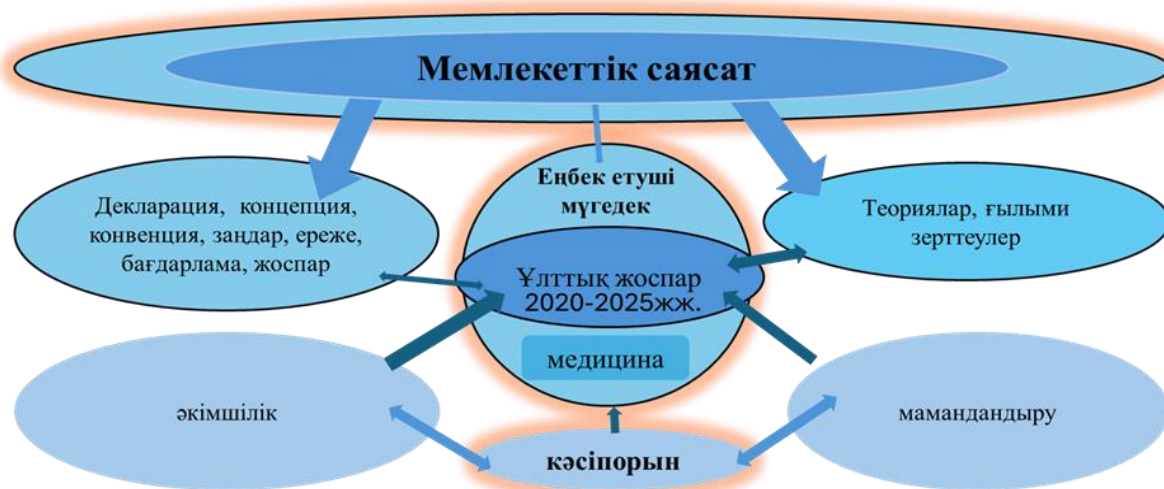
Бос орындарға және квота бойынша жұмысқа орналастыру, кәсіпкерлік негіздеріне оқыту, өз ісін ашуға микрокредит алу еңбек нарығында жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің негізгі шаралары болып табылады.

Жалпы жергілікті органдар мүгедектігі бар тұлғалардың жалпы орта, кәсіптік және техникалық, жоғары білім алғаннан кейінгі жұмыспен қамтылуы туралы мәліметтерді қалыптастыруы қажет, бұл енгізілген инклюзивті білім берудің табыстылығын және мүгедектігі бар жандардың ашық еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілік деңгейін талдауға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік бағдарламалар мақсаты қоғамның әр мүшесінің әлеуетін жақсарту. Инновация қоғамның бастапқы әлеуеті болып табылады. Инновациялық әлеуеттің өлшемі қоғамның өмір сүру мүмкіндіктері мен оны қамтамасыз ету. «Әлеуметтік инновация» әлеуметтік салаға саналы ұйымдасырылған жаңалық енгізу ретінде саналып, әлеуметтік модернизациялау тұрғысының өзекті мәселесі. Қалыптасу процесіндегі елдер үшін «адам капиталы» теориясы қызмет ақысының құрылымдық өзгешелігі ғана емес, еңбек мобилділігінің интенсивтілігімен мазмұнды. Әртүрлі әлеуметтік топтардың әлеуметтік, өнімділігі жоғары, рационалды жұмыспен қамту ҚР-ғы еңбек нарығындағы жұмыспен қамту концепциясының жаңа жолдарын талап етеді. Халықты жұмыспен қамту модернизациясы қоғамның әлеуметтік-экономикалық негізінің, экономикалық құрылымындағы техникалық-технологиялық өзгеруі, экономикалық дамудың қарқындылығы, әлеуметтік мәселелерді шешуге жаңа ресурстарды тарту нәтижесінде қол жеткізу болып табылады.

Кесте 3

Мемлекеттік саясаттағы мүмкіндігі шектеулі жандарды еңбекпен қамту құрылымы

3 - кестеде мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмыспен қамтудың мемлекеттік саясаты бойынша құрылымдық байланысы көрсетілген [22].

Сондай-ақ, 2025 жылға дейін мүгедектер еңбегіне ақы төлеудің жаңа жүйесін енгізу, оңалтудың жаңа технологияларын, инновациялық көмекте көрсетуде фабрикасын қамтуда іске асырылып, заңдық негізге енгендері.

Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 12.05.2022 №362 бұйрығымен, (01.01.2023 бастап қолданысқа енгізіледі).

2-тарауда қарастырылып, Арнайы жұмыс орындарын құратын жұмыс берушілерді субсидиялаудың тәртібі қаралып бекітілді).

Мүгедектерді жұмысқа орналастыру үшін арнайы жұмыс орындарын құратын жұмыс берушілердің шығындарын субсидиялау қағидалары мен шарттарында қаралды.

Субсидия - мүгедектер үшін арнайы жұмыс орындарын құру есебінен жұмысқа орналасуға жәрдемдесетін жұмыс берушілер үшін мемлекет көрсететін қаржылық жәрдемдесу.

3-тарауда Арнайы жұмыс орындарын құруға байланысты жұмыс берушілерді субсидиялау жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыруды халықты жұмыспен қамту орталықтары жергілікті бюджет есебінен жүзеге асырады.

3-тармақ жаңа редакциясында - ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 29.12.2022 №537 бұйрығымен (01.01.2023 бастап қолданысқа енгізіледі).

4-тарауда Мүгедектігі бар адамдарды арнайы жұмыс орындарына орналастыру мүмкіндігі туралы ақпараттандыруды:

- тиісті өңірдің мүгедектігі бар адамдардың қоғамдық бірлестіктеріне ақпарат жолдау арқылы ауданның, облыстық, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың халықты жұмыспен қамту мәселелерін шешу жөніндегі жергілікті органы;

- мүмкіндігі шектеулі жұмыс жасауға қабілетті адамның өзі жүтінген кезінде халықты жұмыспен қамту орталығы онымен жұмыс жүргізеді.

4-тармақ жаңа редакцияда - ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 14.09.2022 №367 бұйрығымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).

Депрофессионализм - бұл жоғары кәсіби мамандарға деген сұраныстың төмендеуі, ал мүгедектікке түсіп, мүмкіндігі шектелген жандар үшін, дене кемістігіне байланысты жаңа мамандық бағытын меңгеру қажеттілігі тууымен қайшылықты мәселелерді шешумен маңызды.

Қазақстандық еңбек нарығының ерекшелігі, еңбек шарты бойынша ұйымдарда немесе кәсіпорындарда жұмыс жұмыс істейтіндердің арасында білімділіктің жоғары деңгейі.

Жалпы, цифрландыру, роботтандыру және автоматтандыру процестері қазақстандық кәсіпорындардың жұмысына біртіндеп енгізілуде. Бұл мүмкіндігі шектеулі жандарға еңбек нарығындағы жаңа кәсіпби мамандықтарды меңгертудің жолдары өажеттілігін тудырумен ғылыми ізденістер бастауы болып отыр. Мәселен, жасанды интеллект мүмкіндігі шектеулі жандардың еңбек нарығындағы жаңа жұмыс иесі болуына мүмкіндік әкелуі мүмкін. Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі Таңсәуле Серікова ғылым мен білім беру қызметін дамытуға қосқан үлесі үшін берілетін номинация PhD доктор, қауымдастырылған профессор дәрежесін иеленді. Арбаға таңылған ғалым 2017 жылдан бері I топтағы мүгедегі. Ол Бюргер ауруына шалдыққан, оның аяғына 18 рет ота жасалған. Солай бола тұра ғылыммен айналысып еңбектенді.

ҰБТ тест тапсыруға, 2021 жылы бар-жоғы 90 адам қатысқан. Жатақханадағы орындар бірінші кезекте осындай ерекше күтімге зәру жандарға беріледі. Келесі жылы 78 жоғары оқу орнында мүгедектігі бар 1 588 студент оқыды [22].

Қорытынды. Елімізде ғылым мен техниканың дамуымен қоғамдағы жаңа қатынастардың қалыптасуы, жаңа көзқарастардағы қоғамның әрқайсымен жұмыс жасауды талап етіп отыр. Бұл бүгінгі таңдағы жасанды интеллектіні пайдалану мүгедектерге көмектесудің зор мүмкіндіктер бастауы.

Мүмкіндігі шектеулі жандарды еңбекпен қамтуды ұйымдастырудың жан-жақты үйлесімді қамтылуымен маңызды. Дамыған елдердің бәріне аз болса да, азған топтар кездеседі. Оларды белгілі топқа жатқызудың өзі өте қиын. Оларды (панасыз мүгедектерде бар арасында) көбінде бізде елде бомждар дейді, ал социологияда андеркласс деп атайды. Олар өте бай елдерде де бар. Сол топтарды құратын кейбір девианттылық жағдайларды медициналық, яғни мемлекет тарапынан емдеу шарасы арқылы шешу

жолдары елімізде заңды негіздерде қамтылып, еңбекпен қамтуда кәсіби білім беру, өндіріспен байланыс, барлық өмірлік маңызды жағдайлар жасау 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспармен қамтылған.

Қазіргі қоғамда еңбек бөлінісі мораль мен әлеуметтік нығайтуға пәрменді күш есебінде ықпал ету үшін аномия, мәжбүрлі еңбек бөлінісі және мамандандыру дұрыс үйлестіруі тиіс. Бүгінгі қоғамда ортақ тәжірибе мен ортақ нанымдар бойынша емес, олардың орнына олар айырмашылықтары арқылы бірігіп, бір-біріне деген ортақ қажеттілікті туындатады. Дюркгейм оның кілті-әлеуметтік әділдік, дейді [23].

Өндірістердегі жартылай роботталған, дене күшін қажет етпейтін жұмыстарға техникалық кәсіби білім меңгерім бейімді мүмкіндігі шектеулі жандарды қысқа мерзімді оқыту курстары арқылы орналас-тыру, мәдени - шығармашылық жұмыс айналымдарына көмектесу тағы басқа да квоталық орындармен қамтамасыз ету мемлекет тапсырысындағы әлеуметтік құрылымдар міндеті. Ғылыми тұрғыдан үнемі жетілдіре, заман талаптарымен жасанды интеллект көмегіне сүйене қолдау, ел экономикасы статисти-касындағы әлеуметтендіру құрылымының жаңа статистикасымен көрініс табумен маңызды.

Бұл саланы дамытудың басты мәселелері ғылыми-техникалық және заңнамалық тұрғыдан қамтуды жан-жақтылықпен іске асыру болып табылады.

Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі әлеуметтік-экономикалық саясатты жүзеге асыру институт-тарының бәрі болып табылады, оның мақсаты қоғамның әлеуметтік тұрақтылығынан және тұрақты экономикалық дамуынан тұрады.

«Мейірімділік әлемді құтқарады» деген көне үнді афоризмі, азаматтың асыл мұралық сөзі, қазақ халқының ажырамас адами философиясының негізі.

Мүгедектігі бар азаматтарға жұмыс табудың ең қарапайым жолының бірі - электронды еңбек биржасынан - Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің enbek.kz сайтынан бос жұмыс орындарын іздеу. Мұнда мүгедектігі бар азаматтарға арналған бөлек бет бар. Сайтта түйіндемеңізді жариялауға, «Жеке кабинет» ашуға, жұмыс берушілерге өтініш қалдыруыңызға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Takasaki Y. *Impacts of disability on poverty: Quasi-experimental evidence from landmine amputees in Cambodia* // *Journal of Economic Behavior & Organization*. - 2020. - №180. 85-107 p.
2. Connolly M. & Harms L. *Social Work: From Theory to Practice* // 2nd ed Port Melbourne: Cambridge University Press. - 2012 g.
3. Healy K. *Social Work Theories is Creating Frameworks for Practice* // 2nd ed. Basingstoke, United Kingdom: Palgrave Macmillan. - 2014 g.
4. Sandler J. & Freud A. *The Analysis of Defense: The Ego & the Mechanisms of Defense Revisited* // New York: International Universities Press, 1985. 556 p.
5. Bloom S.L. *Creating Sanctuary: Toward the Evolution of Sane Societies* // 2nd Edition. New York: Routledge, 2013. 368 p.
6. Dominelli L. *Anti Oppressive Social Work Theory and Practice* // Cambridge, MA: Palgrave Macmillan, 2002. 211 p.
7. Reisch M. *The Routledge International Handbook of Social Justice* // London: Routledge, 2016. 560 p.
8. Pierson J. *Tackling Poverty and Social Exclusion Promoting Social Justice in Social Work* // Routledge; 3rd edition 2016. 242 p.
9. Shakespeare T. *Openings to the infinite ocean: A friendly offering of Hore*. -2020 g.
10. Маслоу А.Г. *Психология бытия* // *Хрестоматия: Психология личности в трудах зарубежных психологов*, 2022 г. 215-216 с.
11. Садырова М.С. *Әлеуметтану: өзекті мәселелер*. Алматы: «Эверо», 2011. - 315 б.
12. Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 20 ақпандағы №288-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000288>
13. Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасы қабылдаған шарттар туралы бастапқы баяндаманы бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 1 маусымдағы №330 қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000330>
14. Белов В.П., Ефимов И.Н. *Тенденции развития реабилитации трудоустройства инвалидов* // *Врачебно-трудовая экспертиза и социально-трудовая реабилитация инвалидов. Вып.5 (сб. науч. трудов* // ЦИЭТИН). - М., - 1976 г. - 164 с.

15. «Қазақстан Республикасында мүгедек адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөніндегі 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспарды бекіту 5195 туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 28 мамырдағы №326 қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326>
16. Хабина Н.Н. Әлеуметтік жұмысты құқықтық қамтамасыз ету - Алматы «Қазақ университеті», 2018. 115 б.
17. Альшианская А.А. Қазақстанның еңбек нарығындағы жастарды жұмыспен қамту мәселелері. - Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасының Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2021. - 82 б.
18. Травматизм на производстве в Республике Казахстан в 2003 году // Труд в Казахстане. - Алматы, 2004 - №7. - 33 с.
19. Энтони Роббинс - Шын мәніндегі D&I бойынша инклюзивті мәдениет қалыптастыру бойынша практикалық және прагматикалық кеңестер беруге арналған толыққанды кіріспе. (Питер Даффи, ЕМАЕ Халықаралық мұнай және газ компаниясының D&I бөлімінің директоры) - Алматы, 2019. - 102 б.
20. Мовкебаева З.А., Дузелбаева А.Б. Арнайы және инклюзивті білім берудегі этнопедагогикалық тұғырлар. - Алматы, 2020. - 115 б.
21. Соқира Т.С., Мышбаева З.Т. Актуальные проблемы занятости лиц с инвалидностью в республике казахстан // *Central Asian Economic Review*. - 2021г. №5 32-45 с.
22. Халық үні 09.12.2022 ж.
23. Дюркгейм Э.О. О разделении общественного труда // Пер. с фр. А.Б.Гофмана, примечания В.В.Сапова. - М.: Канон, 1996. - 432 с.
24. Дюркгейм Э.О. Правила социологического метода // М.: АСТ, 2021. - 384 с.

References:

1. Takasaki Y. Impacts of disability on poverty: Quasi-experimental evidence from landmine amputees in Cambodia // *Journal of Economic Behavior & Organization*. - 2020. - №180. 85-107 p.
2. Connolly M. & Harms L. *Social Work: From Theory to Practice* // 2nd ed Port Melbourne: Cambridge University Press. - 2012 g.
3. Healy K. *Social Work Theories is Creating Frameworks for Practice* // 2nd ed. Basingstoke, United Kingdom: Palgrave Macmillan. - 2014 g.
4. Sandler J. & Freud A. *The Analysis of Defense: The Ego & the Mechanisms of Defense Revisited* // New York: International Universities Press, 1985. 556 p.
5. Bloom S.L. *Creating Sanctuary: Toward the Evolution of Sane Societies* // 2nd Edition. New York: Routledge, 2013. 368 p.
6. Dominelli L. *Anti Oppressive Social Work Theory and Practice* // Cambridge, MA: Palgrave Macmillan, 2002. 211 p.
7. Reisch M. *The Routledge International Handbook of Social Justice* // London: Routledge, 2016. 560 p.
8. Pierson J. *Tackling Poverty and Social Exclusion Promoting Social Justice in Social Work* // Routledge; 3rd edition 2016. 242 p.
9. Shakespeare T. *Openings to the infinite ocean: A friendly offering of Hore*. - 2020g.
10. Maslow A.G. *Psychology of being* // Reader: Personality psychology in the works of foreign psychologists, 2022, 215-216 p.
11. Sadyrova M.S. *Sociology: current issues*. Almaty: "Evero", 2011. - 315 p.
12. On the ratification of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Law of the Republic of Kazakhstan dated February 20, 2015 No. 288-V RKZ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000288>
13. On the approval of the initial report on the measures taken by the Republic of Kazakhstan to implement the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Resolution No. 330 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 1, 2017 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000330>
14. Belov V.P., Efimov I.N. Trends in the development of rehabilitation of employment of disabled people // *Medical and labor examination and social and labor rehabilitation of disabled people*. Issue 5 (collection of scientific works // CIETIN). - M., - 1976 - 164 p.
15. Resolution No. 326 of the Government of the Republic of Kazakhstan of May 28, 2019 "On the approval of the national plan until 2025 on ensuring the rights of disabled people and improving the quality of life until 2025" // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326>

16. Habina N.N. *Legal provision of social work - Almaty "Kazakh University", 2018. 115 p.*
17. Alshanskaya A.A. *Problems of youth employment in the labor market of Kazakhstan. - Nur-Sultan: Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2021. - 82 p.*
18. *Injuries at work in the Republic of Kazakhstan in 2003 // Labor in Kazakhstan. - Almaty, 2004 - No. 7. - 33 p.*
19. Anthony Robbins - *A comprehensive introduction to real D&I providing practical and pragmatic advice on building an inclusive culture. (Peter Duffy, director of the D&I department of EMAE International Oil and Gas Company) - Almaty, 2019. - 102 p.*
20. Movkebaeva Z.A., Duzelbaeva A.B. *Ethno-pedagogical foundations in special and inclusive education. - Almaty, 2020. - 115 p.*
21. Sokira T.S., Myshbaeva Z.T. *Current problems of employment of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan // Central Asian Economic Review. - 2021 №5 32-45 p.*
22. *Voice of the People 09.12.2022*
23. Durkheim E.O. *On the division of social labor // Transl. from fr. A.B.Hoffman, notes by V.V.Sapov. - M.: Kanon, 1996. - 432 p.*
24. Durkheim E.O. *Rules of the sociological method // M.: AST, 2021. - 384 p.*

UDC 37.015.3
МРПТИ 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.028>

G.N. Rakhimova*¹

¹senior teacher, Department of Jurisprudence Faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of PhD, Almaty, Kazakhstan
e-mail: gakku_almatycity@mail.ru

PROBLEMS OF PROTECTING CHILDREN'S RIGHTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

The main purpose of the article is to conduct a legal analysis of the protection of children's rights. Taking into account the protection of children from violence in society, the full protection of children's rights in educational institutions is widely considered. Teachers have a special role in the protection of children's rights, as they are the main person in the field of education and upbringing, in the formation of national values in society, cultural and spiritual development of the future generation. Therefore, in order to create a socio-economic situation that protects the rights and legitimate interests of the child, it is necessary to consider the child rights system and the education system together. Experts from different periods in our country did not ask the question at what age a child should be introduced to human rights, in developed countries, it is in the cultural code that the UN Convention on the Rights of the Child is the main document, and any citizen recognizes the established high responsibility for cruelty not only in relation to someone else's child, but also to one's own child. This article pays special attention to these issues.

An important component of the formation of the legal space of the school is the implementation of the rights and freedoms of all participants in the educational process.

The rights and responsibilities of students are one of the defining characteristics of a democratic type of educational culture. The shortcomings allowed in the implementation of simple norms such as ensuring the rights and legitimate interests of a student in an educational institution, ensuring the protection of his life and health, respecting the child's personality, the right to express his opinion and trust, and exercising discipline in respect of his dignity are comprehensively considered.

The primary research method is the analysis of legal regulations and literary sources on the issues of legal regulation of child rights protection.

Keywords: educational institution, teacher, student, children's rights, rights and legitimate interests, adulthood.

Financing: The research is carried out within the framework of the project AR15473346 and is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Г.Н. Рахимова *¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық факультеті, құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: gakku_almatycity@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ҚОРҒАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада бала құқықтарын қорғауға құқықтық талдау жасауды негізгі мақсат етіп қояды. Қоғамдағы зорлық-зомбылықтан балаларды қорғаудың қарастыра отырып, білім беру мекемелеріндегі бала құқықтарының толық қанды қорғалу мәселелері кеңінен қарастырылады. Бала құқығын қорғауда педагогтардың рөлі ерекше көрінеді, себебі, болашақ ұрпақтың қоғамдағы ұлттық құндылықтарды дәріптеуіне, мәдениетті және рухани дамуы жағынан орта қалыптастырып, білім мен тәрбие беруде негізгі тұлға болып танылады. Сондықтан да бала құқығы мен заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын әлеуметтік-экономикалық жағдай жасау мақсатында бала құқығы жүйесі мен білім беру жүйесін біріктіріп қарау керек. Бізде қай дәуірдің мамандары болсын, баланы қанша жастан адам құқықтарымен таныстыру керек деген сұрақты алдарына қойған емес, дамыған елдер де Бала құқығы туралы Біріккен Ұлттар Ұйымының Конвенциясының негізгі құжат екенін саналарына құйып, өзгенің баласы емес өз баласына қатігездік танытудың жауаптылығының жоғары болатындығы бекітілгенін кез-келген азамат мойындайды. Аталған мақалада осы мәселелерге ерекше назар аударылады.

Мектептің құқықтық кеңістігін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі білім беру процесіне барлық қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру болып табылады.

Оқушы құқықтары мен міндеттері педагогикалық мәдениеттің демократиялық типіне тән белгілердің бірі болып табылады. Білім беру мекемесіндегі оқушының құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауға, оның өмірі мен денсаулығын қорғауды қамтамасыз етуге, баланың жеке басын, пікір мен сенім білдіру құқығын құрметтеуге, қадір-қасиетін құрметтеу негізінде тәртіпті болу сияқты қарапайым нормаларды орындауда кететін кемшіліктер жан-жақты қарастырылған.

Зерттеудің жетекші әдісі – бала құқығын қорғауды құқықтық реттеу мәселелеріне арналған нормативтік құқықтық актілер мен әдеби дереккөздерді талдау әдісі.

Кілт сөздер: білім беру мекемесі, педагог, оқушы, бала құқығы, құқықтары мен заңды мүдделері, кәмелет жасы.

Қаржыландыру: Зерттеу AR15473346 жобасы аясында жүргізіледі және оны Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады.

Рахимова Г.Н. *¹

¹доктор PhD, старший преподаватель кафедры факультет Истории и права
КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан
e-mail: gakku_almatycity@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ДЕТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация

Основной целью статьи является проведение правового анализа защиты прав детей. С учетом защиты детей от насилия в обществе широко рассматривается полноценная защита прав детей в образовательных учреждениях. Особая роль в защите прав детей принадлежит педагогам, так как они являются главным лицом в сфере образования и воспитания, в формировании национальных ценностей в обществе, культурном и духовном развитии будущего поколения. Поэтому для создания социально-экономической ситуации, защищающей права и законные интересы ребенка, необходимо рассматривать систему прав ребенка и систему образования в совокупности. Специалисты разных периодов в нашей стране не задавались вопросом, с какого возраста следует знакомить ребенка с правами человека, в развитых

странах именно в культурном кодексе основным документом является Конвенция ООН о правах ребенка, и любой гражданин признает установленную высокую ответственность за жестокость не только по отношению к чужому ребенку, но и к своему собственному. В данной статье этим вопросам уделяется особое внимание.

Важной составляющей формирования правового пространства школы является реализация прав и свобод всех участников образовательного процесса.

Права и обязанности учащихся являются одной из определяющих характеристик демократического типа образовательной культуры. Комплексно рассматриваются недостатки, допускаемые при реализации таких простых норм, как обеспечение прав и законных интересов учащегося в образовательном учреждении, обеспечение охраны его жизни и здоровья, уважение личности ребенка, право на выражение своего мнения и доверия, осуществление дисциплины в отношении его достоинства.

Основным методом исследования является анализ правовых норм и литературных источников по вопросам правового регулирования защиты прав ребенка.

Ключевые слова: образовательное учреждение, педагог, ученик, права детей, права и законные интересы, совершеннолетие.

Финансирование: Исследование проводится в рамках проекта AR15473346 и финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Introduction.

The situation with the protection of children's rights in society has become one of the pressing issues that have not been removed from the agenda for many years. Despite the fact that the protection of every born child is reflected in legal norms, you involuntarily begin to think when you see shocking news in news sources. Issues of child protection from infancy through the preschool and adolescent ages are regulated by family law, educators, teachers, psychologists, legal acts of a strong and just state. And how can one hide the humiliation of an abandoned child, a drug-addicted teenager, or children with disabilities subjected to cruel educators?! The incidence of violence and criminal offenses among teenagers is increasing, and the involvement of children in criminal groups is increasing every day.

Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 19, 2022 № 780 and the announcement of the Year of the Child [1] should be celebrated not just with slogans or in the form of a celebration, but for the purpose of protecting children. First of all, it was said that the authorities must take specific actions in the field of healthcare, education and social welfare.

Creating favorable conditions for the lives, development, upbringing, and education of all children, as well as protecting them from violence and abuse, is one of the main tasks of the social policy of any state. However, children around the world face violence in their families, local communities, and educational institutions. This complex and serious issue was not widely discussed by the global community until recently. The UN World Report on Violence Against Children, published in 2006, marked the first international effort to comprehensively analyze not only the magnitude of violence against children but also its negative consequences. According to the report, one in ten students worldwide is bullied at school, and this number continues to grow each year.

Based on the above, the main purpose of this article is to conduct a legal analysis of the protection of children's rights.

At the present stage of development of the state and its legal system, in the political-legal, socio-economic, moral and cultural spheres of society from the point of view of globalization, it is becoming increasingly important to increase the effectiveness of the legal model that ensures the protection of the fundamental rights and legitimate interests of people, including children. The reflection of universal principles and norms of international law in the Constitution of the Republic of Kazakhstan predetermined the recognition of the highest value of human rights and freedoms, their preservation and protection are guaranteed by the state.

Today, the regulatory system for protecting children's rights is sufficiently reflected in international legal documents and state regulations. But what level of protection of children's rights is in these documents?! Unfortunately, this issue is one of the most pressing in society. No violence against children cannot be justified, and efforts to prevent any form of violence must be intensified. According to UNESCO report 2019 [2], one in three students worldwide experience various forms of bullying and violence from peers or classmates. Therefore, taking into account especially dangerous situations within an institution, changes in legislation, effective internal procedures and rules in educational institutions, child protection specialists, non-governmental organizations working with children and youth need to develop a comprehensive prevention system to prevent any type of violence and ensure the implementation of methodological recommendations on protection issues.

Methods and Materials. The study employed historical, formal-logical, and comparative methods.

1) historical method – historical study of lawmaking practice related to the meaning and content of protecting the rights of the child;

2) formal-logical method - a comprehensive and more in-depth study of the content of the norms established by the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, in the process of considering the effectiveness of punishment for child abuse;

3) the comparative method is used in the process of comparison with domestic legislation and foreign legislation.

Discussion of the topic. Article 28 of the UN Convention on the Rights of the Child, to which Kazakhstan is a participant «States Parties recognize the right of the child to education, and with a view to achieving this right progressively and on the basis of equal opportunity, they shall, in particular:

a) make primary education compulsory and available free to all;

ә) Encourage the development of different forms of secondary education, including general and vocational education, make them available and accessible to every child, and take appropriate measures such as the introduction of free education and offering financial assistance in case of need;

б) make higher education accessible to all on the basis of capacity by every appropriate means;

в) make educational and vocational information and guidance available and accessible to all children;

г) take measures to encourage regular attendance at schools and the reduction of drop-out rates.

2. States Parties shall take all appropriate measures to ensure that school discipline is administered in a manner consistent with the child's human dignity and in conformity with the present Convention.

3. States Parties shall promote and encourage international cooperation in matters relating to education, in particular with a view to contributing to the elimination of ignorance and illiteracy throughout the world and facilitating access to scientific and technical knowledge and modern teaching methods. In this regard, particular account shall be taken of the needs of developing countries [3].

According to UNESCO recommendations, it is recommended to start teaching children about human rights from preschool age, but in their opinion, this is a long process. After all, a preschooler's understanding of the word «law» is a complex abstract world. However, the Convention on the Rights of the Child is introduced to preschool children in developed countries using various play methods. In our country, instead of teaching preschoolers the rights of the child, educators, in the process of teaching correct eating behavior, when putting them to bed, during play, show aggression instead of calmness, when you see that instead of comforting a crying child, they do things that make them cry, thoughts come that before hiring them it is worth teaching them about children's rights.

When the world defends the rights of children and proclaims that it will protect them from the evil and violence in the world, when students sitting at their desks in universities are stumbling around not knowing their constitutional rights, one wonders whether child abuse will stop so soon!? After all, when a teenager who has reached the age of majority does not know his rights, it is difficult for him not to infringe on the rights of others.

In most cases, children's rights are violated by their relatives. A «problem» parent is not the child's fault, but his misfortune. Abuse of children, which includes not only beatings and bodily harm, but also sexual harassment and other forms of treatment of adults, must be recognized as acts of cruelty, punishing parents with the highest punishment. The result of the social consequences can be seen in the fact that children are not sent to educational institutions, they are forced to work long hours or they become vagrants due to lack of supervision for their children. School-age children go to school with bags, become victims of various gambling games, and pretend that they are coming home from school in the evening. This also indicates the indifference of parents to the child, the lack of communication between the child, parents and teachers.

International organizations have drawn attention to the statistics of deprivation of children's right to education in India, and if in 1990 more than 11 million girls had the right to education, but the opportunity to receive education in educational institutions was limited, this issue did not lose its relevance until 2010 [4] . Here, international experts came to the conclusion that the failure to provide education to women in the country is a state policy of enslavement.

The Law on the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan defines the goals of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the interests of children as follows:

1) ensuring of rights and legal interests of children, non-admission of their discrimination;

2) strengthening of basic guarantees of rights and legal interests of children, as well as restoration of their rights in case of violations;

3) formation of legal grounds for guarantees of rights of a child, creation of the relevant bodies and organizations on protecting rights and legal interests of a child;

4) assistance for physical, intellectual, spiritual and moral development of children, patriotic, civic consciousness and peacefulness education, as well as implementing a personality of a child in favor of society, traditions of the people of the state, achievements of national and world culture;

5) ensuring of purposeful work on formation of legal sense and legal culture of a minor child;

6) ensuring protection of children from information harmful to their health and development [5].

Although government policy clearly defines the protection of children's rights, Kazakhstan does not yet have a government program to combat bullying in schools. There are a number of proposals for the introduction of such programs, but they have not yet been accepted as a unified standard. Schools are also reported to lack the resources to implement such programs. But, contrary to popular belief, it is not necessary to increase the number of school psychologists (although this is also necessary), but first of all to improve the qualifications of school administrators and teachers - to train them in modern methods.

The lack of scientific and methodological literature, significant costs (according to the ESM Institute of Education, training one teacher in the Norwegian EBP method costs 3.9 thousand US dollars, and 9 - 9.8 thousand US dollars for American positive Action) is a serious problem. The negative role and resistance of trained personnel and teachers also play a role, citing high workload and stereotypes about the responsibilities of a teacher at school [6].

Today, the school has become only a provider of education, but in the past it also served as an educational institution. Many teachers neglect to manage the classroom environment and the nature of interactions between children. This negatively affects the psychological state of students and increases aggressiveness in school groups. An important component of the formation of the legal space of the school is the implementation of the rights and freedoms of all participants in the educational process.

Mutual rights and responsibilities of student and teacher are one of the characteristics of a democratic type of pedagogical culture. The teacher is obliged to protect the rights and freedoms of the student, ensure the protection of his life and health, respect the child's personality, the right to express opinions and beliefs, and maintain order based on respect for human dignity. The student has the right to use legislative mechanisms to protect against pedagogical arbitrariness. The student does not have full legal capacity, which means he does not bear full responsibility for his illegal actions, therefore, as a rule, the teacher must be the guarantor of the protection of the rights of the child in the education system until graduation.

In the United Arab Emirates, special child protection officers (inspectors) take full custody of children from the moment they enter educational institutions until they are handed over to their parents. The safety of children, cruelty on the part of the teacher, and actions such as students raising their hands against each other will never be tolerated. This is due to the fact that in this country the activities of school inspectors are considered as a person responsible for the full protection of children's rights, and a special institute has been formed [7].

The district inspector controls a certain area allocated to him. He can't focus only on school. Therefore, it is natural to have school inspectors in educational institutions of the country. The school inspector must take into account the age, origin and marital status of each student, ensure his safety, protect public order on the territory of the educational institution, facilitate the timely resolution of key issues related to the school, through cooperation with teachers, school psychologists and the administration of the educational institution. If parents monitor the child's behavior in the family, then the school inspector monitors the behavior in society.

The presence of school inspectors in educational institutions greatly helps in the prevention of crime among minors.

However, it is better for the school inspector to find out the reasons for the misconduct, and not immediately punish the violators. It is necessary to carry out individual work with each child and his parents, give them psychological and moral advice, give them the opportunity to take the right path.

There are many shortcomings associated with the organization of the work of the inspector, the workload is assigned to only one inspector, regardless of the number of children in the school, inspectors work according to a memorized plan and contribute to the implementation of the plan, one inspector is assigned to one school or one inspector to three schools, and the results of his work no, moreover, the state should not turn a blind eye to many years of bad actions, such as working only with children who are on the school's «black list», keeping them under control, «agreeing» with school directors, hiding the arbitrariness and cruelty of actions shown to children. We will only be able to fully protect the safety and rights of children when solutions to these problems are found.

The excessive stress that both the modern student and the teacher have to bear on their shoulders, the unjustified authoritarianism of adults in relations with children, including in the learning process, the distance of

the family from the school as a social institution, the low level of legal culture of adults and children, it seems, The feeling of comfort and security at school began to disappear.

The issue of protecting the rights of the child is important not only for improving the Kazakh school as a whole, increasing its competitiveness in the global educational space, but also for the formation of civil society in Kazakhstan.

The main provisions of the Declaration of the Rights of the Child (1959) and the UN Convention on the Rights of the Child (1989) became important guidelines for protecting the rights and interests of children in the state. It was these international documents that announced the creation of a new ethics of relationships between adults and children. Currently, more than 150 countries around the world have ratified the Convention on the Rights of the Child, our society is just beginning to recognize the child as an independent person with legal rights.

So, another reason for the teacher's reluctance to realize the rights of the child at school is the lack of attention to legal education and training in the practice of pedagogical universities.

The subject «Fundamentals of Law», taught at school, is not provided for in all pedagogical specialties, and the syllabus of this subject does not provide for the study of the concepts «Rights of the Child», «Convention on the Rights of the Child», «Mechanisms for the Protection of Human Rights», etc. In connection with this, a very important question arises: how to prepare a future teacher so that he can ensure and protect the rights of the child when he comes to work at school?

The need to study children's rights is obvious to all teachers due to a number of factors.

Innovative processes associated with the modernization of the entire education system place special demands on the professional activities of teachers. The society of the new millennium needs a teacher who not only acquires special knowledge and skills, but also has certain personal qualities, such as dignity, nobility, love for children, active citizenship, and also has knowledge in various fields of law. The teacher must be able to use them in practice, use his rights, and work to prevent violations among students. Thus, the legal culture of the future teacher becomes an integral component of his professional training.

The task of the future teacher is to learn to organize the teaching and learning process at school in such a way as to create a suitable moral and legal environment that promotes the successful development of each child. The legal space of the school is understood as «the creation of a democratic way of life» which represents a working model of modern civil society, where the freedom of everyone to act at their own discretion is limited only by the freedom to act as if the rules of joint life of other members of society were determined by a general agreement.

Every fifth Kazakh teenager aged 11 to 15 years becomes a victim or participant in bullying (bullying). Such data are presented in the Health Behavior in Schoolaged Children (HBSC) study of the National Public Health Behavior Center [8].

So, since the majority of graduates of a pedagogical university are not only subject teachers in schools, lyceums and gymnasiums, but also class teachers, they have to educate parents in preserving and protecting the rights of the child.

Thus, a feature of the professional training of future teachers should be a clear understanding of the conditions for the implementation of children's rights in school, knowledge of international regulations that determine the status of the child and teacher in the modern world, as well as mastery of skills and technologies for protecting and ensuring the rights of the child in the modern school environment.

In Article 27 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan clearly states:

1. Marriage and family, motherhood, fatherhood, and childhood shall be under the protection of the state.
2. Care and upbringing of children shall be a natural right and responsibility of parents.
3. Adult, able-bodied children must take care of their disabled parents [9].

The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan establishes the general age of criminal responsibility at 16 years [10]. The second part of this article lists the criminal offenses for which persons over 14 years of age are subject to criminal liability. For example, a 14-year-old citizen can be prosecuted for falsely reporting murder, kidnapping, robbery, terrorism, vandalism, or aggravated assault. Reducing the age of criminal responsibility for certain offenses depends on the fact that at the age of 14 a person will be able to fully understand the illegal nature of the act and its consequences.

O.V. Polikashina examines not only the signs of certain types of crimes against minors, but also those criminal law problems that arise when classifying crimes of this category. Special attention is paid to the problems of the influence of adults on the behavior of a minor [11].

I.A. Popov is in the opinion of the problems of legal and organizational support for the prevention of juvenile crimes, psychological aspects of the investigator's preventive activities against minors during the preliminary

investigation, features of the prevention of juvenile crimes by employees of operational units and units for juvenile affairs of internal affairs bodies[12].

The other alternative to the juvenile punishment is a sentence in juvenile prison. While a juvenile prison sentence could in principle include rehabilitative components, these programs are not widely offered but prisoners have to actively seek to be admitted. It is possible to continue high-school or comprehensive school education while in prison by completing book exams, but no actual tuition is offered. The most negative effect of a prison sentence likely accrues through the peer effects, as the peer group in prison includes criminals with considerable criminal histories. [13]. While both probation and prison sentences include fewer rehabilitative elements than the juvenile punishment, their respective effects relative to juvenile punishment may still be very different due to the types of criminals involved and the peer groups the offenders are exposed to [14].

Kuzmina, O. S. the recommendations highlight the arsenal of practice-oriented tools in the form of technology, psychological and pedagogical methods and techniques for the prevention of bullying and pre-bullying situations in inclusive school practice [15].

Experience shows that cases of violation of children's rights go unnoticed in the country's educational institutions. Only high-profile cases of the use of special forms of cruelty receive wide publicity, but, as a rule, the administration of educational institutions does not take appropriate measures to suppress and prevent further bullying. With children involved in bullying, teachers try to discuss what happened, reconcile the conflicting parties, disciplinary measures are applied to the offender, and the victim is referred to a social worker or psychologist. In addition, administration, teachers and psychologists do not always have the skills to effectively help victims of bullying.

Conclusion.

According to the above, legal literacy and legal culture of citizens in society must be formed in order for the protection of children's rights to be carried out under normal conditions. Where to start?! Of course, from legal consciousness, for example, in the United States of America, from preschoolers to high school, children carry a miniature version of the Constitution in their pockets. This doesn't mean you just carry a book in your pocket, it teaches you to read, study and appreciate its contents. The result of this is to teach the child what is right and what is wrong from an early age, not by telling the child what is right and what is wrong, but on the basis of this Constitution and teaching him to abide by and respect it. . Based on this, legal consciousness and culture adapt to protecting their rights and not encroaching on the rights of others.

The task of school inspectors is not only to deal with "naughty" children, but also to develop the ability to explain simple things, for example, how to behave in a public environment, not to trust strangers and to correctly follow traffic rules.

Today, in the era of changes and additions to legislation in all areas of law, the use of subject textbooks written with old information in classes when the child is growing up, not to mention the protection of the rights of the child, means that the level of the student's legal education lags behind by two to three years. Prerequisites for protecting children's rights - first of all, we must make the child himself legally literate, because only a legally literate person can feel that his rights are not protected.

That's why I think that even if we don't start in preschool, we should start teaching school-aged children their rights from the very beginning. Only then will it be possible to avoid legal nihilism, protect the rights and responsibilities of future generations in society, and it will be possible to realize them equally.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 19, 2022 № 780 on declaring the Year of Child, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000780/links> [Date of appeal 08.06.2024]
2. Violence in educational settings: Experiences of children and youngsters with disabilities https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378061_rus [Date of appeal 08.06.2024]
3. Resolution of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated June 8, 1994 on the ratification of the Convention on the Rights of the Child. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400> [Date of appeal 25.06.2024]
4. Child Rights and Right to Education, Indian Scenario <https://www.igntu.ac.in/eContent/IGNTU-eContent-347290098121-MA-PoliticalScience-4-Dr.GeorgeT.Haokip-Paper401PublicPolicyandDevelopmentinIndia-Unit4.pdf> [Date of appeal 16.07.2024]
5. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 N 345 on the rights of the child in the Republic of Kazakhstan. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>

6. Most Kazakh children experience school violence <https://mk-kz.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazakhstanskikh-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html> [Date of appeal 08.08.2024]

7. National Child Protection Policy in Educational Institutions in United Arab Emirates: <https://www.moe.gov.ae/En/Legislation/Documents/National%20Child%20Protection%20Policy-EN.pdf> [Date of appeal 14.08.2024]

8. Republican business enterprise for economic and active population of Kazakhstan "Kursiv" // electronic resource. - Mode: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochtikazhdyy-pyatyy-kazakhstanskiy-podrostokstanovitsya-zhertvoy-travli> [Date of appeal 14.08.2024]

9. Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (with amendments and additions dated September 19, 2022) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029&pos=5;-106#pos=5;-106 [Date of appeal 14.08.2024]

10. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-B Law of the Republic of Kazakhstan <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> [Date of appeal 20.08.2024]

11. Polikashina O.V. Crimes against minors: criminal law characteristics : textbook / Polikashina O.V., Tulskeya S.A. — Moscow : Moscow Pedagogical State University, 2019. — 100 p.

12. Popov I.A. Features of the prevention of juvenile delinquency : an educational and methodological guide / Popov I.A. - Moscow : All-Russian State University of Justice (RPA of the Ministry of Justice of Russia), 2014. — 48 p.

13. Western B., Kling J.R. and Weiman D.F. (2001) The Labor Market Consequences of Incarceration. *Crime & Delinquency*, 47: 3, 410-427

14. Wilson D.B., Gallgher C.A. and MacKenzie D.L. (2000) A Meta-analysis of Corrections-based Education, Vocation Work Programs for Adult Offenders. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 37: 4, 347-368.

15. Kuzmina, O. S. Methodological recommendations for the prevention of bullying in inclusive school practice / O. S. Kuzmina, T. Y. Chetverikova ; edited by T. Y. Chetverikova. Omsk : OmGPU Publishing House, 2023. — 40 p.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 19, 2022 № 780 on declaring the Year of Child, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000780/links> [Date of appeal 08.06.2024] [in Kazakh]

2. Violence in educational settings: Experiences of children and youngsters with disabilities https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378061_rus [Date of appeal 08.06.2024] [in English]

3. Resolution of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated June 8, 1994 on the ratification of the Convention on the Rights of the Child. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400_ [Date of appeal 25.06.2024] [in Kazakh]

4. Child Rights and Right to Education, Indian Scenario <https://www.igntu.ac.in/eContent/IGNTU-eContent-347290098121-MA-PoliticalScience-4-Dr.GeorgeT.Haokip-Paper401PublicPolicyandDevelopmentinIndia-Unit4.pdf> [Date of appeal 16.07.2024] [in English]

5. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 N 345 on the rights of the child in the Republic of Kazakhstan. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345_ [in Kazakh]

6. Most Kazakh children experience school violence <https://mk-kz.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazakhstanskikh-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html> [Date of appeal 08.08.2024] [in Kazakh]

7. National Child Protection Policy in Educational Institutions in United Arab Emirates: <https://www.moe.gov.ae/En/Legislation/Documents/National%20Child%20Protection%20Policy-EN.pdf> [Date of appeal 14.08.2024] [in English]

8. Republican business enterprise for economic and active population of Kazakhstan "Kursiv" // electronic resource. - Mode: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochtikazhdyy-pyatyy-kazakhstanskiy-podrostokstanovitsya-zhertvoy-travli> [Date of appeal 14.08.2024] [in Kazakh]

9. Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (with amendments and additions dated September 19, 2022) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029&pos=5;-106#pos=5;-106 [Date of appeal 14.08.2024] [in Kazakh]

10. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-B Law of the Republic of Kazakhstan <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> [Date of appeal 20.08.2024] [in Kazakh]

11. Polikashina O.V. *Crimes against minors: criminal law characteristics : textbook* / Polikashina O.V., Tulskaia S.A. — Moscow : Moscow Pedagogical State University, 2019. — 100 p. [in Russian]
12. Popov I.A. *Features of the prevention of juvenile delinquency : an educational and methodological guide* / Popov I.A. - Moscow : All—Russian State University of Justice (RPA of the Ministry of Justice of Russia), 2014. — 48 p. [in Russian]
13. Western B., Kling J.R. and Weiman D.F. (2001) *The Labor Market Consequences of Incarceration. Crime & Delinquency*, 47: 3, 410-427 [in English]
14. Wilson D.B., Gallagher C.A. and MacKenzie D.L. (2000) *A Meta-analysis of Corrections-based Education, Vocation Work Programs for Adult Offenders. Journal of Research in Crime and Delinquency*, 37: 4, 347-368. [in English]
15. Kuzmina, O. S. *Methodological recommendations for the prevention of bullying in inclusive school practice* / O. S. Kuzmina, T. Y. Chetverikova ; edited by T. Y. Chetverikova. Omsk : OmGPU Publishing House, 2023. — 40 p. [in Russian]

UDC 314
MPHTH 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.029>

M.T. Tuleyev^{1*}, A.M. Nurzhanova², K.M. Zhetibaev³

¹ PhD doctoral student, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz

² Candidate of Historical Sciences, docent of Satbayev University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

³ Candidate of Historical Sciences, docent, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

FEATURES AND HISTORICAL RESEARCH OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE SYRDARYA REGION OF THE TURKESTAN REGION AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract

The article presents a historical and economic analysis of the peculiarities of agricultural development in the Syrdarya region of the Turkestan region of the early XX century. An assessment of the degree of study of historiography on this topic is also given. There is reason to believe that this issue has been widely considered in Russian historiography over the past two decades. Monographs, textbooks and dissertations have been written on this topic. However, a number of aspects of the internal structure of the problem require careful consideration. In particular, we understand that the factors of adaptation and development of the local climate by immigrants from the European part of the Russian Empire require systematic attention. In this regard, our research work sought to pay special attention to the lifestyle of immigrants in the new natural and climatic environment. The work of the established government commissions on the effective development of agriculture in the region and the regulation of resettlement conditions for migrants was also analyzed. The tsarist administrative system followed the colonial principle in the policy of supporting the cultivation of agricultural species in the region. Railways, watermills and threshing machines were built for this purpose. From our point of view, one of the main urgent problems is the economic peculiarities of the ways of purchasing and selling agricultural products. This is due to the fact that it can be assumed that local dekhans suffered from a number of consequences due to the lack of these economic mechanisms.

Keywords: government, agriculture, nomadic cattle breeding, agriculture, irrigation system, analysis.

М.Т. Тулеев *¹, А.М. Нуржанова², К.М. Жетібаев³

¹ PhD докторант, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz

² т.ғ.к., доцент, Қ.И. Сәтбаев ат. ҚазҰТУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

³ т.ғ.к., доцент, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНІҢ СЫРДАРІЯ ОБЛЫСЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың басындағы Түркістан өлкесінің Сырдария облысындағы ауыл шаруашылығының даму ерекшеліктеріне тарихи-экономикалық талдау жасалынған. Сонымен қатар аталған тақырып бойынша тарихнаманың зерттелу деңгейіне баға берілді. Бұл мәселе отандық тарихнамада соңғы жиырма жылдықта кең қарастырылып үлгерді деуге негіз бар. Осы тақырып аясында онографиялар, оқулықтар мен диссертациялар жазылды. Дегенмен де мәселенің ішкі құрылымындағы бірқатар аспектілері жіті қарастыруды талап етеді. Әсіресе Ресей империясының еуропалық бөлігінен қоныс аударушылардың жергілікті климатқа бейімделу және игеру факторлары жүйелі назар аударуды қажет ететіндігі түсінеміз. Осыған байланысты біздің зерттеу жұмысы қоныс аударушылардың жаңа табиғи-климаттық ортадағы өмір салттарына айрықша көңіл бөлуге ұмтылды.

Өлкедегі ауылшаруашылығын тиімді игеру және қоныс аударушылардың орналасу жағдайларын реттеу бойынша құрылған үкіметтік комиссиялардың жұмыстары талқыланды. Патша әкімшілік жүйесі өлкедегі шаруашылықтың түрлерін өсіруді қолдау саясатында отарлық қағиданы ұстанды. Осы мақсатта теміржолдар, су диірмендері және қырманар салынды. Біздің көзқарасымыз тұрғысынан қарағанда негізгі өзекті мәселенің бірі ауылшаруашылығы өнімдерін сатып алу және сату тәсілдерінің экономикалық ерекшеліктері болып табылады. Себебі, жергілікті дихандар аталған экономикалық тетіктердің жоқтығынан бірқатар зардаптар шеккендігін болжауға болады.

Кілт сөздер: үкімет, ауыл шаруашылығы, көшпелі мал шаруашылығы, Ауыл шаруашылығы, суару жүйесі, талдау.

Тулеев М.Т. *¹, Нуржанова А.М. ², Жетібаев К.М. ³

¹ PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан

E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz

² к.и.н., доцент, КазНИТУ им. Сатпаева, Алматы, Республика Қазақстан

E-mail: a.nurzhanova@satbayev.university

³ к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан

E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz.

ОСОБЕННОСТИ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В СЫРДАРЬИНСКОМ РАЙОНЕ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье представлен историко-экономический анализ особенностей развития сельского хозяйства в Сырдарьинской области Туркестанского края начала XX века. Также дана оценка степени изученности историографии по данной теме. Есть основания полагать, что этот вопрос был широко рассмотрен в отечественной историографии за последние два десятилетия. В рамках этой темы были написаны

монографии, учебники и диссертации. Однако ряд аспектов внутренней структуры проблемы требует тщательного рассмотрения. В частности, мы понимаем, что факторы адаптации и освоения переселенцами из европейской части Российской империи местного климата требуют системного внимания. В связи с этим наша исследовательская работа стремилась уделять особое внимание образу жизни переселенцев в новой природно-климатической среде.

Также была проанализирована работа созданных правительственных комиссий по эффективному освоению сельского хозяйства края и регулированию условий расселения переселенцев. Царская административная система следовала колониальному принципу в политике поддержки выращивания видов хозяйства в крае. Для этого были построены железные дороги, водяные мельницы и молотилки. С нашей точки зрения, одной из основных актуальных проблем являются экономические особенности способов приобретения и реализации сельскохозяйственной продукции. Это связано с тем, что можно предположить, что местные декханы пострадали от ряда последствий из-за отсутствия указанных экономических механизмов.

Ключевые слова: правительство, сельское хозяйство, кочевое скотоводство, сельское хозяйство, ирригационная система, анализ.

Introduction.

In the second half of the XIX-early XX century, the Turkestan region developed in close connection with the colonial policy of tsarist Russia and capitalist relations. Of course, the development of capitalist relations is considered in historiography in close connection with the development of production. However, the development of capitalist relations in the Turkestan region was also associated with the situation of agricultural development. The development of agriculture in the Turkestan region was able to become, first of all, the main positive environment of industrial capitalist relations. The development of capitalist relations in agriculture developed in cooperation with the system of trade and exchange in the market. Of course, when considering the development of agriculture in the Syrdarya region of the Turkestan territory in the second half of the XIX-early XX centuries, we must attach great importance to the specifics.

These features include natural and climatic conditions. Only natural and climatic conditions made it possible to make agriculture in the Syrdarya region of the Turkestan region not one-sided, but diverse. Since, under the influence of natural and climatic conditions, the trade and exchange system in the field of agriculture of this region has developed in different directions. It can be said that the situation of agricultural development in the Syrdarya region of the Turkestan territory in the second half of the XIX-early XX centuries is one of the topical topics of modern Russian historiography. The reason is that, as we have already noted, it is possible to answer such pressing questions as the Genesis of capitalist relations in agriculture, the connection of tsarist Russia with the central regions, agrarian relations in this region and the influence of the colonial policy of the tsarist government on agriculture.

Materials.

The article covers archival materials, newspaper and magazine materials. Of interest were the decrees and Orders adopted by the Tsarist government on the materials of the archive. Among the materials of newspapers and magazines, one can single out the information of publishing houses published in Tashkent.

Methodology.

The article uses well-known scientific methods of historical science and introduces a number of scientific principles. In particular, the principles of historicity and objectivity were applied. We have tried to analyze the topic under consideration taking into account the peculiarities of that historical period. In accordance with the principle of objectivity, the positive and negative sides of the problem are analyzed in parallel, and conclusions of high reliability are drawn. In the course of the article, the retrospective method was used. In accordance with the methodology, we were able to simultaneously reveal the nature of the development of agriculture in the territory of the Syrdarya region in several historical periods. Attention was also paid to the method of transition from general to lazy. In general, an assessment of the pace of development of a particular agriculture is given in the Syrdarya region of the Turkestan territory.

Results and discussion.

In the second half of the XIX-early XX century, economic forms on the territory of the Syrdarya region of the Turkestan territory were formed in accordance with the peculiarities of the area. However, to a certain extent, external factors also influenced the formation of the types of economy in this region. In particular, due to the need for textile production on urban lands, the cotton business began to develop on a large scale. One of the most extensive and developed times of cotton growing belongs precisely to the framework of chronology we are considering. One of the main features of the organization of economic affairs of the Syrdarya region is the

unification of settled and nomadic areas. Since there were a large number of residents in the region who adhere to both sedentary-oriented types of farming and nomadic cattle breeding. The total land area of the Syrdarya region was 356,200 square kilometers. 61% of the Turkestan region belonged to the Syrdarya region [1].

At the end of the XIX century, such counties as Tashkent, Shymkent, Aulieata, Kazaly, and Perovsk entered the territory of the Syrdarya region. In addition, until 1872, such counties as Zhizak and Khojent existed on the territory of the Syrdarya region. However, two named counties subsequently entered the Samarkand region. Before 1886, the Syrdarya region also included Turkestan county. However, this county was subsequently incorporated into Shymkent County. By the end of the nineteenth century, information about the total population living in the territory of the Syrdarya region is not reliable. It is estimated that by the end of the XIX century, 675 thousand people lived in the Syrdarya region. According to statistical data for 1885, the population of the region increased by 1 million 212 thousand 600 people. Of these, 345,100 were sedentary, 645,358 people led a nomadic lifestyle [2].

The national composition of the inhabitants did not have a single origin. If we say that the northern region of the region is favorable for agriculture, then there is a predominance of Uzbeks in these places. In Shymkent and Aulieat counties, the number of Uzbeks, according to statistics from 1868, amounted to about 19 thousand people, and in 1885 increased by 48.5 thousand people. Consequently, in 17 years there has been an increase of two and a half times [1]. By comparative analysis of the number of sedentary and nomadic populations, it is possible to trace the economic priority of the region. Consequently, it can be said that nomadic animal husbandry dominated.

The Syrdarya region of the Turkestan region was an agrarian region with weak economic development. In Soviet historiography, there was an idea that the inhabitants of the Syrdarya region of the Turkestan territory, guided by the economic approach of the Russian people, sought to become settled. Of course, on the one hand, such an opinion is also legitimate. However, it is difficult to immediately abandon the form of economy that has developed over many centuries. Therefore, the relations between the residents of the Syrdarya region of the Turkestan territory and the displaced peasants were carried out only on an exchange and complementary economic basis. A full-fledged settled economy was realized only in the following years. However, at the end of the nineteenth century, it was observed that partial agriculture, although not widespread, to some extent among the local population, became an increasingly popular economy. Since the second half of the 19th century, a trading system based on exchange began to develop. A three-year-old sheep was used as a monetary unit.

During these years, the price of such a sheep was estimated in the range from 3 to 4 rubles. Over time, such a barter trading system lost its importance, and commodity-money relations began to enter into its place. As a result, such types of trade relations as a fair appeared in the region. Their trade turnover also varied greatly. For example, the trade turnover of the fair in Perovsk in 1863 amounted to 3,645 rubles and 15 kopecks. In addition, fairs in Tashkent and Auliat were in particular demand. The fair is not only a trade link, but also a means of communication that unites the mutual interests of local residents and immigrants into one interest. Thus, domestic and foreign trade relations began to develop on the territory of the Syrdarya region.

At the end of the XIX century, 10 million pounds of grain began to be sold from the settled areas of the Syrdarya region to the steppe regions. Among the wheat-supplying counties were mainly Aulieata and Shymkent. Along with wheat, Tashkent County was mainly engaged in the supply of rice, fruits and berries, as well as smoked fruit products. Steppe regions, in turn, were considered suppliers of livestock and livestock products. Including fur products were in particular demand from the settled area [1].

The economic affairs of the Syrdarya region consisted not only of animal husbandry and agriculture. There were also manufacturing enterprises where partial development was observed. There were also small-scale productions of ten people, not to mention large-scale productions. According to the statistical indicators of 1885, 32 factories and factories operated on the territory of the Syrdarya region. There were 545 craftsmen working in these industries. The revenue of these more than thirty factories and plants amounted to 891 thousand rubles. The total number of operating small-scale industries in the Syrdarya region amounted to 1,608. The total number of craftsmen here has exceeded 3 thousand.

The total annual income of small enterprises amounted to more than 591 thousand funds [2]. After attracting railway junctions to the territory of the Syrdarya region, the appearance of economic affairs changed. This, of course, had a positive impact on the development of production. Even agricultural products were actively involved in trade, contributing to the growth of its circulation area. At the same time, it should be noted that cotton production plants have been given advantages. But no matter how much attention was paid and the need was felt, it is unrealistic that the railways built in the Syrdarya region immediately increased the production potential of the region. At first, the railways and settlements along them, although they had certain opportunities for development, could not completely solve the aggravated problem. Because the construction of railways was of great colonial importance. The task of transporting the raw materials of the region was clearly felt. Therefore, even cotton

production, which was occupied and all the conditions for development were created, was not fully implemented. It was advantageous to use it only as a source of raw materials. Such historical continuity can be traced in the policy of the Bolsheviks. For a colonizing country, it is not necessary for a colonial country to develop to some extent and become an industrial country as a whole.

Such a pattern has not bypassed the Kazakh land. And in the current situation, the development of industries in the Turkestan region, including the Syrdarya region, had many advantages. First of all, all sources of raw materials were quite sufficient for him. Secondly, due to the development of production facilities in the Syrdarya region, the possibility of selling finished products to nearby regions will increase. In the years under review, all the lands of Central Asia needed the products of such industries. Thirdly, commodity production in the field of agriculture will grow, as well as the pace of social and economic development of the region will increase [3]. However, tsarist Russia did not show much interest in the development of agriculture in the Syrdarya region.

Of course, the Russian peasants could not assimilate the types of farming that are characteristic of the Syrdarya region. One of them was cotton farming, which we mentioned above. In addition, tsarist Russia did not want to invest in the development of the agricultural sector of the region. On the contrary, attention was well paid to the policy of "Russification" of the region, a lot of money was spent. However, in the second half of the nineteenth century, on the territory of the Turkestan territory, the Syrdarya region began to pay attention to agriculture. For example, F. Girs, "it is extremely important to provide the Turkestan region with an irrigation system. The Government should allocate appropriate funds in this direction. The increase in irrigated land is also of great importance for Russia. For this reason, the Government should provide land without an irrigation system to individuals and members of society. They have to dig a ditch and exempt from taxes for 3 and 10 years until they restore the irrigation system. After the deadline, as in other regions, taxes and fees begin to be paid" [4]. However, the initiative of F. Girs did not receive support from the government. We have listed the reasons for this above. This initiative was especially important from the point of view of the development of desert territories in the territory of the Syrdarya region. It is known that tsarist Russia did not interfere in the development of such desert territories in the Syrdarya region. Such important matters are planned to be carried out only at the expense of the state. For the development of the economic affairs of the Turkestan region, the Syrdarya region, the allocation of funds from the state was really important.

He noted that General A.B. Vrevsky noted that "The Turkestan region is a region that lives in a dead end to the Volume. The economy of the inhabitants is aimed solely at satisfying themselves. Despite the favorable natural conditions of the region, agriculture is unlikely to develop without external financing. We must pull up railways to all regions of the region and provide the Land with an irrigation system. Only at the expense of high costs can agriculture be fully developed" [5]. Only since the beginning of the twentieth century, measures have been taken to change the system of administrative and economic management of the Turkestan region. In 1905, the famous researcher A.F. Gubarevich Rodabylsky proposed a new project for the management of the Turkestan region.

According to the draft, a colonial council was to be established, which was to include a standing committee. Its members believed that in addition to political and administrative management in the region, they would pay attention to the development of all types of economy. Interestingly, members from among local residents should also be appointed to the councils for this project. 1/3 of the council members had to prepare a plan by appointment from the local population not only to involve the region in management, but also to develop those types of economy that they knew well. It was also believed that the colonial council to some extent facilitates the administration of the Governor-General's province. It is said that it is the organization of the economy that solves such pressing issues as the irrigation system.

In general, the management of the Syrdarya region of the Turkestan region has had a great impact on agriculture. Because the office of the Turkestan region at the beginning of the twentieth century began to pay special attention to strengthening ties between the regions. First of all, the links between the regions were important primarily in terms of residents sharing their household products and meeting each other's needs. For example, there are very few pasture lands in regions that grow cotton and various fruits and berries. Therefore, livestock products should be supplied by other county residents of the Syrdarya region. However, looking at the data from the beginning of the twentieth century, it can be noted that, taking into account the economic characteristics in the region, the case for the supply of agricultural products to the population at affordable prices has not yet been fully resolved.

For example, in 1912, according to the Minister of Agriculture A.V. Krioshein, agricultural products in the Turkestan region were sold at inflated prices. For example, if the cost of one bushel of grain is 1 ruble 50 kopecks, then before that they say that one grain was brought by residents for 45 kopecks [5]. In general, the Turkestan region of the Syrdarya region is a region adapted for animal husbandry and partly for the cultivation of grain crops. The land ownership of the inhabitants engaged in agriculture also had its own characteristics. According to

the regulation adopted in 1886, a peculiar order of land ownership of the inhabitants of the Syrdarya region has developed. In particular, three types of private land ownership were fixed:

- Lands belonging only to the people themselves. Such lands were often irrigated and did not have large sizes. For example, there were 5 dessiatines in the Ferghana region, 7 dessiatines in the Samarkand region, and 10 dessiatines in the Syrdarya region;

- State lands. Such lands were transferred to the nomads to run their own business;

- The Waqf lands. Such lands belonged to mosques and madrasas [6].

One of the main reasons for the lack of a tradition of large-scale land ownership in the Syrdarya region and the Turkestan region as a whole is considered to be the development of these small land farms. Those who owned small lands preferred all types of agriculture. Among them, along with small fruits, grain crops were cultivated, which allowed agriculture, cotton growing and other irrigated lands. Undoubtedly, this type of agriculture required a lot of work. Therefore, in areas where agriculture was preferred, there were no those who owned large land holdings and were engaged in their cultivation. For comparison, among the regions belonging to the Turkestan territory, the Syrdarya region included the land holdings of individuals. As we have already noted, its volume has reached 10 tithes.

One of the important issues observed in the situation of agricultural development in the Syrdarya region of the Turkestan Territory in the late nineteenth and early twentieth centuries is the irrigation system. In this region, the issue of the irrigation system necessary for agriculture has become very relevant. This would allow, on the one hand, to develop new lands on the territory of the Syrdarya region. And the development of new lands was closely intertwined with the colonial policy of the tsarist government. The first Governor-General of the Turkestan region K.P. Kaufman said: "the policy of colonization of the region, the issue of ownership of new territories should go hand in hand with the preparation of an irrigation system".

Consequently, it can be said that the development of new territories also increased the political dominance of the tsarist government. Of course, political dominance itself is a personal matter. Along with political domination, the tsarist government did not ignore the issue of increasing agricultural land in the Syrdarya region of the Turkestan Territory, thereby making a profit from an economic point of view. The idea that I would get abundant profits from arable land if I did not develop an irrigation system was wrong. F. Geers also said that "The Turkestan region cannot produce anything without water. With proper water regulation, it is possible to ensure a comfortable life for the population. The people knew and realized the importance of the irrigation system until now. For the same reason, the irrigated system acquires the importance of a national character in the Turkestan region" [7]. One of the features was the irrigation system of cultivated areas on the territory of the Syrdarya region of the Turkestan territory. In 1882, Governor-General M.G. Chernyaev abolished all laws and regulations that had been in force before him regarding the irrigation system, and noted that according to the rules of 1886, the case of using ditches, rivers and lakes as an irrigation system follows tradition [8].

In accordance with this rule, in 1888, a manual on the application of the water supply system was issued, and the district leadership appointed elders responsible for the irrigation system. Tsarist Russia intended to turn the Syrdarya region and the entire Turkestan region into an economic zone with great profit. However, this region is distinguished by its ability to produce all types of agriculture. Along with gardening and sowing of grain crops, much attention was paid to cotton growing. It's no secret that the royal administration, along with agricultural products, planned to make generous profits, especially from cotton farming. Not only the Turkestan region or other regions of Kazakhstan, but also the largest Russian industries, the Turkestan region was in dire need of cotton products grown in the Syrdarya region. One of the notable points was that during this period, Russia would have entered the American cotton industry to a certain extent. It was the Turkestan region, including the Syrdarya region that wanted to eradicate this need for American cotton through the development of cotton farming [9].

Factories located in Russia were also in great need of cotton from the Turkestan region. Agronomist N. Malakhovsky gives the following information in his work: "cotton has become the main appearance of the Turkestan region. The residents themselves needed the development of cotton growing in the Ferghana, Samarkand and Syrdarya regions. For example, in 1906-1907, a total of 160 million rubles of agricultural goods were exported from the Turkestan region, of which 135 million were related to cotton growing." It is clear that even the local colonial apparatus of the king wanted to justify the expenses incurred by him through cotton farming. To do this, the Turkestan region supported those who were engaged in growing cotton from local residents in order to feel that they had compensation for the funds that were spent on their maintenance. Even from local and central government periodicals, special articles were written revealing their importance to the Russian Empire. Consequently, cotton farming is of particular importance not only for Russian production, but also for the agriculture of local residents. However, a lot of work needs to be done for the further development of cotton growing in the Turkestan region.

In addition to teaching the locals the new requirements for cotton farming, its seeds also had to be improved. However, in the late XIX-early XX century, the quality of cotton grown in the Turkestan region was very low

compared to foreign cotton. Therefore, preference was given to the American breed, which is in demand on the world market. In 1884, a breed called "Upland" was sown. Now not only residents of the Turkestan region, who have long been engaged in cotton farming, but also settlers, merchants and even officials began to engage in cotton production. The dream of growing cotton and making abundant profits has spread to everyone. There is evidence that in those years cotton was sown on all irrigated lands of the Turkestan region [10]. Since cotton farming was given importance on the scale of the empire, a railway was built to Samarkand.

However, the very high demand for cotton production has not improved the infrastructure of the Turkestan region, including the Syrdarya region. Only the system of speculation was able to activate and develop heated trade relations. Prices for irrigated land have also risen sharply. He noted that the local agronomist A.Shakhnazarov: "the cost of land for cotton farming has risen significantly. For example, in the Ferghana region, a tithe is 200-300 rubles "in the Syrdarya region, one tithe of land costs 150-200 rubles" [Shakhnazarov, 1900]. Of course, the growth in the number of residents who want to develop at a new pace and profit from it in the territory of the Syrdarya region is a pleasant thing. However, during the period under review, wheat cultivation began to slow down in the region. This, in turn, created a shortage of bread in the region.

The officials of the tsarist government made a mistake in organizing their economic affairs. According to the statistics of 1901, One bushel of wheat was increased to 2 rubles 50 kopecks. For comparison, the cost of one bushel of cotton was 1 ruble 80 kopecks. However, one bushel of cotton cost up to 2 rubles 50 kopecks. However, we see that the first rates of cotton production have decreased. Indeed, in 1902, cotton crops were reduced to 100 thousand dessiatines. Consequently, the pace began to fade, as in the first stage. Various measures were taken to get out of the situation. One of them was the beginning of the construction of a railway between Orenburg and Tashkent. The construction of this railway, on the one hand, helped to fill the shortage of bread, and on the other hand, revived interest in cotton farming. Important factors were the construction of the railway, high demand for cotton products, and the presence of special interest from residents. However, these factors did not make cotton farming or cotton farming a cheap occupation [11]. At the end of the XIX-early XX century, among the inhabitants of the Syrdarya region of the Turkestan territory, along with the usual types of agriculture, crops of other industrial plants were started. For example, in the Tashkent district of the Syrdarya region, the cultivation of plants that can be used in the production of sugar beet, tobacco, etc. began to develop.

In addition, long-standing horticulture, viticulture, and small-fruited agriculture developed rapidly. Tashkent county was especially ahead in this regard. The first Governor-General of the Turkestan region, K.P. von Kaufman, was well aware of the high economic potential of the region given to him. Of course, first of all, he believed that by developing new lands of the Turkestan region, it was possible to strengthen the rule of tsarist Russia in the region. Nevertheless, we believe that such actions of his have created conditions for the development and Virgin direction of agriculture in the territory of the Syrdarya region of the Turkestan territory. However, in general, the Turkestan region has its own peculiarities. Compared to other governors-general, the Turkestan region is characterized by a dense location of people. Therefore, the settlement of Russian immigrants was not particularly active compared to other regions. In addition, the resettled peasants were less active in agriculture than the local population [12].

Because the local population used all the land suitable for agriculture and mastered agriculture in due measure. Nevertheless, the arrival of Russian immigrants to the Turkestan region, in turn, led to certain changes in the trends of agricultural development. The main change occurred in the provision of land for the translators of the settlement. Since the main type of farming of the settlers was agriculture, it was planned to place them on rivers and lakes, in forests. In turn, this decision created economic difficulties for people engaged in crop production and agriculture in the region [13]. In Soviet historiography, there was an opinion that when providing settlers with land, local residents did not touch the available land. Because when settling settlers, local residents claim that they used unused land. In general, there were no "extra lands" in the traditional Kazakh society. It is known that nomadic cattle breeding requires land necessary for periodic resettlement. However, this feature was ignored by royal officials.

As a result, the resettlement policy has caused enormous damage, primarily to animal husbandry, including nomadic cattle breeding. In 1910, a law was issued on the seizure of the "surplus" of the local population of the Syrdarya region [14].

After this law, which harms animal husbandry, disagreements began to arise between the residents of the Syrdarya region. Even between the adherents of nomadic cattle breeding and settlers, as well as local residents and settlers engaged in agriculture, there were disagreements and conflicts. The conflict of the latter mainly concerned the irrigation system. Mistakes were also made in the distribution of land between different types of farms. For example, Kazakhs engaged in nomadic cattle breeding could not easily reach rivers and lakes, pastures. Because the borders between the settled tribes and the nomads were divided without a plan.

On the contrary, the peasant settlers gave priority to factors such as the preservation of the border and its absence. Here are two different positions in land ownership that would sooner or later lead to conflict. In case of

penetration of Kazakh settlers, adherents of nomadic cattle breeding, into the arable land, various fines were imposed. Such things inevitably gave rise to things like misunderstandings between the local population and the settlers. The migrants who moved to the territory of the Syrdarya region of the Turkestan territory, in most cases, learned how to run economic affairs from local residents. However, in Soviet historiography, there was a false opinion that the settlers taught the local population the culture of agriculture. In the report of A. A. Kaufman, who visited the Turkestan region in the early twentieth century and noted that the first settlers, arriving at a new place, had to learn a lot to master it. Here is information about the features of the area and the subtleties of sowing, which we learned from the locals. Even those settlers who had conditions hired local Kazakhs to put the irrigation system in order [15]. Undoubtedly, this indicates that the Kazakhs of the local Syrdarya region were able to comprehensively master not only nomadic cattle breeding, but also agriculture.

Conclusion.

Thus, in the late XIX-early XX centuries, the trend of agricultural development in the Syrdarya region of the Turkestan region was not unambiguous. They developed in different directions, contributed to the social and economic development of the region. It has been established that the Syrdarya region consists of several counties. The main thing is that the counties that are part of the region should give preference to types of agriculture, depending on their natural and climatic conditions. Most of the territory of the region is made up of the local population, which adheres to nomadic animal husbandry. In addition, agriculture was also in high demand. The sowing of grain crops and melon, fruit and berry, and cotton farming also developed over time. The local population has achieved great success in the development of animal husbandry. There was also a high proportion of the local population in the development of agriculture. At the same time, we make a clear conclusion that although the peasants who moved to the territory of the Syrdarya region contributed to the development of agriculture, it did not have a decisive effect.

References:

1. Aminov, A.A., Babajodjaev, A. *Ekonomicheskie i politicheskie posledstviya prisoedineniya Srednei Azii k Rossii. Taškent, 1966.*
2. Maduanov S. *İstoriya kazahsko-uzbekskih otnošenii v XIX – nachale XX vv. Turkestan, 1992.*
3. Anichkov İ. *Oчерki jizni Severnogo Turkestana. Taškent, 1899.*
4. Bessonov, A.İ., Davydov, L.K., Moşkin, M.T. *Djetyసు. Estestvenno-istoricheskoe opisanie kraja. Taškent, 1925.*
5. *Ekonomicheskoe razvitie Turkestana // İstoriya Kazahstana v zapadnyh istochnikah XII-XX vv. Almaty: Sanat, 2006.*
6. Venyukov M.İ. *Rossiya i Vostok. Sbornik geograficheskikh i politicheskikh statei. Spb.: Tip. V. Bezobrazrva i K, 1896.*
7. Galuzo P.G. *Turkestan – koloniya Oчерk istorii kolonialnoi politiki russkogo tsarizma v Srednei Azii. Taškent, 1935.*
8. Grodekov N.İ. *Kirgizy i kara-kirgizy Syrdarinskoi oblasti. T.1. Taškent, 1889.*
9. Zalkind M.İ. *İz istorii Turkestanskogo obuestva selskogo hozyaistva // Trudy SAGU imeni V.İ. Lenina. Taškent: izd-vo SAGU, 1955.*
10. Kalmakov N. *Nekotorye semeinye obychai kirgizov severnyh uezdov Syrdarinskoi oblasti // Kaufmanskii sbornik. Moskva, 1910.*
11. Kereeva-Kanaftieva K.Ş. *Dorevolyutsionnaya russkaya pechat o Kazahstane. Alma-Ata, 1963.*
12. Korneev, V.V. *Upravlenie Turkestanskim kraem realnost i «pravovye mechtaniya» (60-e gody XIX - fevral 1917 goda). // Voprosy istorii. 2001. № 7. S. 56-70.*
13. Kotyukova T.V. *Okraina na osobom položenii: Turkestan v preddverii dramy. M.: Nauchnopoliticheskaya kniga, 2016. 391 s.*
14. Kustanaev H. *Etnograficheskie oчерki kirgiz Kazalinskogo i Perovskogo uezdov. Taškent, 1894.*
15. Aşaşin, S.N. *Obujina v Turkestane v otsenkah i sporah administratorov nachala 80-h godov XIX veka (po materialam Tsentralnogo gosudarstvennogo arhiva respubliki Uzbekistan) // Sbornik russkogo istoricheskogo obuestva. T.5 (153). 2002. S. 71-88.*

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Аминов, А.А., Бабажоджаев, А. *Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.*
2. Мадуанов С. *История казахско-узбекских отношений в XIX – начале XX вв. Туркестан, 1992.*
3. Аничков И. *Очерки жизни Северного Туркестана. Ташкент, 1899.*
4. Бессонов, А.И., Давыдов, Л.К., Мошкин, М.Т. *Джетысу. Естественно-историческое описание края. Ташкент, 1925.*

5. Экономическое развитие Туркестана // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Алматы: Санат, 2006.
6. Венюков М.И. Россия и Восток. Сборник географических и политических статей. СПб.: Тип. В. Безобразова и К, 1896.
7. Галузо П.Г. Туркестан – колония Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии. Ташкент, 1935.
8. Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области. Т.1. Ташкент, 1889.
9. Залкинд М.И. Из истории Туркестанского общества сельского хозяйства // Труды САГУ имени В.И. Ленина. Ташкент: изд-во САГУ, 1955.
10. Калмаков Н. Некоторые семейные обычаи киргизов северных уездов Сырдарьинской области // Кауфманский сборник. Москва, 1910.
11. Кереева-Канафиева К.Ш. Дореволюционная русская печать о Казахстане. Алма-Ата, 1963.
12. Корнеев, В.В. Управление Туркестанским краем реальность и «правовые мечтания» (60-е годы XIX - февраль 1917 года). // Вопросы истории. 2001. № 7. С. 56-70.
13. Котюкова Т.В. Окраина на особом положении: Туркестан в преддверии драмы. М.: Научнополитическая книга, 2016. 391 с.
14. Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Казалинского и Перовского уездов. Ташкент, 1894.
15. Абаишин, С.Н. Община в Туркестане в оценках и спорах администраторов начала 80-х годов XIX века (по материалам Центрального государственного архива республики Узбекистан) // Сборник русского исторического общества. Т.5 (153). 2002. С. 71-88.

УДК 930

ГТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2024.82.3.030>

Жәнібек Мақсат ^{*1}, А.Оспанова ², Р.Мухамеджанова ³

¹ докторант, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан
E-mail: m.zhanibekov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7423-959X

²PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан
E-mail: ospanova_aktaral@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2436-7109

³тарих ғылымдарының кандидаты, Әлихан Бөкейхан Университеті, Семей, Қазақстан
E-mail: raushan150159@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-9029-4917

СЕМЕЙ ЯДРОЛЫҚ ПОЛИГОНЫ: БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Бұл мақалада Семей сынақ полигонына қатысты әлемдік ғалымдардың еңбектері жинақталып, жүйеленіп, тақырыптық-бағыттық негізде сараланды. Зерттеудің басты мақсаты – Семей ядролық сынақ полигонына қатысты ғылыми әдебиетке кешенді библиографиялық шолу жасау. Зерттеу нысаны ретінде әлемдік ғалымдардың ғылыми еңбектері мен тұжырымдары алынды. Әрбір ғылыми еңбекте келтірілген деректер мен ғылыми тұжырымдарға эмпирикалық, сандық-сапалық зерттеу тәсілдері негізінде сараптама жұмысы жүргізілді. Нәтижесінде, Кеңес өкіметінің ресми мәлімдемелері мен сынақ аймағына жақын орналасқан жергілікті халықтың шынайы өмірі мен шетелдік ғалымдар тұжырымдары арасында елеулі айырмашылықтар бары анықталды. Нақтылай кетер болсақ, америкалық, жапондық, қытайлық және ресейлік ғалымдардың зерттеу еңбектерінде келтірілген Семей сынақ полигонының тарихынан бастап, жарылыс болған кезеңдегі экономикалық-әлеуметтік мәселелер, экологиялық қауіпсіздікке қатысты тұжырымдар, географиялық картографиядағы мәліметтер айырмашылығы, құқықтық заңнамалар негізіндегі айырмашылықтар сараланып, Семей полигонының зерттелмеген аса өзекті мәселелері мен бағыттары айқындалды. Сондай-ақ, Семей сынақ полигоны жарылыстарының жер қыртысына әсері немесе сейсмикалық ықпалы, радиоактивті ластану, радиацияның адам ағзасына әсері, генетикалық мутацияларға қатысты ғылыми тұжырымдар мен экологиялық салдар – бұл тақырыптың аса өзекті әрі маңызды екенін көрсетті. Зерттеу қорытындысы, Семей ядролық сынақ полигонына қатысты зерттеу еңбектеріндегі мәліметтер мен тұжырымдардың айырмашылық коэффициенті аса жоғары екендігі айқындалып, аталған тақырыпқа қатысты ғылыми тұжырымдарды қайта қарау қажеттілігі анықталды.

Кілт сөздер: Семей полигоны, ядролық сынақтар, экология, халық денсаулығы, радиоактивті ластану, библиографиялық шолу.

Zhanibek Maksat ^{*1}, Ospanova A. ², Mukhamedjanova R. ³

¹doctoral student of Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
E-mail: m.zhanibekov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7423-959X

²PhD, Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2436-7109

³candidate of Historical Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
E-mail: raushan150159@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-9029-4917

SEMEY NUCLEAR TEST SITE: BIBLIOGRAFICAL REVIEW

Abstract

In this article, the works of global scientists related to the Semipalatinsk nuclear test site are collected, systematized, and classified by thematic focus. The main objective of the study is to conduct a comprehensive bibliographic review of scientific literature related to the Semipalatinsk nuclear test site. The research object includes the scientific works and conclusions of global scholars. Each scientific work was subjected to a comprehensive analysis using historical, geographical, ecological, medical, sociological, economic, and legal methods. The impact of the Semipalatinsk test site was examined from various perspectives, and data obtained during the Soviet Union era were compared with modern research findings. As a result, significant discrepancies were identified between the official statements of the Soviet authorities and the actual living conditions of the local population residing near the test site, as well as the conclusions of global scientists. The analysis of the works by American, Japanese, Chinese, and Russian scientists revealed previously unexplored but critically important issues and directions related to the Semipalatinsk test site. Seismic impact, radioactive contamination, effects on the human body, genetic mutations, and ecological consequences clearly demonstrate that this topic is highly relevant and important. The study concluded with a comparative analysis of the conclusions drawn by domestic, Soviet, and global scholars, leading to the necessity of revising the conclusions regarding the impact of the nuclear test site on the human body.

Keywords: Semipalatinsk Test Site, nuclear tests, ecology, public health, radioactive contamination, bibliographic review.

Жанибек Максат ^{*1}, Оспанова А. ², Мухамеджанова Р. ³

¹докторант университета Алихана Букейхана, Семей, Казахстан
E-mail: m.zhanibekov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7423-959X

²PhD, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан
E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2436-7109

³кандидат исторических наук, университета Алихана Букейхана, Семей, Казахстан
E-mail: raushan150159@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-9029-4917

СЕМИПАЛАТИНСКИЙ ЯДЕРНЫЙ ПОЛИГОН: БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация

В данной статье собраны, систематизированы и тематически классифицированы работы мировых ученых, связанные с Семипалатинским испытательным полигоном. Основная цель исследования – провести комплексный библиографический обзор научной литературы, посвященной Семипалатинскому ядерному полигону. В качестве объекта исследования взяты научные труды и выводы мировых ученых. Каждая научная работа была подвергнута комплексному анализу с использованием исторических, географических, экологических, медицинских, социологических, экономических и правовых методов. Влияние Семипалатинского полигона изучалось в различных направлениях, а данные, полученные в Советском Союзе, были сопоставлены с современными результатами исследований. В результате были выявлены значительные расхождения между официальными заявлениями советской власти и реальной жизнью местного населения, проживавшего вблизи полигона, а также выводами мировых ученых. Анализ работ американских, японских, китайских и российских ученых позволил выявить не изученные ранее, но крайне важные проблемы и направления, связанные с Семипалатинским полигоном. Сейсмическое воздействие, радиоактивное загрязнение, влияние на организм человека, генетические

мутации и экологические последствия ясно показывают, что эта тема является крайне актуальной и важной. В результате исследования было проведено сравнительное изучение выводов отечественных, советских и мировых ученых, что привело к необходимости пересмотра выводов о воздействии ядерного полигона на организм человека.

Ключевые слова: Семипалатинский полигон, ядерные испытания, экология, здоровье населения, радиоактивное загрязнение, библиографический обзор.

Кіріспе.

Әскери қуатын нығайту және ядролық державалармен стратегиялық тепе-теңдікке қол жеткізу мақсатында Кеңес Одағы ядролық қару әзірлеу жұмыстарын бастаған болатын. Нәтижесінде, 1949 жылы 29 тамызда Семей облысы, Абыралы ауданы, Саржал ауылынан 15 км жерде алғашқы 20 килотонналық атом бомбасы жарылды [1]. 1949-1989 жылдар аралығында болған Семей жеріндегі 456 ядролық және термоядролық жарылыстар «Семей ядролық сынақ полигоны» деп аталды. Әлем географиясында Орталық Азияда орналасқан, Еуразияның кіндігі саналатын бұл аймақта сол кездегі халық саны 4 миллион еді.[2] КСРО билігі атом жарылыстарын жергілікті халықтың келесімінсіз жүргізді. Адам құқығы, экология, қауіпсіздік мәселелеріне қатысты көптеген заң бұзушылық фактілері тіркелсе де, ресми деректерде бәрі заң аясында, қауіпсіздік шаралары қамтылған әрекет ретінде насихатталды. Бұл жөнінде Семей полигонын зерттеген белгілі ғалым әрі жазушы Медеу Сәрсекке «Көзден жас ағызып, көңілді қарадай қарайтар оқиғалар жария болар мезгіл әлі алда, мына кітап беташар біреуі ғана» - деп, ресми мәліметтерге мүлдем қарама-қайшы полигон зардабы туралы жазбаларын «Семей қасіреті» атты кітабында жариялаған болатын. Ал, атом жарылыстары басталған кезде небары 10 жаста болған Елена Якубовская: «Жарылыс болады деп жергілікті халықты ескерткен ешкім жоқ. Жарылыстан бірнеше минут бұрын мектепте қоңырау соғылып, бізді далаға шығаратын. Ал шын мәнінде, тығылу керек еді! Өкінішке орай, мұғалімдер не болып жатқанын түсінбеді. Есімде, үйлердің терезелері сынып, пештер жарылып жатты. Қалада әлі күнге дейін сол уақыттың «ескерткіштері» бар. Ол – қираған ғимараттар» – деп еске алады [3].

Атом саңырауқұлағын көргісі келген жергілікті халықтың көрген зардабы құпия сақталып, «атом сынағы адамға да, экологиялық тұрғыда қоршаған ортаға да зиян келтірмейді» деген жалған ақпармен негізделді. Құжаттарда ядролық сынақтар барлық қауіпсіздік шараларын сақтай отырып жүргізілетіні және радиоактивті ластану полигон аумағында ғана қалып қоятыны жиі айтылатын[3]. Ресми есептер мен мәлімдемелерде қоршаған аумақтардағы радиациялық фон халық үшін қауіпті емес деп көрсетілетін. Сол кездегі Ғылым академиясының басшысы, медицина ғылымдарының докторы, радиобиология және радиациялық медицина салаларында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Семей сынақ полигонының адам ағзасына радиациялық әсерін зерттеген ғалым Бахия Атшабаров «Адасушылық, өтірік пен шындық» атты кітабында: «Әскери-өндіріс өкілдері «Атом бомбасы жарылыстарынан еш зауал жоқ, қауіпсіздік шаралары толық сақталған» деп, тұрғылықты халықты жалған мәліметке сендіруге тырысты», - деп жазады[4]. Себебі, Кеңес одағы кезінде жарияланған ресми мәліметтер мен шынайы мәліметтердің арасындағы қарама-қайшылықтар көп, сондықтан Кеңес одағы кезінде жарияланған ресми ақпараттардың шынайылығы көп жағдайда күмән тудырады. Мысалы, Семей қаласындағы «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» КММ деп аталатын мұрағат орталығында, «аса құпия» грифімен таңбаланған деректер бар. Солардың бірінде, 1962 жылы ҰҚК полковнигі Фомичев Мәскеуге жіберген хатында: «1962 жылы 7 тамызда болған жарылыстан кейін 52605 Әскери бөлімшесі мен №4 Диспансер қызметкерлері радиациялық ластануға қатысты тексеріс жүргізген болатын. Тексеріс нәтижесінде белгіленген нормадан аса көп көрсеткіштегі радиация мөлшері анықталды. Жергілікті Бесқарағай, Новопокровка, Май өңірлеріндегі бидай құрамында зиянды қоспалар 10-нан 60 есеге дейін артық. 280 га көлеміндегі егістік жер де ластанған» деп жазады. Мұндай деректі сол кезеңде жарық көрген бірде-бір баспасөз бетінен кезіктіру мүмкін емес. Ал, «Кеңес одағы ядролық қару әзірледі. Бұл үлкен жетістік» – деп мақтау сөз айтқан жазбаларды тиісінше көп көруге болады [5]. Енді бір деректерде, Семей облысының бірінші хатшысы М.Карпенко сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы ҚД.Қонаевқа: «Жергілікті жердегі Абай, Бесқарағай, Семей өңіріндегі радиациялық ластану аса жоғары көрсеткіште. Алайда, Мәскеуден келген комиссия тексеріс нәтижесінде ешқандай зиян жоқ деп шешім шығарды. Жергілікті халық болса жарылыс салдарын біліп те, сезіп те отыр» – деп жазады. Аса құпия дерек грифімен таңбаланып, ресми жариялануына тыйым салынған бұл деректер сол кездегі көптеген мәліметтердің қатаң бақылауда болғандығын, сондай-ақ, басқарушы билік пен жергілікті халықтың арасындағы алшақтықты да анық байқатады.

Зерттеу барысында Семей мұрағат орталығында сақталған 1949-1989 жылдар аралығындағы ядролық сынақтарға қатысты 2000ға жуық дерек сараптамадан өтті. Әр деректерде әр аудан бойынша (мыс. Абай ауданы, Бесқарағай ауданы, Шар ауданы), жылдарымен радиация ластануының мөлшері көрсетілген. Ерекше назар аудартқан деректің бірі бидай құрамындағы радиацияның аса көп мөлшерде болуы. Бидай құрамында 60 есеге артық радиацияның болуы шын мәнінде адам баласын ойландыруы қажет. Мәселе, құрамында радиация мөлшері аса көп бидайдың экспортқа сатуға тыйым салынуында емес, бидайдан басқа да дәнді-дақылдардың топырақтың құрамында болу мүмкіндігі. Себебі, радиация тек бидайдың бойына барып сіңбейді. Демек бидай өскен жер де, топырақ та, шөп те, ауа да, су да ластанған. Себебі, радиация белгілі бір өсімдік не жануар түріне емес, тіршілік фонына тұтас әсер ететін құбылыс. Бұл жөнінде Чернобыль апатының салдарын зерттеген эколог-ғалым, профессор Кейт Браун: «Радиация – көзге көрінбейтін қаскүнем секілді. Ол – жасушаларға үнсіз еніп, олардың қызметін бұзады, жерді, суды, ауаны улап, өмір сүріп жатқан тірі жерді *тұтас экологиялық апат аймағына* айналдырады» - деп, бір өнімнің құрамындағы радиация көрсеткіші шын мәнінде тұтас тіршілік фонының көрсеткіші екендігін дәлелдеген болатын [6]. Полигон аймағында тұратын жергілікті халықтың денсаулығына қатысты архив деректері мен полигон зардабын көрген жергілікті халықтың сөзіне зер салсақ, атом бомбасының зиянын жергілікті халық өзгеше, яғни полигонның зияныны орасан зор, ауыр деп қабылдағанын байқауға болады. Радиация салдарынан екі басты қозы, сиыр және адамдардағы мутациялық көрсеткіштердің күрт көбеюі, өсімдіктердің өліп қалуы, тіршілік атаулы жоламайтын өлі көлдердің пайда болуы сияқты гендік мутациялар мен экологиялық апокалипсис құбылыстары бүгінге дейін толық зерттелмеген. Мұның бір себебі ретінде радиоактивті ластанудың шамадан тыс мөлшерде болуымен түсіндіруге болады. Бұл жөнінде А.Яблоков: «Радиация – генетикалық мутацияларға әкелуі мүмкін және бұл мутациялардың тұқым қуалау ықтималдығы жоғары» - деп, радиацияның тірі ағзаға әсері туралы жазған болатын [7].

Семей ядролық сынақ полигоны зардабының ауқымы тек Қазақстан өңіріне емес, күллі жер шарына қатысты жаһандық экологиялық апат. Бұл жөнінде Назарбаев университетінің ғалымы, Жақсыбай Жұмаділов: «Семей полигонындағы ядролық сынақ салдары әлемдік деңгейдегі экологиялық апат. Жылдар бойы жүргізілген ядролық сынақтардың нәтижесінде жергілікті халық арасында қатерлі ісік, жүрек-қан тамырлары аурулары және туа біткен ақаулардың айтарлықтай өскенін байқауға болады» деп, полигон салдарының уақыт бедері де, әсері де ғасырдан ғасырға жалғаса беруі мүмкін екендігін атап көрсеткен [8]. Радиациялық бұлт, жанбыр, жел, ауа, өсімдік пен жануарлардан алынған тамақ өнімдері қатаң қадағалауға қарамастан Кеңес Одағы көлеміндегі аса үлкен ауқымдағы территорияға тарап, әлем назарын аударды. Экологиялық апат аумағы ретінде әлем назарын аудартқан Семей полигоны қазіргі таңда шетелдік ғалымдар ерекше зер салған зерттеу нысаны. Ұсынылып отырған ғылыми зерттеу жұмысы әлемдік деңгейде белгілі Семей сынақ полигонына қатысты ғылыми еңбектерге шолу жасап, аталған еңбектердегі негізгі ғылыми тұжырымдар мен мәліметтерге, статистикалық ақпараттар шынайы ма, жоқ па деген сауалдарға жауап беру мақсатында жүргізілді.

Әлемдік ғылыми кеңістікте Семей ядролық сынақ полигонына арналған монографиялар мен зерттеу еңбектері тым көп деп айта алмаймыз. Дегенмен, шетелдік ғалымдардан Р. Грейб [9], Дж. Холл [10], М.Ставковский [11], Ж. Монье [12] сынды ғалымдардың еңбектері радиацияның адам ағзасына әсерін зерттеуге бағытталған аса құнды зерттеулер. Американдық ғалымдардың пікірі бойынша Семей полигоны халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаға айтарлықтай қауіп төндіреді. Олар тұрақты мониторинг, дезактивация және медициналық зерттеулердің маңыздылығын ерекше атап көрсеткен. Америкалық ғалымдардың еңбектері ядролық сынақтардың ұзақ мерзімді салдарын түсінуге және оларды жою шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Ал, К. Мао, Л. Жао, Дж.Яо бастаған қытай ғалымдары өз зерттеулерінде Қытайдың солтүстік-батысындағы Жоңғар бассейнінің шығыс шетінде болған химиялық жарылыстар мен Семей полигонындағы тарихи ядролық сынақтардың сейсмикалық сипаттамаларын өзара салыстырған [13]. Аталған ғалымдардың зерттеулері ядролық сынақтардың сейсмикалық салдарын жақсы түсіндіретін ғылыми-зерттеу еңбектері болып табылады. Накамура, Мацумото, Мори сынды жапондық ғалымдардың зерттеулері Семей ядролық полигонының биологиялық тірі организмге, адам ағзасына әсерін зерттеуге бағытталған. В.Куценко, Н.Горин, М.Красносельских, А.Тураев, К.Харитонов, Ю.Шипко, А.Рябухин, О.Орлов сынды ресейлік ғалымдардың еңбектерін кешенді зерттеу жұмыстары деп айтуға болады [14]. Ресейлік ғалымдардың Семей полигоны туралы пікірлері сынақтардың ғылыми маңыздылығын және қоршаған орта мен халықтың денсаулығына елеулі экологиялық және медициналық салдарын көрсетеді. Олар радиациялық әсерді азайту және зардап шеккен аумақтарды қалпына келтіру стратегияларын әзірлеу мен зерттеулерді жалғастыруға баса назар аударуда.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Зерттеу барысында Семей сынақ полигонына қатысты әлемдік ғалымдардың еңбектері жинақталып, жүйеленіп, тақырыптық-бағыттық негізде классификацияланды. Сондай-ақ, Семей құжаттандыру орталығынан 2000ға жуық архив материалы жинақталып, сұрыпталды. Әлем ғалымдарының еңбектері тақырыптық бағыты бойынша жүйеленіп, тарихи, географиялық, экологиялық, медициналық, социологиялық, экономикалық және құқықтық бағыттарына сәйкес кешенді сараптамадан өтті. Себебі әрбір зерттеу еңбегінің тақырыбы бір болғанымен, зерттеу нысаны, бағыты әр түрлі. Мұндай кешенді зерттеу тәсілі зерттеу объектісінің әлеуметтік-гуманитарлық, медициналық аспектілерін жан-жақты анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, тарихи-архивтік зерттеу әдісі – полигонның қалыптасу тарихын, ядролық сынақтардың өткізілу уақыты мен жиілігін, сондай-ақ сол кезеңдегі саяси және әлеуметтік жағдайларды түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс архивтік құжаттар, ресми құжаттар, хаттамалар мен естеліктерді талдау арқылы жүзеге асырылды. Ал, тарихи әдіс арқылы полигонның құрылуы мен оның кезеңдерін нақтылау маңызды. Географиялық және картографиялық әдістер полигон орналасқан жердің картасын, радиацияның таралу аймағын және қоршаған ортаға әсерін анықтауға, сандық көрсеткіштерін салыстырып көруге мүмкіндік береді. Әлеуметтік зерттеу әдісі ғалымдардың зерттеу еңбектеріндегі әлеуметтік мәселелерді анықтайды. Зерттеу нәтижесінде әлемдік ғалымдардың тұжырымдары өзара салыстырылып, қорытындыланды.

Нәтижелер мен талқылау.

Семей ядролық сынақ полигоны тақырыбы әлемдік деңгейде аса өзекті тақырыптардың бірі. Батыс, қытай, шығыс, еуропа ғалымдарының сан тараптан жасаған зерттеулері көп болғанымен, әрқайсысы әр бағытта. Мысалы, жапон ғалымдарының зерттеулері ядролық сынақтардың адам денсаулығына және қоршаған ортаға әсерін тереңірек түсіндіруге бағытталған. Тецуя Накамура және оның әріптестері Қазақстандағы азық-түлік таңдауына радиоактивті ластанудың әсерін зерттеген [15]. Олардың зерттеулері көрсеткендей, Қазақстан азаматтарының шамамен 90%-ы радиоактивті материалдардың денсаулыққа әсерін түсінген, алайда, жергілікті халықтың 2/1 бөлігі азық-түлікті сатып алу кезінде олардың қауіпсіздігін ескермейді. Мұндай көрсеткішке біріншіден, жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайы әсер етсе, екіншіден халық ой-танымында «радиоактивті ластанудан құтылу мүмкін емес» деген ой да әсер еткен деп көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде Накамура радиациялық ластанудың халықтың күнделікті өміріне және денсаулығына айтарлықтай әсер ететінін дәлелдеген. Ал, Масахару Хоши бастаған ғалымдар тобы Семей полигонының маңындағы Қазақстанның солтүстік-шығыс өңірлерінде қалқанша безі ауруларының уақыт хронологиясы негізіндегі тенденциясын зерттеген[16]. Зерттеу нәтижесі радиациялық әсерге ұшыраған аймақтарда қалқанша безі ауруларының сандық көрсеткіші айтарлықтай өскенін анықтаған. Дәл осы бағыттағы зерттеуді жапондық ғалым Такаши Мори және оның әріптестері де жүргізген [17]. Олар Семей полигоны аймағындағы радиоактивті шөгінділердің қалқанша безінің түйіндік ауруларына әсерін зерттеген. Зерттеу нәтижелері радиациялық әсердің қалқанша безінің түйіндік ауруларының пайда болуына басты себеп ретінде қарастырылатынын және бұл аурулардың әйелдер мен балалар арасында тез таралу қаупін арттыратынын көрсеткен. Бұл зерттеулердің ортақ тұжырымы - зардап шеккен аймақтарда тұратын жергілікті халыққа тұрақты медициналық бақылау мен қолдау көрсету қажеттілігінің ерекше маңызды екендігі жиі айтылады. Сондай-ақ, жапон ғалымдары ұзақ мерзімді радиациялық әсерді әлі де терең зерттеу қажеттігін атап өтіп, зардап шеккен аймақтарды қалпына келтіру бойынша шаралар әзірлеудің маңызды деп есептейді.

Семей сынақ полигонына қатысты НАТО бағдарламасы негізінде зерттеу жүргізген ғалымдардың тұжырымдары да әр алуан. Мысалы, Луис Винтро бастаған ғалымдардың зерттеулеріне зер салсақ, Семей сынақ полигоны аймағында орналасқан барлық су көздері мен өзен-көлдерде радиоактивті ластану көрсеткіші әр алуан. Винтро бастаған ғалымдар зерттеу аймағындағы құдықтар мен ағын сулардағы уран көрсеткіші табиғи фондық деңгейден асып түседі. Алайда, полигон аймағына жақын орналасқан Ертіс өзеніндегі уран деңгейінің төмендігі бұл құдықтар мен ағын сулар АҚШ стандарттарына сай «қауіпсіз шекте» деп қорытындылаған. Сондай-ақ, ғалымдар, Дегелең базасындағы пайдаланылмаған құдық пен Дегелең тауларындағы "бітелген" сынақ туннелінен ағатын дренажды ағын суларда изотоптық қатынастардың жоғары екендігін атап көрсеткен [18]. Яғни, полигон аумағында орналасқан сулардың да ластану көрсеткіші әр түрлі деген қорытынды шығарған.

Ал, қатерлі ісіктерді зерттеу жөніндегі маман, америкалық ғалым Роберт Гейлдің пікірі Винтро бастаған ғалымдардың пікірне мүлдем кереғар. Р.Гейл ядролық сынақтар қатерлі ісік ауруларының таралуына әсер ететін бірден-бір фактор ретінде көрсетеді. Радиобиология саласындағы жетекші маман Роберт Гейл радиацияның адам ағзасына әсері сәулелену дозасы мен оның әсер ету ұзақтығына

байланысты деп қорытынды шығарған. Оның зерттеулері бойынша, жоғары дозалар жедел сәулелік синдромдар туғызып, онкологиялық аурулардың даму қаупін айтарлықтай арттырады. Ал, ұзақ уақыт бойы алынған төмен дозалардың әсері азырақ байқалады. Гейл радиацияға сезімталдықты анықтайтын және сәулеленудің денсаулыққа әсер ету дәрежесін анықтайтын ағзаның жеке физиологиялық ерекшеліктерінің маңыздылығын да атап көрсеткен. Ғалымның генетикалық мутациялар мен эпигенетикаға қатысты тұжырымдары да аса маңызды. Р.Гейл «Иондаушы радиация ДНҚ-да мутациялар тудырып, тұқым қуалаушылық дертіне әкеледі. ДНҚ-да болатын өзгерістер генетикалық ауруларға және келер ұрпақта онкологиялық аурулардың даму қаупінің жоғарылауына әкеледі деген тұжырымдар да бар. Сонымен қатар, Гейл радиацияның эпигенетикалық механизмдерге, яғни ДНҚ құрылымын өзгертпей-ақ гендердің экспрессиясын реттейтін процестерге әсер етуі мүмкіндігі барын атап көрсетеді. Бұл эпигенетикалық өзгерістер жасушалардың дамуы мен функциясында ұзақ мерзімді әсерлерге әкеліп, ұрпақтан ұрпаққа берілуі мүмкін» – дейді [19].

Ресейлік ғалымдардың пікірлері олардың ғылыми саласына және жеке тәжірибесіне байланысты әртүрлі болып келеді. Мысалы, В.М. Куценко Семей полигонында жүргізілген зерттеулердің ядролық физиканы дамытуда және қоршаған ортаға радиациялық әсерді түсінуде маңызды рөл атқарғанын айтады. Ол, сынақтар нәтижесінде жиналған ғылыми деректердің ластанған аумақтарды дезактивациялау және қалпына келтіру әдістерін әзірлеу аса маңызды деп атап көрсетеді [20]. Н.В. Горин: «Семей полигонындағы ядролық сынақтардың салдары ұзақ мерзімді сипатқа ие және тұрақты мониторинг пен зерттеуді талап етеді» - дейді [21]. М.В. Красносельский ластанған аумақтарды дезактивациялау және халыққа радиациялық әсерді азайту үшін жаңа технологияларды әзірлеу қажет деген тұжырымға келеді [21]. Ғалым, бұл зерттеулер тек Қазақстан үшін ғана емес, сонымен қатар жаһандық радиациялық қауіпсіздікті түсіну үшін де маңызды деп ой қорытындылайды. А. Тураев Семей полигонындағы ядролық сынақтар елеулі экологиялық проблемаларға әкелгенін айтса [22], Харитонов оларды шешу үшін көпжылдық күш-жігер қажет екенін атап көрсетеді [23].

Әлемдік деңгейде күрделі зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың зерттеу нысаны Семей сынақ полигоны болғанымен, бағыттары әр түрлі екендігін атап өту қажет. Бірзерттеуде ғалымдар полигонның адам ағзасына әсерін зерттесе, енді бір зерттеу жалпы экологияға, енді бірі саяси тұрғыда әсерін зерттейді. Осындай аса кең ауқымда жүргізіліп жатқан көпвекторлы зерттеу еңбектері Семей сынақ полигоны тақырыбының қаншалықты өзекті және маңызды екендігін айғақтайды.

Ерекше шолу жасайтын еңбектің бірі – американдық ғалым *Магдалена Ставковскийдің "Атомдық қоғам өмірі: Кеңестен кейінгі шегіну. Қазақ ауылындағы мемлекет көрінісі"* деп аталады. Магдалена Ставковский - медициналық антрополог, Семей полигоны аймағы бойынша ядролық сынақтардың жергілікті халыққа тигізген әсерін зерттеген ғалым [24]. Ғалымның "Атомдық қоғам өмірі: Кеңестен кейінгі шегіну. Қазақ ауылындағы мемлекет көрінісі" мақаласы Семей ядролық полигонының жанында орналасқан Қазақстанның ауылдық аймағындағы өмір туралы терең зерттеу болып табылады. Бұл жер ядролық сынақтар мен кең ауқымды кеңес аграрлық науқандарымен, тың жерлерді игерумен байланысты. М.Ставковский бұл тарихи жағдайлардың кеңестен кейінгі кезеңде жергілікті халықтың өмір сүру стратегияларының қалыптасуына қалай әсер еткенін талдайды. Автор «Қ» (ауыл аты жасырылған) деп аталатын ауылдағы шаруашылықты сипаттайды. Жергілікті тұрғындардың кезінде Сталиннің тың жерлерді игеру науқаны аясында бидай егіп, кейін Кеңес өкіметі тарағаннан кейін бос қалып, малға шөп шабумен ғана шектелген кең байтақ жердің тағдыры жайлы және халықтың ескіден қалған тәжірибелерін жаңа заманда қолдану дағдыларын баян етеді. Зерттеуінің негізгі бөлігі Қ. қауымдастығының үнемі радиациялық қауіпті жағдайда өмір сүруге қалай бейімделгеніне арналған.

М.Ставковский жергілікті тұрғындардың радиациялық аймақта табиғи ресурстарды пайдалану арқылы дала дәндерін жинау үшін өз білімдерін қалай пайдаланатынын толық сипаттайды. «Бұл білім ұрпақтан ұрпаққа беріледі, дәстүрлермен және бұрынғы ұрпақтармен байланысты екенін көрсетеді, олар да осы жерлерде кеңес кезінде жұмыс істеген. Алайда, өздерінің бейімделуі мен дәстүрлі өмір салтына беріктігіне қарамастан, Қ.-тар көптеген қиындықтарға тап болуда. Мемлекеттік қолдаудың жоқтығы, медициналық және әлеуметтік қызметтер тапшылығы, сондай-ақ тұрақты радиациялық ластану қаупі тіршілікті күнделікті күреске айналдырады. Сондықтан, бұл ауылдық өмір сүру форматында бірегей бейімделу - аман қалу жолдарын қалыптастырады» - дейді ғалым Ставковский, қиындықтарға қарамастан, Қ. қауымдастығы өз мәдениеттілігін және әлеуметтік бірлігін сақтай алатынын және болашаққа деген оптимизм мен үмітті сақтауға мүмкіндік беретінін атап өтеді.

М.Ставковскийдың "Атомдық қоғам өмірі: Кеңестен кейінгі шегіну. Қазақ ауылындағы мемлекет көрінісі" деп аталатын ғылыми еңбегінде Қ. ауылының күрделі және көпқырлы өзара әрекеттесуі бейнеленген. Зерттеу жұмысы жергілікті қауымдастықтарға әлемдік және тарихи оқиғалардың қалай әсер ететінін және бұл қауымдастықтардың оларға қалай бейімделетінін және жауап беретінін терең зерттейді.

Автор Хрущевтың 1950 жылдардағы целина жерлерін игеру науқаны кезінде Қ. ауылындағы аграрлық трансформацияны сипаттайды. Бұл науқан жергілікті тұрғындардың өмірін түбегейлі өзгертті, жылдам экономикалық өсуге және жаңа тұрғындардың, оның ішінде орыстар мен басқа да қазақ еместердің келуіне әкелді. Ставковский жаңа совхоздың құрылуы жергілікті халықтың әлеуметтік құрылымында, сондай-ақ мәдени және экономикалық аспектілерде маңызды өзгерістер әкелгенін сипаттайды. Сондай-ақ, мақалада полигонда жүргізілген ядролық сынақтардың әсері қарастырылады. Радиацияның денсаулыққа және қоршаған ортаға тигізген ауыр зардаптарына қарамастан, көптеген Коян тұрғындары ұзақ уақыт бойы радиацияның нақты зиянын білмеді, бұл мемлекеттік құпиялылық пен ақпараттың болмауынан туындады. Бұл білімсіздік кейде кеңестік замандарға деген белгілі бір дәрежедегі сағынышты қоздырады, көптеген үлкен тұрғындар ол кезде өмір сүру деңгейі жоғары және әлеуметтік қызметтер жақсы ұйымдастырылған деп санайды. Әсіресе, ғалымның Кеңестік Одақ ыдырағаннан кейін Қ. тұрғындары нарықтық экономикаға өту кезінде кездескен көптеген қиындықтарды батыс көзқарасы негізінде сараптағаны қызық. «Ауыл тұрғындары ресми емес экономиканы және жеке байланыстарды пайдаланып аман қалуға мәжбүр болды» - деген тұжырымы да жалпы қоғамның көрінісін суреттейді. Зерттеуде сонымен қатар қазіргі заманғы экономикалық бейімделу сипатталған. Мұнда, тұрғындар бұрынғы полигон аумағын пайдаланып, мал жайылымдары мен шағын фермалар ұстайды. Радиациялық ластанудың ескі мәселелері жаңа сын-қатерлермен, мысалы, трансұлттық компаниялардың жергілікті ресурстарды пайдалануымен тоғысады.

Жалпы алғанда, М.Ставковский тарихи, саяси және экологиялық өзгерістердің шағын қауымдастықтарға қалай әсер ететінін көрсететін күрделі портретті ұсынады. Қ. мысалында көптеген әлемдік және жергілікті процестердің қиылысы бейнеленген. Бұл зерттеу адам мен оның ортасының өзара әрекеттесуін кеңестен кейінгі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер контекстінде терең түсіндіреді.

Магдалена Ставковскийдың мақаласының соңғы бөлігі Қ. ауылының өмірінің күрделі аспектілерін зерттеуді жалғастырады, әсіресе ауылдық және қалалық экономикалар арасындағы байланысты және тарихи ядролық сынақтардың бұл аймаққа әсерін ерекше назарға алады. Мақала Коян тұрғындарының экономикалық шынайылыққа бейімделуін сипаттайды, оның ішінде өз өнімдерін лайықты табыс табу үшін қала базарына тасымалдау қажеттілігі бар. Мысалы, мақалада Караганды базарына бару сипатталған, онда автор ет сату үшін жүреді. Бұл эпизод ауылдық жерлерден қалаға өнім тасымалдаумен байланысты уақыт пен күш жұмсаудың қиындығын, сондай-ақ отбасы мен қоғамдастық ішіндегі сенім мен өзара тәуелділікті көрсетеді.

Сондай-ақ, автор «ауыр тарихы мен экологиялық зардаптарға қарамастан жергілікті тұрғындар әдеттегі өмір сүру салтын жалғастыра береді, жиі радиациялық ластану туралы ойланбайды немесе алаңдамайды» деген жергілікті халықтың өмір сүру дағдысына қатысты ой-тұжырымдарын жасайды. Мақала сонымен қатар Кеңестік Одақ ыдырағаннан кейінгі әлеуметтік өзгерістерді қозғайды, көптеген қалалық мигранттар қиын экономикалық жағдайға тап болды, олар ауылдық аймақтардан қолдауға тәуелді болды. Бұл ауылдардан қалаларға ресурстардың кері ағыны дәстүрлі отбасылық және қоғамдастық байланыстардың халықтың аман қалуында маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Зерттеу қорытындысында автор экологиялық қауіптер мен әлеуметтік-экономикалық қиындықтарды қоса алғанда, елеулі сын-қатерлерге қарамастан, Қ. тұрғындары өз тұрақтылығын сақтайтынын атап өтеді. Тұрғындар өз жерлері мен өмір салтын бағалайды, жер мен бір-бірімен тығыз байланыс орнатып, сыртқы және ішкі сын-қатерлерге қарсы тұра алады.

Бұл бақылаулар өзгермелі әлемдегі бейімделу мен аман қалудың жалпы тақырыбын көрсетеді, жергілікті контексттің және адамның тұрақтылығының глобалдық және тарихи сын-қатерлермен бетпебет кездескенде қандай маңызды екенін атап өтеді.

Магдалена Ставковскийдың тағы бір тамаша зерттеуі «Радиофобия қайдан ойлап табылды?» деп аталады [25]. Бұл зерттеуінде автор Қазақстанның бұрынғы кеңестік ядролық полигонындағы қызметтің әлеуметтік, экологиялық және денсаулықты сақтауға тигізетін салдарын талдайды. Мемлекеттік радиациялық қауіпсіздік және экология институты мен "ЭкоФорум" үкіметтік емес ұйымы арасындағы қарама-қайшылықты қарастырады, бұл ұйым институтты радиациялық қауіптерді азайту және полигон ластанған аумақтарын жекешелендіруге тырысқаны үшін сынайды. Мақаланың негізгі бөлімі мүдделер қақтығысы жайында. ЭкоФорум институтты адамдар денсаулығына ұзақ мерзімді радиациялық қауіпті,

әсіресе плутонийдің ұзақ жартылай ыдырау мерзімін бағаламағаны үшін айыптайды. Ұйым, сондай-ақ, полигон аумақтарын экономикалық қызмет үшін пайдалану жоспарларын сынады, бұл ЭкоФорумның пікірінше, қалған радиация тақырыбын "жабу" әрекеті болып табылады. Заңдық әрекеттер мен радиофобия айыптаулары: Институт ЭкоФорумға қарсы іс қозғап, оны радиациядан қорқуды - радиофобияны таратқаны үшін айыптады. ЭкоФорум, өз кезегінде, институттың ғылыми деректерін сынап, шынайы радиациялық қауіпті бағалау және азайту жөніндегі нақты шаралардың жетіспеушілігін атап өтті.

М. Ставковскийдың мақаласында радиациялық әсерге ұшыраған, ядролық полигон маңында тұратын адамдардың өмірі суреттеледі. Бұл олардың денсаулығына ауыр аурулар, соның ішінде қатерлі ісік ауруларына әкеледі және полигонның денсаулыққа әсері, оның ресми жабылуына қарамастан, маңызды мәселе болып қала береді. Бұл аумақтағы тұрғындар шектеулі экономикалық мүмкіндіктермен бетпе-бет келеді, өйткені Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін көптеген өнеркәсіптік және әскери кәсіпорындар жабылды, бұл жоғары жұмыссыздық деңгейіне әкелді. Коян сияқты жерлерде жұмыс пен электр қуаты болмағандықтан, жергілікті халықтың өмірі айтарлықтай қиындатылды. Экономикалық құлдырау жаңа әлеуметтік, саяси және экономикалық құрылымдардың пайда болуына мүмкіндік берді, бұл полигон маңында тұратын адамдардың өмірін өзгертті.

Семей полигонын зерттеу кешенді және көпсалалы тәсілдерді талап етеді. Тарихи, құқықтық, әлеуметтік, экономикалық және мәдени аспектілердің үйлесімі полигонның барлық салдарын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеулер полигонның әлеуметтік-гуманитарлық әсерлерін толық түсінуге және болашақта осындай жағдайларды болдырмау үшін нақты шаралар қабылдауға ықпал етеді.

Полигонның экономикалық және саяси аспектілері де маңызды. Автор сыртқы экономикалық мүдделер мен саяси ерік-жігердің радиациялық қауіпсіздікті басқаруға қалай әсер ететінін талқылайды. ЭкоФорумның айтуынша, институт пен үкімет халық денсаулығынан гөрі, аумақты экономикалық пайдалануға көбірек мән береді. Бұл мәселе әлеуметтік әділеттілік және тұрақты даму принциптері тұрғысынан маңызды.

Семей сынақ полигонына қатысты отандық зерттеулерге шолу жасайтын болсақ, *Евгений Титаевтың «Полигондағы тыналар»* еңбегін атап өту парыз [26].

Е. Титаев өз кітабында Семей ядролық полигоны маңындағы халықтың өмірін баяндайды. Автор полигон туралы естеліктерін және өңірдегі халық денсаулығы мен экологиясына ядролық сынақтардың тигізген салдарын сипаттайды. Ол КСРО Денсаулық сақтау министрлігінің № 4 Бруцеллезге қарсы диспансері деп ресми түрде аталып кеткен мекемедегі жұмысы туралы әңгімелейді. Шын мәнінде, автордың айтуынша, бұл мекеме бруцеллезбен күресуге емес, Семей ядролық полигонына қатысты медициналық зерттеулер жасаумен айналысқанын ерекше атап көрсеткен. Е.Титаев аталған мекемеде жұмыс істеу кезінде, өз міндетіне ядролық сынақтарға қатысу, радиациядан ластану деректері туралы мәліметтер жинау, сондай-ақ полигон қызметкерлері мен жақын маңдағы аудандардың тұрғындарын медициналық тексеруден өткізу кіретіндігі жөнінде баяндайды. Ол сондай-ақ диспансер туралы таралған түрлі әңгімелер мен қорқыныштар жайлы және олардың жұмысының құпиялылығы мен қауіптілігіне байланысты оның қызметкерлерінің тап болған қиындықтарын атап өтеді. Бұл естеліктер Титаевтың жеке тәжірибесін ғана емес, сонымен қатар ядролық сынақтардың адам денсаулығы мен қоршаған ортаға тигізетін әсері сияқты кең тақырыптарды, сондай-ақ осындай қызметпен байланысты моральдық-этикалық дилеммаларды ашып көрсетеді. Өзінің әңгімелерінде Титаев ғылыми-техникалық «жетістіктерден» туындаған жаһандық қауіп-қатерлер мен адамзат қасіреті контекстінде, адамгершілік тақырыбына үндеу тастайды. Ол полигонды екіжүзділік символ ретінде – бір жағынан, мемлекеттің болашағы мен қауіпсіздігінің кепілі ретінде, ал екінші жағынан, азап көзі және өз азаматтарына төнген қауіп ретінде суреттейді. Мәтін аллегориямен және символизммен толығады, мысалы, ядролық қаруға қарсы митинг кезінде аспанда айналып жүрген тырналарды бейбітшілік пен тыныштықтың қайтып келгені деп білсе, сынақ полигонды айдаһар ретінде сипаттай отырып оның деструктивті жойғыш әсерін бейнелейді. Естелік шығармада болашақ ұрпақ алдындағы моральдық жауапкершілік туралы маңызды мәселелер көтеріліп, адамзат пен техниканың күрделі қарым-қатынасы зерттеліп, ғылыми жетістіктер жақсылыққа да, жамандыққа да қызмет ете алатынын атап көрсетеді.

Полигон тақырыбына қатысты тағы бір көлемді зерттеу еңбегі – Тоғжан Қасенованың *“Атом улаған дала”* атты монографиясы [27].

Кітаптың бірінші бөлімі Семей облысындағы ядролық қару сынағының Совет Одағы кезеңіндегі тарихын жан-жақты қамтиды. Автор, архивтік құжаттар мен жеке естеліктерге сүйене отырып, совет өкіметінің ядролық сынақтарды жүргізу кезінде жергілікті халықтың мүддесін елемегенін ашып

көрсетеді. Советтердің Қазақ даласында қырық жыл бойы атом бомбасын сынауы нәтижесінде аймақтың экологиясы мен халықтың денсаулығына орасан зор зардап келтірілген.

Семей облысының тұрғындарымен жүргізілген сұхбаттар ядролық сынақтардың жағымсыз әсерлерін айқын көрсетеді. Автор әңгімелескен адамдардың көбі ядролық жарылыстарды бала кезінде бастан кешірген. Олардың көпшілігі радиацияның зияны туралы ақпараттың жеткіліксіздігінен хабардар болмаған. Халықтың көбі ядролық сынақтардан зардап шеккенімен, олар тек құрбандық ретінде ғана көрсетілгенін қаламайды, жергілікті мәдениет пен тарихтың байлығын да танытуға тырысады.

Автор, совет өкіметінің ядролық сынақтарға дейін де Қазақстан халқына жасаған зұлымдықтарын атап өтеді. Мысалы, 1930 жылдары ұжымдастыру кезінде миллиондаған адам қырылған. Совет дәуіріндегі репрессиялар, 1986 жылы Алматыда болған жастар көтерілісі кезінде қуғын-сүргін жасалған оқиғаларды баяндайды. Бұл кезеңдерде де совет билігі халықтың мүддесін ескермей, тек өз мақсаттарына жетуге тырысқан.

Кітапта сондай-ақ, ядролық қару сынақтарының әртүрлі этникалық топтарға тигізген әсері сипатталады. Семей қаласы сияқты көп этносты қалаларда тұратын орыс, корей, Қырым татарлары, шешендер де зардап шеккен. 1950 жылдардағы тың игеру науқаны арқылы Қазақстандағы демографиялық өзгерістерге тоқталады, бұл науқан Семей өңірінде де жүргізілген.

Автор Кеңес өкіметі ядролық қару сынағы адамдарға қауіпті екенін қашан, қай кезде түсінді? Қазақстандағы жергілікті өкімет қаншалықты хабардар еді? Ең бастысы - сынақты басынан өткерген адамдар не күйде болды? - деген сұрақтарға жауап іздеп көрген.

Кітап авторының архивтік зерттеулерге сүйенгені, бірақ бұл мәліметтердің кейде шектеулі болғанын, ядролық сынақтар туралы кейбір мәліметтердің әлі күнге дейін құпия сақталып келе жатқанын атап өтеді. Зерттеу барысында көптеген қиындықтарға тап болғанын, оның ішінде ядролық сынақтардың денсаулыққа әсері туралы ақпараттың қарама-қайшылығы мен шектеулілігін баяндайды.

Кітаптың қорытынды бөлімінде автор ядролық сынақтардың Қазақстан халқына тигізген әсері жайында кеңірек түсінік беруге тырысқанын атап өтеді. Сонымен қатар, осы зерттеу жұмыстарында адалдық пен батылдық танытқан адамдардың бар екенін мойындайды. Атап айтқанда Ресейдің танымал ғалымдары Андрей Сахаров пен Евгений Велихов совет өкіметінің ядролық қаруды сынау бағдарлама-сына ашық қарсы шыққанын, Қазақстандық Атшабаров, Балмұханов сияқты ғалымдар мен Олжас Сүлейменов сияқты саяси көшбасшылар ядролық қару сынақтарының зияндығын насихаттап, жабылуына өз үлестерін қосқанын еске алады.

Кітаптың екінші бөлімі Қазақстан тәуелсіздік алған кездегі алғашқы жылдарға арналған, онда ел ядролық қару мұрасын басқаруға мәжбүр болған. Қазақстан Совет Одағының ыдырауынан кейін күпеген жағдайда ядролық қару қуатының иелерінің біріне айналды. Бірақ ел осы қарулардан бас тартуға шешім қабылдайды және бұл процессте халықаралық деңгейде күрделі дипломатиялық келіссөздер жүргізеді. Автор бұл тарихи кезеңді баяндау үшін жеделхаттар, сапар жазбалары, саяси құжаттар және тиісті тұлғалардың сұхбаттарын қолданады.

Кітапта, Қазақстан әлемдегі ірі ядролық державалармен, соның ішінде АҚШ-пен келіссөздер жүргізгені жан-жағынан сипатталады. Бұл кезеңдердегі саяси мәмілелер және шешімдер Қазақстан үшін үлкен сынақ болғаны анық. Қазақстан басшылығының тәуелсіздік жылдарындағы дипломатиялық шешімдері жаңа мемлекеттің геосаяси жағдайын айқындауға септігін тигізді.

Автор зерттеу барысында Қазақстанның жаңа тәуелсіздік алған кезеңінде жасалған дипломатиялық қадамдардың арқасында елдің беделінің артуын және қауіпсіздік жағдайының жақсаруын бағалауға мүмкіндік беретін бірегей деректерге қол жеткізген. Келіссөздер кезінде АҚШ пен Қазақстан арасындағы сенімді қарым-қатынастар қалыптасты, бұл уақыт өте келе өзара түсіністік пен сыйластықтың артуына ықпал етті.

Бұл бөлім Қазақстанның ядролық мұрадан бас тарту процесінде жауапкершілікпен әрекет еткенін және ұлттық қауіпсіздігін сақтау мақсатында осы мәселені шешудегі күрделілігін көрсетеді. Сонымен қатар, мемлекеттік тұрақтылық пен экономикалық дамуға бағытталған шешімдерге баса назар аударады. АҚШ пен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық осы кезеңде Қазақстан үшін аса маңызды болғаны анықталған, бұл өз кезегінде елдің халықаралық аренадағы беделін нығайтуға зор үлес қосты.

Семей сынақ полигонына қатысты көптеген нарративті мәліметтерді жинақтап, архив материалдарымен салыстырмалы анализ жасаған ғалымның бірі – Медеу Сәрсекке. Медей Сәрсекенің «Семей қасіреті» кітабы атом қасіретіне қатысты архив матриалдарын мүмкіндігінше толыққанды жинақтап, жергілікті халықтың берген сұхбат жауаптарын жүйелеген ауызша дерекнама [28].

Автор өзінің құжаттық-тарихи баяндауын жерлестерінің және ядролық тозақтың азабын тартқан, сондай-ақ ядролық жарылыстардан қайтыс болғандарды еске алумен бастайды. Семей трагедиясы – Қазақстан халқының жадындағы асау жара. Кеңес Одағының қорғаныс генералитетінің ядролық әлеуетке қол жеткізуге деген тойтарыссыз күштарлығы, жемісті аймақтың орталығындағы үздік жайылым жерлерін жоюға әкеп соқты. Автор кеңестік ядролық сынақтардың алғашқы тәжірибелерін мөр басылған құжаттарды ашады. ВНИИЭФ (Бүкілресейлік эксперименталды физика ғылыми-зерттеу институты) зерттеушілер тобы, Кеңес Одағының ядролық бағдарламасының жетекшісі Лаврентий Павлович Берияның тікелей басшылығымен өлімге әкелетін қаруды сынау үшін лайықты жер таңдады, Прииртыш аймағының тұрғындарын елемеді. Автордың мәліметінше, негізгі ядролық полигон орталығындағы Дегелен таулары маңында 200 мыңнан астам адам тұрған. Л. Берияға жазылған докладта И. Сталинге жеткізілгендей, "Барлық аталған алаңдардың ішінен Иртыш өзенінің жанында, Семипалатинсктен 170 км батыста орналасқан №1 алаңы барлық талаптарға ең жақсы жауап береді. Осы алаң толығымен шөлді, орталық алаңының диаметрі 20 км, 4 метрден жоғары тізбекті таулармен қоршалған...". Автор айтуынша, осы «шөлді» жерлер 1947 жылы да, одан бұрын да ешқашан шөлді болмаған. 1931 жылы Ленинградта басылған «Бүкіл Қазақстан» анықтамалығында Абралинск ауданында – 29 812 адам, Шынгыстау (Абай) – 34 676, Бесқарағай – 48 427, Көксу – 32 812, Ақсу – 63 915 адам тұрған. Жалпы адам саны 206 мың адамды құраған [28].

Медеу Сәрсекенің "Семей қасіреті" кітабы оқырмандарын Қазақстанның жадында қалған ұлы қайғысымен таныстырады. Жазушы өз елінің азаматтарының, ядролық сынақтардың зардабынан зардап шеккен жандардың көрген қасіретін қағаз бетіне түсіреді. Оның қаламынан шыққан тарихи-деректі әңгіме, Совет өкіметінің үстемдігі кезінде, ядролық қарулардың күшіне табынушылардың қолымен жасалған трагедияны көрсетеді.

Сәрсеке, ВНИИЭФ зерттеушілерінің Лаврентий Берия басқарған кезеңде Семей полигонындағы алғашқы ядролық сынақтарды жүргізу үшін орын таңдау процесін айрықша атап өтеді. Бұл сынақтар аймақтағы 200 мыңнан астам адамды радиацияның қауіпіне душар етті.

Ол сондай-ақ, ядролық жарылыстардың экологиялық және денсаулыққа тигізген зиянын зерделей келе, бұл әрекеттердің адамдар мен табиғатқа қаншалықты залал келтіргенін ашып көрсетеді. Ядролық жарылыстар жергілікті халыққа, жануарларға және өсімдіктерге айтарлықтай залал келтірді, аймақтық экожүйені тұрақсыздандырды.

Жазушы Семей полигонының жабылуына бастамашы болған, халықаралық «Невада-Семей» қозғалысына қатысқан адамдардың ерлігін мадақтайды. Оның баяндауынша, 1991 жылғы тамыздың 29-ы күні Президент Нұрсұлтан Назарбаев полигонды жабу туралы жарлыққа қол қойды, бұл Қазақстан халқының ауыр азабына тоқау салған күн десе де болады.

Кітаптың соңында Сәрсеке бүкіл әлемге бейбітшілік пен мейірімділікті ұстануға шақырады, жер шарының әрбір адамының бейбітшілікке үлес қосуы тиіс екенін баса айтады.

Барлық жерде немесе ауадағы жарылыстар 140-тан 3000 метрге дейінгі биіктікте тек қана тұрғын үйлер мен шаруашылық құрылыстарды қиратпай, миллиондаған радиоактивті нуклид бөлшектерін шашып, барлық тіршілікті біртіндеп өлтірді: адамдарды, жануарларды және бүкіл табиғатты, - деп жазады автор. Бақылаушылар жарылыс орталығынан 30-40 километр қашықтықтағы баспаналарда отырған, бірақ өздері куә болған қасіреттер туралы өз актілерінде жазбаған. Олар жарылыс толқынының қауіпті зардаптарын: жарық шығарулары мен радиоактивті түсіндірмелерін ескермеген. Мұндай мінез-құлыққа 1940-шы жылдардан бастап КСРО-да генетика өтірік ғылым ретінде тыйым салынғандықтан да ықпал еткен. Бұл мәселе зерттелуі жоғары деңгейдегі басшылардың мүдделеріне қайшы келді.

Автор Семей тұрғындарының азап шеккен тағдырын баяндайды, олар жиі қан аздығы, рақ, радиофобия сияқты ауруларға шалдығып, арасында жаңа туған нәрестелердің арасында ақыл-есі кем және мүгедектердің саны арта түскен. Ол, сонымен қатар, мемлекеттік цензуралық белгілерге қарамастан, алғашқы болып дабыл қаққан қарапайым халықтың қорғаушыларының есімдерін атайды: Қазақстан крайдық патология институтының директоры Бахия Атшабаров пен сол кездегі Қазақстан Ғылым Академиясының президенті Қаныш Сәтпаев. Олар денсаулық сақтау министрімен бірлесіп, дәрігерлер, биологтар, ветеринарлар, агрономдар және топырақтанушылардан тұратын 100 адамнан аса құрамдағы арнайы экспедицияны ұйымдастырды, ол төрт жылға созылды. Экспедициялық зерттеулердің нәтижесінде 3940 машинкалық бет (12 том) дайындалды. Өкінішке орай, Мәскеудегі конференцияда 1961 жылы жарияланған зерттеу нәтижелері, «толық тексерудің» астарында, 1998 жылға дейін, яғни 37 жыл бойы жариялауға тыйым салынды деп жазады автор.

Кітаптың соңында Медеу Сәрсеке Қазақстанның тарихындағы маңызды оқиғаны еске алады – Семей полигоны жабылған күн. «Невада-Семей» қозғалысының басында болған күрес екі жарым жылға созыл-

ды. Ақыры, 1991 жылдың 29 тамызында, Президент Н. Ә. Назарбаевтың Семей ядролық полигонын жабу туралы Жарлығына қол қойылуымен, қазақстандық халықтың жарты ғасырға созылған азабы аяқталды. Кітаптың соңында автор 2010 жылы Семей қаласына келген БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мунның сөзін келтіреді: «Қазақстан жолы – бұл бейбітшілік жолы. Бұл мені ерекше қуантады. Сондықтан мен барлық ядролық қуатқа ие мемлекеттерді қазақстандықтарға ұқсап ілесуге шақырамын!». Медеу Сарсеке өз кітабында былай деп түйіндейді: «Біз тек әлемді жақсы көріп, оған шынайы, әділ және әділетті қарауымыз керек, себебі ол өте нәзік. Сондықтан оны қорғау және оның үшін күресу керек. Мен сіздерді, барлық жақсы, бейбітшілікті қалайтын адамдарды біздің бесігімізді көздің қарашығындай сақтауға шақырамын!» [28].

Қорытынды.

Семей ядролық полигоны Қазақстан мен бүкіл әлем тарихында терең із қалдырды. Оның салдары әлі де адамдардың денсаулығына, экологияға және аймақтың мәдени аспектілеріне әсер етеді. Батыс және шығыс шет елдерінің зерттеулері, отандық Бахия Атшабаров, Евгений Титаев, Тоғжан Касенова және Медеу Сарсеке сынды түрлі авторлар осы тақырыпты зерттеуге айтарлықтай үлес қосып, егжей-тегжейлі сипаттамалар, талдау және куәліктер ұсынды. Жапондық ғалымдар мен батыс ғалымдарының тұжырымына сенсек, атом жарылысының салдары тек қана адам ағзасына емес, түлі әлеуметтік экономикалық жағдайға, сонымен қатар генетикалық өзгерістерге, мутацияларға әкелуі мүмкін. Сондықтан, атом жарылысының салдары аса күрделі деген тұжырымға тоқталамыз. Ал, қытай елінің ғалымдары көп жағдайда экожүйеге әсерін зерттеумен айналысуда. Отандық ғалымдар нақты болған оқиғаның салдарын зерттегендіктен, радиацияның адам ағзасы мен жалпы тіршілікке кері әсер ететінін біршама дәлелдегендей. Себебі, медициналық статистикалық мәліметтер мен архив құжаттары осыны меңзейді. 1991 жылы полигонның жабылуы ядролық сынақтардың салдары мен жаһандық жауапкершілікті түсінудегі маңызды қадам болды. Ғылым радиацияның әсері жергілікті аумақтармен шектелмейтінін, бірақ жаһандық салдары бар екенін дәлелдеді. Сондықтан халықаралық қауымдастық осындай қайғылы оқиғалардың қайталануын болдырмау және болашақ ұрпақ үшін планетамызды қорғауды қамтамасыз ету үшін бірге жұмыс істеуі керек. Бейбітшілік пен халықтар арасындағы ынтымақтастықтың маңыздылығы, сондай-ақ адалдық пен әділеттілікке ұмтылу – Семей полигонының тарихынан алынатын негізгі сабақтар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Matuschenko, A.M. et al. *Chronological List of Nuclear Tests at the Semipalatinsk Test Site and Their Radiation Effects*. In: Shapiro, C.S., Kiselev, V.I., Zaitsev, E.V. (eds) //Nuclear Tests. NATO ASI Series, vol 36.1998, Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-58776-4_3
2. *Radiological conditions at the Semipalatinsk test site, Kazakhstan : preliminary assessment and recommendations for further study*. — Vienna : International Atomic Energy Agency, 1998. <https://www.iaea.org/publications/4741/radiological-conditions-at-the-semipalatinsk-test-site-kazakhstan>
3. Окунев Д. Как взрывы на Семипалатинском полигоне разрушали жизни тысяч советских людей? / *Лента.ру*, 10 октября, 2021. https://lenta.ru/articles/2021/10/10/semipalatinskii_poligon/
4. Атишабаров, Б. *Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне*. – Алматы: Қаржы-қаражат, 2002. – 200 с.
5. «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» КММ, Р-103/12, Іс -12. Б.42
6. Brown K. *Manual for Survival: A Chernobyl Guide to the Future* //Allen Lane 2019 – 420pp. <https://www.norton.com/books/9780393652512>
7. Яблоков А. "Чернобыль: Последствия катастрофы для людей и окружающей среды". Нью-Йорк, Blackwell Publishing, 2007. <https://ratical.org/radiation/Chernobyl/Yablokov2009-Chernobyl.pdf>
8. Zhumadilov Zh. *Kazakhstan: Living with Semipalatinsk's Nuclear Fallout*, august, 2016. <https://eurasianet.org/kazakhstan-living-semipalatinsk-nuclear-fallout>
9. Грейб Р. *Эффект Петко: влияние малых доз радиации на людей, животных и деревья*. - Москва. 1994. - С. 56.
10. Холл Э. Дж. *Радиация и жизнь*. - Москва: Меридиан, 1989.- С. 256.
11. Stawkowski M. (2023). "I am a radioactive mutant": Emergent biological subjectivities at Kazakhstan's Semipalatinsk Nuclear Test Site //American Ethnologist 43(1):144-1576 2016. <https://doi.org/10.1111/amet.12269>
12. Монье Ж. *Международная организация врачей за предотвращение ядерной войны в Европе и нераспространение ядерного оружия* //Международная конференция по проблемам нераспространение ядерного оружия. - Алматы-Курчатов. - 1997.- С. 8.

13. Xiao Ma, Lian-Feng Zhao, Xiao-Bi Xie, Xi He, Zhen-Xing Yao. Regional Seismic Characteristics of Chemical Explosions on the Eastern Margin of the Junggar Basin, Northwest China, and of Historical Semipalatinsk Nuclear Tests //Bulletin of the Seismological Society of America. – 2020. <https://doi.org/10.1785/0120200151>.

14. Kopnichev, Y.F., Sokolova, I.N. Spacetime Variations in the Short-Period S Wave Attenuation Field in the Semipalatinsk Test Site Region (from Records of Nuclear and Chemical Explosions). *Izv. Atmos. Ocean. Phys.* **58**, 1418–1425 (2022). <https://doi.org/10.1134/S0001433822110056>

15. Накамуро Т. Effects of Radioactive Contamination from the Semipalatinsk Nuclear Test Site on Behavior Related to Food Choices: A Case Study of Kazakhstan //Journal of Disaster Research, 2020. <https://www.fujipress.jp/jdr/dr/dsstr001500070991/>

16. Hoshi M. Thyroid abnormality trend over time in northeastern regions of Kazakhstan, adjacent to the Semipalatinsk nuclear test site: A case review of pathological findings for 7271 patients. *Journal of Radiation Research*, **41**(1), 35-44. <https://doi.org/10.1269/jrr.41.35>

17. Yasuhiro D., Koichi Y., Hideki M., Yusuke U., Nayuta T., Takayoshi S., Satoshi K., Takashi M., Kentaro N., Keiji K. Daily fraction dose-adjusted radiotherapy policy to avoid prolonging the overall treatment time for early glottic squamous cell carcinoma: a single-institutional retrospective study //Journal of Radiation Research, Volume 65, Issue 1, January 2024, Pages 63–70, <https://doi.org/10.1093/jrr/rrad080>

18. L. León Vintró a, P.I. Mitchell a, A. Omarova a, M. Burkitbayev b, H. Jiménez Nápoles a, N.D. Priest. Americium, plutonium and uranium contamination and speciation in well waters, streams and atomic lakes in the Sarzhal region of the Semipalatinsk Nuclear Test Site, Kazakhstan //Journal of Environmental Radioactivity, Volume 100, Issue 4, April 2009, Pages 308-31. <https://doi.org/10.1016/j.jenvrad.2008.12.009>

19. Gale R. Radiation and leukaemia: Which leukaemias and what doses? //Blood Reviews, Volume 58, March – 2023. <https://doi.org/10.1016/j.blre.2022.101017>

20. Куценко В. Нам есть чем гордиться! //«Человек. Энергия. Атом» научно-публицистический журнал. №1 (19)-2013. <https://www.nnc.kz/media/hea/files/Q3ImR5jAxx.pdf>

21. Горин Н, Красносельских М, Смирнов В, Васильев А. Technologies for Safing the Semipalatinsk Test Site //Атомная Энергия, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10512-021-00711-0>

22. Тураев А. Глобальные проблемы современности: Учебное пособие. - Москва: Логос, - 2001. - С. 166.

23. Харитонов К.В., Шипко Ю.Е. Новая Земля: оценка радиоактивной безопасности и экологические последствия ядерных испытаний //ЦНИИ атомных форм. - 1992.- № 8. - С. 65.

24. Stawkowski M. “Life on an Atomic Collective: The Post-Soviet Retreat of the State in Rural Kazakhstan.” *Études Rurales*. 200:196-219. https://sc.edu/study/colleges_schools/artsandsciences/anthropology/our_people/directory/stawkowski_magdalena.php

25. Stawkowski M. Radiophobia had to be reinvented. //Culture Theory and Critique **58**(1):1-18. August 2017, **58**(1):1-18. DOI:10.1080/14735784.2017.1356740

26. Тумаев, Е. Полигондағы тырналар. Семей ядролық сынақ полигоны маңындағы халықтың өмірі. //Простор. - 2013. - № 6. - С. 3-32.

27. Қасенова, Т. Атом улаған дала. Қазақстанның ядролық қару сынақтары. *Kazakhstan Journal of Nuclear Studies*. Тоғжан Қасенова Атом улаған дала: Қазақстанның бомбадан бас тарту жолы. – Алматы: Фридрих Эберт атындағы қордың Қазақстандағы өкілдігі, 2022. – 368 бет. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan/19571.pdf>

28. Сәрсеке, М. Семей қасіреті. Деректі тарихи хикаят. – Астана: Фолиант, 2016. – 684 б.

References:

1. Matuschenko, A.M. et al. Chronological List of Nuclear Tests at the Semipalatinsk Test Site and Their Radiation Effects. In: Shapiro, C.S., Kiselev, V.I., Zaitsev, E.V. (eds) //Nuclear Tests. NATO ASI Series, vol 36.1998, Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-58776-4_3

2. Radiological conditions at the Semipalatinsk test site, Kazakhstan : preliminary assessment and recommendations for further study. — Vienna : International Atomic Energy Agency, 1998. <https://www.iaea.org/publications/4741/radiological-conditions-at-the-semipalatinsk-test-site-kazakhstan>

3. Okunev D. Kak vzryvy na Semipalatinskom poligone razrüşali jizni tysyach sovetskih lyudei? / Lenta.ru, 10 oktyabrya, 2021. https://lenta.ru/articles/2021/10/10/semipalatinskii_poligon/

4. Atşabarov, B. Zablujdeniya, loj i istina po voprosu otsenki vliyaniya na zdorove lyudei ispytaniya atomnogo oružiya na Semipalatinskom yadernom poligone. – Алматы: Qarjy-qarajat, 2002. – 200 s.

5. «Qazırgı zaman tarihyñ qūjattandyru ortalyǵy» KMM, R-103/12, Is -12. B.42

6. Brown K. *Manual for Survival: A Chernobyl Guide to the Future* //Allen Lane 2019 – 420pp. <https://wnorton.com/books/9780393652512>
7. Yablokov A. "Chernobyl: Posledstviya katastrofy dlya lyudei i okrujayuuşei sredy". Nyu-York, Blackwell Publishing, 2007. <https://ratical.org/radiation/Chernobyl/Yablokov2009-Chernobyl.pdf>
8. Zhumadilov Zh. Kazakhstan: Living with Semipalatinsk's Nuclear Fallout, august, 2016. <https://eurasianet.org/kazakhstan-living-semipalatinsk-nuclear-fallout>
9. Greib R. Effekt Petko: vliyanie malyh doz radiatsii na lyudei, jivotnyh i derevya. - Moskva. 1994. - S. 56.
10. Holl E. Dj. Radiatsiya i jizn. - Moskva: Meridian, 1989.- S. 256.
11. Stawkowski M. (2023). "I am a radioactive mutant": Emergent biological subjectivities at Kazakhstan's Semipalatinsk Nuclear Test Site //American Ethnologist 43(1):144-1576 2016. <https://doi.org/10.1111/amet.12269>
12. Mone J. Mejdunarodnaya organizatsiya vrachei za predotvraşenie yadernoi voyny v Evrope i nerastrostranenie yadernogo orujiya //Mejdunarodnaya konferentsiya po problemam nerastrostranenie yadernogo orujiya. - Almaty-Kurchatov. - 1997.- S. 8.
13. Xiao Ma, Lian-Feng Zhao, Xiao-Bi Xie, Xi He, Zhen-Xing Yao. Regional Seismic Characteristics of Chemical Explosions on the Eastern Margin of the Junggar Basin, Northwest China, and of Historical Semipalatinsk Nuclear Tests //Bulletin of the Seismological Society of America. – 2020. <https://doi.org/10.1785/0120200151>.
14. Kopichev, Y.F., Sokolova, I.N. Spacetime Variations in the Short-Period S Wave Attenuation Field in the Semipalatinsk Test Site Region (from Records of Nuclear and Chemical Explosions). Izv. Atmos. Ocean. Phys. 58, 1418–1425 (2022). <https://doi.org/10.1134/S0001433822110056>
15. Hakamyo T. Effects of Radioactive Contamination from the Semipalatinsk Nuclear Test Site on Behavior Related to Food Choices: A Case Study of Kazakhstan //Journal of Disaster Research, 2020. <https://www.fujipress.jp/jdr/dr/dsstr001500070991/>
16. Hoshi M. Thyroid abnormality trend over time in northeastern regions of Kazakstan, adjacent to the Semipalatinsk nuclear test site: A case review of pathological findings for 7271 patients. Journal of Radiation Research, 41(1), 35-44. <https://doi.org/10.1269/jrr.41.35>
17. Yasuhiro D., Koichi Y., Hideki M., Yusuke U., Nayuta T., Takayoshi S., Satoshi K., Takashi M., Kentaro N., Keiji K. Daily fraction dose-adjusted radiotherapy policy to avoid prolonging the overall treatment time for early glottic squamous cell carcinoma: a single-institutional retrospective study //Journal of Radiation Research, Volume 65, Issue 1, January 2024, Pages 63–70, <https://doi.org/10.1093/jrr/rrad080>
18. L. León Vintró a, P.I. Mitchell a, A. Omarova a, M. Burkitbayev b, H. Jiménez Nápoles a, N.D. Priest. Americium, plutonium and uranium contamination and speciation in well waters, streams and atomic lakes in the Sarzhal region of the Semipalatinsk Nuclear Test Site, Kazakhstan //Journal of Environmental Radioactivity, Volume 100, Issue 4, April 2009, Pages 308-31. <https://doi.org/10.1016/j.jenvrad.2008.12.009>
19. Gale R. Radiation and leukaemia: Which leukaemias and what doses? //Blood Reviews, Volume 58, March – 2023. <https://doi.org/10.1016/j.blre.2022.101017>
20. Kutsenko V. Nam est chem gorditsya! //«Chelovek. Energiya. Atom» nauchno-publitsisticheskii jurnal. №1 (19)-2013. <https://www.nnc.kz/media/hea/files/Q3ImR5jAxx.pdf>
21. Gorin N, Krasnoselskih M, Smirnov V, Vasilev A. Technologies for Safing the Semipalatinsk Test Site //Atomnaya Energiya, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10512-021-00711-0>
22. Turaev A. Globalnye problemy sovremennosti: Uchebnoe posobie. - Moskva: Logos, - 2001. - S. 166.
23. Haritonov K.V., Şipko YU.E. Novaya Zemlya: otsenka radioaktivnoi bezopasnosti i ekologicheskie posledstviya yadernyh ispytaniy //TSNİİ atomnyh form. - 1992.- № 8. - S. 65.
24. Stawkowski M. "Life on an Atomic Collective: The Post-Soviet Retreat of the State in Rural Kazakhstan." Études Rurales. 200:196-219. https://sc.edu/study/colleges_schools/artsandsciences/anthropology/our_people/directory/stawkowski_magdalena.php
25. Stawkowski M. Radiophobia had to be reinvented. //Culture Theory and Critique 58(1):1-18. August 2017, 58(1):1-18. DOI: [10.1080/14735784.2017.1356740](https://doi.org/10.1080/14735784.2017.1356740)
26. Titaev, E. Poligondağy tyrnalar. Semei yadrolyq synaq poligony manyndağy halyqtyn ömiri. //Prostor. - 2013. - № 6. - S. 3-32.
27. Qasenova, T. Atom ulağan dala. Qazaqstannyn yadrolyq qaru synaqtary. Kazakhstan Journal of Nuclear Studies. Toğjan Qasenova Atom ulağan dala: Qazaqstannyn bombadan bas tartu joly. – Almaty: Fridrih Ebert atyndağy qordyn Qazaqstandağy ökildigi, 2022. – 368 bet. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan/19571.pdf>
28. Särseke, M. Semei qasıretti. Derekti tarihi hikayat. – Astana: Foliant, 2016. – 684 b.